

SCIENCE
PROBLEMS.UZ

ISSN 2181-1342

Actual problems of social and humanitarian sciences
Актуальные проблемы социальных и гуманитарных наук

Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari

4-son (5-jild)
2025

SCIENCEPROBLEMS.UZ

IJTIMOIIY-GUMANITAR FANLARNING DOLZARB MUAMMOLARI

№ 4 (5) – 2025

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНО- ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

ACTUAL PROBLEMS OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

TOSHKENT-2025

BOSH MUHARRIR:

Isanova Feruza Tulqinovna

TAHRIR HAY'ATI:

07.00.00- TARIX FANLARI:

Yuldashev Anvar Ergashevich – tarix fanlari doktori, siyosiy fanlar nomzodi, professor, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat boshqaruvi akademiyasi;

Mavlanov Uktam Maxmasabirovich – tarix fanlari doktori, professor, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat boshqaruvi akademiyasi;

Xazratkulov Abror – tarix fanlari doktori, dotsent, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti.

Tursunov Ravshan Normuratovich – tarix fanlari doktori, O'zbekiston Milliy Universiteti;

Xolikulov Axmadjon Boymahmatovich – tarix fanlari doktori, O'zbekiston Milliy Universiteti;

Gabrielyan Sofya Ivanovna – tarix fanlari doktori, dotsent, O'zbekiston Milliy Universiteti.

Saidov Sarvar Atabullo o'g'li – katta ilmiy xodim, Imom Termiziy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi, ilmiy tadqiqotlar bo'limi.

08.00.00- IQTISODIYOT FANLARI:

Karlibayeva Raya Xojabayevna – iqtisodiyot fanlari doktori, professor, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti;

Nasirxodjayeva Dilafruz Sabitxanovna – iqtisodiyot fanlari doktori, professor, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti;

Ostonokulov Azamat Abdukarimovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor, Toshkent moliya instituti;

Arabov Nurali Uralovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor, Samarqand davlat universiteti;

Xudoyqulov Sadirdin Karimovich – iqtisodiyot fanlari doktori, dotsent, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti;

Azizov Sherzod O'ktamovich – iqtisodiyot fanlari doktori, dotsent, O'zbekiston Respublikasi Bojxona instituti;

Xojayev Azizxon Saidaloxonovich – iqtisodiyot fanlari doktori, dotsent, Farg'ona politexnika instituti

Xolov Aktam Xatamovich – iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat boshqaruvi akademiyasi;

Shadiyeva Dildora Xamidovna – iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent v.b, Toshkent moliya instituti;

Shakarov Qulmat Ashirovich – iqtisodiyot fanlari

nomzodi, dotsent, Toshkent axborot texnologiyalari universiteti

09.00.00- FALSAFA FANLARI:

Hakimov Nazar Hakimovich – falsafa fanlari doktori, professor, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti;

Yaxshilikov Jo'raboy – falsafa fanlari doktori, professor, Samarqand davlat universiteti;

G'aybullayev Otabek Muhammadiyevich – falsafa fanlari doktori, professor, Samarqand davlat chet tillar instituti;

Saidova Kamola Uskanbayevna – falsafa fanlari doktori, "Tashkent International University of Education" xalqaro universiteti;

Hoshimxonov Mo'min – falsafa fanlari doktori, dotsent, Jizzax pedagogika instituti;

O'roqova Oysuluv Jamoliddinovna – falsafa fanlari doktori, dotsent, Andijon davlat tibbiyot instituti, Ijtimoiy-gumanitar fanlar kafedrasini mudiri;

Nosirxodjayeva Gulnora Abdukaxxarovna – falsafa fanlari nomzodi, dotsent, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Turdiyev Bexruz Sobirovich – falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent, Buxoro davlat universiteti.

10.00.00- FILOLOGIYA FANLARI:

Axmedov Oybek Saporbayevich – filologiya fanlari doktori, professor, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti;

Ko'chimov Shuxrat Norqizilovich – filologiya fanlari doktori, dotsent, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Hasanov Shavkat Ahadovich – filologiya fanlari doktori, professor, Samarqand davlat universiteti;

Baxronova Dilrabo Keldiyorovna – filologiya fanlari doktori, professor, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti;

Mirsanov G'aybullo Qulmurodovich – filologiya fanlari doktori, professor, Samarqand davlat chet tillar instituti;

Salaxutdinova Musharraf Isamutdinovna – filologiya fanlari nomzodi, dotsent, Samarqand davlat universiteti;

Kuchkarov Raxman Urmanovich – filologiya fanlari nomzodi, dotsent v/b, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Yunusov Mansur Abdullayevich – filologiya fanlari nomzodi, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat boshqaruvi akademiyasi;

Saidov Ulugbek Aripovich – filologiya fanlari nomzodi, dotsent, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat boshqaruvi akademiyasi.

12.00.00- YURIDIK FANLAR:

Axmedshayeva Mavlyuda Axatovna – yuridik fanlar doktori, professor, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Muxitdinova Firyuza Abdurashidovna – yuridik fanlar doktori, professor, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Esanova Zamira Normurotovna – yuridik fanlar doktori, professor, O'zbekiston Respublikasida xizmat ko'rsatgan yurist, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Hamroqulov Bahodir Mamasharifovich – yuridik fanlar doktori, professor v.b., Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti;

Zulfiqorov Sherzod Xurramovich – yuridik fanlar doktori, professor, O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti;

Xayitov Xushvaqt Saparbayevich – yuridik fanlar doktori, professor, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat boshqaruvi akademiyasi;

Asadov Shavkat G'aybullayevich – yuridik fanlar doktori, dotsent, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat boshqaruvi akademiyasi;

Ergashev Ikrom Abdurasulovich – yuridik fanlari doktori, professor, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Utemuratov Maxmut Ajimuratovich – yuridik fanlar nomzodi, professor, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Saydullayev Shaxzod Alixanovich – yuridik fanlar nomzodi, professor, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Hakimov Komil Baxtiyarovich – yuridik fanlar doktori, dotsent, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Yusupov Sardorbek Baxodirovich – yuridik fanlar doktori, dotsent, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Amirov Zafar Aktamovich – yuridik fanlar doktori (PhD), O'zbekiston Respublikasi Sudyalari oliy kengashi huzuridagi Sudyalari oliy maktabi;

Jo'rayev Sherzod Yuldashevich – yuridik fanlar nomzodi, dotsent, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Babadjanov Atabek Davronbekovich – yuridik fanlar nomzodi, dotsent, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Normatov Bekzod Akrom o'g'li — yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Rahmatov Elyor Jumaboyevich — yuridik fanlar nomzodi, Toshkent davlat yuridik universiteti;

13.00.00- PEDAGOGIKA FANLARI:

Xashimova Dildarxon Urinboyevna – pedagogika fanlari doktori, professor, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Ibragimova Gulnora Xavazmatovna – pedagogika fanlari doktori, professor, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti;

Zakirova Feruza Maxmudovna – pedagogika fanlari doktori, Toshkent axborot texnologiyalari universiteti huzuridagi pedagogik kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tarmoq markazi;

Kayumova Nasiba Ashurovna – pedagogika fanlari doktori, professor, Qarshi davlat universiteti;

Taylanova Shoxida Zayniyevna – pedagogika fanlari doktori, dotsent;

Jumaniyozova Muhayyo Tojiyevna – pedagogika fanlari doktori, dotsent, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti;

Ibraximov Sanjar Urinbayevich – pedagogika fanlari doktori, Iqtisodiyot va pedagogika universiteti;

Javliyeva Shaxnoza Baxodirovna – pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), Samarqand davlat universiteti;

Bobomurotova Latofat Elmurodovna — pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), Samarqand davlat universiteti.

19.00.00- PSIXOLOGIYA FANLARI:

Karimova Vasila Mamanosirovna – psixologiya fanlari doktori, professor, Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti;

Hayitov Oybek Eshboyevich – Jismoniy tarbiya va sport bo'yicha mutaxassislarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish instituti, psixologiya fanlari doktori, professor

Umarova Navbahor Shokirovna– psixologiya fanlari doktori, dotsent, Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti, Amaliy psixologiyasi kafedrasi mudiri;

Atabayeva Nargis Batirovna – psixologiya fanlari doktori, dotsent, Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti;

Shamshetova Anjim Karamaddinovna – psixologiya fanlari doktori, dotsent, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti;

Qodirov Obid Safarovich – psixologiya fanlari doktori (PhD), Samarkand viloyat IIB Tibbiyot bo'limi psixologik xizmat boshlig'i.

22.00.00- SOTSILOGIYA FANLARI:

Latipova Nodira Muxtarjanovna – sotsiologiya fanlari doktori, professor, O'zbekiston milliy universiteti kafedra mudiri;

Seitov Azamat Po'latovich – sotsiologiya fanlari doktori, professor, O'zbekiston milliy universiteti;

Sodiqova Shohida Marxaboyevna – sotsiologiya fanlari doktori, professor, O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi.

23.00.00- SIYOSIY FANLAR

Nazarov Nasriddin Ataqulovich –siyosiy fanlar doktori, falsafa fanlari doktori, professor, Toshkent arxitektura qurilish instituti;

Bo'tayev Usmonjon Xayrullayevich –siyosiy fanlar doktori, dotsent, O'zbekiston milliy universiteti kafedra mudiri.

OAK Ro'yxati

Mazkur jurnal Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasi Rayosatining 2022-yil 30-noyabrda 327/5-son qarori bilan tarix, iqtisodiyot, falsafa, filologiya, yuridik va pedagogika fanlari bo'yicha ilmiy darajalar yuzasidan dissertatsiyalar asosiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

“Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari” elektron jurnali 2020-yil 6-avgust kuni 1368-sonli guvohnoma bilan davlat ro'yxatiga olingan.

Muassis: “SCIENCEPROBLEMS TEAM”
mas'uliyati cheklangan jamiyati

Tahririyat manzili:

100070. Toshkent shahri, Yakkasaroy tumani, Kichik Beshyog'och ko'chasi, 70/10-uy. Elektron manzil:

scienceproblems.uz@gmail.com

Bog'lanish uchun telefon:

(99) 602-09-84 (telegram).

MUNDARIJA

07.00.00 – TARIX FANLARI

Maxmudov Mansurjon Abdug'opporovich

TARIXIY ASARLAR VA ULARNI O'RGANISH: MILLIY ZIYOLILAR TOMONIDAN

OLIB BORILGAN TADQIQOTLAR 12-17

Qurbonov Xurshid Raupovich

O'ZBEKISTONDAN JANUBIY URALGA SAFARBAR QILINGAN

"MEHNAT ARMIYACHILARI" VA ULARNING TA'MINOTI 18-22

Salayev Fazliddin Shamsiddin o'g'li

O'ZBEKISTONDA DEMOGRAFIYANING RIVOJLANISH TARIXI VA SHAKLLANISHI 23-28

Abbasov Behzod Baxtiyorovich

FARG'ONA OBLASTIDA TASHKIL QILINGAN XO'JALIKLARDA IJTIMOIIY
MUAMMOLAR VA KO'CHIRILGAN AHOLINING YANGI SHAROITGA MOSLASHISHI

(1946-1965)..... 29-35

Mirzaliyev Ulug'bek, Klichev Ulug'bek

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI MILLIY ARXIVLAR FAOLIYATINI TASHKIL ETISH

BORASIDAGI ISHLAR VA ISLOHOTLAR 36-39

Tursunova Gavhar Begmuradovna

ROSSIYA IMPERIYASINING SIRDARYO VILOYATIDA OLIB BORGAN

MA'MURIY-SIYOSIY BOSHQARUV TIZIMI

(XIX ASRNING IKKINCHI YARMI – XX ASR BOSHLARI) 40-50

Vaxobov Doston Abdumannob o'g'li

IKKINCHI JAHON URUSHI YILLARIDA MAKTAB, TIBBIYOT VA SOG'LIQNI SAQLASH

XODIMLARINING G'ALABAGA QO'SHGAN HISSASI 51-54

Sodiqova Yulduzxon Maxamat qizi

O'ZBEKISTONDA MAKTAB TA'LIMINI ISLOH QILINISHI VA UNDAGI O'ZGARISHLAR

(1991-2024 yy)..... 55-59

Maxmudov Umrbek Baxtiyorovich

QUYI SIRDARYOBO'YI HUDUDLARIDA OLIB BORILGAN ARXEOLOGIK

TADQIQOTLAR VA ULARNING NATIJALARI 60-64

Yo'ldosheva Gulbahor Nuriddinovna

MUSTAQILLIK YILLARIDA O'RTA UMUMTA'LIM MAKTEBLARINING

AHVOLI VA MODDIY – TEXNIKA BAZASINING MUSTAHKAMLANISHI

(QASHQADARYO VA SURXONDARYO VILOYATLARI MISOLIDA)..... 65-69

Mardiyeva Guzal Karimovna

XOTIN-QIZLARNING 1950-1980-YILLARDA SAMARQAND VILOYATI

ILM-FAN SOHASINI RIVOJLANTIRISHDAGI O'RNINI 70-75

Narziyev Rustambek Xaydarovich

HARAKATLAR STRATEGIYASIDA NOGIRONLIGI BOR YOSHLAR UCHUN

YARATILGAN IMKONIYATLAR 76-80

<i>Abdullayev Ilhomjon Ikromjonovich</i> XIX ASR OXIRI – XX ASR BOSHLARIDA NAMANGAN SHAHRINING IJTIMOIY-IQTISODIY HAYOTI	81-87
<i>Sodiqova Maxbubaxon Raxmonaliyevna</i> O'ZBEKISTONNING MILLIY HUNARMANDCHILIGI RIVOJIDA IPAKCHILIKNING O'RNI	88-92
<i>G'ulomjon Jumanazarovich Axmedov</i> O'ZBEKISTON TARIXIDA KONCHILIK ISHI VA METALLURGIYA RIVOJLANISHI	93-99

08.00.00 – IQTISODIYOT FANLARI

<i>Abdullayev Zafarbek Safibullayevich</i> BARQARORLIK REYTINGI ORQALI FISKAL INTIZOM VA BIZNES MUHITINI RAG'BATLANTIRISHNING O'ZBEKISTON TAJRIBASI	100-116
<i>Юлдашева Надира Викторовна</i> «ГОСУДАРСТВЕННЫЕ ЗАКУПКИ ПОД КОНТРОЛЕМ: ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЙ АНАЛИЗ УЗБЕКСКОЙ МОДЕЛИ МОНИТОРИНГА».....	117-123
<i>Maxsudov Sherzod Solijonovich</i> ERKIN IQTISODIY ZONALARDA INVESTITSIYA JOZIBADORLIGINI OSHIRISH	124-128
<i>Xaitov Oxunjon Nomoz o'g'li</i> TURISTIK VA REKREATSION KLASTERNING MUVAFFAQIYATLI FAOLIYAT YURITISH TAMOYILLARINI TIZIMLASHTIRISH	129-135
<i>Xadimova Aziza Abdufattoyevna</i> SAMARQAND VILOYATINING DEMOGRAFIK O'ZGARISHLARI VA IQTISODIY RIVOJLANISHI.....	136-145
<i>Tashpulatov Giyos Toxirovich</i> XORIJIY BAHOLOVCHI TASHKILOTLAR REYTINGI VA RENKINGINI BAHOLASHDA KOMPLEKS YONDASHUVNING QO'LLANILISHI TAHLILI (ROSSIYADAGI BAHOLOVCHI TASHKILOTLAR MISOLIDA)	146-159
<i>Ulug'muradova Nodira Berdimuradovna</i> O'ZBEKISTONDA KICHIK BIZNESNI RIVOJLANTIRISHDA INSON KAPITALINING TA'SIRI	160-164
<i>Tursunxodjayeva Shirin Zafar qizi</i> “QUTIDA RO'YXATGA Olish” (SHELF-REGISTRATION) AMALIYOTINI JORIY ETISH	165-169

09.00.00 – FALSAFA FANLARI

<i>Komilov Ro'zi Rabiyeovich</i> OILA BARQARORLIGINI TA'MINLASHDA MODDIY VA MA'NAVIY OMILLARNING FALSAFIY TAHLILI	170-172
<i>Хакимов Эркин</i> ЗНАНИЕ ЛОГИКИ КАК УСЛОВИЕ ФОРМИРОВАНИЯ КУЛЬТУРЫ МЫШЛЕНИЯ В ИНФОРМАЦИОННОМ ОБЩЕСТВЕ	173-180
<i>Usmonova Laylo Raxmatullayevna</i> SHARQ FALSAFASIDA INSON MUAMMOSI.....	181-185
<i>Karimov Yo'ldosh Ergashevich</i> TARIXNI SOXTALASHTIRISHNING TARIXIY TAFAKKURGA TA'SIRI MASALALARI	186-191

<i>Azzamxodjaeva Shaxnoza Saiddmatmabovna</i> О ЦЕЛИ И СОДЕРЖАНИИ ЧЕЛОВЕЧЕСКОЙ ЖИЗНИ, ДУХОВНОМ СОВЕРШЕНСТВЕ (ПО ПРОИЗВЕДЕНИЯМ АЛИШЕРА НАВАИ).	192-196
<i>Rustamov Ramz Rizoqulovich</i> ZAMONAVIY IQTISODIY TARG'IBOT VA UNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI	197-204
<i>Evatov Salimjon</i> MARKAZIY OSIYODA TASAVVUFY TAFAKKUR RIVOJI: IX-XII ASRLAR MEROSI	205-209
<i>Turobov Yorqinjon Yoqub o'g'li</i> ISLOM TA'LIMOTIDA SIYOSAT VA HOKIMIYAT FALSAFASI	210-213
<i>Toshpulatov Odil Nodirovich</i> IJTIMOIY MUNOSABATLARDA AMORALIZM VA IMMORALIZMNI OLDINI OLISHDA MAVJUD ME'YORLARNING AHAMIYATI	214-217
<i>Kunisheva Nadira Julanovna</i> "IJTIMOIY BAG'RIKENGLIK" TUSHUNCHASINI TADQIQ ETISHNING ILMIY-NAZARIY MASALALARI	218-223
<i>Eshpulatov Inoyat</i> FAXRIDDIN ROZIY YASHAGAN DAVR: IJTIMOIY-SIYOSIY VAZIYAT VA MA'NAVIY MUHIT	224-231
10.00.00 – FILOLOGIYA FANLARI	
<i>Nuniyazova Shaxlo Ulugbekovna</i> O'ZBEK ONOMASTIKASIDA GIDRONIMLARNING LINGVOMADANIY SHAKLLANISHI	232-236
<i>Алиева Эльвина Аметовна</i> ЛЕКСИЧЕСКИЙ И ЛЕКСИКО-СИНТАКСИЧЕСКИЙ ПОВТОРЫ С РАСПРОСТРАНЕНИЕМ В ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ОЧЕРКАХ М. ЦВЕТАЕВОЙ	237-243
<i>Usmanova Sevara</i> INGLIZ VA O'ZBEK TARIXIY ROMANLARIDA TARIXIY HAQIQAT VA BADIY TO'QIMA	244-251
<i>Ochilov Ulug'bek Sayfulloyevich</i> MAGIK REALIZMNING MADANIYAT VA ADABIYOTGA TA'SIRI	252-260
<i>Daminova Rahima Malikovna</i> ATOYI SHE'RIYATINING BADIY LATOFATI.....	261-266
<i>Yusupov Asror</i> PUBLITSISTIK MATNLARDA UCHROVCHI LINGVOKULTUROLOGIK BIRLIKLAR TARJIMASIGA LEKSIKOGRAFIK YONDASHUV	267-271
<i>Ruziyeva Nasiba Kenjayevna</i> VLADIMIR GEORGEVICH GAKNING TARJIMA MASALALARIGA DOIR TADQIQOTLARI	272-276
<i>Batirkhanova Madina Oybekovna</i> COMPONENT ANALYSIS OF SOMATIC PHRASEOLOGISMS IN ENGLISH FICTION.....	277-281
<i>Sirojiddinova Shakhribonu</i> THE FORMATION OF MYTHOLOGY AND THE INFLUENCING FACTORS.....	282-285

12.00.00 – YURIDIK FANLAR

Xodjiev Yunus Muxitdinovich

DAVLAT XIZMATLARI VA FUQAROLIK-HUQUQIY XIZMATLAR
TUSHUNCHASI HAMDA O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI 286-292

Wang Cong

RESEARCH ON LEGAL ISSUES OF PERSONAL INFORMATION PROTECTION 293-300

Лу Адук

К ВОПРОСУ О ПОНЯТИИ И КЛАССИФИКАЦИИ ВИДОВ ФИНАНСИРОВАНИЯ
ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ 301-310

Abdurashidova Zarina Turg'un qizi

FUQAROSIZLIKKA QARSHI MUROSASIZLIK: HUQUQIY CHORALARNING
NAZARIY VA AMALIY JIHATLARI 311-315

Axmatov Olimjon Odilovich

“KRIPTO-AKTIVLAR VA VALYUTA QIMMATLIKLARINI QONUNGA XILOF
RAVISHDA Olish, O'TKAZISH VA AYIRBOSHLASH: IQTISODIY, HUQUQIY
XAVF-XATARLAR VA ULARNING OLDINI Olishda SUN'IY INTELLEKTNING
O'RNI” 316-322

Xatamov To'liqin Tojiddinovich

KUCHLI TA'SIR QILUVCHI VA GIYOHVANDLIK VOSITALARINI YANGI
TURLARINI NOQONUNIY MUOMALASI BILAN BOG'LIQ JINOYATLARNING
NAZARIY-HUQUQIY TAHLILI 323-329

Kuchimova Shaxlo

VORISLIK HUQUQIDA MEROS MAJBURIYATI 330-337

O'rinova Dilshoda Adhamovna

OILAVIY ZO'RAVONLIK JINOYATINING KRIMINOLOGIK TAVSIFI
HAMDA USHBU TURDAGI JINOYATLARDAGI AYOLLAR JABRLANISHINI
OLDINI Olish BO'YICHA FARG'ONA TAJRIBASI 338-347

Geng Zhimin

RESEARCH ON THE INDEPENDENCE OF THE INTERNATIONAL CRIMINAL COURT..... 348-351

Xidirov Mexroj Qilich o'g'li

ELEKTRON TO'LOV VOSITALARI ORQALI SODIR ETILADIGAN FIRIBGARLIK
JINOYATLARINING SABABLARI, ULARNING SODIR ETILISHIGA IMKON
BERUVCHI OMILLAR 352-357

Тулаганов Элмурод

ВОПРОСЫ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ КОРРУПЦИИ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ
ТРАНСФОРМАЦИИ 358-367

Bozorboyev Farruh, Boboxonov Akromxon

DASTLABKI TERGOV BOSQICHIDA PROTSESSUAL HARAKATLARNI
SODDALASHTIRISH: XOLIS INSTITUTI 368-374

Abbosov Mirsulton Mirsharof o'g'li

JINOYAT QONUNCHILIGIDA SUN'IY INTELLEKT TUSHUNCHASI VA UNING
IJTIMOIY XAVFLILIGI 375-382

<i>Mamatov Islom Qosim o'g'li</i> DAVLAT XARIDLARI BILAN BOG'LIQ JINOYATLARNI FOSH ETISH USULLARI, AMALIYOTDAGI MUAMMOLAR VA TAKLIFLAR	383-392
<i>Kamilov Oybek</i> O'ZBEKISTONNING MIGRATSIYA SOHASIDA MINTAQAVIY TASHKILOTLAR VA XORIJIY DAVLATLAR BILAN HAMKORLIGINI RIVOJLANTIRISH MASALALARI	393-402
<i>Абборова Камола Саидмухторовна</i> ВЛИЯНИЕ МЕЖДУНАРОДНОГО КОММЕРЧЕСКОГО АРБИТРАЖА НА ИНВЕСТИЦИОННЫЙ КЛИМАТ УЗБЕКИСТАНА: ПРОБЛЕМЫ, РЕШЕНИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ	403-410
<i>Ne'matova Muborak Odiljonovna</i> RAQAMLI FUQAROLIKNING MOHIYATI VA UNI SHAKLLANTIRISHGA OID DOLZARB MUAMMOLAR (O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI MISOLIDA)	411-418
<i>Jabbarova Yulduz Ibrohim qizi</i> "HUQUQNI QO'LLASH AMALIYOTIGA SUN'IY INTELEKTNI INTEGRATSIYA QILISHNING AXLOQIY VA HUQUQIY MASALALARI"	419-427
<i>Agzamova Qizlarxon Baxtiyorovna</i> INSOFLI EGALLOVCHINING HUQUQIY MAQOMIGA OID AYRIM MASALALAR	428-432
<i>Shomirzayev Saxodulla, Sherkulov Azamat</i> VALYUTA QIMMATLIKLARINI BOJXONA CHEGARASIDAN OLIB O'TISH BILAN BOG'LIQ HUQUQBUZARLIKLARNI ANIQLASH VA JAVOBGARLIK ASOSLARI	433-441
<i>Jumanazarov Faxriddin Erkinovich</i> KONTRAFAKT MAHSULOTLAR KONTRABANDASI NATIJASIDA INTELLEKTUAL MULK HUQUQI BUZILISHINING NAZARIY-HUQUQIY JIHATLARI	442-448
<i>Ergashev Sharifjon Shuhrat o'g'li</i> YASHIRIN IQTISODIYOTNING JAMIYAT IJTIMOY-IQTISODIY FAOLIYATIGA TA'SIRI VA UNGA QARSHI KURASHISHDA BOJXONA AUDITINING O'RNI	449-457
<i>Mansurov Arslon Askarovich</i> "IJTIMOIY DAVLAT" TAMOYILINING YANGI O'ZBEKISTON SHAROITIDAGI HUQUQIY MAQOMI VA XALQARO TAJRIBA BILAN TAQQOSLAMA TAHLILI	458-463

13.00.00 – PEDAGOGIKA FANLARI

<i>Abdullayev Yashnarjon Mahkamovich</i> "JISMONIY MADANIYAT NAZARIYASI VA METODIKASI" FANIDAN NAZARIY MASHG'ULOTLARNI O'TKAZISH METODIKASI	464-470
<i>Yusubjanova Musharraf Tursunali qizi</i> EHTIMOLLAR NAZARIYASI VA MATEMATIK STATISTIKANI UMUMTA'LIM MAKTABLARIDA O'QITISH: XORIJIY TAJRIBA VA ILMIY YONDASHUVLAR	471-475
<i>Fayzullayeva Gulchexra, Kurbonova Gulmira</i> BO'LAJAK O'QITUVCHILARDA KOLLABORATIV O'QUV MUHITINI LOYIHALASH KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH: INNOVATSION YONDASHUVLAR VA ISTIQBOLLAR	476-481

<i>Yaqubov Fazliddin Muxitdinovich</i> ILMIY-TADQIQOTCHILIK KOMPETENTLIGINING MAZMUNI VA TARKIBIY TUZILISHI.....	482-485
<i>Mirsanova Moxira Xusniddin qizi</i> FANTASTIK IFODA SHAKLLARI VA UNING BADIYYATI	486-491
<i>Tursinova Zoxida Sharabidinovna</i> TA'LIM SIFATINI OSHIRISHDA MAKTAB O'QITUVCHILARNING PEDAGOGIK MAHORATINI BAHOLASH MEKANIZMLARINING TAKOMILLASHUVIDA TA'LIM MENEJMENTINING O'RNI	492-496
<i>Раббимова Нодира Таштемировна</i> ТЕХНОЛОГИЯ РАЗВИТИЯ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ ИНФЕКЦИОННЫХ БОЛЕЗНЕЙ В ВУЗЕ	497-501

07.00.00-TARIX FANLARI – HISTORICAL SCIENCES**Received:** 16 March 2025**Accepted:** 5 April 2025**Published:** 15 April 2025*Article / Original Paper***HISTORICAL WORKS AND THEIR STUDY: RESEARCH CONDUCTED BY NATIONAL SCHOLARS****Makhmudov Mansurjon,**

Department of Social Sciences "University of Business and Science"

Doctor of Philosophy (PhD) in History

Abstract. The article reflects the attitude of the intelligentsia to the historical and cultural heritage. The attitude to the culture of the past has become more modest. At the same time, thanks to the efforts of the enlightened intelligentsia and the ascetics of science, the work on the preservation and study of the historical and cultural heritage of the country continued. In particular, our national intelligentsia pays great attention to the study of our historical and cultural heritage, especially historical science.

Keywords: Center (Uz Akcenter) Press, History Science, Spiritual Heritage, Culture, Science, History of Turkestan, Abdu'mumin Sattoriy, Khoji Muin Shukrullayev, Gazi Olim Yunusov, Abdumusaev Odilov, Abdulhamid Sulaymon o'g'li (Chulpon), Abdurauf Fitrat, Vadud Mahmud, and Sadridin Ayni.

TARIXIY ASARLAR VA ULARNI O'RGANISH: MILLIY ZIYOLILAR TOMONIDAN OLIB BORILGAN TADQIQOTLAR**Maxmudov Mansurjon Abdug'opporovich,**

"University of Business and Science" Ijtimoiy fanlar kafedrası

Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

E-mail: Maxmudovmansur144@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada ziyolilarning tarixiy va madaniy merosga bo'lgan munosabati o'zining aksini topgan. O'tmish madaniyatiga nisbatan kamtarona munosabat kuchaygan. Shu bilan birga, ma'rifatparvar ziyolilar va fanning fidoiylarining sa'y-harakatlari natijasida mamlakatda tarixiy va madaniy merosni saqlash va o'rganish ishlari davom ettirildi. Ayniqsa, milliy ziyolilarimiz tomonidan tarixiy va madaniy merosimizni, ayniqsa tarix fanini o'rganishga katta e'tibor berilgan.

Kalit so'zlar: Markaz (Uz Aksentr) matbuot, tarix fani, ma'naviy meros, madaniyat, fan, Turkiston tarixi, Abdumo'min Sattoriy, Hoji Mu'in Shukrullayev, G'azi Olim Yunusov, Abdumusavvar Odilov, Abdulhamid Sulaymon o'g'li (Cho'lpon), Abdurauf Fitrat, Vadud Mahmud va Sadridin Ayniy.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I4Y2025N01>

Kirish. XIX asr oxiri XX asrning boshlarida Sovet hokimiyati uchun siyosiy va iqtisodiy mavqe yanada mustahkamlandi. Bolsheviklar hokimiyatga kelganidan keyin, mutlaq yakkahokim partiya jamiyat ijtimoiy hayotining barcha jabhalariga fuqarolarning ongini o'zgartirish maqsadida kuchli mo'ysaflikni kiritdi. Ayniqsa, bu davrda ma'naviyat sohasidagi o'zgarishlar muhim ahamiyat kasb etdi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Maqolani yozishda O'zbekiston Milliy arxivining R-34-fondidagi materiallardan foydalanilgan. Bundan tashqari, mavzuga oid bo'lgan "Maorif va

o'qitg'uvchi"[1. B.76-78] jurnalida jadidlarimiz tomonidan til masalasiga oid ko'plab ma'lumotlar berilgan. "O'zbekiston tarixi (1917–1991 yy). Ikkinchi kitob"[4. B.218], esa sovetlar tomonidan yangi ziyoli kadrlarni shakllantirish va eski milliy ziyolilarni yo'q qilish, bu maqsadlarni amalga oshirish uchun urinishlar to'g'risida atroflicha tahlil qilingan.

Tadqiqot metodologiyasi. "Ma'naviy meros asarlarimiz milliy ziyolilarmiz nigohida" nomli mazkur tadqiqotni yoritishda xolislik, tarixiy-xronologik tahlil, tizimlilik tamoyili asosida ish ko'rilib, qiyosiy tahlil usullaridan bevosita foydalanilgan.

Natijalar va muhokama. Yangi ziyoli kadrlarni shakllantirish, eski mavjud milliy ziyolilarni yo'q qilish ushbu maqsadlarni ko'zlab amalga oshirildi. Bunday yondashuv tarixiy-madaniy merosga bo'lgan munosabatda ham o'z aksini topdi. O'tmish madaniyatga nisbatan panja ostidan qarash kuchaydi. Shunga qaramasdan, ma'rifatparvar ziyolilar va fan fidoyilarining sa'y-harakatlari natijasida o'lkada tarixiy-madaniy merosni saqlash hamda o'rganish ishlari davom ettirildi.

Sovet hokimiyatining ilk yillarida madaniyat va uni boshqarish sohasida biroz erkinlik mavjud edi. Hokimiyat mahalliy urf-odatlar va madaniy xususiyatlarni hisobga olishga majbur bo'lsada, keyinchalik ma'muriy-buyruqbozlik usullari keng tarqalib, qattiq kuchlandi. Bu davrda bolsheviklar tomonidan "madaniy inqilob" yo'li ustuvor bo'lib, u aholining olamiga yongina va tahdid soluvchi qadamlar tashlandi. Xalqning ma'rifat, fan va milliy ma'naviyatga bo'lgan intilishiga qarshi, hokimiyat faqat siyosiy manfaatlar yoniga burilishga urindi. Shuningdek, yangi ziyoli kadrlarni shakllantirish va eski milliy ziyolilarni yo'q qilish, bu maqsadlarni amalga oshirish uchun urinishlar qilindi[4; B.218.].

Shuningdek, tarixiy-madaniy merosga bo'lgan munosabat ham o'zgardi. Sovet hokimiyatining avvalgi siyosiy yo'nalishlariga qaramay, tarix va madaniyatga nisbatan yengil-kundalik fikrlar shakllandi. O'tmish madaniyatiga nisbatan salbiy qarashlar kuchaydi. Lekin, shu bilan birga, ma'rifiy va ilmiy faoliyatning har xil yo'nalishlaridagi ziyolilar va faollar o'z harakatlari bilan tarixiy va madaniy merosni saqlash hamda o'rganish ishlarini davom ettirishga intilishdi. Turkistonda milliy davlat chegaralashganidan keyin, ya'ni 1924-yilda O'zbekiston Xalq maorifi komissarligi huzurida Akademik Markaz (UzAkademsentr) tashkil etildi. Ushbu markaz ilmiy-pedagogik, musiqiy etnografiya, o'zbekshunoslik, ilmiy tashkilot va jamiyatlar kabi bo'limlardan iborat bo'ldi. Akademik Markazning tashkil etilishi o'lkadagi madaniy va ma'rifiy ishlarni tartibga solish, uni yangilash va chuqur o'rganish maqsadida muhim qadam bo'ldi[5; B.110-111.].

Shuningdek, tarixiy-madaniy merosga bo'lgan munosabat ham o'zgardi. Sovet hokimiyatining avvalgi siyosiy yo'nalishlariga qaramay, tarix va madaniyatga nisbatan yengil-kundalik fikrlar shakllandi. O'tmish madaniyatiga nisbatan salbiy qarashlar kuchaydi. Lekin, shu bilan birga, ma'rifiy va ilmiy faoliyatning har xil yo'nalishlaridagi ziyolilar va faollar o'z harakatlari bilan tarixiy va madaniy merosni saqlash hamda o'rganish ishlarini davom ettirishga intilishdi. Turkistonda milliy davlat chegaralashganidan keyin, ya'ni 1924-yilda O'zbekiston Xalq maorifi komissarligi huzurida Akademik Markaz (UzAkademsentr) tashkil etildi. Ushbu markaz ilmiy-pedagogik, musiqiy etnografiya, o'zbekshunoslik, ilmiy tashkilot va jamiyatlar kabi bo'limlardan iborat bo'ldi. Akademik Markazning tashkil etilishi o'lkadagi madaniy va ma'rifiy ishlarni tartibga solish, uni yangilash va chuqur o'rganish maqsadida muhim qadam bo'ldi[7; B.110-111.].

O'zbek Akademik markazining shtatdan tashqari xodimlari ro'yxatidan o'zbek xalqining eng ko'zga ko'ringan milliy ziyolilari o'rin olgan. Ushbu ziyolilar jamiyatdagi ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotda muhim o'rin tutadigan shaxslar bo'lib, ularning faoliyati va ilmiy-ijodiy ishlari mamlakatning rivoji va madaniy merosini saqlashga katta hissa qo'shdi. Ro'yxatdagi ayrim mashhur nomlar shular:

- Abdumo'min Sattoriy
- Hoji Mu'in Shukrullayev
- G'ozi Olim Yunusov
- Abdumusavvar Odilov
- Abdulhamid Suloymon o'g'li (Cho'lpon)
- Abdurauf Fitrat
- Vadud Mahmud
- Sadriddin Ayniy

Bu ziyolilar nafaqat o'zbek milliy madaniyati va adabiyotining yo'l boshchilari, balki ularning ilmiy ishlari va ijodiy faoliyati ham davlatning ma'rifiy taraqqiyotiga muhim ahamiyat kasb etdi[6. B.65-69.].

Ushbu ziyolilar olib borgan ilmiy-amaliy harakatlar tufayli Markaz ko'plab ijobiy ishlarga erishdi. Xususan, ilmiy-pedagogik bo'lim turli xildagi o'quv yurtlari uchun yangi o'quv rejalari va dasturlarni ishlab chiqish, ularga darsliklar tuzish, O'zbekistonda chop etilgan darslik hamda metodik adabiyotlarni nazorat qilish kabi muhim vazifalarni bajardi. O'zbekshunoslik bo'limi esa mahalliy xalqning o'tmishi, tili va turmush tarzini har tomonlama o'rganish bo'yicha katta tadqiqotlar olib bordi. Bu bo'lim o'zining boshlang'ich tashkilotlarini tuzib, ularning ishini muvofiqlashtirishni ham amalga oshirdi. Shuningdek, O'zbekistonda mahalliy tilda chop etilgan barcha materiallarni til bo'yicha taqriz qilish bilan ham shug'ullandi.

Markazning ilmiy faoliyati mamlakatdagi bilim olish jarayonini yangilash va lokal til va madaniyatni chuqur o'rganish uchun katta hissa qo'shdi. Ushbu tadqiqotlar milliy madaniyat va ilm-fanning rivoji uchun asosiy omil bo'lib xizmat qildi[7. B.110-111.].

Ilmiy tashkilot va jamiyatlar bo'limi Toshkentdagi davlat kutubxonasi hamda o'zbek san'ati va tarixi yodgorliklarini qo'riqlash qo'mitalari bilan bevosita ish olib bordi. Bu bo'lim O'zbekiston hududidagi barcha ilmiy tashkilotlar va jamiyatlarning ilmiy tadqiqot ishlarini g'oyaviy jihatdan boshqarib borgan. 1925-yil 6-dekabrda Akademmarkaz kollegiyasining qarori bilan Samarqandda Sharq qo'lyozmalariga maxsus saqlash joylarini tashkil etish ishlari ham boshlandi. Akademmarkaz o'sha davrda madaniy va tarixi-sharqshunoslik yo'nalishining rivojiga samarali hissa qo'shgan muassasa deb e'tirof etilgan.

Shuningdek, milliy ziyolilarning zimmasida adabiy merosni zamonasining ma'naviy mulkiga aylantirish, o'tmishdagi buyuk siymolarni elga tanitish va ularning asarlarini ko'p nusxada qayta nashr etish kabi mas'uliyatli, murakkab vazifalar turar edi. Bu tadqiqotning dastlabki bosqichida, 20-yillarning oxiriga kelib, matbuotda millatning mashhur siymolarini yorituvchi ko'plab maqolalar chop etildi. Ammo, 20-yillar oxiriga kelib, mumtoz merosimizga markschalik-leninchilik ta'limot asosida tanqidiy qarash keng yoyildi. Ma'naviy meros oq-qora, yaxshi-yomon, foydali-foydasiz kabi ranglar va turlarga ajratilgan. Sovet madaniyati nazariyasida madaniy merosdan foydalanish va uni zamonga moslashtirish haqidagi fikrlar keng tarqala boshladi. Bolsheviklar partiyasining faollaridan biri I.A. Zelenskiy shu haqda shunday degan edi: "Eski madaniyat ikki qismdan iborat: moddiy qismdan, biz o'zlashtirgan

ishlab chiqarish apparatidan xo'jalik va texnik asos (bazis)ga bevosita yo'ldosh bo'lgan aniq fanlar, g'oyaviy qismlar, ishlab chiqarish kuchlari taraqqiyoti darajasidagina emas, balki ishlab chiqarish kuchlari va qurollari taqsimotidan kelib chiqqan (qurollar va vositalarga xususiy egalik) g'oyaviy qismidan iborat. Madaniyatning aynan shu qismini, ya'ni mehnat qurollari va ishlab chiqarish vositalarga xususiy egalik faktidan kelib chiqqan qismini biz ulotirib tashlashimiz zarur"[2; B.12-13.].

Shunga qaramay, milliy ziyolilarimiz tomonidan tarix ilmi targ'iboti va o'tmish madaniy merosini xalqqa yetkazish borasidagi harakatlar to'xtab qolmadi. Shu o'rinda, XX asrning 20–30-yillarida mashhur bo'lgan O'zbekiston SSR Xalq maorifi komissariyoti nashriyot organi bo'lgan – “Maorif va o'qitg'uchi” jurnali bu borada eng faol nashrlardan biri bo'lganini ta'kidlash kerak. Mazkur jurnal sahifalarida milliy ziyolilarining tarix, adabiyotshunoslik, etnografik, qadamshunoslik va boshqa yo'nalishlardagi tadqiqotlari chop etilgan.

XX asrning 20-yillarining ikkinchi yarmida boshlab, milliy ziyolilarimiz tarix va mumtoz adabiyotga oid qarashlarini so'zlaganida avvalo Abdurauf Fitrat nomini alohida ta'kidlash o'rinli. O'z o'rnida shuni qayd etish kerakki, Abdurauf Fitrat ulkan sharqshunoslik olimi edi. U arab, fors, mojul, usmonli turk va qadimgi turk tillarini mukammal bilibgina qolmay, bu xalqlar tarixi, madaniyati, adabiyoti hamda san'atni juda chuqur o'rgangan, o'rta asrlar islom ta'rixi va adabiyotini mukammal biladi. “Maorif va o'qitguchi” jurnali 1926-yildagi 7–8-sonlarida “Adabiy taftishlar” ruknida “Muqaddomat ul-adab” nomi bilan olimning maqolasi berilgan. Mahmud Zamaxshariyning ilmiy merosi bo'yicha tadqiqot olib borgan Z. Ismomov ushbu maqolani “yurtimizdagi Mahmud Zamaxshariy va uning 'Muqaddomat ul-adab' asariga bag'ishlangan ilk tadqiqot deb hisoblash mumkin”, deb qayd etadi. Unda Abdurauf Fitrat haqiqiy keng qamrovli olim ekanligini ko'rsatadi. Jumladan, “Muqaddomat ul-adab” asari barcha tadqiqotlar qatori o'z nomi bilan emas, balki asar muqaddimasida ko'rsatilganidek, “Lug'ati Xorazmshohiy” deb atalganligini ta'kidlaydi[1; B.76-78.]. Abdurauf Fitrat asar bilan yaqindan tanishib chiqadi, ism va fe'llar qismlariga kiritilgan arabcha va boshqa tillardagi so'zlikka alohida e'tibor beradi. Buning uchun olim Buxorodagi Ibn Sino kutubxonasida saqlangan asarning qadimiy ikki qo'lyozmasi bilan yaqindan tanishadi.

Ulardan biri hijriy 705/1305-yili Hamid Hofiz nomli kotib tomonidan ko'chirilgan asarning to'liq qo'lyozmasi edi. Undagi lug'at qismiga arabiy-forsiy tillardagi modullar (ekvivalentlari — dissertant) kiritilgan. Abdurauf Fitrat maqolada yozgan ikkinchi qo'lyozma 898/1492-yili kotib Darvish Muhammad tomonidan ko'chirilgan. Uning hoshiyasidagi muhrga qaraganda, qo'lyozma o'zbek xonlaridan Abdullahon Ining beklaridan bo'lmish Qulbobo Ko'kaldosh tomonidan 977/1569-yilda kutubxonaga vaqf qilib topshirilgan.

Abdurauf Fitrat qo'lyozmani “chig'atoycha” deb nomlaydi va uni Alisher Navoiy yoki undan ilgari davrga mansub bo'lsa kerak, degan fikrni ilgari suradi. Maqola davomida muallif shamol, girdub, yer, tuproq, tog', suv, olov kabi so'zlarning turkiy (o'zbekcha) va mo'g'ulcha shakllarini taqqoslaydi. Maqola oxirida Abdurauf Fitrat turkiy, mo'g'uliy so'zlarga sanoq sonlar, jumladan, birlik va o'nlik sonlarini biri-biriga qiyoslaydi. Abdurauf Fitrat Ahmad Yassaviy ijodiga ham o'z e'tiborini qaratadi. Uning “Ahmad Yassaviy” va “Yassaviy maktabi shoirlari to'g'risida tekshirishlar” sarlavhali maqolalari 1927-yilda “Ma'rifat va o'qituvchi” jurnalining sahifalarida chop etildi. Unda muallif Ahmad Yassaviy yashagan muhit va mafkurani tahlil qilishga harakat qiladi, uning asarlarining tub mohiyatini ochishga intiladi va o'zining ilmiy xulosalarini bildirishga uringan. Abdurauf Fitrat: “Bu kitobdagi chiqatoy lug'atlarining

Navoiylar zamonidan, yo undan burungi zamonlardan qolgan bir manba bo'lg'ini uchun bizga yararli ekaniga shubha yo'qdir", deb qayd etadi. Ahmad Yassaviy haqidagi maqolasida esa "Devoni hikmat" asarining nusxalari keyingi davrlarda yozilgan, uning shogirdlari tomonidan ushbu hikmatlarga o'zgartirishlar kiritilgan bo'lishi mumkinligini ishora qilib: "Devoni hikmat"ning Yassaviy zamoniga yaqin bir zamonda yozilgan biror nusxasi topilmaguncha ma'lum. "Devoni hikmat"larni til tarixi qarashidan tekshirishdan ilmiy bir natija chiqmaydi", deydi. Ushbu ikki maqola olimning bir nechta yillik izlanishlari natijasidir.

Abdurauf Fitrat tasavvuf ta'limoti va uning o'tmishi, shoir yashagan davr, ijtimoiy-ma'naviy muhit, ulug' mutafakkirning hayot sahifalari, oilasi, bolaligi, ilm ta'limi, o'z tartibiga asos solishi, "Devoni hikmat" ta'rixi, hikmatlarning ma'no-mohiyati, adabiy qimmati, yassaviylikning ta'siri, mafkurasi, Ahmad Yassaviyda tasavvuf darajasi kabi masalalarni chuqur o'rganib chiqqan va ular xususida yangi fikr-mulohazalarini bayon etgan. O'z maqolasini tasavvufga doir umumiy kirish bilan boshlagan ekan, olim tasavvuf masalaning yuzaga kelishini mustamlakachilarning mahkumlarga qilgan adolatsizliklaridan kelib chiqqan aks ta'siri bilan bog'laydi. Abdurauf Fitrat Ahmad Yassaviy hikmatlarining turkiy til rivojida xizmatlari xususida mulohaza yuritib, V-VI asrdagi adabiy mahsul bo'lgan hikmatlar, xususan "Qutadg'u bilig" asari bilan bir vaqtda yozilgan "Hibat ul-haqoiyq" asarini adibiyotimiz va tariximiz uchun muhim ahamiyatga ega deb hisoblaydi. Abdurauf Fitratning fikricha, ushbu davrda yozilgan turkiy asarlar kamligi, ularning qimmati yanada ortiq qo'shishini ta'minlaydi. Shuningdek, Fitrat XX asrgacha yetib kelgan "Devoni hikmat" nusxalarining qadimiy emasligini ta'kidlab, ushbu asarlarning til va mazmunidagi o'zgarishlarni ko'rsatadi.

"Ma'rifat va o'qituvchi" jurnalining sahifalarida birinchi bo'lib o'zbek xalqining shakllanish tarixi masalasini ko'targan olimi Miyon Buzruk Solixov hisoblanadi. Uning "O'zbek tarixiga doir to'rt muhim kitob" maqolasidagi fikrlar hozirgacha o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Unda "Mehmonnomai Buxoro", "Zafarnoma", "Firdavs ul-iqbol", "Tarixi Farg'ona" kabi asarlar tavsiflanib, ularning mazmuni ilmiy bayon etilgan. Miyon Buzruk Solixov 1925-yildan boshlab Istanbulda O'rta Osiyoning o'rta asrlar tarixiga doir qo'lyozma asarlarni o'rganish bo'yicha keng ko'lamli tadqiqotlar olib borgan. U Istanbuldagi mashhur Nuri Usmoniy kutubxonasida Fazlulloh ibn Ro'zbexonning "Mehmonnomai Buxoro" qo'lyozma asarini topishga muvaffaq bo'ldi. Kutubxona shuningdek, Sharafiddin Ali Yazdiyning turkiyga tarjima qilingan "Zafarnoma" asari bilan tanishgan. Universitet kutubxonasida Muhammad Rizo Ogahiyning "Firdavsul-iqbol" asari ustidan tadqiqot olib borgan. Xolis Afandi xususiy kutubxonasida esa "Tarixi Farg'ona" qo'lyozma asarini topishga muvaffaq bo'lgan. Miyon Buzruk Solixovning ishlari O'rta Osiyo tarixining turkiy tildagi muhim manbalariga oid ilmiy tadqiqotlarga katta hissa qo'shgan va uning kitoblaridagi ma'lumotlar o'zbek xalqining tarixiy va adabiy merosini aniqlashga yordam bergan.

Miyon Buzruk Solihov o'zining ilmiy tadqiqotlarida, ayniqsa, "Mehmonnomai Buxoro" asarini o'z zamonidagi eng ishonchli va mufassal manba sifatida baholaydi. U bu kitobning ma'lumotlarining zamon va mahallalari to'g'risidagi aniqligi va haqiqatga yaqinligiga alohida e'tibor qaratgan va ushbu asarning o'zbek tarixi uchun katta ahamiyatga ega ekanini ta'kidlagan. Miyon Buzruk Solihovning fikricha, "Mehmonnoma" asari o'zbek xalqining tarixiy va madaniy merosini o'rganishda muhim yordamchi manba bo'lib xizmat qiladi. Uning "Zafarnoma" asari haqidagi fikrlari ham ahamiyatlidir. Ushbu asarning XV-XVI asrlarda o'zbek yozuvi va tilidagi o'zgarishlarni jonli va aniq ko'rsatishi unga qimmat baho berilishini taqozo

qiladi. Bundan tashqari, “Zafarnoma” ning o‘zbekchalashtirilishi va uning turkiy tildagi aniqlari o‘sha davrning ijtimoiy va siyosiy muhitini chuqurroq tushunishga yordam beradi[3; B.57-61.].

Shuningdek, Munis Xorazmiyning “Firdavsul-iqbol” asari haqida gapirar ekan, Miyon Buzruk Solihov undagi bir qator manbaalarning o‘rnini va ularning xilma-xilligini yoritib, ushbu asarlardan foydalanishning murakkabligi haqida ham aniq fikrlar bildirgan. Uning fikricha, “Firdavsul-iqbol”, Ogahiyning “Riyozi ul-davla” va “Zubdat at-tavorix” asarlari ham Turkiyaga kelib qo‘yilgani va ularning nusxalari haqida ham muhim ma’lumotlar taqdim etgan. Shuningdek, Farg‘ona tarixi va uning Turkiyaga kelib qo‘yilishi haqida gapirar ekan, Miyon Buzruk Solihov uning tarjima qilinganligi va buning o‘zbek tarixini o‘rganishda muhim ahamiyatga ega ekanini ta’kidlaydi. Uning fikricha, ushbu manbalardan foydalanish bilan o‘zbek xalqi tarixini yanada chuqurroq o‘rganish mumkin.

XX asrning 20–30-yillaridagi siyosiy muhitning ta’siriga kerakli e’tibor qaratilib, milliylik va an’anaviylikning yomonlashgani, shuningdek, “xalq dushmani” sifatida ayblangan va mahv etilgan ziyolilar haqidagi tuzilishi, ularning ijodiy va fuqarolik mavqeyiga ta’siri haqida ham nazarlar bildirilgan.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Абдурауф Фитрат. Муқаддамут ул-адаб // Маориф ва ўқитғувчи. – 1926. – №7–8.
2. Зеленский И. В. Борьбе за культуру // За партию. – 1928. – №7.
3. Миён Бузрук. Ўзбек тарихига доир тўрт муҳим китоб // Маориф ва ўқитғувчи. – 1927. – №9–10.
4. Ўзбекистон тарихи (1917–1991 йиллар). Иккинчи китоб.
5. ЎзМА, Р-34-фонд, 1-рўйхат, 2629-иш.
6. ЎзМА. Р-34-фонд, 1-рўйхат, 2629-иш.
7. ЎзМА. Р-34-фонд, 1-рўйхат, 2629-иш.

Received: 16 March 2025

Accepted: 5 April 2025

Published: 15 April 2025

Article / Original Paper

SUPPLIES FOR “LABOR SOLDIERS” MOBILIZED OF THE URALS FROM UZBEKISTAN

Kurbanov Khurshid Raupovich,

dotsent of Navoiy state university, candidate of historical sciences

Abstract. The article analyzes the life and activities of labor soldiers mobilized from Central Asia to construction and industrial enterprises in the Urals during World War II. Their social and living conditions, food supply, dormitory and housing problems are described. Labor conditions and social relations towards workers in the Chelyabinsk and Chkalov regions are analyzed.

Keywords: mobilization, "labor soldiers", World War II, Urals, state archives, Chelyabinsk, Chkalov, industry, construction, labor, food, food, supplies, disease.

O'ZBEKISTONDAN JANUBIY URALGA SAFARBAR QILINGAN “MEHNAT ARMIYACHILARI” VA ULARNING TA'MINOTI

Qurbanov Xurshid Raupovich,

Navoiy davlat universiteti dotsenti, tarix fanlari nomzodi

Annotatsiya. Maqolada Ikkinchi jahon urushi yillarida O'rta Osiyodan Ural hududlaridagi qurilish va sanoat korxonalariga safarbar qilingan mehnat armiyachilarining hayoti va faoliyati tahlil qilinadi. Ularning ijtimoiy-maishiy sharoiti, oziq-ovqat ta'minoti, yotoqxona va turar joy muammolari bayon etiladi. Chelyabinsk va Chkalov viloyatlaridagi mehnat sharoitlari va ishchilarga bo'lgan ijtimoiy munosabatlar tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: safarbarlik, "mehnat armiyachilari", ikkinchi jahon urushi, Ural, davlat arxivlari, Chelyabinsk, Chkalov, sanoat, qurilish, mehnat, oziq-ovqat, taom, ta'minot, kasallik.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I4Y2025N02>

Kirish. 1942-1944-yillarda Janubiy Ural sanoat korxonalari qurilishi va mehnat faoliyatiga O'rta Osiyodan safarbar qilingan 350 mingdan ortiq, jumladan 151 ming o'zbekistonlik yurtdoshlarimizning taqdirini o'rganish dolzarb mavzulardan biridir [1].

Avvalgi maqolalarimizda O'rta Osiyodan safarbar qilingan mehnat armiyachilarining safarbar qilinishi, ularni sanoat korxonalari bo'yicha taqsimoti, mehnat faoliyati turlari, yashash sharoitlari, maishiy holat va og'ir sinovlar haqida bayon qilganmiz.

Ushbu maqolada mehnat armiyachilarining og'ir va nobop sharoitlarda ijtimoiy hayoti, tura joy muammolari, ayniqsa oziq-ovqat ta'minotidagi masalalarni tahlil qilish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Manbalar va adabiyotlar tahlili hamda metodologiya. Inson yashashi uchun eng muhim bo'lgan oziq-ovqat ta'minoti va sog'ligi masalasini tahlil qilishda arxiv va birlamchi manbalar asos bo'ladi. Ushbu maqolani talqin qilishda ham Rossiya Federatsiyasining Davlat arxivi (GARF), Rossiya Federatsiyasining ijtimoiy-siyosiy tarixi Davlat arxivi (RGASPI),

Chelyabinsk viloyati birlashgan Davlat arxivi (OGACHO), Orenburg viloyatining Yangi tarixi markaziy hujjatlar arxivi (SDNIOO) va boshqa manbalardan foydalanildi.

O'zbekistondan Ural hududlariga safarbar qilingan mehnat armiyachilarining jismoniy holatini yaxshi saqlab turish uchun ularning oziq-ovqat bilan ta'minlash va tibbiy-sanitariya xizmati ko'rsatish katta ahamiyatga ega. Ushbu xizmatlarning huquqiy asoslari Ittifoq Davlat mudofaa qo'mitasining 1942-yil 14-oktyabridagi 2414-sonli Qarorining 9-bandi bilan mustahkamlangan edi.

Jumladan, safarbar etilganlarga umumiy asoslarda ish haqi to'lovini amalga oshirish belgilangan. Ishlab chiqarish va qurilishdagi ishchi kolonnlari tarkibini oziq-ovqat bilan ta'minlash va umumiy ovqatlanishni tashkil qilish tegishli xalq komissariatlariga yuklatilgan. Jumladan, safarbar etilganlarni mudofaa sanoati korxonalari ishchilarining me'yorlari bo'yicha oziq-ovqat fondlari bilan ta'minlash Savdo xalq komissariati zimmasida bo'lgan [2; 39-b.].

Muhokama. Janubiy Uralning bir qator korxonalarida ishchilarni ta'minlashga mas'uliyat bilan yondashganlar. Mehnat armiyachilarining kunlik ta'minot me'yorlari sovet nemislari mehnat armiyachilari va mahbuslarining ta'minot me'yorlariga muvofiq bo'lib, o'rta osiyolik ishchilar ratsionida ayrim mahsulotlar biroz o'zgartirilgan edi. Qurilishda oladigan taom miqdori kunlik normalarni bajarish bilan bog'liq bo'lib, ishchilar uchun alohida normalar belgilangan edi.

1943-yilning fevral oyiga kelib kunlik mehnat evaziga ovqatlantirish me'yorlariga o'zgartirishlar kiritilgan. Jumladan, "Chelyabstroy" qurilish brigadasida ishning turiga qarab og'ir va smena ishchilari uchun turlicha bo'lgan. Ya'ni, smena topshirig'ini 79% foizgacha bajarganlar uchun (№1 ta'minot normasi) — kuniga ikki marta (ertalab va kechqurun) taom berilgan; Smena topshirig'ini 80% foiz va undan yuqori bajarganlar uchun (№2 ta'minot normasi) — kuniga uch mahal (ertalab, tushlikda va kechqurun) taom berilgan; Smena topshirig'ini 110 % foiz va undan yuqori bajarganlar uchun esa qo'shimcha rag'batlantiruvchi taom berilgan.

Xuddi shuningdek, non tarqatish ham sutkalik ish me'yori va bajariladigan ishning turiga qarab taqsimlangan. Asosiy ishi og'ir toifaga, shuningdek yordamchi va xo'jalik xizmati ko'rsatish ishlariga bir mehnat armiyachisiga sutkasiga 300-800 gramm non berilgan; Sog'lomlashtirish-profilaktika punktlarida davolanayotganlar uchun 600 gramm non berilgan; Mehnat qobiliyati cheklangan va nogironligi bo'lgan ishchilarga tibbiy-mehnat komissiyalari belgilagan norma bo'yicha 600 grammdan ortiq bo'lmagan non berilgan. Shuningdek, ishlaymaydigan nogironlar, ishi tergovda bo'lgan shaxslar uchun non berish normasi 400 grammni tashkil qilgan. Mehnatdan bo'yin to'lovchilar, soxta kasallar uchun (agar tibbiy ma'lumotnomasi bo'lmasa), jarima izolyatorlarida va ishga chiqarilmaydigan mahbuslar uchun esa 300 grammlig non (4-sonli ta'minot normasi) belgilangan. Non berishning bu normasi karserda saqlanayotganlar uchun ham qo'llanilib, ularga issiq ovqat 3 kunda bir marta berish belgilangan [3; 167-183-b.lar].

1943-yilning ikkinchi yarmi va 1944-yilda ishchilarga sutkalik non miqdori va boshqa ba'zi bir oziq-ovqatlarni berishda o'zgarish (yaxshi tomonga) bo'lgan bo'lsa-da, yuborilgan ishchilar uchun kunlik non normasi o'zgarmagan. Faqatgina, ovqat ratsioniga qo'shimcha bo'lishi uchun Chelyabinsk metallurgiya zavodi ishchilari uchun Chelyabinsk viloyati ko'llarida baliq ovlashga ruxsat berilgan va buning uchun safarbar etilganlar orasidan 25 nafar kishilik baliqchilar arteli tuzilgan. Ushbu artelga bir oylik ov rejasi 25 tonna qilib belgilandi.

O'OH O mehnat armiyachilarining ish mehnati, samaradorligi va jismoniy holatlarini hisobga olib Janubiy Uralning ko'plab korxonalari va qurilishlarida O'rta Osiyo respublikalari ishchilarga qo'shimcha ta'minot berish amaliyoti ham joriy qilingan. Jumladan, o'q-dorilar xalq komissariatining 24-sonli qurilish boshqarmasida mehnat armiyachilari menyusiga ikkinchi taom qo'shilgan [4; 5-b.]. Aloqa yo'llari xalq komissariatining 24-sonli qurilish boshqarmasida 5-sonli uchastkasidagi o'rta osiyolik ishchilar uchun qo'shimcha ravishda — 80 ta, 6-sonli uchastkada — 40 ta, 7-sonli uchastkada — 57 ta qo'shimcha oziq-ovqat kartochkalari ajratilgan [5; 14-16-b.lar]. Bundan tashqari mehnat armiyachilari uchun mazkur boshqarmaning har bir oshxonasida ko'k choy berish ham tashkil qilingan.

O'rta Osiyo respublikalaridan borgan ishchilarning oziq-ovqat ta'minotini yanada yaxshilash bo'yicha qo'shimcha choralar ham ko'rilgan bo'lib, "Chelyabko'mir" trestida konchilarning bir necha guruhlari O'rta Osiyo respublikalariga yuborilgan. Ular tomonidan 2,5 tonna bug'doy, 1,5 tonna un va 3 tonna turshak kabi oziq-ovqat mahsulotlari Chelyabinsk viloyati ko'mirchilari ishchi qo'rg'onlariga yetkazilgan. Olib borilgan oziq-ovqatlar mehnat armiyachilarining asosiy ratsioniga qo'shilgan. Shuningdek, ular o'zlari bilan issiq kiyimlar ham olib ketishgan va ish sharoitlarini yaxshilashga birmuncha erishganlar.

Chelyabinsk va Chkalov viloyatining ko'mir shaxtalari va ochiq konlarida ishga qabul qilingan mehnat armiyachilari uchun Ko'mir sanoati xalq komissarligi (KSXK) tomonidan bevosita yer ostida ko'mir shaxtalarida ishlovchilar uchun № 1 va № 2 toifa me'yorlari bo'yicha oziq-ovqat berilgan.

KSXK korxonalarida O'OH O mehnat armiyachilariga oziq-ovqat ta'minotining kunlik normalari va kaloriyasi, 1942-1944 yy [6;18-b.].

Ko'rsatkichlar/ Oziq-ovqatlar	Norma			
	№ 1		№ 2	
	gramm	kaloriya	Gramm	kaloriya
Non	1000	2170	1000	2170
Go'sht	100	170	67	114
Baliq	50	35	40	28
Moylar	33	112	30	102
Krupa	100	341	67	228
Kartoshka	400	265	267	177
Jami:	1683	3093	1471	2819

Ushbu jadvaldan ko'mir qazib olishda band bo'lgan konchilarga ko'paytirilgan oziq-ovqat normasi berilganligini ko'rish mumkin. Oziq-ovqat ro'yxatiga konditer va non-bulka mahsulotlari ham kiritilgan bo'lib, lekin Chelyabinsk ko'mir havzasi shaxtalarining ishchilari amalda bu mahsulotlarni olmaganlar. Bundan tashqari reja topshiriqlarini ortig'i bilan bajargan konchilarga: bir oy uchun 1,5 kg go'sht yoki baliq, 1,5 kg krupa, 300 moy qo'shimcha oziq-ovqat mahsulotlari sifatida berilgan [7; 29-b.]. Shaxtalarining oshxonalarida kunlik ratsionning bahosi 5-7 so'mni tashkil qilgan.

Chelyabinsk Kirov zavodidagi mehnat armiyachilariga oziq-ovqat ta'minoti zavod sexlaridan berilgan. Bundan tashqari Traktorzavodi rayonidagi o'rta osiyolik ishchilarning

istiqomat qilayotgan 5-sonli uchastkadagi baraklarning birida ikkinchi oshxona faoliyati yo'lga qo'yilgan.

1943-yilning ikki oyi davomida oziq-ovqatni berish normasi oshirib borildi va 1943-yilning birinchi martidan qo'shimcha mehnat qilgan ishchilarga ta'minot ikki martaga oshirilgan.

Eskirgan uskunalarda ishlaydiganlarga kamaytirilgan miqdorda non tarqatilgan. Masalan, 1943-yilning 16-yanvaridan 21-yanvarigacha zavod oshxonalari 25,1 tonna non kam olgan. 1943-yilning 8-oktyabrida zavod oshxonalari bir sutkali 43 tonna non o'rniga 29 tonna non (sutkalik iste'molning 67,44%) olganligi hujjatlarda aks etgan. Shu holatda ham nonning sifati juda past (xom) bo'lgan" [8; 90-b.].

Bronetank zavodi uchun non miqdori va sifati haqidagi masala uzoq vaqt hal etilmagach VKP(b) Chelyabinsk Kirov zavodi partiya tashkiloti rahbari M.D.Kozin mazkur muammo bo'yicha VKP(b) Chelyabinsk viloyati birinchi kotibi N.S.Patolichevga xat bilan murojaat qilgan.

Natijalar. Ishlab chiqarish xodimlarining ta'minoti ko'pincha zavod oshxonalari xodimlarining o'z xizmat vazifalariga vijdotsizlarcha yondashuvi natijasida yomonlashgan. Oshxonalarining ayrim xodimlari O'OH mehnat armiyachilarining kartochkalaridan "...hisoblangan oziq-ovqat normasidan" ko'prog'ini kesib olganliklari natijasida "...oziq-ovqat kartochkasi 22-25 kunga yetgan, xolos. Oyning qolgan kunlari xodim non (oshxona har doim ham tayyorlamaydigan) sabzavot taomlariga (maxsus talonlar bo'yicha) qanoat qilishga majbur bo'lganlar". Shunga qaramasdan, taom porsiyalari og'irligi belgilangan normadan kam bo'lgan holatlar uchrab turgan. Chelyabinsk Kirov zavodining 7-sonli ishchilar oshxonasini tekshirish vaqtida "ishchilarga doimiy ravishda belgilangan mahsulotlar kam berilishi, 65 g suyaksiz go'sht o'rniga ishchilar 45 g suyakli go'sht berilganligi aniqlangan.

Bundan holatlar "Kopeyskko'mir" tresti va 208-sonli shaxtaning umumiy ovqatlanish shoxobchalarida ham bo'lgan. Bunday holatlar davriy matbuot materiallarida ham o'z aksini topgan edi. Jumladan, "Chelyabinsk ishchisi" gazetasi sahifalarida: "Ko'p vaqtlarda shaxtalardagi ishchilar ta'minotsiz qolishmoqda.... Biz ko'rgan 204-sonli shaxtaning oshxonasidagi vaziyatni boshqa shaxtalarning oshxonalari ham uchratish mumkin. Brigadalar uchun go'shtli taomlar yetishmaydi, 50 ta taom o'rniga 37 ta taom berishadi, non kam o'lchanadi, taomlar mazasiz tayyorlanadi va sovuq holda beriladi [9].

O'zbekistonlik mehnat armiyachilarining talablariga ko'ra mehnat qilgan sanoat va qurilish obyektlarida ta'minotni yaxshilash uchun ishchilar oshxonalari milliy taomlarini tayyorlanishi kerak edi. Ushbu talab SSSR savdo xalq komissariatining 1943-yil 20-iyuldagi 323-sonli ko'rsatmasida ham o'z aksini topdi [10;104-b.].

Bir muncha vaqtdan so'ng, Chelyabinsk shahri qurilish otryadlarida mehnat qilayotgan mehnat armiyachilari uchun "maxsus stollar qo'yilib ularga o'rta osiyolik ishchilarga xizmat ko'rsatuvchi xodimlar birkutilgan. Ovqat umumiy qozonda tayyorlangan, tushlik milliy taomlarni hisobga olib tayyorlanadigan bo'lgan. Jumladan, musulmon xalqlar uchun yot bo'lgan cho'chqa moyi -o'simlik yoki hayvon moyi bilan, cho'chqa go'shti esa — qo'y yoki mol go'shti bilan almashtirilgan, shuningdek, taomlarga ko'kat va ziravorlar ham solingan".

Xulosa. Umuman olganda, bir O'rta Osiyodan safarbar qilingan mehnat armiyachilarining og'ir sharoitlardagi mehnati, ularning turmush sharoiti, qismati ayanchli bo'lsa-da, ular Ikkinchi jahon urushidagi g'alabaga munosib hissa qo'shdilar.

Joylarda mehnat armiyachilarining muammolari – kiyim-kechak va oziq-ovqatning yetmasligi muammosi sanoat va qurilish obyektlarining barcha jamoalari uchun mavjud bo'lgan muammolarning bir qismi bo'lgan. Bunga yana faqat ushbu kontingentga aloqasi bor muammolar qo'shildi. Mehnat armiyachilarining boshqa madaniyat, odatlar, an'analar va diniy e'tiqodli aholi yashaydigan hududda yashashi va ishlab chiqarish faoliyatini yuritish asosiy muammo bo'lgan. O'zbekistondan tashqarida ta'minot ratsionining va iqlim sharoitlarining o'zgarishi qo'shimcha muammolarni tug'dirdi.

O'zbekistonlik mehnat armiyachilariga nisbatan ish joylarida mensimaslik, yotoqxonalarda ayrim komendantlar tomonidan kaltaklash holatlari ham bo'lganligini qayd qilish shart. Mehnat armiyachilari o'rtasida kasalliklar ham o'lim holatlari ham bo'lgan. Mazkur dalillar, shuningdek yashash va mehnat faoliyati sharoitlarining qiyinligi ayrim ishchilarning ish joylarini o'zboshimchalik bilan tashlab ketishiga sabab bo'lgan.

Har bir ishchi iqlim va sharoitlarga moslashishga harakat qilishib, boriga qanoat qilib, halol mehnat qilishgan.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Ushbu mavzudagi maqolalar "Vodiynoma" jurnalining 2023-yilning 4, 5-sonlarida e'lon qilingan.
2. RGASPI. 644-fon, 1-ro'yxat, 63-ish.
3. OGACHO. R-1619-fond, 1-ro'yxat, 18-ish.
4. RGASPI. 17-fond, 122-b., 50-ish.
5. OGACHO. P-288-fond, 8-ro'yxat, 261-ish.
6. RGASPI. 644-fond, 1-ro'yxat, 66-ish.
7. OGACHO. P-288-fond, 4-ro'yxat, 302-ish.
8. OGACHO. P-124-fond, 1-ro'yxat, 355-ish.
9. // Chelyabinskiy rabochiy, 1944 yil 13 fevral soni.
10. OGACHO. P-288-fond, 8-ro'yxat, 261-ish.

Received: 16 March 2025

Accepted: 5 April 2025

Published: 15 April 2025

Article / Original Paper

DEVELOPMENT HISTORY AND FORMATION OF DEMOGRAPHY IN UZBEKISTAN

Salaev Fazliddin Shamsiddin ugli

Tashkent University of Architecture and Civil engineering
assistant, department of "Uzbek language and literature"

Abstract. This article discusses the history of the development of the field of demography in our country and the stages of its formation. Scientists, devotees of science, historians and specialists who made a great contribution to the development of the field of demography in Uzbekistan and the works written by them are discussed in detail. In addition, the stages of demography paralysis in Uzbekistan were discussed.

Keywords: population census, urbanization, migration, demographic forecast, demographic equality, historical demography, ethnodemography.

O'ZBEKISTONDA DEMOGRAFIYANING RIVOJLANISH TARIXI VA SHAKLLANISHI

Salayev Fazliddin Shamsiddin o'g'li

Toshkent arxitektura-qurilish universiteti
"O'zbek tili va adabiyoti" kafedrasasi assistenti

E-mail: salayevfazliddin7@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada yurtimizda demografiya sohasining rivojlanish tarixi va shakllanish bosqichlari haqida fikr yuritiladi. O'zbekistonda demografiya sohasining rivojlanishiga katta hissa qo'shgan olimlar, fan fidoiylari, tarixchilar hamda mutaxassislar va ular yozgan asarlar haqida atroflicha to'xtalib o'tilgan. Undan tashqari O'zbekistonda demografiyaning shakllanish bosqichlari haqida ham fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: aholi ro'yxati, urbanizatsiya, migratsiya, demografik prognoz, demografik tenglik, tarixiy demografiya, etnodemografiya.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I4Y2025N03>

Kirish. Hozirgi zamonaviy dunyoda O'zbekiston o'z o'rniga ega bo'lib, jahon hamjamiyatida alohida o'rin egallab bormoqda. XX – XXI asrlarda dunyo shu qadar tez rivojlandiki, bundan hech qaysi soha ajralib qolmadi. XXI asr bo'sag'asida O'zbekiston mustaqilligini qo'lga kiritgandan keyin, o'z taraqqiyot yo'liga o'tgan ko'pgina mamlakatlar singari O'zbekiston ham o'z taraqqiyot yo'lini tanladi. Bu taraqqiyot asnosida yurtimizda yuz bergan ijobiy o'zgarishlardan hech qaysi bir soha alohida ajralib qolmadi.

O'zbekiston tarixini haqqoniy, asosli tarzda yoritish masalasida O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti I.Karimovning 1998-yilda bir guruh tarixchi olimlar bilan o'tkazgan muhokamasida so'ng "Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q" asari e'lon qilindi. Ayniqsa bu asardagi "O'zlikni anglash tarixni bilishdan boshlanadi" [1; B.5.] iborasi alohida e'tiborga muhim ahamiyat kasb etdi.

O'zbekistonda ham yaqin 20-30 yil ichida ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy, iqtisodiy hayotidagi sifat o'zgarishlariga hamohang tarzda tarix fanida yangicha qarashlar va nazariyalar, yangicha ruh va mazmundagi ilmiy tadqiqotlar uchun qulay imkoniyatlar va shart-sharoitlar yaratildi. Bu borada Respublika rahbariyatining olib borayotgan siyosati hamda o'tkazilayotgan islohotlar Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyevning quyidagi fikrlarida o'z aksini topadi: "Oldimizga qo'yilgan ulkan vazifalarni amalga oshirishda biz uchun kuch-qudrat manbai zarur. Xususan, milliy o'zligimizni anglash, vatanimizning qadimiy va boy tarixini o'rganish, bu borada ilmiy tadqiqot ishlarini kuchaytirish, gumanitar soha olimlarini har tomonlama qo'llab-quvvatlashimiz lozim" [2].

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Mavzuga oid adabiyotlar tahlilini quyidagi ikki guruhga bo'lsak maqsadga muvofiqdir:

1.Rossiya imperiyasi va Sovet davrida nashr qilingan adabiyotlar hamda aholi ro'yxati o'tkazilgan yillardagi davriy ma'lumotlar;

2.Mustaqillik yillarida yaratilgan adabiyotlar va o'tkazilgan tadqiqotlar.

Birinchi guruhga sovet davrida yaratilgan va chop etilgan asarlar kiritilgan bo'lib, bu davrda demografiya sohasida respublikamizda qator ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilgan. Bu ilmiy tadqiqotlar nafaqat demograflar tomonidan balki, tarixchilar, etnograflar, geograflar va iqtisodchilar tomonidan olib borilganligi ham ahamiyatlidir. Masalan, M.Qoraxonov, I.R.Mullajonov, O.B.Otamirzayev, A.Soliyev, E.S.To'xtayev, E.Ahmedov, H.Fayziyev, R.Ubaydullayeva, G.Asanov va boshqalarning asarlarini alohida qayd etish mumkin.Jumladan, O'zbekistonda urbanizatsiya jarayonlarini bo'yicha muhim tadqiqotlarni amalga oshirgan O.B.Otamirzayevning asarlarida O'zbekistonda demografiya va urbanizatsiya jarayonlarining holati, uning taraqqiy etishi bilan bog'liq demografik va geografik manbalar tahlil etilgan [3]. M.Qoraxonov ham o'zining amaliy va nazariy tadqiqotlari bilan mamlakatimizning demografik taraqqiyoti masalalarini yoritishga o'z hissasini qo'shgan [4]. Respublikamizdagi aholishunoslik va demografiya sohasidagi ilmiy izlanishlarning alohida maktabini yaratishga xizmat qilgan 1972-yilda O'zbekiston Milliy Universitetining geografiya fakultetida tashkil etilgan aholishunoslik ilmiy tadqiqot laboratoriyasi faoliyati xizmatlari katta. Demografiya yo'nalishida ilmiy tadqiqotlar olib borgan E.Ahmedov va N.Fayziyevlarning "O'zbekiston aholisi" monografiyasi diqqatga sazovordir [5].

O'zbekistonda demografik jarayonlarining iqtisodiy taraqqiyoti va aholining ijtimoiy turmush masalasida ilmiy tadqiqotlar olib borgan I.Mullajanovning ilmiy tadqiqotlari alohida ahamiyatga ega [6; B.278.]. O'z tadqiqotlari natijasida I.Mullajonov respublika shaharlarining ijtimoiy – iqtisodiy, madaniy ahvoli va aholi migratsiyasi bo'yicha uch muhim jihatni ko'rsatib o'tadi. Bular: birinchidan, iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiq tarzda ro'y bergan migratsiya natijasida mehnat resurslari hududiy miqyosda qayta taqsimlanadi. Ikkinchidan, shaxsiy manfaatdorlik prinsipi asosida aholida migratsiyaga ixtiyoriy ravishda moyillik paydo bo'ladi va bunda migratsiya rejali tarzda yoki reja asosida amalga oshirilsa, jamiyat manfaatlariga katta foyda keltiradi. Uchinchidan, migratsiya natijasida turli millat vakillari o'zaro yaqinlashadi, ko'plab aholi punktlari paydo bo'ladi [7; B.31.].

Ikkinchi guruh adabiyotlarga mustaqillik yillaridagi yaratilgan adabiyotlar, maqolalar, ilmiy tadqiqot ishlari kiradi.

Mustaqillikning dastlabki o'n yilligida demografik jarayonlari bilan bog'liq muhim ahamiyatga ega bo'lgan tarixiy asarlar yaratildi. Shu o'rinda etnik tarix masalasiga ham alohida

e'tibor qaratildi. Etnodemografiyaga doir ilmiy izlanishlar ham olib borildi. Mamlakatimiz aholisining milliy tarkibi masalalariga bag'ishlangan adabiyotlar va to'plamlar paydo bo'ldi.

Mustaqillikkacha etnodemografiya sohasi bilan turli soha vakillari xususan, iqtisodchilar, sotsiologlar, geograflar shug'ullanib kelishgan, istiqlolimizdan so'ng ushbu sohada tarixchi va etnograflar alohida tadqiq etib boshlashdi.

Bu borada tarixshunoslik yo'nalishida M.Bo'riyeva, D.Bobojonova, D.A.Alimova, Sh.G'afforov va boshqa olimlar fandagi eski uslubiyatdan voz kechib, milliy qadriyatlar nuqtai nazaridan kelib chiqib, milliy munosabatlar mushtarakligi, aholi demografik jarayonlarining turli davrlarini o'z ichiga olgan tadqiqotlar ustida ishlamoqdalar. R.X.Murtazayeva, L.Maksakovakabi olimalarning tadqiqotlari natijasida yaratgan asarlari ham alohida ahamiyatga ega. Shu o'rinda O.Otamirzayev, V.Gentshke, R.X.Murtazayevalarning monografiyasida demografik jarayonlar, migratsiya va urbanizatsiya jarayonlari, O'zbekistonda 1959-1970-yillardagi aholi sonining yuqori sur'atlar bilan o'sish masalalari va uning urbanizatsiya jarayonlariga ta'siri masalalari tahlil qilingan[8].

Ilmiy maqolada tarixiy tadqiqotlar olib borishning davriylik, ilmiy-tanqidiy tahlil, tarixiylik va ilmiylik hamda izchillik uslublaridan foydalanildi.

Muhokama. O'zbekistonda ham demografiyaning rivojlanishi o'z tarixiga ega. Respublikada demografik bilimlar juda qadimdan mavjud bo'lgan. Bular haqida qadimgi qo'lyozmalar, arxeologik yodgorliklar va ilmiy manbalar guvohlik beradi. Lekin, mamlakatda maqsadli demografik tadqiqotlarni o'tkazish 1960-yillardan boshlangan.

Respublikada demografiya fanining asoschisi demograf olim Murtazo Qoraxonovich Qoraxonov hisoblanadi. Olim mamlakatning XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab demografik tarixini tiklagan. Shu bilan birga, M.Qoraxonov O'zbekiston aholisining son va sifat xususiyatlarini, tug'ilish, o'lim, nikoh va ajralish kabi demografik jarayonlarini ilk bor kompleks o'rgangan hamda demografik prognozini amalga oshirilgan. O'zbekistonda demografiya fanining rivojlanishiga Is'haq Rashidovich Mullajonov, Xojiakbar Salimovich Salimov, Ra'no Axatovna Ubaydullayeva, Ozod Bobomirzayevich Ota-Mirzayev, Erkin Agzamovich Axmedov, Lyudmila Petrovna Maksakova, Mamlakat Rahmonovna Bo'riyeva, Abduhakim Abduhamidovich Qayumov, Abdusami Soliyevich Soliyev, Ravza Bayanovna Murtazina, Zulxumor Nazarovna Tojiyevalar ham katta hissa qo'shgan[9; B.21-22.].

O'zbekistondagi demografik jarayonlarni o'rganishda o'tmishda qator davrlar mavjudligi alohida ahamiyatga molik [10; B.37-38.]:

Dastlabki davr – 1865-1917-yillarni o'z ichiga olib, mazkur davr Turkistonda demografik tadqiqotlarning Rossiya imperiyasi istilosi va mustamlakachilik davrini o'z ichiga oladi. Bu yillar davomida mintaqa aholisining tabiiy o'sishi kuzatilib, u tinch hayot tarzini o'rnatilishi bilan bog'liq. Mazkur davr mobaynida demografik tadqiqotlar deyarli olib borilmagan. Mustamlakachilik vaqtida migratsion jarayonlarning xususiyatlaridan biri, Turkistonga Rossiya Imperiyasi hududlaridan aholining ko'chib kelishi sezilarli darajada ko'paydi. O'lkada tinchlik va osoyishtalikni o'rnatilishiga bir qancha omillar ta'sirini o'tkazgan bo'lib ya'ni hali donli ekinlardan olinadigan hosildorlikning pastligi, oziq-ovqat mahsulotlarining yetishmovchiligi, ocharchiliklar, yuqumli kasalliklar natijasidagi epidemiyalar aholi soni o'sishini cheklovchi omillar va shu o'xshash kamchililar asosiy sabablardan bo'lgan. Bu borada tibbiy xizmatning deyarli bo'lmasligi, bolalar o'limining ko'pligi

ham aholi sonini tabiiy o'sishini cheklovchi omillar bo'lgan. Bu davr mobaynida umumiy jihatdan demografik vaziyat ancha qoloq bo'lgan.

Ikkinchi davr – 1917-1924-yillar oralig'i hisoblanib, ushbu davr Rossiya imperiyasi tugatilishidan to Markaziy Osiyoda milliy hududiy chegaralanishining o'tkazilishi va uning yakuniga qadar davom etadi. Turkiston ASSRning 1918-yilda tashkil etilishi natijasida, aholi ro'yxatlarini tuzish ishlari 1920-yildan boshlanadi. Bu boradagi ishlar birinchi navbatda shaharlardan boshlanib, keyin esa qishloqlarda davom ettirilib, fuqarolik holatini qayd etib, yozib borish bo'limlari tashkil etiladi. Bu davr mobaynida O'zbekistonga boshqa hududlardan aholining ko'chib kelishini kuzatsak, keyingi bosqichda ko'chib kelayotganlar bilan bir qatorda ko'chib ketayotganlar ham qayd qilinganini ko'rishimiz mumkin. Mazkur davrda ham tug'ilishlar soni keskin pasayib, bu jarayon 1925-yilgacha davom etishini ko'ramiz. Turkiston ASSR da aholini ro'yxatga olish 1920-1923-yillarda boshlanadi.

Uchinchi davr – 1924-1940-yillar oralig'i aks etgan. O'zbekistonda bu bosqich davomida sanoatlashtirish, urbanizatsiya jarayonlariniamalga oshirish va rivojlantirish ancha kuchaydi. Tezkor sur'atlarda ayollarni ijtimoiy hayotda mehnat jarayoniga jalb etish ortib bordi va jamiyatdagi o'rni biroz yaxshilandi. Mazkur bosqichning eng ahamiyatli jihatlaridan biri bu – O'rta Osiyoda milliy hududiy chegaralanishi natijasida milliy davlatlarning vujudga kelishi bo'ldi. 1926- va 1939-yillarda mintaqalardagi aholini ro'yxatga olish ishlari amalga oshirildi. Ushbu yillar oralig'ida ahamiyatli jihat shuki, tug'ilganlar soni ko'p bo'lmasa-da, lekin vafot etganlar soni anchagina kamaya boshlagan.

To'rtinchi davr – 1941-1945-yillar. Ushbu davr mobaynida demografik tenglikning nisbati salbiy tarafga o'zgara boshladi. Tug'ilishlar soni kamayib ketib, o'limlar soni esa sezilarli darajada tez sur'atda yilma-yil oshib bordi. Jahon urushining dastlabki davrida nemislar tomonidan egallab olingan hududlar aholisining O'rta Osiyo mamlakatlariga vaqtinchalik ko'chirib keltirilishi amalga oshirila boshlanadi. Asosiy ishchi kuchi hisoblangan erkaklarning urushga safarbar qilinishi natijasida sanoat va qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish hajmining nisbatan kamayishiga olib keldi. Aholining iste'mol qilayotgan mahsulotlarning urushgacha bo'lgan holatining 43% ni, 1940-yilda shaxsiy iste'mol 42% ni tashkil etgan bo'lsa, 1942-yilga 38% ga tushib ketdi. Mazkur jarayonlar O'zbekistonning demografik holatiga salbiy ta'sir o'tkazmay qolmadi. Ushbu davrga kelib tug'ilishlar soni keskin pasayib ketdi. Buning asosiy sababi, mintaqadan ko'plab erkaklarni frontga ya'ni urushga jo'nab ketishi bo'lgan. Urush yillari davomida urushga safarbar etilgan erkaklar o'limining ko'payib, ayollar sonining esa erkaklarga nisbatan ortib ketishiga olib kelgan. Shu sabab tug'ilishlar soni avvalgi urushdan oldingi davrga nisbatan ancha past bo'lgan.

Beshinchi davr – 1945-1989-yillar. Bu bosqich davomida tug'ilishlar soni asta sekin ko'payib borib, o'limlar soni sezilarli darajada kamayib bordi. Ammo bolalar o'limi yuqoriligicha qolaverdi. Vaziyat 1975-yildan ijobiy tarafga o'zgara boshlab, respublikada bolalar o'limining asta-sekinlik bilan kamaya boshlaganligini ko'rish mumkin.

Boshqa fanlar singari demografiya ham bir nechta tarmoqlarga bo'linadi. Bu tarmoqlarga biz iqtisodiy demografiya, matematik demografiya, tarixiy demografiya, etnik demografiya hamda sotsial demografiya kabilarni kiritamiz. Mazkur tarmoqlarning har biri alohida yo'nalishda ish olib boradi. Xususan, tarixiy demografiyaga to'xtalsak.

Tarixiy demografiya – xalqlar va mamlakatlar tarixidagi demografik jarayonlar holati va dinamikasini o'rganadi.

Demografik jarayonlarni o'rganishda ushbu jarayonlarni aks ettiruvchi maxsus ma'lumotlardan foydalaniladi. Bu ma'lumotlar – demografik ma'lumotlar deb atalib, ularga aholi va demografik jarayonlarga oid nashr etilgan raqamli ma'lumotlar, ilmiy manbalar, maxsus tadqiqot natijalari kiradi.

Demografik ma'lumotlar hududlar (dunyo, qit'a, alohida davlat, shahar, qishloq, tuman), jamiyat taraqqiyotidagi turli tarixiy davrlar, aholining turli ijtimoiy guruhlari (millatlar, ishchilar, xizmatchilar, tadbirkorlar, ...) uchun alohida to'planadi.

Dedemografik jarayonlarni o'rganishda asosan quyidagi ma'lumotlardan foydalaniladi. Ularga fuqarolik holatini qayd etuvchi (tug'ilish, o'lim, nikoh va ajralish) maxsus hujjatlar, aholi ro'yxati ma'lumotlari, demografik tadqiqot natijalari, ilmiy manbalar, turli adabiyotlar va qonuniy hujjatlarni kiritish mumkin [11; B.16.].

Natijalar. Yurtimizda qadimdan o'z sohasining yetuk olimlari va mutafakkirlari yetishib chiqqanligi hech kimga sir emas.

Mamlakatimizda azaldan ko'p millatli aholi yashab kelgan. Bu aholining bir makonda shakllanishi va uzoq davrlardan buyon tinch-totuv yashab kelayotganliklari e'tiborga molikdir. Respublikamizda 1991-yildan buyon amalga oshirilgan siyosat xalqimiz manfaatini o'ylab amalga oshirilganligi sir emas. Mamlakatimizning har bir fuqarosi davlatimizda amalga oshirilayotgan islohotlarni atroflicha anglab, davlatimiz rivoji uchun o'z hissasini qo'shib kelmoqda. Bugungi kunda mamlakatimiz aholisi tez o'sayotgan davlatlar sirasiga kirishi hammamizga ma'lum. O'zbekiston mustaqilligi e'lon qilingan 1991-yilda mamlakatimiz aholisi 20 million atrofida edi. Hozirgi kunga kelib respublikamiz aholisi 35 milliondan oshib ketdi. Shundan 17 milliondan ko'proq qismi shahar joylarda, yana shuncha qismi qishloq joylarda istiqomat qilmoqda.

Xulosa. Markaziy Osiyodagi qolaversa, butun Yevrosiyodagi demografik jarayonlar tarixi uzoq davr mobaynida iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy va madaniy taraqqiyot bilan uzviy bog'liq bo'lgan. Shu o'rinda mamlakatimiz qadimdan nafaqat O'rta Osiyoda balki, butun Yevrosiyoda tarixiy, demografik va etnik jarayonlarni boshidan o'tkazganligi bilan ajralib turgan. Bu borada mamlakatimiz aholisini mintaqadagi boshqa davlatlarga nisbatan sezilarli darajada tez o'sayotganligini hisobga olib, O'zbekistondagi demografik holat va uning istiqbollari tadqiq etish hamda aholining milliy tarkibini o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

XIX asrda demografiya fanining shakllanishi, aholi o'lim sonining kamayishi, nikoh soni va tug'ilishning ko'payishi, migratsiya jarayonlari asosida aholi sonining ortishi, ilmiy jihatdan o'rganish bo'yicha tadqiqotlarning ko'payishiga va yuksalishiga imkon berdi.

XX asrga kelib, etnodemografiyaning shakllanishi natijasida belgilangan mintaqalar aholisining etnik tarkibini o'rganish alohida ahamiyat kasb eta boshladi. Shu davrda etnodemografiya tadqiqot yo'nalishida ikkita asosiy yo'nalish alohida rivojlandi. Birinchisi, etnodemografiyaning tadqiqot maydonini aniqlash bo'lsa, keyingisi etnodemografik jarayonlarga ta'sir etuvchi omillar doirasining kengayishi bo'ldi.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash joizki, etnodemografik jarayonlarni tadqiq etish bugungi kunning dolzarb masalasi hisoblanishi, shuni inobatga olgan holda mazkur sohaga oid tadqiqotlarni, amalga oshirilayotgan ishlar ko'lamini kengaytirish ilm ahlining oldida turgan vazifa hisoblanadi. Demografiya va etnik tarix masalalari bir-biriga chambarchas bog'liq sohalar ekanligi hisobga olingan holda, mamlakatimizda bugungi kunda mazkur sohaga alohida e'tibor qaratilayotgani quvonarli holdir. Demografiya va etnodemografiyaga oid yaratilgan

asarlari, tadqiqot ishlari, ekspeditsiyalarni o'rganib ularni tadqiq etish har bir soha vakillarining vazifasidir.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. – T.: 1998. B. 5.
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси // Халқ сўзи, 2018 йил, 28 декабрь.
3. Ата-Мирзаев О.Б. К особенностям развития городского расселения Ферганской долины // Проблемы народонаселения. –Москва:Изд.МГУ, 1970; Ата-Мирзаев О.Б.Салиев А.С.Региональные особенности урбанизации // Развитие народонаселения и проблемы трудовых ресурсов Средней Азии. –Ташкент: Фан, 1988.
4. Qoraxonov M., Qayumov A. O'zbekistonning demografik va aholi geografiyasi. – Toshkent: 1969.
5. Аҳмедов Э., Файзиёв Н. Ўзбекистон аҳолиси. Справочник. –Тошкент: Ўзбекистон, 1967.
6. Муллажонов И. Ўзбекистон аҳолиси. –Тошкент: Ўзбекистон. 1974. –Б.141; Расселение и управление процессом урбанизации. –Ташкент: Узбекистан, 1979.– С.156; Ўша муаллиф. Демографическое развитие Узбекской ССР. –Ташкент, 1983.– С.278.
7. Муллажонов И.Р. Ўзбекистон аҳолисининг миграцион алоқалари. – Тошкент:Ўзбекистон КПМК бирлашган нашр, 1967. –Б.31.
8. Ата-Мирзаев О., Гентшке В., Муртазаева Р.Х. Узбекистан многонациональный: историко-демографический аспект. – Ташкент: Медицинская литература им. А.А.Ибн Сина, 1998; Ата-Мирзаев О., Гентшке В., Муртазаева Р., Салиев А. Историко-демографические очерки урбанизации Узбекистана. –Ташкент: Университет, 2002.
9. Abdurahmonov Q.X. Abduramanov X.X. Demografiya – T.: “Noshir”, 2011 – B.21-22.
10. Мулладжанов И.Р. Демографическое развитие Узбекской ССР. –Ташкент: Узбекистан, 1983 – С-37-38.
11. Sattorov A. Demografiya asoslari fanidan ma'ruzalar matni – Termiz.: B.16.

Received: 16 March 2025

Accepted: 5 April 2025

Published: 15 April 2025

Article / Original Paper

SOCIAL ISSUES IN THE ESTABLISHED FARMS OF FERGANA REGION AND THE ADAPTATION OF RELOCATED POPULATION TO NEW CONDITIONS (1946-1965)

Abbasov Behzod Bakhtiyorovich

Associate Professor of Social Sciences of Namangan State University, PhD

Abstract. This article analyzes social issues in the farms established in the Fergana region and the adaptation process of relocated populations to new conditions. The study examines changes in the farming system, factors affecting the standard of living, infrastructure development in new settlements, and social adaptation mechanisms. Additionally, economic and psychological challenges arising from migration, as well as the integration process with the local community, are analyzed. Based on the research findings, recommendations and proposals for addressing these issues are developed.

Keywords: kolkhoz, food loan, sovkhoz, oblast, centner, rayon, outpatient clinic, respondent, "Uzpereselenstroy" trust, "Oblstroytrest".

FARG'ONA OBLASTIDA TASHKIL QILINGAN XO'JALIKLARDA IJTIMOY MUAMMOLAR VA KO'CHIRILGAN AHOLINING YANGI SHAROITGA MOSLASHISHI (1946-1965)

Abbasov Behzod Baxtiyorovich

Namangan davlat universiteti Ijtimoiy fanlar kafedrası dotsenti, PhD

E-mail: hitman_7707@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada Farg'ona viloyatida tashkil qilingan xo'jaliklarda ijtimoiy muammolar va ko'chirilgan aholining yangi sharoitga moslashish jarayoni tahlil qilinadi. Tadqiqot doirasida xo'jalik yuritish tizimidagi o'zgarishlar, aholi turmush darajasiga ta'sir etuvchi omillar, yangi yashash joylarida infratuzilma rivojlanishi va ijtimoiy moslashuv mexanizmlari ko'rib chiqiladi. Shuningdek, migratsiya natijasida yuzaga keladigan iqtisodiy va psixologik muammolar, mahalliy jamiyat bilan integratsiya jarayoni ham tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari asosida muammolarni bartaraf etish bo'yicha taklif va tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Kalit so'zlar: kolxoz, oziq-ovqat ssudasi, sovxoz, oblast, sentner, rayon, ambulatoriya, respondent, "Узпереселенстрой" трести, "Облстройтрест".

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I4Y2025N04>

Kirish. Ko'chirib keltirilgan xo'jaliklarni ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan ta'minlash, ularni oyoqqa turib ketishi uchun imkoniyat yaratish respublika hukumati oldida turgan muhim vazifalardan biri bo'lib, bu yo'nalishda bir qancha ishlar qilingan. Lekin, 1953-yilda O'zbekiston SSR bo'yicha ko'chirilgan kolxozchilarni xo'jaliklarga joylashtirish masalasida katta qiyinchiliklar mavjud bo'lib, ushbu sohadagi vazifalar ham bajarilmay qoldi. Masalan, ko'chirib keltirilgan 2183 ta oiladan faqatgina 900 ta xo'jalik yoki 31,1 %i sigir va buzoq bilan ta'minlangan edi[1; 194].

Farg'ona oblasti bo'yicha ko'chirilgan aholining yangi o'zlashtirilgan yerlarda ijtimoiy muammolarni yechish yoki odamlarning yangi turar-joylaridagi turmush sharoitini yaxshilab

berish ko'chirish siyosatini amalga oshirishdagi muhim vazifalardan biri edi. Ushbu masalada birinchi o'rinda ko'chib kelgan aholi uchun uy-joy qurilish muammosini hal qilish muhim ahamiyat kasb etgan. Mazkur jarayonni oblastdagi iqtisodiy-ijtimoiy jarayonlarning borishi misolida ham ko'rish mumkin.

Oblastda yangi tashkil qilingan xo'jaliklardagi ijtimoiy masalalarning holatini tahlil qilib va avvalgi yillar bilan solishtirilganda, 1957-yilda 491 ta ko'chirilgan barcha oilalar uy-joy bilan ta'minlangan va ko'chirilgan aholi uchun quyidagi imtiyozlar taqdim etilgan: 1180 ta oilaga bir martalik yordam puli berilgan, 491 ta xo'jalik esa tomorqa yerlari va sigir bilan ta'minlangan (shundan 348 ta oila xo'jalikka berilgan kredit hisobidan, 143 ta oila esa shaxsan xo'jalik hisobidan). Shuningdek, ushbu ko'chirilgan aholini oziq-ovqat yordami (ssudasi) bilan ta'minlash maqsadida 140 tonna bug'doy ham ajratilgan[2; 268-270].

Albatta, ko'chirish tadbirlarini amalga oshirish va ko'chirilgan oilalarga bu kabi ijtimoiy-iqtisodiy yordamni berishda davlat tomonidan ajratiladigan kredit katta rol o'ynagan. Masalan, 1957-yilda butun Farg'ona oblasti bo'yicha ushbu tadbirlarni amalga oshirish maqsadida 5 mln. 500 ming rubl kredit berilishi kerak edi, lekin amalda faqat 3 mln. 110 ming rubl pul berildi. Jumladan yangi ko'chib kelgan oilalar uchun mo'ljallangan uy-joy qurilishiga 2 mln. 614 ming rubl, ularni sigir bilan ta'minlash uchun esa 495 900 rubl kredit ajratilgan. Eng ko'p kredit mablag'i Bag'dod (1 mln. 200 ming rubl), Buvayda (1 mln. 050 ming rubl), Toshloq (1 mln. 120 ming rubl), Quva (1 mln. 090 ming rubl) rayonlariga ajratilgan, chunki ushbu rayonlarga ko'chirilgan aholining soni nisbatan ko'p bo'lgan[3; 268-270].

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Shuningdek, oblast aholisini ko'chirish ishlari va ko'chirilgan aholining boshqa tashkiliy hamda ijtimoiy muammolarini hal qilish uchun ham katta miqdorda pul mablag'lari ajratilgan. Masalan, pochta-telegraf, telefon, tipografiya va nashr ishlariga 8000 rubl, tibbiy xizmat uchun 4,2 ming, ko'chirishning madaniy tadbirlari uchun 4,2 ming rubl, oilalarni jo'natish va kutib olish uchun 126 ming rubl, ko'chiriladigan aholini tanlash uchun 21 ming rubl va bir martalik to'lov puli uchun esa 1 mln 102 ming (amalda bu ko'rsatkich 71,5 %ga bajarilib, atigi 788500 rubl ajratilgan) pul mablag'i ajratilgan[4; 269].

Respublika va oblast rahbariyatlari tomonidan ko'chirilgan aholini qabul qilib olgan kolxozlar iqtisodiy jihatdan har tomonlama qo'llab-quvvatlangan, ya'ni ularga davlat buyurtmalaridagi rejalar masalasida imtiyozlar berilgan. Masalan, ushbu xo'jaliklar uchun ayrim qishloq xo'jalik mahsulotlarini davlatga topshirish rejasi, shu jumladan, go'sht topshirish 13732 kilogramm, jun topshirish 2506 kilogramm, sut topshirish esa 6370 litrga kamaytirilgan[5; 271].

Farg'ona oblastida yangi yerlarda tashkil qilingan xo'jaliklarning eng katta muammolaridan biri – ko'chib kelgan dehqonlarning faqat 65 foizi uy-joy bilan ta'minlangan. Qolgan odamlar esa vaqtinchalik turar-joylarda istiqomat qilishgan[6; 28].

Ko'chirilganlarni uy-joy bilan ta'minlash muammosini Kuybishev rayonining "Stalin" va Yozyovon rayonining "Stalinobod" kolxozlari misolida tahlil qilinsa, quyidagicha holat namoyon bo'ladi: Mazkur kolxozlarda 1954-yilda 50 ta va 60 ta uy-joy qurilishi rejalashtirilgan edi. Lekin, qurilish materiallari va quruvchilarning yetishmasligi kabi turli sabablar natijasida yangi tashkil qilingan kolxozlardagi uy-joy qurilish plani bajarilmay qoldi. Masalan, uy-joy qurilishiga hammasi bo'lib 829 nafar quruvchi jalb qilinishi kerak bo'lgan, amalda esa atigi 335 nafar ishchi ishlagan xolos [7; 257]. Oblastda ko'chib kelgan oilalarni uy-joy bilan

ta'minlash muammosi yangi tashkil qilingan ayrim xo'jaliklarda keyingi yillarda ham to'liq yechimini topmagan.

Farg'ona oblastida ko'chib kelgan oilalarni uy-joy bilan ta'minlash muammosi ayrim yangi tashkil qilgan xo'jaliklarda keyingi yillarda ham to'liq yechilmagan. Masalan, buni 1957-yil misolida pudrat usuli (boshqa tashkilotlar tomonidan bajariladigan qurilish) bilan qurilgan uylar misolida qarab chiqadigan bo'lsak, Bag'dod rayonidagi "Lenin" kolxozida ushbu yilda 40 ta uy qurilishi kerak edi, lekin amalda 38 ta uy qurib bitkazilgan. Buvayda rayonidagi "Yangiqadam" va "Yangihayot" kolxozlarining har birida ko'chirilgan aholiga 25 tadan uy qurilishi rejalashtirilgan, lekin amalda faqat 19 ta va 14 tadan uylar qurib topshirilgan. Xuddi shunday holatni Quva rayonidagi "Guliston" kolxozi misolida ham ko'rish mumkin: rejadagi 55 ta o'rniga 44 ta uy qurilgan. Lekin, shu bilan birga, ayrim xo'jaliklarda ko'chib kelgan aholi uchun uy-joy muammosi to'liq hal qilingan. Masalan, Kuybishev rayoni "Mehnatobod" kolxozida rejadagi 50 ta o'rniga 86 ta uy qurib topshirilgan[8; 257].

Umuman olganda, mazkur yilda Farg'ona oblasti bo'yicha ko'chib kelgan aholini uy-joy bilan ta'minlash avvalgi yillarga nisbatan ancha yaxshi edi. Buni pudrat usuli bilan qurilgan uylar misolida ko'rish mumkin: rejadagi 250 ta o'rniga hammasi bo'lib 291 ta uy-joy qurib topshirilgan, shu bilan birga avvalgi yil rejasiga kirgan, lekin qurib bitkazilmagan yana 63 ta uy topshirilish arafasida bo'lgan[9; 259].

Shuningdek, ko'chib kelgan aholini uy-joy bilan ta'minlash xo'jalik usuli bilan, ya'ni kolxozlar tomonidan, ularning o'z kuchi bilan ham amalga oshirilgan. Aynan bu shakldagi qurilish ishlarining juda orqada qolib ketganligini quyidagi faktlarda ko'rish mumkin: 1957-yilda Farg'ona oblasti bo'yicha rejada 200 ta uy qurilish kerak edi, lekin amalda atigi 43 ta uy egalari topshirilgan. Ayniqsa Oltiariq rayonidagi ahvol achinarli edi, 45 ta uy o'rniga faqatgina 3 ta uy qurilgan, xolos[10; 257-258].

Muhokama. Ta'kidlash joizki, Farg'ona oblastida ko'chirilgan aholi orasida agar 1956-yilda Quva rayonidagi "Guliston" va Kuybishev rayonidagi "Mehnatobod" kolxozlariga ko'chirilgan aholi orasidan may-iyun oyida 22 ta xo'jalik ketib qolgan bo'lsa (ulardan 18 tasi keyin yana qaytib kelgan), 1957-yilda ko'chirilgan 491 ta xo'jalik orasida ketib qolganlar bo'lmagan[11; 193].

Ko'chib kelgan 270 ta xo'jaliklardan faqat 84 ta xo'jalik shaxsiy chorva mollari bilan ta'minlangan. Bunday salbiy ko'rsatkich asosan, Oltiariq rayoniga xos edi, chunki ko'chirilgan xo'jaliklarga Selxozbank tomonidan ularning chorva mollari sotib olishlari uchun kredit berilmagan va buning sababi sifatida ushbu xo'jaliklar bir rayon hududida ko'chirilgan aholi toifasiga kiritilgan, — deb ko'rsatilgan[12; 26].

Shuningdek, ko'chib kelgan aholini moddiy va moliyaviy jihatdan ta'minlash ishlarida ham ko'chirish siyosatining muhim jihatlaridan biri edi. Oltiariq rayonining "Beshinchi besh yillik" nomli xo'jaligining 25 ta kolxozchilariga berilgan kredit miqdori 5000 rublini tashkil qilgan, ya'ni har bir oilaga 200 rubldan kredit berilgan. Vodil rayonidagi "Hakimzoda" kolxoziga esa 24800 rubl pul krediti ajratilgan edi, shundan 16 ta xo'jalikka 500 rubldan berilgan, ya'ni hammasi bo'lib 8000 rubl kredit berilgan[13; 28].

Umuman olganda, ko'chirish tadbirlari uchun 1953 yildagi kredit limiti 3 mln. 430 ming rubl bo'lgan, shundan 1954-yilning 1 yanvarigacha 3 mln. 406 ming rubl ishlatilgan. Jumladan, uy-joy qurilishi ishlariga 3 mln. 366 ming rubl, chorva mollari sotib olishga esa 40 ming rubl yo'naltirilgan[14; 30]. Ushbu ko'rsatkich rayonlar kesimida quyidagini tashkil etgan:

Oltiariq rayoniga jami 1 mln. 780 ming rubl kredit berilgan va uning barchasi uy-joy qurish hamda ta'mirlashga yo'naltirilgan. Vodil rayoniga jami 650 ming rubl ajratilib, ushbu mablag' ham uy-joy qurilishi va uni ta'mirlashga ishlatilgan. Yozyovon rayoniga esa, jami 1 mln. rubl ajratilgan bo'lib, uning 976 ming rubli ishlatilgan. Jumladan, uy-joy qurilishi va uni ta'mirlashga 936 ming rubl, chorva mollarini sotib olishga esa 40 ming rubl ishlatilgan[15; 36].

Ko'chirilgan barcha xo'jaliklarga tomorqa yerlari berilgan edi, ammo Yozyovon rayonining "Stalinobod" kolxozidagi tomorqa yerlarining sho'rlangani sababli sholi hosili nobud bo'lgan. Shu sababli 20 ta oila o'zlarining avvalgi kolxozlariga ko'chib ketishga majbur bo'lgan. Shuningdek, Oltiariq rayonining "Beshinchi besh yillik" kolxozidan ham turli sabablarga ko'ra 9 ta oila ketib qolgan. Albatta, sovet tashkilotlari tomonidan ularni joylariga qaytarish tadbirlari ham ko'rilgan, natijada ayrim oilalar yangi tashkil qilingan kolxozlarga qaytib ko'chib kelgan.

Umuman olganda, Farg'ona oblastida ko'chirilgan oilalarning yana o'z kolxozlariga ketib qolishi 1950 yillarning boshlarida ommaviy tus olgan edi. Ushbu holat Yozyovon va Oltiariq rayonlarida kuzatilgan va u quyidagi faktlarda o'z ko'rinishini olgan: birinchi rayondan qaytib ketganlar ko'chirib kelingan xo'jaliklarning 32 %ini, ikkinchi rayonda esa ushbu ko'rsatkich 31,4 %ini tashkil qilgan. Buning asosiy sabablaridan biri ko'chib kelgan xo'jaliklarning uy-joy bilan ta'minlanmaganligi edi. Faqat 1950–1952 yillarda 165 ta ko'chib kelgan oila uy-joy bilan ta'minlanmagan. 1953 yilda esa rejadagi 100 ta o'rniga faqatgina 65 ta uy-joy qurilgan, xolos[16; 53].

Ko'chib kelgan aholining uy-joy bilan ta'minlanmaganligi, yashash va mehnat qilish uchun boshqa muhim ijtimoiy sharoitlarning yaratilmaganligi natijasida aholining bir qismi ma'lum bir vaqt yomon sharoitlarda yashashga majbur bo'lgan yoki yana o'zlarining avvalgi xo'jaliklariga qaytib ketgan.

Shuningdek, ko'chirilgan muhtoj oilalarga oziq-ovqat ssudalari ham berilgan. Masalan, Oltiariq rayonining "Beshinchi besh yillik" kolxozidagi har bir oila uchun 15 kg dan to 25 kg gacha bug'doy berilgan, hammasi bo'lib bu yordam turi 434 kg bug'doyni tashkil qilgan[17; 28]. Lekin, Vodil rayonining "Hakimzoda" kolxozi a'zolari bu yordam turidan voz kechgan, chunki ular ushbu yordamga muhtoj bo'lmagan[18; 28].

Yangi o'zlashtirilgan yerlarda tashkil qilingan barcha kolxozlarda ijtimoiy-madaniy obyektlar qurilgan va faoliyat ko'rsatgan. Masalan, Oltiariq rayonining "Beshinchi besh yillik" kolxozida davolash punkti, 4 yillik maktab va magazin bo'lgan.

Farg'ona viloyatidan olingan dala yozuvlari yuqoridagi faktlarni Respondentlarimizdan biri Begimqulova Mahbubaxon Mamasidiqovnaning (1950-yil 28-dekabr Farg'ona oblasti Oltariq rayonidagi Jo'raq qishlog'ida tug'ilgan) xabar berishicha, u otasi Qosimov Mamasiddiq bilan 5 yoshligida "Beshinchi besh yillik" ("Pyataya pyatiletk") hududiga 1955-yilda ko'chib kelgan. Otasi ushbu kolxozda buxgalter yordamchisi bo'lib faoliyat olib borgan. Ular ko'chib kelganlarida "Beshinchi besh yillik" kolxozi hududi to'qay va qamishzordan iborat bo'lgan va davlat tomonidan ko'chib kelgan aholi uchun 1957-yilda 30 ta uy qurib berilgan. Uylar tuzilishiga ko'ra 1 ta xona va ayvondan iborat bo'lib, ular 2 xonali deb yuritilgan. "Beshinchi besh yillik" kolxozi raisi Jo'raq qishlog'idan bo'lganligi sababli bu hududdan 20 nafar oilani "Beshinchi besh yillik" kolxoziga ko'chirib olib kelgan[19].

Navbatdagi respondentimiz Otajonov Mirzamuxsin (1934-yil 20-mart Farg'ona oblasti Oltiariq rayonining markazida tavallud topgan) 1947-yil Farg'ona oblasti Oltiariq rayonidagi

“Leninobod” (1950-yilga qadar bu hudud “Жданов” nomli bilan kolxoz bo’lgan) sovxoziga ko’chib kelgan. 1947-yilda uy qurilishi uchun davlat tomonidan 150 rubl ssuda berilgan va u o’zining kuchi bilan xom g’ishtdan 2 xonali uy qurgan. Olingan ssudani esa 20 yil davomida to’lab borgan. Otajonov Mirzamuxsin sovxozdagi mehnat faoliyatida faqat suvchilik qilgan. Sovxozda dastlab ishlagan yillarida mehnat haqi sifatida o’n besh kunlik ish kuni uchun un va bug’doy olgan bo’lsa, qolgan o’n besh kunlik ishiga esa pul berilgan. 1961-yilda unga davlat tomonidan 14 sotixli tomorqa er berilgan va unda bodring, pomidor, turp ekkan va oilasi uchun yetarli daromad olgan[20].

Boshqa respondent Ashurov Kimsanboy 1932-yil Farg’ona oblasti Quva rayoni Qo’rg’oncha qishlog’ida tavallud topgan. 1961-yil Quva rayonidagi Guliston nomli kolxozga chorvani rivojlantirish uchun davlat tomonidan ko’chirilgan. 1962-yilda ko’chib kelgan aholi uchun davlat tomonidan 6 ta uy qurib berilgan bo’lsa, 1965-yilda esa 10 ta xonadan qurib bitkazilgan. Ushbu kolxozga aholi asosan Andijon oblastining Qorasuv hududidan, Quva rayonining Damariq, Dexqonobod va Yangichek qishloqlaridan ko’chib kelgan. Guliston nomli kolxoz asosan qoramol boqish, shuningdek cho’chqachilik va parrandachilikka ixtisoslashgan bo’lib, 1964-yilga kelib bu xo’jalikda 1500 ta cho’chqa, 2500 ta buzoq va 400 ming ta tovuq boqilgan. Ashurov Kimsanboy mehnat faoliyati davlat tomonidan munosib taqdirlangan: unga 1967-yilda mototsikl, 1976-yilda esa “Moskvich” yengil avtomashinasi sovg’a qilingan[21].

Natijalar. Yana bir respondentimiz Sobirov Mamasiddiq (1930-yil 8-sentyabr Farg’ona oblasti Kuybishev rayoni Beshkapa qishlog’ida tug’ilgan)ning ta’kidlashicha, u 1956-yilda Kuybishev rayonidagi Mehnatobod nomli kolxozga ko’chib kelgan. Ko’chib kelgan paytda bu hududdagi er juda sho’r bo’lgan. Dastlab ko’chib kelgan odamlar bu joylarda yozda ham qor yog’ar ekan deyishgan ekan. Sobirov Mamasiddiq 1956-yilda Mehnatobod kolxozidagi faoliyatini brigadir bo’lib boshlagan. U o’zi bilan birga o’zining qishlog’idan 13 ta ishchini bu hududni o’zlashtirish uchun olib kelgan. Ko’chib kelganlarida dastlab yerto’lada yashashgan. Davlat tomonidan ko’chib kelgan aholi uchun 1957-yilda 4 ta, 1960-yilda esa 15 ta uy qurib berilgan. Shuningdek ularning har biriga 20 rubldan pul berilgan, farzandlari va ishchi kuchi ko’p bo’lgan oilalar dastlabki bir martalik yordam puli sifatida 300 rubl olishgan va ushbu mablag’ ularga o’zlarining hayotlarini boshlash uchun berilgan. Keyinchalik esa mol puli ham berilgan va bu pulga xohlashsa mol olishgan yoki o’z ehtiyojlari uchun ishlatishgan. Lekin mol uchun berilgan pulni aholi yigirma yil ichida o’z ish haqidan to’lab borishgan. Har bir oilaga 30 sotixdan tomorqa eri ham berilgan va unda odamlar asosan piyoz va sholi, keyinchalik esa makkajo’xori ekishgan. Ko’chib kelgan aholining deyarli aksariyat qismi o’zi kelgan kolxozlariga qaytib ketib qolgan. 1957-yilda aholi o’z kuchi va hashar yo’li bilan tug’ruqxona qurishgan. Bu hududga Kuybishev rayning Buloqboshi, Bujuy, Rishton markazidan va Namangan oblastining Haqqulobod hududidan aholi ko’chib kelgan. 1965-yilda kolxoz aholisining soni 100 nafarga etar etmas bo’lgan. Sobirov Mamasiddiq faoliyat olib borgan kolxozning 1-brigadasida 1964-yilga kelib birinchi marta 10 gektaga paxta ekilgan va plan 10 tonna qilib belgilangan. Mamasiddiq ota belgilangan planni ikki marotaba bajargan. 1964-yilga qadar kolxoz yerlarida asosan ko’pi sholi ekishgan, buning sababi urning sho’rini yuvish bo’lgan. Mamasiddiq otaning fikriga ko’ra, ko’chib kelgan aholi dastlabki 3-4 yilda qiyinchiliklarni boshidan kechirgan xolos, keyin esa hayot birmuncha yaxshilangan[22].

Umuman olganda, Farg’ona vodiysi oblastlaridagi ko’chirish jarayoni ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan mintaqa rivojlanishiga ta’sir ko’rsatgan. Lekin shu bilan bilan birga, ko’chirish

tadbirlari odamlarning o'zlari tug'ilib-o'sgan va ko'nikkan joylaridan boshqa, yangi o'zlashtirilayotgan joylarga ko'chirilishi ularda ijtimoiy tushkunlik kayfiyatlarini ham keltirib chiqargan. Buning ustiga, yangi tashkil qilingan xo'jaliklarda sovet tashkilotlari tomonidan yo'l qo'yilgan kamchiliklar sababli, ya'ni ko'chirilgan odamlarning bir qismi uy-joy bilan ta'minlanmagani yoki yashash sharoitlari yomon bo'lgani oqibatida yangi joylarini tashlab o'z qishloqlariga qaytib ketgan.

Yangi kolxozlar tashkil qilish va aholini ko'chirish masalasidagi ijtimoiy muammolar yechimi, shu jumladan, ko'chirish tadbirlariga ajratilgan mablag' va uning sarf qilinishining O'zbekiston SSR bo'yicha 1958-yil 1-noyabrgacha bo'lgan holatini ko'rib chiqadigan bo'lsak, aholini ko'chirishga hammasi bo'lib 35 million rubl kredit ajratilgan edi. Amalda esa ushbu yilning 10 oyi yakuni bo'yicha 27 mln. 955 ming rubl sarf qilingan va reja ko'rsatkichi 79,9 %ga bajarilgan, sarf qilinmagan mablag' esa 7 mln. 45 ming rublni tashkil qilgan. Mazkur ko'rsatkichlar Farg'ona vodiysi oblastlari kesimida quyidagicha bo'lgan: Farg'onada rejadagi 3 mln rubldan 2 mln 430 ming rubl (81 %), Andijonda rejalashtirilgan 4 mln. 800 ming rubldan 4 mln 296 ming rubl (89,5 %), Namanganda reja bo'yicha 5 mln. 100 ming rubldan 3 mln. 622 ming rubl (71,8 %) mablag' sarflangan[23; 194].

Xulosa. Respublika hamda oblastlar rahbariyati tan olganidek, yangi o'zlashtirilgan yerlarda tashkil qilingan xo'jaliklarda aholining ayrim ijtimoiy muammolariga kam e'tibor berilgan. Masalan, ko'p xo'jaliklarda odamlar uchun muhim bo'lgan ambulatoriy, maktab, bog'cha yoki yo'l, ko'prik qurilishlariga e'tibor sust bo'lganligi sababli, ko'chib kelgan aholi ijtimoiy muammolarga duch kelgan.

Ta'kidlash joizki, yanvar-fevral oylarida ob-havo sovuq bo'lganligi sababli, aholini ko'chirishdagi asosiy jarayonlar bahor faslining boshlarida boshlangan. Ushbu davrda ko'chiriladigan aholini tanlash va ularning ro'yxatini tuzish kabi tayyorlov ishlari olib borilgan. Shuning uchun respublikada hamda ko'pgina oblastlarda ko'chirish tadbirlariga ajratilgan mablag'ning sarf qilinishi masalasida biroz oqsoqlik kuzatilgan, lekin ushbu jarayonning sentyabr-noyabr oylarida tezlashishi natijasida hukumat tomonidan ajratilgan mablag' deyarli to'liq sarflangan.

Ichki ko'chirishning tashqi, ya'ni oblastlar yoki mintaqalararo ko'chishdan farqi shunda ediki, ichki ko'chirishda aholi asosan ijtimoiy muammolarning hal bo'lmaganligi bilan bog'liq sharoitlarga ko'nikishi kerak bo'lgan. Tashqi ko'chirishda esa ko'chirilgan aholi yangi tabiiy va iqlim sharoitlariga, shuningdek yangi ijtimoiy muhitga ham ko'nikishi ma'lum bir vaqtni olgan. Ushbu muammoning ta'sirini kamaytirish uchun yangi xo'jaliklarga butun boshli brigadalarni ko'chirish ham tashkil qilingan.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. ЎзМА. 2347-жамғарма, 1-рўйхат, 30-иш, 194-варақ.
2. ЎзМА. 2347-жамғарма, 1-рўйхат, 37-иш, 268–270- варақлар.
3. ЎзМА. 2347-жамғарма, 1-рўйхат, 37-иш, 268–270- варақлар.
4. ЎзМА. 2347-жамғарма, 1-рўйхат, 37-иш, 269- варақ.
5. ЎзМА. 2347-жамғарма, 1-рўйхат, 37-иш, 271- варақ.
6. ЎзМА. 2347-жамғарма, 1-рўйхат, 14-иш, 28- варақ.
7. ЎзМА. 2347-жамғарма, 1-рўйхат, 37-иш, 29- варақ.
8. ЎзМА. 2347-жамғарма, 1-рўйхат, 37-иш, 257- варақ.
9. ЎзМА. 2347-жамғарма, 1-рўйхат, 37-иш, 259- варақ.
10. ЎзМА. 2347-жамғарма, 1-рўйхат, 37-иш, 257– 258- варақлар.

11. ЎзМА. 2347-жамғарма, 1-рўйхат, 37-иш, 193- варақ.
12. ЎзМА. 2347-жамғарма, 1-рўйхат, 14-иш, 26- варақ.
13. ЎзМА. 2347-жамғарма, 1-рўйхат, 37-иш, 28- варақ.
14. ЎзМА. 2347-жамғарма, 1-рўйхат, 37-иш, 30- варақ.
15. ЎзМА. 2347-жамғарма, 1-рўйхат, 14-иш 36- варақ.
16. ЎзМА. 2347-жамғарма, 1-рўйхат, 14-иш 53- варақ.
17. ЎзМА. 2347-жамғарма, 1-рўйхат, 14-иш 28- варақ.
18. ЎзМА. 2347-жамғарма, 1-рўйхат, 14-иш 28- варақ.
19. Дала ёзувлари. Фарғона вилояти, Олтиариқ тумани, Азимобод МФЙ. 2021 йил 16-авгкст.
20. Дала ёзувлари. Фарғона вилояти Олтариқ тумани Полосон МФЙ. 2021 йил 16-авгкст.
21. Дала ёзувлари. Фарғона вилояти Қува тумани Гулистон МФЙ. 2021 йил 17-авгкст.
22. Дала ёзувлари. Фарғона вилояти Риштон тумани Меҳнатобод МФЙ. 2021 йил 15-авгкст.
23. ЎзМА. 2347-жамғарма, 1-рўйхат, 45-иш, 16- варақ.

Received: 16 March 2025

Accepted: 5 April 2025

Published: 15 April 2025

Article / Original Paper

WORKS AND REFORMS ON ORGANIZATION OF ACTIVITY OF NATIONAL ARCHIVES OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

Mirzaliyev Ulug'bek Begmurzayevich

Associate Professor at Gulistan State Pedagogical Institute,
Doctor of Philosophy (PhD) in History

Klichev Ulug'bek Abdumavlonovich

Head of the Department of Legal and Socio-Humanitarian Sciences
Sirdarya Academic Lyceum of the Ministry of Internal Affairs,
Candidate of Historical Sciences

Abstract. The article describes the ongoing reform of the National archives system, a brief overview of the documents that researchers who want to dig deeper into the national archives can find, and the current state of preservation and storage of valuable documents stored in the National Archives. The history of the country, which has a very rich history, is reflected in the views and resources provided by scholars and sources on the importance of archival management.

Keywords: National Archives, Archive, Archiving system, "Uzarhiv", Central State Archive, National archive fund, Archive work, Law, Reform, Works, Documentation, Storage, Archives activities, State archive.

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI MILLIY ARXIVLAR FAOLIYATINI TASHKIL ETISH BORASIDAGI ISHLAR VA ISLOHOTLAR

Mirzaliyev Ulug'bek Begmurzayevich

Guliston davlat pedagogika instituti dotsenti,
tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Klichev Ulug'bek Abdumavlonovich

Ichki ishlar vazirligi Sirdaryo akademik litsey
Huquqiy va Ijtimoiy-gumanitar fanlar kafedrasi boshlig'i,
tarix fanlari nomzodi

Annotatsiya. Maqolada Milliy arxivchilik tizimi borasida bugungi kunda olib borilayotgan islohotlar, milliy tarixni chuqur o'rganishni istaydigan tadqiqotchilar Milliy arxivdan izlab topishi mumkin bo'lgan hujjatlar borasida qisqacha ma'lumotnoma va Milliy arxiv fondlarida saqlanayotgan o'ta qimmatli hujjatlarning holati va saqlanishiga bugungi kundagi e'tibor hamda tarixi juda boy hisoblangan O'zbekiston xalqi uchun muhim manbalarning mavjudligi, arxiv boshqaruviga munosabat qanday bo'lishi kerakligi xususidagi olimlar tomonidan keltirilgan va manbalarda berilgan fikrlar va shu kabilar o'z aksini topadi.

Kalit so'zlar: Milliy arxivlar, Arxiv, arxivchilik tizimi, O'zarxiv, Markaziy davlat arxivi, Milliy arxiv fondi, arxiv ishi, ish yuritish, qonun, islohot, ishlar, hujjatlar, saqlash, arxivlar faoliyati, davlat arxivi.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I4Y2025N05>

Introduction. In the first days of independence, the Government of the Republic of Uzbekistan paid particular attention to the archives, which contain rare documents that reflect

the history and the past of not only the country but also the Central Asian region. To the resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan from June 19, 1992 of No. 296y

The network of the Central State Archives of the Republic, which is presented in Annex 2 [1], is as follows: Central State Archives of the Republic of Uzbekistan, Central State Archives of scientific and technical and medical documentation of the Republic of Uzbekistan The Cinema, foto and sound documents are defined as Central State Archives. Almost 27 years later, the aforementioned network of central archives has undergone a new turnaround and reform, giving them the status of archives. For example, the Central State Archives of the Republic of Uzbekistan is now a republican institution and subordinated to the "Uzarhiv" Agency under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan. In accordance with the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan "On measures to improve the archives and records management in the Republic of Uzbekistan" [2] dated September 20, 2019, PF-5834 Central state archives were given the status of national archives: 1. National archive of Uzbekistan on the basis of Central State Archives of the Republic of Uzbekistan; 2. National Archive of Cinemaphotophone Documents of Uzbekistan based on the Central State Archives of Cinemaphotophone Documents of the Republic of Uzbekistan; 3. National archive of scientific and technical and medical documentation of Uzbekistan on the basis of the Central State Archives of scientific and technical and medical documentation of the Republic of Uzbekistan.

Methods. A. Burton cited the work carried out in Uzbekistan in the field of archives and the use of archival documents during the years of independence. "Archives have been revised in Uzbekistan for the purpose of creating history and the existing legal structures, and its terms have been compared across the globe to many terms, such as the legacy of European imperialism [3]. There are many things that need to be done to restore our national history. However, it is important to increase the importance of archival materials and documents of the National archives, to organize their study and proper use. These include issues related to safeguarding documents in the National archives, such as storing, using, and preventing valuable documents from being damaged and enforced. Canadian judge Adele Perry Worldwide Conservative historians of New Zealand Tony Ballantin and Anna Kurtoys said have proven the need to use evidence from archival documents to create their own national history [4]. Since independence, we have carried out gradual reforms in the field of archives. Regulation of normative documents on archives activities in the Republic of Uzbekistan, storage, electronicization of archival documents, international cooperation, attraction of grant funds, training of archivists abroad, reconstruction of state archives and technical modernization. A number of laws and subordinate documents have been adopted. Over the past period, the necessary infrastructure have been created in the field of archival activities and administration, positive results have been achieved in the collection, recording, storage and use of archival documents, and specific intellectual and technological processes.

Results. The capacity of the National archive fund has been enriched with archival documents of historical, scientific and cultural importance, reflecting the material and spiritual life of the people of Uzbekistan. It is worth mentioning about the National archives of the Republic of Uzbekistan and the National archives in general. Efforts have been made to improve the material and technical base of archival institutions, to safeguard the National archive fund and to further improve the way we store documents. The volume of documents stored in the

National archive fund has reached 8.4 million storage units, with sufficient conditions for their storage and use [5]. Only the National archives of the Republic of Uzbekistan contains documents from the 13th century to the present day. The Central Asian republics are the largest in Central Asian archives in terms of quantity and substance of valuable documents stored in the National archives of the Republic of Uzbekistan. It contains a large number of documents from the second half of the 19th century to the present day. To date, the archive has more than 3,000 funds, 200 of which are private funds. In total, more than 2 million storage units are stored. These documents cover various issues of Uzbekistan's history, which are very valuable foundation documents. The earliest information contained in the foundation documents is of the 9th century [6]. Relationships arising in the formation, storage and use of archives in Uzbekistan and the activities of archives of the Republic of Uzbekistan are governed by the law of the Republic of Uzbekistan "On Archiving" (June 15, 2010). It is aimed at full coverage of all archival documents available on the territory of Uzbekistan, preserving the integrity of the National archive fund of the Republic of Uzbekistan. Management and maintenance of the national archive is the preservation of the historical and cultural heritage of our people through the archives sector. Currently, the archives in the National archives system of the World countries are understood [7], which is the legal basis for organizing the work in the Archive, as described in the Journal of Archive Practices and Principles and the book of Intellectual History of Archive Theory by Jhon Ridener. development of normative documents, creation of conditions for archives, development of guiding documents for the activities of government and nongovernmental archives, development of standards for work with documents. For example, an additional program for archiving and archiving documents will be developed for the business system private sector archives. These programs include: Business system analysis for basic data collection, type, location, physical condition, date of collection and use of premises, materials for storing documents and information about the organization's documents.

Discussion. It should be borne in mind that the archives industry's private sector legislation is at the forefront of business archives. Constant evaluation of archival documents is strictly followed by their failure and reporting. This should be reflected in all individuals and tools produced by the agency. There should be a basis for regular evaluation of legislative or organizational policy and the basis for evaluating records that should be terminated. Assessment and termination should be assigned to appropriate agency executives. General guidance on the storage, termination, and evaluation of records should be provided to the archives for records. Therefore, the recordkeeping manager should develop a comprehensive guide to establishing a business system for assessing, storing, and terminating documents, consultations with representatives of relevant organizations and archives. It is necessary to regulate the rules and records in a timely manner, submit them to the national archive and timely terminate the expired documents [8]. This work is carried out in all private sector archives under the control of the national archive. National archives define the main strategy for collecting data on events, activities and lives of individuals, and public and private organizations. The information collected should be stored and used as widely as possible and should serve to preserve the cultural, historical, spiritual and scientific heritage of the people [9]. In this sense, taking into account the work to be done in the National archives system, the President of the Republic of Uzbekistan "On Measures to modifying archive work and record keeping in the Republic of Uzbekistan" [10] In accordance with the Decree of the President of

the Republic of Uzbekistan No. P-5834 dated September 20, 2019 the following are identified as the main areas for improvement of archives and records management:

accelerated introduction of modern information and communication technologies in archives and office work, gradually digitization of documents of the National Archives of the Republic of Uzbekistan and creation of insurance copies;

Increase the number of users of archival information by unanonymizing activating archival documents;

Organizing of step-by-step provision of archival services through the centers of public services and the single interactive state services portal;

Strengthening the material and technical base of the archives and further modernization of the infrastructure, the introduction of modern methods of collecting, archiving, storing and using archives;

Introduction of modern principles of personnel policy formation through the introduction of advanced and transparent organizational and legal mechanisms for selection, training, retraining and advanced training of archives and office personnel;

Creating favorable conditions for improving the financial incentives of the sphere industry workers;

Development and implementation of advanced and transparent mechanisms for the implementation of public administration in archives and records management [11]. Such public policy attention and reforms will surely lead to significant results in the development of the National archives system.

References/Литература/Adabiyotlar:

1. <https://nrm.uz> Website of the legislation of RUz.
2. The Decree of the President of the Republic of Uzbekistan PF-5834 "On measures to modifying archives and records management in the Republic of Uzbekistan" of September 20, 2019, People's word. 2019. Sept. 21, Issue 197 (7427) .— P.1-2.
3. Antonina Burton.Archive Stories. (Facts, fictions and the writing of history). - London.2005.-P.48.)
4. Rashidov O.R. "History of archive work in Uzbekistan". —T: Navruz, 2019. p. 81.
5. Rashidov O.R. "History of archive work in Uzbekistan". —T: Navruz, 2019. p.87.
6. Rashidov O.R. "History of archive work in Uzbekistan". —T: Navruz, 2019. p.91.
7. Archive Principles and Practice. Crown copyright. 2011. Page 19; Jhon Ridener. From polders to Postmodernism: an intellectual history of archival theory. USA, 2017. P.200.
8. Building records Appraisal System. International Records Management Trust. London. 1999, P. 24-25.
9. Archive Principles and Practice. Crown copyright. 2011. Page 18;
10. The Decree of the President of the Republic of Uzbekistan "On measures to modifying archives and records management in the Republic of Uzbekistan" of September 20, 2019, PF-5834. People's word. 2019. Sept. 21, Issue 197 (7427) .— B.1-2.
11. Paragraph 7 of the September 20, 2019 PF-5834 decree of the President of the Republic of Uzbekistan "On Measures to modifying archive work and record keeping in the Republic of Uzbekistan". People's word. 2019. September 21. Issue 197 (7427) .— B.1-2.

Received: 16 March 2025

Accepted: 5 April 2025

Published: 15 April 2025

Article / Original Paper

THE SYSTEM OF ADMINISTRATIVE AND POLITICAL MANAGEMENT CARRIED OUT BY THE COLONIAL ADMINISTRATION IN THE PROCESS OF RESETTLEMENT POLICY OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE SYRDARYA REGION (SECOND HALF OF THE XIX CENTURY - BEGINNING OF THE XX CENTURY)

Tursunova Gavhar Begmuradovna,

Researcher of Samarkand State Medical University(PhD)

Abstract. This article explains that the main goal of the policy of the Russian Empire in the field of governing the country was to strengthen the dominance of the empire in the country, to bring it closer to the colonial administration, to spend the corresponding funds and get more profit, to fully protect the interests of the colonists in the country, and in the future to use this territory in economic, political and military purposes. In the administrative-territorial division of the Turkestan region, carried out by tsarist Russia, the natural, historical, economic and national features of the country were taken into account, it is shown that it was of a military-bureaucratic nature. The administrative and political system of government of tsarist Russia served their interests as part of the general imperial structure.

Keywords: Russian Empire, country, goal, ruler, colony, economic, political, military goal, tsarist Russia, Turkestan region, administrative-territorial division, natural, historical, economic and national features, military-bureaucratic, administrative-political management, general events.

ROSSIYA IMPERIYASINING SIRDARYO VILOYATIDA OLIB BORGAN MA'MURIY-SIYOSIY BOSHQARUV TIZIMI (XIX ASRNING IKKINCHI YARMI – XX ASR BOSHLARI)

Tursunova Gavhar Begmuradovna,

Samarqand davlat tibbiyot universiteti,

tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. Mazkur maqolada Rossiya imperiyasining o'lkani boshqarish sohasida amalga oshirgan siyosatidan ko'zlangan asosiy maqsad o'lkada imperiya hukmronligini mustahkamlash, mustamlaka boshqaruviga yaqinlashtirish, unga mos mablag' sarflab, ko'proq foyda olish, o'lkada mustamlakachilar manfaatlarini to'liq himoya qilish, bu hududdan kelgusida iqtisodiy, siyosiy va harbiy maqsadlarda foydalanish bo'lganligi yoritilgan. Podsho Rossiyasi tomonidan Turkiston o'lkasida amalga oshirilgan ma'muriy - hududiy bo'linishda o'lkaning tabiiy, tarixiy iqtisodiy va milliy xususiyatlari hisobga olinib, u haqli ravishda harbiy-byurokratik xususiyatga ega bo'lganligi ko'rsatib berilgan. Chor Rossiyasining ma'muriy-siyosiy boshqaruv tizimi umumimperiya tadbirlarining bir qismi bo'lgani holda ular manfaatlariga xizmat qilgan.

Kalit so'zlar: Rossiya imperiyasi, o'lka, maqsad, hukmron, mustamlaka, iqtisodiy, siyosiy, harbiy maqsad, Podsho Rossiyasi, Turkiston o'lkasi, ma'muriy - hududiy bo'linish, tabiiy, tarixiy iqtisodiy va milliy xususiyatlar, harbiy-byurokratik, ma'muriy-siyosiy boshqaruv, umumimperiya tadbirlari.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I4Y2025N06>

XIX asrning ikkinchi yarmida Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olingan O'rta Osiyo hududlarida yashovchi xalqlarning siyosiy-iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy hayotidagi keskin

transformatsion o'zgarishlar yuz berdi. Bu davrda podsho Rossiyasining imperialistik siyosati o'lka hududini bosib olish uchun o'z mustamlakasiga aylantirishi bilan birga mahalliy aholining madaniyati va ma'naviyatiga ham katta zarar yetkazdi. Bu o'zgarishlar o'zbek davlatchiligining ma'muriy hududiy boshqaruv sohasini ham o'z ichiga qamrab oldi. Chunki "Chor Rossiyasining Turkiston o'lkasida olib borgan barcha mustamlakachilik siyosati, uning O'rta Osiyodagi harbiy-strategik rejasiga bo'ysungan edi"[1]. Mavzuning o'rganilishi Podsho Rossiyasining mustamlakachilik siyosati mohiyatini ko'rsatib beradi.

Rossiya imperiyasining O'rta Osiyoda olib borgan bosqinchilik siyosati davom ettirilishi natijasida mustamlakaga aylantirilgan hududlar kengayib bordi. Bosib olingan hududlarda imperiya hukmronligini o'rnatish, boshqarish, ularni qo'ldan chiqarmaslik uchun eng avvalo mustamlakachilarning manfaatini himoya qiladigan mustahkam boshqaruv tartiblarini joriy qilish zarur bo'lgan. Boshqaruv tizimi podshoh hukumati uchun juda muhim va mustamlakachilik siyosatini asosiy tayanch hisoblangan. Shuning uchun ushbu hududlarda boshqarish tartiblarining qanday bo'lishi masalasi juda ko'p hamda uzoq vaqt imperiya hukmron doiralarida turli soha vakillari ishtirokida muhokama qilingan. Ushbu masalani har qilishda ehtiyotkorlik bilan uzoqni o'ylab ish ko'rish, hech nimada tavakkal qilmaslik tamoyiliga tayangan holda ish olib borilgan.

Turkiston general-gubernatori C.M. Duxovskiy ta'kidlaganidek: "Turkiston o'lkasi boshqa o'lkalarga nisbatan tarixiy o'tmishi, etnografik xususiyatlarini hisobga olgan holda alohida e'tibor berilishini talab qiladi" [2]. Chunki "Rus islohotchilari yovvoyi o'lkani emas, balki ko'hna va boy tarixga ega dunyo, ajoyib ma'rifatparvar, faylasuf, olimlarni, shoir-u adiblarni bergan tabiiy jug'rofiy jihatdan ham Allohning marhamati yog'ilib marhamati yog'ilib turadigan mamlakatni bosib olgan edilar" [3].

Rossiya imperiyasi tomonidan 1865-yilda Toshkent shahar bosib olingandan keyin, Orenburg general-gubernatorligi tarkibida harbiylashtirilgan ma'muriy boshqaruv tartiblariga asoslangan Turkiston viloyati tashkil qilinadi. 1865-yil 2-martda Rossiya Senati qarori bilan Turkiston viloyatiga harbiy qo'shin qo'mondoni, general-mayor M.G. Chernyaev (1828-1898) gubernator qilib tayinlandi [4].

1865-yil 6 avgustda qabul qilingan Turkiston viloyatini boshqarish to'g'risida muvaqqat nizomga muvofiq harbiy va fuqarolik hokimiyati harbiy gubernator qo'lida mujassamlashtirildi [5]. Mazkur Muvaqqat nizom asosida Turkiston viloyatida "Harbiy-xalq" nomida boshqaruv tartiblari o'rnatiladi. Viloyat bo'limlarga bo'linib, ularni bo'lim boshliqlari boshqaradi. Bo'lim boshlig'i bir vaqtning o'zida bo'lim harbiy kamendati ham hisoblangan. Bo'lim boshliqlariga yerlik aholi ustidan nazorat qiluvchi rus amaldorlaridan tayinlanadigan boshqaruvchilar bo'ysungan. Mustamlaka davrining dastlabki davrida o'lkada eng kichik ahamiyatiga ega bo'lgan boshqaruv ham harbiy boshliqlar qo'lida bo'lgan[6]. Turkiston viloyatida vaqtincha joriy qilingan boshqaruv tartiblari Rossiya imperiyasining O'rta Osiyodagi navbatdagi harbiy istilochilik rejalarini amalga oshirishdan kelib chiqqan holda ishlab chiqilgan bo'lib, u tuman "Harbiy-xalq" boshqaruvi bo'lgan[7].

1865-yilgi "Muvaqqat Nizom" ga muvofiq Turkiston viloyati gubernatori, "biy, manap, oqsoqol, rais va qozi lavozimidagi tub joy aholisi vakillarini egallab turgan lavozimiga tasdiqlash, bo'shatish, almashtirish vakolatiga ega bo'lgan"[8].

"Turkiston viloyatini boshqarish to'g'risidagi "Muvaqqat Nizom" ga o'troq aholi uchun qozilik sudlari ko'chmanchi aholi uchun esa biylik sudlari saqlanib qolingan. Qozikalon lavozimi

tugatilib, qozilarning vakolatlari qisqartirildi. Ularning asosiy vakolatlari mustamlakachi sud idorasi hisoblangan rus sudlariga olib borilgan. Bu hol yerli aholining an'anaviy shakllangan hayot tarzi bilan mustamlaka ma'muriyati tomonidan joriy etilgan boshqaruv tizimi o'rtasidagi keskin ziddiyatlarni keltirib chiqargan.

1865-yilgi "Muvaqqat Nizom" da yerlik aholi ustidan nazorat qiluvchi boshqaruvchining vazifasi joylarda tenglikni saqlash, karvonlar xavfsizligini ta'minlash, o'rmon, suv inshootlarini qo'riqlash, o'troq va ko'chmanchi aholi o'rtasidagi janjallarni hal qilish, aholini soliq to'lash va majburiyatlarini belgilanishi ularning o'z vaqtida bajarilishini nazorat qilish va natijalarni bo'lim boshlig'iga yetkazish. Yerlik aholi ustidan nazorat qiluvchi boshliqlar uyezd ishlari sud qarorlari bo'yicha aholi shikoyatlarini qabul qilish, xalq sudlari faoliyatini nazorat qilgan.

Sodir etilgan jinoyat ishlarida rus aholisi vakillari ishtirok etgan bo'lsa, bunday ishlar maxsus harbiy sud komissiyalari tomonidan ko'rib chiqilgan[9].

Tub joyli aholining o'troq tarzda hayot kechiruvchi qismida sud ishlari bo'yicha qozi chiqargan hukmlar, harbiy gubernator tomonidan tasdiqlanishi kerak bo'lib, qozilarning chiqargan hukmlarini harbiy gubernator o'zgartirish huquqiga ega bo'lgan[10]. Ko'chmanchi aholining biy sudlari, yerlik aholi boshqaruvchilari ruxsati bilan o'tkazilgan. Biy sudlarida ishlar odat qoidalar asosida ko'rilgan.

Rossiya imperiyasi O'rta Osiyodagi mustamlakaga aylantirilgan hududlarda boshqaruv tizimini har tomonlama imperiya manfaatlariga xizmat qildirishga harakat qilgan. Shuning uchun 1865-yilda Rossiya imperatori Aleksandr II (1818-1881) farmoni bilan Orenburg, G'arbiy Sibir general-gubernatorliklari va Turkiston viloyati aholisining turmush tarzi, mahalliy shart-sharoitlarini o'rganib chiqish uchun "Dasht komissiyasi" tuzilib, O'rta Osiyoga yuboriladi. "Dasht komissiyasi" ning zimmasiga Turkistonda boshqaruv tuzilishi qayta tashkil qilish masalasiga oid ma'lumotlar to'plash vazifasi yuklatiladi[11]. Komissiya faoliyatining asosiy vazifasi o'lka boshqaruv tuzilishini takomillashtirishga qaratilgan edi.

1866-yilda M.G.Chernyaev Turkistondan Peterburgga chaqirib olinib, 1866-yil 25-martdan 1866-yil dekabrgacha Turkistonni D.I. Romanovskiy boshqaradi[12].

Turkiston viloyatining Orenburg general-gubernatorlik tarkibida bo'lishi vaqt o'tishi bilan turli muammolarni keltirib chiqardi. Uning uzoqda joylashganligi, viloyat ma'muriyati vakillari sonining kamligi general-gubernatorlik bilan bog'lanishga, uning ko'rsatmalarini o'z vaqtida bajarishga salbiy ta'sir ko'rsatayotganligi uchun imperiya hukmron doiralari o'rtasida Turkiston viloyati Orenburg general-gubernatorligidan alohida ajratish masalasini hal qilish kun tartibidagi asosiy masalaga aylandi.

Turkiston general-gubernatorligi Turkiston viloyat va Semipalatinsk viloyatining janubiy qismini o'z ichiga olgan. Bunda Rossiya imperiyasining boshqa guberniya boshliqlaridan farqli ravishda Turkiston general-gubernatoriga juda katta huquqlar beriladi. Turkiston general-gubernatori "Nizom" loyihasida ko'rsatilgan huquqlardan tashqari "o'lkani boshqarish uchun kerakli va zarur deb hisoblangan barcha tadbirlarni mahalliy sharoitlardan kelib chiqqan holda mustaqil ravishda amalga oshirish huquqi" ga ega bo'lgan.

1867- yilgi "Nizom" loyihasi Ministrlar Kengashi tomonidan 3 yil muddatga sinov tariqasida vaqtincha joriy qilish ko'rsatiladi[17]. Ushbu "Nizom" loyihasida Turkiston o'lkasining Rossiya harbiy vazirligi tarkibida bo'lishi, o'lka harbiy hokimiyat orqali boshqarilishi, general-gubernator o'lkada joylashgan qo'mondonlik qilishi, boshqaruvning quyi yig'ilishiga yerlik aholi vakillari saylov orqali saylanishi o'lka boshqaruvini Rossiya

imperiyaqidagi mavjud boshqaruv tizimiga yaqinlashtirib, keyinchalik o'lkani imperiyasining bir qismiga aylantirish o'lkani ma'muriy-hududiy bo'linishida esa imperiyaning siyosiy, iqtisodiy va strategik maqsadlaridan kelib chiqilishi ko'rsatib o'tilgan.

Dastlab Turkiston general-gubernatorligi ma'muriy jihatidan ikki viloyat: Sirdaryo (markazi-Toshkent) va Yettisuv (markazi-Vernyy)[18] viloyatlariga bo'lingan[19]. Sirdaryo viloyatining tegishli hudud va Qo'qon xonligining bosib olingan shimoliy hududlari kirgan. Yettisuv viloyati esa Semipalatinsk viloyatining Sergiopol', Kapal' va Olotavsk okrugi yerlari va sobiq Turkiston viloyatining bir qismidan iborat holda tashkil qilinadi.

Viloyat ma'muriy jihatdan Kazalinsk, Perovsk, Turkiston, Chimkent Avliyoota, Toshkent, Xo'jand, Jizzax uyezdlariga bo'lingan. Yettisuv viloyati esa Sergiopol', Kapal', Vernyy, Issiqko'l, To'qmoq uyezdlariga bo'lingan[20].

Keyinchalik bosib olingan hududlar hisobiga qo'shilgan tarzda quyidagi ma'muriy-hududiy birliklar vujudga kelgan. 1868 yilda Buxoro amirligiga qarashli bosib olingan yerlarda Zarafshon okrugi (markazi-Samarqand) 1874-yilda Amudaryo bo'limi (markazi- Petro-Aleksandroviski hozirgi To'rtkul), 1876-yilda Farg'ona viloyati (markazi- Yangi Marg'ilon, keyinchalik Skobelev, hozirgi Farg'ona shahri) tashkil qilingan.

Rossiya imperiyasining O'rta Osiyodagi olib borgan harbiy harakatlari natijasida mustamlakaga aylantirilgan hududlar kengayib borgan. Jumladan, 1867-yilda, Turkiston o'lkasining birinchi general-gubernatori K.P. Fon Kaufman davrida uning hududi 15,270 kv.mil [21] bo'lgan bo'lsa, 1868-yilda 200 kv.mil maydonga ega Zarafshon okrugi yerlari, 1870-yilda 266 kv.mil maydonga ega Zarafshon daryosining yuqori qirg'og'idagi bekliklar hududi, 1871-yilda 1,224 kv.mil maydonga ega G'ulcha (G'ulcha) 1873-yil 1,920 kv.mil maydonga ega Xiva xonligiga qarashli bo'lgan yerlar, 1875-1876 yillarda Qo'qon xonligining 1770 kv.mil yerlaridan iborat jami 5,380 kv.mil bo'lgan bosqinchilik yo'li bilan qo'shib olingan. Keyinchalik bosib olingan yerlar bilan Turkiston general-gubernatorligi hududi 20,650 kv. mil ni tashkil etdi. Aholisi esa Fon K.P. Kaufman hukmronligining boshida 1060000 kishi bo'lgan bo'lsa, uning hukmronligi oxirida 3 mln kishiga yetgan (G'ulcha aholisidan tashqari) Turkistondagi rus aholi esa 24 ming kishidan 65 ming kishiga yetgan (harbiy qo'shinlardan tashqari) [22].

Turkiston general-gubernatorligi tarkibidagi kirgan viloyatlarni harbiy gubernatorlar boshqargan. Kavkazorti viloyatini viloyat boshlig'i (nachalnik), Amudaryo bo'limini bo'lim boshlig'i boshqarib, u orqali Rossiyaning Xiva xonligi bilan munosabatlari olib borilgan. Shuning uchun Amudaryo bo'limi boshlig'iga uyezd boshliqlariga qaraganda qayta huquqlar kiritilgan. Pomirni viloyat harbiy gubernatoriga to'g'ridan-to'g'ridan bo'ysunuvchi pomir otryadi boshlig'i boshqargan. Viloyat uyezdlarini rus harbiy ofitserlar boshqargan. Uyezdlar viloyatlar, oqsoqolliklar va ovullarga bo'lingan [23].

Har bir bosib olingan yerlarda imperiyaning ma'muriy hududiy birlashmalari, harbiy, ma'muriy, boshqaruv institutlari tashkil qilinib borilgan. 1867-yil 4-dekabrda Sirdaryo viloyati, 1898-yil 19-fevralda Yettisuv viloyati boshqarmalari tashkil qilinadi.

Turkiston general-gubernatorligi XIX asr oxirida ma'muriy jihatdan Sirdaryo, Yettisuv, Samarqand, Kaspiy, Farg'ona viloyatlari va Amudaryo bo'limlaridan iborat bo'lgan. Viloyat uyezdlarga Zarafshon okrugi bo'limlarga, Amudaryo bo'limi esa uchastkalarga bo'lingan.

Sirdaryo viloyati 6 uyezdga va Amudaryo bo'limiga bo'lingan. Avliyoota uyezd maydoni 67800 kv. verst[24], Kazalinsk (kazoli)uezdi 59500 kv. verst, Kuraminsk (qurama) uezdi 32100

verst, Perovsk uezd-65950 kv verst, Turkiston uyezdi 79550 kv verst, Chimkent uyezdi 51250 kv. verst, jami-356 150 kv verst bo'lgan [25].

Sirdaryo viloyatining aholisi 1084985 kishidan iborat bo'lib, unda ruslar 15000 kishini o'troq aholi 426600 kishini, ko'chmanchi aholi 658385 kishini tashkil qilgan [26]. Toshkent shahri Turkiston general-gubernatorligi markazi sifatida aholida ma'muriy birlikka ajratilgan.

Turkistonda ma'muriy boshqaruv bo'yicha turli tartib-qoidalar joriy qilib borilib, ularning ko'pchiligi sinab-tajriba ko'rinishida vaqtincha tatbiq qilingan. Ko'plab tartiblar o'zini oqlamagani uchun qisqa vaqt amal qilgach, bekor qilib borilgan. Turkiston o'lkasidagi joriy qilingan bunday sinov-tajriba ko'rinishidagi tartib-qoidalarining aksariyatini muallifi Turkiston o'lkasini general-gubernatori Fon K.P. Kaufman bo'lgan. Fon K.P. Kaufman Rossiya imperiyasining Turkiston mustamlakachilik siyosatining bir vaqtning o'zida ham nazariy asoschisi, ham amaliy ijrochisi hisoblangan. Chunki unga o'lkada olib boradigan faoliyat bo'yicha katta huquqlar berilgan edi. Fon K.P. Kaufman bu huquqlaridan o'z hukmronligi davrida juda ham "unumli" va keragidan ham ortiq darajada foydalangan. Bundan tashqari fon K.P. Kaufman o'lkada "Nizom" loyihalarida umuman ko'rsatilmagan tartiblarni ham joriy qilgan. Jumladan Qurama va Xo'jand uездlarida "Nizom" da ko'rsatilmagan xo'jalik boshqaruvlarini tashkil qiladi [32]. Ushbu xo'jalik boshqaruvlari o'zida bir necha viloyatlarni birlashtirgan. Lekin, tashkil qilingan bunday xo'jalik boshqaruvlari bir oz vaqt o'tgach suiiste'molchilik ko'payib ketgani uchun deb, aniqrog'i sinovdan o'tmaganligi sababli 1877-yilda tugatilib uning faoliyati uyezd va boshqaruviga qo'shib yuboriladi.

K.P. Fon Kaufman tomonidan Turkiston general-gubernatorligi uzoq yillar davomida 1867-yilgi qonun ko'rsatmasiga ega bo'lmagan "Nizom" loyihasi tartiblari asosida boshqarilgan. Bunga asosiy sabab ushbu tartiblar Turkistonda K.P. Fon Kaufman uchun o'lkada to'liq hukmronlik qilishiga imperiya manfaatlarini himoya qilishiga to'liq javob berganligidir. Shuning uchun ham "yarim podsho" nomini olgan K.P. Fon Kaufman "Nizom" loyihasida belgilangan huquqlarning cheklanishini doimiy qonun ko'rinishidagi "Nizom" Tayyorlanib tasdiqlanishiga shoshilmagan, aniqrog'i xohlamagan.

1868-yilda Ministrlar kengashi tomonidan Turkiston general-gubernatorligi 2 yil ichida yangi "Nizom" loyihasini tayyorlab taqdim qilinishi to'g'risida ko'rsatma berilgan [33]. Nihoyat, 1871-yilda K.P. Fon Kaufman rahbarligida Turkiston o'lkasini boshqarish to'g'risida "Nizom" loyihasi tayyorlanadi. Biroq vazirlar kengashida bo'lib o'tgan muhokamada general-gubernatorga katta huquqlar berib yuborilgan deb ushbu loyiha tasdiqlanmaydi. 1873 yilda "Nizom" loyihasi qayta ishlab chiqilib, vazirlar muhokamasiga taqdim etiladi. Loyiha Rossiya ichki ishlar vazirligi huzurida tashkil qilingan komissiya tomonidan ko'rib chiqilib, unda kamchiliklar mavjudligi ko'rsatiladi. Bundan tashqari "Moliya vazirligi, Tashqi ishlar vazirligi va Davlat nazorati tomonidan ushbu "Nizom" loyihasi qoniqarsiz, yer masalasi tartiblari esa siyosiy jihatdan xavfli [34] deb ko'rsatiladi. Bu loyiha ham 1874-yilda tasdiqlanmasdan qaytarib yuboriladi. Lekin shunga qaramasdan, Ministrlar Kengashi tomonidan kamchiliklar mavjudligi sababli tasdiqlanmasdan qaytarilgan ushbu "Nizom" loyihasidagi tartiblar 1876-yilda tashkil qilingan Farg'ona viloyatida joriy qilinadi.

Turkiston o'lkasida taftish olib borgan F.K. Girs 1873- yilgi "Nizom" loyihasi bo'yicha soliq tartiblari markaziy muassasalar tomonidan ma'qullanmagan va hukumat tomonidan tasdiqlanmagan holda joriy qilingan [35] deydi.

1881-yilda Harbiy vazirlik tomonidan Turkiston o'lkasi boshqaruvi bo'yicha yangi "Nizom" loyihasini taqdim etish talab qilinadi [36]. Biroq yangi "Nizom" loyihasini tayyorlash K.P. Kaufman vafot etganligi uchun uni o'rniga general-gubernator (1881-1882) qilib tayinlangan G.A. Kolpakovskiy zimmasiga tushadi.

G.A. Kolpakovskiy general-gubernator qilib tayinlangan yilning o'zida hisob bo'yicha uchinchi "Nizom" loyihasini tayyorlaydi. Ushbu "Nizom" loyihasi asosan K.P. Kaufman rahbarligida tayyorlangan 1873-yildagi "Nizom" loyihasi qoidalari asosida ishlab chiqiladi. Podsho hukumati tomonidan mazkur "Nizom" loyihasi general-adyutant M.V. Skobelev boshchiligidagi tashkil etilgan komissiya ko'rib chiqishi uchun topshiriladi. Biroq 1882-yilda M.V. Skobelevning to'saddan sirli ravishda vafot etishi oqibatida "Nizom" loyihasini ko'rib chiqish ishlari oxiriga yetmay qoladi [37]. 1882-yil iyulda T.A. Kolpakovskiy Dasht general-gubernatorligiga general-gubernator qilib tayinlanadi. Turkiston general-gubernatorligi lavozimiga esa M.G. Chernyaev[38] tayinlanadi.

"Turkistanskiy kurer" gazetasida e'lon qilingan "Turkistonni zabt etgan M.G. Chernyaev qizi bilan suhbat" nomli maqolasida "Imperator Aleksandr III taxtga o'tirgandan keyin shaxsan o'zi M.G. Chernyaev Turkiston general-gubernatori qilib tayinlangan" [39] deb ko'rsatiladi.

Turkiston o'lkasiga general-gubernator qilib, tayinlanganda K.P. Fon Kaufman zimmasiga "O'lkada boshqaruv tartiblarini o'rnatish, soliqlarni joriy qilish, aloqa tarmoqlarini qurish, mahalliy boshqaruv tizimini tashkil qilishdan iborat tashkiliy vazifa; o'lkada "Nizom" loyihasi bo'yicha ma'muriy sud-moliya tartiblarini o'rnatib, tashkilot va mansabdor shaxslarning olib boradigan faoliyatlari aniq belgilashdan iborat ijroiylar vazifalar yuklatilgan edi. K.P. Fon Kaufman o'z hukmronligi davrida o'ziga berilgan o'lkada kerak va zarur deb hisoblangan ishlarni bajarish huquqidan foydalangan holda tashkiliy vazifasini amalga oshirishda belgilangan ishlarni olib borgan va bunda juda ko'plab xato-kamchiliklarga yo'l qo'ygan. Lekin K.P. Kaufmanning ikkinchi bosqichdagi ijro etish vazifasini bajarishdagi yo'l qo'ygan kamchilik va xatolari taftish komissiyasi tomonidan to'liq tekshirilishi lozimligi[41] F.K. Girs tomonidan ko'rsatiladi. F.K.Girs boshchiligidagi taftish komissiyasi Turkiston o'lkasining ko'plab uyezdlarida bo'lib joylardagi ahvol bilan shaxsan o'zi yoki taftish guruhi a'zolari tanishib chiqqan. Aholi o'rtasida suhbatlar o'tkazilib, ularning takliflari o'rganilgan. Komissiya tarkibida ichki ishlar vazirligidan Galdinskiy Rossiya imperatorining Qashg'ardagi konsuli Petrovskiy, Bojxona departamenti vakili Yezuchevskiy, Novgorod sudi prokurori Ditlov kabi turli soha vakillari bo'lgan[42]. F.K.Girs komissiyasi taftish ishlari yakunida ma'muriy boshqaruv, sud va moliya kabi uch qismdan iborat hisobot tayyorlagan. Komissiya tomonidan tayyorlangan taftish xisobotida "o'lkada qonun ko'rinishida bo'lgan 4 ta "Nizom" loyihalariga tegishli tartib- qoidalarga amal qilingan"[43] ligi ko'rsatiladi. Jumladan Sirdaryo viloyatida 1867-yil 11-iyuldagi "Dasht komissiyasi" tayyorlagan "Nizom" loyihasi bo'yicha ish olib borilgan. Zarafshon okrugida esa K.P. Fon Kaufman tomonidan 1868 yilda tayyorlangan va keyin bir necha marotaba o'zgartirishlar kiritilgan vaqtinchalik qoidalar asosida, Amudaryo bo'limida 1874-yil 21-mayda Turkiston general gubernatori tomonidan tayyorlangan vaqtinchalik "Nizom" loyihasi asosida ish olib borilgan, yer ishlari olib borilgan. Farg'ona viloyatida ma'muriy boshqaruv yer va soliq ishlari esa 1867-yilda "Nizom" loyihasi asosida olib borilgan. F. K. Girs o'zining olib borgan taftish ishlari natijasida taklif qilgan tavsiyalarida Turkistonga "Uyezd boshliqlarini harbiylardan emas balki fuqarolardan ham saylash mumkin" deydi, Uning ta'kidlashicha "Uyezd boshliqlaridan ko'pchiligi ishlari tilida faqat harbiy sohani

bilganlari uchun ularning ma'muriy va siyosiy faoliyat yuritishga qobiliyatlari yetmagan". Turkiston o'lkasi boshqaruvi bo'yicha navbatdagi "Nizom" loyihasi 1886-yil 12-iyun qabul qilinadi[44]. 1886-yilgi "Nizom" bo'yicha Turkiston o'lkasi uchta Kozalinisk, Perovsk, Chimkent, Avliyota, Toshkent uyezdlari va Amudaryo bo'limlaridan iborat Sirdaryo viloyati; Qo'qon, Marg'ilon Andijon, Namangan va O'sh uyezdlaridan iborat Farg'ona viloyati; Samarqand, Kattaqo'rg'on, Xo'jand va Jizzax uyezdlaridan iborat Samarqand viloyatlari bo'lgan. Ushbu "Nizom" ning oldiga o'z oldiga qo'ygan asosiy vazifalaridan biri bu o'lkada yerga egalik qilish va foydalanish ishlarini imperiya manfaatlariga bo'ysindirish bo'lgan. Xususan, o'troq aholiga yerlar muddatsiz ravishda ijaraga berilgan. Har bir dehqonga mustamlakachi hukumat tomonidan hujjat berilgan. Xar bir hujjatda har bir dehqon yerdan foydalanayotganligi uchun davlatga qancha soliq (renta) to'lashi ham ko'rsatilgan. 1886-yilgi "Nizom" loyihasi bo'yicha uyezdlar uchastkalarga bo'linib, ularni uchastka pristavkalari boshqargan.

Turkiston o'lkasi boshqaruvi bo'yicha 1886-yilgi "Nizom" loyihasi joriy qilingandan keyingi yillarda loyihaga qo'shimcha va o'zgarishlar kiritilgan. Turkiston o'lkasida tashkil qilingan har bir ma'muriy-hududiy birliklarda o'ziga xos ravishda boshqaruv tartiblari joriy qilib borilgan. Bunda ularning o'ziga xos hududiy joylashuvi iqtisodiy, harbiy-strategik maqsadlar, milliy va etik tartibi hisobga olinadi. Shu bilan birga "ularning boshqaruvida davlat tomonidan sarflangan mablag'larni minimum darajaga yetkazish inobatga olingan" [45].

Turkiston o'lkasida ma'muriy boshqaruv sohasidagi o'zgarishlar natijasida O'rta Osiyoda asrlar davomida shakllanib kelgan, o'troq ko'chmanchi aholining diniy va mahalliy xususiyatlarini namoyon qilgan boshqaruv tizimi o'rniga imperiya tartiblari mahalliy an'analarga mos kelmagan. Ma'muriy-hududiy bo'limning sohasidagi tartiblar ko'chmanchi aholining urug'chilik munosabatlarini buzib yuborgan. Urug'lar ma'muriy birlashmalarga yangi ovul volostlarga birlashtirilgan. Quyi boshqaruv tizimlariga qozilik sudi, soliq tizimlarida jiddiy o'zgartirishlar kiritilmagan. Bunga sabab mazkur sohalardagi keskin o'zgarishlar yerlik aholining noroziliklarni keltirib chiqarish va o'lkada imperiya hukumatining hukmronligiga ziyon yetkazilishidan xavfsirash bo'lgan. Shuning uchun ham o'lkaga yuborilgan ko'plab turli soha vakillari, o'lkada ish olib borayotgan mustamlakachi hukumat a'zolari o'lkasi ma'muriyatining rasmiy hisobotlari, o'tkazilgan taftishlar boshqaruv sohasiga oid takliflar, fikr-mulohazalari inobatga olingan. Jumladan, bu borada Farg'ona viloyati harbiy gubernatori D.M.Skobelevning boshqaruv sohasi bo'yicha "Hech nimani tavakkal qilmasdan, maqsad sari reja asosida tartibli borish kerak"[46]. degan fikrini ko'rsatib o'tish o'rinlidir. Mustamlakachi hukumat yerlik aholi vakillari ishtirok etadigan boshqaruv tizim quyi bo'g'imini joriy qilishda juda ehtiyotkorlik va ayyorlik bilan ish olib borgan. Joriy qilingan mahalliy boshqaruv tizimida yerlik aholiga bir qancha yon berishlar evaziga o'lkani nazorat qilish va boshqaruvni o'z qo'lga olishga harakat qilingan. Turkistonda imperiyaning ma'muriy jarayonlaridagi mavjud qishloq jamoalari singari foydalanmoqchi bo'ldi, ya'ni ularni xo'jalik jamoa boshqaruvi tipiga aylantirishga harakat qildi. Rossiya imperiyasi o'lkani kuch bilan bosib olgandan so'ng, bu hududlarda yuritgan siyosati bo'yicha V.V. Bartold (1868-1930) "Rus hukumati Turkistonda o'z siyosatini zudlik bilan o'tkazish imkoniyatiga ega bo'lsada, biroq yuqori madaniyatga erishgan, aholisi zich Turkistonni Sibir o'lkasi kabi shunchaki bosib olish mumkin emas edi"[47] deb e'tirof qiladi.

Mahalliy boshqaruv lavozimlariga saylov tartiblari joriy qilinib, saylangan shaxs jamoani boshqarish huquqiga ega bo'lgan. Avval ham aytib o'tilgandek, mustamlakachi hukumatning

bunday tartibdagi boshqaruv tizimini joriy qilishdan asosiy maqsad o'lkada boshqaruvini markaziy guberniyalar boshqaruv tartiblariga yaqinlashtirish bo'lgan. Turkiston o'lkasining ma'muriy bo'limlari va uni boshqarish bo'yicha olib borilgan siyosat natijasida ko'plab salbiy holatlar vujudga keldi.

Shunday qilib, Rossiya imperiyasining "Buyuk Petr davrida asos solingan katta istilochilik rejalari" ga ko'ra O'rta Osiyoning katta qismi Rossiya imperiyasining mustamlakasiga aylantirilgan[48].

Xulosa qilib aytilganda, Turkiston o'lkasi podsho tomonidan bosib olingan o'lkada mustamlakachilikka asoslangan boshqaruv tizimi o'rnatildi. Rossiya imperiyasi ma'muriy-siyosiy tizimining Turkiston o'lkasi hududida joriy qilinganki murakkab va ziddiyatli ravishda kechdi. Turkiston o'lkasi general gubernatorligi va Sankt-Peterburgning oliy siyosiy doiralari tomonidan ishlab chiqilgan turli qonun ko'rinishlariga ega bo'lmagan "Nizom" loyihalarida, nihoyat, 1886-yil qonun ko'rinishidagi "Turkiston o'lkasini boshqarish haqidagi nizom" loyihasida o'lkani boshqarish tartiblari ko'rsatilgan, "Nizom" loyihasiga ko'ra, o'lkada hokimiyati "harbiy-hayot boshqaruvi" deb nomlangan. Turkiston general-gubernatorligi hududi viloyatlar (oblastlar), uyezdlar, bo'limlar (uchastkalar), volostlar, oqsoqolliklar va ovullarga bo'linardi. O'rta Osiyo hokimliklari bilan chegaradosh hududlarda esa uyezdlar o'rniga harbiy-hududiy birliklar – okrug bo'limlari va rayonlar tashkil etilgan.

Yuqoridagilardan xulosa qilish mumkinki, bu hududda amalga oshirilgan boshqaruv islohotlarining asosiy maqsadi imperiya hukmronligini mustahkamlash, o'lkada boshqaruvini markazga yaqinlashtirish, zarur mablag' evaziga ko'proq foyda olish, mustamlakachilarning manfaatlarini himoya qilish va hududdan kelajakda iqtisodiy, siyosiy hamda harbiy yo'nalishlarda foydalanishga zamin yaratish bo'lgan.

Umuman olganda, podsho Rossiyasi tomonidan Turkiston o'lkasida olib borilgan ma'muriy-hududiy bo'linish siyosati harbiy-byurokratik tusga ega bo'lib, u Rossiya imperiyasi manfaatlariga xizmat qilgan va butun imperiya miqyosidagi rejalar doirasida amalga oshirilgan. Shu bilan birga, bu islohotlarda o'lkaning tabiiy, tarixiy, iqtisodiy va milliy xususiyatlari qisman hisobga olingan.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Фомченко А.П. Русские населения в Туркестанском. /края в конце XIX - начале XX вв. (Социально-экономический аспект) Т. : "Фан", 1983. – С 34. (Fomchenko A.P. Russian population in Turkestan. /edges in the late XIX - early XX centuries. (Socio-economic aspect). – Т.: "FAN", 1983. – P. 34.)
2. Духовский С.М. Всеподданнейшей доклад Туркестанского генерал-губернатора генерала от инфантерин Духовского //Ислам в Туркестана. – Т. : 1899. – С.9. (Dukhovsky S.M. The all-depth report of the Turkestan Governor General General from Infanterin Dukhovsky // Islam in Turkestan. – Т.: 1899. – P.9.)
3. Ахмеджанов Г.А. Россия империяси Марказий Осиёда. Т.: Ў.А.Б.Н.Т. Маркази. 2003. – Б. 11. (Akhmedjanov G.A. The Russian Empire is in Central Asia. Т.: O.A.B.N.T. Center. 2003. – P. 11.)
4. Глушенко Е.О. Герои империи. Портреты колониальных деятелей. -М.: XXI век – Согласие. 2000. – С. 400-410. (Glushenko E.O. Heroes of the empire. Portraits of colonial figures. -М.: XXI century -consent. 2000. – P. 400-410.)
5. ЎЗР МА.И-1 жамғарма, 25-рўйхат, 26-иш, 2-варақ.(UzR NA.I-1 fund, list 25, case 26, sheet 2.)

6. Отчет состоянии Туркестанского края, составленный сенатором, тайным советником Гирсом, командированным для ревизии края по высочайшему повелению. В 2-х частек. Ч.1. Администранная. Управление краем: Ч.2. – Суд. Финансы. -СПБ.: Б.4, 1888. – С.2. (The report of the Turkestan Territory, compiled by a senator, secret adviser to Girs, sent to the revision of the region for the highest command. In 2 often. Part 1. Administrative. Office of the region: Part 2. - Court. Finance. -SPB: B.4, 1888. – P.2.)
7. ЎзР МА.И-1 жамғарма, 25-рўйхат, 26-иш, 2-варақ. (UzR NA.I-1 fund, list 25, case 26, sheet 2.)
8. Польное собранные законов Российской империи. 1865. СПб. 1867. – С. 880. (Polish collected laws of the Russian Empire. 1865. St. Petersburg. 1867. – P. 880.)
9. Польное собранные законов Российской империи. 1865. СПб. 1867. – С. 881. (Polish collected laws of the Russian Empire. 1865. St. Petersburg. 1867. – P. 881.)
10. Польное собранные законов Российской империи. 1865. СПб. 1867. – С. 881. (Polish collected laws of the Russian Empire. 1865. St. Petersburg. 1867. – P. 881.)
11. ЎзР МА.И-1 жамғарма, 25-рўйхат, 26-иш, 8-варақ. (UzR NA.I-1 fund, list 25, case 26, sheet 8.)
12. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. /Соч. В. 9 томах. М.: Наука 1963. I.II Ч.1. – С. 353. (Bartold V.V. The history of the cultural life of Turkestan. /Op. V. 9 Tomomas. M.: Science 1963. I.II part 1. – P. 353.)
13. Духовский С.М. Всеподданнейшей доклад Туркестанского генерал-губернатора генерала от инфантерин Духовского //Ислам в Туркестана. Т. : 1899. – С.16. (Dukhovsky S.M. The all-depth report of the Turkestan Governor General General from Infanterin Dukhovsky // Islam in Turkestan. T.: 1899. – P.16.)
14. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. /Соч. В. 9 томах. М.: Наука 1963. I.II Ч.1. – С. 357. (Bartold V.V. The history of the cultural life of Turkestan. /Op. V. 9 Tomomas. M.: Science 1963. I.II part 1. – P. 357.)
15. ЎзР МА.И-1 жамғарма, 7-рўйхат, 16-иш, 34-варақ. (UzR NA.I-1 fund, list 7, case 16, sheet 34.)
16. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. /Соч. В. 9 томах. М.: Наука 1963. I.II Ч.1. – С. 357. (Bartold V.V. The history of the cultural life of Turkestan. /Op. V. 9 Tomomas. M.: Science 1963. I.II part 1. – P. 357.)
17. ЎзР МА.И-1 жамғарма, 7-рўйхат, 16-иш, 23-варақ. (UzR NA.I-1 fund, list 7, case 16, sheet 34.)
18. 1882 йилда Еттисув вилояти янги ташкил қилинган Дашт генерал-губернаторлигига ўтказилади. 1899 йилда Туркистон генерал-губернаторлигига қайта қўшилади. (In 1882, Ettisuv region was transferred to the newly established Dasht General Governorate. In 1899, he rejoined the Turkestan Governor General.)
19. Положение об управлении Семиреченской и Сырдарьинской области. 11 июль 1867 СПб, 1867. – С.1. (Regulation on the management of the Semirechenskaya and Syrdarya region. July 11, 1867 St. Petersburg, 1867. – P.1.)
20. Положение об управлении Семиреченской и Сырдарьинской области. 11 июль 1867 СПб, 1867. – С.2. (Regulation on the management of the Semirechenskaya and Syrdarya region. July 11, 1867 St. Petersburg, 1867. – P.2.)
21. Мил – миля (лотинча milia passum – қўш қадам) Эски рус узунлик ўлчови бирлиги. 1 миля 7.467 км (7467,6 м) халқаро бирликлар тизими СИга кирмаган узунлик ўлчов бирлиги. 1 эски рус миляси 4.038 денгиз миляси – 4.669 қуруқлик миляси./ ЎзМЭ- 5-жилд. Т.:2003. 668-669 бетлар. (Mile - mile (Latin milia passum - double step) Old Russian unit of length measurement. 1 mile 7,467 km (7,467.6 m) is a non-SI unit of length. 1 old Russian mile is 4,038 sea miles - 4,669 land miles./ UzME- Volume 5. T.: 2003. Pages 668-669.)

22. Терентьев М.А. История завоевания Средней Азии. С картами в планами. Т.т1-3.-СПб., 1906. – С.266. (Terentyev M.A. The story of the conquest of Central Asia. With cards in plans. TT1-3.-spb., 1906. – P.266.)
23. Отчет состояний Туркестанского края, составленный сенатором, тайным советником Гирсом, командированным для ревизии края по высочайшему повелению. В 2-х частек. Ч.1. Администранная. Управление краем: Ч.2. – Суд. Финансы. -СПБ.: Б.4, 1888. – С.8. (The report of the Turkestan Territory, compiled by a senator, secret adviser to Girs, sent to the revision of the region for the highest command. In 2 often. Part 1. Administrative. Office of the region: Part 2. - Court. Finance. -SPB: B.4, 1888. – P.8.)
24. Верст-верста қадимги рус узунлик ўлчов бирлиги. 1 верст – 500 сажен, яъни 1.066 км га тенг. / ЎЗМЭ- 2-жилд. Т.:2001. 435 бетлар. (Verst-versta is an old Russian unit of length. 1 verst is 500 sagens, which is equal to 1,066 km. / O'zME- Volume 2. T.: 2001. 435 pages.)
25. Отчет состояний Туркестанского края, составленный сенатором, тайным советником Гирсом, командированным для ревизии края по высочайшему повелению. В 2-х частек. Ч.1. Администранная. Управление краем: Ч.2. – Суд. Финансы. -СПБ.: Б.4, 1888. – С.22. (The report of the Turkestan Territory, compiled by a senator, secret adviser to Girs, sent to the audit of the region for the highest command. In 2 often. Part 1. Administrative. Office of the region: Part 2. - Court. Finance. -SPB: B.4, 1888. – P.22.)
26. ЎЗР МА.И-1 жамғарма, 7-рўйхат, 16-иш, 15-варақ. (UzR NA.I-1 fund, list 7, case 16, sheet 15.)
27. ЎЗР МА.И-276 жамғарма, 4-рўйхат, 18-иш, 2-варақ. (UzR NA.I-276 fund, list 4, case 18, sheet 2.)
28. Люди и порядки за Уралом// Азиатская Россия. В трех томах. СПб.: Изд. Переселенского управления Главного управления землеустройства и земледелия. 1914. – С.59. (People and orders for the Urals // Asian Russia. In three volumes. St. Petersburg: ed. Migrant Office of the Main Directorate of Land Management and Agriculture. 1914. – P.59.)
29. ЎЗР МА.И-1 жамғарма, 7-рўйхат, 16-иш, 16-варақ. (UzR NA.I-1 fund, list 7, case 16, sheet 16.)
30. Масальский В.И. Туркестанский край – СПб, 1913, - С.344. (Masalsky V.I. Turkestan Territory - St. Petersburg, 1913, p. 344.)
31. Отчет по ревизии Туркестанского края, произведенный по высочайшему повелению сенатором, гофменстером графом. К.К. Паленом. Высп. I-XVIII – СПб.: Б.И, 1910. – С.8. (Report on the revision of the Turkestan Territory, made at the highest command of the senator, Hoffkement Count. K.K. Palen. Solder. I-XVIII-St. Petersburg: B.I., 1910. – P. 8.)
32. Терентьев М.А. История завоевания Средней Азии. С картами в планами. Т.т1-3.-СПб., 1906. – С.266. (Terentyev M.A. The story of the conquest of Central Asia. With cards in plans. TT1-3.-spb., 1906. – P.266.)
33. Отчет состояний Туркестанского края, составленный сенатором, тайным советником Гирсом, командированным для ревизии края по высочайшему повелению. В 2-х частек. Ч.1. Администранная. Управление краем: Ч.2. – Суд. Финансы. -СПБ.: Б.4, 1888. – С.4. (The state of the Turkestan Territory, compiled by a senator, secret adviser to Girs, sent to the audit of the region for the highest command. In 2 often. Part 1. Administrative. Office of the region: Part 2. - Court. Finance. -SPB: B.4, 1888. – P.4.)
34. Отчет состояний Туркестанского края, составленный сенатором, тайным советником Гирсом, командированным для ревизии края по высочайшему

- повелению. В 2-х частек. Ч.1. Администранная. Управление краем: Ч.2. – Суд. Финансы. -СПБ.: Б.4, 1888. – С.4. (The state of the Turkestan Territory, compiled by a senator, secret adviser Girs, sent to the audit of the region for the highest command. In 2 often. Part 1. Administrative. Office of the region: Part 2. – Court. Finance. -SPB: B.4, 1888. – P.4.)
35. ЎзР МА.И-1 жамғарма, 25-рўйхат, 31-иш, 3-варақ орқаси. (35. UzR MA.I-1 fund, list 25, case 31, back of sheet 3.)
 36. Терентьев М.А. История завоевания Средней Азии. -СПб., 1913. – С.315. (Terentyev M.A. The story of the conquest of Central Asia. -SPB., 1913. – P.315.)
 37. Ўша жойда (In the same place).
 38. М.Г.Черняевнинг Тошкентга етиб келгунича Туркистон генерал-губернатори вазифасини вақтинча бажариш Абрамовга топширилган. (Abramov was entrusted with temporarily acting as the governor-general of Turkestan until M. G. Chernyaev arrived in Tashkent.)
 39. “Туркестанский курьер” газетаси, 1915 год 25 июнь. (“Turkestansky Kurer” newspaper, June 25, 1915.)
 40. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 1-китоб. Туркистон Чор Россияси мустамлакачилиги даврида. – Т: Шарқ. 2000, 182-183 – бетлар. (New history of Uzbekistan. Book 1. Turkestan during the colonial period of Tsarist Russia. – T: East. 2000, pp. 182-183.)
 41. Отчет о состоянии Туркестанского края составленный сенатором, тайным Советником Гирсом командированным для левизкие края по висогайщяму повемнию В.И.Х частех Ч.И. Адменстиратси Управление краем; Ч.||- Суд. Финанси. – СПбб.И.1888. – С.8. (Report on the composition of the Turkestan Territory compiled by a senator, secret adviser to Girsi businessmen for the levis regions according to the leapshaft of V.I. Klostekh Ch.I. Admostirates of the regional management; Ch. ||- Court. Finances. -SPbb.I.1888. – P.8.)
 42. Ўша жойда - С.1. (In the same place – P.1.)
 43. Ўша жойда - С.4.(In the same place – P.4.)
 44. Положение об управление Туркистонского края. СПб.1886. – С.1 (Regulation on the Office of the Turkiston Territory. St. Petersburg 1886. – P.1)
 45. Кипякина А.С.Блиев М.М. Дегоев В.В.Коавкази Средняя Азии во внешней политика России (во второй половине XVIII – 80 -годи XIXв/. М:Науки 1924. – С.289 (Kipyakina A.S. Bliev M.M. Degoev V.V. Koavkazi Middle Asia in the foreign policy of Russia (the second half of the KhVIII - 80 years of the KhIKsv /. M: Nauki 1924. – P.289)
 46. Телентьев М.А. История завоевания Средняя Азия.СПб 1906. – С.42 (Telentiev M.A. The history of the conquest of Central Asia. St. Petersburg 1906. – P.42)
 47. Бартольд В.В. История культурный жизни Туркистана – Л:Изд. СССР,1927 – С.263 (Bartold V.V. The history of the cultural life of Turkistan - L: Ed. USSR, 1927 – P.263)
 48. Бартольд В.В Кавказ Туркистан, Волга , Тифлис.1926. – С.8 (Bartold V.V. Caucasus Turkistan, Volga, Tiflis.1926. – P.8).

Received: 16 March 2025

Accepted: 5 April 2025

Published: 15 April 2025

Article / Original Paper

THE CONTRIBUTION OF SCHOOL, MEDICAL, AND HEALTHCARE WORKERS TO VICTORY DURING THE SECOND WORLD WAR

Vaxobov Doston Abdumannob o'g'li,

University of Business and Science,
Teacher of the department social science

Abstract. This article analyzes the work carried out during the Second World War in the field of education and healthcare in the Fergana region. It highlights the active participation of school teachers and students in providing assistance to the Red Army and collecting essential materials for the front. The article also covers the activities of healthcare workers in providing medical assistance to evacuated children and combating epidemic diseases.

Keywords: Second World War, education, healthcare, Fergana region, front assistance, medical care, sanitation, evacuation, teachers, students.

IKKINCHI JAHON URUSHI YILLARIDA MAKTAB, TIBBIYOT VA SOG'LIQNI SAQLASH XODIMLARINING G'ALABAGA QO'SHGAN HISSASI

Vaxobov Doston Abdumannob o'g'li,

University of Business and Science,
Ijtimoiy fanlar kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada ikkinchi jahon urushi davrida Farg'ona viloyatida ta'lim va sog'liqni saqlash sohalarida amalga oshirilgan ishlar tahlil qilinadi. Urush yillarida maktab o'qituvchilari va o'quvchilari Qizil Armiyaga yordam ko'rsatish, front uchun zarur materiallar yig'ishda faol ishtirok etganligi ta'kidlanadi. Shuningdek, tibbiyot xodimlarining evakuatsiya qilingan bolalarga tibbiy xizmat ko'rsatish va epidemik kasalliklarga qarshi kurashdagi faoliyati yoritiladi.

Kalit so'zlar: Ikkinchi jahon urushi, ta'lim, sog'liqni saqlash, Farg'ona viloyati, frontga yordam, tibbiy xizmat, sanitariya, evakuatsiya, o'qituvchilar, o'quvchilar.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I4Y2025N07>

Ikkinchi jahon urushi yillarida Farg'ona vodiysida viloyatlaridagi mavjud maktab va xalq maorifi tizimi xodimlari katta ishlarni amalga oshirdilar. Ular, avvalo, umumiy ta'limni amalga oshirish uchun kurash olib bordilar. Urush yillaridagi qiyinchiliklarga qaramasdan o'qituvchilar bir kun ham maktabdagi faoliyatlarini to'xtatmadilar.

1940-1941 o'quv yilida Farg'ona viloyatida 483 umumta'lim maktabi bo'lib, ularda 169,9 ming o'quvchi tahsil olgan va 4351 nafar o'qituvchi faoliyat ko'rsatgan [1. – B 56]. Urushgacha bo'lgan yillarda shakllangan maktab ta'limi tizimi urush yillaridagi qiyinchiliklarni yengishga yordam berdi. Biroq, shunga qaramay, urush maktablar faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatdi: ularning moddiy bazasi yomonlashdi; darsliklar, jihozlar va o'qituvchilar yetishmasligi sezildi; katta sinf o'quvchilarining ko'pchiligi ishlab chiqarishga jalb etildi; ko'p maktablar o'z binolarini evakuatsiya qilingan muassasalarga va evakogospitallarga berishga majbur bo'ldilar.

Shu sababli, 1941–1942 o'quv yili boshida viloyatdagi maktablar soni 452 taga kamaydi, jumladan, boshlang'ich maktablar — 198 ta, to'liq bo'lmagan o'rta maktablar — 203 ta va o'rta maktablar — 51 ta bo'lib, ularda 151 ming o'quvchi tahsil oldi (urushgacha bo'lgan o'quv yilida 169,5 ming edi). Barcha maktablarda darslar 2-3 smenada o'tkazilar edi, bu esa o'quv jarayonini ancha murakkablashtirdi.

Qiyinchiliklar yanada ortib bordi, chunki Farg'ona viloyatiga, butun respublika kabi, ko'plab evakuatsiya qilingan bolalar keldi, ularni ta'lim bilan qamrab olish xalq maorifi organlarining eng muhim vazifasi edi. Ammo shunchaki qiyinchiliklarga qaramay, umumiy ta'lim to'g'risidagi qonun urushning og'ir yillarida muvaffaqiyatli bajarildi.

Qiyinchiliklar maktablarning ishini to'xtatmadi, aksincha, xalq maorifi xodimlarida — Vatan vatanparvarlarida — o'quv jarayonini ta'minlashda, o'quvchilarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda va frontga yordam ko'rsatishda katta kuch va g'ayrat uyg'otdi.

O'qituvchilar pedagogik mahoratini muvaffaqiyatli egallab, o'quv dasturini bajardilar. Urush yillarida viloyat maktablarida o'qituvchilar qo'mitalari ishladi, ular qiziqarli kechalar, shaxmat turnirlari o'tkazdilar, bolalar badiiy olimpiadalariga tayyorgarlik ko'rdilar, «Madaniyatli insonni qanday tushunish mumkin?», «Etika va estetika» kabi mavzularda munozaralar tashkil etdilar.

Urushning ilk davridayoq viloyat o'qituvchilarining faoliyati hukumat tomonidan yuqori baholandi. Maktablarda samarali mehnat qilgani uchun viloyatning ko'plab o'qituvchilari «Mehnat Qizil Bayrog'i» ordeni bilan taqdirlandi. Taqdirlanganlar orasida Toshloq tumanidagi Sverdlov nomli maktabning til va adabiyot o'qituvchisi Saitxon Toshmatova, Farg'ona tumanidagi 39-maktab direktori A.P. Suxareva va boshqalar bor edi [2. 5-sentyabr].

Urush yillarida maktablardagi eng murakkab masala — o'qituvchilar bilan ta'minlash muammosi hal etildi. 1945-yilda o'qituvchilarning katta qismi frontga ketganiga qaramay, 461 ta maktab faoliyat ko'rsatgan. Bundan tashqari, ishlab chiqarishga jalb etilgan katta sinf o'quvchilari uchun 28 ta yosh ishchilar maktabi ochilgan. 1945-yilda viloyatda jami 489 ta maktab faoliyat yuritgan, urushgacha bo'lgan 1940-yilda esa bu ko'rsatkich 483 tani tashkil etgan edi [3. – B. 251].

Urush davridagi qiyinchiliklarga qaramasdan, Farg'ona viloyatida xalq ta'limi uchun 1944-yilda mahalliy byudjetdan 7 million rubl yoki viloyat byudjeti umumiy xarajatlarining 52 foizi ajratildi [4. 22-dekabr].

Viloyat partiya tashkiloti va xalq ta'limi organlari evakuatsiya qilingan bolalarni o'qitish bo'yicha katta ishlar olib bordilar. 1942-yil yanvarda Farg'ona viloyat partiya qo'mitasi va viloyat Soveti evakuatsiya qilingan bolalarni ro'yxatga olish va ularni mahalliy oilalarga joylashtirish uchun komissiya tuzdi. Ko'p bolalar mahalliy aholi tomonidan o'z oilalariga qabul qilindi, ba'zilar esa turli muassasalar va bolalar uylariga joylashtirildi.

Oilalar va kolxozlar tomonidan qo'l ostiga olingan bolalar maktablarda o'qitildi, bolalar uylaridagi tarbiyalanuvchilar esa o'z joyida ta'lim oldilar, bu maqsadda o'qituvchilar ajratildi.

Masalan, Qo'qon shahridagi 7-sonli bolalar uyi ta'lim tashkilotiga namuna bo'la oladi. Bu yerda direktor Giza To'xtaboyeva rahbarligida, 1941-yil noyabrida bolalar uyiga ko'plab bolalar kelgan edi. Ota-onalaridan ayrilgan, g'amgin va sukut saqlagan bolalar bu yerda mehr topdilar, balki o'n yillik umumiy maktab dasturi asosida ta'lim ham oldilar. Bolalar nafaqat o'qish, balki mehnat bilan ham shug'ullandilar. Duradgorlik va boshqa ustaxonalarda bolalar mehnat ko'nikmalariga ega bo'lib, kasbga ilk qadamlarini qo'ydilar. Bolalar uyida bolalarni tarbiyalash

va o'qitish uchun barcha sharoitlar yaratildi. Drama to'garagi, qo'l mehnati to'garaklari tashkil etildi. Bunday ishlar barcha bolalar uylarida amalga oshirildi [5. 19-fevral].

Maktab o'quvchilari Qizil Armiya uchun sovg'alar yig'ish, ozod qilingan hududlarga yordam berish, evakuatsiya qilingan bolalar, frontga ketganlarning oila a'zolari va urush nogironlariga g'amxo'rlik qilish bo'yicha katta ishlar amalga oshirdilar. Ular mudofaa fondi uchun mablag' yig'ish, metall xom ashyosini topshirish ishlarida ham ishtirok etdilar. Faqat 1941-yilning o'zida viloyat maktablari o'quvchilari tomonidan 370,7 tonna qora metall xom ashyosi yig'ildi, 1942-yilda esa yana 1497 tonna topshirildi. Jami 19,6 ming shisha idish, 100 ming kilogrammdan ortiq shifobaxsh o'simliklar yig'ilib, frontga 6240 kilogrammdan ziyod posilkalar yuborildi [6. – B. 12].

Viloyat maktablari Qizil Armiya uchun jangovar zaxiralar tayyorlashda ham katta ishlar olib bordilar. Ko'plab maktablarda harbiy ta'lim joriy etildi va barcha sinf o'quvchilari uchun tashkil qilindi. 1942-yilda viloyat maktablarida 553 ta harbiy rahbar faoliyat yuritgan [7. – B. 1-22].

Marg'ilon shahar xalq ta'limi bo'limi harbiy ta'lim bo'yicha muhim tashabbus ko'rsatdi. Pedagog Qosimbekov rahbarligida bu yerda 400 o'qituvchidan iborat rota tuzildi, ular har kuni otish mahorati bo'yicha mashg'ulotlar o'tkazdilar. Mashg'ulotlarga bevosita Qosimbekovning o'zi rahbarlik qilgan.

Urush yillarida o'qituvchilarning moddiy-maishiy sharoitlarini yaxshilash maqsadida viloyat shaharlarida maxsus do'kon va oshxonalar tashkil etildi. Qishloq maktablari o'qituvchilariga shaxsiy bog' yaratish uchun yer maydonlari ajratildi, urug'lik yordami ko'rsatildi. Urush yillarida o'qituvchilarning ish haqi oshirildi [8. – B. 19].

Sobiq ittifoqning urushdagi g'alabasiga sog'liqni saqlash xodimlari ham katta hissa qo'shdilar. Tibbiyot xodimlari yaradorlar va urush nogironlarini davolashda, jangovar zaxiralarni tayyorlashda katta yordam ko'rsatdilar. Urush yillarida davlat sog'liqni saqlash sohasiga katta mablag' sarfladi. Faqat 1944-yilning o'zida mahalliy byudjetdan 47 million rubl ajratildi [9. 22-dekabr].

1942-yil apreliga kelib viloyat tumanlarida 8 ta kasalxona ochildi. Farg'ona shahrida farmatsevtika preparatlari tayyorlash uchun laboratoriyalar tashkil qilindi, vitaminlar ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi.

Viloyatda 1945-yilga kelib, tibbiy muassasalar ko'p bo'lib, ularda 414 vrach faoliyat ko'rsatgan va kasalxona o'rinlari soni 2354 taga yetkazilgan. Ikkinchi jahon urushida nogiron bo'lgan askarlar uchun mo'ljallangan 550 o'rinli 3 ta nogironlar uyi ham ishlagan [10. – B.52].

Ayollar-onalar va ularning farzandlari, shuningdek, evakuatsiya qilingan bolalarning tibbiy xizmatini yaxshilash bo'yicha katta ishlar amalga oshirildi. Urushning oxirida viloyatda 15 ta tug'ruqxona, 29 ta ayollar maslahatxonasi, 4 ta kasalxona, 1 ta davolashga ixtisoslashgan bolalar uyi, 3 ta bolalar sanatoriysi, 23 ta sutxonalar, 3 ta bolalar uyi faoliyat yuritgan, respublika ahamiyatiga ega iqlimiy sihatgoh ochilgan edi [11. 22-dekabr].

Sog'liqni saqlash organlari xodimlari epidemik kasalliklarga qarshi kurashda ham katta ishlar olib bordilar. Profilaktika tadbirlari, dezinfeksiya ishlari, izolyatorlar tashkil etish kabi profilaktik choralar amalga oshirildi. Aholi o'rtasida kasalliklarga qarshi ommaviy tushuntirish ishlari epidemiyaga qarshi kurashda muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Faqat 1942-yilning birinchi choragida sanitariya targ'iboti bilan viloyatning 200 ming aholisi qamrab olingan, 3500 ta sanitariya faoli tayyorlangan [12. 29-aprel].

Viloyat sog'liqni saqlash tizimiga katta yordam ko'rsatgan tashkilotlardan biri - To'rtinchi Moskva tibbiyot instituti bo'ldi. U 1942-yil kuzida paxta terimi kampaniyasi davrida mavjud 48 ta tibbiyot punktiga qo'shimcha ravishda yana 100 dan ortiq vaqtinchalik tibbiyot punkti tashkil qildi [13. 4-oktyabr].

Medsina xodimlari mehnatkashlarning sog'ligini asrashga katta e'tibor qaratgan holda, g'alabaga va dushmani tor-mor qilishga hissa qo'shdilar.

Xulosa qilib aytganda, ikkinchi jahon urushi yillarida Farg'ona viloyatida ta'lim va sog'liqni saqlash sohalarida katta ishlarni amalga oshirishga erishildi. Urush qiyinchiliklariga qaramay, xalq ta'limi tizimi o'z faoliyatini to'xtatmadi, maktablarda o'quv jarayonlari davom etdi va yosh avlodga ma'naviy-axloqiy tarbiya berishga alohida e'tibor qaratildi. Maktab o'qituvchilari va o'quvchilari Qizil Armiyaga har tomonlama yordam ko'rsatib, front uchun zarur materiallar yig'ishda faol ishtirok etdilar.

Sog'liqni saqlash tizimida ham muhim ishlar amalga oshirilib, ayniqsa, ayollar va bolalar salomatligiga alohida e'tibor berildi. Evakuatsiya qilingan bolalar va urush nogironlari uchun maxsus tibbiyot muassasalari tashkil etildi. Epidemik kasalliklarga qarshi kurashishda sanitariya-targ'ibot ishlari keng miqyosda amalga oshirildi. Shu bilan birga, mehnatkashlarning sog'ligini muhofaza qilish, tibbiy xizmat ko'rsatish sifatini yaxshilash va urush g'alabasiga hissa qo'shish maqsadida davlat va jamoat tashkilotlari tomonidan muhim tadbirlar amalga oshirildi. Bularning barchasi Farg'ona viloyati aholisining front va front ortidagi mehnat faoliyatiga bag'ishlangan fidokorona mehnatining yorqin ifodasidir.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Вавилов Ф.И. Ферганская область в Великой Отечественной войны. – Тошкент: Фан, 1988. – Б. 56.
2. Ферганская правда. 1942. 5 сентябр.
3. Статуправление Ферганской области. Народное хозяйство Ферганской области в 1963 г. Статистический сборник. Фергана, 1967. – С. 251.
4. Ферганская правда. 1944. 22 декабр.
5. Ферганская правда. 1942. 19 феврал.
6. Фарғона вилоят давлат архиви. 90-фонд, 1-рўйхат, 575-иш, 12-варақ.
7. ЎзРМА. 94-фонд, 5-рўйхат, 4463-иш, 1-22 варақлар.
8. ФВДА. 1-фонд, 122-рўйхат, 60-иш, 19-варақ.
9. Ферганская правда. 1944. 22 декабр.
10. ФВДА. 121-фонд, 8-рўйхат, 27-иш, 52-варақ.
11. Ферганская правда. 1944. 22 декабр.
12. Ферганская правда. 1942. 29 апрел.
13. Ферганская правда. 1942. 4 октябр.

Received: 16 March 2025

Accepted: 5 April 2025

Published: 15 April 2025

Article / Original Paper

REFORM OF SCHOOL EDUCATION IN UZBEKISTAN AND THE CHANGES THAT TOOK PLACE (1991-2024)

Sodiqova Yulduzxon Maxamat qizi,

Master's student

University of Economics and Pedagogy, Qarshi

Abstract. This article analyzes the reforms and changes in the field of school education in Uzbekistan carried out between 1991 and 2024. The article discusses the modernization process of education, the introduction of new teaching methods and technologies, improving the quality of education, and the focus on the social and academic development of students. The social and economic impact of significant changes in school education is also analyzed.

Keywords: school education, reforms, changes, modernization, education quality, students, social development, economic impact.

O'ZBEKISTONDA MAKTAB TA'LIMINI ISLOH QILINISHI VA UNDAGI O'ZGARISHLAR (1991-2024 yy)

Sodiqova Yulduzxon Maxamat qizi,

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti

magistranti, Qarshi

E-mail: sodiqovayu@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada 1991-2024-yillar davomida O'zbekistonda maktab ta'limi sohasida amalga oshirilgan islohotlar va o'zgarishlar tahlil qilinadi. Maktab ta'limidagi modernizatsiya jarayoni, yangi ta'lim metodlari va texnologiyalarni joriy etish, ta'lim sifatini oshirish, o'quvchilarning ijtimoiy va akademik rivojlanishiga ko'rsatilgan e'tibor kabi masalalar ko'rib chiqiladi. Shuningdek, maktab ta'limidagi yirik o'zgarishlarning ijtimoiy va iqtisodiy ta'siri tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: maktab ta'limi, islohotlar, o'zgarishlar, modernizatsiya, ta'lim sifati, o'quvchilar, ijtimoiy rivojlanish, iqtisodiy ta'sir.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I4Y2025N08>

Kirish. Mustaqillikdan oldin O'zbekiston ta'lim tizimi Sovet Ittifoqining ta'lim modeli asosida ishlagan bo'lib, bu esa ayrim noqulayliklarga sabab bo'lgan. Mustaqillikdan keyin esa, yangi yondashuvlar va prinsiplar asosida ta'lim tizimida islohotlar boshlanadi. Shu davrda o'rta umumta'lim maktablari, o'quv dasturlari, pedagogik metodlar va moddiy-texnik baza mustahkamlanishi jarayonida yuzaga kelgan o'zgarishlar respublikaning keyingi taraqqiyoti uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbekiston mustaqillikka erishganidan so'ng, ta'lim tizimida sezilarli o'zgarishlar yuz berdi. Mustaqillikdan oldingi davrda, O'zbekiston ta'limi Sovet Ittifoqi tizimiga asoslangan bo'lib, uning ko'plab jihatlarini ijtimoiy, madaniy va iqtisodiy kontekstga moslashmagan edi. Mustaqillikdan so'ng esa ta'limda milliy qadriyatlar va zamonaviy global talablarga mos

yondashuvlar ishlab chiqila boshlandi. Mazkur tadqiqot mavzusiga doir ilmiy adabiyotlar tahlil etilganda, mazkur soha chuqur tahlil etilganligiga guvoh bo'lamiz. Xususan, tadqiqotchi olim M. Ismoilova (2017) — O'zbekiston ta'lim tizimining mustaqillik yillaridagi islohotlari haqida yozgan maqolasida muallif O'zbekiston ta'limining yangi bosqichga o'tish jarayonini tahlil qiladi. Unda, o'quv dasturlarining takomillashuvi, pedagogik metodlarning yangilanishi va o'quvchilarga innovatsion bilimlarni berish jarayonlari haqida so'z boradi [1, 74-b].

O'zbekiston ta'lim tizimida, ayniqsa o'rta umumta'lim maktablarida amalga oshirilgan islohotlar ta'lim sifatini oshirishga xizmat qildi. O'rta ta'limda pedagogik texnologiyalarni joriy etish, yangi metod va resurslar bilan ishlash maktablarning samaradorligini oshirishga yordam berdi. Jumladan, J.Mahmudovning (2021) — O'rta ta'limdagi modernizatsiya va maktablarning moddiy-texnik bazasining o'sishi haqida yozgan maqolasida muallif, o'rta maktablarda pedagogik texnologiyalarning joriy etilishi va innovatsion metodlarning ta'lim sifatini oshirishdagi rolini tahlil qiladi. Shuningdek, maktablarda zamonaviy axborot texnologiyalari va multimedia resurslarining qo'llanilishi haqida fikrlar yuritadi [2, 43-b.].

Ta'limda axborot texnologiyalarining joriy etilishi o'qitishning yangi usullarini yaratdi. Bu texnologiyalar maktablar uchun innovatsion imkoniyatlar yaratgan bo'lib, ta'limni zamonaviy talablar asosida takomillashtirishga imkon berdi. Tadqiqotchi olim S. Jalilov (2020) — O'rta ta'lim tizimida axborot texnologiyalarining ahamiyati va ularning ta'lim jarayoniga ta'siri haqida yozgan maqolasi, O'zbekistonning Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlarida maktablarda axborot texnologiyalari va elektron resurslarning joriy etilishi, o'quvchilarning bilim olish jarayonida bu texnologiyalarning qanday yordam berishini ko'rsatib beradi [3, 102-b.].

Maktablarning moddiy-texnik bazasining mustahkamlanishi hamda infratuzilmaning modernizatsiyasi O'zbekiston ta'lim tizimining asosiy islohot yo'nalishlaridan biriga aylandi. Maktablarning jismoniy inshootlarini yangilash, jihozlash va zamonaviy texnikalar bilan ta'minlash ta'limning sifatini oshirishga xizmat qilmoqda. Xususan, K. Shamsiyev (2022) — O'zbekistonning Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlaridagi maktablarning moddiy-texnik bazasining o'sishi va modernizatsiya qilish jarayonlari haqida tahlil beradi. Muallif, maktab infratuzilmasining takomillashuvi va o'quvchilarning bilim olish jarayoniga ta'siri haqida alohida to'xtalib o'tadi [4, 39-b.].

O'zbekiston mustaqillik yillarida milliy ta'lim tizimida innovatsion yondashuvlar va yangi o'quv dasturlari ishlab chiqildi. Bu o'quvchilarga zamonaviy bilim va ko'nikmalarni berishga, shuningdek, global miqyosda raqobatbardosh bo'lishlariga imkon yaratdi. Olim T.Abduvokhidovning (2018) - maqolasida ta'lim tizimida innovatsion pedagogik texnologiyalarni tatbiq etish va yangi o'quv dasturlarining joriy etilishi haqida so'z boradi. Muallif, o'quvchilarga zamonaviy bilim berish va pedagogik yondashuvlarni ishlab chiqish jarayonlarini o'rganadi [5, 86-b.].

O'rta ta'lim tizimining rivojlanishi O'zbekistonning ijtimoiy va iqtisodiy sohalariga ham ta'sir ko'rsatdi. Maktablar o'quvchilarni yuqori darajadagi bilim va ko'nikmalar bilan ta'minlagan holda, ijtimoiy taraqqiyotga hissa qo'shmoqda. Tadqiqotchi olim Z.Toshbekov (2020) - Ijtimoiy va iqtisodiy ta'sirni tahlil qilgan maqolasida muallif, o'rta ta'lim tizimidagi o'zgarishlarning jamiyatga va iqtisodiyotga qanday ta'sir qilayotganini o'rganadi. O'qituvchilarning malakasini oshirish, o'quvchilarga zamonaviy ko'nikmalarni berish ijtimoiy hayotdagi o'zgarishlarga qanday ta'sir qilishini ko'rsatib beradi [6, 14-b.].

O'zbekistonda mustaqillikdan keyin ta'lim tizimida bir qator islohotlar amalga oshirildi. Bu islohotlar nafaqat ta'lim sifatini oshirish, balki o'quvchilarga zamonaviy bilim va ko'nikmalarni berish, yangi pedagogik metodlarni tatbiq etishga qaratilgan edi. O'zbekiston Respublikasi Ta'lim vazirligi tomonidan yangi ta'lim tizimlari joriy etildi, hamda davlat ta'lim siyosati modernizatsiya qilindi. Bu borada bir qancha yangilik va o'zgarishlar ko'zga tashlanadi.

- O'rta ta'limdagi yangi o'quv dasturlari va pedagogik metodlar.
- O'qituvchilarni malakasini oshirish, yangi pedagogik texnologiyalarni tatbiq etish.
- Ta'lim tizimining davlat va xususiy sektor tomonidan moliyalashtirilishi.
- Mustaqil O'zbekistonning ta'lim tizimida milliy qadriyatlar va global talablarga moslashtirish.

Mustaqillik yillarida O'zbekistonning o'rta ta'lim tizimida keng qamrovli islohotlar amalga oshirildi. O'rta ta'lim maktablarining o'quv dasturlari zamon talablariga moslashtirildi. Maktablarda pedagogik texnologiyalarni joriy etish, yangi o'quv materiallari va axborot texnologiyalarining integratsiyasi ta'lim sifatini oshirishga xizmat qilmoqda. O'rta ta'lim maktablaridagi quyidagi tizimli o'zgarishlar sodir bo'ldi:

Birinchidan, o'quv dasturlarining takomillashuvi: fanlar, metodikalar, va baholash tizimi.

Ikkinchidan, pedagogik texnologiyalarning joriy etilishi.

Uchinchidan, maktablarning moddiy-texnik bazasini modernizatsiya qilish.

To'rtinchidan, o'quvchilarni o'qitish va tarbiyalashda yangi yondashuvlar (interfaol metodlar, informatika va texnologiyalar, kognitiv o'rganish metodlari).

O'rta ta'lim maktablarining moddiy-texnik bazasini mustahkamlash va modernizatsiya qilish islohotlarining alohida o'rni bor. Maktablarning infratuzilmasi, ya'ni bino, jihozlar, o'quv uskunalari va texnologiyalar, ta'lim jarayonining samaradorligini oshirishda muhim rol o'ynaydi. Moddiy-texnik baza va infratuzilmaning rivojlanishida ham bir qancha ijobiy natijalarga erishildi: Maktab binolarining rekonstruksiya qilish, informatika laboratoriyalari, kompyuter xonalari va elektron o'quv materiallari bilan maktablarni ta'minlash, o'qitish va o'quv jarayonlarida innovatsion texnologiyalarni qo'llash jarayonida, ta'lim resurslarining mavjudligi va ulardan samarali foydalanish yo'nalishida sezilarli darajada natijalarga erishildi.

O'zbekistonda ta'lim tizimining sifatini oshirishga qaratilgan islohotlar davomida yangi pedagogik texnologiyalar va onlayn ta'lim tizimlari joriy etilmoqda. Ta'limda innovatsiyalar, raqamli texnologiyalar va interaktiv ta'lim metodlarining qo'llanilishi o'quvchilarning ijodiy va analitik tafakkurini rivojlantirishga xizmat qilmoqda. Yangi texnologiyalar va ta'limdagi o'zgarishlar jarayonida bir qancha quyidagi ijobiy natijalarga erishildi. Xususan, onlayn ta'lim va masofaviy ta'lim tizimlarini tashkil etishda, elektron o'quv resurslari, internet-ta'lim, va onlayn kurslar va pedagogik innovatsiyalar: interfaol darslar, video darslar, va ta'lim texnologiyalarining qo'llanilishi ijobiy o'zgarishlar sodir bo'ldi.

O'rta ta'lim tizimidagi o'zgarishlarning ijtimoiy va iqtisodiy ta'siri katta. Maktab ta'limidagi islohotlar faqatgina o'quvchilar uchun emas, balki jamiyatning barcha qatlamlari uchun ham ijobiy o'zgarishlarga olib keldi. Yangi ta'lim metodlari va innovatsion yondashuvlar o'quvchilarning jamiyatdagi o'rni va kelajagi uchun yangi imkoniyatlarni yaratmoqda.

Ta'limda innovatsion texnologiyalarni joriy etish quyidagi taklif va tavsiyalar beriladi:

Birinchidan, O'zbekistonning ta'lim tizimida innovatsion texnologiyalarni joriy etishni davom ettirish zarur. Bu, ayniqsa, ta'lim sifatini oshirish va o'quvchilarning zamonaviy bilimlarni egallashiga yordam beradi. Maktablarda axborot texnologiyalari va raqamli ta'lim platformalarini yanada kengaytirish. O'quvchilar va o'qituvchilarni zamonaviy axborot texnologiyalari bilan ta'minlash va ularga raqamli savodxonlikni oshirish bo'yicha muntazam seminarlar tashkil etish. O'qituvchilarga yangi pedagogik texnologiyalarni o'rgatish uchun maxsus kurslar va amaliy mashg'ulotlar tashkil etish.

Ikkinchidan, o'qituvchilarni muntazam ravishda malaka oshirish kurslarida ishtirok etishga jalb etish, yangi pedagogik texnologiyalar va zamonaviy metodlarni o'rgatish ta'limning samaradorligini oshirishda muhim ahamiyatga ega. Har yili o'qituvchilarning malakasini oshirish kurslarini tashkil etish va ularni pedagogik yangiliklar bilan tanishtirish. Shuningdek, ta'limda innovatsion yondashuvlarni tatbiq etishga yo'naltirilgan maxsus seminarlar va treninglar o'tkazish. O'qituvchilarni ijtimoiy va emotsional intellektni rivojlantirishga qaratilgan kurslar va treninglar orqali o'quvchilarga individual yondashuvni kuchaytirish.

Uchinchidan, o'rta ta'lim dasturlarini zamon talablariga moslashtirish va o'quvchilarning qiziqishlari hamda ehtiyojlarini inobatga olgan holda ularni yanada jozibador va amaliy qilish kerak. O'quv dasturlarida global miqyosda talab qilinadigan kasbiy ko'nikmalarni (masalan, axborot texnologiyalari, muammoli yechimlar, jamoaviy ish) o'rgatishga alohida e'tibor qaratish. O'quvchilarga nafaqat ilmiy, balki hayotiy ko'nikmalarni ham berish, shuning uchun amaliyot va kasbiy ta'limni kuchaytirish.

To'rtinchidan, maktablarning moddiy-texnik bazasini mustahkamlash, yangi texnologiyalar bilan ta'minlash va ularni o'quvchilar uchun imkoniyatlarga aylantirish zarur. Maktablarni zamonaviy o'quv jihozlari va multimedia texnikalari bilan jihozlash. Ayniqsa, fan laboratoriyalari, raqamli o'qitish uskunalari, interaktiv ta'lim platformalarini tashkil etish. Maktablarning infratuzilmasini yaxshilash, sport zallari, kutubxonalar, bilim markazlarini yangilash va yangidan qurish.

Beshinchidan, ta'lim tizimida milliy qadriyatlarni, tarixni va madaniyatni o'rgatishga yanada ko'proq e'tibor qaratish kerak. Bu o'quvchilarda milliy ongini rivojlantiradi va ularning vatanga bo'lgan muhabbatini oshiradi. Ta'lim dasturlariga milliy tarix, madaniyat, adabiyot, va san'atni yanada chuqurroq kiritish. Shu bilan birga, o'quvchilarga har bir millatning va jamiyatning ahamiyatini tushuntirish. Maktablar darajasida an'anaviy bayramlar va madaniy tadbirlarni o'tkazish orqali o'quvchilarda milliy qadriyatlarni rivojlantirish.

Oltinchidan, maktablarda o'quvchilarning psixologik holatini kuzatish va ularni ruhiy jihatdan qo'llab-quvvatlash zarur. Maktablarda psixologik yordam bo'limlarini tashkil etish va o'quvchilarga stress, depressiya kabi ruhiy salomatlik muammolarini hal qilishda yordam beradigan psixologik xizmatlarni kengaytirish. O'quvchilar va ularning ota-onalariga ruhiy yordam, shuningdek, ijtimoiy moslashuvni qo'llab-quvvatlash bo'yicha kurslar va treninglar tashkil etish.

Yettinchidan, xususiy va davlat sektorlari o'rtasidagi hamkorlikni yanada rivojlantirish, ta'lim jarayonini modernizatsiya qilishda bu ikki sektorning resurslarini birlashtirish kerak. Xususiy kompaniyalar va davlat organlari o'rtasida hamkorlikni kengaytirish, o'quvchilarga amaliy tajriba olish uchun imkoniyat yaratish. Xususiy sektorni o'quv dasturlariga jalb qilish orqali yangi, innovatsion metodlarni maktablar tizimiga joriy etish. O'quvchilarning kasbiy yo'nalishlarini shakllantirishda xususiy va davlat sektorlarining hamkorligini yo'lga qo'yish.

Yuqoridagi takliflar va tavsiyalar O'zbekiston maktab ta'lim tizimidagi islohotlar va o'zgarishlarni yanada samarali qilishga qaratilgan. Bu, o'z navbatida, ta'limning sifatini oshirish, o'quvchilarni zamonaviy bilimlar bilan ta'minlash va ularning shaxsiy rivojlanishiga hissa qo'shishga xizmat qiladi. O'zbekiston ta'lim tizimining kelajagi shu takliflar asosida amalga oshiriladigan keng qamrovli islohotlar bilan bog'liq bo'ladi.

Xulosa. Maqolada O'zbekistonda mustaqillikdan so'ng o'rta umumta'lim maktablarida amalga oshirilgan islohotlar va ulardagi o'zgarishlar tahlil qilindi. O'rta ta'lim maktablarining moddiy-texnik bazasi, pedagogik metodlar, yangi texnologiyalar va o'quv dasturlarining modernizatsiyasi ta'lim sifatini oshirishga, shuningdek, o'quvchilarni yangi bilim va ko'nikmalar bilan ta'minlashga xizmat qilmoqda. Bu islohotlarning ijtimoiy va iqtisodiy ta'siri ijobiy va mamlakatning kelajagi uchun muhim ahamiyatga ega.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Ismoilova, M. (2017). *O'zbekiston ta'lim tizimining mustaqillik yillaridagi islohotlari*. Ta'lim va taraqqiyot, 4(2), 55-62.
2. Mahmudov, J. (2021). *O'rta ta'limda modernizatsiya va maktablarning moddiy-texnik bazasining o'sishi*. Ta'lim innovatsiyalari, 7(4), 23-30.
3. Shamsiyev, K. (2022). *Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlarida maktab binolarini modernizatsiya qilish va ta'lim sifatini oshirish*. Ta'limda yangiliklar, 8(2), 67-72.
4. Abduvokhidov, T. (2018). *Ta'limda innovatsiyalar va yangi pedagogik texnologiyalarni tatbiq etish*. Ta'lim va pedagogika, 3(5), 14-22.
5. Jalilov, S. (2020). *Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlarida o'rta ta'lim tizimining holati*. O'zbekiston ta'limi, 5(1), 35-45.
6. Toshbekov, Z. (2020). *O'rta ta'lim tizimining ijtimoiy-iqtisodiy ta'siri*. Ta'lim va rivojlanish, 6(3), 42-51.
7. Saidov, R. (2019). *Pedagogik texnologiyalarni joriy etish: O'zbekistondagi o'rta ta'lim maktablari misolida*. O'zbekiston pedagogik ilmiy tadqiqotlari, 4(1), 99-105.
8. Mirzayev, F. (2021). *Ta'limda raqamli texnologiyalar va ularning o'quvchilarga ta'siri*. Ta'limdagi yangiliklar, 9(3), 12-19.
9. Raxmonov, A. (2018). *O'zbekistonda ta'lim sohasida modernizatsiya jarayonlari va ularga ta'sir etuvchi omillar*. O'zbekiston ta'limi va pedagogik tadqiqotlar, 5(6), 64-71.
10. Qodirov, B. (2020). *Mustaqillik yillarida O'zbekiston ta'lim tizimidagi o'zgarishlar va ularning ijtimoiy ahamiyati*. Ijtimoiy va iqtisodiy tahlil, 4(7), 48-55.

Received: 16 March 2025

Accepted: 5 April 2025

Published: 15 April 2025

Article / Original Paper

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH CONDUCTED IN THE LOWER SYRDARYA REGION AND THEIR RESULTS

Makhmudov Umrbek Bakhtiyorovich

Urganch University of Innovations, head of the department

e-mail: umrbekmaxmudov0088@gmail.com

Abstract. The research paper presents archaeological excavations carried out in the Lower Syrdarya region in the 20th century, their results, as well as valuable scientific information about the socio-economic life of the region in ancient times based on archaeological materials.

Keywords: S.P.Tolstov, L.M.Levina, Inkordarya, Kuvondarya, Djonidarya and Eskidaryalik, Chirikrabort, Djetiasar, Uygarak, Tagisken.

QUYI SIRDARYOBO'YI HUDUDLARIDA OLIB BORILGAN ARXEOLOGIK TADQIQOTLAR VA ULARNING NATIJALARI

Maxmudov Umrbek Baxtiyorovich

Urganch innovatsion universiteti,

kafedra mudiri

Annotatsiya. Tadqiqot ishida Quyi Sirdaryobo'yi hududlarida XX asrlarda olib borilgan arxeologik qazishma ishlari va ularning natijalari, shuningdek, arxeologik materiallar orqali qadimgi davrda hududning ijtimoiy-iqtisodiy hayotiga doir ilmiy ma'lumotlar bayon qilingan.

Kalit so'zlar: S.P.Tolostov, L.M.Levina, Inkordaryo, Quvondaryo, Jonidaryo va Eskidaryoliq, Chirikrabort, Jetiasar, Uygarak, Tagisken.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I4Y2025N10>

Kirish. Insoniyat sivilizatsiyasi taraqqiyoti natijasida Quyi Sirdaryoni Eskidaryoliq, Jonidaryo, Quvondaryo va Inkordaryolar irmoqlarining suv sathi ko'tarilishi munosabati bilan atrofdagi tepalik va balandlik yon qismlarining boy tabiiy resurslari odamzodning kelib joylashib, kundalik amaliy faoliyatlarini olib borishiga keng imkoniyat yaratgan. Quyi Sirdaryo geografik joylashishi jihatidan o'ziga xos xususiyatlariga ega, ya'ni to'rt tomoni ochiqligi, doimiy suv manbasiga ega bo'lishi hududining sernam bo'lishi, uy chorvachiligini yanada rivojlantirishga imkon beradigan o'simlik dunyosi mavjudligi ko'zga tashlanadi. Shu bilan birga mazkur hududning shakllanishida Sirdaryo, uning Eskidaryolik, Jonidaryo, Quvondaryo va Inkordaryolarning ahamiyati beqiyos bo'ldi. Sirdaryoning Jonidaryo, Quvondaryo va Inkordaryolarning gidrologik jihatlari bilan qo'shni hududlardan farqlanish xususiyatlariga ega [2, B. 157-161].

Adabiyotlar sharhi. Rossiya imperiyasi o'zbek xonliklarini harbiy harakatlar natijasida tarkibiga qo'shib olingandan keyin o'zbek xonliklari hududini har tomonlama o'rganish maqsadida har sohaning mutaxassislarini yuborishni boshlagan. Rossiya xonliklar hududidagi

tabiiy manbalarni o'rganish maqsadida geolog, geograf va tarix fanlarini puxta o'zlashtirib olgan vakillarini yuborgan. Masalan, Sharqshunos olim A.L.Kun, A.V.Kaulbars, M.I.Ivanin, A.Ye.Rossikova, N.A.Dimo asarlarida arxeologik yodgorliklar (Ayozaqal'a-1,2,3, Katta Guldursun, Jampiqal'a, Eresqal'a) yodgorliklari joylashishi mudofaa tuzilmalari to'g'risida ma'lumotlari o'rin olgan [1, C. 250-275].

XX asr arxeologik qazishma ishlarini shartli ravishda quyidagi tarixiy davrga ajratish mumkin.

Birinchi tarixiy davr XX asr 30-yillari o'rtalari – 1940-yillari. Mazkur tarixiy davrda Xorazm ekspeditsiyasi xodimlari tomonidan arxeologik qidiruv ishlari natijasida Uzboy, Sariqamish, Quyi Amudaryo, Sirdaryoning quyi va o'rta qismlarida arxeologik yodgorliklarni ro'yxatga olish, ularda qisman qazishma ishlari olib borilishi natijasida arxeologik yodgorliklarning joylashish xaritasi ishlab chiqilgan (O'rta Osiyoning ilk arxeologik yodgorliklar kartografiyasi).

Shu bilan birga Xorazm ekspeditsiyasi asosiy e'tiborni XX asrning 30-40-yillarida Amudaryoning o'ng va so'l sohili hududlarida aholi turar-joylarida keng miqyosida arxeologik izlanishlarni olib borgan bo'lsa, Quyi Sirdaryo mazkur jarayonlardan chekkada qolgan.

Ikkinchi davr 1946 – 1992-yillar. Xorazm ekspeditsiyasi arxeologiya-etnografiya atamasi bilan XX asrning 40-yil o'rtalaridan boshlab geografik kenglikda arxeologik tadqiqotlarni olib borish jadal kechgan.

Metodologiya. Tadqiqot davomida bir nechta uslublar, jumladan ma'lumotlarning qiyosiy tahlili, sintez, shuningdek, davriy ketma-ketlik, xolislik, reallik kabi tamoyillaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. 1946-yilda Xorazm ekspeditsiyasi Qizil O'rda shahridan 300 km. janubiy-g'arbida Jonidaryo irmog'i sohili hududida Chirikrabot yodgorligida qazishma ishlari olib borilishi natijasida uning topografik joylashishi aylana tuxumsimon shaklda (50 ga), ikki qatorli mudofaa devori bilan o'rab olingan, devor o'z navbatida to'g'ri burchakli burjlarga egaligi aniqlandi. Tashqi devor o'q otish shinaklarga ega. Devor atrofi xandaq bilan o'rab olingan. Yodgorlikdan olingan ashyolar mil. avv. V-II asrlarga oid bo'lgan [14, C. 177-182]. Aynan shu yilda Chirikrabotdan 40 km shimoli-sharqiy tekisligida Bobishmulla bino qilingan bo'lib, uning tarxi to'g'riburchak shaklida umumiy maydoni 3 ga tashkil etgan [15, B. 396-397].

Tadqiqotchilar qayd qilishicha, Chirikrabot madaniyatiga oid 40 ga yaqin dafn inshootlari, shundan 18 tasi arxeologik jihatdan o'rganilgan. Xom g'ishtdan tiklangan maqbaralar, ularning tarxi halqasimon shaklda barpo qilingan [4, C. 37-56].

1958 – 1959-yillarda Xorazm ekspeditsiyasi Inkordaryo irmog'i havzasidagi janubiy va shimoliy Tagisken maqbaralarida [19, C. 34], 1971-1974-yillarda L.M.Levina esa Jetiasar yodgorliklarida qazishma ishlarini olib borgan [11, C. 37-56].

Jetiasar madaniyatiga oid yodgorliklar to'rt tomoni mudofaa devorlari bilan o'rab olingani, tashqi devor o'z navbatida, aylana shaklda burjlar joylashganligi, devor va burjlari nayza o'qli shinaklarga egaligi, aholi himoyalash sharoitida o'troqlashganligini aks ettirgan bo'lsa-da, aholining ayrim guruhlari o'troq va chorvador bo'lishgan. Mazkur jarayonda yuz bergan madaniy yangiliklar mil. avv. VIII-V asrlarda o'z ma'nosini topgan [9, C. 10].

1948-yilda Sirdaryoni Quvondaryo irmoqlari atroflarida ro'yxatga olingan yetti yodgorliklardan biri Altinasarda arxeologik izlanishlar olib borilishi natijasida yodgorlikning topografik tuzilishi noto'g'ri trapetsiya shaklida ekanligi, geografik joylashish o'rni 16 ga. teng

ekanligi aniqlandi. Yodgorlikning ichki qismi janubi-sharqiy va janubi-g'arbiy qismlarga bo'lingan. Yodgorlikda arxeologik izlanishlar natijasida olingan ashyolar milodiy III-IV asrlarga oid bo'lgan [16, C. 16-17].

Sirdaryoning Eskidaryolik o'zaniga tutashgan Inkordaryo va Jonidaryo oralig'ida sak qabilalarning yodgorliklari ro'yxatga olingan va ularda arxeologik qazish ishlarini 1948 – 1949, 1951-yillar S.P.Tolstov, Y.A.Rapoport, M.A.Orlovo, T. A. Jdanko, 1973 – 1991-yillarda L.M.Levina rahbarligidagi arxeologik guruh qazishma ishlarini davom ettirgan. 1959-yilda Inkordaryo sohillari bo'ylab Qizil O'rda shahridan 200 km janubi-g'arbda joylashgan chorvador qabilalar tomonidan qoldirilgan mozor-qo'rg'onlar, shimoli-janubiy Tagisken guruhlariga ajratilib 70 dan ortiq mozoq-qo'rg'onlar o'rganilgan [17, C. 81].

1960 – 1961-yillardagi arxeologik guruh Shimoliy Tagisken atrofida 11 ta qo'rg'onlarda arxeologik izlanishlarni olib borish natijalari mil. avv. IX-VIII yoki X-VIII asrlarga oid xom g'ishtdan tiklangan maqbaralar o'rganilgan [18, C. 150-175]. Arxeologik tadqiqotlar natijalariga ko'ra, Tagisken majmuasidagi dafn inshootlari binokorlik bilimini puxta o'zlashtirib olgan hunarmandlar tomonidan qurilgan, ularning tarhi to'rtburchak va halqasimon shaklda bo'lib, ularning balandligi 6-8 metrni tashkil etgan [17, C. 80-87].

Xorazm ekspeditsiyasi xodimlari Inkordaryo bo'ylarida ro'yxatga olingan arxeologik yodgorliklar mil. avv. VII-V asrlarga oid bo'lib, saklar madaniyatiga oid Janubiy Tagisken va Uygarak mozor-qo'rg'onlarda, jumladan, 70 dan ziyodida qazish ishlarini olib borganlar [7, C. 60-65].

Mozor-qo'rg'onlarning biri bo'lgan Uygarakda olib borilgan qazishma ishlar natijasida uning ko'tarma holati ikki metrni, aylanasi 22 – 27 m. tashkil etgan. Uygarakda to'g'riburchak chuqurlarga murdalar kiyim-kechak va poyabzalda dafn etilgani, mozorlar usti poya qamish va shox-shabba bilan berkitilgani, yog'och ustunlar yordamida devorlar sinch kulbasimon maqbaralar, murdalar yer ustiga qo'yilganligi aniqlangan [6, C. 201-207].

XX asr 60-yillaridan boshlab Sirdaryo Inkordaryo irmog'i sohili adog'iga tutashgan hududda mil. avv. VII-V asrlarga mansub bo'lgan Uygarak mozor-qabrlari (jami 70 ta mozorlarida qazish ishlari olib borilgan) o'rganilishi natijasida u yerdan tuzilishi to'g'riburchak, keng chuqurlar tarzida, kiyim anjomlari qo'yilgan, lekin jasadlar suyaklari o'rganilmagan, ular qabrlarda kuydirilgan [7, C. 60-65].

Jonidaryo irmog'i quyi havzasi atroflarida Chirikrabot yodgorliklari majmuasiga tegishli aholi tomonidan qoldirilgan 40 ta dafn inshootlari o'rganilishi natijasida ularning aksariyati dumaloq reja tuzilishiga ega bo'lganligi aniqlandi va 2 tasi to'g'riburchak shaklda bo'lgan. Shulardan 18 ta dafn inshootida tekshirish ishlari olib borilib, ularning diniy e'tiqodlarini yoritadigan manbalar olingan [4, C. 37-56].

1948-yildan Xorazm ekspeditsiyasi Quyi Amudaryo hududida hamda Sirdaryoni Quvondaryo irmog'i quyi havzasi hududida Jetiasar (17 ta yodgorlik) ro'yxatga olingan, shu yodgorliklardan biri Altinasar yodgorligida qazish ishlari olib borilgan. Yodgorlik noto'g'ri trapetsiya shaklda, umumiy egallagan geografik o'rni 16 ga. To'rt tomonini o'rab olgan mudofaa devor qoldiqlari ko'zga tashlanadi. Yodgorlik milodiy III-IV asrlarga oid bo'lgan [16, C. 16-17].

Altinasarni "Katta-uyi"- hajmi 150x150 m, balandligi 12 – 15 m tepalikdan asosiy arxeologik ashyolar olingan, uy-xonalari devor qurilishida xom g'isht (kvadrat) shaklda qo'llanilgan. S.P.Tolstov xulosasiga ko'ra, Jetiasar hududi geografik jihatidan shimoliy tomonda Jusali dashti g'arbida esa Quvondaryo o'zaniga borib tutashgan hudud ekologik jihatdan qulay

bo'lganligi munosabati bilan aholi zich joylashganligini 17 manzilgoh isbot qiladi. Jetiasar yodgorliklari aksariyati mudofaa devorlar bilan o'rab olinganligi tarixiy vaziyat noziklashganligidan dalolat beradi.

Xorazm ekspeditsiyasi Chirikrabort va Jetiasar yodgorliklarida qazish ishlari olib borilishi barobarida Quyi Sirdaryo hududlarida dala amaliyotini ham olib borib, Sirdaryoni Inkordaryo irmog'i quyi etaklarida 70 dan ziyod dafn inshootlari ro'yxatga olinib, ular shimoliy va janubiy Tagisken majmualariga birlashtirilgan [17, C. 81]. 1960-1961-yillar Xorazm ekspeditsiyasi xodimasi M.A.Itina Shimoliy Tagisken majmuasiga oid 70 dan ortiq dafn inshootlarini ro'yxatga olgan, shulardan 11 tasini arxeologik jihatidan o'rganib, mil.avv. IX-VIII yoki X-VIII asrlarga oidligi va ular xom g'ishtdan bino qilinganligi aniqlandi [18, C. 150-175].

Shimoliy Tagisken dafn inshooti me'moriy uslubi murakkab reja asosida avvallari puxta ishlab chiqilgan, to'rtburchak hamda halqasimon gumbazli maqbara tevarak atrofda bunday dafn inshootlari qurilmagan. Hunarmandlar avvaldan puxta o'zlashtirib olgan bilimni aks ettirishga muvaffaq bo'lganlar. Ammo, Xorazm ekspeditsiyasi xodimlari asarlarida Tagisken maqbarasi nozik did bilan qurilgan.

Mil.avv. VI asr oxiri — V asrda Tagisken majmuasi hunarmandlari janubiy tomonda loy binokorligi bilimi asosida Janubiy Tagisken maqbarasini bino qilganlar [12, B. 41].

Mil. avv. V-III asrlarga kelganda Jonidaryo va Inkordaryo oralig'iga joylashgan aholi kundalik faoliyatida turar-joylar qurilishida vaziyat boshqacha tus olgan. Mil.avv. V asrga kelganda aholi tomonidan turar-joylar goh katta bo'lsin, goh kichik hajmli bo'lsin to'rt tomoni mudofaa devor bilan o'rab olingan, tashqi devor yarim aylana burjlarga ega bo'lgan [17, C. 81]. Istehkomli turar-joylar qurilishini, rejaviy tasvirini aks ettirgan hunarmand vakillari Tagiskenli yoki qaysi hududdan kelganliklari masalasida fikr-mulohazalar tadqiqotchilar nashrlarida kuzatilmaydi. Nazarimizcha, Bozorqal'a aholisi vakillari Jetiasar turar-joylar qurilishi aktiv qatnashganlar degan xulosaga kelish mumkin.

Xulosa va takliflar. Tadqiqot ishi doirasida quyidagicha xulosalar qo'lga kiritildi: Quyi Sirdaryo hududlarining geografik holati Sirdaryo va uning o'zanlari Eskidaryolik, Quvondaryo, Inkordaryo va Jonidaryo faoliyatlari bilan bog'liq Quyi Sirdaryo hududlari geografik jihatdan qulay, tabiati va suv manbasi doimiyliги jihatidan insoniyatning kelib joylashib, tabiiy resurslardan foydalanib kasbi-korlarini belgilab olib, xo'jalik sohalarini rivojlantirishiga keng imkoniyatni yaratgan. Hududda tosh davri, mezolit davri ovchi-termachilarining madaniy izlari arxeologik jihatdan o'rganilmagan, neolit davri urug' jamoalari madaniy izlari Boshquduq, Jalpaq manzilgohlarida etnik jarayonlar kechgan. Mil. avv. III ming yillikdan — VII asrgacha Quyi Sirdaryo hududlarining aholisi to'g'risida ma'lumotlar kuzatilmaydi. Mil. avv. VII-V asrlarda Quyi Sirdaryo hududlarida kechgan tarixiy-etnik jarayonlar Uygarak hamda Jetiasar madaniyati ijodkorlari tomonidan qoldirilgan mozorlar misolida yoritilgan. Quyi Sirdaryo hududlarida o'rnashgan aholi turar-joylari, qabr-mozorlarida keng qamrovli ravishda olib borilgan arxeologik izlanishlari natijalari orqali tarix fani sahifasi yangi ilmiy ma'lumotlar bilan boyishiga xizmat qiladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. А.Кун. Культура оазиса Низовьев Амурдаи // ЗИРГО. СПб. 1874. Т.Х. – С. 250-275.
2. Баратов П. Ўзбекистон табиий географияси. – Тошкент.: "Ўқитувчи", 1996. – Б. 157-161.

3. Баратов П., Маматқулов М., Рафиқов А. Ўрта Осиё табиий географияси. – Тошкент, “Ўқитувчи”, 2002. – Б. 283-291.
4. Вайнберг Б. И., Левина Л. М. Чирикратская культура // Низовье Сырдарьи в древности. – М.: “Наука”, 1993. – С. 37-56.
5. Вишневская О. А. Культура сакских племён низовья Сырдарьи в VII-V веках до н.э. // ТХАЭЭ. – М.: 1973. – С. 160.
6. Вишневская О. А., Итина М. А. Ранние саки Приаралья: проблемы археологии. – М.: “Наука”, 1971. – С. 201-207.
7. Вишневская О. А. Культура сакских племён Сырдарьи в VII-V веках до н.э. // ТрХАЭЭ. – М.: “Наука”, 1973. Т. VIII. – С. 60-65.
8. Димо Н.А. Почвенные исследования в бассейне Амударьи // Ежегодник отдела земельных улучшений за 1913 – 1914 часть-2.
9. Итина М. А. Хорезмская экспедиция – основные итоги и перспективы исследований. Культура и искусство Древнего Хорезма. – М.: “Наука”, 1981. – С. 10.
10. Каульбарс А.В. Низовья Амударьи, Описание по собственным исследованиям в 1873 г. – СПб, 1881. Т-3.
11. Левина Л. М. Новые исследования памятников Жетиасарской культуры в Восточном Приаралье. Ранние кочевники Средней Азии и Казахстана. – Л.: “Наука”, 1975. – С. 42-46.
12. Левина Л. М., Вайнберг Б. И. Чирикратская культура // Низовье Сырдарьи в древности. – М.: “Наука”, 1993. – С. 37-56.
13. Матяқубов Х. Х. Хоразм воҳаси бронза асри ва илк темир даври тарихи (маданият, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий муносабатлар муаммолари). – Тошкент.: “Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти”, 2017. – Б. 41.
14. Россикова А.Е. По Амударье от Петро-Александровска до Нукуса // Исторический вестник СПб. 1902. Т. 28. – С. 641-643.
15. Толстов С.П. Хорезмская археологическая-этнографическая экспедиция. АН СССР. 1946. // Известия академии наук. – М. 1947. – № 2. – С. 177-182.
16. Толстов С.П. Қадимги Хоразм маданиятини излаб. – Тошкент: “Фан”, 1964. – Б. 396-397.
17. Толстов С. П. Работы Хорезмской археолого-этнографической экспедиции АН СССР 1945 – 1948 гг. // ТХАЭЭ. – М.: “Наука”, 1952. – С. 16-17.
18. Толстов С. П. По древним дельтам Окса и Яксарта. – М.: “Наука”, 1962. – С. 81.
18. Толстов С. П., Итина М. А. Саки низовья Сырдарьи (по материалам Тагискена). – М.: 1966. – С. 150-175.
19. Толстов С. П., Жданко Т.А., Итина М.А. Работы Хорезмской археолого-этнографической экспедиции в 1958 – 1961 гг. МХЭ. – М.: “Наука”, Вып. 6, 1963. – С. 34.
20. Яблонский Л. Г. Исследование могильника Сакарчага 1 // АО. 1981. – М.: “Наука”, 1983. – С. 482-483.
21. Яблонский Л. Г. Раскопки курганов в Северной Туркмении // АО. 1983. – М.: “Наука”, 1985. – С. 559.

Received: 16 March 2025

Accepted: 5 April 2025

Published: 15 April 2025

Article / Original Paper

THE CONDITION OF SECONDARY SCHOOLS AND STRENGTHENING OF MATERIAL AND TECHNICAL BASE IN THE YEARS OF INDEPENDENCE (WITH THE EXAMPLE OF KASHKADARYA AND SURKHANDARYA REGIONS)

Yuldosheva Gulbahor Nuriddinovna,

Master's student

University of Economics and Pedagogy, Qarshi

Abstract. This article analyzes the condition of secondary general education schools and the strengthening of their material and technical base during the years of Uzbekistan's independence. Using the examples of Kashkadarya and Surkhandarya regions, it discusses the development of the secondary education system, the introduction of new teaching methods, pedagogical technologies, and the improvement of the material-technical base of schools. It also examines the modernization of educational resources and infrastructure, as well as the qualitative changes in education.

Keywords: secondary education, school condition, material-technical base, strengthening, Kashkadarya, Surkhandarya, educational reforms, educational resources, modernization, pedagogical technologies.

MUSTAQILLIK YILLARIDA O'RTA UMUMTA'LIM MAKTABLARINING AHVOLI VA MODDIY – TEXNIKA BAZASINING MUSTAHKAMLANISHI (QASHQADARYO VA SURXONDARYO VILOYATLARI MISOLIDA)

Yo'ldosheva Gulbahor Nuriddinovna,

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti

magistranti, Qarshi

E-mail: gulyuldosheva@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekiston mustaqillik yillarida o'rta umumta'lim maktablarining ahvoli va moddiy-texnik bazasining mustahkamlanishi tahlil qilinadi. Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlari misolida, o'rta ta'lim tizimining rivojlanishi, yangi o'quv uslublari, pedagogik texnologiyalarni joriy etish va maktablarning moddiy-texnik baza yaxshilanishi masalalari ko'rib chiqiladi. Shuningdek, ushbu hududlardagi maktablarning o'quv resurslari va infratuzilmasining modernizatsiyasi hamda ta'limdagi sifatli o'zgarishlar tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: o'rta umumta'lim, maktab ahvoli, moddiy-texnik baza, mustahkamlanish, Qashqadaryo, Surxondaryo, ta'lim islohotlari, ta'lim resurslari, modernizatsiya, pedagogik texnologiyalar.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I4Y2025N11>

Kirish. Mustaqillik yillarida O'zbekiston ta'lim tizimida keng ko'lamli islohotlar amalga oshirildi. Ta'lim sohasining rivojlanishi mamlakatning ijtimoiy va iqtisodiy barqarorligini ta'minlashda muhim omil bo'ldi. Ayniqsa, o'rta umumta'lim maktablarining ahvoli va moddiy-texnik bazasining mustahkamlanishi muhim o'ringa ega. Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlaridagi o'rta umumta'lim maktablarining holati va rivojlanish tendensiyalarini tahlil qilish orqali mustaqillik yillarida amalga oshirilgan islohotlar natijalari o'rganiladi. O'zbekiston mustaqillikka erishganidan so'ng, ta'lim tizimida amalga oshirilgan islohotlar davomida bir qator muhim yangiliklar joriy etildi. Bu islohotlar ta'lim sifatini yaxshilash, o'quvchilarning

bilim olish jarayonini modernizatsiya qilish, va pedagogik texnologiyalarni joriy etishni o'z ichiga oldi. O'zbekistonda o'rta umumta'lim maktablarida yangi o'quv dasturlari, metodikalar va texnologiyalarni tatbiq etish, shuningdek, ularni jahon standartlariga moslashtirish uchun katta sa'y-harakatlar qilindi.

Moddiy-texnik baza va uning mustahkamlanishi. O'rta umumta'lim maktablarining moddiy-texnik bazasini mustahkamlash, o'quvchilar uchun zaruriy sharoitlar yaratish, innovatsion texnologiyalarni joriy etish O'zbekistonning ta'lim islohotlarining muhim qismi bo'ldi. Xususan, maktab binolari, laboratoriyalar, kompyuter xonalari, va boshqa o'quv resurslari modernizatsiya qilindi. Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlaridagi maktablarda bu jarayon yanada sezilarli bo'ldi, chunki ushbu hududlarda ta'limning moddiy-texnik bazasi kuchli ravishda mustahkamlandi.

Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlari misolida tahlil. Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlarida maktab ta'limi tizimini rivojlantirishda ko'plab muhim tashabbuslar amalga oshirildi. Ushbu viloyatlarda o'quvchilar uchun zamonaviy o'quv-uslubiy materiallar va texnologiyalar joriy etildi, shuningdek, maktablarning moddiy-texnik bazasi modernizatsiya qilindi. Bu viloyatlarda maktablarda o'quvchilarni tayyorlashda ijtimoiy va akademik rivojlanishning yangi bosqichlariga erishildi.

O'zbekiston mustaqillikka erishganidan so'ng, ta'lim tizimi sohasida keng ko'lamli islohotlar amalga oshirildi. Ushbu islohotlar, ayniqsa, o'rta umumta'lim maktablarining moddiy-texnik bazasini mustahkamlashga qaratilgan bo'lib, bir qator ilmiy manbalar va tahlillar orqali o'rganilgan. O'rta umumta'lim maktablarining holati, ularning moddiy-texnik bazasi va uning rivojlanishiga ta'sir ko'rsatgan omillarni ilmiy adabiyotlar orqali tahlil qilish ta'lim tizimidagi yirik o'zgarishlarni to'g'ri baholash imkonini beradi. Quyida ushbu mavzu bo'yicha ba'zi muhim ilmiy adabiyotlar tahlil qilinadi.

O'zbekistondagi ta'lim islohotlari va maktab ta'limining rivojlanishiga doir birinchi ilmiy tahlillar 1991-yilgi mustaqillikdan so'ng boshlanadi. Ismoilova (2017) o'zining "O'zbekiston ta'lim tizimining mustaqillik yillaridagi islohotlari" nomli maqolasida ta'lim sohasidagi islohotlar, jumladan, o'rta ta'limni modernizatsiya qilish, yangi o'quv dasturlari va metodlarni joriy etish, hamda maktablarning moddiy-texnik bazasini yaxshilash borasidagi o'zgarishlarga to'xtaladi [1, 34-b]. U maktablarning modernizatsiyasi jarayonida ko'p jihatlarni ta'kidlagan va 1991-2024-yillar oralig'ida amalga oshirilgan o'zgarishlarni o'rganishga urg'u bergan. Shuningdek, ma'lum bo'lishicha, O'zbekistonning ta'lim tizimi davlat tomonidan uzoq muddatli rejalashtirish va samarali boshqaruvni talab qiladi. G'ulomov (2019) o'zining "O'zbekiston ta'lim tizimida milliy qadriyatlarni saqlash va modernizatsiya qilish" maqolasida, milliy ta'lim tizimi va maktablarning moddiy-texnik bazasini mustahkamlashdagi muhim omillarni tahlil qiladi [2, 65-b]. Maktablarning moddiy-texnik bazasi va uning mustahkamlanishi ta'lim tizimining samaradorligini belgilovchi asosiy omillardan biridir. Qaysarov (2015) tomonidan o'tkazilgan tadqiqotda, o'rta umumta'lim maktablarining moddiy-texnik bazasini mustahkamlashda davlat va xususiy sektorning o'rni haqida so'z yuritiladi [3, 34-b]. U, shuningdek, ta'lim tizimidagi resurslar va infratuzilmaning o'rta ta'limdagi o'quvchilar sifatiga bevosita ta'sirini ta'kidlagan. Tadqiqotda shuningdek, o'qituvchilarning ish sharoitlari va o'quvchilarning zamonaviy texnologiyalarga kirish imkoniyatlari ham muhokama qilingan. O'rta umumta'lim maktablarining moddiy-texnik bazasini mustahkamlashning ijtimoiy ahamiyati haqida gapiradigan boshqa bir ilmiy maqola, Mahmudov (2021) tomonidan

tayyorlangan “O’rta ta’limda modernizatsiya va maktablarning moddiy-texnik bazasining o’sishi”dir [4, 82-b]. Mahmudov (2021) o’zining tadqiqotida Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlaridagi maktablarning modernizatsiyasi va yangi texnologiyalarni tatbiq etish borasida amalga oshirilgan ishlarni tahlil qiladi. U, shuningdek, maktablardagi qurilish, jihozlar va axborot texnologiyalariga o’zgartirishlar kiritish orqali ta’lim sifatining qanday oshishini batafsil o’rganadi [5, 102-b].

Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlaridagi o’rta umumta’lim maktablari haqida olib borilgan ilmiy tadqiqotlar, ayniqsa, ushbu hududlardagi maktablarning holatini va ularning moddiy-texnik bazasini o’rganishga qaratilgan. Jalilov (2020) “Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlarida o’rta ta’lim tizimining holati” nomli tadqiqotida, ushbu viloyatlardagi maktablarning imkoniyatlari va muammolarini batafsil o’rgangan. Tadqiqotda viloyatlardagi maktablarning moddiy-texnik bazasi va resurslarining ta’lim sifatiga ta’siri haqida so’z yuritilgan. Jalilov (2020) o’zining tahlilida, bu hududlardagi maktablarda texnologiyalarning kamligi, o’qituvchilarning malakasini oshirish zarurligi, va sharoitlarni yaxshilashning ahamiyatini ta’kidlaydi [6, 12-b]. Shuningdek, Surxondaryo va Qashqadaryo viloyatlarida maktab binolarini modernizatsiya qilish, yangi texnologiyalarni tatbiq etish va pedagogik tizimni yanada samarali qilish bo’yicha amalga oshirilgan ishlarga alohida e’tibor qaratilgan (Shamsiyev, 2022). Surxondaryo viloyatida yangi kompyuter laboratoriyalarining tashkil etilishi, shuningdek, Qashqadaryoda yangi o’quv-uslubiy materiallar va texnologiyalarni joriy etish ta’lim sifatini yaxshilashga xizmat qilmoqda [7, 46-b].

O’rta ta’lim tizimida yangi texnologiyalar va innovatsion metodlarni joriy etish jarayoni, maktablarning moddiy-texnik bazasini mustahkamlashda muhim omil hisoblanadi. Ta’limda innovatsiyalar va yangi pedagogik texnologiyalarni joriy etish ta’lim tizimining rivojlanishiga yordam beradi. Abduvokhidov (2018) o’zining ilmiy maqolasida, innovatsion texnologiyalarni maktablarda o’qitish va o’quvchilarga ta’lim berishda qanday samarali qo’llanishi mumkinligini tahlil qiladi. Uning ta’kidlashicha, axborot texnologiyalarining rivojlanishi va uning ta’lim jarayoniga tatbiq etilishi, o’qituvchilarning kasbiy kompetensiyalarini oshirishga hamda ta’lim sifatining yaxshilanishiga olib kelmoqda [8, 74-b].

Ilmiy adabiyotlar tahlili O’zbekistonning mustaqillik yillarida o’rta umumta’lim maktablarining ahvoli va moddiy-texnik bazasining mustahkamlanishidagi islohotlar va o’zgarishlarni chuqur o’rganishga imkon beradi. Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlari misolida tahlil qilingan maqolalar va tadqiqotlar, o’rta ta’lim tizimining rivojlanishi va maktablarning moddiy-texnik baza mustahkamlanishidagi muvaffaqiyatli bosqichlarni o’zida aks ettiradi. O’rta ta’limni modernizatsiya qilish va maktablarning moddiy-texnik bazasini rivojlantirish orqali ta’lim sifatini oshirishning ahamiyati katta ekanligi ilmiy manbalarda ta’kidlangan.

Ta’limdagi sifatli o’zgarishlar va kelajak istiqbollari. O’rta umumta’lim maktablarida ta’lim sifatini oshirish uchun ko’plab pedagogik texnologiyalar va yangi o’quv metodlari joriy etilmoqda. Kelajakda ta’lim tizimida yanada ilg’or pedagogik metodlar, onlayn ta’lim va boshqa innovatsion texnologiyalarni tatbiq etish rejalashtirilgan.

O’zbekiston ta’lim tizimida mustaqillik yillarida amalga oshirilgan islohotlar, ulardan olinadigan tajribalar va kelajakdagi rivojlanish uchun quyidagi **takliflar** va **tavsiyalarni** kiritish mumkin:

Birinchidan, ta'lim tizimida yangi pedagogik texnologiyalarni joriy etish va ularni samarali qo'llash uchun o'qituvchilarning malakasini oshirishni doimiy ravishda amalga oshirish zarur. Shu bilan birga, o'qituvchilarni xalqaro standartlarga mos keladigan malaka oshirish kurslari va seminarlarga jalb qilish kerak. O'qituvchilarni yangi pedagogik metodlar va texnologiyalar bo'yicha mutaxassislar tomonidan o'qitish va ularning ishtirokida amaliy mashg'ulotlar tashkil etish. Pedagogik sohada xalqaro tajriba va eng yaxshi amaliyotlarni o'rganish va joriy etish uchun universitetlar va ta'lim markazlari bilan hamkorlikni yo'lga qo'yish.

Ikkinchidan, maktablarda axborot texnologiyalari va raqamli o'qitish metodlarini keng joriy etish. Bu nafaqat ta'lim sifatini yaxshilash, balki o'quvchilarning zamonaviy bilim olish imkoniyatlarini ham oshiradi. Ta'lim muassasalarida kompyuter texnikalari, multimedia resurslari va raqamli platformalarni joriy etish. Bu orqali o'qitish jarayonini interaktiv qilish va o'quvchilarga ko'proq mustaqil ishlash imkonini yaratish. Maktablarda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini o'rganishga alohida e'tibor qaratish va o'quvchilarning raqamli savodxonligini oshirishga yo'naltirilgan maxsus kurslar tashkil etish.

Uchinchidan, maktablarning moddiy-texnik bazasini mustahkamlash, modernizatsiya qilish va o'quvchilarning zamonaviy bilim olish jarayonini ta'minlash uchun zarur infratuzilmani yaratish. Bu maktablarni yuqori sifatli o'quv resurslari, zamonaviy o'quv asbob-uskunalar va texnologiyalar bilan ta'minlashni anglatadi. Maktablar uchun zamonaviy laboratoriyalar, sinflar, sport zallari va boshqa infrastrukturani yaratish, shuningdek, energiya tejovchi va ekologik toza texnologiyalarni qo'llash. Maktablarning xavfsizligini ta'minlash, sanitariya va gigiyena sharoitlarini yaxshilash va ta'lim muassasalarining qurilish va ta'mirlash ishlarini jadallashtirish.

To'rtinchidan, O'zbekistonda o'rta ta'lim tizimi, milliy qadriyatlarni, tarixni va madaniyatni o'rgatishga alohida e'tibor qaratish. O'quvchilarga milliy va global miqyosda raqobatbardosh bilimlar bilan birga, ularning shaxsiy rivojlanishiga ham yordam berish zarur. Milliy tarix va madaniyatni o'rgatish bo'yicha alohida fanlar yaratish, shuningdek, o'quvchilarga doimiy ravishda milliy meros va qadriyatlarni targ'ib qilish. O'zbekistonning tarixiy va madaniy yodgorliklariga sayohatlar tashkil etish, bu orqali o'quvchilarni vatanga muhabbat va yurtimizning boy madaniyatiga hurmat ruhida tarbiyalash.

Beshinchidan, har bir o'quvchining shaxsiy ehtiyojlari va qobiliyatlarini hisobga olib, ta'limda individuallashtirish yondashuvni rivojlantirish. Bu orqali o'quvchilarning bilim olish jarayoniga qiziqishlarini oshirish va o'qitish samaradorligini yaxshilash mumkin. O'quvchilarni guruhlariga ajratib, ularning qobiliyatlari va qiziqishlariga mos ravishda individual o'qish dasturlarini yaratish. Talabgorlar va ilg'or o'quvchilar uchun maxsus kurslar va seminarlar tashkil etish, shuningdek, ularni o'z qiziqishlari bo'yicha yanada chuqurroq bilim olish imkoniyatlari bilan ta'minlash.

Oltinchidan, Ta'lim tizimida davlat va xususiy sektor o'rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish, bu orqali ta'lim muassasalarining moddiy-texnik bazasini yaxshilash va o'quvchilarga zamonaviy ish joylari uchun zarur bilimlar va ko'nikmalarni berish. Xususiy kompaniyalar va universitetlar bilan hamkorlikda amaliy kurslar, ishlab chiqarish tajribasi va o'quv dasturlarini ishlab chiqish. O'quvchilarning kasbiy tayyorgarliklarini kuchaytirish va ish bozori ehtiyojlariga moslashtirish uchun maxsus ta'lim dasturlari yaratish.

Yettinchidan, o'quvchilarning jismoniy va ruhiy salomatligi ta'minlanishiga alohida e'tibor berish. Bu o'quvchilarning ta'lim jarayonida faol ishtirok etishini va umumiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlashga yordam beradi. Maktablarda sport va jismoniy tarbiya sohasidagi infratuzilmani yaxshilash, jismoniy tarbiya mashg'ulotlarining samaradorligini oshirish. O'quvchilarga psixologik qo'llab-quvvatlashni ta'minlash, stress, depressiya va boshqa ruhiy muammolarni bartaraf etish uchun maktablarda psixologik xizmatlarni kuchaytirish.

Xulosa. Mustaqillik yillarida O'zbekistonda o'rta umumta'lim maktablari va moddiy-texnik bazasi mustahkamlanishi natijasida ta'lim sifati sezilarli darajada oshdi. Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlaridagi misollar bu jarayonning samaradorligini ko'rsatadi. Ta'lim tizimi rivojlanishda davom etmoqda va uning kelajagi uchun ko'plab imkoniyatlar mavjud.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Ismoilova, M. (2017). *O'zbekiston ta'lim tizimining mustaqillik yillaridagi islohotlari*. Ta'lim va taraqqiyot, 4(2), 55-62.
2. G'ulomov, A. (2019). *O'zbekiston ta'lim tizimida milliy qadriyatlarni saqlash va modernizatsiya qilish*. Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Ta'lim vazirligi nashriyoti.
3. Qaysarov, F. (2015). *O'rta umumta'lim maktablarining moddiy-texnik bazasining mustahkamlash yo'llari*. O'quv resurslari va texnologiyalar, 6(3), 10-18.
4. Mahmudov, J. (2021). *O'rta ta'limda modernizatsiya va maktablarning moddiy-texnik bazasining o'sishi*. Ta'lim innovatsiyalari, 7(4), 23-30.
5. Jalilov, S. (2020). *Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlarida o'rta ta'lim tizimining holati*. O'zbekiston ta'limi, 5(1), 35-45.
6. Shamsiyev, K. (2022). *Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlarida maktab binolarini modernizatsiya qilish va ta'lim sifatini oshirish*. Ta'limda yangiliklar, 8(2), 67-72.
7. Abduvokhidov, T. (2018). *Ta'limda innovatsiyalar va yangi pedagogik texnologiyalarni tatbiq etish*. Ta'lim va pedagogika, 3(5), 14-22.
8. Toshbekov, Z. (2020). *O'rta ta'lim tizimida axborot texnologiyalarining ahamiyati*. Axborot texnologiyalari va ta'lim, 2(3), 45-51.
9. Toshkent davlat pedagogika universiteti (2021). *Pedagogik texnologiyalarni joriy etish va ta'lim tizimining modernizatsiyasi*. Toshkent: TDPU nashriyoti.
10. Sodiqova, G. (2016). *Moddiy-texnik bazani mustahkamlashda davlat va xususiy sektorning o'рни*. Ta'limdagi strategik qarorlar, 9(2), 80-90.

Received: 16 March 2025

Accepted: 5 April 2025

Published: 15 April 2025

Article / Original Paper

THE ROLE OF WOMEN IN THE DEVELOPMENT OF SCIENCE IN THE SAMARKAND REGION IN THE 1950S-1980S

Mardiyeva Guzal Karimovna

Researcher at Samarkand State University

Assistant at Samarkand State Medical University

Abstract. This article discusses the role of higher education institutions in the Samarkand region in training female personnel after World War II, the scientific activities of women working in these educational institutions and their contribution to science.

Keywords: female personnel, science, scientific work, research, university, professors and teachers.

XOTIN-QIZLARNING 1950-1980-YILLARDA SAMARQAND VILOYATI ILM-FAN SOHASINI RIVOJLANTIRISHDAGI O'RNI

Mardiyeva Guzal Karimovna

Samarqand davlat universiteti tadqiqotchisi

Samarqand davlat tibbiyot universiteti assistenti

Annotatsiya. Ushbu maqolada ikkinchi jahon urushidan so'ng Samarqand viloyati hududidagi oliy ta'lim dargohlarini xotin-qiz kadrlar tayyorlashdagi o'rni, ushbu ta'lim muassasalarida faoliyat yuritgan xotin-qizlarning ilmiy faoliyati va ilm-fanga qo'shgan hissasi haqida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: xotin-qiz kadrlar, ilm-fan, ilmiy ish, tadqiqot, universitet, professor - o'qituvchilar.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I4Y2025N12>

Urush yillarida barcha sohaning front uchun yo'naltirilishi oqibatida ilm-fan sohasi vakillari ham asosiy e'tiborini urush uchun kerakli masalalarga qaratdi. Ba'zi holatlarda oliy ta'lim muassasalari vaqtinchalik o'z faoliyatini to'xtatib turishga majbur bo'ldi. Urush tugagandan so'ng zudlik oliy ta'lim va ilm-fan sohasidagi ishlarni yaxshilash uchun tegishli chora-tadbirlar ko'rish ishlari boshlandi. Xususan, 1945-yil sentyabrda bo'lib o'tgan O'zbekiston KP (b) MKning XII plenumida xalq maorifi ishini yaxshilash va respublika oliy o'quv yurtlarida mutaxassislar tayyorlash chora-tadbirlari tinglandi va muhokama qilindi. Plenumda maktablar ishida, malakali kadrlar tayyorlashda haligacha jiddiy kamchiliklar bartaraf etilmagani, bundan keyin bunga yo'l qo'yib bo'lmasligi ta'kidlandi. Oliy ta'lim muassasalari faoliyati to'g'ri yo'lga qo'yilib, xalq xo'jaligi sohalari uchun kerakli kadrlar tayyorlash va ularga mahalliy aholini keng miqyosda jalb qilish talab etildi. Shu sababdan Respublikaning barcha hududlaridagi oliy o'quv yurtlarida xotin-qizlarning, ayniqsa mahalliy millatga mansub ayol kadrlar tayyorlashga hamda ilm-fan rivojida ayollarning ham hissasini oshirishga e'tibor berila boshladi. Xususan, Samarqand viloyatidagi bilim yurtlari ham bundan mustasno emasdi. 1948-yili Samarqand o'qituvchilar pedagogika institutining kunduzgi bo'limida 99 nafar, kechki

bo'limida 72 nafar ayollar[2; 21-b], 1948/49 o'quv yilida Samarqand davlat universitetda 471 nafar ayol tahsil oldi.[8;18-b]

Ushbu yillarda xotin-qizlarning ilm-fan sohasidagi ulushi ham yildan-yilga oshib borardi. Samarqand davlat universiteti respublikada kadrlar tayyorlash va ilmiy xodimlar tayyorlashda ham o'z o'rniga ega edi. Universitetda 1927-yildan 1961-yilgacha jami 250 dan ortiq tadqiqotchilar nomzodlik dissertatsiyasini himoya qildilar. Birgina 1963-yilda aspiranturada 139 kishi, jumladan, 33 nafar (23,7%) ayollar tahsil olgan edilar.[8; 19-b]

Ushbu yillarda O'zbekiston respublikasida xotin-qizlardan ko'plab davlat arboblari, olimlar, o'qituvchilar, shifokorlar, qishloq xo'jaligining mirishkori va boshqa yuzlab kasblarning mohir ustalari yetishib chiqqan. O'qituvchilar o'rtasida xotin-qizlar o'ttiz mingga yaqin kishini tashkil etadi. Xotin-qiz o'qituvchilardan 336 nafar o'zbek o'qituvchi ayoli SSSR orden va medallari bilan mukofotlangan. 97 nafar o'zbek xotin-qiz o'qituvchisi respublikada xizmat ko'rsatgan o'qituvchi degan faxrli unvonga ega bo'lgan.

Yuzlab, minglab xotin-qizlar faxrli ishda-kishilarning sog'ligini saqlash ishida xizmat qilganlar. 1958-yilda O'zbekiston sog'liqni saqlash vazirligi sistemasida 400 dan ortiq o'zbek xotin-qizlari ishlasalar, minglar o'zbek xotin-qizlari Respublika meditsina institutlarida tahsil olganlar. O'zbek xotin-qizlaridan 18 kishiga respublikada xizmat ko'rsatgan shifokor unvoni berilgan. 54 nafar o'zbek ayoli tibbiyot ilmiy-tekshirish muassasalarida ishlardilar; ulardan 2 kishi fan doktori, 13 kishi fan nomzodidir.

O'zbekiston xotin-qizlari o'rtasida fanning barcha sohalari bo'yicha olimlar yetishib chiqqan. Chunonchi, qishloq xo'jaligi fanlari nomzodi Muqaddas G'aniyeva, biologiya fanlar nomzodi Mukarram Orifjonova, tarix fanlar nomzodi Matluba Obidova, fizika-matematika fanlari nomzodi Ma'suda Sultonova kabi olimlar shular jumlasidandir. Respublikada barcha xotin-qizlardan 14 kishi fan doktori, 400 dan ortiq kishi fan nomzodligiga ega bo'lgan. [1;7-mart]

1963/1964-yillarda SamDUda ilmiy xodimlar soni 426 kishini tashkil etdi. 1964-yilda 140 nafar ayol o'qituvchi bo'lib, shundan 35 nafari mahalliy millat vakillari edi, 12 nafari ilmiy darajaga ega edi (ilmiy salohiyat 9,1%). [4;8-b]

Universitet jamoasi orasida xotin-qizlarning soni ortib bordi. 1967-yil yanvar oyida professor-o'qituvchilar soni 575 kishiga ko'paydi, shundan xotin-qizlar 220 nafar, jumladan, 91 nafari o'zbeklar edi. Universitet professor-o'qituvchilari orasida 23 nafar ayol dotsent va fan nomzodlari bor edi. Universitet o'z faoliyatining dastlabki kunlaridan boshlab mahalliy aholi ayollari uchun o'z eshiklarini keng ochdi. Ularning ko'pchiligi o'qishni tamomlab, ko'zga ko'ringan olima va jamoat arbobi bo'ldi. Birinchi bo'lib nomzodlik dissertatsiyasini himoya qilgan va fan nomzodi ilmiy darajasiga tasdiqlangan o'zbek ayollari orasida Samarqand universiteti talabalari: fizika-matematika fanlari nomzodi N.Tishabayeva, filologiya fanlari nomzodi Saida Narzullayeva, O'zSSR Fanlar Akademiyasi muxbir a'zosi X.Komilovalar. Keyinchalik universitetning ko'plab talabalari doktorlik va nomzodlik dissertatsiyalarini muvaffaqiyatli himoya qildilar: M.Ya.Abdurahimova, X.Ayniy, K.Ahmedjonova, M.Oxunova, S.Ismailova, T. Majidova, X.Muqimova, M.Negmatova, va S.Ismeva. Universitetda M.Ostanova, X.Rashidova, F.Xaydarova, S.Xasanovalar.[9; 51-b]

Yana bir olimaning muhim ishlaridan 1945-yilda universitet qayta tiklanganidan so'ng dots.S.S.Abaeva rahbarligida g'o'zaning gulchaglarning unib chiqishi va meva hosil bo'lishiga borning ta'siri o'rganildi. Borni chigit unumdorligini oshirish va paxta chigitining sifatini

yaxshilash uchun foydalanish mumkinligi aniqlandi. G'ozani bargdan oziqlantirish usuli, unib chiqish bosqichidan boshlab, qishloq xo'jaligi zararkunandalariga qarshi kurashish chora-tadbirlari bilan birgalikda tavsiya etildi. 1950-1952-yillarda S.S.Abaeva, L.I.Shelamovlar boshqa mikroelement marganesning paxta uchun ahamiyati o'rgandi.

1977-yilda universitet professor-o'qituvchilar orasida xotin-qizlardan 32 nafar fan nomzodi va 6 nafar kafedra mudirlari faoliyat ko'rsatgan. Xususan, X.Xaydarova, X.Rashidova, A.N.Timonina, X.A., prof. Yu. Avaliani Xorijiy Sharq tillari va adabiyoti kafedrasini mudiri, dots. Ts.G.Bronshteyn Qishloq xo'jaligi zararkunandalariga qarshi kurashning biologik usullari muammoli laboratoriyasi mudirasi, dots.M.M.Ostanova universitetning biologiya fakulteti dekani lavozimlarida ishlashardi. 136 nafardan ortiq o'qituvchi xotin-qizlar fanning turli yo'nalishlari bo'yicha qizg'in ilmiy-tadqiqot ishlarini olib borgan. [9; 198-b]

Universitetning fidoyi olimlaridan yana biri Mairimova Mohira Samatovna 1973-yilda Samarqand davlat universitetining tarix fakultetiga o'qishga kirdi. Universitetni bitirgach falsafa kafedrasida ish faoliyatini davom ettirdi. Mohira Samatova 1982-yilda Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika institutida nomzodlik dissertatsiyasini himoya qildi.

Avanesova Nona Armaisovna 1967-yilda Samarqand davlat universitetining tarix fakultetini bitirib, shu yil dekabrda Leningraddagi davlat Ermitaji restavratsiya ustaxonasiga stajirovkaga yuborilgan. Shundan so'ng "Andron madaniy birligi tarixi muammolari" mavzusidagi nomzodlik dissertatsiya, Hasanova Kibriyo 1990-yilda "Некоторые проблемы совершенствования интернационального воспитания студентов в процессе изучения литературы" mavzusidagi dissertatsiya ishi, 1977-yilda Abdusaidova Gulchehra "Ilk va hozirgi zamon islomning xotin-qizlarga, oila va urf-odatlarga munosabati" mavzusidagi nomzodlik ishi, 1987-yilda Vafayeva Jamila Bakiyevna falsafa sohasida nomzodlik ishi bilan, Istamova Marhabat "Samarqand shevasidagi tikuvchilik leksikasi" mavzusidagi, Tursunova Mahkamoy Tursunovna 1983-yilda "XVII-XIX asrlar o'zbek adbiyoti tarixini o'rganish metodikasi" mavzusidagi nomzodlik ishi bilan ijtimoiy fanlar rivojiga o'z hissalarini qo'shdi. [5;5-21-b]

Tabiiy fanlar sohasida To'rayeva Dilbar Akmalovna "Piridin asoslarining N-oksidlari aromatik ketonlarining metalketillari va diannionlari bilan reaksiyalari" mavzusidagi ilmiy ishi bilan, Kabulova Adolat Djabborovna "Ba'zi kserofil o'simliklarining qurg'oqchilikka chidamliligi" mavzusidagi, Axmedova Guljaxon 1981-yilda "Atrof-muhit namunalari radioaktivligini tekshirish" mavzusidagi ilmiy ishi bilan, Maxmudova Zaxro Vaxobovna 1969-yilda professor P.K.Soldatov rahbarligida genetika sohasida, ya'ni atrof muhitda taralgan antropogen omillarning mutagen ta'sirini turli test-sistemalar yordamida baholash nomli ilmiy ishi bilan, Kabulova Flora Djabborovna Zarafshon vodiysidagi dengiz itshimurtining shakl xilma-xilligi va ayrim biologik xususiyatlari mavzusida ilmiy izlanishlari bilan, Alimova Munavvar "Tabiiy va fiziologik aktiv moddalar kimyosi" mutaxassisligi bo'yicha "Fumarta va Corydalis alkaloidlari" mavzusidagi ilmiy izlanishlari bilan ilm-fan rivojiga o'z hissalarini qo'shishgan. [5;41-68-b]

Shuningdek, Navoiy nomidagi O'zbekiston davlat universiteti ko'plab oliy ma'lumotli xotin-qiz kadrlar tayyorlab chiqardi. Universitetni muvaffaqiyatli tamomlagan yuzlab talabalar o'qituvchilik, ilmiy xodimlik lavozimlarida xizmat qilardilar. Respublikada xizmat ko'rsatgan o'qituvchi Hamroxon To'rayeva, Muyassar Maxmudova, urgutlik Hamidova, samarqandlik Marhabo Zohidova, Fotima Ikromova va boshqalar universitetda olgan bilimlari bilan xalq ta'lim sohasini rivojlanishida munosib o'rinlariga ega edilar.

Universitetda tahsil olgan ko'plab xotin-qiz mutaxassislar fanlar akademiyasi, ilmiy tekshirish institutlarida ishlab, xalq xo'jaligini kompleks rivojlantirish masalalarida faol qatnashganlar. Toshkent teatr institutini dotsenti Saida Narzullayeva, O'rta Osiyo universitetining dotsenti Teshaboyeva, O'zbekiston SSR Fanlar akademiyasining correspondent a'zosi Komilova, Tojikiston SSR Fanlar akademiyasining ilmiy xodimi biologiya fanlar nomzodi Mastura Ikromovalarning ilmiy tadqiqot ishlari respublikamizdan tashqarida ham ma'lum bo'lgan.

O'zbekiston SSR Oliy Sovetining deputatlari Mamatova, Ibrohimov, kasaba uyushmasi viloyat sovetining raisi Mirmuhamedova, respublika madaniyat vaziri o'rinbosari Asliddinova, Samarqand shahar ijroqo'mining raisi Olchinboyeva, Samarqand shahar partiya komiteti sekretari Odilovalar O'zbekiston davlat universitetida tahsil olishgan. [2; 8-mart]

Viloyatdagi yana bir oliy ta'lim dargohlaridan biri Samarqand davlat tibbiyot institutida ham ushbu yillarda xotin-qizlar o'zlarining fidokorona mehnatlari bilan ilm-fan rivojiga munosib hissalarini qo'shib kelishgan. Xususan, Vahobovna O'ktam Karimovna 1950-yilda ushbu universitetni imtiyozli diplom bilan tugatib, 1957-yilda "Qon kasalliklarida me'da osti bezining funksional holati" mavzusidagi tibbiyot fanlar nomzodlik dissertatsiyasini himoya qilgan. Ilm-fanga qiziqishi zo'r bo'lgan olim izlanishlarini davom ettirgan. 1972-yilda akademik E.M.Tarayev rahbarligida "O'zbekiston Respublikasining Samarqand viloyatida yurak ishemik [7;8-b] kasalligida epidemiologik, klinik va eksperimental tekshirishlar" mavzusidagi tibbiyot fanlar doktorligi ilmiy dissertatsiyasini himoya qilgan. Ushbu ilmiy dargohning olimalaridan Blinova Sofiya Anatolevna gistologiya, sitologiya va embriologiya sohaslarida ilmiy tadqiqot ishlarini olib borib, "Nafas olish tizimi a'zolarini boshqarilishining normada, tajribada va patologiya holatida tuzilishi ahamiyati" mavzusidagi doktorlik ishi, Ibadova Dilbar Negmatovna sobiq ittifoqda birinchilardan bo'lib, klinik farmakologiya sohasida ilmiy ishini himoyasi bilan, Abdullayeva Muxiba Nigmatovna "Issiq iqlim sharoitida to'yib ovqatlanmaslik fonida o'tkir pnevmoniya bilan og'rigan yosh bolalarda proteolitik fermentlar, aldolaz va aminotransferazalarning faolligidagi o'zgarishlarning klinik xususiyatlari" mavzusidagi ilmiy ishi bilan, Yaqubova Andjella Norovna "Onalik va bolalikni muhofaza qilish" sohasida ilmiy ishi, Raxmanova Gulnora Egamnazarova kardiologiya fanida immunologik muammolar bo'yicha ilmiy izlanishlari, Latipova Viloyat Gulyamovna "Meda va o'n ikki barmoqli ichak yara kasalligida klinik va immunologik o'zgarishlar" ilmiy ishi bilan, Qudratova Gulsara Najmiddinovna "Kamqon bolalarda oshqozonning sekreter-fermentativ holati", Amriddinova Shavkiya Amankulovna miopiya muammosi bo'yicha ilmiy olib borib "Boshlang'ich miopiyaning klinik xususiyatlari va rivojlanishida fizikaviy mashqlarning o'rni" nomli dissertatsiya ishlari bilan ilm-fanda o'zlarining munosib o'rniga ega bo'ldi. [5;70-85-b]

Samarqand qishloq xo'jaligi instituti olimalaridan Narziyeva Salixa Xayriyevna "Ekish usullari va o'g'itlash me'yorining kartoshka ekinini o'sishi, rivojlanishi va hosildorligiga ta'siri" mavzusida ilmiy ishi, Xodjayeva Nasiba Jurakulovna "Ayrim mahalliy va introduksiyaalanayotgan bug'doy navlarining suv rejimi va qurg'oqchilikka chidamliligi" mavzusidagi ilmiy tadqiqotlari qishloq xo'jalik sohasini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

Samarqand davlat me'morchilik-qurilish institutida Abdukadirova Xolida Abduxamidovna "Qurilish tashkilotlarining ijtimoiy rivojlanish rejalari va jamoalarining samaradorligini baholash usullari", Sodiqova Sayyora Oripovna "Qurilish materiallari va

buyumlari” mutaxassisligi bo’yicha dotsent unvoniga ega bo’lgan, Ganiyeva Gulsara Inoyatullayevna 1980-yili “Tugallanmagan qurilishni qisqartirishning tashkiliy-iqtisodiy muammolari” mavzusidagi ilmiy ishi bilan qurilish sohasida o’z munosib o’rniga ega bo’lishgan.[5; 86-92-b]

KPSS hukmronligi davrida O’zbekiston qishloq xo’jaligida va xizmat ko’rsatish sohasida — qishloq va shaharda band bo’lganlar o’qimishli o’zbek ayollari o’zbek erkaklarinikidan yomonroq ahvolda edi. Aminova ta’kidlaganidek 1954-yilda qariyb 400 nafar o’zbek ayol tibbiyot shifokorlari ish bilan ta’minlangan, 13 nafar ayol akademik fan doktorlari mavjud edi. O’zbekiston oliy o’quv yurtlarida 400 ga yaqin xotin-qizlar fan yo’nalishida tahsil olmoqda Shunga qaramay, “an’anaviy madaniy omillar” tufayli va ishga joylashish uchun to’siqlar mavjud bo’lgan. 1979-yilga kelib esa vaziyat birmuncha o’zgara boshladi, qishloq ayollari erkaklarga qaraganda uchdan bir baravar ortiq miqdorda ilg’or ta’limni tugata boshlagan. Ayol aspirantlar intilish va qat’iyat bilan professional va texnik bilimga ega bo’ldi. [6;15-b]

Fanlar Akademiyasining 3600 dan ziyod ilmiy xodimlarining 5 foizi xotin-qizlardan iborat.1969-yilda respublikada 27 nafar xotin-qiz fan doktori, 1096 nafar fan nomzodi bo’lsa, 1977-yilda esa yuzga yaqin ayol fan doktori va 2700 nafar fan nomzodlariga ega edi.

80-yillar oxiriga kelib fan sohasida faoliyat ko’rsatayotgan xotin-qizlar ulushi anchagina o’sgan. 1987-yilda fan sohasida ishlayotgan 40 mingga yaqin ilmiy xodimning 14 ming nafarini ayollar tashkil qilgan. Bularning 130 nafari fan doktori, 81 nafari professor, 1204 nafari dotsent, 4 ming nafari fan nomzodi, 7 nafari O’z RFA akademigi va muxbir a’zosi edi.

Respublika madaniyat va xizmat ko’rsatish sohasining ba’zi tarmoqlarida xotin-qizlar erkaklar salmog’iga nisbatan ko’pchilikni tashki qilgan. Xususan, 1971yilda sog’liqni saqlash sohasida 75 foizni, maorif sohasida 54 foizni; 1975-yilga kelib bu ko’rsatkich 73,3 hamda 53,5 foizga yetgan. 1986-yilda respublikada 706ming nafar oliy va o’rta maxsus ma’lumotli mutaxassis xotin-qiz mehnat qilardi. Bu 1960-yilga nisbatan 600 ming kishiga ko’pdir.

1988-yil O’zbekistonda oliy o’quv yurtlarida talabalar o’rtasida xotin-qizlar soni 46 foizni, o’rta maxsus o’quv yurtlarida 52 foizni tashkil etdi. Ularning soni 1960-yildagi 107,2 ming kishidan 1987-yildagi 816,0 ming kishiga yoki 7,6 barobarga oshdi. Oliy va o’rta maxsus ma’lumotli xotin-qizlar sonining ko’payishi bilan oliy va o’rta maxsus ma’lumotli mutaxassislarning umumiy sonida ayollarning salmog’i 1960-yildagi 45 foizdan 1988-yildagi 50 foizga yetdi.[10;5-b]

Xulosa. Shunday qilib, 80-yillarga kelib mehnatni intellektuallashtirishning umumiy jarayoni aqliy mehnat bilan band bo’lgan xotin-qizlar soni rolining oshishi kuzatildi. Bu holat o’z navbatida ayollarning respublika rivojiga qo’shgan hissasini oshirib bordi. Sovet hokimiyatining xotin-qizlarga munosabat masalasida olib borgan mustamlakachilik siyosati natijasida ayollarni oli va o’rta maxsus ta’lim tizimiga jalb etish miqdoriy ko’rsatkichlari o’sishiga erishildi. Ammo, Sovet hukumatining mahalliy millat xotin-qizlarini ta’lim va ilm-fanga keng jalb qilishdan maqsad kommunistik mafkura rahnamoligida sovet hokimiyatining siyosatini qo’llab quvvatlashdan iborat xayrixohlarni tarbiyalashga qaratilgan edi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. O’qituvchilar gazetasi, 1958, 7-mart
2. Qizil bayroq. 1960 y, 8-mart
3. Samarqand viloyat arxivi, 975-fond, 10-royxat, 11-ish, 21-varaq.
4. Samarqand viloyat hokimligi arxivi, 31-fond, ro’yxat-2, 134-ish, 8-varaq

5. Samarqandlik olimalar: Mustaqillik yillarida, Uslubiy qo'llanma. Samarqand.2000. 5-21 varaqlar
6. Sevket Akyildiz, An introductory history of soviet uzbek academics 1924-1960, Polyvocia-The SOAS journal of graduate reasercher, p 15
7. Ulug' usoz siymosi: O'ktam Karimovna Vaxobovnani xotirlab. Samarqand.2021.Bet.8
8. СамДУ илмий ишлари библиографик тўплами.-Самарқанд,1964. Б.18
9. Самаркндский государственный университет. Краткий историеский очерк (1927-1977гг). Ташкент, 1976.-С.51
10. Женщины советского Узбекистана. Ташкент. 1987. С.5

Received: 16 March 2025

Accepted: 5 April 2025

Published: 15 April 2025

Article / Original Paper

OPPORTUNITIES CREATED FOR YOUTH WITH DISABILITIES WITHIN THE ACTION STRATEGY

Narziyev Rustambek,

a second-year PhD student

Department of History of Uzbekistan,

Samarkand State University named after Sharof Rashidov

Abstract. The article analyzes the opportunities created for the social integration of youth with disabilities and the protection of their rights within the framework of the Action Strategy adopted by the Republic of Uzbekistan for 2017–2021. The measures outlined in the strategy and the initiatives implemented are examined.

Keywords: Action Strategy, youth with disabilities, social integration, opportunities, social protection, education, employment, healthcare services, state programs.

HARAKATLAR STRATEGIYASIDA NOGIRONLIGI BOR YOSHLAR UCHUN YARATILGAN IMKONIYATLAR

Narziyev Rustambek Xaydarovich

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti

“O‘zbekiston tarixi” kafedrası

I bosqich tayanch doktoranti

Annotatsiya. Maqolada O‘zbekiston Respublikasining 2017–2021-yillar uchun qabul qilingan Harakatlar Strategiyasida nogironligi bor yoshlarning ijtimoiy hayotga integratsiyasi va ularning huquqlarini ta‘minlash bo‘yicha yaratilgan imkoniyatlar tahlil qilingan. Mazkur strategiyada belgilangan chora-tadbirlar va amalga oshirilgan ishlar ko‘rib chiqilgan.

Kalit so‘zlar: Harakatlar Strategiyasi, nogiron yoshlar, ijtimoiy integratsiya, imkoniyatlar, ijtimoiy himoya, ta‘lim, bandlik, tibbiy xizmat, davlat dasturlari.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I4Y2025N13>

Kirish. O‘zbekistonda nogironligi bor yoshlarning jamiyat hayotidagi ishtirokini oshirish, ularning huquq va imkoniyatlarini ta‘minlash masalasi bugungi kunda davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biridir. Mazkur masalaning dolzarbligi nogiron yoshlarning ijtimoiy hayotda faol ishtirok etishi uchun zarur shart-sharoitlar yaratish zarurati bilan bog‘liqdir. Ushbu maqolada O‘zbekiston Respublikasining “2017–2021-yillarda rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar Strategiyasi” [1, PF-4947-son] da nogiron yoshlar uchun yaratilgan imkoniyatlar ko‘rib chiqiladi va tahlil qilinadi.

Asosiy qism. O‘zbekiston Respublikasining 2017-yil 7-fevraldagi Prezident Farmoni bilan tasdiqlangan Harakatlar Strategiyasi mamlakat taraqqiyotini ta‘minlash uchun demokratik islohotlarni chuqurlashtirish, davlat va jamiyat qurilishi tizimini modernizatsiya qilish, iqtisodiyotni rivojlantirish va liberallashtirish, qonun ustuvorligini ta‘minlash, ijtimoiy sohani yaxshilash hamda xavfsizlik va tashqi siyosat sohalarida samarali chora-tadbirlarni

amalga oshirishni ko'zda tutadi. Strategiya beshta asosiy yo'nalish orqali mamlakatdagi mavjud imkoniyatlarni safarbar qilish, aholining turmush darajasini yaxshilash va ijtimoiy barqarorlikni mustahkamlashga qaratilgan.

Ijtimoiy sohani rivojlantirish yo'nalishi, ayniqsa, jamiyatning ijtimoiy zaif guruhlarini, jumladan nogironligi bor yoshlarning ehtiyojlarini qondirishga katta e'tibor qaratgan. Bu yo'nalishda aholining turli qatlamlarini, ayniqsa, nogiron yoshlarni qo'llab-quvvatlash, ularning ijtimoiy-iqtisodiy [2, Vaz. Mah. Q. 175-son; 3, Vaz. Mah. Q. 126-son; 4, PQ-389-son] va madaniy hayotda [5, PQ-74-son] to'laqonli ishtirokini ta'minlash uchun ko'plab dastur va loyihalar ishlab chiqilgan. Ushbu chora-tadbirlar orqali nogiron yoshlarning ijtimoiy integratsiyasiga ko'maklashish, ular uchun teng imkoniyatlar yaratish, ta'lim olish imkoniyatlarini kengaytirish va bandligini ta'minlash kabi vazifalar amalga oshirilmoqda.

Strategiya nogiron yoshlar uchun davlat tomonidan kafolatlangan tibbiy va ijtimoiy yordamning sifatini oshirish, ular uchun qulay infratuzilmani rivojlantirish kabi vazifalarni ham o'z ichiga oladi. Yurtboshimiz Sh.Mirziyoyev ta'kidlaganidek, "Ehtiyojmand oilalarning farzandlari, chin yetim, nogironligi bo'lgan va davolanishga muhtoj bolalarga alohida mehr-muruvvat ko'rsatish bo'yicha yangi tizim joriy etiladi" [6, b.15.]. Aynan shu maqsadlar uchun davlat tomonidan muayyan mablag'lar ajratilib, maxsus muassasalar va xizmatlar yo'lga qo'yildi. Nogiron yoshlarning jamiyat bilan bog'lanishini ta'minlash uchun zamonaviy kommunikatsiya vositalari, qulay transport vositalari hamda infratuzilmani yaxshilash ishlari olib borilmoqda. Shuningdek, nogiron yoshlarning jismoniy va ruhiy salomatligini yaxshilash maqsadida turli sport va madaniy tadbirlar muntazam ravishda tashkil etilmoqda. Bu tadbirlar orqali nogiron yoshlarning o'zlarini to'laqonli jamiyat a'zosi sifatida his qilishlari ta'minlanmoqda. Bundan tashqari, nogiron yoshlarning ijtimoiy faolligini oshirish, ularning huquqlarini himoya qilish mexanizmlarini kuchaytirish bo'yicha keng qamrovli tashkiliy-huquqiy choralar ko'rilmogda. Bularning barchasi nogiron yoshlarning jamiyatdagi o'rni va mavqeyini mustahkamlashda muhim ahamiyatga ega.

Harakatlar Strategiyasida nogiron yoshlar uchun yaratilgan imkoniyatlar quyidagi yo'nalishlarda amalga oshirilmoqda: Birinchidan, nogiron yoshlarning ta'lim olish imkoniyatlarini kengaytirish maqsadida ta'lim tizimida maxsus guruhlar tashkil etilib, ta'lim muassasalari nogiron shaxslar ehtiyojlariga moslashtirilmoqda. Oliy ta'lim muassasalarida inklyuziv ta'lim tizimi joriy qilinmoqda [7, Vaz. Mah. Q. 518-son], maxsus o'quv dasturlari ishlab chiqilib, nogiron yoshlarning ta'lim olish imkoniyatlarini yaxshilash choralari kuchaytirilmoqda [8, Vaz. Mah. Q. 46-son]. Ikkinchidan, nogiron yoshlarning bandligini ta'minlash bo'yicha davlat dasturlari ishlab chiqilib, ish bilan ta'minlash imkoniyatlari kengaytirilmoqda [9, PQ-57-son]. Nogironlarga mos keladigan maxsus ish o'rinlari yaratilib, ular uchun kasb-hunar o'rgatish kurslari va treninglar tashkil etilmoqda. Bundan tashqari, nogiron yoshlarning tadbirkorlik faoliyatini boshlashlari uchun moliyaviy va maslahat yordami ko'rsatish choralari amalga oshirilmoqda. Uchinchidan, nogiron yoshlarning sog'lig'ini saqlash va ijtimoiy integratsiyasini ta'minlash uchun tibbiy-ijtimoiy xizmatlar tizimi rivojlantirilmoqda. Tibbiy xizmat ko'rsatish sifati va qulayligini oshirish maqsadida tibbiyot muassasalari zarur jihozlar bilan ta'minlanmoqda [2, Vaz. Mah. Q. 175-son]. Bundan tashqari, nogiron yoshlarning jamiyat bilan faol muloqot qilishlari uchun qulay infratuzilma yaratish choralari ko'rilmogda. To'rtinchidan, nogiron yoshlarning sport, madaniyat va san'at sohalaridagi ishtirokini qo'llab-quvvatlash bo'yicha ko'plab tadbirlar, festivallar, tanlovlar va musobaqalar tashkil qilinmoqda.

[10, PQ-389-son]. Bu tadbirlar orqali nogiron yoshlarning ijtimoiy faolligi oshirilmoqda va jamiyatdagi mavqeyi mustahkamlanmoqda.

Nogironligi bor yoshlarning ijtimoiy hayotga integratsiyasini ta'minlash, ularning turmush sifatini yaxshilash yo'lida amalga oshirilgan chora-tadbirlarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, Harakatlar Strategiyasi doirasida qator ijobiy natijalarga erishilgan. Ayniqsa, nogiron yoshlarning ta'lim olish va bandlik imkoniyatlarini oshirish, ularning jamiyatdagi faolligini rivojlantirish va ijtimoiy himoyani kuchaytirish bo'yicha muhim natijalar qayd etilgan. Jumladan, inklyuziv ta'lim tizimining rivojlanishi, kasb-hunar ta'limining yanada kengaytirilishi hamda maxsus ish joylarining tashkil etilishi kabi choralar nogiron yoshlarning jamiyatda o'z o'rinlarini topishlariga ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Biroq erishilgan natijalarga qaramasdan, nogiron yoshlarning ijtimoiy integratsiyasida hali ham hal qilinishi zarur bo'lgan qator dolzarb muammolar mavjud. Xususan, ta'lim muassasalarining moddiy-texnik bazasi hali ham yetarli darajada rivojlanmagan. Ko'plab ta'lim muassasalari nogironligi bo'lgan talabalar uchun zarur jihozlar bilan to'liq ta'minlanmagan, binolarning infratuzilmasi, jumladan panduslar, maxsus liftlar, qulay kirish yo'laklari kabi vositalarning yetishmasligi nogiron yoshlarning ta'lim olish jarayonida qiyinchiliklar yuzaga kelishiga sabab bo'lmoqda. Shuningdek, infratuzilma bilan bog'liq muammolar nafaqat ta'lim tizimida, balki ijtimoiy hayotning boshqa sohalarida ham sezilmoqda. Xususan, nogiron yoshlar uchun mo'ljallangan jamoat transporti tizimini yanada rivojlantirish, transport vositalarini moslashtirish va qulay yo'l-transport infratuzilmasini kengaytirish zarurati mavjud. Bu esa, o'z navbatida, nogiron yoshlarning mehnat faoliyatida va kundalik hayotida erkin harakatlanishlarini ta'minlash imkoniyatlarini oshiradi.

Nogiron yoshlarning bandligini ta'minlash yo'nalishida ham mavjud dasturlarning yetarlicha samarali emasligi kuzatilmoqda. Garchi davlat tomonidan maxsus ish joylarini yaratish choralari ko'rilayotgan bo'lsa-da, ushbu ish joylari hali yetarlicha emas va ko'pincha nogiron yoshlarning individual qobiliyatlari va ehtiyojlarini to'liq inobatga olmaydi. Natijada, nogiron yoshlarning ko'pchiligi kasb-hunar ta'limidan o'tgan bo'lsa-da, amaliyotda band bo'lish va o'z bilim hamda ko'nikmalarini qo'llash imkoniyatidan mahrum bo'lmoqda.

Bundan tashqari, nogiron yoshlarning ijtimoiy integratsiyasiga to'sqinlik qiluvchi yana bir muhim omil – jamiyatda nogironlarga nisbatan mavjud bo'lgan stereotiplar va salbiy munosabatdir. Jamiyatda nogironlik haqidagi tushunchalar hali ham yetarlicha rivojlanmagan, bu esa nogiron yoshlarning to'laqonli hayot kechirishlariga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Yuqoridagi muammolarni bartaraf etish uchun ta'lim muassasalarining moddiy-texnik bazasini rivojlantirish, infratuzilmani yanada takomillashtirish, nogiron yoshlar uchun transport tizimini yaxshilash, ularning individual ehtiyojlarini hisobga olgan holda ish joylarini ko'paytirish va jamiyatdagi stereotiplarni kamaytirish bo'yicha keng qamrovli chora-tadbirlarni amalga oshirish zarurati mavjud. Ushbu yo'nalishlarda davlat dasturlarini yanada takomillashtirish, davlat-xususiy sheriklik loyihalarini kengaytirish, shuningdek, jamoatchilik orasida tushuntirish ishlarini kuchaytirish zarurdir. Mazkur choralar nogiron yoshlarning ijtimoiy integratsiyasini yanada samarali amalga oshirish imkonini beradi.

Xulosa va takliflar. O'zbekiston Respublikasida 2017–2021-yillarda amalga oshirilgan Harakatlar Strategiyasi mamlakat ijtimoiy-siyosiy hayotida muhim o'zgarishlarni amalga oshirishga, xususan nogironligi bor yoshlarning ijtimoiy hayotga to'laqonli integratsiyasi uchun yangi imkoniyatlarni yaratishga imkon berdi. Mazkur strategiya doirasida nogiron yoshlarning

ta'lim olishlari uchun qulay sharoitlar yaratish, ularning bandligini ta'minlash, tibbiy va ijtimoiy xizmatlar sifatini yaxshilash kabi ko'plab muhim tadbirlar amalga oshirildi. Bu chora-tadbirlar orqali nogiron yoshlarning jamiyatdagi mavqeyi sezilarli darajada yaxshilandi, ularning kundalik hayotda va jamiyatning turli sohalarida faol ishtirok etish imkoniyatlari oshdi.

Ammo amalga oshirilgan ishlar bilan birga, mavjud muammolarni ham inkor etib bo'lmaydi. Nogiron yoshlarning ta'lim muassasalaridagi moddiy-texnik baza yetarlicha rivojlanmaganligi, infratuzilmaning nogiron yoshlarning ehtiyojlariga moslashtirilmaganligi, shuningdek, nogiron yoshlar uchun ish o'rinlarining yetishmasligi kabi masalalar hozirgi kunga kelib ham dolzarbligicha qolmoqda. Bu muammolar nogiron yoshlarning jamiyatga integratsiyasini va ijtimoiy-iqtisodiy hayotda teng huquqli ishtirokini sezilarli darajada cheklaydi.

Yuqoridagi muammolarni bartaraf etish va nogiron yoshlar uchun yanada qulay shart-sharoitlarni yaratish uchun quyidagi **takliflarni** ilgari surish mumkin:

- Nogiron yoshlarning ta'lim olish imkoniyatlarini yanada kengaytirish uchun barcha turdagi ta'lim muassasalarini zarur jihozlar bilan ta'minlash, binolarning infratuzilmasini nogironlar uchun qulay qilib qayta jihozlash lozim.
- Inklyuziv ta'lim tizimini keng miqyosda joriy qilish va uning samaradorligini oshirish maqsadida pedagoglar va xodimlar uchun muntazam ravishda maxsus treninglar va malaka oshirish kurslarini tashkil etish zarur.
- Nogiron yoshlarning mehnat bozorida raqobatbardoshligini oshirish uchun ularni zamonaviy kasb-hunar ko'nikmalariga o'qitish hamda mehnat bozoridagi talablarni hisobga olgan holda maxsus ish joylarini yaratish choralarini kuchaytirish talab etiladi.
- Nogiron yoshlarning ijtimoiy integratsiyasini ta'minlash uchun transport va boshqa ijtimoiy infratuzilmani yaxshilash, maxsus jihozlangan transport vositalarini ko'paytirish lozim.
- Jamiyatda nogiron yoshlarning mavqeyini mustahkamlash va ularga nisbatan mavjud stereotiplarni yo'qotish maqsadida ommaviy axborot vositalari va ijtimoiy tarmoqlar orqali muntazam ravishda tushuntirish ishlari olib borilishi kerak.
- Nogiron yoshlarning davlat va jamiyat boshqaruvida faol ishtirokini rag'batlantirish, ularning manfaatlarini himoya qiluvchi tashkilotlar faoliyatini qo'llab-quvvatlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Ushbu tavsiyalarni amalga oshirish orqali nogiron yoshlarning huquqlari to'liq ta'minlanadi, ularning jamiyatdagi o'rni va imkoniyatlari yanada kengayadi hamda mamlakatda ijtimoiy adolat va barqarorlik mustahkamlanadi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 07.02.2017 yildagi PF-4947-son // <https://lex.uz/uz/docs/-3107036>
2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori, 19.03.2025 yildagi 175-son // <https://lex.uz/uz/docs/-7443868>;
3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori, 27.02.2025 yildagi 126-son // <https://lex.uz/uz/docs/-7410361>;
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 08.11.2024 yildagi PQ-389-son // <https://lex.uz/uz/docs/-7215989>
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 27.02.2023 yildagi PQ-74-son // <https://lex.uz/uz/docs/-6391378>

6. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга мурожаатномаси ҳамда Ўзбекистон ёшлари форумида сўзлаган нутқидан иқтибослар [MOT]: публитсистика. - Тошкент: «ТАСВИР» нашриёт уйи, 2021. - б. 15.
7. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori, 19.08.2024 yildagi 518-son // <https://lex.uz/uz/docs/-7086233>
8. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori, 25.01.2024 yildagi 46-son // <https://lex.uz/docs/-6779571?ONDATE=26.01.2024%2000>
9. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 21.12.2021 yildagi PQ-57-son // <https://lex.uz/ru/docs/-5789981?ONDATE=10.05.2024>
10. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 08.11.2024 yildagi PQ-389-son // <https://lex.uz/uz/docs/-7215989>

Received: 16 March 2025

Accepted: 5 April 2025

Published: 15 April 2025

Article / Original Paper

SOCIO-ECONOMIC LIFE OF THE CITY OF NAMANGAN AT THE END OF THE 19TH – EARLY 20TH CENTURY

Abdullayev Ilhomjon Ikromjonovich,

University of Business and Science

Higher educational institution,

Lecturer of the Department of Social Sciences

Abstract. This study is devoted to the study of the socio-economic life of the city of Namangan in the late 19th - early 20th centuries. During this period, the city achieved certain development in the fields of industry, trade and agriculture, and practical crafts and market relations expanded. The study analyzed the social structure of the city's population, crafts and trade activities, forms of ownership, and transport networks. It also covered the impact of the Jadid movement on the development of the city and changes in the field of education. The analysis based on the sources allows us to better understand the economic life and urbanization processes of the city of Namangan.

Keywords: History of Namangan, late 19th - early 20th centuries, socio-economic life, trade and crafts, farming and agriculture, markets and trade routes, factories and plants, workers and labor force, urbanization processes, population structure and demography, education and culture, Islam and religious life, transport and communication, management system and local government, modernization processes.

XIX ASR OXIRI – XX ASR BOSHLARIDA NAMANGAN SHAHRINING IJTIMOIY-IQTISODIY HAYOTI

Abdullayev Ilhomjon Ikromjonovich,

University of Business and Science

oliy ta'lim muassasasi,

Ijtimoiy fanlar kafedrasi o'qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur tadqiqot XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Namangan shahrining ijtimoiy-iqtisodiy hayotini o'rganishga bag'ishlangan. Ushbu davrda shahar sanoat, savdo va qishloq xo'jaligi sohalarida muayyan taraqqiyotga erishgan bo'lib, amaliy hunarmandchilik va bozor munosabatlari kengaygan. Tadqiqotda shahar aholisining ijtimoiy tarkibi, hunarmandchilik va savdo faoliyati, mulkchilik shakllari hamda transport tarmoqlari tahlil qilingan. Shuningdek, jadidchilik harakatining shahar rivojiga ta'siri va maorif sohasidagi o'zgarishlar ham yoritilgan. Manbalar asosida olib borilgan tahlillar Namangan shahrining iqtisodiy hayoti va urbanizatsiya jarayonlarini yaxshiroq anglash imkonini beradi.

Kalit so'zlar: Namangan tarixi, XIX asr oxiri – XX asr boshlari, ijtimoiy-iqtisodiy hayot, savdo va hunarmandchilik, dehqonchilik va qishloq xo'jaligi, bozorlar va savdo yo'llari, fabrika va zavodlar, mehnatkashlar va ishchi kuchi, urbanizatsiya jarayonlari, aholi tarkibi va demografiya, maorif va madaniyat, islom va diniy hayot, transport va aloqa vositalari, boshqaruv tizimi va mahalliy hokimiyat, zamonaviylashuv jarayonlari.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I4Y2025N14>

Uyezd markazi sifatida Namangan shahrida ijtimoiy-iqtisodiy hayot mustamlakachilik tartiblariga mos ravishda boshqarila boshlandi. Butun Turkistonda bo'lgani kabi sanoat, savdo va paxtachilikning rivojlanishida temir yo'llarning qurilishi muhim ahamiyat kasb etdi. Temir yo'llar avvalo harbiy maqsadlarda barpo etildi. Chunki keng hududni nazorat qilish uchun

Turkistonning istalgan viloyati yoki shahriga Rossiyadan tezkorlik bilan jangovar kuchlarni yetkazib kelish, ularni zarur o'q-dori va boshqa muhim resurslar bilan ta'minlash zarur edi. Shu bilan birga, bosib olingan hududda chegara tumanlarida yangi mudofaa inshootlarini qurish muhim vazifaga aylangan edi.

Chor hukumatining temir yo'llarning qurilishi harbiy strategiyaning ajralmas qismi bo'lib, shu bilan birga, mustamlaka boyliklarini samarali tashib ketishning asosiy vositasiga aylandi. Tuya karvonlari orqali tashilayotgan boyliklar mustamlakachilar talabini qondirmas edi. Shu bois o'lkaning yerosti va yer usti boyliklarini qudratli texnika - temir yo'l transporti orqali eksport qilish ustuvor vazifa sifatida belgilandi [1. – C. 28-29].

Turkiston o'lkasidagi ilk temir yo'l 1880-yil sentyabr oyida Mixaylov posti va Mullaqo'r o'rtasidagi 26 kilometrlik masofada qurildi. 1898-yilda Marv – Kushka yo'nalishi barpo etildi va bir yil o'tib Farg'ona vodiysi ham Toshkent orqali temir yo'l tizimiga ulandi [2. – B. 30]. 1908-yilda «Qo'qon – Namangan» temir yo'l jamiyati tashkil etilib, davlat tomonidan qurilayotgan temir yo'llar endilikda xususiy kapital hisobiga bunyod etila boshlandi. 4 million 584 ming so'mlik aksiya kapitaliga ega bo'lgan mazkur jamiyat Qo'qon – Namangan orqali Jalolobodgacha temir yo'l tarmoqlarini barpo etish huquqini oldi. 1912-yilda Qo'qon – Namangan temir yo'li to'liq qurilib, foydalanishga topshirildi.

Jadid taraqqiyparvarlari, jumladan, Cho'lpon, hukumat siyosati va jamoatchilik munosabatiga o'z qarashlarini bayon etgan edilar. Ular Farg'onada temir yo'l qurilishini ijobiy baholagan holda, bu jarayonning salbiy oqibatlariga ham e'tibor qaratdilar. Cho'lpon temir yo'l qurilishi tufayli mahalliy aholining o'z yerlarini arzon narxga sotib, markazlardan uzoqlashib, qashshoqlikka mahkum bo'lishi hamda ular o'rnini yevropalik muhojirlar egallayotganidan tashvishda edi.

Cho'lponning Vatan va ona tuproq haqidagi fikrlari bu masalada o'ta ibratlidir: «... Vatan tuprog'i shundoq onadurki, buni xor qildik, o'zimizning ham xor bo'lmo'g'imiz ko'z oldidadur... Tuproqdan yaratilduk, demoq tuproq tanimizdur, o'z tanimizni o'zimiz sotsak, beaqllik emasmi? Ajabo!...».

Temir yo'l qurilgandan keyin o'lkaning tabiiy boyliklarini arzon va qulay yo'llar orqali tashib ketish imkoni yaratildi. 1912-yilning o'zidayoq Farg'ona viloyatidan Rossiyaga 3 399 371 pud paxta, 452 740 so'mlik teri va 192 000 so'mlik pilla eksport qilingan edi [3. – B. 34-35]. Temir yo'lning ishga tushirilishi Turkistonda, jumladan, Namanganda ham Rossiyaga xizmat qiluvchi sanoat korxonalarining paydo bo'lishiga turtki berdi. Ushbu korxonalar asosan rus kapitalistlari manfaat yo'lida Turkiston xom ashyosini qayta ishlash vositasi sifatida faoliyat ko'rsatgan. Shu sababli, bu hududda, asosan, paxtani dastlabki qayta ishlashga ixtisoslashgan sanoat korxonalari tashkil etildi. Namangandagi birinchi paxta tozalash zavodi 1887-yilda qurilgan bo'lsa, 1888-yilda yana uchta shunday zavod barpo etildi va ishga tushirildi [4. 4-iyul]. 1892-yilga kelib shaharda paxta tozalash, oziq-ovqat va to'qimachilik sanoatiga oid jami 28 ta sanoat korxonasi mavjud bo'lgan bo'lsa, 1918-yilda ularning soni 44 taga yetgan. Ulardan 17 tasi paxta tozalash zavodi, 3 tasi yog'-moy zavodi, 3 tasi pillani quritish sexi, 1 tasi pivo zavodi, 3 tasi g'isht zavodi, 2 tasi bosmaxona va boshqa mayda sanoat korxonalari hisoblanadi [5. – B. 169-175].

XX asr boshlariga kelib, paxta tozalash zavodlarining faoliyatini kengaytirish mustamlakachilar uchun muhim masalalardan biriga aylandi. Farg'ona viloyatida sanoat korxonalarining sonidan ko'ra ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi muhim ahamiyat kasb etdi.

Namangan bu borada e'tiborga molik natijalarga erishgan. Masalan, 1913–1914-yillarda Andijondagi 26 ta zavod 7 533 053 pud paxtani tozalagan bo'lsa (har bir zavod o'rtacha 289 733 pud), Namangandagi 17 ta zavod 4 114 949 pud paxtani tozalagan (har bir zavod o'rtacha 242 056 pud) [6. – B. 2]. Shaharning sanoat tarmoqlari, asosan, qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlashga yo'naltirilgan edi. Bu sohada eng ko'zga ko'ringan yo'nalish paxta tozalash sanoati bo'lib, Namanganda paxtaning yangi navlarini sinab ko'rish uchun maxsus tajriba maydonlari ham tashkil etilgan. Qishloq xo'jaligining yana bir muhim tarmog'i ipakchilik bo'lib, uyezd hududidagi xo'jaliklarning 48,1% aynan ushbu sohaga ixtisoslashgan edi [7. – B. 15]. 1914-yilga kelib, Namanganda 28 ta paxta tozalash zavodi faoliyat yuritib, uyezdga ishlab chiqarilayotgan sanoat mahsulotlarining qariyb 90 foizi aynan shu zavodlarga to'g'ri kelgan [8. – B. 12]. Namangan shahridagi 3/4-sonli paxta tozalash zavodi eng keksalangan sanoat korxonalaridan biri bo'lib, 1917-yilga qadar shahardagi yirik sanoat obyektlaridan biri sifatida tanilgan. Zavodda beshta lintern va press uchun umumiy quvvati 60 ot kuchiga teng bo'lgan bir nechta dizel dvigatellari faoliyat yuritgan. Uning o'rtacha yillik paxta qayta ishlash hajmi 327 tonnani tashkil etgan. Zavodda 160-200 nafar ishchi mehnat qilib, kuniga 10-12 soat ishlagan va o'z mehnati uchun 50-70 tiyin miqdorida maosh olgan [9. – B. 16].

Namangandagi ilk yog'-moy zavodi esa 1912-yilda ishga tushirilgan. Uning qurilishi 1902-yilda savdogarlar Andrey Ivanovich Zingel, Karl Fyodorovich Reynesgagen va Pavel Stepanovich Voronkov tashabbusi bilan boshlangan. Ular shaharning hozirgi Abdusattor Rahimov ko'chasida yog' zavodi barpo etish uchun uyezd boshlig'idan ruxsat so'rashgan. U o'z navbatida Turkiston o'lkasi general-gubernatoriga murojaat qilib, 1902-yil 10 sentyabrda 12041-sonli qaror bilan zavod qurilishiga rasmiy ruxsat olgan. 1903-yilda zavod qurilishi boshlangan va ishchi kuchining ko'p va arzonligi sababli tez fursatda yakunlangan. Xom ashyo asosan chetdan aravada olib kelinib, ish jarayoni qo'l mehnatiga tayanilgan. Dastlabki davrda ishlab chiqarilgan yog' qayta ishlanmasdan mahalliy aholiga sotilgan hamda boshqa shahar va viloyatlarga yetkazilgan. Zavodning muhandis-texnolog Xofmeystarning ma'lumotlariga ko'ra, 1913-yilda korxonada 14 ta lint mashinasi, 3 ta Amerika press moslamasi, 50 ot kuchiga ega bug' mashinasi va 2 ta yonilg'i bilan ishlaydigan motor mavjud bo'lib, bir kecha-kunduzda paxta chiqindi qayta ishlanib, 40 950 kg (2500 pud) mahsulot olingan.

1913-yilning 1-oktyabridan 1914-yilning 1-mayigacha bo'lgan mavsumda zavod 2514 tonna mahsulot ishlab chiqargan. Jumladan, 380,9 tonna yog', 16,9 tonna lint, 1146,2 tonna sheluxa, 389,2 tonna kunjara va boshqa mahsulotlar tayyorlangan. Keyinchalik zavod «Zingel va Reynesgagen savdo uyi» sifatida faoliyat yuritgan, keyin esa «Andreev sanoat-savdo shirkat»i tarkibiga kirgan [10. 5-sentabr].

Ushbu davrda rus va xorijiy kapital ishtirokida sanoat va savdo korxonalari paydo bo'lishi bilan birga, mahalliy sarmoyadorlarga tegishli sanoat va savdo korxonalari ham shakllangan. 1911-yilda Farg'ona viloyatidagi 157 ta paxta tozalash zavodining 107 tasi mahalliy boylarga tegishli bo'lgan. Mahalliy tadbirkorlar mustaqil ravishda yoki boshqa sarmoyadorlar bilan hamkorlikda zavodlarga egalik qilgan, bu esa yirik savdo-sanoat birlashmalarining vujudga kelishiga zamin yaratgan [11. – B. 9].

Namangan shahridagi yog' va ip-gazlama ishlab chiqaruvchi savdo-sanoat birlashmasi ham ana shunday yirik korxonalardan biri bo'lib, u mahalliy sarmoyadorlar o'rtasidagi bitimlar natijasida tashkil etilgan [12. 1-2 varaqlar]. Shu bilan birga, Namangan va Chust shaharlarida K. Sol'yeva, F. A. Yevseev, Rustambekov va K. Solovyev nomidagi paxta tozalash va teri oshlash

zavodlari faoliyat ko'rsatgan. Shu bilan birga, "Kavkaz va Merkurii" hamda "Vostochnyy" (Sharq) transport idoralari ham ishlagan. Bu korxonalar shahar xazinasiga yillik 10 271 so'm daromad keltirgan. Shu bilan birga, shahar ma'muriyati milliy hunarmandchilikni saqlab qolish va rivojlantirishga yetarlicha e'tibor qaratmagan. Natijada, butun o'lkada bo'lgani kabi, Namanganda ham Rossiya sanoat mahsulotlarining kirib kelishi mahalliy hunarmandchilikning pasayishiga sabab bo'lgan. Shunga qaramay, mahalliy tadbirkorlarning sa'y-harakatlari tufayli hunarmandchilikning ayrim tarmoqlari saqlab qolingan va asta-sekin rivojlantirilgan. Buni Namanganda ishlab chiqarilgan shoyi, beqasam va atlas matolari misolida ko'rish mumkin.

Beqasam to'qish texnologiyasi bilan boshqa matolardan ajralib turgan. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida beqasam matolarining eni taxminan 30–40 santimetrni tashkil etgan. Farg'ona vodiysining ko'p shaharlarida beqasam ishlab chiqarilgan bo'lsa-da, yo'l-yo'l mato to'qish bo'yicha yetakchi o'rin Namangan shahriga tegishli edi. Namanganda ishlab chiqarilgan beqasamlar yuqori sifati, pishiqligi va ohorining ustunligi bilan ajralib turgan [13. – B. 37].

Turkiston Chor Rossiyasi tomonidan bosib olinganidan so'ng, o'lkaning barcha shaharlarida bo'lganidek, Namanganda ham sanoat korxonalari barpo etildi. Biroq bu sanoat to'liq mustamlaka xarakterida bo'lib, asosan Rossiya sanoati, ayniqsa, ip-gazlama sanoati manfaatlariga bo'ysundirilgan edi. Natijada, Turkiston, jumladan, Namangan sanoatining rivojlanish yo'nalishi ham shu mustamlakachilik manfaatlariga moslashtirildi. Paxta yetishtirish uchun ajratilgan yer maydonlarining kengayishi bilan paxtachilik sanoati ham jadal rivojlandi. Masalan, 1913-yilda shaharda mavjud bo'lgan 39 ta sanoat korxonasidan 28 tasi paxta tozalash zavodlari edi [14. – B. 28].

Turkistonning istilo etilishi natijasida Namangan ham metropoliya uchun xomashyo bazasi va tayyor mahsulotlar bozoriga aylandi. Shu sababli, paxta yetishtirish hajmi tobora ortib, u asosiy ekin turiga aylandi. Masalan, 1899-yilda Namangan uyezdida 14 ming gektar yerga paxta ekilgan bo'lsa, 1911-yilga kelib bu ko'rsatkich 45 ming gektarga yetdi. Biroq bu jarayon aholining qashshoqlashuviga sabab bo'lib, ersiz dehqonlar soni ortib bordi. Masalan, 1908-yilda Farg'ona vodiysida 18 foiz oila o'z ekin maydoniga ega bo'lmagan.

Farg'ona vodiysi, jumladan, Namangan shahri metropoliya uchun nafaqat xomashyo manbai, balki davlat xazinasiga soliqlar tushumi manbai sifatida ham xizmat qildi. Soliq yuki yil sayin ortib bordi. Masalan, 1900-yilda Farg'ona aholisi davlat xazinasiga yer solig'idan tashqari 4 581 620 rubl 70 kopeykamiqdorida mablag' topshirgan. Shu yili viloyat aholisi 399 497 rubl 34 kopeyka miqdordagi mahsulot solig'ini ham to'lagan. Bundan tashqari, mahalliy amaldorlar – volost kotiblari, oqsoqollar va boshqa mansabdor shaxslarning ehtiyojlari uchun "jamoat tushumi" deb atalgan qo'shimcha soliqlar ham yig'ilgan [15. – B. 15-16].

Natijada, mahalliy aholining qarz yuki yil sayin ortib borgan. Masalan, paxtakor dehqonlarning davlat va xususiy banklardan 1912-yilda olgan qarzi 156 million 712 ming rublni tashkil qilgan. Buning 80 million 979 ming rubli Farg'ona viloyati paxtakorlari zimmasiga to'g'ri kelgan. Natijada, ko'plab dehqonlar qarz botqog'iga botib, iqtisodiy inqirozga duch kelgan [16. – B. 400-401].

Farg'ona viloyati tarkibiga kiruvchi Namangan uyezdi aholisi ham mustamlaka zulmining og'ir oqibatlarini his etgan. Bu holat turmush darajasining keskin pasayishiga olib kelgan. Farg'ona vodiysining boshqa hududlarida bo'lganidek, Namangan shahrida ham nafaqat dehqonlar, balki o'n minglab hunarmand va kosiblar ham iqtisodiy qiyinchiliklarga duch kelgan. Bunday vaziyatga Rossiya sanoati tomonidan ishlab chiqarilgan uy-ro'zgor

buyumlari, ayniqsa yengil sanoat mahsulotlarining mahalliy bozorlarni to'ldirib yuborganligi sabab bo'lgan. Natijada, mahalliy hunarmandchilik mahsulotlari bozordan siqib chiqarilib, hunarmandchilikning ko'plab an'anaviy turlari inqirozga uchragan. Bu esa qashshoq aholi sonining ortishiga olib kelgan. Turkistonning Rossiya tomonidan bosib olinishi natijasida o'lkaga Yevropa tibbiyotining ayrim elementlari kirib kelib, tibbiy muassasalar tashkil etildi. 1868-yilda Toshkentda ilk harbiy lazaret ochildi. Keyingi yillarda ham tibbiy muassasalar barpo etildi: 1872-yilda Samarqandda 20 o'rinli shifoxona, 1873-yilda Xivada, 1891-yilda esa Buxoroda shifoxonalar faoliyat yurita boshladi.

Biroq, bu lazaret va shifoxonalar asosan harbiy qismlar qo'shida tashkil etilgan bo'lib, rus harbiylari va amaldorlari oilalariga xizmat ko'rsatgan. Mahalliy aholi esa tibbiy xizmatdan yetarlicha foydalana olmas edi, chunki tibbiy muassasalar yetarli emas edi va rus tilini bilmagan aholi shifokorlar bilan muloqot qila olmasdi. Ayniqsa, ayollar uchun statsionar tibbiy xizmat uzoq vaqt davomida tashkil etilmagandi. Faqat 1878-yilda Toshkentda xayriya jamiyati tashabbusi bilan 4 o'rinli tug'ruqxona ochildi, 1883-yilda esa bolalar va ayollar uchun ambulatoriyalar faoliyat boshladi.

Korxonalarda mahalliy ishchilarning ijtimoiy himoyasiga deyarli e'tibor berilmagan, ular antisanitariya sharoitda sutkasiga 14-15 soat mehnat qilishga majbur edi. Viloyatlardagi ahvol esa bundan-da yomon edi. Shu bois 1876-yili Namangan yaqinidagi Jiydakapa qishlog'ida epidemik vabo tarqaldi. Oqibatda to'rt kun ichida 20 kishi hayotdan ko'z yumdi [17. – B. 113].

Viloyat ma'murlari voqeadan vahimaga tushib, kasallik sabablari aniqlash uchun tibbiyot xodimini yubordi. Shuningdek, vabo bilan kasallangan bemorlar va dezinfeksiya ishlari uchun dorilar tayyorlash haqida qaror qabul qilindi. Boshqarma viloyatning boshqa hududlarida ham vabo belgilari haqida ma'lumot to'plash vazifasini bajardi.

Farg'ona viloyat boshqarmasi Jiydakapa qishlog'iga vrach Mazurkevich va feldsher yubordi [18. – B. 4-5]. Vabo bilan og'rikan bemorlar uchun dorilar xaridiga 1876-yil 4-oktyabrda 3384-sonli qarorga muvofiq 600 so'm ajratildi. Biroq, ajratilgan mablag'dan faqat 330 so'm dorilar uchun sarflanib, qolgan 270 so'm Qo'qon uyezdi xazinasini kreditini tiklash maqsadida yo'naltirildi. Chor hukumatining Turkiston boyliklaridan millionlab daromad olgan bo'lsa-da, mahalliy aholi tibbiy himoyasi uchun juda kam mablag' ajratardi [19. – B. 28].

Farg'ona viloyati vrachi 1090-sonli buyrug'iga asosan Namanganga yuborilgan doktor Preobrazhenskiy o'z raportida shunday deydi: «...Shu yilning 5-oktyabrdagi 1090-sonli buyruqiga muvofiq, men feldsher Ivanuyev bilan birgalikda Namanganga yo'l oldim. Maqsad – uyezdga tarqalgan kasallikning mohiyatini o'rganish va uning oldini olish choralari ko'rish» [20. – B. 50-54]. Namangan shahriga yetib kelgach, atrof qishloqlarda istiqomat qiluvchi oqsoqollar va mahalliy aholi bilan muloqot qilib, ularning sog'ligi haqida ma'lumot to'pladim. Ular orasida hech qanday yuqumli kasallik aniqlandi. Mish-mishlarga ko'ra, Jiydakapadan so'ng kasallik Namangandan 15 km uzoqlikda, Chust yo'lida joylashgan To'raqurg'on qishlog'ida ham kuzatilganligi aytiladi. Biroq, bu ma'lumot tasdig'ini topmadi. Namangan va Chust, shuningdek, Chust va Qo'qon uyezdida oralig'ida ham hech qanday yuqumli kasallik qayd etilmagan (doktor Preobrazhenskiyning 1876-yil 11-oktyabrdagi hisobotidan).

Shundan so'ng, viloyat rahbarlari Namangan shahrida ham shifoxona tashkil etish zarurligini anglab, Turkiston general-gubernatorligi huzuridagi Qurilish qo'mitasiga rasmiy murojaat yo'lladilar [21. – B. 3]. Qurilish qo'mitasi 1885-yil 26-yanvardagi 72-sonli xatida Turkiston general-gubernatoriga Namangan shahrida 12 361 so'm 68 tiyinlik shifoxona va unga

xizmat ko'rsatuvchi bino uchun 4 960 so'm 44 tiyinlik loyiha va smetani tasdiqlashni taklif qildi. Nihoyat, 1886-yilda Namangan shahrida 20 o'rinli shifoxona tashkil etildi [22. – B. 5-6]. 1895-yilga kelib, Namangan uyezdida 20 o'rinli shifoxona, mahalliy ayollar va bolalar uchun davolash muassasasi hamda harbiy lazaret faoliyat yuritgan. Shu yili shaharning daromadi 55 478 so'mni, xarajatlari esa 51 833 so'mni tashkil etgan bo'lib, bu mablag'dan atigi 10 450 so'm tibbiyot sohasiga yo'naltirilgan, xolos [23. – B. 69].

Tibbiyotning muhim tarkibiy qismi bo'lgan dorishunoslik ham mustamlaka davrida Turkistonda rivojlanmagan sohalardan biri hisoblangan. Birinchi dorixona 1874-yilda Toshkentda tashkil etilgan. 1914-yilga kelib, butun Turkiston hududida jami 33 ta xususiy dorixona faoliyat ko'rsatgan bo'lib, ularda 80 nafar dorishunos ishlagan. Biroq, qishloq aholisi dorixonalar xizmatidan deyarli foydalana olmagan. Shuningdek, tibbiy sanoat umuman mavjud emas edi. Turkiston o'lkasida yuqumli kasalliklar tufayli vafot etganlar soni juda yuqori bo'lgan. Masalan, 1892-yilda Farg'ona viloyati tibbiy hisobotida quyidagi ma'lumotlar qayd etilgan: «Aniq ma'lumotlarga ko'ra, 1892-yilda viloyat aholisi 846 040 kishini tashkil etgan. Yil davomida shifoxonalarda davolanib tuzalganlar soni 9 316 nafar bo'lgan bo'lsa, 6 388 kishi vafot etgan. 1891-yilda esa aholi soni 830 521 nafarni tashkil qilgan. 1892-yilda vrachlik xizmatiga 34 478 kishi murojaat qilgan bo'lib, ulardan 3 889 tasi hayotdan ko'z yumgan. Solishtirish uchun, 1891-yilda vrachlarga murojaat qilganlar soni 38 737 nafar bo'lib, ular orasida 64 kishi vafot etgan» [24. – B. 1-2]. Nafaqat Namanganda, balki butun Farg'ona viloyati va Turkiston o'lkasida ham vabo, tanosil kasalliklari va zahm keng tarqalgan edi. Tibbiy xizmatning yetarli darajada tashkil etilmaganligi tufayli bu kasalliklar yuqumli tus olib, ko'plab odamlarning hayotiga zomin bo'lgan. Xususan, vabo epidemiyasi tufayli o'lkada 38 ming kishi vafot etgan. 1892–1915-yillar davomida vabo epidemiyasi olti marotaba qayd etilgan.

Muammolardan biri tibbiy muassasalarining yetarli emasligi va shifokorlar asosan xorijiy millat vakillaridan iborat bo'lgani sababli mahalliy aholi ularga murojaat qilish imkoniyati cheklangan edi. Shuningdek, mustamlaka ma'muriyati tomonidan mahalliy xalqning tibbiy xizmatlardan foydalanishiga qator to'siqlar qo'yilgan. Masalan, 1914-yilda butun Turkiston bo'yicha atiga 64 ta shifoxona faoliyat ko'rsatgan bo'lib, ularda jami 976 ta o'rin mavjud edi. Bu esa 10 ming nafar aholiga nisbatan atiga 2,3% kishining tibbiy xizmatdan foydalanish imkoniyati borligini ko'rsatadi. Eng achinarlisi, tibbiy xizmatlar to'lovli bo'lgan. Mustamlaka siyosati natijasida ko'plab soliqlar yuklangan, og'ir mehnat sharoitida hayot kechirgan mahalliy aholi esa o'z sog'lig'i uchun kerakli mablag'ni ajratish imkoniyatiga ega emas edi.

Xulosa qilib aytganda, XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Farg'ona viloyati, jumladan, Namangan shahrida tibbiyot sohasida qiyin ahvolda edi. Viloyatda tashkil etilgan tibbiyot muassasalari soni juda kam bo'lib, ular asosan rus ma'murlari va ularning oilalariga xizmat ko'rsatish uchun mo'ljallangan edi. Mahalliy aholi orasida tibbiyot mutaxassislarining yo'qligi rus shifokorlari bilan muomala qilish imkoniyatini cheklab, bemorlarni og'ir holatda qoldirgan. Shu bois kasalliklar tufayli vafot etish keng tarqalgan holatga aylangan. Mustamlakachilik siyosati mahalliy aholining ijtimoiy va iqtisodiy hayotiga salbiy ta'sir o'tkazib, tibbiy xizmatlardan teng foydalanish imkoniyatini cheklagan. Bu siyosat aholini jaholat va qashshoqlik botqog'ida ushlab turishga yo'naltirilgan bo'lib, Namangan shahrining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga jiddiy to'siq bo'lgan.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Ахмаджанова З.К. Железнодорожное строительство в Средней Азии и Казахстане. Конец XIX-начало XX в. -Т.: Фан, 1984. – С. 28-29.
2. Ахмаджанова З.К..... – С. 30.
3. Ахмаджанова З.К. Железнодорожное строительство в Средней Азии и Казахстане. Конец XIX-начало XXв. – Т.: Фан, 1984. – С. 34-35.
4. Туркстанские ведомости. 1898. 4 июля.
5. Ўзбекистон тарихи. II- том . – Т.: Ўзбекистон, 1971 . – Б. 169-175.
6. Обзор Ферганской долины за 1892 г. Новый Маргилан, 1895 г. С II.
7. Усманов И. Зарождение капиталистических отношений в сельском хозяйстве Ферганской долины (конец XIX – начало XX вв.). Автореф: дис.к.и.н. -Ташкент, 1983. – С. 15.
8. Обзор Ферганской долины за 1892 г. Новый Маргилан, 1895. – С.12.
9. Мирзалиева Э., Бозорова М. Наманганинг XIX аср бошида социал - иқтисодий ва маданий ривожланиши. -Наманган, 1998. –Б.16.
10. Носиров О. Шахримизнинг кўхна корхонаси // Наманган ҳақиқати. 1998 йил. 5 сентябр.
11. Рахимов М. История Ферганы. – Тошкент: Фан. 1984. – С. 9.
12. ЎзР МА. 214-фонд, 1-рўйхат, 1-иш, 1-2-варақлар.
13. Маҳкамова М.С. Беқасам. – Т.: Фан, 1971. – Б. 37.
14. Акрамов З.М. Наманганская область (историко-географический очерк). –Т.: Из-во АН Уз ССР. 1954. – С. 28.
15. Касимбеков К.Ф. Из истории народных движений в Фергане в конце XIX начало XX века. – Тошкент.: Фан, 1978. – С. 16-17.
16. Зиёев Ҳ. Туркистонда Россия тажаввузи ва ҳукмронлигига қарши кураш. – Тошкент.: Шарқ, 1998. – Б. 400-401.
17. ЎзР МА. 19-фонд, 1-рўйхат, 10390-иш. 113-варақ.
18. ЎзР МА. 19-фонд, 1-рўйхат, 10390-иш, 4-5-варақлар.
19. ЎзР МА. 19-фонд, 1-рўйхат, 10390-иш, 28-варақ.
20. ЎзР МА. 19-фонд, 1-рўйхат, 10390-иш, 50-54-варақлар.
21. ЎзР МА. 1-фонд, 2-рўйхат, 208-иш, 3-варақ.
22. ЎзР МА. 1-фонд, 2-рўйхат, 208-иш, 5-6-варақлар.
23. Брокгауз Ф.А., Ефронь И.А. Энциклопедический словарь. Т. -XX. С.Петербург. Типо-литография. И.А. Ефрона, 1897. – С. 69.
24. ЎзР МА. 19-фонд, 2-рўйхат, 204-иш, 1-2-варақлар.

Received: 16 March 2025

Accepted: 5 April 2025

Published: 15 April 2025

Article / Original Paper

THE ROLE OF SERICULTURE IN THE DEVELOPMENT OF NATIONAL HANDICRAFTS IN UZBEKISTAN

Sodikova Makhbubakhon Rakhmonaliyevna

Lecturer at Fergana State University

Abstract. This article examines the role of sericulture in the development of Uzbekistan's national crafts. The article analyzes the role of sericulture in the history of Uzbekistan, its revival and development during the years of independence, as well as the economic, cultural, and social significance of the industry. The article concludes by emphasizing the importance of sericulture in the development of Uzbekistan's national crafts and offers suggestions for further development of the industry..

Keywords: handicrafts, cocoon, silk, fabric, textiles, cloth, silk, natural fiber, sericulture.

O'ZBEKISTONNING MILLIY HUNARMANDCHILIGI RIVOJIDA IPAKCHILIKNING O'RNI

Sodiqova Maxbubaxon Raxmonaliyevna

Farg'ona davlat universiteti falsafa va milliy g'oya kafedrasi o'qituvchisi

E-mail: sodikovamahbubahon@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqola O'zbekiston milliy hunarmandchiligi rivojida ipakchilikning o'rnini o'rganadi. Maqolada ipakchilikning O'zbekiston tarixidagi roli, mustaqillik yillarida uning tiklanishi va rivojlanishi, shuningdek, sohaning iqtisodiy, madaniy va ijtimoiy ahamiyati tahlil qilinadi. Maqola xulosasida ipakchilikning O'zbekiston milliy hunarmandchiligi rivojida o'zni muhimligi ta'kidlangan va sohani yanada rivojlantirish bo'yicha takliflar berilgan.

Kalit so'zlar: hunarmandchilik, pilla, ipak, mato, to'qimachilik, gazlama, shoyi, tabiiy tola, ipakchilik.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I4Y2025N15>

Kirish. O'zbekiston tarixida ipakchilikning o'zni juda qadim zamonlarga borib taqaladi. Ipakchilikning O'rta Osiyoga kirib kelishi milodiy IV asrlarga to'g'ri keldi. Bu davrda Buyuk ipak yo'li orqali ipak qurti va uning yetishtirish texnologiyalari Xitoydan O'zbekiston hududiga tarqalgan. O'rta Osiyo, xususan, O'zbekiston hududi Buyuk ipak yo'lining muhim qismi bo'lganligi sababli, ipak ishlab chiqarish va savdosi bu yerda keng rivojlangan. Qadimiy shaharlar, masalan, Samarqand va Buxoro ipak ishlab chiqarishning yirik markazlariga aylangan.

O'rta asrlarda ipakchilik yanada rivojlanib, yuqori darajaga ko'tarilgan. Ipak matolar, xususan, atlas, adras, shoyi kabi matolar ishlab chiqarish keng tarqalgan.

Rossiya imperiyasi davrida O'zbekiston ipakchilik sanoati Rossiya sanoati uchun xom ashyo manbaiga aylantirilgan. Pilla yetishtirish hajmi oshirilgan, ammo ipakni qayta ishlash sanoati rivojlanmagan. Turkistonda 1867-1872-yillar davomida mexanik dastgohlari bo'lgan yettita pillakashlik fabrikalari ochilgan [4:17]. O'zbekiston hududida ishlab chiqarilgan ipaklar

nafaqat mahalliy bozorda, balki xorijda ham katta shuhrat qozongan. Ipak matolarning keng iste'molda bo'lgani mavsumda ommaviy ravishda ipak qurtini parvarish qilish va qo'l mehnatiga asoslangan mahalliy ipakchilikning rivojiga sabab bo'ldi [4: 30].

Markaziy Osiyo aholisi hunarmandchilikda asrlar davomida to'qimachilik mahsulotlari tayyorlash bilan bog'liq turli xil an'analar yuzaga kelgan bo'lib, XIX asr oxiri – XX asr boshlarida ham o'lka aholisi, xususan farg'onaliklar bu an'analardan foydalanib kelmoqda edi [5: 113].

Sovet davrida ipakchilik sanoati davlat tomonidan rejalashtirilgan iqtisodiyotning bir qismi sifatida rivojlantirilgan. Pilla yetishtirish hajmi yanada oshirilgan, ipak kombinatlari qurilgan. Sovet hokimiyati ipakchilik sohasini rivojlantirish maqsadida bu tarmoq uchun agronom kadrlar va ipak qurti urug'chiligi mutaxassislarini tayyorlashga e'tibor qaratgan [4:67]. 1922-yilda ipakchilik sohasini ilmiy tashkil etishga qaratilgan Toshkent va Farg'ona stansiyalari ochilgan [4:68]. 1927-yil 12-noyabrda Toshkent ipakchilik stansiyasi bazasida «O'rta Osiyo ipakchilik va ipakshunoslik instituti (O'OITI – SANIISH)» tashkil etilgan [4: 68]. Ammo, bir tomonlama rivojlanish, asosan xom ashyo yetishtirishga e'tibor qaratilishi, sifat va xilma-xillikning yetarli emasligi kabi muammolar mavjud bo'lgan.

O'zbekiston mustaqillikni qo'lga kiritgandan so'ng hunarmandchilik rivojida yangi davr boshlandi, xalq hunarmandchiligi bozor qoidalari zahirida qaytadan tiklandi. O'zbekistonda mahalliy sanoat korxonalarining birinchilar qatori xususiylashtirilishi natijasida mayda davlat korxonalari hunarmandlarning xususiy korxonalariga aylantirildi, yangi hunarmandchilik korxonalari ochildi. Hunarmandchilik faqat ichki bozorga emas, balki eksportga ham ishlay boshladi. Hunarmandchilikning tashkiliy shakli ham o'zgardi: kichik oilaviy korxona, yakka tartibdagi mehnat faoliyati shaklida rivojlana bordi [6: 421].

Materiallar va metodlar. 2000-2021-yillarda O'zbekistonda hunarmandchilikni rivojlantirish va qo'llab-quvvatlash bo'yicha qator qonun va qarorlar ishlab chiqildi. Jumladan 2009-yilda "Yuridik shaxs tashkil etmasdan oilaviy tadbirkorlikni hamda hunarmandchilik faoliyatini rivojlantirish va kengaytirish chora-tadbirlari to'g'risida" [1:1] prezident qarori, hunarmandlarni har tomonlama qo'llab-quvvatlash masalalariga bag'ishlangan. 2021-yilda "Hunarmandchilik faoliyatini qo'llab-quvvatlash tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" [3:1]. Ushbu qaror hunarmandchilik sohasida marketing va savdo tizimini takomillashtirish, eksportga ko'maklashish va hunarmandchilik mahsulotlarini targ'ib qilishga qaratilgan. Bundan tashqari O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Hunarmandchilikni yanada rivojlantirish va hunarmandlarni har tomonlama qo'llab-quvvatlash to'g'risida"gi Farmonida o'zbek xalqning boy madaniy merosi va tarixiy an'alarini to'liq saqlab qolish va ko'paytirish, milliy hunarmandchilik, xalq badiiy va amaliy san'atini yanada rivojlantirish, hunarmandchilik faoliyati bilan shug'ullanuvchi fuqarolarni har tomonlama qo'llab-quvvatlash bo'yicha maqsadli va kompleks chora-tadbirlarni amalga oshirish, shu asosda aholi, ayniqsa, yoshlar, ayollar va kam ta'minlangan oilalar bandligini ta'minlash maqsadida hunarmandchilik sohasida bajarilishi lozim bo'lgan bir qator vazifalar belgilab berilgan [2: 1].

O'zbekistonning Buxoro, Samarqand, Xiva shaharlarida hamda Farg'ona viloyatining Marg'ilon shahri azal-azaldan ipakchilar, hunarmandlar yurti deb ta'riflanadi. 2017-yilda YUNESKOning Nomoddiy madaniy merosi muhofaza qilish bo'yicha hukumatlararo qo'mitasining qarori bilan o'zbek an'anaviy atlas va adraslarini tayyorlash texnologiyasi YUNESKOning nomoddiy madaniy merosi saqlash bo'yicha eng yaxshi amaliyotlar reyestriga kiritilgan. Noyob amaliyot "Marg'ilon hunarmandchilikni rivojlantirish, atlas va adraslarni

himoya qilish, an'anaviy texnologiyalarni yaratish markazi" deb nomlandi [8:2]. 2020-yil boshida davlat va xususiy sheriklik asosida Marg'ildonda yana bir hunarmandchilik markazi qurildi [8:2]. Bu erda atlas va adrasning 200 ga yaqin turi, gilamchalar, tikuvchilik va boshqa mahsulotlar ishlab chiqariladi. Gilamlar asosan Turkiyaga, atlas, adras matolar AQSH, Italiya, Fransiya, Rossiya, Qozog'iston, Tojikiston kabi mamlakatlarga eksport qilindi [9: 3].

Muhokama va natijalar. O'zbekistonda xotin-qizlar milliy hunarmandchilikning turli sohalarida faol ishtirok etib kelganlar. Ipakchilik sohasida xotin-qizlar o'zlarining mohir qo'llari bilan tabiiy ipakdan chiroyli va mustahkam matolar to'qishgan. Farg'ona viloyatida Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 20-noyabrdagi "Xotin-qizlarni ish bilan ta'minlash va ular o'rtasida tadbirkorlikni rivojlantirishni yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi, Prezidentning 2021-yil 5-martdagi "Xotin-qizlarni qo'llab-quvvatlash, ularning jamiyat hayotidagi faol ishtirokini ta'minlash tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarorlari ijrosiga jadal kirishilgani hududda ishsizlik muammosini hal etishga tashlangan ishonchli odimlardan biri bo'ldi.

2020-yilda tajriba tariqasida Marg'ilon shahrida davlat-xususiy sheriklik asosida qurilgan "Hunarmandchilik markazi" bunyod etildi. Markazda 200 dan ortiq turdagi atlas va adras to'qish, gilamchilik, tikuvchilik, hunarmandchilik mahsulotlari ishlab chiqarish yo'lga qo'yilib, 600 dan ortiq fuqarolarning bandligi ta'minlandi. 13 ta hududda "Hunarmandlar markazi" ochildi [15:1].

Farg'ona viloyatning barcha tumanlarida ishsiz fuqarolar, ayniqsa, ayollar va yoshlar bandligini ta'minlash maqsadida "Hunarmandlar markaz"larini tashkil etish topshirig'i berilgan edi. Toshloq, Bag'dod, Quva, Yozyovon, Dang'ara, Beshariq, O'zbekiston, Farg'ona, Furqat, Buvayda, Uchko'prik, Oltiariq, Rishton tumanlarida barpo etildi. Ushbu markazlar 10 nafar tashabbuskor hunarmand tadbirkorlarga davlat-xususiy sheriklik asosida biriktirib berildi. [10:2]. Marg'ilon shahridagi hunarmandlar markazida milliy mato va ipakli gilamlar to'qildi hamda yangi model mahsulotlar ishlab chiqarildi. Qo'shtepa tumanidagi hunarmandchilik markazida ipak va jun tolasidan gilam to'qilish, hamda kashtachilik tashkil etildi. Marg'ilon shahridagi "Yodgorlik" korxonasida 200 dan ortiq turdagi atlas va adras to'qish, gilamchilik, tikuvchilik, hunarmandchilik mahsulotlari ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi. [12:2]. Markazning quyi qavatida atlas, adras, shoyi, baxmal, beqasam matolar to'qiladi. Birinchi qavatdan tayyor mahsulotlar ko'rgazmasi, podium, chevarxona o'rin olgan. Bu yerdagi do'konda matoga gul chizish, bog'lash, davra, qad tayyorlash jarayonlari ko'rgazmali tarzda namoyish etiladi. Binoning yuqori qavatida gilam sexi joylashgan. Markazda barcha mahsulotlar to'liq qo'l mehnati yordamida 100 foiz toza ipakdan to'qiladi [13: 3]. Marg'ilon atlaslari dunyoning 167 mamlakatiga yetkaziladi [14:2]. 2020-yilda hunarmandlar bozorida 45 nafar hunarmand faoliyati yo'lga qo'yilgan bo'lib, 300 ta yangi ish o'rni yaratilgan. 35 milliard so'm mablag' sarflangan markazda 14 ta savdo do'koni mavjud edi [14:2].

Ipak yo'li bo'ylab O'zbekiston to'qimachilik markazi sifatida tanilgan, bu erda ayollar o'zlarining san'atlarini rivojlantirganlar. Qo'lda yigirilgan ipak ip odatda qo'lda yigirish texnikasi orqali ishlab chiqarilgan ipak ipni anglatadi. Qo'lda yigirilgan ipak ip nafaqat amaliy ahamiyatga ega, balki yuksak badiiy-madaniy ahamiyatga ega bo'lgan noyob va qimmatbaho to'qimachilik mahsulotidir. Bitta pilla ipining uzunligi 2 kilometrga teng bo'lgan. Quruq, toza ipak matolar qisqarishi mumkin va pasayishi mumkin. Ipak matolar juda yumshoq yoki silliq

bo'lib, qog'oz varaqlariga yaxshiroq joylashishi mumkin. Keyin naqsh matoga, shuningdek barcha qatlamlar bir-biriga kesilgan holda biriktiriladi [7:628].

Ipak matolar orasida eng mashhuri abrli atlas va xonatlasdir. Ularning o'ziga xosligi – bezak va gullar matoga emas, balki o'rish ipining o'ziga chiziladi. Aytaylik, uzunligi 200 metr, eni 40 santimetr atlasni to'qish uchun 3 ming 600ta ipak tolani bir-biri bilan uyg'unlashtirish lozim [11:3]. Bitta tola uzilsa ham mahsulot sifatiga putur yetadi. Shu bois matoga yangi element qo'shish juda qiyin. Iplarni “abr” usulida bo'yash ham katta mahorat talab etadi. E'tiborlisi, barcha ranglar tabiiy usulda, bo'yoq beruvchi giyohlardan tayyorlanadi. Shu bois ular o'z sifatini yo'qotmaydi, ranglar qorishib ketmaydi.

Atlasdan ayollar liboslari, ko'rpa, ko'rpachalar, erkaklar qiyig'i va boshqa buyumlar tikilgan. Adrasdan esa ayollarning kiyim-kechaklari bilan birga chopon, ko'rpa, ko'rpachalar tikilgan va ushbu hunarmandchilik davom etib kelmoqda [11:3].

O'zbekistonda ko'plab hunarmandlar tomonidan qadimiy namunalar asosida ishlab chiqarilayotgan “O'zbekiston go'zali”, “Marg'ilon”, “Bibixonim”, “Begoyim”, “Kelinchak atlas”, “Bargi karam”, “Namozshomgul”, “Guldasta”, “Navro'z”, “Qo'chqorshox” deb nomlangan ipak matolari dunyo miqyosida e'tirofga sazovor bo'ldi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, O'zbekistonning milliy hunarmandchiligi rivojida ipakchilikning o'rni beqiyosdir. Ipakchilik nafaqat iqtisodiy, balki madaniy va ijtimoiy jihatdan ham muhim ahamiyatga egadir. Ipakchilik an'analari milliy hunarmandchilikning turli yo'nalishlarida (atlas, adras, shoyi to'qish, kashtachilik va boshqalar) namoyon bo'ldi.

Ipak mahsulotlari milliy madaniyatni targ'ib qilish va xalqaro miqyosda tanitishda muhim rol o'ynadi. Ipakchilik qishloq joylarida, ayniqsa, ayollar uchun muhim daromad manbai hisoblandi. Ipakchilik an'analari avloddan avlodga o'tib, milliy qadriyatlarni saqlashga yordam berdi. O'zbekistonning milliy hunarmandchiligi rivojida ipakchilikning o'rni muhim hisoblanadi.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori, 29.07.2009 yildagi 216-son
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони, 17.11.2017 йилдаги ПФ-5242-сон
3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori PQ-77-son, 30.12.2021
4. N.Alimova. O'zbekistonda ipakchilikning ahvoli va transformatsiya jarayoni (1865-1991-yillar). – Toshkent: Dono, Monografiya. 2019. 1-179 –bet
5. Z.Esonov. Farg'ona vodiysi aholisi to'qimachilik hunarmandchiligi an'analari. Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari. -№12G'1(3)-2023. 113-bet
6. N.Abdinazarov. O'zbekistonda xalq hunarmandchilik turlari. Ta'lim fidoyilari-01.06.2022 421-bet
7. M.Xoshimova. Ipak matolarining turlari va ularning tahlili. <https://cyberleninka.ru/article/n/ipak-matolarining-turlari-va-ularning-tahlili> (627-632)
8. <https://uzbekistan.travel/uz/o/marg'ilon-hunarmandchilik-markazi/>
9. <https://yuz.uz/uz/news/hunarmandchilik-azaliy-qadriyat>
10. <https://yuz.uz/uz/news/fargonaning-qoshtepasi--asl-milliy-matolar-markazi>
11. <https://uza.uz/oz/posts/atlas-va-adras-milliy-qadriyatlarimiz-jilosi>
12. <https://yuz.uz/uz/news/toshkent-viloyati-hunarmandlari-fargonalik-hunarmandlardan-tajriba-almashishyapti>

13. <https://daryo.uz/2020/06/09/margilon-shahrida-hunarmandchilik-markazi-hamda-hunarmandlar-bozori-foydalanishga-topshirildi>
14. <https://daryo.uz/2020/12/15/margilon-shahriga-2021-yilda-jahon-hunarmandlari-shahri-maqomi-berilishi-mumkin>
15. <https://turkic.world/uz/articles/other/26335>

Received: 16 March 2025

Accepted: 5 April 2025

Published: 15 April 2025

Article / Original Paper

DEVELOPMENT OF MINING AND METALLURGY IN THE HISTORY OF UZBEKISTAN

Gulomjon Jumanazarovich Akhmedov

Director of the Specialized Boarding-School № 1 in Urgench

Independent Researcher

Urgench State University named after Abu Rayhon Beruniy

E-mail: axmedov.gulom.1981@gmail.com

Abstract. Making tools from stones is a complex and labor-intensive business, so people tried to find suitable types of stone for weapons. Mining began in the ancient Stone Age. From the Paleolithic period to the Neolithic period, limestone was mined from the mountains here. These works can be considered the beginning of mining activities in the Tashkent oasis, the first stage of development of the natural resources of the region.

Keywords: mining, metallurgy, Paleolithic period, Neolithic period, Eneolithic period, Bronze Age, iron.

O'ZBEKISTON TARIXIDA KONCHILIK ISHI VA METALLURGIYA RIVOJLANISHI

G'ulomjon Jumanazarovich Axmedov

Urganch shahar 1-son ixtisoslashtirilgan maktab-internat direktori

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti

mustaqil tadqiqotchi

Annotatsiya. Toshlardan mehnat qurollari yasash murakkab, ko'p mehnat va vaqt talab etilishi tufayli, odamlar qurollar uchun qulay bo'lgan tosh turlarini topishga xarakat qilganlar. Konchilik ishlari qadimgi tosh asrida boshlangan. Paleolit davridan boshlab neolit davrigacha bu yerda tog'lardan ohaktosh qazib chiqarilgan. Bu ishlarni Toshkent vohasidagi konchilik faoliyatining ibtidosi, hudud tabiiy boyliklarini o'zlashtirishning ilk bosqichi deb hisoblash mumkin.

Kalit so'zlar: konchilik, metallurgiya, paleolit davri, neolit davri, eneolit davri, bronza davri, temir.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I4Y2025N16>

Kirish. O'zbekiston hududlarida tog'-kon ishlab chiqarish tarixi paleolit-qadimgi tosh davrida boshlangan. Eng qadimgi odamlarning suv, oziq-ovqat va xom ashyo zaxiralari mavjud hududlarda o'rnasha boshlaganlari muhim hayotiy ehtiyoj bo'lgan [6, b. 15-17].

Qulay tosh turlaridan turli shakldagi mehnat va ov qurollari yasash zarurati ibtidoiy konchilikning rivoj topishiga asos soldi. Metall kashf etilishi davriga qadar (mil. avv. IV ming yillik) odamlar qurollarni kvarsit, chaqmoqtosh, yashma, ohaktosh va boshqalardan ishlab chiqarganlar [5].

O'zbekistonning tog'lik hududlarida, Qizilqum janubida ko'p mingyilliklar mobaynida foydalanilgan chaqmoqtosh konlari topilgan. Zarafshon vohasida Uchtut va Ijond, Toshkent viloyatida Ohangaron, Farg'ona vodiysida Qopchig'ay, Nurota tog'larida Chaqmoqtepa konlari

shular jumlasidandir [11]. Konlardan mahsulotlar xom ashyo tarzida manzilgohlarga olib borilgan yoki ashyolarga konlar yaqinidagi ustaxonalarda ishlov berilgan.

Ilk paleolitda tosh sihchalar, qo'l cho'qmorlari va daryo toshlaridan ishlangan sodda, qo'pol qurollar-chopperlar yasalgan, o'rta paleolitda nayzasimon tosh qurollar paydo bo'lgan, so'nggi paleolit davrida qurollar yasashning yangi usullari vujudga kelib, tosh keskich, qirg'ich, yupqa pichoqsimon va boshqa qurollarning shakllari ko'paya boshlaydi [13, b. 11-13].

Toshlardan mehnat qurollari yasash murakkab, ko'p mehnat va vaqt talab etilishi tufayli, odamlar qurollar uchun qulay bo'lgan tosh turlarini topishga harakat qilganlar. Natijada, yangi konlar o'zlashtirilgan.

Tahlil va natijalar. Bugungi kunga qadar olib borilgan turli tadqiqotlar foydali qazilmalarni qazib chiqarish va ularni qayta ishlash davri hamda ma'lum tarixiy bosqichlarda konchilik ishi va temirchilikning darajasi bilan bog'liq ko'pgina masalalarga oydinlik kiritish imkonini beradi.

Arxeolog M.R. Qosimov tomonidan 1958-yilda o'rganilgan Ijand va Uchtut qishloqlari yaqinida chaqmoqtosh ustaxonasi va chaqmoqtosh xomashyosi "konlari"ga duch kelindi. Uchtut qishlog'i yaqinidan topilgan bu ustaxona maydonidan paleolitning must'e va so'nggi bosqichiga doir chaqmoqtosh paraqalari va uchirindilari topilgan. Demak, Uchtut ustaxonasi uzoq davrlar davomida qurolsoz ustalarning birlamchi qurol yasash makoni bo'lgan. Bu joydan neolit shaxtalari ham topilgan hamda arxeologlar tomonidan 1958–1966-yillarda 13 ta shaxta o'rganilgan [14, b. 12].

Qadimgi davr konchiligiga mansub manzilgohlardan yana biri – bu Selung'ur g'ori bo'lib, u Farg'ona shahridan taxminan 100 km janubi-g'arbda, Haydarkonning g'arbiy chekkasida joylashgan. Olimlarning tadqiqotlariga ko'ra, bu ulkan g'orning chuqurligi 120 metr, kengligi 34 metr va balandligi 25 metr bo'lgan. Arxeologik qazish ishlari XX asrning 80-yillaridan boshlab olib borilgan. G'orda 20–40 sm qalinlikdagi beshta madaniy qatlam aniqlangan. Bu shundan dalolat beradiki, ibtidoiy odamlar mazkur g'orda 5 ta tarixiy bosqichda yashagan va vaqt-vaqti bilan o'z maskanlarini uzoq muddatga tark etishgan. Bu yerdan tosh qurollar, hayvon suyaklari qoldiqlari va arxantrop tipidagi odam qoldiqlari (10 ta tish va yelka suyagining bo'lagi)ning boy kolleksiyasi topilgan. Ushbu kolleksiyada qo'l cho'qmori, yirik tosh qirg'ichlar va pichoqlar, ko'p miqdorda o'yib-kertib ishlangan tishsimon qurollar mavjud edi. Ular asosan yashma, kremniyli chaqmoqtosh, kremniyli ohaktoshlardan tayyorlangan [14, b. 12].

Eng ko'p material o'rta asrlar bilan bog'liq bo'lsa-da, ammo ayrim ma'lumotlar Qoramozor va Janubiy Chotqol hududining qazilma boyliklari bilan inson olis qadimdan tanish ekanligidan dalolat beradi.

Tadqiq qilinayotgan hududda konchilik ishlari qadimgi tosh asrida boshlangan. Paleolit davridan boshlab neolit davrigacha bu yerda tog'lardan ohaktosh qazib chiqarilgan. Bu ishlarni Toshkent vohasidagi konchilik faoliyatining ibtidosi, hudud tabiiy boyliklarini o'zlashtirishning ilk bosqichi deb hisoblash mumkin [7, c. 21-27].

Arxeologik tadqiqotlar Chotqol-Qurama hududida metall qazib chiqarish ishlari miloddan avvalgi II ming yillikdan boshlanganini ko'rsatadi. Bronza davridagi konchilik ishlarining izlari Chotqol-Qurama hududida hozircha juda kam qayd etilgan. Oqtoshkondagi uncha chuqur bo'lmagan yer osti yo'llariga o'tuvchi ayrim ochiq konlarni bronza davriga mansub deb ko'rsatish mumkin. Oqtoshdan olingan materiallar ham Qoramozorda sulfid ma'danlarini qazib chiqarish so'nggi bronza davridan boshlanganini ko'rsatadi [2, c. 98].

Qayroqqumdan olingan ma'lumotlar ayniqsa diqqatga sazovor. Bu yerda so'nggi bronza va ilk temir davriga mansub bir qancha temir eritish joylari topildi. Aniqlangan manzilgohlarning aksariyatida temir qotishmalar uyumlari uchraydi, ayrim manzilgohlar aholisi esa temir eritish bilan maxsus shug'ullangan bo'lsa kerak. Bu holat «markaziy guruh»ga kiruvchi manzilgohlarga ayniqsa xosdir, chunki bu yerda ma'dan eritish faoliyati bilan bog'liq ancha yirik uyumlarga duch kelindi [8, c. 182]. Ular orasida bir qancha yirik uyumlar va mayda to'kilmalar asosan mis ma'danini eritish bilan bog'liq. Eritish hajmining kattaligi konchilik ishlarining ko'lamidan dalolat beradi. Qayroqqumdagi manzilgohlardan topilgan ma'danlar, qotishmalar va bronza buyumlar (bir tig'li va qo'sh tig'li pichoqlar, ignalar, bigizlar, nayzalar va yoy o'qlarining uchlari, bilaguzuklar, marjonlar va to'qalar)ni maxsus o'rganish xom ashyo olish joylari qayerda joylashganligini aniqlashga ko'maklashadi, ammo mazkur hududda temir eritish joylari jamlanganligining o'ziyoq Qoramozor muhim xom ashyo manbalaridan biri bo'lganini ko'rsatadi.

Bu hududdagi ayrim qimmatbaho metallar, avvalambor, oltin, kumush konlarini miloddan avvalgi I ming yillikka mansub deyish mumkin. Oltin konlari orasida Ko'chbuloqdagi ayrim yodgorliklar eng qadimgi hisoblanadi. Kumush qazib chiqarilgan hududlar orasida Konimansurni qayd etish lozim. Bu yerda yoy o'qlarining bronzadan yasalgan uchlari topilgan.

Konchilar foydalangan mehnat qurollarining topilishi konchilik ishlarini tavsiflash uchun muhim ahamiyatga ega. Bronza va ilk temir davrida konchilik ishlari amalga oshirilgan joylardan bir nechta qo'pol tosh bolg'alar va og'irligi 8 kg ga yaqin katta tosh cho'kich topildi. Yirik mehnat qurollari asosan ma'danni ochiq usulda qazib chiqarishga mo'ljallangan. Nisbatan kichik mehnat qurollaridan yopiq konlarda ham foydalanilgan. Ayrim qurollardan qo'lda siqib foydalanilgan, ayrimlariga esa dastaklar bog'langan. Yumaloq yoki to'g'ri to'rtburchak shakldagi tosh bolg'a vazifasini bajargan. Mehnat qurollariga maxsus ishlov berilmagan [10].

Qo'shni hududlar bilan taqqoslaganda, Chotqol-Qoramozor hududi konchilari toshdan yasalgan mehnat qurollari bilan bir qatorda, temirdan yasalgan mehnat qurollaridan ham foydalangan bo'lsa kerak. Mil. avv. I ming yillik o'rtalarida konchilar foydalangan qurollari orasida temirdan yasalgan mehnat qurollari paydo bo'ladi.

Ajdodlarimiz ko'hna tarixidan guvohlik beruvchi bir qancha arxeologik yodgorliklarning – Surxondaryo viloyatidagi Sopollitepa va Jarqo'ton (asosan hokim nishonlari, muhrlar, zargarlik va kulolchilik buyumlari) yodgorligi, Navoiy viloyati Qiziltepa tumani Ayranchi qishlog'idagi Lavandog' qo'rg'oni (bronza va temirdan yasalgan qilich, xanjar), Beshbuloq, Lavlakon (misdan yasalgan ignalar, munchoqlar) dan moddiy ashyolarning topilishi ajdodlarimizning necha ming yillar davomida bosib o'tgan turmush tarzidan guvohlik beradi.

Konchilik ishlab chiqarishining rivoji, ibtidoiy xo'jalik ehtiyojlari tosh davridayoq odamlarni chaqmoqtosh va boshqa toshlardan ham yaxshiroq bo'lgan xomashyo qidirib topishga undagan bo'lishi tabiiy edi. O'rta Osiyodagi foydali qazilmalar va ularning joylashish xususiyatidan kelib chiqilsa, insonlar neolit davridayoq tabiiy mis, oltin va kontimir tosh (meteorit-temir) kabi metallarga duch kelganlar. Bu esa mil. avv. IV ming yillikdayoq konchilik ishlab chiqarishida yangi davrning – metallurgiya davrining boshlanishiga olib keldi [9].

Tadqiqotlarning ko'rsatishicha, insoniyatning mis bilan tanishishi tosh davridayoq boshlangan. Lekin kishilarga misning turli tosh turlaridan farqli xususiyatlarini o'zlashtirish uchun bir necha yuz yillar zarur bo'ldi. O'zlariga kerakli mehnat qurollarini yasash uchun yaroqli va mustahkam toshlarni qidirish jarayonida ibtidoiy odamlar yerning yuza qismlarida

joylashgan mis konlariga duch kelgan bo'lishi tabiiy. Asta-sekinlik bilan bu yangi xomashyoning xususiyatlari o'zlashtirildi va uning olov ta'sirida o'z xususiyatini o'zgartirishi, turli shakllarga kirishi kashf qilindi. Keyinchalik mis eritilib, undan turli mehnat qurollari va harbiy qurol-yarog'lar yasala boshlandi. Bu jarayon takomillashib, O'rta Osiyo hududida ko'plab mis konlari ochilishiga va ular atrofida metall eritish ustaxonalari paydo bo'lishiga olib kelgan.

Mintaqa hududida mil. avv. 3-ming yillik oxiriga kelib yangi metall birikmasi — jez (bronza)dan tayyorlangan mehnat qurollari paydo bo'ladi. Mis va qalay yoki mis va qo'rg'oshin birikmasidan (9:1 nisbatda) paydo bo'lgan bu yangi metall mehnat qurollari, ov va harbiy sohada foydalaniladigan qurol-yarog'lar turining kengayishiga olib keldi.

Kaltaminor madaniyatining so'nggi davrida (mil.avv. IV ming yillik), Amudaryoning quyi oqimida yashagan qabilalari misdan foydalana boshlaganliklari haqida ma'lumotlar bor. Markaziy qizilqumda ilk bronza davriga oid 13 ta qadimgi mis konlari bo'lganligi aniqlangan. Bu hududlardan mis ustaxonalari ham topilgan. Tadqiqotchilar misdan yasalgan mehnat qurollarining o'z tarkibidagi qo'shilmalar (mishyak, surma)ga qarab Farg'onadagi yoki quyi Zarafshondagi mis konlaridan olingan xomashyodan tayyorlanganligi haqida fikr bildiradilar [9, c. 11].

O'rta Osiyo, xususan, O'zbekiston hududida olib borilgan arxeologik tadqiqotlar natijasida eneolit va bronza davri yodgorliklaridan misdan yasalgan ko'plab topilmalar (pichoqlar, nayza uchlari, bigiz, igna) va turli taqinchoqlar (uzuk, munchoq va boshqa.) topilgani ma'lum [12]. Lekin mis kimyoviy xususiyatiga ko'ra ancha yumshoq metall bo'lganligi uchun tosh qurollarni butunlay siqib chiqara olmadi. Shu tufayli ham so'nggi tosh va bronza davri oralig'idagi davr eneolit, ya'ni mis-tosh davri deb ataladi.

Mis davri yodgorliklarini va ulardan topilgan turli topilmalarni o'rgangan mutaxassislarining fikricha, dastlabki metall buyumlar sof misdan yasalgan. Bu buyumlarni eng qadimgilari misni olovda eritmasdan, sovuq holda, xuddi toshga ishlov bergandek, urib ishlangani aniqlangan. Faqatgina mil.avv. IV ming yillikning so'nggi yuz yilliklariga kelibgina qadimgi qabilalar misning qimmatli xususiyati – kuchli olovda suyuqlikka aylanishini va har xil shaklga kirib, sovigandan keyin shu shaklni saqlab qolishini bilib olganlar [11].

Mis davri va bronza davri yodgorliklaridan topilgan ashyolarga asosan misdan asosan taqinchoqlar, harbiy qurollar, uy-ro'zg'or buyumlari yasalgan, degan xulosaga kelishimiz mumkin. Shunga qaramay, Mis metallurgiyasining paydo bo'lishi va ibtidoiy xo'jaliklarda misdan yasalgan mehnat qurollarining paydo bo'lishi asta-sekinlik bilan bo'lsa-da, tosh qurollarni siqib chiqara boshladi.

Tadqiqotchilarning fikricha, Buxoro viloyatining Lavlakon, Beshbuloq mavzellaridagi va Zamonbobo qabristonining eng pastki qatlamlari eneolit davriga oid bo'lib, bu yodgorliklardan chaqmoqtosh bilan birga misdan yasalgan ignalar va munchoqlar ham topilgan [4, c. 11].

Dastlabki metallurgiya davrida mis juda qimmatli xomashyo bo'lgan va sof mis (ruda) faqat ayrim joylarda uchragan. Dehqonchilik qabilalarining uzoq hududlarga tarqalishi yangi yerlarni o'zlashtirishdan tashqari qazilma boyliklar, metall rudasi konlarini qidirish bilan ham bog'liq bo'lgan. O'rta Osiyoning aholi yashagan ba'zi bir joylaridan keyingi vaqtlarda topilgan uy-hayvonlari suyaklar, tosh yorg'uchoq qoldiqlari va misdan yasalgan ba'zi buyumlar miloddan avvalgi III-II ming yilliklarda chorvachilik, dehqonchilik, hunarmandchilik hamda metallurgiyaning dastlabki kurtaklari paydo bo'lganligidan darak beradi.

Ma'lumki, ibtidoiy odamlar misning juda yaxshi xususiyati – cho'ziluvchanligini kashf qilgan bo'lsalar-da, bu metall qadimgi qabilalarning ijtimoiy va iqtisodiy hayotiga katta o'zgarishlar kiritgan bo'lmagan. Ammo bronzani kashf etish (90 % mis va 10 % qalay) ijtimoiy-iqtisodiy hayotda olg'a qarab tashlangan qadam bo'ldi. Chunki bronza o'z xususiyatlari jihatidan misdan ancha ustun turadi. U misga qaraganda tez eriydi, unchalik mo'rt ham emas, misdan ko'ra ancha qattiq ham. Shuning uchun bronzadan yasalgan qurollar mis qurollarga qaraganda pishiq va chidamli bo'lgan. O'rta Osiyoda bronza davri mil. avv. III ming yillikdan II ming yillikning oxirigacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Bu davrda ishlab chiqarish munosabatlari tez rivojlanib, ijtimoiy va iqtisodiy jarayonlarga ta'sir qildi [12].

Bronza davriga mansub yodgorliklar O'zbekistonda dastlab Xorazm, keyinchalik esa Zarafshon, Surxondaryo hamda Farg'ona vodiylaridan topilgan [17]. Jumladan, Farg'onadagi Haq qishlog'idan bronza va kumushdan yasalgan buyumlar xazinasi topilgan. Bronza davriga mansub buyumlar, ish anjomlari, idishlar, bezaklar, qurollar, oyna, kulolchilik mahsulotlari, ayniqsa metall buyumlar, ustara va boshqa buyumlarning o'ta mukammalligi hamda Sirdaryo deltasidan topilgan, eramizdan oldingi II ming yillik oxirlariga mansub, o'sha davr qabila oqsoqoli yoki yo'l boshchisining qabri bo'lgan Tagisken yodgorligining o'ta boyligi (oltindan yasalgan ko'za, hatto bronza mixlarini oltin suvi bilan bezalganligi) O'zbekistonda konchilik va metallurgiya sohasi yuqori darajada rivojlanganligiga guvoh bo'la oladi [16, c. 233-235].

Eramizdan oldingi III ming yillik oxiri – II ming yillik boshlariga mansub bronza va latun kabi omuxta ma'danlarni eritishga mo'ljallangan o'choqlar Bo'kontog', Markaziy qizilqum va Nurotadan topilgan. Bu davr shaxtalarining chuqurligi 18 metr gacha bo'lgan. Shuningdek, qizilqumda geologlar va arxeologlar tomonidan bronza va temir eritishga mo'ljallangan ibtidoiy qozon o'choqlar ham topilgan. Ular eramizgacha bo'lgan ikkinchi va birinchi ming yilliklarga tegishlidir. Bu davrda odamlarning yaxshigina metallsoz bo'lganligi haqida ham talay ma'lumotlar bor. Ular yer osti boyliklarining joylashishi haqida ma'lum bilimlardan xabardor bo'lib, konchilik ishi bo'yicha zarur ko'nikmaga ega edilar. Shu bois, o'zlariga kerak bo'lgan metallni qazib olish tajribasini o'zlashtirib, bronzani eritib undan har xil ashyolar yasash texnikasini ancha rivojlantirganlar [11].

Bronza davrida O'zbekiston hududida qalay ham qazib olingan. O'zbekiston-Germaniya qo'shma ilmiy loyihasi ("Islomgacha O'rta Osiyoda qalayni qazib olish") a'zolari tomonidan 1997-1999-yillarda olib borilgan tadqiqotlar davrida O'rta Osiyodagi qadimgi qalay konlari qidirib topildi, bu konlarning bronza davrida Yaqin va O'rta Sharqda metallurgiya rivojida tutgan o'rnini aniqlashtiruvchi yangi ma'lumotlar qo'lga kiritildi. Folksvagen Fond tomonidan moliyalashtirilib, amalga oshirilgan bu loyiha doirasida Qarnab, Lapas va Chingali (O'zbekiston), Mushiston va Takfon (Tojikiston) qalay konlaridan qadimda qalay qazib olinganligi aniqlandi. Topilgan sopol idishlar va radiouglerod tekshiruvi asosida sanalgan vaqt shuni ko'rsatganki, bu hududlarning barchasida qalay konlari andronovo-tozabog'yob madaniyati davriga, ya'ni er. avv. II ming yillikning birinchi yarmiga mansub. Bu davr o'z navbatida Sibirda o'rta bronza davriga va Janubiy Turkmaniston va Baqtriyada so'nggi bronza davrlariga to'g'ri keladi. Tadqiqotlar davomida Qarnabda bitta qadimgi shaxtani tozalab ochishga muvaffaq bo'lindi va uning chuqurligi 17,5 metr ekanligi aniqlandi. Boshqa joylarda esa yer osti suvlari sathi 9,5 m bo'lgan. qadimgi ag'darma va shaxtalarda juda ko'p miqdorda tosh boltalar va ularning bo'laklari, shuningdek, andronovo-tozabog'yob davri sopollari ham

topilgan. Qarnabdagi ko'pgina kon lahmlaridan shu hududda konning butun ishlashi davrida 500 tonna qalay yetkazib berilganligi aniqlangan [1, p. 306-305].

Arxeologik tadqiqotlar shundan dalolat beradiki, bronza davrida kishilik jamiyati madaniy taraqqiyotida katta-katta o'zgarishlar sodir bo'lib, bu jarayonlarda bronzaning ahamiyati katta bo'lgan.

Zamon o'tishi bilan metallurgiyaning rivojlanishi uchun metall rudasining, jumladan, oltin, mis, temirning bo'lishi katta ahamiyat kasb etgan. Qoraqalpog'istondagi qadimgi makonlardan qadimgi mis konlari va ularga yaqin joylarda ma'dan eritish o'choqlari aniqlandi. Janubiy Turkmanistondagi Anov manzilgohidagi shimoliy va janubiy tepalikning yuqori qatlamlaridan mis va bronzadan yasalgan buyumlar, masalan, o'roq-pichoq, nayza uchlari va zeb-ziynat buyumlari topildi [15, c. 42].

Qadimgi davlatchilikning iqtisodiy bazasi va shu hudud aholisi sonining oshishiga – mis, bronza, qalay va temir qazib olib ishlov berilishi, ya'ni metallurgiyaning rivojlanishi katta ta'sir ko'rsatgan. Qadimgi O'zbekiston hududi zardo'shtiylik dinining muqaddas kitobi bo'lgan "Avesto"da madh etilganidek, tinch, to'kin-sochin, boy va kuchli, ya'ni iqtisodiy jihatdan kuchli rivojlangan hudud bo'lgan. Yaqin kunlarga fanda, bu hududlarda metallurgiya taraqqiy etmagan, metallga bo'lgan ehtiyoj Markaziy Qozog'istondan, Tuvadan, Eronning janubiy hududlaridan shuningdek Yaqin Sharqning mis va bronza ma'danli hududlari hisobiga qondirilgan, deb hisoblanar edi. Chunki bu davrdagi O'rta Osiyo ikki daryosi oralig'idagi ma'danli asoslar bazasi hali aniq emas edi. Lekin keyingi yillardagi tadqiqotlar bu fikrlarning asossiz ekanligini ko'rsatmoqda. Xususan, Qadimgi So'g'd hududlarida 1997-1999-yillarda O'zbekiston-Germaniya, O'zbekiston Respublikasi FA Arxeologiya instituti arxeologik ekspeditsiyasi, Germaniya Arxeologiya Instituti, Boxumdagi Kon Ishlari muzeyi va Germaniya arxeometallurgiya Kon Akademiyasi tomonidan o'tkazilgan keng ko'lamli tekshiruv ishlari davomida Markaziy Sug'ddagi yangi konlar, qadimgi lahmlardan katta hajmdagi mehnat qurollari va sopol idishlar topildi. Bu o'z navbatida bu hududdagi kon lahmlarida qazish ishlari er. avv. II ming yillikka borib taqalishini isbotlab berdi [3, 6. 28].

Qo'shma ekspeditsiyalar davomida katta qiziqishga sabab bo'lgan hudud bu Markaziy qizilqum bo'ldi. qumliklar orasidagi, Aumingzatovdan sharqda, 1 km² maydonda 8 ta mis eritish punktlari va Lavlakon ko'li hududida esa 10 ta eritish punktlari aniqlandi. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, Lavlakon hududidagi punktda shu yerdagi ma'danlar eritilgan va keyinchalik boshqa hududlardan ham xomashyo olib kelinib eritilgan. Beshbuloq hududida yana 8 ta konchilar punkti topilgan bo'lib, tadqiqotlarga ko'ra, ularda kimyoviy jihatdan toza bo'lgan mis eritilgan.

Qadimgi metallurglarning eng katta punktlari Chotqol-Qurama tog'lari Yetimtog'dan g'arbroqda ham aniqlangan. Bu hududdan janubiy-g'arbiy yo'nalishda eniga 1,5-2 km va uzunasiga 10 km bo'lgan maydonda ma'danni eritish jarayonida ajralgan qotishmalar borligi aniqlandi. Shuningdek bu yerda ma'dan qazib olish joylari va mehnat qurollari topilgan [3, 6. 28].

Xulosa. Yuqoridagi fikrlarga xulosa qilib aytish mumkinki, O'rta Osiyo nodir metallar, oltin, kumush konlari bilan qadim davrdan boshlab mashhur bo'lgan. Bu mahsulotlarni qazib olish va foydalanish bronza davridayoq boshlanib, bu jarayon mehnat taqsimotining yanada chuqurlashuvida, ijtimoiy munosabatlarning o'zgarishida, mehnat qurollarining takomillashuvi natijasida yangi yerlarni o'zlashtirilishida hamda qadimgi aholining iqtisodiy taraqqiyotida

muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Yuqoridagilardan kelib chiqib aytish mumkin-ki, mil.avv. III-II ming yilliklarda O'zbekiston hududi O'rta Osiyoning mis va bronza metallurgiyasi rivojlangan, hunarmandchilik yuksak darajada taraqqiy qilgan hududlaridan biri bo'lgan.

O'zbekistonning turli hududlarida yarim metall va nometall qazilma boyliklardan foydalanish keng rivojlandi. Olingan qazilma boyliklar mahalliy hunarmandlar ehtiyojini qoplashdan tashqari muhim strategik xomashyo sifatida chet mamlakatlarga ham eksport qilinardi. Bu davrda Qarnab, Uchqo'rg'on, Chirchiq-Ohangaron vohasi, Ugam daryosi yuqori oqimi, Nurota tog'laridan va boshqa hududlardan turli ma'danlar, metallar qazib olingani ma'lum.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Alimov K., Bubnova M., Burjakov J., Jakubov J., Pernicka E. and Weisqerber G. Das Zinn der Bronzezeit in Mittelasien I – Berlin. 2003. 306–307 seitens.
2. Буряков Ю.Ф. К истории горного дела и металлургии..., с.98.
3. Буряков Ю.Ф. Металлургическая база древней государственности Согда и Хорезма //Сўғд Марказий Осиёнинг маданий алоқалар тизимида мавзусидаги конференция тезислари. -Самарқанд. 1999. 28-бет.
4. Гулямов Я.Г., Исламов У., Аскарлов А. Первобытная культура и возникновение орошаемого земледелия в низовьях Зарафшана. –Т.: Фан, 1966. С. 41.
5. Исламов О.И. Из истории геологических знаний в Средней Азии. –Ташкент: Фан, 1976. Кн.1. –102 с.
6. Кабиров Ж., Сагдуллаев А. Ўрта Осиё археологияси. –Тошкент: Ўқитувчи, 1990. – Б.15-17.
7. Касымов М.Р., Ростовцев О.М. Мастерские каменного века в долине р. Ангрен //ИМКУ. Вып.8. –Т., 1969. С.21-27.
8. Литвинский Б.А., Окладников А.П., Ранов В.А. Древности Кайрак-кумов (Древнейшая история северного таджикистана) -Душанбе, 1962. -С.182, 196-231.
9. Лордкипанидзе Л.Н. История геологического изучения Узбекистана в системе цивилизации Азии. –Т., 2001. -С.11; А.Сагдуллаев. Қадимги Ўрта Осиё тарихи. –Т.: Университет, 2004. –Б. 21
10. Массон М.Е. Археологические материалы к истории горного дела в Средней Азии. Горные инструменты. //САРГРУ Бюллетен. –Т., 1930. №2.
11. Массон М.Е. К истории горного дела на территории Узбекистана. –Ташкент: 1953. – С. 6-7; Касымов М.Р. Кремнедобывающие мастерские и шахты каменного века Средней Азии. –Ташкент: Фан, 1972. –160 с.; Темиров Г.Т., Одинаев З.Д. Қадимги давр кончилиги ва металлургияси. –Навоий, 2004. –Б. 8-10.
12. Массон В.М. Средняя Азия и Древний Восток. –М.-Л.: Наука, 1964; Сарианиди В.И. Энеолитическое поселение Геоксюр. //Тр. ЮТАКЭ. –Т.Х. –Ашхабад: Ёлым. 1960.
13. Сагдуллаев А. Қадимги Ўрта Осиё тарихи. –Тошкент: Университет, 2004. –Б. 11-13.
14. Санақулов Қ., Х.Раупов, О.Хаитова. Ўзбекистонда кон-металлургия тарихи. - Тошкент: Mashhur-Press, 2019. – Б.12
15. Средняя Азия в эпоху камня и бронзы. –М.-Л.: Наука, 1966. с. 42.
16. Темиров Г.Т. Средняя Азия в эпоху камня и бронзы. С.233-235.
17. Толстов С.П. Древний Хорезм. –М.: Изд-ва МГУ, 1948; Гулямов Я.Г., Исламов У., Аскарлов А. Первобытная культура...; Аскарлов А.А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы Юга Узбекистана. –Т.: Фан, 1977; Заднепровский Ю.А. Древнеземледельческая культура Ферганы //МИА. –1962. -№118.

08.00.00-IQTISODIYOT FANLARI – ECONOMICAL SCIENCES**Received:** 16 March 2025**Accepted:** 5 April 2025**Published:** 15 April 2025*Article / Original Paper***UZBEKISTAN EXPERIENCE IN PROMOTING FISCAL DISCIPLINE AND BUSINESS ENVIRONMENT THROUGH SUSTAINABILITY RATING****Abdullayev Zafarbek Safibullayevich**

Independent Researcher (DSc)

Tashkent State University of Economics

E-mail: zafarbek.abdullayev555@gmail.com

Abstract. This article analyzes the role of the business entity stability rating system introduced in the Republic of Uzbekistan in strengthening fiscal discipline, improving the business environment, and fostering trust between the public and private sectors. The rating system evaluates entities based on 23 comprehensive indicators, including economic efficiency, financial discipline, fulfillment of tax obligations, social responsibility, and the level of digitalization. The article outlines the incentivizing and penalizing principles of the rating system, its legal framework, and provides a comparative analysis with international practices (S&P, ESG, Doing Business). It is substantiated that the implementation of the stability rating contributes to digital and targeted economic governance in Uzbekistan through tax administration automation, early identification of fiscal risks, and differentiated incentives for compliant business entities.

Keywords: stability rating, fiscal discipline, economic efficiency, business environment, financial stability, tax compliance, rating system, incentive mechanism, digitalization, Uzbekistan experience, international experience, S&P, ESG.

BARQARORLIK REYTINGI ORQALI FISKAL INTIZOM VA BIZNES MUHITINI RAG'BATLANTIRISHNING O'ZBEKISTON TAJRIBASI**Abdullayev Zafarbek Safibullayevich**

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

mustaqil tadqiqotchisi (DSc)

Annotatsiya. Mazkur maqolada O'zbekiston Respublikasida joriy etilgan tadbirkorlik subyektlarining barqarorlik reytingi tizimi fiskal intizomni mustahkamlash, biznes muhitini sog'lomlashtirish va davlat-xususiy sektor o'rtasidagi ishonch muhitini rivojlantirishdagi o'zni nuqtai nazaridan tahlil etiladi. Reyting tizimi doirasida iqtisodiy samaradorlik, moliyaviy intizom, soliq majburiyatlarini bajarish, ijtimoiy mas'uliyat va raqamlashtirish darajasi kabi 23 ta kompleks ko'rsatkich asosida baholash amalga oshiriladi. Maqolada reyting tizimining rag'batlantiruvchi va jazolovchi tamoyillari, ularning normativ-huquqiy asosi, shuningdek xalqaro reyting amaliyotlari (S&P, ESG, Doing Business) bilan qiyosiy tahlili keltirilgan. Barqarorlik reytingining joriy etilishi O'zbekistonda soliq boshqaruvini avtomatlashtirish, fiskal xavflarni oldindan aniqlash va intizomli subyektlarni differensial rag'batlantirish orqali iqtisodiyotni raqamli va manzilli boshqarishga xizmat qilayotgani asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: barqarorlik reytingi, fiskal intizom, iqtisodiy samaradorlik, biznes muhit, moliyaviy barqarorlik, soliq intizomi, reyting tizimi, rag'batlantiruvchi mexanizm, raqamlashtirish, O'zbekiston tajribasi, xorij tajribasi, S&P, ESG.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I4Y2025N17>

Kirish. Hozirgi davrda zamonaviy iqtisodiyotda davlat ishbilarmonlik muhitini shakllantirish va tartibga solishda muhim rol o'ynaydi. Buning uchun davlat tomonidan ishlatiladigan asosiy mexanizmlardan biri soliq siyosatidir. Soliqlar orqali tadbirkorlik faoliyatini tartibga solish davlatning iqtisodiyotga ta'sirining samarali usuli hisoblanadi. Soliq stavkalari va imtiyozlari orqali davlat tadbirkorlik faoliyatini rag'batlantirishi yoki cheklashi mumkin. Ayrim faoliyat turlari yoki muayyan sohalarga investitsiyalarni jalb qilish uchun soliq imtiyozlari orqali rag'batlantirish imkoniyati mavjud.

Barqarorlik reytingini joriy qilish ahamiyati haqida davlat rahbarining tadbirkorlar bilan ochiq muloqotida ta'kidlangan. Uning mezonlari va tartib-tamoyillari ishlab chiqilib, reyting tadbirkorlar uchun rag'batlantiruvchi omil sifatida e'tirof etilgan. "Tadbirkorlar sinfi jamiyatda yetakchi kuchga aylanmoqda, yoshlar ularga qarab intilmoqda. Ushbu reyting orqali tadbirkorlar o'rtasida qonunlarga itoat qilish, intizomli va faol bo'lishni rag'batlantirish zarur. Buni joriy qilish va samaradorligini ta'minlashda Tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash bo'yicha jamoat kengashining o'rni katta bo'lishi kerak" [1].

Adabiyotlar sharhi va metodologiya. Tadbirkorlik subyektlarining barqarorlik reytingini shakllantirish va baholash borasida xalqaro ilmiy adabiyotlarda turli yondashuvlar va konseptual qarashlar mavjud. Bu yondashuvlar iqtisodiy o'sish nazariyasi, innovatsion rivojlanish, raqobat ustunligi, davlat siyosati hamda tadbirkorlik muhitining sifati kabi omillar bilan bevosita bog'liqdir.

R. Solow (1988) o'zining "Growth Theory: An Exposition" asarida iqtisodiy o'sishga ta'sir etuvchi asosiy omillar tarkibida tadbirkorlik subyektlarining barqarorligini ajratib ko'rsatadi. Uning fikricha, texnologik yutuqlar bilan bir qatorda institutsional va boshqaruv barqarorligi ham iqtisodiy o'sishning poydevorini tashkil etadi [2].

W.J. Baumol (1996) tomonidan tadbirkorlikning iqtisodiy tizimdagi o'rni tahlil qilinarkan, u samarali muhit yaratish uchun davlatning rag'batlantiruvchi va tartibga soluvchi siyosatini muhim deb hisoblaydi. Uning yondashuvi bugungi kunda reyting tizimlarining shakllanishiga nazariy asos yaratadi [3].

J.A. Timmons (1989) esa barqaror tadbirkorlikni o'zgaruvchan iqtisodiy va institutsional muhitga tez moslasha oladigan, innovatsion salohiyatga ega va yangiliklarni qabul qilishga qodir subyekt sifatida tavsiflaydi. Timmons modeli risk va barqarorlikni integratsiyalashgan holda baholash zaruratini ta'kidlaydi [4].

Kuckertz & Wagner (2010) barqaror tadbirkorlik mezonlarini ijtimoiy, ekologik va iqtisodiy ko'rsatkichlar birligi asosida tizimli yondashuv orqali baholashni taklif etadi. Bu yondashuv reyting tizimlarini shakllantirishda mezonlararo bog'liqlikni chuqur tahlil qilishga imkon beradi [5].

Tivonen, Korhonen & Jussila (2019) tomonidan amalga oshirilgan bibliometrik tadqiqot barqaror tadbirkorlik sohasidagi ilmiy izlanishlarning evolyutsiyasi, metodologik yondashuvlari va istiqbolli yo'nalishlarini aniqlaydi [6].

S. Shane (2003) o'zining "A General Theory of Entrepreneurship" asarida tadbirkorlik faoliyatini qaror qabul qilish, motivatsiya va resurslardan foydalanish kontekstida tahlil qiladi. U, ayniqsa, muvozanatli muhitda samarali ishlaydigan tadbirkorlik subyektlarining iqtisodiy barqarorligiga urg'u beradi [7].

Z. Acs va D. Audretsch (2005) "Handbook of Entrepreneurship Research: An Interdisciplinary Survey and Introduction" asarida innovatsion tadbirkorlikni iqtisodiy o'sish

drayveri sifatida ko'rib chiqib, kichik korxonalar barqarorligi va innovatsion salohiyat o'rtasidagi bog'liqlikka alohida e'tibor qaratadi [8].

M. Casson (2003) tadbirkorni axborot asosida qaror qabul qiluvchi agent sifatida ta'riflab, barqarorlik mezonlarini aniqlashda axborot asimmetriyasi va shaffoflikni baholashni taklif qiladi. Bu yondashuv elektron reyting platformalari uchun muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi [9].

M. Porter (2008) tomonidan ishlab chiqilgan raqobat ustunligi nazariyasi va klaster yondashuvi esa barqarorlikni hududiy va sohaviy nuqtai nazardan baholashga imkon beradi. U innovatsion muhit, institutlar va davlat siyosatining uyg'unlashuvi orqali barqarorlikni oshirish mumkinligini ta'kidlaydi [10].

OECD (2017) ([*Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti*](#)) tashkilotining "Entrepreneurship at a Glance" va "Measuring Entrepreneurial Performance" kabi hisobotlarida esa tadbirkorlikni baholashda statistik yondashuvlar, ko'rsatkichlar tizimi va indikatorlar majmuasi ishlab chiqilgan. Bu materiallar O'zbekistonda joriy etilgan 23 ta reyting mezonining xalqaro darajadagi o'xshashliklarini o'rganishda foydalidir [11].

O'zbekistonda barqarorlik reytingiga ega tadbirkorlik subyektlari soliqlarni kamaytirish yoki to'lamaslik huquqiga ega emaslar, biroq davlat tomonidan qator rag'batlantiruvchi choralar bilan qo'llab-quvvatlanadi. Masalan, **Sh.Nurmatov** [16] o'z tadqiqotlarida shuni qayd etadiki "Barqarorlik reytingi yuqori bo'lgan tadbirkorlar soliqlardan to'liq ozod qilinmasa-da, ular davlat tomonidan ajratiladigan moliyaviy resurslar, investitsiya yordami va boshqa preferensiyalardan foydalanish imkoniyatiga ega bo'ladilar". Shu nuqtai nazardan, reyting tizimi soliq yengilliklari bilan bir qatorda biznes muhitining shaffofligi va soliq intizomini oshirishga xizmat qiladi.

U.Normurzaev [17] ilmiy ishlarida "Soliq imtiyozlari — soliq to'lovchilarning ayrim toifalariga boshqa soliq to'lovchilarga nisbatan soliq to'g'risidagi qonun hujjatlarida nazarda tutilgan afzalliklar, shu jumladan, soliqni to'lamaslik yoki ularni kamroq miqdorda to'lash imkoniyati hamda soliq imtiyozlarini hisobga olish soliq organlari tomonidan axborot tizimlaridan foydalangan va soliq imtiyozlarining har bir turiga maxsus identifikatsiya kodini bergan holda amalga oshirish kerakligini maqsadga muvofiq" — deb hisoblaydi.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasida 2024-yildan boshlab tadbirkorlik subyektlarining barqarorlik reytingi joriy etilishi Prezident qarori (PQ-39, 23.01.2024) va Vazirlar Mahkamasining qarorlari (VMQ-55, 30.01.2024; VMQ-428, 16.07.2024) asosida huquqiy jihatdan mustahkamlangan [12,13,14]. Ushbu tizim 23 ta mezon asosida shakllantirilib, tadbirkorlar faoliyati elektron platforma orqali baholanadi.

Ushbu tadqiqotda tadbirkorlik subyektlarining barqarorlik reytingini shakllantirish va uning samaradorligini baholash masalasi kompleks yondashuv asosida o'rganildi. Metodologiya quyidagi asosiy yo'nalishlarga tayandi:

- **Reyting mezonlari tahlili:** 23 ta baholash mezonining funksional yuklamasi va ular o'rtasidagi bog'liqlik aniqlanib, ularning tadbirkorlik subyektlari barqarorligiga ta'siri baholandi.
- **Qiyosiy tahlil:** O'zbekiston tajribasi xalqaro (OECD, AQSh, Germaniya) yondashuvlar bilan solishtirildi.
- **Statistik va amaliy tahlil:** 2024-yilgi reyting natijalari asosida soha va hududlar kesimida empirik tahlillar o'tkazildi.

- **Axborot texnologiyalari asosida baholash:** Reytingni shakllantirishda elektron platformalardan foydalanish tamoyillari, shaffoflik va avtomatlashtirish imkoniyatlari ko'rib chiqildi.

Mazkur metodologik yondashuv tadqiqot natijalarining aniqligi, xolisligi va amaliy qiymatini ta'minlashga xizmat qiladi.

Muhokama va natijalar. Bozor iqtisodiyoti sharoitida tadbirkorlik subyektlarining moliyaviy va tashkiliy jihatdan barqaror faoliyat yuritishi nafaqat ularning ichki resurslariga, balki tashqi iqtisodiy va institutsional omillarga ham bog'liqdir. Shu bois, barqarorlik reytingi tushunchasi zamonaviy iqtisodiy nazariyada korxonaning iqtisodiy xavfsizligi, moliyaviy holati, fiskal intizomi va ijtimoiy mas'uliyat darajasini baholovchi kompleks ko'rsatkichlar tizimi sifatida qaraladi.

Reytinglar iqtisodiy nazariyada resurslar taqsimoti va preferensiyalarni aniqlashda axborot asimmetriyasi muammosini bartaraf etuvchi vosita sifatida talqin qilinadi. Masalan, Akerlof (1970) tomonidan ishlab chiqilgan "Limonlar bozori" nazariyasida bozordagi ishonch muammosi resurslar noto'g'ri taqsimlanishiga olib kelishi qayd etilgan [15]. Shu nuqtai nazardan, barqarorlik reytingi davlat, investorlar va moliyaviy institutlarga ishonchli axborot manbai bo'lib xizmat qiladi. Nazariy jihatdan, reyting tizimlari quyidagi asosiy tamoyillarga tayanadi:

1. **Shaffoflik va hisobdorlik** – subyektlarning faoliyati aniq mezonlar asosida baholanadi;
2. **Tenglik va xolislik** – barcha tadbirkorlik subyektlariga bir xil mezonlar qo'llaniladi;
3. **Motivatsiya va rag'batlantirish** – yuqori reytingga ega subyektlar uchun imtiyozlar ko'zda tutiladi;
4. **Axborot almashinuvi va raqamlashtirish** – reyting tizimi elektron platforma orqali avtomatik tarzda shakllantiriladi.

Barqarorlik reytingining joriy etilishi, bir tomondan, tadbirkorlik subyektlarini soliqqa oid majburiyatlarini o'z vaqtida va to'liq bajarishga undasa, boshqa tomondan, ularning faoliyatida ijtimoiy mas'uliyat, samaradorlik va institutsional ishonchni oshirishga xizmat qiladi. Bu esa makroiqtisodiy barqarorlik va budget tushumlarining prognozligini ta'minlashda muhim nazariy-empirik vosita hisoblanadi.

Barqarorlik reytingi zamonaviy iqtisodiyotda institutsional iqtisodiyot, axborot nazariyasi va rag'batlantiruvchi iqtisodiyot konsepsiyalarining kesishgan nuqtasida shakllanadi. U davlat siyosatini yanada manzilli, samarali va maqsadli yo'naltirishga imkon beruvchi muhim boshqaruv mexanizmidir.

Tadbirkorlik subyektlarining barqarorlik reytingini (1-jadval) joriy etish O'zbekistonda tadbirkorlik muhitini sog'lomlashtirish, soliq intizomini mustahkamlash, biznes muhitda raqobatbardoshlikni oshirish, rag'batlantiruvchi mexanizmlarni shakllantirish hamda raqamli boshqaruv tamoyillarini keng joriy etishning strategik yo'nalishlaridan biridir. Ushbu reyting tizimi orqali yuridik shaxslarning faoliyati iqtisodiy samaradorlik, moliyaviy intizom, soliqqa rioya qilish va institutsional barqarorlik darajalari bo'yicha kompleks, obyektiv va shaffof mezonlar asosida avtomatlashtirilgan usulda baholanadi.

1-jadval

Tadbirkorlik subyektlarining barqarorlik reytingi¹

Barqarorlik darajasi	Reyting ko'rsatkichi	Baho
Yuqori	AAA	96-100 ballgacha
	AA	91-95 ballgacha
	A	86-90 ballgacha
O'rta	BBB	76-85 ballgacha
	BB	66-75 ballgacha
	B	56-65 ballgacha
Qoniqarli	CCC	51-55 ballgacha
	CC	36-50 ballgacha
	C	26-35 ballgacha
Quyi	D	25 ballgacha

Reyting tizimi iqtisodiy samaradorlik, moliyaviy intizom va institutsional barqarorlik mezonlarini o'z ichiga olgan, 3 asosiy guruhga bo'lingan 23 ta ko'rsatkich asosida shakllantiriladi. Ushbu tizim nafaqat soliq intizomini baholash, balki korxonaning umumiy biznes barqarorligini, ijtimoiy mas'uliyatini va uzoq muddatli rivojlanish salohiyatini ko'rsatadi. Mezonlarning har biri raqamli ma'lumotlar asosida avtomatlashtirilgan algoritmlar orqali tahlil qilinadi, bu esa baholash jarayonining aniqligi, shaffofligi va inson omilidan xoli bo'lishini ta'minlaydi.

Barqarorlik reytingi ball tizimi asosida shakllantirilib, 23 ta mezon bo'yicha baholanadi. Reyting natijalari "AAA", "AA", "A" kabi yuqori toifalarga ajratilib, har bir toifa uchun quyidagi **rag'batlantiruvchi** choralar belgilangan:

- **"AAA" reytingi:** Soliq tekshiruvlaridan ozod qilinadi (jinoiy ishlar doirasidan tashqari), shuningdek, qo'shilgan qiymat solig'i (QQS) summasi **bir kun ichida** tekshiruvlarsiz qaytariladi;
- **"AA" reytingi:** Davlat aktivlari va yer maydonlarini **bo'lib-bo'lib to'lash** sharti bilan olishga ruxsat etiladi, bu holatda dastlabki 15% to'lovdan so'ng qolgan summa bo'yicha **Markaziy bank stavkasidan ozod etilgan holda 5 yilgacha** kechiktirish imkoniyati yaratiladi;
- **"A" reytingi:** Barcha soliqlar bo'yicha (QQSdan tashqari) ortiqcha to'lovlar **3 kun ichida** qaytariladi, import va realizatsiya bo'yicha QQSni o'zaro hisobga olish tartibi joriy etiladi.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, mazkur rag'batlantirish choralaridan **davlat korxonalari va ustav fondida 50% dan ortiq davlat ulushi mavjud bo'lgan yuridik shaxslar** foydalana olmaydi. Bu esa erkin raqobat muhitini ta'minlash va xususiy sektorni qo'llab-quvvatlashga qaratilgan institutsional siyosatning ifodasidir.

Tadbirkorlik subyektlarining barqarorlik reytingi tizimi iqtisodiyotda tartib-intizomni kuchaytirish, soliq siyosatini manzilli yo'naltirish va ishbilarmonlik muhitini yaxshilashda kuchli nazariy va amaliy ahamiyatga ega. U davlatning strategik boshqaruv vositasi sifatida ishlamoqda.

¹ Muallif tomonidan tayyorlangan ishlanma.

Yuqorida ta’kidlaganidek, ushbu reyting tizimi iqtisodiy samaradorlik, moliyaviy intizom va institutsional barqarorlikka doir 23 ta ko’rsatkichdan iborat bo’lib, u korxonaning soliq intizomi, umumiy barqarorligi, ijtimoiy mas’uliyati va uzoq muddatli rivojlanish salohiyatini baholaydi. Tadbirkorlik subyektlarining barqarorlik reytingini aniqlash metodologiyasi iqtisodiy samaradorlik, moliyaviy intizom va institutsional barqarorlik mezonlari asosida shakllantirilgan bo’lib, **10 ta umumiy, 9 ta kamaytiruvchi (salbiy) va 4 ta qo’shimcha (rag’batlantiruvchi)** ko’rsatkichlar majmuasini o’z ichiga oladi. Reyting mezonlari miqdoriy va sifat ko’rsatkichlarga tayangan holda balli baholash tizimi orqali tahlil qilinadi, bu esa baholashning shaffofligi, obyektivligi va avtomatlashtirilganligiga xizmat qiladi.

Umumiy ko’rsatkichlar (10 ta) – bu mezonlar tadbirkorlik subyekting faoliyat yuritish davomiyligi, moliyaviy natijalari (shu jumladan foyda, aktivlar, daromad), soliq majburiyatlarini bajarish intizomi, elektron hisobvara-faktura (EHF) aylanishi, ish haqi fondining barqarorligi, byudjet oldidagi qarzidorlik darajasi va boshqa moliyaviy intizom ko’rsatkichlari orqali baholanadi (2-javdal). Bu mezonlar orqali korxonaning moliyaviy barqarorligi, fiskal mas’uliyati va uzluksiz faoliyat yuritish qobiliyati obyektiv tarzda aniqlanadi. Shuningdek, bu ko’rsatkichlar tadbirkorning uzoq muddatli strategik rivojlanish salohiyati haqida ham muhim ma’lumot beradi.

2-javdal

Tadbirkorlik subyekti faoliyatini baholashning umumiy mezonlari¹

T/r	Umumiy mezon nomi	Baholash max.ball	Ta’sir chora	Baholash metodikasi	Mezonni hisoblash davri
1.	Tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish davri	10 ball	yo’q	Davlat ro’yxatidan o’tgan sanasi bo’yicha [5]:	Yillik
				<i>Har bir yil uchun 2 balldan beriladi;</i>	
				<i>5 yil va undan ortiq yil uchun 10 ball beriladi.</i>	
2.	EBITA bo’yicha rentabellik darajasi (EBITA margin = EBITA / sof tushum × 100%)	10 ball	yo’q	Sohaning o’rtacha ko’rsatkichidan:	Yillik
				<i>70% yuqori bo’lsa – 10 ball beriladi;</i>	
				<i>50-70% bo’lsa – 5 ball beriladi;</i>	
3.	Yer maydonlari (jumladan q.x. uchun uzoq muddatli ijaraga ajratilgan) va mulk huquqi yoki ijara huquqi asosida ko’chmas mulk obyektlari mavjudligi (ijara shartnomalari hisobga olinganligi)	10 ball	-5 ball	<i>Yer maydoni va ko’chmas mulk obyektlari o’ziga tegishli bo’lsa – 10 ball beriladi;</i>	Oylik
				<i>Yer maydoni va ko’chmas mulk obyektlari ijara shartnomasi bo’yicha faoydalanilayotgan bo’lsa – 7 ball beriladi;</i>	
				<i>Agar faoliyat ko’rsatilgan manzilda yuritilmayotgan bo’lsa - 5 ball chegiriladi.</i>	
4.	Iqtisodiy faoliyat turlari bo’yicha bir nafar xodimga	10 ball	-5 ball	O’rtacha ish haqi soha va hududning o’rtacha ko’rsatkichidan oshishi:	Oylik

¹ Muallif tomonidan tayyorlangan ishlanma.

	to'g'ri keladigan ish haqi jamg'armasi dinamikasi.			100% va undan yuqori – 10 ball beriladi; 75-100% – 8 ball beriladi; 50-75% – 6 ball beriladi; 25-50% – 4 ball beriladi; 25% gacha – 2 ball beriladi. Agar o'rtacha ish haqi EKIHDan kam bo'lsa -5 ball chegiriladi.	
5.	Soliq hisobotlarini belgilangan muddatlarda taqdim etilishi	10 ball	yo'q	Hisobotlar kechiktirilmagan bo'lsa – 10 ball beriladi.	Oylik
6.	Hisoblangan soliq summasining belgilangan muddatda to'lanishi	10 ball	yo'q	Soliq (hisobot) davrida hisoblangan soliq summasini kechiktirmasdan to'lagan bo'lsa – 10 ball beriladi.	Oylik
7.	Hisoblangan soliq summasini to'lov topshiriqnomasi orqali amalga oshirilganligi	10 ball	-5 ball	Hisoblangan soliq summasini: To'lov topshiriqnomasi orqali to'lagan bo'lsa – 10 ball beriladi. Inkassa topshiriqnomasi orqali oshirilgan bo'lsa -5 ball chegiriladi.	Oylik
8.	Elektron hisobvaraqt-fakturalarni (EHF) qonunchilikda belgilangan muddatlarda rasmiylashtirilishi holati	10 ball	yo'q	Belgilangan muddatda rasmiylashtirilgan EHFlar tovar aylanmasining: 100% bo'lsa – 10 ball; 75-100% – 7 ball; 50-75% – 5 ball; 25-50% – 2 ball; 25% gacha – 1 ball.	Oylik
9.	Elektron hisobvaraqt-fakturalar orqali yil davomida xarid qilingan tovarlarni realizatsiya amalga oshirilishi (Yil boshi va oxiridagi tovar)	10 ball	-5 ball	Yil davomida xarid qilingan tovarlarning: 50 foizidan 70 foizigacha realizatsiya qilinganda – 5 ball beriladi; 70 foizidan ortiq realizatsiya qilingan hollarda – 10 ball beriladi. 70 foizidan dan ortiq qoldiq qolganda -10 ball chegiriladi.	Yillik
10.	Soliq organlari axborot tizimlaridan foydalangan holda o'tkazilgan tahlildan oldingi natijada aniqlangan kamchiliklarning bartaraf etilishi holati	10 ball	-5 ball	Soliq organlari axborot tizimida: kamchilik aniqlanmagan yoki asoslangan bo'lsa – 10 ball beriladi. kamchiliklar ixtiyoriy ravishda bartaraf etilgan bo'lsa – 7 ball beriladi; kamchiliklar bartaraf etilmagan va soliq auditi tayinlangan bo'lsa – 5 ball beriladi.	Kunlik

Tadbirkorlik subyektlarining barqarorlik reytingini aniqlashda ishlatilayotgan 23 ta mezon ichida **“Faoliyatni baholashning umumiy mezonlari”** alohida o'rin egallaydi. Ushbu mezonlar subyektning moliyaviy, soliq, tashkilot va mehnat intizomi, shuningdek, huquqiy

faoliyat barqarorligini baholashga xizmat qiladi. Metodologik jihatdan ular **sifat va miqdoriy ko'rsatkichlar asosida** baholanadi. Mazkur umumiy mezonlar jami **10 ta mezon** ko'rsatkichlari mavjud bo'lib, ular asosan quyidagi yo'nalishlarni qamrab oladi:

- Tashkil etilganlik muddati va moliyaviy ko'rsatkichlar (EBITA);
- Mulk egaligi va ijaraga olingan obyektlar;
- Ish haqi darajasi va dinamika;
- Soliq hisoboti va to'lov intizomi;
- Elektron hujjatlar yuritilishi (EHF);
- Soliq organlari tahlili asosida aniqlangan holatlar.

Har bir mezon maksimal **10 ball** bilan baholanadi. Shuningdek, ayrim hollarda ta'sir chorasi sifatida **salbiy ball (-5)** qo'llaniladi, bu esa baholash tizimini **rag'batlantiruvchi va jazolovchi elementlar asosida** tashkil etilganini ko'rsatadi.

Ijoiy ballar asosan yaxshi intizom, samarali faoliyat, o'z vaqtida to'lov va hisobot amalga oshirganliklari uchun mukofotlanadi. Salbiy ballar esa, mol-mulk huquqi yo'qligi, elektron hisobvara-fakturalardagi (EHF) kamchiliklar, kam rentabellik yoki eng kam ish haqidan (EKIH) past ish haqiga to'g'ri kelganligi uchun 5 ballgacha chegirib tashlanadi.

Mezonlar aniq foiz diapazonlari yoki huquqiy holatlar asosida baholanadi. Masalan, "EBITA" foizli rentabellik mezonidir: 70% dan yuqori – 10 ball, 25–50% – 2 ball yoki "EHF ulushi" tovar aylanmasining qancha foizi elektron hujjatlar bilan rasmiylashtirilganiga qarab ball beriladi. Bu yondashuv mezonlarni standartlashtirish, taqqoslash va obyektivlashtirish imkonini beradi.

Yuqoridagi mezonlar quyidagicha davriylik asosida baholanadi:

- **Yillik:** rentabellik, tovar realizatsiyasi, faoliyat davomiyligi;
- **Oylik:** soliq hisobotlari, to'lovlar, ish haqi va mulk masalalari;
- **Kunlik:** soliq organlari tomonidan aniqlangan va bartaraf etilgan kamchiliklar.

Bu esa reyting tizimini doimiy monitoring qilishga moslashtirilganligini anglatadi. Baholash tartibi elektron axborot tizimlari, xususan soliq organlari, mulk huquqlari registrlari, bank to'lov tizimlari va EHF platformalari asosida amalga oshiriladi. Bu esa subyektiv xatoliklarni minimallashtiradi va baholash jarayonini avtomatlashtirishga xizmat qiladi.

Tadbirkorlik subyektining umumiy baholash mezonlari metodik jihatdan aniq, raqamli va solishtirma ko'rsatkichlar asosida ishlab chiqilgan. Bu tizim subyektlarning soliq va moliyaviy intizomini real baholashga, rag'batlantirish mexanizmlarini adolatli qo'llashga hamda davlatning iqtisodiy boshqaruv strategiyasini raqamli ma'lumotlar asosida shakllantirishga xizmat qiladi. Ushbu mezonlar tizimi orqali davlat raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish, soliq yuki ostidagi adolatli muvozanatni ta'minlash va tadbirkorlik muhitini sifat jihatdan oshirishga qaratilgan innovatsion yondashuvni namoyon etmoqda.

Ballarni kamaytiruvchi ko'rsatkichlar (9 ta) – bu turdagi mezonlar tadbirkorlik subyektining moliyaviy va tashkiliy intizomidagi salbiy holatlarni aniqlashga xizmat qiladi (3-jadval). Bunga kompaniya rahbarining tez-tez almashinuvi, yuridik manzilning qisqa muddat ichida bir necha marotaba o'zgarishi, soliq qarzining majburiy undirilishi, QQS guvohnomasining amal qilish holati va boshqa noxush ko'rsatkichlar kiradi. Ushbu mezonlar korxonaning barqaror faoliyat yuritishiga tahdid soluvchi xavf omillarini aniqlab, reytingda ballar kamayishiga olib keladi. Bu esa, o'z navbatida, kompaniyani intizomli va shaffof boshqaruvga undashga xizmat qiladi.

3-jadval

Ballarni kamaytiruvchi mezonlar¹

T/r	Kamaytiruvchi mezon nomi	Baholash	Ta'sir chora	Baholash metodikasi	Mezonni hisoblash davri
1.	Oxirgi 12 oy davomida ma'lumotlar bazasidan hisobda turgan joyining o'zgartirilishi	yo'q	-5 ball	<i>Tadbirkorlik subyekting joylashgan joyi yil davomida 3 (uch) va undan ortiq o'zgartirilgan bo'lsa – 5 ball chegiriladi.</i>	Yillik
2.	Korxona rahbarining qo'nimsizligi (oxirgi 12 oy davomida)	yo'q	-5 ball	<i>Korxona rahbari oxirgi 12 oy davomida 3 (uch) va undan ortiq o'zgartirilgan bo'lsa – 5 ball chegiriladi.</i>	Oylik
3.	Ta'sischisi yoki rahbari (mulkdori)ning ishonchsizligi	yo'q	-5 ball	<i>Korxonaning ta'sischisi yoki rahbari oxirgi 36 oy davomida bankrotlik asosida tugatilgan, jinoyat sodir etgan yuridik shaxsga rahbarlik qilgan bo'lsa – 5 ball chegiriladi.</i>	Yillik
4.	Taqdim etilgan soliq hisobotlariga tuzatishlar soliq to'lovchining o'zi tomonidan ixtiyoriy kiritilishi	yo'q	-5 ball	Soliq hisobotlariga: <i>1 (bir) marotaba tuzatish kiritilgan yoki o'zgartirilgan bo'lsa– 1 ball chegiriladi;</i> <i>2 (ikki) marotaba tuzatish kiritilgan yoki o'zgartirilgan bo'lsa – 2 ball chegiriladi;</i> <i>3 (uch) marotaba tuzatish kiritilgan yoki o'zgartirilgan bo'lsa – 3 ball chegiriladi;</i> <i>4 (to'rt) marotaba tuzatish kiritilgan yoki o'zgartirilgan bo'lsa – 4 ball chegiriladi;</i> <i>5 marta yoki undan ortiq o'zgartirilgan bo'lsa – 5 ball chegiriladi.</i>	Oylik
5.	Qo'shilgan qiymat solig'i to'lovchisi maxsus guvohnoma holati	yo'q	-10 ball	<i>QQS guvohnomasi bekor qilingan yoki to'xtatilgan bo'lsa – 10 ball chegiriladi.</i>	Kunlik
6.	Soliq qarzining mol-mulk hisobidan undirilishga qaratilganligi	yo'q	-5 ball	<i>Soliq qarzini undirish bo'yicha mol-mulkiga qaratilganda to'plangan ballar – 5 ballga kamaytiriladi.</i> <i>Soliq qarzi to'liq to'langandan keyin kamaytirilgan ballar olib tashlanadi.</i>	Yillik
7.	Yuridik shaxs va mansabdor shaxslarga nisbatan soliq hamda bojxona oid huquqbuzarliklar uchun ma'muriy, jinoyiy yoki boshqa javobgarlik choralari qo'llanilganligi	yo'q	-10 ball	<i>Mansabdor shaxslariga nisbatan soliqqa oid huquqbuzarliklari uchun ma'muriy javobgarlik bo'lsa -2 ball chegiriladi;</i> <i>Agar jinoiy yoki boshqa javobgarlik chora ko'rilgan bo'lsa — 10 ball chegiriladi.</i>	Yillik

¹ Muallif tomonidan tayyorlangan ishlanma.

8.	Mahsulotlar (tovar va xizmatlarning) identifikatsiya kod (MXIK)laridan noto'g'ri foydalanish	yo'q	-5 ball	<i>MXIKdan bir oyda 2 va undan ortiq noto'g'ri foydalanilgan holatlar aniqlansa – 5 ball chegiriladi.</i>	Oylik
9.	Tadbirkorlik subyektlarining kreditorlik qarzdorligi oxirgi 12 oy davomida sud orqali undiruvga qaratilgan bo'lsa	yo'q	-10 ball	<i>Tadbirkorlik subyektining kreditor qarzdorligi mavjud bo'lgan holda kreditorlar tomonidan sudga 2 marotaba va undan ortiq da'vo arizalari kiritilganda hamda isbotini topgan bo'lsa to'plangan ballar — 10 ballga chegiriladi.</i>	Yillik

Tadbirkorlik subyektlarining barqarorlik reytingi tizimi faqat rag'batlantirishga emas, balki salbiy holatlar uchun intizomiy baholash mexanizmlariga ham asoslangan. Ushbu yondashuv **“Ballarni kamaytiruvchi mezonlar”** orqali amalga oshiriladi. Ular korxonaning moliyaviy va tashkiliy beqarorligi, soliqqa oid intizomsizliklari, rahbariyatning ishonchsizligi va huquqbuzarlik faktlari asosida ballarni kamaytirish mexanizmini taqdim etadi.

Ballarni kamaytiruvchi mezonlar reyting tizimining **xavflarni aniqlovchi va soliq intizomini tartibga soluvchi funksiyasini** bajaradi. Ya'ni, bu mezonlar orqali davlat fiskal xatarli korxonalarni aniqlaydi, ularning reytingini pastlab, imtiyozlardan foydalana olmasligiga sabab bo'ladi. Bu tizimda “stimul va sanksiya” mexanizmi ishlaydi. Kamaytiruvchi mezonlar odatda “–5” yoki “–10” ball bilan baholanadi. Baholash mezonlari 3 turdagi metodlarga asoslanadi:

- *Chastota (ko'p takrorlanish).* Masalan, rahbar yoki manzilning 3 martadan ortiq o'zgartirilishi.
- *Huquqiy holat ya'ni* QQS guvohnomasi bekor qilinishi, sud qarorlari mavjudligi.
- *Axborot tizimidagi dalillar ya'ni* noto'g'ri MXIKlar, hisobotga tuzatishlar, mol-mulkka qaror chiqarilishi.

Tadbirkorlik subyektlarining barqarorlik reytingini aniqlashda qo'llaniladigan ballarni kamaytiruvchi mezonlar korxonalarning moliyaviy, soliq va tashkiliy intizomidagi salbiy holatlarni aniqlashga xizmat qiladi. Metodologik jihatdan ushbu mezonlar reyting tizimining xavflarni oldindan aniqlovchi va profilaktik baholash funksiyasini bajaradi. Bu mezonlar orqali subyektlar faqat faoliyat ko'rsatkichlari asosida emas, balki ularning intizomiy va institutsional barqarorligi nuqtai nazaridan ham sinovdan o'tkaziladi.

Birinchidan, yuridik manzilning bir yil ichida uch martadan ortiq o'zgarishi faoliyatdagi beqarorlik belgisi sifatida baholanadi. Bu metodologiyada “chastota” (ko'p takrorlanish) yondashuvi asosida salbiy ko'rsatkich sifatida tan olinadi. Bunday o'zgarishlar faoliyatni yashirishga yoki nazoratni chetlab o'tishga urinish sifatida talqin qilinadi va –5 (minus besh) ball bilan baholanadi va chegiriladi.

Ikkinchidan, rahbarning tez-tez almashinuvi boshqaruv barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Metodik yondashuvga ko'ra, 12 oy davomida rahbarning uch martadan ortiq o'zgarishi ichki boshqaruvdagi beqarorlikni ifodalaydi va subyektning uzoq muddatli rejalashtirish qobiliyatiga salbiy ta'sir qiladi.

Uchinchidan, ta'sischi yoki rahbarning ishonchliligi mezoni esa sifat jihatidan yondashuv bo'lib, ilgari jinoyat sodir etgan yoki bankrotlikka uchragan subyektlar bilan bog'liq shaxslar ishtiroki korxonaning reytingiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Bu holatda reyting tizimi subyektlarning tarixiy obro'si va institutsional ishonchliligini ham inobatga oladi.

To'rtinchidan, soliq hisobotlariga takroriy tuzatishlar kiritilishi ham subyektning hisob-kitobdagi aniqlik darajasini aks ettiradi. Bu mezon metodik jihatdan "axborot ishonchliligi" prinsipiga asoslanadi. Har bir tuzatish holati bosqichma-bosqich ball kamaytirish orqali baholanadi (1 balldan 5 ballgacha), bu esa shaffoflik va fiskal intizomni rag'batlantiradi.

Beshinchidan, QQS guvohnomasining bekor qilinishi yoki to'xtatilishi eng og'ir salbiy mezon sifatida tan olingan. Bu holat subyektning QQS to'lovchisi sifatidagi maqomini yo'qotishini anglatadi va reytingda -10 (minus o'n) ball bilan baholanadi hamda chegiriladi. Bu yondashuv yuqori xavf darajasini aniqlovchi "kritik indikator" sifatida metodik asosga ega.

Shuningdek, soliq qarzlar uchun mol-mulkka qaror chiqarilishi, soliq yoki bojxona sohasidagi huquqbuzarliklar, MXIKdan noto'g'ri foydalanish, va kreditorlik qarzdorligining sud orqali undirilishi mezonlari bevosita yoki bilvosita korxonaning moliyaviy barqarorligiga, intizomiga va yuridik ishonchliligiga ta'sir etadi. Bu ko'rsatkichlar huquqiy va axborot tizimlari asosida aniqlanib, aniqligi yuqori real vaqt monitoring yondashuvini ta'minlaydi.

Umuman olganda, bu mezonlar -5 yoki -10 ballgacha baholanadi va ular chastota (ko'p takrorlanish), yuridik-huquqiy holat va elektron axborot tizimidagi dalillar asosida metodik tasniflangan. Bu yondashuv nafaqat reyting tizimini adolatli va obyektiv shakllantirishga xizmat qiladi, balki soliq ma'murchiligini kuchaytirish va fiskal xatarlarni oldindan aniqlashda ham strategik vosita bo'lib xizmat qiladi.

Tadbirkorlik subyektlarining barqarorlik reytingini aniqlashda qo'llaniladigan ballarni kamaytiruvchi mezonlar faqat mazmunan emas, balki vaqt kesimida baholanish tartibi bilan ham tizimli yondashuvga asoslanadi. Metodologik jihatdan bu yondashuv mezonlarning monitoring chastotasini aniqlaydi va ular orqali xatarli holatlarni aniqlashning tezligi va aniqligini oshiradi. **Baholash davriyligi** aniq mezonlar asosida qanchalik tez-tez tahlil va reytingga ta'sir ko'rsatilishini belgilaydi. Bu esa reyting tizimining real vaqtli, dinamik va moslashuvchan bo'lishini ta'minlaydi.

Yillik mezonlar strategik va uzoq muddatli barqarorlikni baholashda qo'llaniladi. Ular orasida, yuridik manzilning o'zgarishi, rahbarning tez-tez almashuvi, ta'sischi yoki rahbarning ishonchliligi, soliq yoki bojxona sohasidagi huquqbuzarliklar, kreditorlik qarzdorligining sud orqali undirilishi kabi mezonlar mavjud.

Bu ko'rsatkichlar odatda yil davomida yuzaga chiqadigan yoki yillik hisobotlar orqali aniqlanadigan salbiy holatlardir. Baholash yillik kesimda olib borilgani tufayli, bunday mezonlar asosida reytingga ta'sir ko'rsatish odatda institutsional barqarorlik, huquqiy obro' va moliyaviy mas'uliyat darajasini aniqlashga xizmat qiladi.

Oylik kesimdagi baholash operativ holatni monitoring qilishga yo'naltirilgan. Bunda soliq hisobotlariga takroriy tuzatishlar kiritilishi va mahsulot va xizmatlarning identifikatsiya kodi (MXIK) dan noto'g'ri foydalanish kabi mezonlar tahlil qilinadi. Bu indikatorlar korxonaning soliq intizomi, axborot ishonchliligi va hisob yuritish sifati haqida doimiy signal berib turadi. Metodologik jihatdan, oylik monitoring reyting tizimini doimiy nazoratga moslashtiradi va holat keskin yomonlashgan taqdirda reytingga tezkor ta'sir ko'rsatish imkonini yaratadi.

Eng yuqori aniqlik va tezkorlikni ta'minlovchi daraja bu **kunlik kesimda baholanadigan mezonlardir**. Bu toifaga faqat eng muhim va bevosita reytingga ta'sir ko'rsatadigan indikatorlar kiradi. Masalan, QQS guvohnomasining bekor qilinishi yoki to'xtatilishi kabi mezonlar real vaqt rejimida avtomatik ravishda monitoring qilinadi. Bu metod

real vaqtli baholash tamoyiliga asoslanadi. Soliq ma'muriyati va reyting tizimi o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri axborot almashuvi mavjud bo'lgan holatlarda qo'llaniladi. Bu esa reytingda kutilmagan salbiy holatlarning kechikmasdan inobatga olinishini ta'minlaydi.

Ballarni kamaytiruvchi mezonlar barqarorlik reytingi tizimining muhim qismlaridan biri bo'lib, ular orqali fiskal intizomni buzganlar ajratib olinadi, reyting adolatli va asosli shakllantiriladi hamda salbiy xatti-harakatlar profilaktik yo'sinda jilovlanadi.

Qo'shimcha ball beruvchi ko'rsatkichlar (4 ta) – bu mezonlar tadbirkorlik subyektining ijtimoiy va iqtisodiy mas'uliyatini baholashga qaratilgan bo'lib, quyidagilarni o'z ichiga oladi (4-jadval).

Birinchidan, ijtimoiy himoyaga muhtoj shaxslarni ish bilan ta'minlash orqali mehnat bozorida teng imkoniyatlar yaratish;

Ikkinchidan, ish haqi fondining sohaviy o'rtacha darajadan yuqoriligi orqali xodimlarga munosib mehnat haqi to'lash;

Uchinchidan, mahsulot yoki xizmatlarni tashqi bozorlarga chiqarish, ya'ni eksport salohiyati orqali valyuta tushumini ta'minlash;

To'rtinchidan esa, mazkur subyekt faoliyat yuritayotgan soha bo'yicha o'rtacha soliq tushumidan yuqori ko'rsatkichga erishish orqali fiskal intizom namunasini ko'rsatishdan iboratdir. Bu ko'rsatkichlar orqali reyting tizimida nafaqat moliyaviy, balki ijtimoiy va milliy iqtisodiy ustuvorliklar ham e'tiborga olinadi.

4-jadval

Qo'shimcha ballar beruvchi mezonlar (rag'batlantiruvchi)¹

T/r	Rag'batlantiruvchi mezon nomi	Baholash	Ta'sir chora	Baholash metodikasi	Mezonni hisoblash davri
1.	Tadbirkorlik subyektlari tomonidan "Temir daftar", "Ayollar daftari", "Yoshlar daftari", ijtimoiy reyestrda va nogironligi bo'lgan shaxslar bandligi ta'minlanganda	10 ball	yo'q	Tadbirkorlik subyektining jami ishchi-xodimlari sonining:	Oylik
				10% – 20% gacha bo'lsa – 5 ball qo'shiladi;	
				20% dan yuqori bo'lsa – 10 ball qo'shiladi.	
2.	O'tgan hisobot davriga nisbatan (mehnatga haq to'lashning eng kam miqdori (1 050 ming so'm)dan ortiq ish haqi olgan) xodimlar sonining ortishi (yangi tashkil etilgan tadbirkorlik subyektlari uchun o'tgan oygagina nisbatan solishtiriladi)	15 ball	yo'q	Ishchi xodimlarning yillik o'rtacha soni:	Oylik
				50% va undan yuqori bo'lsa – 15 ball qo'shiladi;	
				40–50% gacha bo'lsa – 10 ball qo'shiladi;	
				30–40% gacha bo'lsa – 8 ball qo'shiladi;	
				20–30% gacha bo'lsa – 6 ball qo'shiladi;	
				10–20% gacha bo'lsa – 4 ball qo'shiladi;	
				1–10% gacha bo'lsa – 2 ball qo'shiladi.	

¹ Muallif tomonidan tayyorlangan ishlanma.

3.	Iqtisodiy faoliyat turlariga muvofiq QQS bo'yicha bir oylik hisoblangan soliq summasining o'rtacha nisbati	10 ball	yo'q	<i>Sohaning o'rtacha hisoblangan summasining 1,1 baravaridan yuqori bo'lsa yoki jami realizatsiyaning 50% dan ortig'ini eksport tashkil qilganda – 10 ball qo'shiladi.</i>	Oylik
4.	Iqtisodiy faoliyat turlariga muvofiq aylanmadan olinadigan soliq bo'yicha bir oylik hisoblangan soliq summasining o'rtacha nisbati	10 ball	yo'q	<i>Sohaning o'rtacha hisoblangan summasining 1,1 baravaridan yuqori bo'lsa yoki jami realizatsiyaning 50% dan ortig'ini eksport tashkil qilganda – 10 ball qo'shiladi.</i>	Oylik

Tadbirkorlik subyektlarining barqarorlik reytingi tizimida qo'shimcha ballar beruvchi (rag'batlantiruvchi) mezonlar subyektlarning ijobiy faoliyati, mas'uliyatli yondashuvi va ijtimoiy-maqsdali harakatlarini baholash uchun joriy etilgan. Bu mezonlar orqali reyting tizimi nafaqat soliq intizomini nazorat qiladi, balki ijtimoiy barqarorlik, bandlik siyosati va eksport salohiyatini rag'batlantiruvchi mexanizm sifatida ham ishlaydi.

Barqarorlik reytingi tizimida rag'batlantiruvchi mezonlar tadbirkorlik subyektining iqtisodiy samaradorligi, ijtimoiy mas'uliyati va fiskal intizomini qo'llab-quvvatlashga yo'naltirilgan. Metodologik yondashuvga ko'ra, ushbu mezonlar ball berish prinsipi asosida baholanadi va foizli o'sish, solishtirma nisbatlar hamda miqdoriy ko'rsatkichlar bilan aniqlanadi. Bu yondashuv mezonlarni obyektivlashtirish, taqqoslash va avtomatlashtirilgan shaklda tahlil qilish imkonini beradi.

Tadbirkorlik subyektlarining barqarorlik reytingini aniqlashda "Ijtimoiy guruhlar bandligini ta'minlash" mezoni ijtimoiy adolat, inklyuziv iqtisodiy o'sish va bandlik siyosatini rag'batlantirishga xizmat qiluvchi muhim indikator hisoblanadi [6].

Mazkur mezon subyektning xodimlar tarkibida "Temir daftar", "Ayollar daftari", "Yoshlar daftari" va ijtimoiy reyestrga kiritilgan boshqa ehtiyojmand shaxslar ulushiga qarab baholanadi:

- Xodimlar sonining **10%–20%** ijtimoiy guruhlarga mansub bo'lsa – **5 ball**;
- **20% va undan yuqori** bo'lsa – **10 ball** beriladi.

Metodik jihatdan bu mezon inklyuzivlik, manzilli yondashuv va ijtimoiy mas'uliyat prinsiplari asosida ishlab chiqilgan. Baholashda:

- Nisbatli yondashuv (proporsional model) qo'llaniladi — umumiy xodimlar sonidagi ijtimoiy toifadagi xodimlar ulushi asosida ball belgilanadi;
- Statistik integratsiya – soliq organlari axborot bazasi bandlik ma'lumotlari va ijtimoiy reyestrlar bilan uzviy bog'langan holda ishlaydi;
- Oylik asosda avtomatik monitoring – bu jarayon insoniy omildan holi, shaffof va doimiy nazorat imkonini beradi.

Ushbu mezon orqali reyting tizimi ijtimoiy ahamiyatli faoliyatni moliyaviy va fiskal jihatdan rag'batlantiradi. Ya'ni, korxona nafaqat daromad keltiruvchi faoliyat bilan shug'ullanadi, balki ijtimoiy mas'uliyatni o'z zimmasiga olgan subyekt sifatida davlat tomonidan yuqori reytingga loyiq deb topiladi. Bu esa davlat tomonidan beriladigan soliq yengilliklari va preferensiyalardan foydalanish imkoniyatini oshiradi va ijtimoiy zaif qatlamlar

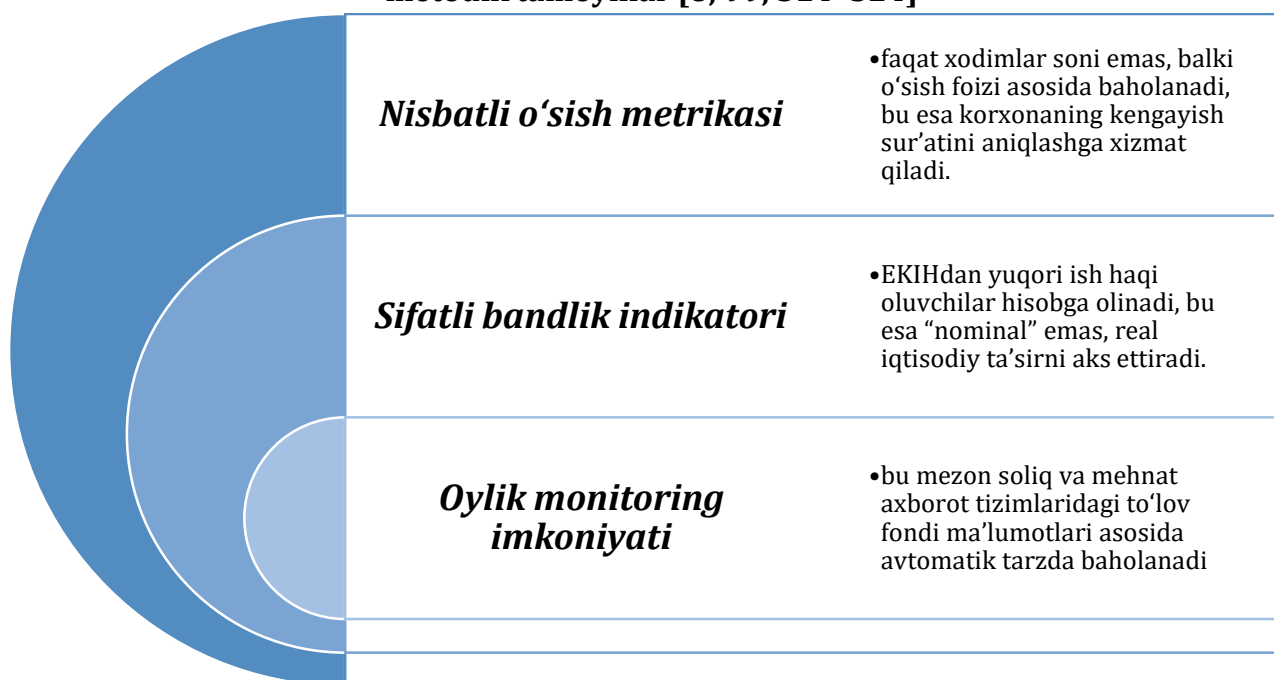
bandligini oshirish orqali umumiy iqtisodiy faollikni kuchaytiradi hamda davlat tomonidan yuritilayotgan bandlik siyosati va manzilli yordam mexanizmlariga xususiy sektorni jalb etadi [7].

Yuqoridagi ijtimoiy guruhlar bandligi esa, mezon barqarorlik reytingi tizimining faqat moliyaviy va fiskal ko'rsatkichlarga emas, balki ijtimoiy barqarorlik va tenglikka ham tayanuvchi mexanizm ekanini ko'rsatadi. Bu mezon orqali davlat "Mas'uliyatli tadbirkor" modelini shakllantirishga xizmat qiladi, reyting tizimi ijtimoiy maqsadlilikka ega moliyaviy baholash instrumentiga aylanadi hamda bandlik siyosati avtomatlashtirilgan baholash tizimiga bog'lanadi, bu esa davlat boshqaruvini samarali qiladi.

Barqarorlik reytingi tizimida ishchi-xodimlar sonining o'sishi mezon esa tadbirkorlik subyektning iqtisodiy faolligi, ijtimoiy mas'uliyati va rasmiy bandlikni oshirishdagi ishtirokini baholovchi muhim indikator hisoblanadi. Ushbu mezon faoliyat samaradorligi bilan birga bandlik siyosatiga qo'shilgan hissani ko'rsatadi. Baholashda faqat xodimlar soni emas, balki mehnatga haq to'lashning eng kam miqdori (EKIH) dan yuqori maosh oluvchilarning o'sish sur'ati asosiy ko'rsatkich sifatida olinadi. Bu gradatsiya mutanosiblik asosida tuzilgan bo'lib, ish o'rinlari o'sishi darajasi yuqorilagan sari ballar ortib boradi. Bu tizim, o'z navbatida, rag'batlantiruvchi ta'sirni differensial tarzda ta'minlaydi. Mazkur mezon dinamik baholash modeliga asoslanadi. Ya'ni, u faqat statik sonlar emas, davriy o'sish sur'atlarini baholaydi. Baholashda quyidagi metodik tamoyillar qo'llaniladi (1-rasm).

1-rasm

**Ishchi-xodimlar sonining o'sishi mezon baholashdagi
metodik tamoyillar [8; 99, 314–324]**

Mazkur mezon metodologik jihatdan miqdoriy, solishtirma, va dinamik tahlilga asoslangan bo'lib fiskal manfaatlar va ijtimoiy mas'uliyat o'rtasidagi uyg'unlikni yaratadi hamda bandlikni raqamli kuzatish, avtomatik baholash va soliq ma'murchiligini takomillashtirishga xizmat qiladi. Ushbu yondashuv orqali reyting tizimi nafaqat moliyaviy ko'rsatkichlarga tayangan holda, balki ijtimoiy-iqtisodiy strategik ustuvorliklarni ham baholovchi kompleks instrument sifatida shakllanmoqda.

Tadbirkorlik subyektlarining barqarorlik reytingini baholashda “*QQS bo'yicha yuqori soliq to'lovi yoki eksport ulushi*” mezonni esa subyektning fiskal intizomi va tashqi iqtisodiy faolligini ifodalovchi strategik indikator hisoblanadi. Bu mezon korxonaning nafaqat ichki bozor faoliyati, balki xalqaro maydondagi raqobatbardoshligi va eksport salohiyati darajasini ham aniqlash imkonini beradi.

Mazkur mezon bo'yicha 10 ball quyidagi ikki shartdan biri bajarilganda belgilanadi:

- Korxona tomonidan QQS bo'yicha hisoblangan oylik soliq summasi tegishli iqtisodiy faoliyat turi bo'yicha shakllangan sohaviy o'rtacha ko'rsatkichning 1,1 baravaridan yuqori bo'lsa;
- Korxonaning umumiy realizatsiyasida eksport hajmi 50% va undan ortiq ulushni tashkil etsa.

Bu ball berish mexanizmi solishtirma va nisbatli baholash yondashuvi asosida tuzilgan bo'lib, uni obyektivlashtirish va elektron tarzda avtomatlashtirish mumkin. Ushbu mezon ikkita turli, ammo muhim fiskal va iqtisodiy indikatorlar asosida baholanadi: QQS bo'yicha to'lov darajasi va eksport ulushi. Metodologik jihatdan bu yondashuv quyidagilarga asoslanadi:

1. **Solishtirma nisbatlar metodi (relative benchmarking)** – QQS summasi boshqa korxonalar bilan sohaviy kesimda taqqoslanadi. Bu yondashuv subyektning real fiskal yukni qanchalik to'g'ri va barqaror bajarayotganini aniqlaydi.
2. **Eksport ulushi modeli** – umumiy tushumdagi eksportning 50% dan yuqori bo'lishi subyektning tashqi iqtisodiy bozorlarga chiqish salohiyati, raqobatbardoshligi va valyuta tushumiga qo'shgan hissasini ifodalaydi. Bu indikator **milliy iqtisodiyotning ochiqligi va barqaror valyuta oqimi** bilan bog'liq.
3. **Ikkilamchi shartli yondashuv** – mezon baholashda “yoki” tamoyili qo'llaniladi: ya'ni, subyekt bu mezondan ball olish uchun ikki shartdan faqat bittasini bajarsa yetarli bo'ladi. Bu esa turli faoliyatdagi subyektlarga teng imkon yaratadi.

Ushbu mezon davlat fiskal siyosatining quyidagi strategik maqsadlariga xizmat qiladi shuningdek, fiskal yukni halol va barqaror bajarayotgan subyektlar reytingda yuqori baholanadi hamda tashqi bozorga chiqqan korxonalar valyuta tushumining asosiy manbai sifatida iqtisodiy ustuvorlikka ega bo'ladi Bunda subyekt nafaqat soliqlarni to'laydi, balki eksport orqali mamlakatning savdo balansiga ijobiy hissa qo'shadi. Umuman olganda mazkur mezon reyting tizimining iqtisodiy ustuvorliklarga asoslangan, manzilli va strategik yo'naltirilgan baholash vositasi ekanini ko'rsatadi.

Aylanmadan olinadigan soliq summasining yuqori nisbati yoki eksport ulushini metodologik tahlil qiladigan bo'lsak, mazkur mezon tadbirkorlik subyektining savdo aylanmasi hajmi, fiskal intizomi va eksport salohiyatini baholashga qaratilgan muhim indikatorlardan biridir. Reyting tizimida ushbu mezon orqali subyektning rasmiy aylanmasi va tashqi bozorlar bilan integratsiyalashgan darajasi aniqlanadi.

Subyekt tomonidan aylanmadan olinadigan soliq bo'yicha hisoblangan oylik to'lov summasi o'ziga mos faoliyat yo'nalishidagi korxonalar o'rtacha ko'rsatkichidan yuqori bo'lsa yoki subyektning umumiy realizatsiyasida eksport ulushi 50% va undan ortiq bo'lsa — maksimal 10 ball beriladi. Bu yondashuv solishtirma nisbatlar va shartli o'lchov birliklari asosida qurilgan, bu esa uni avtomatlashtirilgan tarzda baholashga imkon beradi. “Aylanmadan olinadigan soliq summasining yuqori nisbati yoki eksport ulushi” mezonni metodologik jihatdan, sohaviy o'rtacha ko'rsatkichlarga asoslangan solishtirma yondashuvni, eksport salohiyatini

tashqi iqtisodiy ustuvorlik sifatida e'tirof etishni, raqamli nazorat va avtomatik baholash imkoniyatini o'zida mujassam etgan. Ushbu mezon fiskal intizomni, savdo aylanmasining shaffofligini va xalqaro raqobatbardoshlikni bir vaqtning o'zida o'lchash imkonini beruvchi kuchli reyting vositasidir.

Yuqoridagi qo'shimcha ballar beruvchi mezonlar barchasi **oylik asosda** baholanadi. Bu esa korxonalar faoliyatini tezkor baholash va ularni dinamik nazorat qilish imkonini beradi. Shuningdek, bu tartib doimiy ijobiy faoliyatni saqlab turishni talab qiladi, ya'ni bir martalik emas, tizimli natijalar rag'batlantiriladi. Mezonlar avtomatlashtirilgan elektron platforma orqali (soliq organlari, ish haqi jamg'armasi, eksport bazalari bilan integratsiyalashgan holda) shakllantiriladi. Bu esa insoniy xatolarni kamaytiradi va xolislikni ta'minlaydi.

Umuman olganda qo'shimcha ballar beruvchi (rag'batlantiruvchi) mezonlar, reyting tizimiga ijtimoiy va iqtisodiy maqsadlilik bag'ishlaydi. Yaxshi boshqaruv, bandlik va tashqi iqtisodiy faoliyatni mukofotlaydi. Soliq intizomi va byudjetga ishonchli tushumlarni mustahkamlaydi.

Ushbu mezonlar orqali reyting tizimi nafaqat moliyaviy ko'rsatkichlarga, balki ijtimoiy mas'uliyat va makroiqtisodiy barqarorlikka xizmat qiluvchi xulq-atvorlarga ham tayanadi. Natijada, davlat tadbirkorlik subyektlarni nafaqat nazorat qiladi, balki ularni hamkorlikka undaydi va rag'batlantiradi.

Xulosa. Tadbirkorlik subyektlarining barqarorlik reytingini aniqlash tizimi O'zbekiston iqtisodiy siyosatida yangi bosqichni boshlab berdi. Mazkur tizim tadbirkorlik faoliyatini faqat moliyaviy ko'rsatkichlar asosida emas, balki soliq intizomi, ijtimoiy mas'uliyat, tashkiliy barqarorlik va institutsional ishonchlilik nuqtai nazaridan ham kompleks baholash imkonini yaratadi. 23 ta mezon asosida shakllangan reyting metodologiyasi ijobiy va salbiy indikatorlar, shuningdek, rag'batlantiruvchi elementlar orqali iqtisodiy faoliyatni raqamli, shaffof va obyektiv tarzda tahlil qiladi.

Tizimning ustun jihatlaridan biri bu balli baholash modelining aniqlik, avtomatlashtirish va solishtirish imkonini beruvchi yondashuvlarga asoslanishi hamda barcha indikatorlarning statistik, huquqiy va axborot manbalariga integratsiyalashgan holda shakllantirilishidir. Baholashning yillik, oylik va kunlik kesimda amalga oshirilishi esa reyting jarayonining real vaqtli, dinamik va moslashuvchan bo'lishini ta'minlaydi.

Reyting mezonlarining motivatsion va jazolovchi mexanizmlarga ega bo'lishi, tadbirkorlarni intizomli, halol va ijtimoiy mas'uliyatli faoliyat yuritishga undaydi. Xususan, yuqori reyting bahosiga ega subyektlarga soliq imtiyozlari, davlat resurslaridan ustuvor foydalanish va boshqa preferensiyalar taqdim etilishi esa, tizimning amaliy ahamiyatini yanada oshiradi. Shuningdek, past reytingli subyektlar uchun ta'sir choralarining mavjudligi iqtisodiy tartib va javobgarlikni ta'minlashga xizmat qiladi.

Nazariy jihatdan esa, reyting tizimi axborot asimmetriyasini bartaraf etuvchi, iqtisodiy xavfsizlikni kuchaytiruvchi va resurslar taqsimotini adolatli amalga oshiruvchi mexanizm sifatida muhim o'rin tutadi. U institutsional iqtisodiyot, rag'batlantiruvchi nazariya va axborot iqtisodiyoti tamoyillari bilan uyg'unlashgan holda ishlaydi.

Umuman olganda, tadbirkorlik subyektlarining barqarorlik reytingi tizimi orqali davlat tomonidan xususiy sektorga nisbatan axborotga asoslangan, manzilli va ochiq yondashuvni qaror topishiga xizmat qilmoqda. Bu tizim iqtisodiy islohotlar samarasini kuchaytirish, sog'lom raqobat muhitini shakllantirish, byudjet tushumlarining prognozligini oshirish va davlat-

xususiy sektor o'rtasida ishonchli aloqalarni rivojlantirishda zamonaviy va barqaror boshqaruv vositasi sifatida o'zini namoyon qilmoqda.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Mirziyoyev Sh. M. (2024). 2024-yil 5-yanvar kuni Shavkat Mirziyoyev tadbirkorlarning barqarorlik reytingini joriy qilish bo'yicha taqdimot bilan tanishtirilishdagi nutqi". <https://yuz.uz/uz/news/tadbirkorlarning-barqarorlik-reytingi-joriy-qilinadi>.
2. Robert M. Solow. (1988). *Growth Theory: An Exposition*. Oxford University Press. ISBN: 0195056094, 9780195056099.
3. William J. Baumol. (1996). Entrepreneurship: Productive, unproductive, and destructive. *Journal of Business Venturing*, 11(1), 3–22. [https://doi.org/10.1016/0883-9026\(94\)00014-X](https://doi.org/10.1016/0883-9026(94)00014-X)
4. Jeffry A. Timmons. (1989). *The Entrepreneurial Mind*. Brick House Publishing Company. ISBN: 0931790840, 9780931790843. – p.187.
5. Kuckertz, A., & Wagner, M. (2010). A Systematic Literature Review of Sustainable Entrepreneurship Metrics. *Journal of Business Venturing Insights*, 14, 1–14.
6. Tivonen, M., Korhonen, J., & Jussila, J. J. (2019). Sustainability and entrepreneurship: A bibliometric review and research agenda. *Sustainability*, 11(9), 2681.
7. Shane, S. (2003). *A General Theory of Entrepreneurship: The Individual-Opportunity Nexus*. Edward Elgar Publishing. ISBN: 9781840648780.
8. Acs, Z. J., & Audretsch, D. B. (2005). *Handbook of Entrepreneurship Research: An Interdisciplinary Survey and Introduction*. Springer.
9. Casson, M. (2003). *The Entrepreneur: An Economic Theory* (2nd ed.). Edward Elgar Publishing.
10. Porter, M. E. (1990). *The Competitive Advantage of Nations*. Free Press.
11. Porter, M. E. (2008). *On Competition*. Harvard Business Review Press.
12. OECD. (2010). *Entrepreneurship at a Glance 2010*. OECD Publishing.
13. OECD. (2017). *Measuring Entrepreneurial Performance: A Policy Toolkit*. OECD Publishing.
14. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2024-yil 30-yanvardagi "Tadbirkorlik subyektlarining barqarorlik reytingini aniqlash tartibi to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida"gi 55-son qarori. 2024-yil, aprel.
15. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 23-yanvardagi "Tadbirkorlik subyektlarining barqarorlik reytingini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 39-son qarori.
16. O'zbekiston Respublikasining Soliq kodeksi (yangi tahriri). (2025). 30-dekabr. – 402 bet.
17. Kraus, S., Clauss, T., Breier, M., Gast, J., Zardini, A., Tiberius, V., & Brem, A. (2019). Entrepreneurial orientation and sustainable development: A configuration approach. *Journal of Business Research*, 99, 314–324.

Received: 16 March 2025

Accepted: 5 April 2025

Published: 15 April 2025

Article / Original Paper

PUBLIC PROCUREMENT UNDER CONTROL: INSTITUTIONAL ANALYSIS OF THE UZBEK MONITORING MODEL

Yuldasheva Nadira Viktorovna

Doctor of Philosophy (PhD) in Economics

Associate Professor of the Department Budget accounting and treasury

Tashkent State University of Economics

E-mail: nadirak@mail.com

Abstract. The article presents an institutional analysis of the monitoring and control system in the field of public procurement in the Republic of Uzbekistan. The study is based on the study of the evolution of regulatory mechanisms, digital platforms and organizational and managerial decisions aimed at ensuring transparency, legality and efficiency of using budget funds. Particular attention is paid to the substantive distinction between the concepts of “control” and “monitoring”, the introduction of a risk-oriented approach, the development of compliance control and the transformation of the digital procurement environment. Based on empirical data for 2022–2024, the effectiveness of institutional reforms is substantiated and key trends in improving the national model of public financial management are identified.

Keywords: public procurement, monitoring, control, institutional approach, risk-oriented regulation, compliance, digitalization.

«ГОСУДАРСТВЕННЫЕ ЗАКУПКИ ПОД КОНТРОЛЕМ: ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЙ АНАЛИЗ УЗБЕКСКОЙ МОДЕЛИ МОНИТОРИНГА»

Юлдашева Надира Викторовна

доктор философии (PhD) по экономическим наукам

доцент кафедры бюджетного учета и казначейства

Ташкентский государственный экономический университет

Аннотация. В статье представлен институциональный анализ системы мониторинга и контроля в сфере государственных закупок Республики Узбекистан. Исследование основано на изучении эволюции нормативно-правовых механизмов, цифровых платформ и организационно-управленческих решений, направленных на обеспечение прозрачности, законности и эффективности использования бюджетных средств. Особое внимание уделено содержательному разграничению понятий «контроль» и «мониторинг», внедрению риск-ориентированного подхода, развитию комплаенс-контроля и трансформации цифровой среды закупок. На основе эмпирических данных за 2022–2024 годы обоснована результативность институциональных реформ и выявлены ключевые тенденции в совершенствовании национальной модели государственного финансового управления.

Ключевые слова: государственные закупки, мониторинг, контроль, институциональный подход, риск-ориентированное регулирование, комплаенс, цифровизация.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I4Y2025N18>

Введение

Сфера государственных закупок выступает в качестве одного из важных инструментов экономической политики и рационального распределения государственных финансовых ресурсов. Эффективность и прозрачность процедур закупок оказывают действенное влияние как на целевое использование бюджетных средств и укрепление доверия общества к институтам власти, так и на формирование благоприятного инвестиционного климата. В условиях цифровизации и усиления антикоррупционных инициатив, особую значимость приобретает разработка и внедрение эффективных инструментов контроля и мониторинга в данной сфере.

Говоря о важности механизмов контроля в сфере государственных закупок Президент Республики Узбекистан Ш.М. Мирзиёев неоднократно подчеркивал приоритетность обеспечения открытости, прозрачности и справедливости в системе государственных закупок. В частности, в послании Олий Мажлису и народу Узбекистана он отметил: «Если мы хотим, чтобы каждый сум из бюджета использовался по назначению, мы должны обеспечить прозрачность на всех этапах государственных закупок»[1]. Вышесказанное еще раз подчеркивает стратегическую направленность проводимой государственной политики по повышению эффективности управления бюджетными средствами посредством внедрения прозрачных и подотчётных процедур закупок.

В рамках обозначенного подхода в Республике Узбекистан реализуются последовательные реформы, направленные на модернизацию системы государственных закупок, включая совершенствование нормативно-правовой базы, усиление институционального контроля, а также развитие цифровых платформ. Вместе с тем, несмотря на достигнутые позитивные результаты, сохраняются актуальные проблемы, представленные недостаточной координацией между контролирующими органами, несовершенством информационных систем, что ограничивает эффективность реализуемых изменений.

Все сказанное позволяет утверждать, что исследование и модернизация механизмов контроля и мониторинга в сфере государственных закупок приобретают особую актуальность, поскольку представляют собой важное направление не только с научно-теоретической, организационно-правовой точек зрения, но и в практическом аспекте повышения эффективности и прозрачности управления государственными ресурсами в условиях продолжающихся институциональных преобразований в Республике Узбекистан.

Обзор литературы

В научной литературе нередко встречается отождествление понятий «контроль» и «мониторинг» в контексте системы государственных закупок, поскольку оба явления рассматриваются как компоненты единого механизма обеспечения законности и эффективности использования бюджетных средств. Вместе с тем, в академическом дискурсе прослеживается тенденция к разграничению указанных категорий. Мониторинг, как правило, интерпретируется как непрерывный процесс наблюдения, сбора и аналитической обработки информации, направленный на выявление ключевых тенденций и потенциальных отклонений в функционировании системы закупок. Контроль, в отличие от мониторинга, носит более активный, правоприменительный

характер и включает в себя процедуры проверки, фиксации нарушений и реализации санкционных мер. Таким образом, несмотря на функциональную взаимосвязь, мониторинг и контроль представляют собой различные формы институционального реагирования, каждая из которых выполняет специфическую роль в обеспечении прозрачности и соблюдении правовых норм в сфере государственных закупок.

Так согласно главе 10 Закона Республики Узбекистан «О государственных закупках» термины «мониторинг» и «контроль» в сфере государственных закупок имеют чётко разграниченные определения [2].

Так мониторинг государственных закупок представляет собой систему регулярного наблюдения за соблюдением норм законодательства в данной области, а также за реализацией установленных целей, принципов и ограничений. Он осуществляется путём сбора, анализа, систематизации и оценки информации, связанной с закупочными процедурами. Цель мониторинга является определение степени достижения запланированных результатов, выявление обоснованности проводимых закупок и выработка рекомендации по совершенствованию правового регулирования.

Контроль в сфере государственных закупок, в свою очередь, представляет собой комплекс мероприятий, направленных на выявление и пресечение нарушений законодательства. Контроль осуществляется через проведение проверок, анализ и сопоставление статистических и иных данных в соответствии с установленными нормативными процедурами.

В научной и прикладной литературе контроль в сфере государственных закупок трактуется как комплекс правовых, организационных и технических мероприятий, направленных на обеспечение соблюдения требований законодательства, целевого и эффективного использования бюджетных средств, а также предупреждение и выявление коррупционных и иных нарушений.

В.И. Глазков определяет контроль как «деятельность уполномоченных субъектов, направленную на соблюдение установленных норм и правил в процессе использования государственных ресурсов» [3].

Т.В. Курбангалеева уточняет, что «контроль в закупках представляет собой не только фиксацию нарушений, но и инструмент превентивного воздействия на участников закупочного процесса» [4].

В докладе Организация экономического сотрудничества и развития (ОЭСР) контроль рассматривается как «система институциональных механизмов, обеспечивающих законность, прозрачность и подотчётность в процессе государственных закупок» [5].

Для полного раскрытия экономической сущности и назначения терминов «контроль» и «мониторинг» в государственных закупках приведем несколько академических дефиниций по понятию «мониторинг закупок».

Так Е.В. Ермаков указывает, что «мониторинг закупок представляет собой аналитический инструмент, ориентированный на прогнозирование и раннюю диагностику потенциальных нарушений» [6].

Н.А. Мильчакова подчёркивает, что «мониторинг выполняет функции раннего предупреждения, а не репрессивного вмешательства» [7].

В отчёте Всемирного банка мониторинг описывается как «непрерывный процесс сбора и анализа информации о ходе закупочных операций в целях обеспечения стратегической и операционной эффективности»[8].

Таким образом, из всего вышесказанного можно составить следующую сравнительную таблицу:

Таблица 1

Сравнительная характеристика понятий «контроля» и «мониторинга» в сфере государственных закупок¹

Критерий	Контроль	Мониторинг
Основная цель	Выявление нарушений, соблюдение законодательства	Предупреждение рисков, повышение прозрачности
Инструменты	Проверки, аудиты, санкции	Информационные системы, аналитика, риск-индикаторы
Характер воздействия	Реактивный (постфактум), формализованный	Проактивный (в реальном времени), гибкий
Уровень институционализации	Высокий: органы контроля, прокуратура, аудит	Средний/высокий: аналитические подразделения, цифровые платформы
Регулярность	По мере необходимости или по плану	Непрерывный, регулярный процесс

Таким образом, контроль в системе государственных закупок — это институционализированный процесс проверки соответствия закупочных процедур установленным нормам и стандартам, осуществляемый в целях обеспечения законности, эффективности, экономичности и прозрачности использования государственных средств, в то время как мониторинг в системе государственных закупок — это регулярная, преимущественно автоматизированная деятельность по сбору, систематизации и анализу информации о закупочных процедурах, направленная на выявление отклонений, обеспечение прозрачности и поддержку обоснованных управленческих решений.

Методология исследования.

В процессе исследования были использованы как общенаучные, так и специальные методы исследования, в частности метод системного анализа, сравнительно-аналитический метод, контент-анализ, дедуктивный метод и институциональный подход. Применение совокупности указанных методов обеспечило объективность и глубину анализа, а также позволило сформулировать обоснованные предложения по совершенствованию действующей модели мониторинга.

Анализ и результаты

В период 2022–2024 годов в Республике Узбекистан была реализована последовательная политика реформирования системы государственных закупок, направленная на повышение эффективности, прозрачности и подотчётности использования бюджетных средств. Особое внимание уделялось совершенствованию

¹ Составлено автором на основе теоретического материала

механизмов контроля и мониторинга за закупочными процедурами с акцентом на институциональную устойчивость и цифровизацию процессов.

В нижестоящей таблице приведены меры по имплементации отдельных механизмов для совершенствования системы контроля и мониторинга в системе государственного контроля.

Таблица 2

Хронология совершенствования контроля и мониторинга в системе государственных закупок Республики Узбекистан¹

Год	Принимаемые меры	Описание и значимость
2020	Актуализация проблем контроля	В условиях реформ начался пересмотр роли контрольных и мониторинговых механизмов в сфере госзакупок.
2021	Принятие Закона «О государственных закупках»	Закон ввёл обязательное использование электронной платформы и заложил основы цифрового контроля.
2021	Внедрение службы комплаенс-контроля	Институционализация внутреннего контроля и превентивного мониторинга.
2022	Расширение функционала электронной платформы xarid.uz	Автоматизация процедур и интеграция модулей мониторинга в режиме реального времени.
2023	Введение Закона «О конкуренции»(новая редакция)	Укрепление правовой базы для антимонопольного контроля и повышения конкурентности закупок.
2023	Развитие risk-based подходов	Начало использования индикаторов риска для выявления подозрительных тендеров.
2024	Утверждение стратегии развития системы госзакупок	Комплексная программа цифровой трансформации, мониторинга и прозрачности закупок.

В рамках осуществляемых реформ была проведена масштабная модернизация законодательной базы. В частности, продолжено внедрение норм Закона «О государственных закупках» (принят в 2021 году), который закрепил обязательность использования электронной платформы закупок и регламентировал процедуры обеспечения прозрачности на всех этапах. В 2023 году вступил в силу Закон «О конкуренции», направленный на недопущение монополизации закупочных процедур и развитие добросовестной конкуренции. В 2024 году утверждена Стратегия по дальнейшему развитию системы государственных закупок, предусматривающая внедрение проактивных методов мониторинга и аналитики, а также усиление комплаенс-контроля.

¹Составлено автором на основе теоретической материала

Приводя институциональные реформы в системе государственных закупок следовало бы отметить их действенное влияние на качественные и количественные сдвиги в данной сфере.

Таблица 3

Динамика государственных закупок Республики Узбекистан за 2022-2024 годы¹

Показатель	2022 год	2023 год	2024 год
Общий объём закупок (в трлн сумов)	145,2	193,7	248,6
Количество контрактов	~1,1 млн	~1,5 млн	~1,8 млн
Доля “зелёных” закупок	-	12%	20% (48,8 трлн)
Количество участников закупок	~185 тыс.	~230 тыс.	>268 тыс.
Экономия по итогам процедур (трлн сум)	6,4	9,1	13,9

В период с 2022 по 2024 годы в системе государственных закупок Узбекистана наблюдается устойчивый рост: прирост объёма закупок за два года составил более чем на 71%, количество контрактов на 63%, а число участников на 45 %. Одновременно существенно возросла экономия бюджетных средств по результатам тендерных процедур — с 6,4 до 13,9 трлн сумов, то есть более 117%. Активно внедряются «зелёные» закупки, доля которых в 2024 году составила 20% против 12% в 2023 году, что говорит о росте устойчивых практик в закупочной политике.

Показатели, полученные в результате анализа отражают положительную динамику в направлении повышения прозрачности, конкурентоспособности и результативности системы государственных закупок. Расширение участия субъектов предпринимательства, интеграция цифровых решений и внедрение современных механизмов контроля, включая инструменты комплаенса и риск-ориентированного анализа, способствовали усилению мониторинга и снижению уровня коррупционных рисков. Эти преобразования свидетельствуют о целенаправленном движении к институциональному укреплению и модернизации механизмов государственного финансового управления.

Выводы

Исследование акцентирует внимание на дифференциации понятий «контроль» и «мониторинг», подчеркивая их функциональную самостоятельность при наличии институциональной взаимосвязи. Контроль рассматривается как механизм постфактум-реагирования, ориентированный на выявление и пресечение нарушений законодательства, реализацию санкционных мер и обеспечение правоприменения. Мониторинг, в свою очередь, трактуется как превентивный и аналитически ориентированный процесс, направленный на оперативное выявление отклонений, прогнозирование рисков и выработку рекомендаций по совершенствованию закупочной деятельности.

В период с 2020 по 2024 годы в Республике Узбекистан осуществлялись последовательные институциональные реформы, направленные на повышение транспарентности и подотчётности в сфере государственных закупок. Среди ключевых инициатив – принятие Закона «О государственных закупках», запуск электронной

¹ www.gov.uz – официальный Государственный портал Узбекистана

платформы harid.uz, создание службы комплаенс-контроля и внедрение риск-ориентированных подходов к мониторингу. Утверждение в 2024 году Стратегии развития системы государственных закупок закрепило курс на цифровую трансформацию и дальнейшее институциональное укрепление механизмов контроля и мониторинга.

Таким образом, узбекская модель представляет собой эффективную комбинацию институционального контроля и цифрового мониторинга, обеспечивая как соответствие правовым нормам, так и гибкость в управлении закупочным процессом. Проведённые преобразования служат основанием для утверждения о росте прозрачности, конкурентности и эффективности системы государственных закупок, а продолжение реформ в данном направлении является необходимым условием для повышения результативности государственного финансового управления.

Литература/References/Adabiyotlar:

1. Послание Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева Олий Мажлису и народу Узбекистана от 20.12.2022 год. <https://president.uz/ru/lists/view/5774>. - официальный веб-портал Президента Республики Узбекистан.
2. Закон Республики Узбекистан от 22 апреля 2021 года № ЗРУ-684, «О государственных закупках» – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://lex.uz/docs/5379735>.
3. Глазков В. И. Государственный финансовый контроль: теория и практика. — М.: Юрайт, 2020. - 256 с.
4. Курбангалеева Т.В. Контроль в закупках: правовая природа и механизмы реализации. — М.: Проспект, 2021. - 160 с.
5. OECD. Preventing Corruption in Public Procurement [Предотвращение коррупции в сфере государственных закупок]. - Paris: OECD Publishing, 2016. — 148 p.
6. Ермаков Е.В. Мониторинг государственных закупок: правовые и организационные аспекты. - М.: Юнити-Дана, 2019. - 192 с.
7. Мильчакова Н.А. Мониторинг в системе государственных закупок: функции и правовое регулирование. - М.: Проспект, 2022. - 128 с.
8. World Bank. Enhancing Government Procurement Systems: Good Practices from the South Asia Region. - Washington, DC: World Bank, 2020. - 98 p. - ISBN 9781464815782. - DOI: <https://doi.org/10.1596/978-1-4648-1578-2>.
9. www.gov.uz – официальный Государственный портал Узбекистана. <https://gov.uz/uz/news/view/35827> ADB Knowledge Events. E-Procurement System in Uzbekistan. – [Электронный ресурс]. – <https://events.development.asia/system/files/materials/2024/08/202408-e-procurement-system-uzbekistan.pdf>.
10. Международный валютный фонд. Republic of Uzbekistan: 2022 Article IV Consultation. IMF Country Report No. 22/1. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.imf.org/media/Files/Publications/CR/2022/English/1UZBEA2022001.aspx>
11. OECD. Baseline Report of the Fifth Round of Monitoring of Anti-Corruption Reforms in Uzbekistan. – [Электронный ресурс]. https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2024/11/baseline-report-of-the-fifth-round-of-monitoring-of-anti-corruption-reforms-in-uzbekistan_a7d9ab4c/363ba9d8-en.pdf

Received: 16 March 2025

Accepted: 5 April 2025

Published: 15 April 2025

Article / Original Paper

THE ROLE OF GOVERNMENT BODIES IN THE DEVELOPMENT OF FREE ECONOMIC ZONES

Makhsudov Sherzod Solijonovich,

PhD, Senior Lecturer,

Fergana State University

E-mail: sh.makhsudov@gmail.com

Abstract. This article is devoted to the issues of increasing the efficiency of free economic zones. Effective functioning of the FEZ management bodies. Conclusions are drawn on improving the specialization of the FEZ in the country.

Keywords: free economic zones, free economic zone governing bodies, free economic zone board, free economic zone management directorate, efficient construction, single window for small business and private entrepreneurship, provision with modern infrastructure facilities, large transport communications.

ERKIN IQTISODIY ZONALARDA INVESTITSIYA JOZIBADORLIGINI OSHIRISH

Maxsudov Sherzod Solijonovich,

PhD, katta o'qituvchi,

Farg'ona davlat universiteti

Annotatsiya. Mazkur maqolada erkin iqtisodiy zonalarni samaradorligini oshirish boshqaruv organlarini masalalariga bag'ishlangan. Erkin iqtisodiy zonalar boshqaruv organlarini samarali faoliyat mamlakatimizda erkin iqtisodiy zonalarni ixtisoslashuv takomillashtirishga doir xulosalar qilingan.

Kalit so'zlar: erkin iqtisodiy zonalar, erkin iqtisodiy zonalarni boshqaruv organlari, erkin iqtisodiy zonalarda boshqaruv kengashi, erkin iqtisodiy zonalarni boshqaruv direksiyasi, samarali barpo etish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik yagona darcha, zamonaviy infratuzilma obyektlari bilan ta'minlanganligi, yirik transport kommunikatsiya.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I4Y2025N19>

Kirish. Jahon iqtisodiyoti shiddat bilan rivojlanishi, mamlakatlarni iqtisodiyotining iqtisodiy jihatdan o'zaro xalqaro bozorda raqobat muhitini shakllantirishga olib kelmoqda. Xalqaro bozorda mamlakatlar o'z o'rniga ega bo'lish uchun milliy iqtisodiyotini rivojlantirish, ishlab chiqarishni maxalliyashtirish, eksportiyor korxonalarni tashkil etish, sanoatga mahalliy va xorijiy kapitalni jalb etish muxim hisoblanadi.

Milliy iqtisodiyotni rivojlantirish tashqi savdo, soliq va moliya siyosatini liberallashtirish, tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash va xususiy mulk daxlsizligini kafolatlash, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini chuqur qayta ishlashni tashkil etish hamda hududlarni jadal rivojlantirishni ta'minlash bo'yicha ta'sirchan choralar ko'rildi.

Mamlakatda ishlab chiqarishni mahalliyashtirishda mavjud xom ashyoga qaytadan ishlov berib, tayyor mahsulot darajasiga keltirgan holatda eksport qilib, eksportiyor

korxonalarni ko'paytirish. Ijtimoiy va iqtisodiy rivojlantishi past bo'lgan hududlarga mahalliy va xorijiy kapital oqimini kengaytirish vazifalarini hal etish dolzarb masalardan biri hisoblanadi.

Mamlakatlar bu vazifalarni hal etishda asosiy omil deb erkin iqtisodiy zonalarini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratmoqda. Erkin iqtisodiy zonalarini tashkil etilishi mamlakat iqtisodiyotni rivojlantirish bilan birga, mamlakatdagi ishsizlik muammosini, mintaqalarning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlantirish, xalqaro va milliy bozorlarni tovarlar bilan to'yintirish muammolarini bartaraf etishda asosiy omil hisoblanadi.

Erkin iqtisodiy zonalarda alohida xalqaro status joriy etiladi. Lekin u qayerda joylashishidan qat'iyl nazar, shu mamlakatning ajralmas bo'lagi hisoblanadi, barcha amaliyotlar (yer ajratish, firma va kompaniyalarni tashkil etish, chegaradan yuklarni, tovarlarni olib kirish va olib chiqish, boj to'lovlari, soliq to'lovlari bo'yicha imtiyozlar, qaysi valyuta yoki valyutv to'lov vositasigi o'tashi, hududni boshqarish tartibi va boshqalar) qabul qilingan qoidalar asosida tezkorlik bilan bajariladi. Erkin iqtisodiy zonalarini tashkil etishdan maqsad ko'plab yangi texnologiya, investitsiyalarni jalb qilib, rivojlangan iqtisodiy makon yaratish va shu yo'l bilan mamlakat iqtisodiyotini tezkorlik bilan rivojlantirish.

Adabiyotlar tahlili. Erkin iqtisodiy zona tushunchasi haqida iqtisodchi olimlar o'zlarining ilmiy izlanishlari natijasida turli xil fikrlar bildirishgan.

Jumladan, iqtisodchi olimlardan T.Farole va F.Dobrogonov mazkur hududlarning amaliy jihatini ta'kidlab, "Mazkur tuzilmalar rivojlanayotgan davlatlar uchun qo'shimcha iste'mol bozorlarini egallash imkoniyatini yaratib beradi hamda davlatlarning eksport salohiyatini yuksaltiradi. Ayni bir vaqtda ushbu iqtisodiy tuzilmalar mintaqaviy iqtisodiy integratsiya jarayonlarini kuchaytirish vositasi sifatida ham xizmat qiladi, deya ta'kidlaydi [1].

Janubiy Koreyalik olim Kimning izlanishlariga ko'ra, "Erkin iqtisodiy zonalar — bu xorijiy davlatlar, korxona va firmalar uchun maxsus tashkil etilgan hududlar bo'lib, bu yerda ularning korxonalari va ishchi xodimlari hukumat tomonidan berilgan imtiyozlar tufayli o'z navbatida mavjud qonun-qoidalarga bo'ysungan holda daromad olish mumkin bo'lgan zonalaridir. Davlat erkin iqtisodiy zonalarini yaratishdan maqsad bunday zonalarda boshqa yerlarga qaraganda ko'proq iqtisodiy shaffof muhit mavjudligi va bu orqali investitsiya oqimini va raqobatbardosh sanoat hamda savdo-sotiq xususiyatlarini shakllantirishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi" [2].

Ba'zi tadqiqotchilar, zamonaviy integratsion jarayonlarni hisobga olgan holda, EIZlarga alohida ta'rif bermaydi. Xususan, V.I.Baronov va G.M.Kostyuninalarning tadqiqot ishlarida ko'ramiz. Ularning ishlarida EIZlar joylashgan aniq mintaqa yoki davlatdagi EIZlarning huquqiy maqomi, ulardagi iqtisodiy holat tahlil etiladi [3].

Mamlakatimizning etuk iqtisodchi olimlari tomonidan EIZlardagi imtiyozli tartib va ma'muriy boshqaruv sohasiga ko'proq e'tibor qaratilgan holda turlicha yondashiladi. Shu sababli, A.V.Vaxabov, Sh.X.Xajibakiyev, N.G.Muminovlarning fikricha, Erkin iqtisodiy zonalar – shunday geografik hududki, unda mamlakatda qabul qilingan xo'jalik faoliyati tartibiga qaraganda imtiyozli soliq to'lash tartibi joriy etiladi. Boshqacha so'z bilan aytganda, ushbu hududda davlatning iqtisodiy jarayonlarga aralashuvi kamaytiriladi va bu milliy iqtisodiy makonning bir qismi bo'lib, mamlakatning boshqa hududlarida qo'llanilmaydigan ma'lum imtiyozlar tizimi joriy etiladi [4].

O'zbekiston Respublikasining 2020-yil 17-fevraldagi O'RQ-604-sonli qonunida Erkin iqtisodiy zona — yangi ishlab chiqarish quvvatlarini barpo etish, yuqori texnologik ishlab

chiqarishni rivojlantirish, zamonaviy raqobatbardosh, import o'rnini bosuvchi, eksportga yo'naltirilgan tayyor sanoat mahsulotini ishlab chiqarishni o'zlashtirishga faol jalb etish, shuningdek ishlab chiqarish, muhandislik-kommunikatsiya, yo'l-transport, ijtimoiy infratuzilmani va logistika xizmatlarini rivojlantirishni ta'minlash maqsadlarida tashkil etiladigan hudud deb tariflanadi[5].

Tahlil va natijalar. Milliy iqtisodiyotni isloh qilish borasida tashqi savdo, soliq va moliya siyosatini liberallashtirish, tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash va xususiy mulk daxlsizligini kafolatlash, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini chuqur qayta ishlashni tashkil etish hamda hududlarni jadal rivojlantirishni ta'minlash bo'yicha ta'sirchan choralar ko'rildi. Milliy iqtisodiyotni rivojlantirishda Erkin iqtisodiy zonalarini tashkil etish va uni boshqarish muxim tadbirlardan biri bo'lib hisoblanadi.

O'zbekiston erkin iqtisodiy zonalarini boshqarish organlari Ma'muriy kengash va erkin iqtisodiy zonalarining direktsiyasi hisoblanadi.

Ma'muriy kengashning boshqarish funksiyasiga erkin iqtisodiy zonalarini boshqarishga oid aniq vazifalarni hal etishga qaratilgan bir turdagi ishlar ishlar majmui tushuniladi. Bunda, ma'muriy kengash erkin iqtisodiy zonalarini faoliyatini ma'muriy jihatdan boshqarish, muvofiqlashtirish va davlat yo'li bilan tartibga solish, shuningdek, alohida huquqiy tartibga rioya etilishini nazorat qilish, investitsiya loyihalarini tanlash hamda ularni erkin iqtisodiy zonalar hududida amalga oshirish uchun joylashtirish bo'yicha qaror qabul qilish, erkin iqtisodiy zonalarini samarali faoliyatini tashkil etish, direktsiyalarini shakllantirish bo'yicha kompleks chora-tadbirlarni amalga oshirish, EIZ rivojlantirishning o'rta muddatli va uzoq muddatli dasturlarini ishlab chiqish vazifalarini amalga oshiradi. Erkin iqtisodiy zonaning chegaralari O'zbekiston Respublikasining ma'muriy-hududiy birligi (tuman, shahar, shahardagi tuman) chegarasiga to'g'ri kelgan taqdirda, Ma'muriy kengash raisining vazifalarini ijro etish tegishli hokim zimmasiga yuklanadi.

Erkin iqtisodiy zona direktsiyasi davlat unitar korxonasi tezkor boshqaruv uchun o'ziga berilgan davlat mulki bo'lgan mulk bazasida davlat unitar korxonasi shaklida tashkil etilgan tijorat tashkiloti hisoblanadi, u o'ziga birlashtirilgan mulkka nisbatan, qonunda belgilangan doirada, o'z faoliyati maqsadlariga, mulkdor (yoki uning topshirig'i bilan u tomonidan mas'ul etib tayinlangan davlat organi muassis) topshiriqlariga muvofiq egalik qilish, foydalanish va tasarruf etish huquqini amalga oshiradi.

Erkin iqtisodiy zona direktsiyasi vakolatlari[6].

Erkin iqtisodiy zonalar direktsiyasi alohida huquqiy tartibotning amal qilishini ta'minlash, Ma'muriy kengash tomonidan tanlab olingan investorlar majburiyatlari lozim darajada bajarilishi ustidan nazoratni amalga oshirish, Erkin iqtisodiy zonalar rivojlantirish dasturi amalga oshirilishini ta'minlash, erkin iqtisodiy zonalar hududida xo'jalik faoliyati qatnashchilarini ro'yxatdan o'tkazish vazifalarini bajaradi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentning 2022-yil 28-yanvardagi "2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60 sonli farmonining Milliy iqtisodiyotni jadal rivojlantirish va yuqori o'sish sur'atlarini ta'minlash yo'nalishida Iqtisodiyot tarmoqlarida barqaror yuqori o'sish sur'atlarini ta'minlash orqali kelgusi besh yilda aholi jon boshiga yalpi ichki mahsulotni — 1,6 baravar va 2030-yilga borib aholi jon boshiga to'g'ri keladigan daromadni 4 ming AQSh dollaridan oshirish hamda "daromadi o'rtachadan yuqori bo'lgan davlatlar" qatoriga kirish uchun zamin yaratish,

Makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlash va yillik inflyatsiya darajasini bosqichma-bosqich pasaytirish, kelgusi besh yilda 120 milliard AQSh dollari, jumladan 70 milliard dollar xorijiy investitsiyalarni jalb etish choralari ko'rish maqsad qilib olingan [7].

1-rasm. Erkin iqtisodiy zonlarni boshqaruv direktsiyasi.

Xulosa. Erkin iqtisodiy zonalarini davlat tomonidan tartibga solish samaradorligini oshirish va ularning faoliyati ko'rsatish shartlarini o'zgartirish bo'yicha boshqaruv qarorlarini qabul qilish maqsadida yagona integral mezonlardan foydalangan holda Erkin iqtisodiy zonalar faoliyatini kompleks baxolash zarur. Erkin iqtisodiy zonalar samaradorligini oshirishda EIZda faoliyat yurituvchi rezidentlarni asosiy faoliyati ko'lamini oshirishni jadallashtirish muhim hisoblanadi.

Erkin iqtisodiy zonalarini boshqarishda zonada faoliyat yurituvchi tadbirkorlar tomonidan ekologik toza ishlab chiqarishganligi uchun qo'shimcha imtiyozlar berilishi maqsadga muvofiq bo'lar edi.

Mamlakatda EIZlarda tadbirkorlik faoliyatini yuritmoqchi bo'lgan tadbirkorlar tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanishi uchun hududlar ajratishda EIZ boshqaruv organlari faoliyatida shaffoflikni ta'minlash mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirishda zarur omildan biri bo'lib hisoblanadi.

Erkin iqtisodiy zonalarga faoliyat yuritishda zarur bo'ladigan energiya manbalarini imkoni boricha qayta tiklanuvchi energiya manbalardan olishni takil etish.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Dobrogonov F., Farole T. An economic integration zone for the East African community: exploiting regional potential and addressing commitment challenges. World bank policy research working paper 5967. Washington, DC: World Bank.
2. Ким Ю. (2009) The study on issues related between limits of land development and total control restriction system in the actual conditions within capital region, Seoul National University of Technology, 8-75
3. Баронов В.И., Костюнина Г.М. Свободные экономические и офшорные зоны (экономико-правовые вопросы зарубежной и российской практики): Учебное пособие / - Москва :Магистр, НИЦ ИНФРА-М, 2016. - 560 с.
4. Vaxabov A.V., Xajibakiyev Sh.X., Muminov N.G. Xorijiy investisiyalar. O'quv qo'llanma. –T.: Moliya, 2010. 180-bet
5. O'zbekiston Respublikasi qonuni. "Maxsus iqtisodiy zonalar qonun" -604-sonli, 2020-yil, 17- fevral.
6. O'RQ-604 sonli O'zbekiston Respublikasi qonuni. 17.02.2020.
7. "2022-2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60 sonli farmoni.
8. Махсудов, Ш. С. (2022). Развитие свободных экономических зон в условиях трансформации рыночных отношений. *Бюллетень науки и практики*, 8(5), 450-456.
9. Махсудов, Ш. С. (2022). Эркин иқтисодий зоналарнинг мамлакат иқтисодиётини ривожлантиришдаги ўрни. *Scientific progress*, 3(4), 159-166.
10. Butaboev, M. T., & Karimov, U. U. (2020). «ЗЕЛЁНАЯ ЭКОНОМИКА». МИРОВОЙ ОПЫТ И ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ В УЗБЕКИСТАНЕ. *Theoretical & Applied Science*, (2), 704-710.
11. Sadigjonovich, G. B., & Umaralievich, K. U. (2022). Socio-Philosophical Aspects of the Orientation of Young People to Entrepreneurial Activity. *Research Focus*, 1(4), 359-363.
12. Solijonovich, M. S. (2022). The role of government bodies in the development of free economic zones. *INTERNATIONAL JOURNAL OF SOCIAL SCIENCE & INTERDISCIPLINARY RESEARCH* ISSN: 2277-3630 Impact factor: 8.036, 11(09), 132-137.
13. Махсудов, Ш. С. (2025). МАМЛАКАТИМИЗДА ЭРКИН ИҚТИСОДИЙ ЗОНАЛАРНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ХУСУСИЯТЛАРИ. *Yangi O'zbekiston taraqqiyotida tadqiqotlarni o'rni va rivojlanish omillari*, 17(1), 267-275.

Received: 16 March 2025

Accepted: 5 April 2025

Published: 15 April 2025

Article / Original Paper

SYSTEMATIZATION OF PRINCIPLES FOR SUCCESSFUL OPERATION OF THE TOURISM AND RECREATION CLUSTER

Khaitov Okhunjon

Associate Professor,

Kattakurgan Branch of Samarkand State University

Abstract. This article serves to increase the number of cluster participants, increase tourism and money flows, and ensure employment. The role of a tourist innovation cluster in the development of the regional economy is shown. In this process, a set of organizations of various forms of ownership that carry out their activities to facilitate the use of new technologies, share risks, and create and distribute new knowledge, products, and technologies that contribute to increasing the competitiveness of the region is scientifically and theoretically highlighted.

Keywords: tourism innovation cluster, employment rate, subsidizing entrepreneurship and local production, innovative product, achieving competitiveness in the tourism market, tourism industry.

TURISTIK VA REKREATSION KLASTERNING MUVAFFAQIYATLI FAOLIYAT YURITISH TAMOIYLLARINI TIZIMLASHTIRISH

Xaitov Oxunjon Nomoz o'g'li

Samarqand davlat universiteti

Kattaqo'rg'on filiali dotsenti

Annotatsiya. Ushbu maqolada klaster ishtirokchilari sonining ko'payishi, sayyohlik va pul oqimining oshishi, aholi bandligini ta'minlashga xizmat qilmoqda. Hududlar iqtisodiyoti rivojlanishida turistik innovatsion klaster o'rni ko'rsatib o'tilgan. Bu jarayonda yangi texnologiyalardan foydalanishni osonlashtirish, risklarni taqsimlash, hududning raqobatbardoshligini oshirishga o'zaro hissa qo'shadigan yangi bilimlar, mahsulotlar va texnologiyalarni yaratish, tarqatish bo'yicha o'z faoliyatini amalga oshiradigan turli xil mulkchilik shaklidagi tashkilotlar majmui ilmiy- nazariy jihatdan yoritilgan.

Kalit so'zlar: turistik innovatsion klaster, aholi bandlik darajasi, tadbirkorlik va mahalliy ishlab chiqarishni subsidiyalash, innovatsion mahsulot, turizm bozorida raqobatbardoshlikka erishish, turizm industriyasi.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I4Y2025N20>

Kirish. Turizm va rekreatsiya sohalari bugungi kunda dunyo bo'ylab iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishning muhim tarmoqlaridan biri hisoblanadi. Ushbu sohalarning samarali rivojlanishi, turistik va rekreatsion xizmatlar sifatining oshishi, iqtisodiy daromadning ko'payishi, yangi ish o'rinlarining yaratilishi va turizmni barqaror boshqarish kabi masalalar doimo dolzarb bo'lib qolmoqda. Turistik va rekreatsion klasterlar ushbu sohalarda innovatsion yondashuvlarni qo'llab-quvvatlab, mintaqaviy rivojlanishni yanada jadallashtirishda muhim rol o'ynaydi.

Turistik va rekreatsion klasterlar — bu turizm va rekreatsiya resurslarini birlashtirgan, o'zaro manfaatdor bo'lgan subyektlarning guruhidir. Klasterlar, o'z navbatida, samarali faoliyat yuritishlari uchun aniq tamoyillarga asoslanadi. Klasterning muvaffaqiyatli faoliyat yuritishi

uchun muhim bo'lgan tamoyillar orasida: resurslarni birlashtirish, raqobatbardoshlikni oshirish, mintaqaviy va xalqaro darajadagi hamkorliklarni rivojlantirish, ekologik barqarorlikni ta'minlash va mijozlar ehtiyojlarini to'liq qondirish kabi aspektlar mavjud.

Ushbu mavzu doirasida, turistik va rekreatsion klasterlarning samarali faoliyat yuritishi uchun zarur tamoyillar tizimini tizimli yondashuv orqali o'rganish, ularni optimallashtirish va ilg'or tajribalarni joriy etish muhim ahamiyatga ega. Yangi tamoyillarni ishlab chiqish, mavjud tizimlarni takomillashtirish va klasterlararo o'zaro aloqalarni mustahkamlash orqali turizm va rekreatsion sohalarda yuqori darajada muvaffaqiyatga erishish mumkin.

Shu bilan birga, bu yo'nalishdagi innovatsion yondashuvlar va ilg'or amaliyotlar nafaqat iqtisodiy foyda keltiradi, balki ekologik va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashga ham xizmat qiladi. Mazkur tadqiqotda turistik va rekreatsion klasterlarning muvaffaqiyatli faoliyat yuritishi uchun zarur bo'lgan tamoyillarning tizimlashtirilishi, ularning amaliyotga tatbiq etilishi va bu jarayondagi asosiy omillarni o'rganish nazarda tutilgan.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Tadqiqot ishlarini olib borish jarayonlarida turizm sohasi hamda innovatsion klaster tuzilmalarining ishlash tamoyillarini aniqlab olishning ilmiy-nazariy jihatlardan olib borilgan yondashuvlarga e'tibor bersak, A.T.Dutovanning yondashuviga ko'ra asosiy tamoyil sifatida davlat-xususiy sheriklikni rivojlantirish taklif qilinadi. Xorijiy yondashuvlarda turizm sohasida davlat-xususiy sheriklik turizm bozorining turli maqsadli guruhlarini birlashtirgan boshqaruv kompaniyasini yaratish shaklida ko'rib chiqiladi.

V.S.Novikov innovatsion turizm klasterlari faoliyatining globalizatsiya tamoyili, ya'ni "iqtisodiy masalalardan tashqari, ekologiya va xavfsizlik muammolari"ga asoslangan "global innovatsiyalardan mahalliy o'ziga xoslikda foydalanish" haqida yozadi.

V.A.Minaev o'z-o'zini sinxronlashtirish tamoyilini kiritadi, bu "turistik va rekreatsion tuzilmaning ma'muriy islohotga uchramasdan", "pastdan" o'zini o'zi tashkil qilish qobiliyatini nazarda tutadi.

Turistik klasterlar faoliyatining to'g'ridan-to'g'ri tamoyillari: uzluksizlik, rivojlanishning muqobil yo'llari, sinergiya, moslashuvchanlik va integratsiya tamoyillari, tashkil etish va standartlashtirish, innovatsiyalarni o'z ichiga oladi.

N.A.Kamenskix turistik va rekreatsion klasterlarning muvaffaqiyatli faoliyatining quyidagi tamoyillari haqida yozadi: barcha potensial manfaatdor tomonlarning muvofiqlashtirilgan faoliyatini ta'minlash, boshqaruv faoliyatining o'zaro bog'langan bloklarini yagona jarayonga birlashtirish, bozorda eksklyuziv sifatida joylashish.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqotda turistik va rekreatsion klasterlarning muvaffaqiyatli faoliyat yuritish tamoyillarini tizimlashtirish va ularni amaliyotda qo'llashda yuzasidan klasterlar faoliyatini muvaffaqiyatli yuritish tamoyillari va ularning tizimlashtirilishiga oid ilg'or yondashuvlar, turistik tashkilotlar, mehmonxona va restoran egalari, turizm agentliklari va mutaxassislardan so'rovnoma, klasterlarda ishlayotgan menejerlar, turistlar va ekspertlar bilan chuqur intervyular o'tkazilgan.

Tahlil va natijalar. Klaster ishtirokchilari sonining ko'payishi, sayyohlik va pul oqimining oshishi, aholi bandligini ta'minlashga xizmat qilmoqda. Yangi turistik hududlar, ular rivojlanib, asta-sekin an'anaviy markazlar bilan sayyohlik oqimlari uchun raqobatlasha boshlaydi, ular ham milliy turistik bozorda raqobatbardosh mavqeni mustahkamlashga harakat qiladilar. Hududlarda turistik xizmatlarning barcha turlarini rivojlantirish,

rag'batlantirish va kengaytirishga innovatsion yondashuvlarni qo'llash masalalari, ularning maqsadi sayyohlarda eng qulay va kuchli taassurotlarni shakllantirishdan iborat bo'lib, tobora dolzarb bo'lib bormoqda. Bu tegishli yangi turistik mahsulotni yaratish, targ'ib va amalga oshirish bo'yicha hamkorlik va faoliyatni muvofiqlashtirish vositalaridan foydalanishga asoslangan hudud turizm bozorining barcha ishtirokchilari o'rtasida aniq o'zaro hamkorlik tizimini shakllantirishni taqozo etadi. Shunga ko'ra, turizm sohasini tashkil etish va rivojlantirishga davlat va hududiy miqyosda innovatsion yondashuvlarni o'zlashtirish zarur. Klaster yondashuvi zamonaviy fan va amaliyotdagi ana shunday yondashuvlarga egadir.

Asosiysi, muvaffaqiyatli amalga oshirilayotgan hududiy klaster siyosati innovatsion rivojlanishning jadallashishiga olib kelishi mumkin. Yangi obyektlar va xizmatlarni yaratish, turizmni o'zining yoki qarzga olingan texnologiyalar asosida chuqur texnologik modernizatsiya qilish va innovatsion rivojlantirishni amalga oshirish hamda yangi shaklda ishlash uchun kadrlar tayyorlash imkonini beradigan turizm klasterlari faoliyatining o'ziga xos xususiyatlari quyidagilar bilan tavsiflanadi: tashkiliy jihatdan bog'liq bo'lgan uchta komponentning mavjudligi: amaliyotga yo'naltirilgan fan, turizmning innovatsion sohasi, ta'limni rivojlantirish.

Turli xil yondashuvlarni umumlashtirish natijasida turistik klasterlarning muvaffaqiyatli ishlashi uchun quyidagi tamoyillarni ajratib ko'rsatish mumkin.

- davlat-xususiy sheriklik asosida faoliyat yuritish;
- o'z-o'zini rivojlantirish va o'z-o'zini muvofiqlashtirish;
- iste'molchining ehtiyojlarini qondirish;
- axborot kommunikatsion texnologiyalardan foydalanish;
- tizimli aloqalar, hamkorlik va integratsiya;
- maqsadlarni belgilash hamda maqsadlarning izchilligi;
- turizm mahsulotlarini diversifikatsiya qilish;
- resurslardan muvozanatli foydalanish;
- ochiqlik;
- maqsadli guruhlar manfaatlarining sinergiyasi va muvozanati;
- moslashuvchanlik;
- innovatsiyalar;
- maqsadli guruhlar faoliyatini muvofiqlashtirish;
- bozorda joylashish, hamkorlik qilish.

1-jadvalda turizm klasterining muvaffaqiyatli faoliyat yuritish tamoyillarining quyidagi guruhlariga bo'lingan tizimliliigi keltirilgan:

- muvaffaqiyatli turistik mahsulotni shakllantirish tamoyillari;
- tashqi muhitda muvaffaqiyatli munosabatlarni o'rnatish tamoyillari;
- klasterning ichki muhitida o'zaro ta'sir qilish tamoyillari;
- turistik klaster faoliyatining tashkiliy tamoyillari.

1-jadval

**Turistik va rekreatsion klasterning muvaffaqiyatli
faoliyat yuritish tamoyillarini tizimlashtirish**

Tamoyillar guruhi	Tamoyillar
Muvaffaqiyatli turistik mahsulotni shakllantirish	- diversifikatsiya - innovatsiya - joylashishni aniqlash
Tashqi muhitda muvaffaqiyatli munosabatlarni o'rnatish	- globalizatsiya - iste'molchining ehtiyojlarini qondirish - AKTdan foydalanish - ochiqlik - moslashuvchanlik
Ichki muhitda muvaffaqiyatli o'zaro munosabat	- resurslardan foydalanishdagi muvozanat - tizimli munosabatlar - sinergiya va manfaatlar muvozanati - hamkorlik
Turistik klaster faoliyatining tashkiliy tamoyillari	- maqsadni belgilash va maqsadlarning izchilligi - davlat-xususiy sheriklik - o'z-o'zini rivojlantirish - maqsadli guruhlar faoliyatini muvofiqlashtirish

Innovatsion klasterlarning tizimli va tarmoq yondashuvlari doirasida shakllanish va faoliyat yuritish tamoyillarini ko'rib chiqadigan bo'lsak, bu tamoyillar: izchillik va murakkablik, integratsiya tamoyili, korporatizm tamoyili, o'z-o'zini rivojlantirish tamoyillari, resurslardan teng foydalanish, ijtimoiy harakatni tezlashtirish, axborotning erkin oqimi, o'zarolik tamoyili.

V.S.Prosalova innovatsion klasterlarni boshqarish tamoyillarini tahlil qilgan: loyihalarni boshqarish, resurslardan kompleks va samarali foydalanish, tashkiliy tuzilmani optimallashtirish va moslashtirish, yaxlitlik va iyerarxiya. Bundan tashqari, muallif ilmiy adabiyotlarda keltirilgan tamoyillarni aniqlab bergan va ularni tasniflashda muallifning yondashuvi bo'yicha samaradorlik prinsipi, resurslardan jamoaviy foydalanish tamoyili, mafkuraviy tamoyil, klasterning innovatsion tuzilishini ta'minlash prinsipi, innovatsion faoliyatning strategik yaxlitligi tamoyillarini kiritgan.

Innovatsion klasterlarni yaratish va qo'llab-quvvatlashning quyidagi tamoyillari keltirilgan:

- tadbirkorlik tashabbusi bilan qo'shma klaster loyihalarini amalga oshirish va hokimiyat tomonidan qo'llab-quvvatlash;
- klasterga kirish uchun to'siqlarning yo'qligi (ishonchsiz obro'dan tashqari);
- hukumat va biznes o'rtasidagi konstruktiv muloqot;
- loyihalarni alohida korxona yemas, balki klaster manfaatlarini ko'zlab amalga oshirish.

2-jadval

**Turizm va innovatsion klasterlarning muvaffaqiyatli
faoliyat yuritish tamoyillarini taqqoslash**

Tamoyil	Turizm klasteri	Innovatsion klaster
Davlat-xususiy sheriklik	+	+
Globalizatsiya	+	+
O'z-o'zini rivojlantirish	+	+
Iste'molchining ehtiyojlariga muvofiqligi	+	-
AKTdan foydalanish	+	-
Aloqalar va integratsiyaning izchilligi	+	+
Maqsadlarni belgilash va maqsadlarning izchilligi	+	-
Diversifikatsiya	+	-
Resurslardan muvozanatli foydalanish	+	+
Ochiqlik va oshkoralik	+	+
Maqsadli guruhlar manfaat-lar sinergiyasi va muvozanati	+	-
Moslashuvchanlik	+	+
Innovatsiya	+	+
Maqsadli guruhlar faoliyatini muvofiqlashtirish	+	-
Bozorda joylashishni aniqlash	+	-
Hamkorlik	+	+
Barqarorlik	-	+
Kirish to'siqlari yo'q	-	+
Strategik yo'naltirilganlik	-	+

Bundan tashqari, mualliflar o'z ishlarida innovatsion klasterlarni shakllantirish tamoyillarini keltirib o'tadilar, ular quyidagilardan iborat: davlat-xususiy sheriklik, izchillik, maqsadni belgilash, qarorlarni jamoaviy qabul qilish, uzluksizlik, moslashuvchanlik, umumiy manfaatlar, faoliyat barqarorligi, o'zaro ta'sir va integratsiya.

Turizm innovatsion klasterlarining ishlash tamoyillarini ikki yondashuv tutashgan joyda aniqlash uchun turizm klasteri va innovatsion klasterlarning muvaffaqiyatli faoliyat yuritish tamoyillarini taqqosladik (2-jadval).

Bizning fikrimizcha, innovatsion klasterlarning muvaffaqiyatli faoliyat yuritish tamoyillarini aniqlashga yondashuvlarni umumlashtirish quyidagi xulosalar chiqarish imkonini berdi:

- turizm va innovatsion klasterlarning muvaffaqiyatli faoliyat yuritish tamoyillari bir xil, xususan, bular davlat-xususiy sheriklik, globallashtirish, o'z-o'zini rivojlantirish, izchillik va integratsiya, resurslardan teng foydalanish, axborotni erkin targ'ib qilish, moslashuvchanlik, mustaqillik va hamkorlik kombinatsiyasi;
- turizm industriyasi ekspertlari tomonidan qayd etilmagan innovatsion klasterlarning muvaffaqiyatli shakllanishning o'ziga xos tamoyillari bo'lib, strategik yo'naltirilganlik, barqarorlik va kirish to'siqlarining yo'qligi hisoblanadi.

Turizm klasterlari bo'yicha xorij tajribasini o'rganish hamda rivojlanish tamoyillarini ishlab chiqishning ilmiy yondashuvlarini taqqoslash va integratsiyalash asosida turizm klasterlari va innovatsion klasterlarning faoliyati, ularning muvaffaqiyatli faoliyat yuritish tamoyillarini tasnifladik (3-jadval).

1.3-jadval

Turizm klasteri va innovatsion klasterning samarali rivojlanish tamoyillari

№	Tamoyil	Tamoyilning tavsifi
1.	O'ziga xoslik tamoyili	Mahalliy an'analarga, tarixga va hudud resurslarining o'ziga xosligiga tayanish
2.	Barqarorlik tamoyili	Turizm mahsulotini diversifikatsiya qilish orqali barqaror rivojlanish
3.	Sinergiya tamoyili	Klaster a'zolarining sheriklik, o'zaro ta'sir va funksional bog'liqlik asosida integratsiyalashuvi
4.	Innovatsiya tamoyili	Turistik xizmatlar ko'rsatishga ijodiy yondashish, iste'molchilar, ishlab chiqaruvchilar va jamiyatning o'zaro hamkorligini kuchaytirish
5.	Axborotlashtirish tamoyili	Turizmni rivojlantirish uchun axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan keng foydalanish
6.	Davlat ishtiroki tamoyili	Turizmni rivojlantirishni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash, innovatsion loyihalarni amalga oshirishda davlat-xususiy sheriklik
7.	Yaxlitlik tamoyili	Yaxlit boshqaruv tizimi, strategik maqsadlar va taktik vazifalarning birligi
8.	Moslashuvchanlik tamoyili	Teskari aloqa, ichki va tashqi muhitdagi o'zgarishlarga javob berishning uzluksizligi va o'z vaqtidaligi
9.	Ochiqlik tamoyili	Global jarayonlarni hisobga olish

Shunday qilib, turizm sohasida innovatsiyalar klasterning muvaffaqiyatli faoliyat yuritish tamoyillari qo'yidagilardan iborat:

- mahalliy an'analarga, tarixga va resurslarning o'ziga xosligiga tayanishdan iborat bo'lgan va globalizatsiya tamoyilini o'z ichiga olgan o'ziga xoslik tamoyili;
- turistik mahsulotni diversifikatsiya qilish orqali barqarorlik tamoyili;
- klaster a'zolarining integratsiyalashuvi, o'zaro ta'siri va funksional bog'liqligi birligida namoyon bo'ladigan sinergiya tamoyili;
- turistik xizmatlar ko'rsatishga ijodiy yondashishdan iborat innovatsiya tamoyili;
- AKTdan keng foydalanishga qaratilgan axborotlashtirish tamoyili;
- davlat ishtiroki tamoyili, bu davlat-xususiy sheriklikka asoslanadi;
- kelishilgan maqsadlarga erishish uchun strategiya va taktikaning birligini nazarda tutuvchi yaxlitlik tamoyili;
- tashqi muhitdagi o'zgarishlarga nisbatan turistik innovatsion klasterning moslashuvchanligini ta'minlaydigan moslashuvchanlik tamoyili;
- global jarayonlarni hisobga olgan holda amalga oshiriladigan ochiqlik tamoyili.

Xulosa va takliflar. Turistik va rekreatsion klasterlarning muvaffaqiyatli faoliyat yuritishi, ularning tizimlashgan yondashuvlarini va innovatsion tamoyillarini qo'llash orqali ta'minlanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, turizm va innovatsion klasterlar o'rtasida umumiy muvaffaqiyatli faoliyat yuritish tamoyillari mavjud bo'lib, ular davlat-xususiy sheriklik,

globalizatsiya, innovatsiya, resurslardan muvozanatli foydalanish, hamkorlik, moslashuvchanlik va strategik yo'naltirilganlik kabi asosiy tamoyillarni o'z ichiga oladi.

Turizm klasterlarining samarali faoliyat yuritishini ta'minlashda hududiy va milliy miqyosda davlatning ishtiroki, yangi turistik mahsulotlarni yaratish va diversifikatsiya qilish, axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish, hamkorlik va integratsiya tamoyillari muhim rol o'ynaydi. Shuningdek, klasterlararo o'zaro ta'sir, resurslarni samarali boshqarish va klaster a'zolarining birlashuvi orqali sinergiya yaratish muvaffaqiyatli faoliyatni ta'minlaydi. Yangi turistik hududlarning rivojlanishi, raqobatbardosh turizm mahsulotlarining yaratish va sayyohlar ehtiyojlarini qondirish, nafaqat iqtisodiy rivojlanishga, balki aholi bandligini ta'minlash va yangi ish o'rinlarini yaratishga xizmat qilmoqda.

Innovatsion yondashuvlar va turizm klasterlari faoliyatining tizimli va tarmoq yondashuvlari zamonaviy talablarni hisobga olgan holda, soha rivojlanishining yangi bosqichiga olib kelmoqda. Ushbu yondashuvlar, o'z-o'zini rivojlantirish, maqsadli guruhlar manfaatlarini muvofiqlashtirish va maqsadlar izchilligini ta'minlash orqali raqobatbardosh turizm bozorida muvaffaqiyatga erishishga yordam beradi.

Natijada, turistik va rekreatsion klasterlarning muvaffaqiyatli faoliyat yuritishi uchun innovatsion va tizimli yondashuvlar zarur bo'lib, bu nafaqat turizm mahsulotlarining sifatini oshirish, balki mahalliy aholi, hudud va mamlakat iqtisodiyoti uchun barqaror foyda keltiradi. Davlat-xususiy sheriklik asosida faoliyat yuritish, innovatsiyalarni qo'llash, va turizm klasterlarining raqobatbardoshligini oshirish masalalari bugungi kunda eng muhim vazifalar qatoriga kiradi. Shu bilan birga, turizm sohasidagi kelajakdagi muvaffaqiyatli faoliyat, o'zaro integratsiya va hamkorlikning mustahkamlanishi, shuningdek, global jarayonlar va texnologik rivojlanishdan foydalanishga tayyor bo'lishga bog'liqdir.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Alimova M.T. Hududiy turizm bozorining rivojlanish xususiyatlari va tendensiyalari (Samarqand viloyati misolida) // I.f.d. diss. – Samarqand: SamISI, 2017. 25-26-b.
2. Архипова В.Ф., Девизов А.С. Об инфраструктуре как определяющем факторе развития туризма в регионе. URL:<http://www.roman.by/r-78201.html>
3. Safarova N.N. Milliy iqtisodiyot barqaror rivojlanishiga turizm sohasi ta'sirini prognozlashtirish uslubiyatini takomillashtirish. Iqtisodiyot fanlari falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. Toshkent 2018 y. -19-21 b.
4. Tuxliyev I.S., Hayitboyev R., Safarov B.Sh., Tursunova G.R. Turizm asoslari. Darslik. O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. – T.: «Fan va texnologiya», 2014. 151-b.
5. Ernazarov O.E. Innovatsiyalar asosida sanoat korxonalari samaradorligini oshirish // Diss. PhD. – T.: TDTU, 2021. 13-14-b.
6. O.N.Xaitov "Hududiy turizm sohasida innovatsion faollikni oshirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmini takomillashtirish" Monografiya. Samarqand. 2024. 256-b.
7. <https://lex.uz/docs/6102462>

Received: 16 March 2025

Accepted: 5 April 2025

Published: 15 April 2025

Article / Original Paper

DEMOGRAPHIC CHANGES AND ECONOMIC DEVELOPMENT OF SAMARKAND REGION

Khamidova Aziza

Associate Professor,

Sharof Rashidov Samarkand State University

Abstract. This scientific article analyzes the issues of demographic changes and economic development of Samarkand region. The article discusses the population of the region, its structure, changes in the labor market and economic activity. The reforms implemented to ensure the economic stability of Samarkand region and increase the standard of living of the population are considered. Also, the social and economic problems arising from the demographic changes of the region and ways to solve them are analyzed.

Keywords: demographic changes, economic development, labor market, reforms, population, economic stability, standard of living of the population, social problems.

SAMARQAND VILOYATINING DEMOGRAFIK O'ZGARISHLARI VA IQTISODIY RIVOJLANISHI

Xadimova Aziza Abdufattoyevna

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti,
dotsenti

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqolada Samarqand viloyatining demografik o'zgarishlari va iqtisodiy rivojlanish masalalari tahlil qilinadi. Maqolada viloyatning aholi soni, uning tuzilishi, mehnat bozori va iqtisodiy faollikdagi o'zgarishlar muhokama qilinadi. Samarqand viloyatining iqtisodiy barqarorligini ta'minlash va aholi turmush darajasini oshirish uchun amalga oshirilgan islohotlar ko'rib chiqiladi. Shuningdek, viloyatning demografik o'zgarishlaridan kelib chiqadigan ijtimoiy va iqtisodiy muammolar va ularni hal etish yo'llari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: demografik o'zgarishlar, iqtisodiy rivojlanish, mehnat bozori, islohotlar, aholi soni, iqtisodiy barqarorlik, aholi turmush darajasi, ijtimoiy muammolar.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I4Y2025N21>

Kirish. Jahon mamlakatlari aholisi kundan kunga o'sib bormoqda. Biroq raqamlashtirish, global iqtisodiyot, siyosiy jarayonlar va tahdidlar aholi sonidagi o'zgarishlardan emas, balki sifat ko'rsatkichlaridan ta'sirlanmoqda.

Iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarning aholisi nafaqat keksayib bormoqda, shu bilan birga kamayish tendensiyasiga ham ega.

BMT ma'lumotlariga ko'ra, "2050-yilda yer yuzi aholisining 22 foizini pensionerlar tashkil qiladi. Har bir soniyada ikki kishi o'zining 60 yoshini nishonlamoqda. BMT prognozlariga ko'ra asrimiz o'rtalariga borib, yer yuzida 100 yoshdan oshgan 3,2 millionga yaqin kishi istiqomat qiladi. Bugungi kunda ularning soni 300 mingdan oshib ketgan. 2050-yilda aholining o'rtacha yoshi 76 yoshni, 2100-yilda esa 85 yoshni tashkil qiladi. Bunga

sog'liqni saqlash tizimining yaxshilanishi, iqtisodiy farovonlik sabab bo'ladi. Rivojlangan mamlakatlarda esa har bir ishlayotgan xodimga bir nafar pensioner to'g'ri keladi".

O'zbekiston iqtisodiy islohotlari oldida mehnatga layoqatli bo'lgan har bir fuqaroni bandligiga munosib ko'maklashgan holda ishsizlik va kambag'allik darajasini qisqartirish masalasi ko'ndalang turibdi. Albatta bunda, istiqbolda kutilayotgan demografik bosimni milliy va hududiy mehnat bozoriga ijobiy bo'lmagan ta'sirini e'tiborga olgan holda mavjud iqtisodiy faol aholini, ayniqsa, ishsiz va kambag'al fuqarolarni daromadli mehnat faoliyatiga faol jalb qilish maqsadida davlat dasturlari doirasida ko'plab chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Prezident Sh.Mirziyoev 2023-yil 25-yanvardagi videoselektor yig'ilishida kambag'allikni qisqartirish, aholi bandligini ta'minlash va kichik biznesni qo'llab-quvvatlash bo'yicha 2023-yil uchun rejalar muhokama qilib, 2022-yilning o'zida kambag'allik darajasi 17 foizdan 14 foizga tushgani, bunda hokim yordamchilari 1 million nafar aholini kasb-hunarga o'qitib, tadbirkorligini boshlashga ko'maklashgani, daromadli ish bilan band qilgani muhim omil bo'lgani qayd etilgan edi. Shuningdek, bu ishlarni 2023-yilda davom ettirish, bandlikni ta'minlash bo'yicha barcha tarmoq va hudud rahbarlariga aniq topshiriqlar berilgandi, jumladan, 2023-yilda 5 million nafar aholi bandligini ta'minlash, shu jumladan 2 millionta doimiy ish o'rinlarini yaratish zarurligi ko'rsatib o'tilgan edi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Arabov X. o'z tadqiqotlarida Samarqand viloyatining iqtisodiy o'sishi, sanoat va qishloq xo'jaligi sektorlari, shuningdek, innovatsion texnologiyalar joriy etilishining iqtisodiy natijalari haqida batafsil ma'lumotlar keltirib o'tgan.

Nasimov R. esa tadqiqotlarida demografik o'zgarishlar va bu o'zgarishlarning iqtisodiy rivojlanishga ta'siri, mehnat bozorida muammolar va imkoniyatlar haqida ilmiy tahlillarni keltirgan.

Islomov A. Samarqand viloyatining iqtisodiy rivojlanishiga alohida e'tibor qaratgan tadqiqotida, mintaqaviy rivojlanish strategiyalari, resurslarni boshqarish va ijtimoiy barqarorlik haqida keng qamrovli ma'lumot bergan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda iqtisodiy va demografik jarayonlarni chuqur tahlil qilish, olingan ma'lumotlarni sintez qilish va umumlashtirish, viloyatdagi iqtisodiy ko'rsatkichlar va demografik ma'lumotlar tahlil qilinib, bu bilan bog'liq tendensiyalar va o'zgarishlar aniqlangan bo'lib, boshqa viloyatlar va mamlakatlar bilan solishtirilgan holda iqtisodiy va demografik rivojlanish tendensiyalari o'rganilgan.

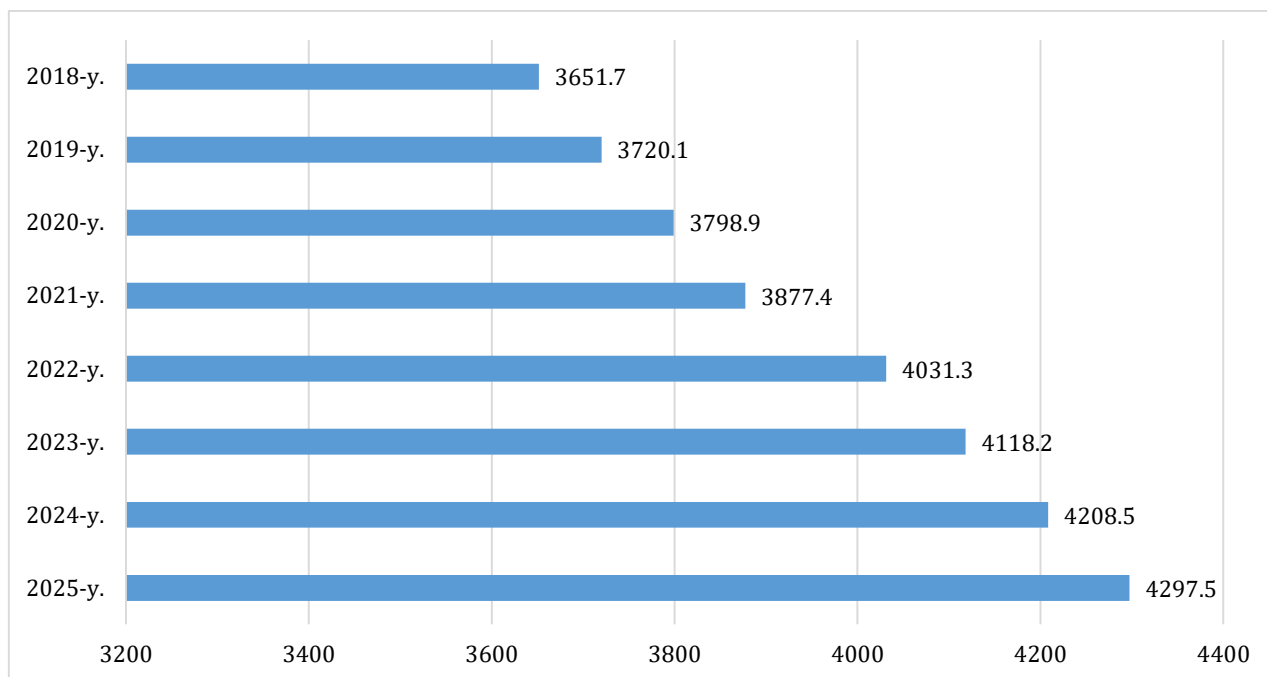
Tahlil va natijalar. 2022-yil davomida O'zbekistonda turli sohalarda 2,7 million aholining doimiy bandligi ta'minlangan va 4 milliondan ziyod aholi mavsumiy mehnatga jalb etilgan.

Ma'lumki, respublika demografik o'tishning uchinchi bosqichida, ya'ni yosh aholi tarkibiy tuzilishi hisobiga tug'ilish darajasi va o'lim ko'rsatkichining pastligi bilan tavsiflanadi.

Hozirgi demografik rivojlanish tendensiyalari mamlakat aholisining o'rtacha yoshga doir keksayish ko'rsatkichlarini tezlashishiga zamin yaratmoqda. Bu tendensiyalar, nafaqat, aholining ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimi va pensiya ta'minoti moliyaviy holatini, balki mehnat bozori uchun ham istiqbolli muammolarga zamin yaratishi mumkin.

O'zbekiston aholi soni kuniga o'rtacha 2 ming kishiga oshmoqda. Aholi soni bo'yicha Samarqand, Farg'ona, Qashqadaryo, Andijon, Toshkent, Namangan, Toshkent shahri va Surxondaryo viloyatlaridan keyingi o'rinda turuvchi Samarqand viloyati aholisi 2024-yil 1-

yanvar holatida 4208,5 ming kishini tashkil etgan bo'lsa, 2025-yil 1-yanvar holatida bu ko'rsatkich 4297,5 ming kishiga yetdi (1-rasm).

**1-rasm. Samarqand viloyati umumiy aholi soni dinamikasi,
2018-2025 yillar (yil boshiga, ming kishi)¹**

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida" 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son [Farmoni](#) ijrosini ta'minlash, Samarqand viloyati hududlarida sanoat, qishloq xo'jaligi va xizmatlar sohasining kelgusi besh yildagi istiqbollarini hamda har bir tuman va shaharning "o'sish nuqtalari"ni belgilash, ijtimoiy sohani rivojlantirish orqali aholi salomatligi hamda turmush darajasini yanada yaxshilash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2022-yil 27-aprelda "2022-2026-yillarda Samarqand viloyati hududlarini kompleks ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish va aholi turmush darajasini yanada yaxshilashga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi 215-sonli qarori qabul qilindi. Mazkur qarorning 1-ilovasida "2022-2026-yillarda Samarqand viloyatini kompleks ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish bo'yicha maqsadli ko'rsatkichlar"i keltirilgan bo'lib, 2022-2026-yillarda viloyatda ishsizlik darajasini 9,1% dan 6,0% ga tushirish vazifasi qo'yilgan. Bundan maqsad eng avvalo, viloyatda mehnat bozori faoliyatini chuqur ilmiy tadqiq etishdan, undagi talab va taklif jarayonlarni nafaqat son, balki sifat ko'rsatkichlar spektrida ilmiy o'rganish talab etiladi.

Samarqand viloyatining doimiy aholisi soni 2025-yil 1-yanvar holatiga ko'ra salkam 4297,5 ming kishini tashkil etdi. Davlat Statistika agentligi Samarqand viloyati Statistika boshqarmasi ma'lumotlariga ko'ra, viloyatning doimiy aholisi soni 2024-yil 1-yanvar holatida 4028,5 ming kishidan iborat bo'lib, 2025-yil boshiga 89,0 ming kishiga yoki 2,1 foizga ortgan.

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat statistika agentligi ma'lumoti asosida muallif ishlanmasi

1-jadval

Samarqand viloyati shahar va qishloq aholisi (yil boshiga)¹

Hudud nomi	Jami aholi, ming kishi	Shu jumladan,			
		shahar aholisi		qishloq aholisi	
		soni, ming kishi	ulushi, %	soni, ming kishi	ulushi, %
Samarqand viloyati	4297,5	1570,6	36,5	2726,9	63,5
Samarqand sh.	595,8	595,8	100,0	0	0
Kattaqo'rg'on sh.	95,9	95,9	100,0	0	0
<i>tumanlar:</i>					
Oqdaryo	177,2	68,0	38,4	109,2	61,6
Bulung'ur	206,9	45,5	22,0	161,4	78,0
Jomboy	194,1	42,4	21,8	151,7	78,2
Ishtixon	282,2	75,4	26,7	206,8	73,3
Kattaqo'rg'on	299,8	56,0	18,7	243,8	81,3
Qo'shrabot	144,4	13,3	9,2	131,1	90,8
Narpay	231,6	67,8	29,3	163,8	70,7
Payariq	279,8	77,5	27,7	202,3	72,3
Pastdarg'om	392,1	99,7	25,4	292,4	74,6
Paxtachi	154,5	29,5	19,1	125,0	80,9
Samarqand	278,6	17,3	6,2	261,3	93,8
Nurobod	165,8	18,5	11,2	147,3	88,8
Urgut	572,6	240,2	41,9	332,4	58,1
Tayloq	226,2	27,8	12,3	198,4	87,7

2025-yil boshida viloyatda shahar aholisi soni 1570,6 ming kishini hamda (jami aholi sonidagi ulushi 36,5 %), qishloq aholisi soni esa 2726,9 kishini (63,5 %) tashkil etdi. Shu o'rinda, viloyatning hududiy birliklari kesimi bo'yicha ma'lumotlar tahlillariga ko'ra, joriy yilning 1 yanvar holatiga eng ko'p aholi soni Samarqand shahrida 595,8 ming kishi (viloyat aholisi sonidagi ulushi 13,6 %) va Pastdarg'om tumanida 392,1 ming kishi (9,1 %)ni, hamda eng kam aholi soni Kattaqo'rg'on shahrida 95,9 ming kishi (2,2 foiz)ni, Qo'shrabot tumani 144,4 ming kishi (3,3%)ni va Paxtachi tumanida 154,5 ming kishi (3,6 %)ni tashkil etmoqda (1-jadval).

Viloyat aholisining asosiy qismi qishloq joylarda yashashi, o'z navbatida hududlar mehnat bozori faoliyatini yanada takomillashtirish, mehnat bozori ehtiyojlarini va ishchi kuchi taklifini tadqiq etish zaruratini belgilaydi.

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat statistika agentligi ma'lumoti asosida muallif ishlanmasi

2-rasm. Samarqand viloyati shahar va qishloq aholisi dinamikasi, 2018-2025-yillar (yil boshiga)¹

So'nggi o'n yillikda Samarqand viloyati doimiy aholisida qishloq aholisi ulushi ortib borayotganligini ko'rish mumkin. Xususan, 2018-yilda shahar aholisi 36,9% ni tashkil etgan bo'lsa, 2022-yilda ushbu ko'rsatkich 36,7% ni, 2025-yilga kelib esa 36,5% ni ko'rsatmoqda. Umumiy hisobda shahar aholisi ulushi so'nggi sakkiz yilda 1,5 foiz punktga kamaygan (2-rasm).

Samarqand viloyati hududiy bo'linmalari kesimida aholining eng yuqori o'sish sur'ati 2015-yil (1,7%), 2016-yil (1,7%) va 2022-yil (1,7%) larga to'g'ri keladi. Shu o'rinda, COVID-19 pandemiyasi ham aholini o'sish darajasiga o'z ta'sirini ko'rsatgan. 2021-yilda aholi o'sish sur'ati 1,2% ni yoki 22,3 ming kishini tashkil etgan.

Barcha viloyatlardagi kabi Samarqand viloyatida ham mehnatga layoqatli yoshdagi mehnatga layoqatli aholiga mehnatga layoqatli yoshdan katta va kichik yoshdagilar bosimi yildan yilga ortib bormoqda. Buni faqat ishsiz aholini zamonaviy kasblarga o'qitish, hududiy, milliy va xalqaro mehnat bozori ehtiyojlari uchun kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirish kabi chora-tadbirlar asosida yumshatib borish mumkin, deb hisoblaymiz.

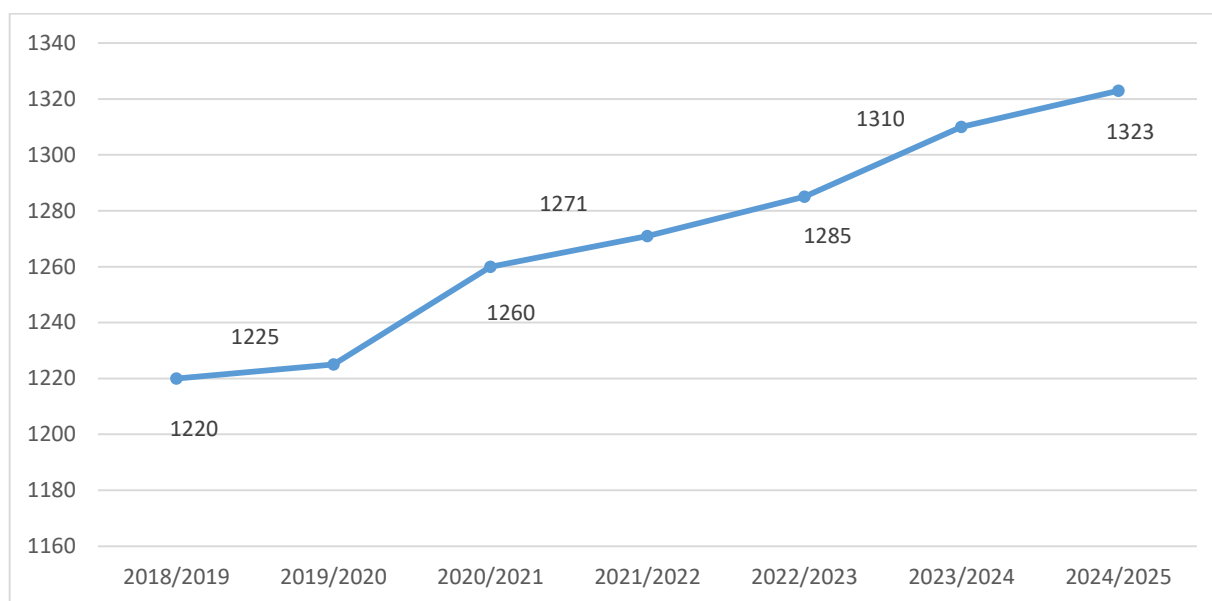
Respublika bo'yicha 2023/2024 o'quv yilida jami umumiy o'rta ta'lim maktablarini 405,9 ming nafar bitiruvchilar tamomlashdi. Shundan, 177,4 ming nafar (43,7%) bitiruvchilar mehnat bozoriga kasbsiz kirib kelishdi. Mamlakatda maktab bitiruvchilarining qariyb 45% i mehnat bozoriga hech qanday kasbsiz kirib kelishi ishsizlik va kambag'allik sari qadam deb hisoblash mumkin.

Ma'lumki, respublikamizda 728 ta professional ta'lim muassasalari, 332 ta kasb-hunar maktablari, 159 ta kollejlari, 237 ta texnikumlar faoliyat yuritmoqda hamda hududiy, milliy va xalqaro mehnat bozoriga zamonaviy ko'nikmalar va malakaga ega o'rta bo'g'in kadrlarni tayyorlash tizimi yo'lga qo'yilgan.

Samarqand viloyatida 2024/2025 o'quv yili boshida 1323 ta umumta'lim maktablari, 9 ta akademik litseylar, 12 ta kasb-hunar kollejlari, 37 ta kasb-hunar maktablari, 24 ta texnikumlar hamda 15 ta oliy ta'lim tashkilotlari faoliyat yuritishdi.

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat statistika agentligi ma'lumoti asosida muallif ishlanmasi

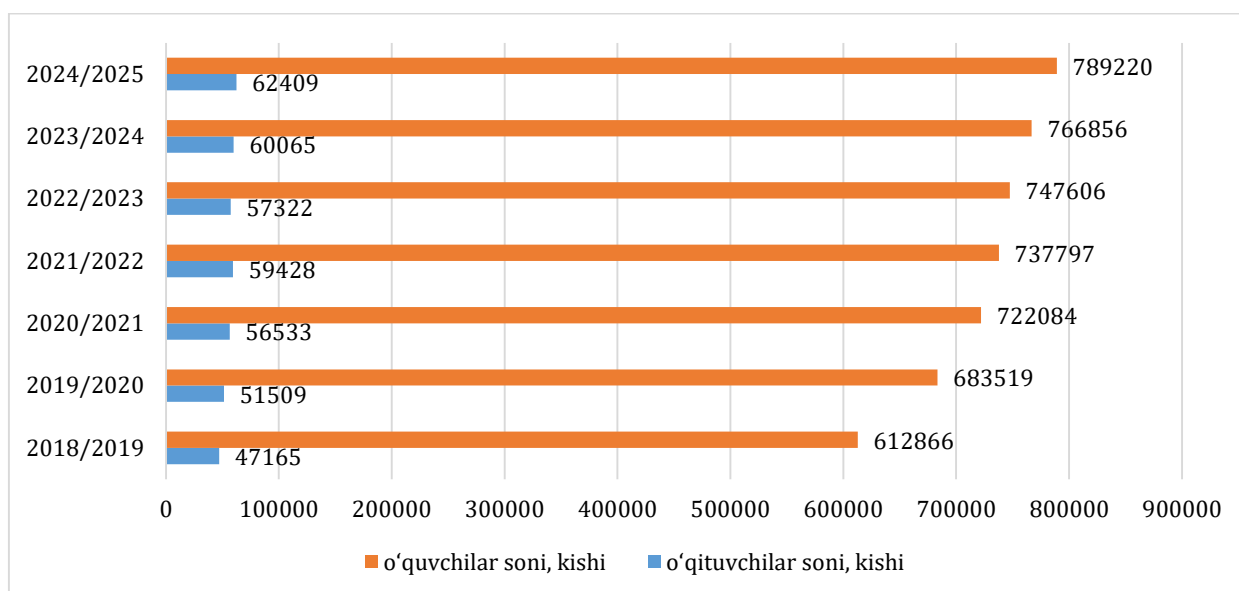
3-rasm ma'lumotlari shuni ko'rsatmoqdaki, 2018-2024-yillar davomida Samarqand viloyati umumta'lim maktablari soni o'sish tendensiyasiga ega bo'lib, ayniqsa, 2020-2024-yillarda keskin o'sishga erishgan. 2019/2020 o'quv yilida umumta'lim maktablari soni 1225 tani tashkil etgan bo'lsa, 2020/2021 o'quv yilida ular soni 1260 ta (oldingi o'quv yiliga nisbatan 2,85% o'sish) ni, 2021/2022 o'quv yilida 1271 ta (oldingi o'quv yiliga nisbatan 0,87% o'sish)ni, 2022/2023 o'quv yilida esa 1285 ta (oldingi o'quv yiliga nisbatan 1,10% o'sish)ni, 2023/2024 o'quv yilida 1310 ta (oldingi o'quv yiliga nisbatan 1,94% o'sish)ni, 2024/2025 o'quv yilida 1323 ta (oldingi o'quv yiliga nisbatan 0,99% o'sish)ni tashkil etdi.

3-rasm. Samarqandviloyati umumta'lim maktablari soni, 2018-2024-yillar, o'quv yili boshiga, (kishi)¹

So'nggi besh yil mobaynida umumta'lim maktablari o'quvchilari va o'qituvchilari o'sish tendensiyasini ko'rsatdi, 2018/2019 o'quv yilida Samarqand viloyati umumta'lim maktablari o'qituvchilari 47165 nafarni, o'quvchilari 612866 nafarni tashkil etgan bo'lsa, 2024/2025 o'quv yilida o'qituvchilar va o'quvchilar mos ravishda 62409 nafar (2018/2019 o'quv yiliga nisbatan qariyb 32,3%ga ortgan) va 789220 nafar (2018/2019 o'quv yiliga nisbatan qariyb 28,8%ga ortgan). Ushbu muddatda umumta'lim maktablari soni 8,4% ga ortganligini ko'rish mumkin (4-rasm).

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat statistika agentligi ma'lumoti asosida muallif ishlanmasi

**4-rasm. Samarqand viloyati umumta'lim maktablari
o'qituvchi va o'quvchilari soni, o'quv yili boshiga, (kishi)¹**

Ma'lumki, O'zbekiston Respublikasida professional ta'lim — "iqtisodiyotning rivojlanish istiqbollari va ustuvor vazifalarini, zamonaviy texnika va texnologik tendensiyalarni hisobga olib, mehnat bozoridagi kadrlarga bo'lgan real ehtiyoj, ish beruvchilarning takliflari hamda "Hayot davomida ta'lim olish" prinsipi asosida shaxslarning ta'lim olishiga mo'ljallangan".

Boshlang'ich professional ta'lim YuNESKO tashkiloti tomonidan qabul qilingan "Ta'limning xalqaro standart tasniflagichi" 3-darajasiga mos keluvchi ta'lim dasturlari hisoblanadi. Professional ta'lim esa ta'lim oluvchilarda ma'lum bir mutaxassislik va kasblar bo'yicha kasbiy kompetensiyalarni shakllantiradigan va rivojlantiradigan uzluksiz ta'lim tizimi hisoblanadi.

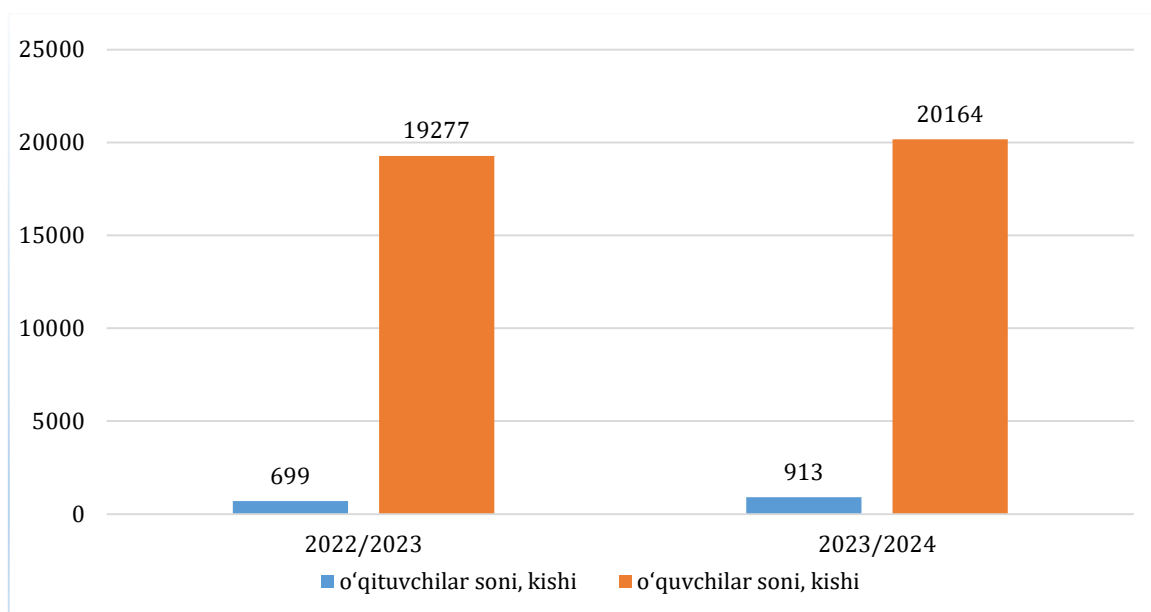
O'zbekiston Respublikasida 2021-2024-yillar davomida respublikadagi professional ta'lim muassasalariga jami 1141,4 ming nafardan ortiq o'quvchi-yoshlar hamda kasb-hunar egallash istagida bo'lgan katta yoshdagi fuqarolar o'qishga qabul qilindi.

Ma'lumki, texnikum — xalqaro tasniflagichning 5-darajasigacha mos keluvchi va oliy ta'lim tizimi bilan integratsiyalashgan ta'lim dasturlari asosida kadrlar tayyorlaydigan hamda oliy ta'lim muassasalari huzurida faoliyat yuritadigan ta'lim muassasalaridir. Texnikum bitiruvchilari kelgusida oliy ta'lim muassasalarining tegishli yo'nalishlarida ta'limni davom ettirishini hisobga olgan holda tayyorlanadigan mutaxassisliklar ro'yxatini shakllantiradilar.

Samarqand viloyatida ham 2020/2021 o'quv yilidan boshlab 22 ta texnikum faoliyat yurita boshlagan bo'lsa, 2023/2024 o'quv yilida ular soni 24 taga yetdi.

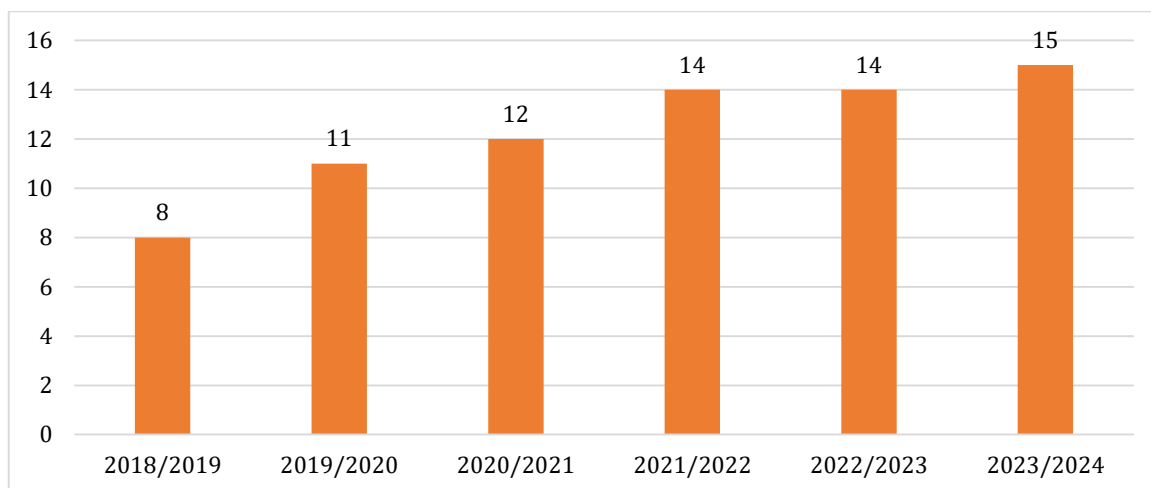
Ushbu texnikumlarda har yili 7000 nafardan ortiq o'quvchilar qabul qilingan bo'lsa, birgina 2020/2021 o'quv yilidan ushbu texnikumlarda jami 440 nafar o'qituvchilar faoliyat yuritgan bo'lsa, 2023/2024 o'quv yilida ular soni 913 nafarga yetgan. Buni soni muntazam ortib borayotgan o'quvchilar bilan izohlash mumkin (5-rasm).

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat statistika agentligi ma'lumoti asosida muallif ishlanmasi

2.5-rasm. Samarqand viloyati texnikumlari o'qituvchi va o'quvchilari soni, o'quv yili boshiga. (kishi)¹

So'nggi yillarda mamlakatimizda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning ustuvor yo'nalishlariga hamda xalqaro standartlar talablariga mos keladigan, milliy malaka tizimi uchun muhim bo'g'in hisoblangan, zamonaviy oliy ta'lim tizimini yaratish bo'yicha hukumat oldida katta vazifalar qo'yilgan. Ayniqsa, hududlarda yangi oliy ta'lim muassasalarining tashkil etilishi, kadrlar tayyorlashning zamonaviy ta'lim yo'nalishlari va mutaxassisliklari hamda sirtqi va kechki bo'limlarning ochilishi, oliy ta'lim muassasalariga qabul kvotalarining oshirilishi mazkur yo'nalishdagi muhim islohotlar hisoblanadi.

6-rasm. Samarqand viloyati oliy ta'lim tashkilotlari soni, yil boshiga nisbatan, (birlilik)²

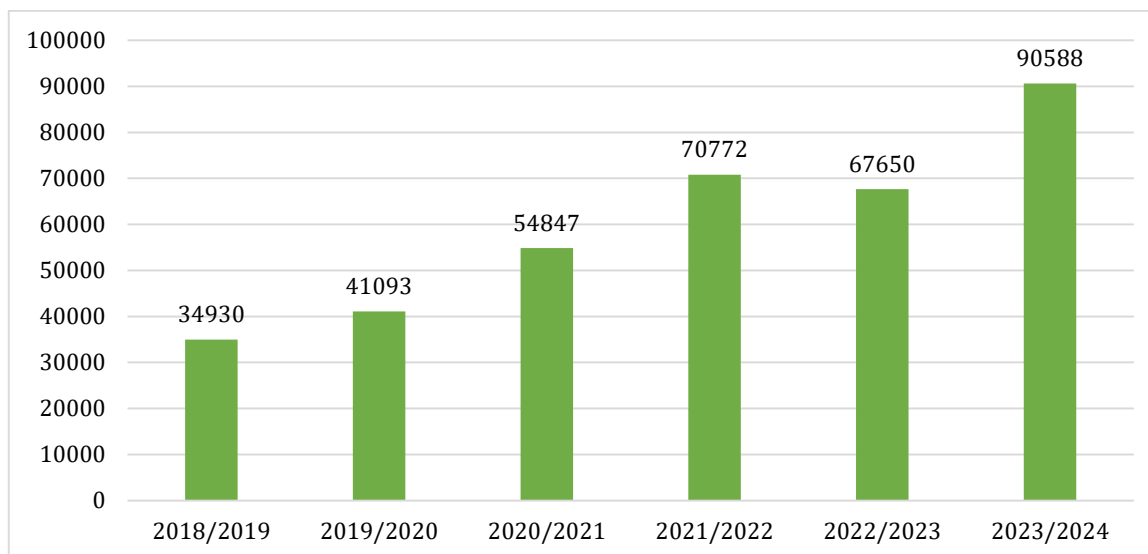
2023/2024 o'quv yilida mamlakatimizda oliy ta'lim muassasalari soni 219 taga yetdi va ularda bir milliondan ortiq talabalar tahsil olishmoqda.

Samarqand viloyatining o'zida 2023/2024 o'quv yilida 15 ta oliy ta'lim muassasalari mavjud bo'lib, ularda 90588 nafar talaba tahsil olmoqda.

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat statistika agentligi ma'lumoti asosida muallif ishlanmasi

² O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat statistika agentligi ma'lumoti asosida muallif ishlanmasi

Viloyatda 2018-2019-yillarda 8 ta oliy ta'lim muassasalari faoliyat ko'rsatgan. 2019/2020 o'quv yilida ular soni 11 tani tashkil etgan bo'lsa, 2021/2022 o'quv yilida ular soni 14 taga yetgan (6-rasm).

7-rasm. Samarqand viloyati talabalar soni. (kishi)¹

Samarqand viloyati oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan talabalar soni 2018/2019 o'quv yilida 34930 nafarni tashkil etgan bo'lsa, 2019/2020 o'quv yili ular soni 41093 nafarni tashkil etdi.

Asosiy o'sish sur'ati 2021/2022 o'quv yilidan kuzatilgan bo'lib, shu yili 2020/2021 o'quv yiliga nisbatan 15925 nafar (29,03 %) ga ortgan bo'lsa, 2022/2023 o'quv yilida oldingi o'quv yiliga nisbatan 3122 nafar (4,41%)ga kamaygan, 2023/2024 o'quv yilida 2018/2019 o'quv yiliga nisbatan 55658 nafar (2,6 martaga)ga ko'p talabalar tahsil ola boshlashdi (7-rasm).

Milliy malaka tizimi talablariga mos kadrlar tayyorlashda O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni dasturul amal bo'lib xizmat qiladi. Shu bilan birga mehnatga layoqatli aholiga ularning mehnat faolligidan to'la foydalanish, ishchi kuchi sifatini oshirish, ishga joylashtirishga muhtoj shaxslarni xalqaro tajriba asosida kasbga tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini kengaytirish uchun sharoitlar yaratish maqsadida milliy malakalar tizimi ishlab chiqildi. Milliy malakalar tizimining asosiy maqsadlaridan biri fuqarolarning mehnat salohiyatidan to'la foydalanish uchun imkoniyatlar yaratishga yo'naltirilgan huquqiy, institutsional va infratuzilmaviy mexanizmlarni, jumladan, butun umr davomida ta'lim, malaka oshirish va qayta tayyorlashdan o'tish ko'rinishida shakllantirish, va shu asosda mehnat bozori va ta'lim tizimining amal qilishi va samarali o'zaro ta'sirini ta'minlashdir.

Ma'lumki, bugungi shiddat bilan rivojlanib borayotgan asrimizda yoshlarni har tomonlama puxta bilim egallashi, zamonaviy kasb-hunar sirlarini chuqur o'rganis'hi dolzarb ahamiyatga ega. Bu esa iqtisodiyot tarmoqlariga malakali kadrlar yetishtirib beruvchi muassasalar oldiga ham muhim vazifalarni qo'yadi. Zamonaviy kasb-hunarga ega yoshlar mamlakat iqtisodiyotining muhim tayanchi hisoblanadi. Zero, hududiy, milliy va xalqaro mehnat bozoriga munosib, zamonaviy kasb egalarini tayyorlash bugungi kunda ustuvor vazifalardan sanaladi.

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat statistika agentligi ma'lumoti asosida muallif ishlanmasi

Xulosa va takliflar. O'zbekistonning demografik rivoji, aholi sonining o'sishi, shuningdek, mehnat bozori va ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatni tahlil qiladi. 2022-yilda O'zbekistonda 2,7 million kishi doimiy bandlikda ishlagan, 4 milliondan ortiq aholi esa mavsumiy mehnatga jalb qilingan. Demografik o'tishning uchinchi bosqichida tug'ilish darajasi va o'lim ko'rsatkichi pastligi kuzatilmoqda, bu esa aholi tarkibining yoshi kattalashishini ko'rsatadi.

Samarqand viloyati aholisi 2025-yil boshida 4,3 million kishiga yetgan, viloyatning eng ko'p aholisi Samarqand va Pastdarg'om tumanlarida yashaydi. Samarqand viloyatida qishloq aholisi ulushi oshib bormoqda, va mehnat bozori ehtiyojlarini qondirish uchun mehnat resurslarini chuqur o'rganish zarur.

Viloyatda ta'lim tizimi ham rivojlanmoqda, umumta'lim maktablari soni o'smoqda va o'quvchilar bilan birga o'qituvchilar soni ham oshgan. Shuningdek, professional ta'lim tizimi ham rivojlanib, kasb-hunar ta'limi muassasalari va oliy ta'limga integratsiyalashgan dasturlar mavjud. 2023-2024-yillarda bitiruvchilarining katta qismi mehnat bozoriga kasbsiz kirib kelishi, ishsizlik va kambag'allik muammolariga olib kelishi mumkin.

Shu bilan birga, Samarqand viloyatida ishlab chiqarish, qishloq xo'jaligi va xizmatlar sohasidagi istiqbollarni rivojlantirish, aholi turmush darajasi va salomatligini yaxshilashga qaratilgan strategiyalar amalga oshirilmoqda.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Arabov X. Samarqand viloyatining iqtisodiy o'sishi, sanoat va qishloq xo'jaligi sektorlari va innovatsion texnologiyalar joriy etilishi. Samarqand: Samarqand davlat universiteti nashri. 2022-y.
2. Nasimov R. Demografik o'zgarishlar va ularning iqtisodiy rivojlanishga ta'siri, mehnat bozoridagi muammolar va imkoniyatlar. Toshkent: O'zbekiston ilmiy akademiyasi nashri. 2021-y.
3. Islomov A. Samarqand viloyatining iqtisodiy rivojlanishi: mintaqaviy rivojlanish strategiyalari, resurslarni boshqarish va ijtimoiy barqarorlik. Samarqand: Samarqand iqtisodiyot instituti nashri. 2023-y.
4. Sh.To'laganov. Dunyo demografik muammolar bilan to'qnash keldi(mi?) // Manba: <https://azon.uz/content/views/dunyo-demografik-muammolar-bilan-to'qnash> (2022-yil 13-may)
5. B.Umurzakov. Ijtimoiy hayot va demografik bosimlar // Manba: <https://xs.uz/uzkr/post/izhtimoiy-hayot-va-demografik-bosimlar> (2018-yil 19-dekabr)
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat statistika agentligi. www.stat.uz

Received: 16 March 2025

Accepted: 5 April 2025

Published: 15 April 2025

Article / Original Paper

ANALYSIS OF THE APPLICATION OF AN INTEGRATED APPROACH TO THE ASSESSMENT OF THE RATING AND RANKING OF FOREIGN EVALUATION ORGANIZATIONS (USING THE EXAMPLE OF APPRAISAL ORGANIZATIONS IN RUSSIA)

Tashpulatov Giyos Toxirovich

Higher School of Business and Entrepreneurship (PhD)

under the Cabinet of Ministers Republic of Uzbekistan

E-mail: giyos_tashpulatov@mail.ru

Abstract. This article analyzes the principles, indicators, and the generalized approach and methodology used for assessing the rating and ranking of the activities of rating organizations in Russia. The article suggests the development of a qualitative or quantitative rating index and ranking methods based on a transition scale, which consists of a set of numbers from the interval [1; 27; -n], accepted as the numerical analog of the scales of international rating agencies.

Furthermore, the article details the main indicators used in the assessment of ratings, the core principles of the methodology, and their relationship with international standards. The article emphasizes the importance of a comprehensive analysis of various indicators for the accuracy and reliability of ratings and rankings, as well as the significance of basing them on the scales of international rating agencies. The analysis results are directed towards the development of effective and objective approaches for evaluating the ratings of rating organizations in Russia.

Keywords: Rating organizations of Russia, rating, ranking, methodology, international rating agencies, indicators, qualitative rating index, quantitative rating index, comprehensive approach, rating scale, analysis, international standards, objective approach, financial dimension.

XORIJIY BAHOLOVCHI TASHKILOTLAR REYTINGI VA RENKINGINI BAHOLASHDA KOMPLEKS YONDASHUVNING QO'LLANILISHI TAHLILI (ROSSIYADAGI BAHOLOVCHI TASHKILOTLAR MISOLIDA)

Tashpulatov Giyos Toxirovich

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi

Biznes va tadbirkorlik oliy maktabi dotsenti, (PhD)

Annotatsiya. Ushbu maqolada Rossiyadagi baholovchi tashkilotlar faoliyatining reytingini baholash va renkingini aniqlash prinsiplari, ko'rsatkichlari, hamda reytinglarni baholash va renkingini aniqlashda qo'llaniladigan umumlashgan yondashuv va metodologiya tahlil qilingan. Maqolada xalqaro reyting agentliklarining shkalalarining raqamli analogi sifatida qabul qilingan [1; 27; -n] intervaldagi sonlar to'plamidan iborat o'tish shkalasi vositasida sifatli reyting indeksini yoki miqdoriy reyting indeksini ishlab chiqish va renkinglash usullari tavsifiya etilgan.

Shuningdek, maqolada reytinglarni baholashda ishlatiladigan asosiy ko'rsatkichlar, metodologiyaning asosiy tamoyillari va ularning xalqaro standartlar bilan o'zaro aloqasi detalizatsiya qilingan. Maqola reytinglar va renkinglarning aniq va ishonchli bo'lishi uchun turli ko'rsatkichlarni kompleks ravishda tahlil qilish, shuningdek, xalqaro reyting agentliklarining shkalalarini asos qilib, ularning ahamiyatini ko'rsatadi. Tahlil natijalari Rossiyadagi baholovchi tashkilotlarning reytingini baholashda samarali va obyektiv yondashuvlarni ishlab chiqishga yo'naltirilgan.

Kalit soʻzlar: Rossiyaning baholovchi tashkilotlari, reyting, renking, metodologiya, xalqaro reyting agentliklari, koʻrsatkichlar, sifatli reyting indeks, miqdoriy reyting indeks, kompleks yondashuv, reyting shkalasi, tahlil, xalqaro standartlar, obyektiv yondashuv, moliyaviy oʻlcham.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I4Y2025N22>

Kirish. Baholash xizmatlari bozori jamiyatdagi har xil iqtisodiy munosabatlarni shakllantirish va ularni rivojlantirishga xizmat qiladi [1, 2]. Ularning asosiy maqsadi – aktivlar, mulklar va korxonalarining aniq qiymatini aniqlash, bu esa investorlarga, tadbirkorlarga, davlat idoralariga, moliyaviy institutlarga muhim axborot taqdim etadi.

Dunyoda mulk qiymatini baholash xizmatlari bozorining nisbatan uzoq muddatli rivojlanishi davomida baholovchi tashkilotlar reytingini baholashning nisbatan aniq, sinalgan va bir-biridan keskin farqlanuvchi koʻp miqdorda metodologiyalari ishlab chiqilgan boʻlib [3, 4, 5, 6], ular ichida yirik Xalqaro reyting agentliklarining xizmatlari koʻpchilik uchun afzalligi bilan ajralib turadi. Odatda (jahon amaliyotida), reyting agentliklari tomonidan baholovchi tashkilotlar reytingi tegishli sifat va miqdoriy koʻrsatkich (parametr)larni (ularning taxminiy roʻyxati yuqorida keltirilgan) qamrovchi uchta bazaviy indekslar – biznes-indeks, korporativ indeks, moliyaviy indeks – asosida baholanadi.

Lekin mavjud metodlar ichida barcha ekspertlar tomonidan umumeʼtirof etilgan universal metodologiyaning yoʻqligi baholovchi tashkilotlar reytingini ishonchli baholashda qiyinchilikni keltirib chiqarmoqda, chunki bir nechta reyting agentliklari bir kompaniyaga bir-biridan farqlanuvchi turli reyting baholar taqdim etadi. Bunday salbiy holat mijozlar tomonidan baholovchi tashkilotlarni tanlashda noaniqlikka va maʼlum darajadagi ishonchsizligiga sabab boʻlmoqda.

Yuqorida keltirilgan fikrlardan kelib chiqib, dunyoda mulk qiymatini baholash xizmatlari milliy bozorlarining tez surʼatlar bilan rivojlanishi sababli bozor ishtirokchilarining keng koʻlamda global raqamli munosabatlarga oʻtishi esa baholovchi tashkilotlar reytingi va renkingi baholanishining takomillashtirilishi zarurligini anglatadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Baholovchi tashkilotlar reytingi va renkingini baholash metodologiyasi boʻyicha bir qator xorijiy va MDH mamlakatlari olimlari tomonidan keng oʻrganilgan va ushbu soha boʻyicha ilmiy tadqiqotlar olib borishgan. Bunday tadqiqotlarda reytinglash va rekaningini baholashning turli yoʻnalishlari, metodologiyalar va usullariga alohida eʼtibor berilgan.

Amerikada reytinglash va renkingni baholashning ijtimoiy, iqtisodiy va ekologik koʻrsatkichlar asosida amalga oshiriladigan metodologiyalari keng tarqalgan. Ushbu mamlakatda reytinglash jarayonida keng koʻlamli statistik va matematik tahlillar qoʻllaniladi. Jumladan, Garvin, D.A. [7] asarida balanslarning koʻrsatkichlar sistemasi reytinglashda strategik qarorlar qabul qilishda muhim mexanizm sifatida qaraladi.

Yevropada reytinglash, asosan, iqtisodiy, moliyaviy va ijtimoiy koʻrsatkichlar orqali amalga oshiriladi. Germaniya va Shveysariya olimlari reytinglashda moliyaviy koʻrsatkichlarni hisobga olishga alohida eʼtibor qaratgan.

Jumladan, Tirole, J. [8] korporativ reytinglash va moliyaviy tahlillarning ahamiyatini muhokama qilgan.

Yaponiya olimlari reytinglashda ishlab chiqarish samaradorligi, ekologik samaradorlik va texnologik innovatsiyalarning oʻzaro aloqalarini baholashga eʼtibor qaratgan.

Jumladan, Kobayashi, K. [9] reytinglashning innovatsion omillariga alohida e'tibor qaratgan.

Sato, M. [10] kompaniyalarning strategik pozitsiyalarini reytinglashda amaliyot va nazariy yondashuvlarning ahamiyatini ko'rsatadi.

Rossiyada reytinglash va renkingni baholash metodologiyasida statistik va matematik modellar, shuningdek, iqtisodiy va ijtimoiy ko'rsatkichlar asosida baholash usullari qo'llaniladi.

Jumladan, Lipsis, G.S., va Kuznetsov, V.I. [11] tadqiqotida reytinglashning moliyaviy va iqtisodiy ko'rsatkichlar asosidagi nazariy va amaliy yo'nalishlari muhokama qilinadi.

Ilin, A.V. [12] ning tadqiqotida regressiya tahlili va statistik usullarning reytinglashdagi ahamiyati haqida fikrlar bildirilgan.

Sivkova, N.M. [13] tadqiqotida reytinglashda iqtisodiy va ijtimoiy ko'rsatkichlarning roli va ularni qanday hisobga olishga oid fikrlar bildirilgan.

Zamonaviy baholash faoliyatining fundamental asoslarini ilmiy asarlari bilan asoslab bergan O'zbekistonlik iqtisodchi olimlarimizdan Sh.Shoha'zamiyning asarlarida [14, 15, 16, 17, 18] hamda ilmiy-amaliy asarlarimizda [22, 23, 24, 25, 26] o'z aksini topgan.

Hozir butun dunyoda turli kompaniyalar reytingini baholashda turli reyting agentliklarining metodologiyalari va ularga mos shkalalari qo'llanilmoqda. Natijada, turli xil metodikalardan foydalangan holda bir xil faoliyatli kompaniyalarni tahlil qilishda natijalar farqlanish holatlari yuzaga kelishi kuzatilmoqda. Bunda reyting agentliklarining muqobil metodologiyalari, reyting baholash shkala va standartlaridagi farqlanishlar, turli mazmundagi omil (ko'rsatkich)lar qo'llanilishi turli farqlanuvchi reyting baholarga sabab bo'lmoqda.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda nazariy nuqtai nazardan har qanday yangi yoki takomillashtirilgan yondashuv yoki metod bizning ilmiy ishlarimizda [22, 23, 24, 25, 26] asoslangan metodologiya baholovchi tashkilotlarning sifatiy ko'rsatkichlari va miqdoriy ko'rsatkichlari asosida ularning reytingi va renkingini sifatiy va miqdoriy baholash kompleks yondashuvining amaliy jihatdan to'g'ri, qulay va ishonchli ekanligi Rossiyadagi baholovchi tashkilotlar misolida qo'llab tahlildan o'tkazish yo'li bilangina empirik asoslab sifat va imkoniyatlarini ochib berish mumkin.

Muhokama

Metodologiyani birinchi variantining tahlili.

Bunda, turli baholovchi tashkilotlar reyting va renking baholarining keskin farqlanishini keskin kamaytirish uchun miqdoriy reyting indeks (MRI) bo'yicha baholash uchun qabul qilingan metodologiya [19, 20, 21] asosida aniqlanadigan moliyaviy o'lchamdan foydalanib tashkilotlar reytinglarini ularning moliyaviy o'lchami bo'yicha renkinglash nazarda tutiladi.

Rossiyaning tanlab olingan baholovchi tashkilotlari moliyaviy reyting va renking baholari mos ravishda 1- va 2-jadvallarda keltirilgan bo'lib, ularning tahlilida quyidagi me'yoriy talablarga ahamiyat berish lozim:

- 1) moliyaviy o'lcham yildan-yilga o'sib borishi kerak;
- 2) moliyaviy reyting nolga qanchalik yaqin bo'lsa, baholovchi tashkilotning buxgalteriya balansi shunchalik sifatli bo'ladi;
- 3) baholovchi tashkilotning renking pog'ona ichidagi moliyaviy reytingi qanchalik yuqori bo'lsa, uning top-kuchlilikdagi o'rni shuncha yuqori bo'ladi.

Ushbu 1-jadval va 2-jadvallarda keltirilgan baholar baholovchi tashkilotlarning mulk qiymatini baholash xizmatlari bozoridagi muvaffaqiyatligi, faolligi, raqobatbardoshligi, ishonchliligini aks etadi.

1-jadval

Rossiyaning tanlab olingan baholovchi tashkilotlari reyting baholari¹

Baholovchi tashkilotlar	Me'yorlashtirilgan moliyaviy o'lcham (yillar bo'yicha)					Moliyaviy reytingi (yillar bo'yicha)				
	2019	2020	2021	2022	2023	2019	2020	2021	2022	2023
Moskva shahri										
«Атлант отсенка» МСН	0,07	0,02	0,19	0,16	0,26	409,99	194,67	337,06	297,84	198,3
«Б1-Консалт» МЧЖ	1,22	1,39	1,32	1,52	1,76	77,69	77,92	59,78	35,23	38,71
«Деловые решения и технологии» АЖ	1,20	1,23	1,26	1,63	1,38	29,40	21,35	19,58	1,66	97,12
«КЕРТ» АЖ	1,44	1,52	1,57	1,68	1,61	16,50	22,94	19,46	15,45	19,56
«Yunikon» АЖ	0,64	0,58	0,66	0,73	0,68	63,82	47,46	106,27	21,28	20,99
Sankt-Peterburg shahri										
«Центр отсенки Аверс» МСН	-0,44	-0,28	-0,15	-0,20	-0,01	47,91	75,41	75,49	62,44	16,17
«Atlant» МСН	-1,61	-1,68	-1,62	-1,60	-1,81	9422,9	7896,7	9143,5	9524,5	5885,7
«AFK-AUDIT» МСН	-0,46	-0,28	-0,30	-0,49	-0,32	81,32	165060	121,95	312,70	32,55
«Городской центр отсенки» МСН	-1,44	-1,37	-1,13	-0,99	-1,20	4405,9	157,46	114,81	192,84	302,3
«Labrium-Konsalting» МСН	-0,44	-0,22	0,07	0,06	-0,03	67,24	137,04	291,01	332,51	302,1
Perm shahri										
«Avangard» МСН	-2,20	-1,64	-1,59	-1,59	-1,37	21,11	32,28	9,23	12,34	17,49
«OK AKTIV» МСН	-1,32	-2,12	-2,25	-2,16	-2,06	17773,8	2465,9	1899,1	2536,5	3181,5
«Пермский центр отсенки» МСН	-2,01	-2,17	-2,36	-2,19	-1,96	84,46	150,43	83,02	117,68	197,22
Stavropol shahri										
«Агентство независимой отсенки» МСН	-1,97	-2,14	-2,23	-2,49	-2,47	3995,5	2806,1	2140,3	1271,1	1290,6
«Ilekta» МСН	-1,14	-1,50	-1,51	-1,86	-2,44	14,08	7,98	6,65	8,02	1199,4
Yakutsk shahri										
«Агентство отсенки и консалтинга» МСН	-1,58	-1,56	-1,51	-1,48	-1,33	13100,1	13716,0	15474,3	16593,5	23226,9
«Intellect» МСН	-1,13	-1,24	-1,21	-1,19	-1,11	27722,0	21702,2	23137,9	24484,1	28329,5
Krasnoyarsk shahri										
«Aksent» Biznes-sentr МСН	-1,47	-1,43	-1,30	-1,26	-1,29	12590,5	13736,8	17430,5	18974,5	17637,1
«Альянс-Осенка» МСН	-1,66	-1,96	-1,74	-1,82	-1,47	8040,6	4022,9	6734,2	5438,8	11901,2
«Innovatsiya» МСН	-2,22	-2,15	-2,05	-1,89	-2,15	2231,20	2615,83	3263,72	4602,44	3899,32
Kirov shahri										

¹ <https://www.bo.nalog.ru> sayti ma'lumotlari asosida muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

«Аналитик» МЧЖ	-2,06	-1,89	-1,88	-1,93	-1,90	3175,2 0	4534,3 3	4769,8 2	4439,2 0	4664,2 1
Агентство отсенки "Ekspert" МЧЖ	-1,89	-2,01	-2,00	-2,06	-2,09	4790,0 6	3690,3 9	3731,1 5	3541,4 0	3294,8 0
Arxangelsk shahri										
"Alprofi" МЧЖ	-2,28	-2,27	-1,88	-1,96	-1,86	1702,1 9	2009,3 6	4953,3 9	4178,8 7	4963,5 7
«Росо-Осенка» МЧЖ	-1,71	-1,69	-1,66	-1,62	-1,59	7202,6 3	7650,7 5	8197,7 2	8970,3 8	9713,4 8
"Respekt" МЧЖ	-0,78	-0,74	-0,73	-0,71	-0,75	2682,7 7	68293, 1	70682, 5	1055,0 2	3036,4 1
Oltoy shahri										
"Alfa Ekspert" МЧЖ	-1,97	-1,93	-1,91	-1,87	-1,81	4278,9 8	4865,7 6	4674,7 7	5303,6 2	6120,6 1
"Biznes-ekspert" YOAJ	-1,37	-1,54	-1,50	-1,47	-1,41	15,26	117,97	7,41	2,53	5,19
"Estima" МЧЖ	-2,33	-2,21	-2,21	-2,19	-1,90	1499,0 2	1996,1 3	2180,1 3	2382,1 7	4293,8 8
Novosibirsk shahri										
"Belazor" МЧЖ	-2,56	-2,55	-2,80	-2,22	-2,38	989,56	1029,9 7	535,59	2211,0 4	1504,7 6
«Сибирский отсенщик» МЧЖ	-1,46	-1,46	-1,38	-1,47	-1,44	12786, 2	12833, 5	14908, 1	12538, 2	13381, 0
"Skoring" МЧЖ	-0,69	-0,71	-0,71	-0,59	-0,26	18,61	12,17	63,94	679,65	14,88
Novgorod shahri										
"Biznes konsult" МЧЖ	-2,26	-2,44	-2,48	-2,43	-2,42	1942,4 5	1328,3 6	1187,7 0	1403,9 9	1379,5 2
Kemerovo shahri										
"Biznes" МЧЖ	-2,35	-2,32	-2,42	-2,50	-2,58	1358,5 2	1492,4 7	1306,1 1	1010,1 4	835,59
Omsk shahri										
«Бизнес-отсенка» МЧЖ	-2,70	-3,08	-2,91	-3,04	-2,23	639,11	293,19	474,63	321,65	2227,1 2
"Biznes-ekspert" МЧЖ	-1,25	-1,40	-1,36	-1,38	-1,37	21409, 9	15297, 6	16759, 5	16368, 6	16455, 0
Orenburg viloyati										
"Lider" МЧЖ	-4,14	-2,52	-2,76	-3,51	-4,14	44,09	997,02	576,51	101,08	44,09
«Центр отсенки ипотеки» МЧЖ	-1,76	-1,69	-2,66	-2,34	-2,34	5771,3 4	6660,0 8	783,59	1654,3 5	1754,2 1

1-jadval asosida, Rossiyaning Moskva va Sankt-Peterburg shaharlarida ro'yxatdan o'tgan ayrim baholovchi tashkilotlarning moliyaviy o'lchami, moliyaviy reytingi va renking pog'ona ichidagi moliyaviy reytingi tahlilini ko'rib chiqamiz.

«Атлант отсенка» МЧЖ baholovchi tashkilotning moliyaviy o'lchami oxirgi yillarda o'sishga erishganligi (2019-yilda 0,07 ga, 2020-yilda 0,02 ga, 2021-yilda 0,19 ga, 2022-yil 0,16 ga, 2023-yilda 0,26ga miqdorda), umuman olganda, ijobiy holat hisoblanadi. Zero, uning moliyaviy reytingi 2019-yilda 409,99 ga, 2020-yilda 194,67 ga, 2021-yilda 337,06 ga, 2022-yilda esa 297,84 ga, 2023-yilda 198,30 ga miqdorlarda bo'lganligi (ushbu ko'rsatkichning pasayib nolga yaqinlashishi ijobiy holat bo'lishligini inobatga olganda) baholovchi tashkilotning moliyaviy reytingi salbiy ekanligini kuzatishimiz mumkin.

«Б1-КОНКАЛТ» МЧЖ baholovchi tashkilotning me'yorlangan moliyaviy o'lchami 2019-yilda 1,22 ga, 2020-yilda 1,39 ga, 2021-yilda 1,32 ga, 2022-yil 1,52 ga, 2023-yil 1,76 miqdorda bo'lib, umuman olganda, bu ko'rsatkichning o'sib borishi ijobiy holat hisoblanadi. Uning moliyaviy reytingi 2019-yilda 77,69 ga, 2020-yilda 77,92 ga, 2021-yilda 59,78 ga, 2022-yilda 35,23 ga, 2023-yilda esa 38,71 miqdorlarda bo'lganligi (ushbu ko'rsatkichning pasayib nolga

yaqinlashishi ijobiy holatdir), mazkur tashkilotning moliyaviy reytingini (buxgalteriya balans asosiy ko'rsatkichlari bo'yicha) sifatli bo'lishiga e'tibor qaratgan.

«KEPT» AJ baholovchi tashkilotning me'yorlangan moliyaviy o'lchami 2019-yilda 1,44 ga, 2020-yilda 1,52 ga, 2021-yilda 1,57 ga, 2022-yil 1,68 ga 2023-yilda 1,61 miqdorda bo'lgan. Ushbu tashkilotning moliyaviy o'lchami oxirgi yillarda beqaror bo'lganligini kuzatishimiz mumkin, bunday holat tashkilot uchun salbiy holat hisoblanadi.

Tashkilotning moliyaviy reytingi 2019-yilda 16,50 ga, 2020-yilda 22,94 ga, 2021-yilda 19,46 ga, 2022-yilda esa 15,45 ga, 2023-yilda 19,56 ga miqdorlarda bo'lgan. Ushbu ko'rsatkichning pasayib nolga yaqinlashishi ijobiy holat bo'lishligini inobatga olganda bu holatda tashkilotning moliyaviy reytingi salbiy holatda ekanligini ko'rishimiz mumkin.

Sankt-Peterburg shahrining «Центр оценки Аверс» MCHJ baholovchi tashkilotning me'yorlangan moliyaviy o'lchami 2019-yilda (-0,44) ga, 2020-yilda (-0,28) ga, 2021-yilda (-0,15) ga, 2022-yil (-0,20) ga, 2023-yilda (-0,01) miqdorda bo'lgan. Tashkilotning moliyaviy o'lchami salbiy holatda. Tashkilot oxirgi yillarda moliyaviy o'lchamini ijobiy holatga keltirishga harakat qilgan.

Uning moliyaviy reytingi 2019-yilda 47,91 ga, 2020-yilda 75,41 ga, 2021-yilda 75,49 ga, 2022-yilda esa 62,44 ga, 2023-yilda 16,17 miqdorlarda bo'lgan. Ushbu ko'rsatkichning pasayib nolga yaqinlashishi ijobiy holat bo'lishligini inobatga olganda bu holatda tashkilotning moliyaviy reytingi salbiydan ijobiy tomonga o'zgarayotganligini kuzatishimiz mumkin.

“Atlant” MCHJ baholovchi tashkilotning me'yorlangan moliyaviy o'lchami 2019-yilda (-1,61) ga, 2020-yilda (-1,68) ga, 2021-yilda (-1,62) ga, 2022-yil (-1,60) ga, 2023-yilda (-1,81) miqdorda bo'lgan. Tashkilotning moliyaviy o'lchami salbiy holatda. Bunga sabab tashkilotning moliyaviy beqarorligidir.

Tashkilotning moliyaviy reytingi 2019-yilda 9422,85 ga, 2020-yilda 7896,74 ga, 2021-yilda 9143,52 ga, 2022-yilda esa 9524,53 ga, 2023-yilda 5885,72 miqdorlarda bo'lgan. Ushbu ko'rsatkichning pasayib nolga yaqinlashishi ijobiy holat bo'lishligini inobatga olganda bu holatda tashkilotning moliyaviy reytingi ijobiy tomonga o'zgarayotganligini kuzatishimiz mumkin.

«AFK-AUDIT» MCHJ baholovchi tashkilotning me'yorlangan moliyaviy o'lchami 2019-yilda (-0,46) ga, 2020-yilda (-0,28) ga, 2021-yilda (-0,30) ga, 2022-yil (-0,49) ga, 2023-yil (-0,32) miqdorda bo'lgan. Tashkilotning moliyaviy o'lchami salbiy holatda.

Tashkilot oxirgi yillarda moliyaviy o'lchamini ijobiy holatga keltirishga harakat qilgan. Uning moliyaviy reytingi 2019-yilda 81,32 ga, 2020-yilda 165060,35 ga, 2021-yilda 121,95 ga, 2022-yilda 312,70 ga, 2023-yilda esa 32,55 miqdorlarda bo'lgan.

Ushbu ko'rsatkichning pasayib nolga yaqinlashishi ijobiy holat bo'lishligini inobatga olganda bu holatda tashkilotning moliyaviy reytingi nobarqaror bo'lib ijobiy ko'rsatkichga erishganligini kuzatishimiz mumkin.

Umuman olganda tadqiqot ishimizning 1-jadvalida Rossiyaning tanlab olingan baholovchi tashkilotlaridan empirik tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, metodologiyaning birinchi varianti faqat baholovchi tashkilotlar miqdoriy omillari bo'lmish buxgalteriya balans asosiy (4 ta integral, ya'ni summar) ko'rsatkichlarini bir-biriga bog'liqligi va nisbatlari (12 ta koeffitsiyent va ularning etalon miqdorlari bilan maxsus mezonlar asosida hisoblab topiluvchi natijalar) holati kompleks tahlil etildi.

2-jadval

Rossiyaning tanlab olingan baholovchi tashkilotlari renkingi¹

Baholovchi tashkilotlar	Renking pog'ona ichidagi moliyaviy reyting (yillar bo'yicha)				
	2019	2020	2021	2022	2023
Moskva shahri					
«Атлант отсенка» МСН	0,0000002	0,000096	0,000560	0,000541	0,001311
«Б1-КОНСАЛТ» МСН	0,015761	0,017848	0,022102	0,043223	0,045372
«Деловые решения и технологии» А	0,040861	0,057819	0,064447	0,982443	0,014169
«КЕРТ» А	0,087487	0,066079	0,080642	0,108710	0,082113
«Юникон» А	0,010003	0,012312	0,006190	0,034325	0,032222
Sankt-Peterburg shahri					
«Центр отсенки Аверс» МСН	-0,00913	-0,00366	-0,00193	-0,00321	-0,00077
“Atlant” МСН	-0,000170	-0,000213	-0,000177	-0,000168	-0,000308
«AFK-AUDIT» МСН	-0,005613	-0,000002	-0,002479	-0,001580	-0,009981
«Городской центр отсенки» МСН	-0,000327	-0,008723	-0,009806	-0,005129	-0,003972
«Labrium-Konsalting» МСН	-0,006474	-0,001615	0,000224	0,000187	-0,000105
Perm shahri					
“Avangard” МСН	-0,10433	-0,05094	-0,17180	-0,12921	-0,07845
«ОК АКТИВ» МСН	-0,00007	-0,00086	-0,00119	-0,00085	-0,00065
«Пермский центр отсенки» МСН	-0,023795	-0,014434	-0,028441	-0,018581	-0,009920
Stavropol shahri					
«Агентство независимой отсенки» МСН	-0,00049	-0,00076	-0,00104	-0,00196	-0,00192
«Ilekta» МСН	-0,080796	-0,188068	-0,226592	-0,232380	-0,002037
Yakutsk shahri					
«Агентство отсенки и консалтинга» МСН	-0,00012	-0,00011	-0,00010	-0,00009	-0,00006
“Intellect” МСН	-0,00004	-0,00006	-0,00005	-0,00005	-0,00004
Krasnoyarsk shahri					
“Аксент” Бизнес-центр МСН	-0,00012	-0,00010	-0,00007	-0,00007	-0,00007
«Альянс-Осенка» МСН	-0,00021	-0,00049	-0,00026	-0,00034	-0,00012
“Innovatsiya” МСН	-0,000995	-0,000823	-0,000629	-0,000411	-0,000552
Kirov shahri					
Консалтинговая компания “Analitik” МСН	-0,00065	-0,00042	-0,00039	-0,00043	-0,00041
Агентство отсенки “Ekspert” МСН	-0,000394	-0,000544	-0,000537	-0,000581	-0,000635
Arxangelsk shahri					
«Alprofi» МСН	-0,00134	-0,00113	-0,00038	-0,00047	-0,00038
«Росо-Осенка» МСН	-0,000238	-0,000221	-0,000203	-0,000181	-0,000164
«Respekt» МСН	-0,000289	-0,000011	-0,000010	-0,000675	-0,000248
Oltoy shahri					
“Alfa Ekspert” МСН	-0,00046	-0,00040	-0,00041	-0,00035	-0,00030
“Biznes-ekspert” YOAJ	-0,101118	-0,012709	-0,199026	-0,557153	-0,288806
«Estima» МСН	-0,001557	-0,001109	-0,001014	-0,000919	-0,000443
Novosibirsk shahri					
«Belazor» МСН	-0,002591	-0,002477	-0,005064	-0,001005	-0,001584
«Сибирский отсенщик» МСН	-0,000114	-0,000114	-0,000093	-0,000117	-0,000117
«Skoring» МСН	-0,037165	-0,058040	-0,011157	-0,000873	-0,017797
Novgorod shahri					
«Biznes konsult» МСН	-0,001164	-0,001838	-0,002088	-0,001734	-0,001753
Kemerovo shahri					
“Biznes” МСН	-0,001698	-0,001556	-0,001849	-0,002473	-0,003088
Omsk shahri					
«Бизнес-отсенка» МСН	-0,004225	-0,010494	-0,006121	-0,009449	-0,001000

¹ Muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

“Biznes-ekspert” MCHJ	-0,000058	-0,000092	-0,000081	-0,000084	-0,000083
Orenburg viloyati					
“Lider” MCHJ	-0,093973	-0,002525	-0,004784	-0,034769	-0,093973
«Центр отсенки ипотеки» MCHJ	-0,000304	-0,000254	-0,003390	-0,001413	-0,001334

2-jadval asosida baholovchi tashkilotlarning yillar bo'yicha renking pog'ona ichidagi moliyaviy reytingini tahlil qilamiz.

«Атлант отсенка» MCHJ baholovchi tashkilotning renking pog'ona ichidagi moliyaviy reytingining yillar davomida o'sish tendensiyalarini ko'rishimiz mumkin, ya'ni 2019-yilga qaraganda 2020-yilda moliyaviy reytingi ijobiy holatga o'zgarganligini ko'rishimiz mumkin. Renking pohona ichidagi moliyaviy reyting o'sish tendensiyaga ega bo'lsa, tashkilotning top-kuchlikdagi o'rni shunchalik yuqori bo'lishini inobatga oladigan bo'lsak, ushbu baholovchi tashkilotning yillar davomida renking pog'ona ichidagi reytingi o'sganligi ijobiy holatda.

«Б1-Консалт» MCHJ baholovchi tashkilotning renking pog'ona ichidagi moliyaviy reytingi yillar davomida o'sganligini kuzatishimiz mumkin. 2019-yilga qaraganda 2020-yilda moliyaviy reytingi 14% ga oshgan, 2021-yilda 2020-yilga nisbatan 23,9% oshgan, 2022-yilda 2021-yilga nisbatan 95,6%ga oshgan bo'lib ijobiy tendensiyaga erishilgan. 2023-yilda 2022-yilga nisbatan 5% ga oshganligi ushbu tashkilotning moliyaviy reytingi ijobiy holatda ekanligini ko'rishimiz mumkin. Tashkilotning renking pog'ona ichidagi moliyaviy reytingi qanchalik yuqori bo'lsa, uning top-kuchlilikdagi o'rni shuncha yuqori bo'ladi.

«KEPT» AJ baholovchi tashkilotning renking pog'ona ichidagi moliyaviy reytingi ham yillar davomida yuqorilab hamda pasayish tendensiyalarini ko'rishimiz mumkin, ya'ni 2019-yilga qaraganda 2020-yilda 24% ga pasaygan, biroq 2021-yilda 2020-yilga qaraganda 22% ga ko'tarilgan. 2022-yilda esa 2021-yilga nisbatan ushbu ko'rsatkich sezilarli darajada yuqorilagan, ya'ni 35% ga oshganligini kuzatishimiz mumkin, biroq 2023-yilga kelib 2022-yilga nisbatan 25% ga pasaygan. Umuman olganda tashkilot moliyaviy holati ijobiy degan xulosa shakllantirildi.

Sankt-Peterburg shahrida faoliyat olib borayotgan baholovchi tashkilotlarning barchasida renking pog'ona ichidagi moliyaviy reytingi salbiy holatda ekanligini ko'rishimiz mumkin, lekin ushbu tashkilotlar yildan yilga minus ko'rsatkichdan plyus ko'rsatkichga ko'tarilayotganligi ijobiy holatdir, masalan «Sentr otsenki Avers» MCHJ baholovchi tashkilotning renking pog'ona ichidagi moliyaviy reytingi yillar davomida yuqorilab borayotganligini ko'rishimiz mumkin, ya'ni 2019-yilga qaraganda 2020-yilda 60% ga ko'tarilgan, 2021-yilda 2020-yilga qaraganda 47% ga yuqorilagan. Biroq, 2022-yilda esa 2021-yilga nisbatan ushbu ko'rsatkich sezilarli darajada pasaygan, ya'ni 66% ga tushganligini kuzatishimiz mumkin, biroq 2023-yilga kelib 2022-yilga nisbatan 76% ga oshgan. Umuman olganda tashkilot moliyaviy holati ijobiy degan xulosa kelish mumkin.

“Atlant” MCHJ baholovchi tashkilotining ham renking pog'ona ichidagi moliyaviy reytingi beqarorligini ko'rishimiz mumkin, ya'ni 2019-yilga qaraganda 2020-yilda 25% ga tushgan, 2021-yilda 2020-yilga qaraganda 17% ga yuqorilagan, 2022-yilda esa 2021-yilga nisbatan ushbu ko'rsatkich 5% ga ko'tarilganligini kuzatishimiz mumkin, biroq 2023-yilga kelib 2022-yilga nisbatan 83% ga sezilarli darajada pasaygan. Umuman olganda, ushbu ko'rsatkichlar tashkilotning moliyaviy holatini salbiy ekanligidan dalolat beradi.

«AFK-AUDIT» MCHJ baholovchi tashkilotining ham renking pog'ona ichidagi moliyaviy reytingi yillar davomida beqaror tendensiyaga ega bo'lib salbiy ko'rsatkichlarga ega. 2019-yilga qaraganda 2020-yilda ijobiy ko'rsatkichga harakat qilib 100% ga ko'tarilgan, biroq 2021-

yilda 2020-yilga qaraganda 123% ga tushgan, 2022-yilda esa 2021-yilga nisbatan ushbu ko'rsatkich 36% ga ko'tarilganligini kuzatishimiz mumkin, biroq 2023-yilga kelib 2022-yilga nisbatan sezilarli darajada pasaygan. Tashkilotning moliyaviy reytingi yomonlashganligi sababi pasayib borganligini ko'rishimiz mumkin. Umuman olganda, ushbu ko'rsatkichlar tashkilotning moliyaviy holatini salbiy ekanligidan dalolat beradi.

Natijalar. Yuqoridagi 1- va 2-jadvallar tahlili yordamida me'yorlashtirilgan moliyaviy o'lchami va moliyaviy reytingi hamda renking pog'ona ichida moliyaviy reyting ko'rsatkichlari bo'yicha 3- va 4-jadvallari asosida ijobiy tendensiyaga erishgan birinchi top 5 ta hamda moliyaviy o'lchami salbiy tendensiyaga erishgan 5 ta baholovchi tashkilotlar bo'yicha quyidagi xulosalarga kelish mumkin. Top kuchli o'rinlar kros shkala asosida tuzib chiqilgan.

3-jadval

Me'yorlashtirilgan moliyaviy o'lchami [0,26; 1,76] oraliqda bo'lgan Rossiyaning tanlab olingan baholovchi tashkilotlari misolida tahliliy sinov natijalari (2023-yil holatiga)¹

Baholovchi tashkilotlar	Moliyaviy o'lcham	Moliyaviy reyting	Renking pog'ona ichidagi moliyaviy reyting	Top kuchlilikdagi o'rni
«KEPT» AJ	1,61	19,56	0,082113	1
«B1-Konsalt» MCHJ	1,76	38,71	0,045372	2
«Yunikon» AJ	0,68	20,99	0,032222	3
«Деловые решения и технологии» AJ	1,38	97,12	0,014169	4
«Атлант отсенка» MCHJ	0,26	198,30	0,001311	5

3- va 4-jadvallar natijalari asosida me'yorlashtirilgan moliyaviy o'lchamlari [0,26; 1,76] va [-0,01; -1,81] oraliqlarda joylashgan Rossiyadagi baholovchi tashkilotlarning quyidagi (mos ravishda 1- va 2-jadvallar) natijalar ko'rinishida hisoblab topilgan (birinchi variant asosida reyting va renking baholashning matematik metodikasi bo'yicha) top kuchli renking o'rinlarini (2023-yil holatiga) keltirish mumkin.

Jadval ma'lumotlaridan shuni xulosa qilish mumkinki, 2023-yil holatiga Rossiyadagi baholovchi tashkilotlarning me'yorlashtirilgan moliyaviy o'lchami [0,26; 1,76] oraliqda bo'lgan tashkilotlar orasida «KEPT» AJ baholovchi tashkilotning top kuchli o'rni yuqori ekanligini ko'rishimiz mumkin.

¹ Muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

4-jadval

Me'yorlashtirilgan moliyaviy o'lchami [-0,01; -1,81] oraliqda bo'lgan Rossiyaning tanlab olingan baholovchi tashkilotlari misolida tahliliy sinov natijalari (2023-yil holatiga)¹

Baholovchi tashkilotlar	Moliyaviy o'lcham	Moliyaviy reyting	Renking pog'ona ichidagi moliyaviy reyting	Top kuchlilikdagi o'rni
«Центр отсенки Аверс» MCHJ	-0,01	16,17	-0,00077	1
«Labrium-Konsalting» MCHJ	-0,03	302,07	-0,000105	2
«Atlant» MCHJ	-1,81	5885,72	-0,000308	3
«Городской центр отсенки» MCHJ	-1,20	302,33	-0,003972	4
«AFK-AUDIT» MCHJ	-0,32	32,55	-0,009981	5

Jadval ma'lumotlaridan shuni xulosa qilish mumkinki, 2023-yil holatiga Rossiyadagi tanlab olingan baholovchi tashkilotlarning me'yorlashtirilgan moliyaviy o'lchami [-0,01; -1,81] oraliqda bo'lgan tashkilotlar orasida «Sentr otsenki Avers» MCHJ baholovchi tashkilotning top kuchli o'rni yuqori ekanligini ko'rishimiz mumkin.

Metodologiyani ikkinchi variantining tahlili.

Rossiiyaning yuqorida keltirilgan baholovchi tashkilotlarining reyting baholashning sifatiiy ko'rsatkichlari² orqali jahondagi mavjud reyting agentliklarining metodikalaridan³ foydalangan holda integral ballarda keltirilib, ularning tegishli yillar bo'yicha renking o'rinlari aniqlanish mumkin. Bizning tadqiqotimizda Rossiyaning («Ekspert RA» Reyting agentligining metodologiyasi http://www.raexa.ru/ratings/appraising_potential) asosida tahlil qilindi. (5-jadval).

5-jadval

Rossiiyaning tanlab olingan baholovchi tashkilotlarining SRI bo'yicha reyting o'rinlari⁴

Baholovchi tashkilotlar	SRI bo'yicha o'rni (yillar kesimida)				
	2019	2020	2021	2022	2023
«B1-Konsalt» MCHJ	-	-	1	1	1
«KEPT» AJ	-	-	2	2	2
«Yunikon» AJ	3	2	3	3	3
«Yevroekspert» AJ	1	1	4	4	4
«Pacholi Konsalting» MCHJ	6	5	7	5	5
«Центр отсенки Аверс» MCHJ	12	10	12	6	6
«NEO Sentr» AJ	4	4	5	8	7
«SNES» MCHJ	2	3	6	7	8
«Российская Осенка» MCHJ	5	8	10	9	9

¹ Muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

² Baholovchi tashkilotlar tomonidan taqdim etilgan sifatiiy ko'rsatkichlar (biznes salohiyati, biznes ko'lami, baholovchilar malakasi va boshqa ko'rsatkichlar)

³ Xalqaro reyting agentliklari (S&P, Fitch, Moody's) metodikalari bo'yicha baholash; Rossiyadagi RAEX (RAEKS-Analitika) MCHJ reyting agentstligining metodikasi (https://raex-a.ru/ratings/appraising_potential/metodika); Metodika reytinga – Osenka delovoy aktivnosti otsenochnykh organizatsiy Uzbekistana // Reytingovoye agentstvo "Ahbor-Reyting" [Elektron. resurs]. – Rejim dostupa: http://www.ahbor.uz/dr_kor_emit_method.php. – Data dostupa: 18.07.2010.; Azimova T. Reyting otsennikov povysilsya / T. Azimova // Birja [Elektronnyy resurs]. – Rejim dostupa: http://www.gazetabirja.uz/index.php?option=com_content&task=view&id=18921&Itemid=34.

⁴ «Ekspert RA» Reyting agentligining metodologiyasi asosida muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

«Labrium-Konsalting» MCHJ	7	9	8	10	10
«Lair» MCHJ	8	6	9	11	11
«Центр отсенки Петербургская Недвижимость» MCHJ	13	-	-	12	12
«Авангард отсечная компания» MCHJ	16	11		16	13
«Атлант отсенка» MCHJ	9	7	11	18	14
«LL-Konsalt»	14	14	13	14	15
«Центр отсенки собственности» MCHJ	17	16	15	15	16
«Русская служба отсенки» MCHJ	11	13	14	17	17
«Руссотсенка» MCHJ	-	15	17	19	18
«Агентство Русспромотсенка» MCHJ	10	12	16	13	19
“Atlant” MCHJ	-	-	-	20	20

Reytingda ishtirok etish uchun baholovchi tashkilotlarning biznes salohiyati (0,33 vazn koeffisienti), biznes ko'lam (0,25 vazn koeffisienti) va baholovchilar malakasi (0,11 vazn koeffisienti) kabi sifatliy ko'rsatkichlar asosida ifodalanuvchi $SRI=0,33*BS+0,25*BK+0,11*BM$ mezon yordamida hisoblab topilgan. Xususan olganda, 2023 yil yakunlari bo'yicha «B1-Konsalt» MCHJ, «KEPT» AJ, «Yunikon» AJ, «Yevroekspert» AJ, «Pacholi Konsalting» MCHJ, «Центр отсенки Аверс» MCHJ, «NEO Sentr» AJ baholovchi tashkilotlarining reytingi har bir mezon bo'yicha yuqori o'rinlarni egallagan.

Metodologiyani uchinchi variantining tahlili.

Rossianing yirik baholovchi tashkilotlarining reyting baholashning uchinchi varianti bo'yicha bajarilgan tahlil natijasida 1- va 2-metodologiyalar asosida hisoblab topilgan variantlar bo'yicha ham miqdoriy (0,75 vazn koeffitsiyentda) ham sifatliy (0,25 vazn koeffitsiyent) ko'rsatkichlari (ya'ni MRI va SRI) asosida ifodalanuvchi integral mezon, ya'ni $IM=0,75*MRI+0,25*SRI$, yordamida hisoblab topilgan va ularning tegishli yillar bo'yicha renking o'rinlari aniqlangan. (5-jadvalda keltirilgan)

Jahon amaliyotida qo'llaniladigan sifatliy reyting indeks (SRI) bo'yicha topilgan reyting va renking baholash metodikalari asosida aniqlangan natijalar bir-biridan farqlanishi miqdoriy reyting indeks (MRI) bo'yicha aniqlanadigan reyting va renking baholash metodikasining afzalligini bildiradi.

Baholovchi tashkilot holatini mos ravishda sifatliy va miqdoriy ifodalovchi har ikkala integral indeks (SRI va MRI) rivojining o'zgarishi va shakllanishi natijalari bir-biriga ekvivalent kategoriyalar. Shuning uchun ekspertlar tomonidan ularning har biri (uchinchi variantdagi metodikada) 0,5 miqdordagi teng vaznlarda yoki baholash aniqligi nisbatan 4 (to'rt) barobarga yuqori bo'lgan miqdoriy 0,75, sifatliy 0,25 vaznlarda qabul qilinishi mumkin.

5-jadval

Rossianing tanlab olingan eng yirik baholovchi tashkilotlarining reyting o'rinlari¹

Baholovchi tashkilotlar	Integral mezon bo'yicha o'rni (yillar kesimida)				
	2019	2020	2021	2022	2023
«B1-Konsalt» MCHJ	2	2	2	1	5
«KEPT» AJ	1	1	1	3	1
«Yunikon» AJ	3	3	3	2	2
«Yevroekspert» AJ	15	10	15	12	12
«Pacholi Konsalting» MCHJ	9	19	17	5	7
«Центр отсенки Аверс» MCHJ	16	9	11	11	13
«NEO Sentr» AJ	12	13	9	4	6

¹ Muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

«SNES» MCHJ	11	8	16	10	15
«Российская Осенка» MCHJ	13	16	12	15	4
«Labrium-Konsalting» MCHJ	14	17	4	7	14
«Lair» MCHJ	5	5	14	13	8
«Центр отсенки Петербургская Недвижимост» MCHJ	6	7	7	16	17
«Авангард отсеночная компания» MCHJ	20	19	19	19	20
«Атлант отсенка» MCHJ	4	4	5	6	3
«LL-Konsalt»	18	11	20	14	19
«Центр отсенки собственности» MCHJ	10	14	13	17	11
«Русская служба отсенки» MCHJ	17	20	18	20	18
«Руссотсенка» MCHJ	7	6	6	9	10
«Агентство Русспромотсенка» MCHJ	19	15	8	18	16
“Atlant” MCHJ	8	12	10	8	9

Baholovchi tashkilot faoliyatining holatini o'zaro ekvivalent bo'lgan SRI va MRI kategoriyalar alohida-alohida ravishda aks etishi mumkin.

Yuqoridagi tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, metodikaning uchinchi varianti, ya'ni integrall mezonlar asosida tahlili bo'yicha 2023-yil yakunlari bo'yicha «KEPT» AJ, «Yunikon» AJ, «Atlant otsenka» MCHJ, «Российская Осенка» MCHJ, «B1-Konsalt» MCHJ, «NEO Sentr» AJ, «Pacholi Konsalting» MCHJ, «Lair» MCHJ baholovchi tashkilotlarining reytingi har bir mezon bo'yicha yuqori o'rinlarni egallagan.

Baholovchi tashkilotlar holatining ekvivalenti ilmiy asoslangan [14, 15, 16, 17, 18] deb qabul qilingan SRI va MRI indekslar o'zgarishini uchinchi regulativ omil (RO) belgilaydi.

Ilmiy-falsafaviy nuqtayi nazardan SRI va MRI kategoriyalar dialektikaning miqdorni sifatga va sifatni miqdorga aylanishi qonuniga asosan RO omil vositasida o'zaro sabab-oqibatli aloqada bo'lganligi uchun, ular RO orqali bir-biriga aylanish va bir-birining o'zgarishini shakllantirish xossasiga ega. Shu sababli, SRI va MRI omillarni bir-biri bilan RO omil orqali bog'liq ekvivalent kategoriyalar degan gipoteza ma'noga ega deyish mumkin.

Xulosa. Ilmiy-nazariy nuqtayi nazardan har qanday yangi yoki takomillashtirilgan yondashuv yoki metodning, jumladan ushbu tadqiqot ishimizda taklif etilgan baholovchi tashkilotlar reytingi va renkingini miqdoriy va sifatli baholash kompleks yondashuvining amaliy jihatdan to'g'ri, qulay va ishonchli ekanligi uni konkret obyektlar Rossiyadagi baholovchi tashkilotlar misolida qo'llab sinovdan o'tkazish yo'li bilangina empirik asoslab sifat va imkoniyatlari ochib berildi.

Yuqoridagi tahlil natijalar shuni ko'rsatadiki, jahon amaliyotida qo'llaniladigan mavjud reyting agentliklarining metodikalari sifatli reyting indekslariga (SRI) qaratilganligi hamda turli xil reyting metodikalari asosida aniqlangan natijalar bir-biridan farqlanishi inobatga olgan holda miqdoriy reyting indeks (MRI) bo'yicha aniqlanadigan (tahlilimizning birinchi metodi) reyting va renking baholash metodikasining aniqliligi va afzalligini bildiradi.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 1-iyuldagi "Baholash faoliyatini yanada takomillashtirish hamda past rentabelli va faoliyat yuritmayotgan davlat ishtirokidagi korxonalarni sotish mexanizmlarini soddalashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" PQ-4381-son qarori.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 24-martdagi "Davlat aktivlarini boshqarish agentligi faoliyatini samarali tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida" PQ-101-son qarorining yo'l xaritasida belgilangan "Baholash va rieltorlik faoliyatini

takomillashtirish, bu sohadagi byurokratik to'siqlarni bartaraf etish" vazifasidagi 1 va 2-bandlar.

3. Синяк Н.Г. Анализ параметров и разработка методики отсенки компаний, занимающихся отсеночной деятельностью./Н.Г.Синяк, А.Н.Долгих // Вестник Полоского госуниверситета. Сер. Д. Экономические науки. – 2012. – № 6. – С. 27–34. <http://elib.psu.by:8080/handle/123456789/290>.
4. Дячкова Н.Ф. Сопоставление рейтинговых шкал российских и зарубежных агентств: промышленные и финансовые компании // Корпоративные финансы, 2018, №2, Том 16. НИУ «ВШЕ». – с.35-52.
5. Xalqaro reyting agentliklari (S&P, Fitch, Moody's) metodikalari bo'yicha baholash; Rossiyadagi RAEX (RAEKS-Analitika) MCHJ reyting agentstligining metodikasi (https://raex-a.ru/ratings/appraising_potential/metodika).
6. Методика рейтинга – Осенка деловой активности отсеночных организаций Узбекистана // Рейтинговое агентство «Ахбор-Рейтинг» [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ahbor.uz/> /др_кор_эмит_метход.пхп. – Дата доступа: 18.07.2010.
7. Garvin, D. A. "How the Balanced Scorecard Helps Organizations Manage Strategy." Harvard Business Review, 2000, 78(6), 74-85.
8. Tirole, J. The Theory of Corporate Finance. Princeton University Press, 2006, p. 392.
9. Kobayashi, K. The Role of Technological Innovation in Corporate Rating. Singapore. World Scientific Publishing, 2011, p. 276.
10. Sato, M. Strategic Innovation and Market Positioning. Tokyo, Japan. Springer, 2014, p. 248.
11. Lipsis, G. S., va Kuznetsov, V. I. Reytinglashning moliyaviy va iqtisodiy aspektlari. M.: Infra-M., 2005, 432-bet.
12. Ilin, A. V. Reytinglashda regressiya tahlili. M.: — Yurayt, 2012, 198-bet.
13. Sivkova, N. M. Reytinglashning iqtisodiy va ijtimoiy ko'rsatkichlari. M.: Prospekt, 2014, 320-bet.
14. Шохазамий Ш.Ш. Трактат о смарт сифровой республике. Monografiya. -T.: Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi, 2020. -352 s.
15. Shoha'zamiy Sh.Sh., Sunnatov Yu.U. Firmalar buxgalteriya balansi asosida moliyaviy-xo'jalik faoliyatini tahlil qilishning yangicha yondashuvi.// "Xalqaro moliya va hisob" ilmiy elektron jurnali №5, 2017-y. sentyabr.-20 b.
16. Shoha'zamiy Sh.Sh., Sunnatov Yu.U. Nomoliyaviy firmalar buxgalteriya balansi ko'rsatkichlarining tahlil usuli, me'yorlari va optimal miqdorlarini aniqlash.// V kn.: «Пути и механизмы дальнейшего развития и либерализации экономики в свете реализации Стратегии действий по пяти направлениям развития Республики Узбекистан в 2017-2021 годах»//По материалам IX Форума экономистов Узбекистана.// Ташкент, ИПМИ при Кабинете Министров Республики Узбекистан, 2017 г. -с.280-284.
17. Shoha'zamiy Sh.Sh., Sunnatov Yu.U. Firmalar moliyaviy o'lchamiga qarab moliyaviy holati reytingi bo'yicha ularning moliyaviy top-kuchlilikdagi o'rnini aniqlash.//"Faol investitsiyalar va ijtimoiy rivojlanishning dolzarb masalalari" mavzusidagi Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari to'plami. 2019-yil 11-oktyabr, Z.M.Bobur nomidagi Andijon Davlat universiteti.
18. Shoha'zamiy Sh.Sh. Mulk, qiymat va narxning nazariy asoslari. Darslik. — T.: Iqtisod-moliya, 2018. — 492 b.
19. Sunnatov Yu.U. Nomoliyaviy firmalar buxgalteriya balansi bo'yicha o'n ikkita transformatsiyalanish koeffitsiyentining minimal va maksimal chegaraviy miqdorlarini aniqlash uslubi.// "Faol investitsiyalar va ijtimoiy rivojlanishning dolzarb masalalari" mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari, Z.M. Bobur nomidagi Andijon davlat universiteti, 2019-yil 11-oktyabr.

20. Sunnatov Yu.U. Nomoliyaviy firmalar moliyaviy holatiga baho berish uchun buxgalteriya balansi ko'rsatkichlari yordamida ifodalanuvchi transformatsiyalanish koeffitsiyentlarining etalon miqdorlarni aniqlash va ularni qo'llash.// "Xalqaro moliya va hisob" ilmiy elektron jurnali №1, 2020-yil fevral.
21. Sunnatov Yu.U. Nomoliyaviy kompaniyalarning umumiy bahosiga qarab moliyaviy topkuchlikdagi o'rnini aniqlash.// "Xalqaro moliya va hisob" ilmiy elektron jurnali №4, 2020-yil avgust. -10 b.
22. Tashpulatov G.T. O'zbekistondagi baholovchi tashkilotlar reytingi va renkingini baholashning prinsipi va metodologiyasi. // "Moliya va Bank ishi" BMA ilmiy elektron jurnali. №5, 2020-yil oktyabr. – b.18-26. www.journal.bfa.uz.
23. Tashpulatov G.T. Baholovchi tashkilotlar reytingi va renkingini baholashning metodologiyasini takomillashtirish. Kapital bozorini rivojlantirish va xususiylashtirish sharoitida korporativ boshqaruvni takomillashtirishning dolzarb masalalari. Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. Toshkent. Biznes va tadbirkorlik oliy maktabi. 2022-yil 29-iyun. 71-77 bet.
24. Tashpulatov G.T. "O'zbekistonning xalqaro reyting va indekslardagi o'rnini yaxshilash muammolari: nazariya, amaliyot va strategiya" mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallar to'plami. 2023-yil 17-noyabr. 230-236 b.
25. Tashpulatov G.T. Yangi O'zbekiston taraqqiyoti siyosatida baholovchi tashkilotlar reytingini baholash va reytingini aniqlashning kompleks yodashuvi zarurati. Moliya-kredit tizimini strategic rivojlantirishning muammolari va ustuvor yo'nalishlari mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiyasi 2024-yil 25-aprel materiallari to'plami. 91-95 b.
26. Tashpulatov G.T. O'zbekistondagi baholovchi tashkilotlar reytingi va renkingini baholashda kompleks yondashuvning qo'llanilishi tahlili. "Aktuar moliya va buxgalteriya hisobi" ilmiy jurnali 2024, 4(04), b. 513-522.

Received: 16 March 2025

Accepted: 5 April 2025

Published: 15 April 2025

Article / Original Paper

THE IMPACT OF HUMAN CAPITAL IN SMALL BUSINESS DEVELOPMENT IN UZBEKISTAN

Ulugmuradova Nodira Berdimuradovna

Associate Professor,

Sharof Rashidov Samarkand State University

Abstract. Human capital is the sum of the knowledge, skills, experience and professional qualifications of workers and is considered one of the important factors of economic development. The role of human capital in small businesses is especially important, since small organizations, having limited resources, require a highly qualified and motivated workforce to effectively carry out their activities. This study analyzes the impact of human capital on the success of small businesses, ways and strategies to increase its role within the organization.

Keywords: small business, human capital, skills, workforce, motivation, economic efficiency, business strategies.

O'ZBEKISTONDA KICHIK BIZNESNI RIVOJLANTIRISHDA INSON KAPITALINING TA'SIRI

Ulug'muradova Nodira Berdimuradovna

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti,

dotsenti

Annotatsiya. Inson kapitali — ishchilarning bilimlari, ko'nikmalari, tajribasi va kasbiy malakalarining yig'indisi bo'lib, iqtisodiy rivojlanishning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Kichik biznesda inson kapitalining roli ayniqsa muhim, chunki kichik tashkilotlar, o'z faoliyatini samarali amalga oshirish uchun cheklangan resurslarga ega bo'lgan holda, yuqori malakali va motivatsiyalangan ishchi kuchini talab qiladi. Ushbu tadqiqotda inson kapitalining kichik biznesdagi muvaffaqiyatga ta'siri, uning tashkilot ichidagi rolini oshirishning yo'llari va strategiyalari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: kichik biznes, inson kapitali, malaka, ishchi kuchi, motivatsiya, iqtisodiy samaradorlik, biznes strategiyalari.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I4Y2025N23>

Kirish. Kichik biznes iqtisodiyotning muhim tarkibiy qismi bo'lib, ayniqsa, rivojlanayotgan mamlakatlar uchun o'ziga xos ahamiyatga ega. O'zbekistonning iqtisodiy rivojlanishida kichik biznesning o'rni katta bo'lib, yangi ish o'rinlarini yaratish, innovatsion fikrlashni rag'batlantirish va iqtisodiy samaradorlikni oshirishda muhim rol o'ynaydi. O'zbekiston hukumati kichik biznesni rivojlantirishga qaratilgan bir qator dasturlarni amalga oshirayotgan bo'lib, bu orqali ish o'rinlarini yaratish va iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash maqsad qilingan. Shuningdek, so'nggi yillarda kichik biznesni qo'llab-quvvatlash uchun ishlab chiqilgan innovatsion strategiyalar va huquqiy mexanizmlar orqali inson kapitalining o'sishi va rivojlanishiga e'tibor qaratilmoqda.

Xorijda kichik bizneslarning muvaffaqiyati va uning inson kapitaliga ta'siri bilan bog'liq bir qator tadqiqotlar mavjud. Masalan, AQShda va Yevropada kichik va o'rta bizneslar

iqtisodiyotning asosiy tarkibiy qismini tashkil etadi va ularning rivojlanishida inson kapitalining o'ri juda katta. AQShda kichik bizneslar uchun innovatsion imkoniyatlar yaratish va malakali ishchilarni jalb qilish orqali iqtisodiy o'sish ta'minlanadi. Xususan, Kaliforniya shtatidagi startaplar ekotizimi, yuqori malakali mutaxassislar va innovatorlarni jalb qilish orqali katta muvaffaqiyatlarga erishgan. Yevropa mamlakatlarida esa kichik bizneslarga axborot texnologiyalari va raqamli vositalarni tatbiq etish orqali inson kapitalini rivojlantirishda sezilarli yutuqlar mavjud.

Bundan tashqari, inson kapitalining rivojlanishiga bo'lgan yondashuvlar turlicha bo'lishi mumkin. Misol uchun, Germaniyada "dual ta'lim" tizimi orqali nafaqat o'qish, balki amaliy ish tajribasi olish imkoniyatlari yaratilgan. Bu yondashuv kichik bizneslar uchun malakali ishchi kuchi tayyorlashda juda samarali hisoblanadi. Xorijdagi bu kabi tajribalar o'zbek kichik biznesida ham qo'llanilishi mumkin, chunki ular inson kapitalini rivojlantirish va tashkilot samaradorligini oshirishda muhim omil bo'ladi.

Shu nuqtai nazardan, mamlakatimizda ham kichik biznesni rivojlantirishda inson kapitaliga bo'lgan e'tibor kuchaytirilgan bo'lib, bu sohada amalga oshirilayotgan islohotlar va tashabbuslar kichik bizneslarning raqobatbardoshligini oshirishga yordam bermoqda. Inson kapitalini rivojlantirishga qaratilgan strategiyalar, o'quv kurslari, malaka oshirish dasturlari va innovatsion yondashuvlar kichik bizneslarga samarali ishlash uchun zarur resurslarni taqdim etadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. O'zbekistonlik olimlar kichik biznesda inson kapitalining roli va uning iqtisodiy samaradorlikka ta'siri haqida bir qator ilmiy ishlar olib bormoqdalar. Ular, asosan, inson kapitalining rivojlanishini kichik bizneslarning muvaffaqiyati bilan bog'lab, uning o'ziga xos ahamiyatini ta'kidlaydilar.

S. I. Rahmatov tomonidan o'tkazilgan tadqiqotda esa, inson kapitalining kichik bizneslar samaradorligiga ta'siri o'rganilgan. Rahmatov kichik biznesda kadrlarni tanlash va ularni rivojlantirishning muhimligini ta'kidlagan. Uning fikriga ko'ra, kichik bizneslar uchun zarur bo'lgan malakali kadrlar va ularning innovatsion fikrlash qobiliyatlari o'rganilmasdan, ularning muvaffaqiyatli ishlashi qiyinlashadi. Shuningdek, u inson kapitalini rivojlantirishda davlatning roli, o'quv dasturlari va malaka oshirish tizimlarining ahamiyatini ko'rsatgan.

Bundan tashqari, Sh. A. Tursunov o'zining tadqiqotlarida kichik biznesni rivojlantirishda inson kapitalining o'sishining iqtisodiy va ijtimoiy ahamiyatini o'rganadi. U, shuningdek, kichik bizneslarda malaka oshirish, motivatsiya va treninglarga bo'lgan ehtiyojni ta'kidlab, kadrlarni sifatli tayyorlash uchun davlat tomonidan beriladigan moliyaviy yordam va qo'llab-quvvatlash zarurligini muhokama qilgan. Tursunovning fikriga ko'ra, inson kapitalining rivojlanishi kichik bizneslarning innovatsion salohiyatini oshirish va raqobatbardoshlikni kuchaytirish uchun zarurdir.

M. X. Saidov o'z tadqiqotida kichik bizneslarda kadrlarni malakali tayyorlash va motivatsiyalashning iqtisodiy samaradorlikka ta'sirini o'rganib, bu sohada ilg'or tajribalarga tayanish zarurligini ta'kidlaydi. U, shuningdek, kichik bizneslar uchun inson kapitalini rivojlantirishda korxona rahbarlarining faol rol o'ynashi va bu jarayonni samarali boshqarish ahamiyatini ko'rsatadi. Saidov o'zining ilmiy ishlarida, malakali ishchilarni jalb qilish va ularni o'z faoliyatiga moslashtirish orqali kichik bizneslarning muvaffaqiyatini ta'minlash mumkinligini ta'kidlagan.

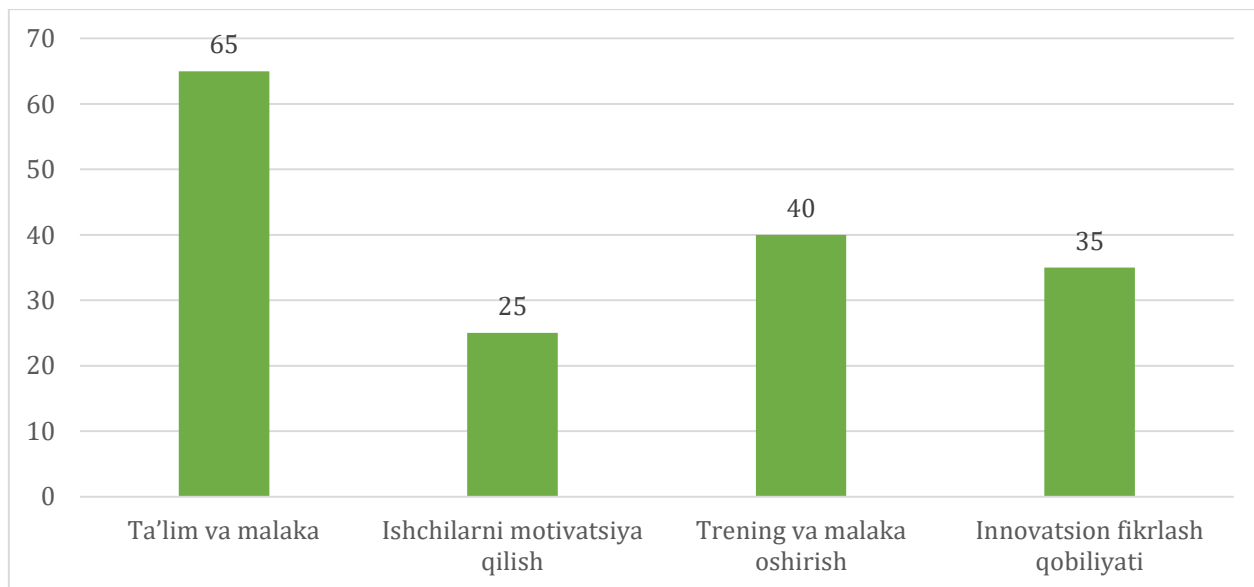
Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot sifatida kvantitativ va sifatli tadqiqot usullarini o'z ichiga oladi. Kvantitativ usulda kichik bizneslar o'rtasida so'rovnoma o'tkazilib, inson kapitalining turli jihatlari (ta'lim, malaka, tajriba, motivatsiya va boshqalar)ning biznes muvaffaqiyatiga ta'siri o'rganiladi. Sifatli tadqiqot usulida esa kichik biznes rahbarlari va ishchilari bilan intervyular o'tkazilib, inson kapitalining o'sish strategiyalari va uning biznes samaradorligiga ta'siri haqidagi fikrlar yig'iladi. Tadqiqotda olingan ma'lumotlar statistik usullar yordamida tahlil qilinadi.

Tahlil va natijalar. Kichik bizneslarning muvaffaqiyatiga ta'sir qiluvchi omillar sifatida inson kapitali va uning o'sishiga katta e'tibor berilgan. Tadqiqotda olingan ma'lumotlar shuni ko'rsatdiki, yuqori malakali ishchi kuchi va innovatsion fikrlash qobiliyatiga ega bo'lgan xodimlar kichik bizneslar uchun muvaffaqiyatli faoliyatning asosiy omili hisoblanadi.

Tadqiqotda ishtirok etgan kichik biznes rahbarlari va ishchilari malaka oshirish va treninglarning biznes samaradorligini oshirishdagi o'rnini yuqori baholadilar. Treninglar va malaka oshirish kurslari ishchilarning ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga yordam beradi, natijada kompaniyaning umumiy samaradorligi oshadi.

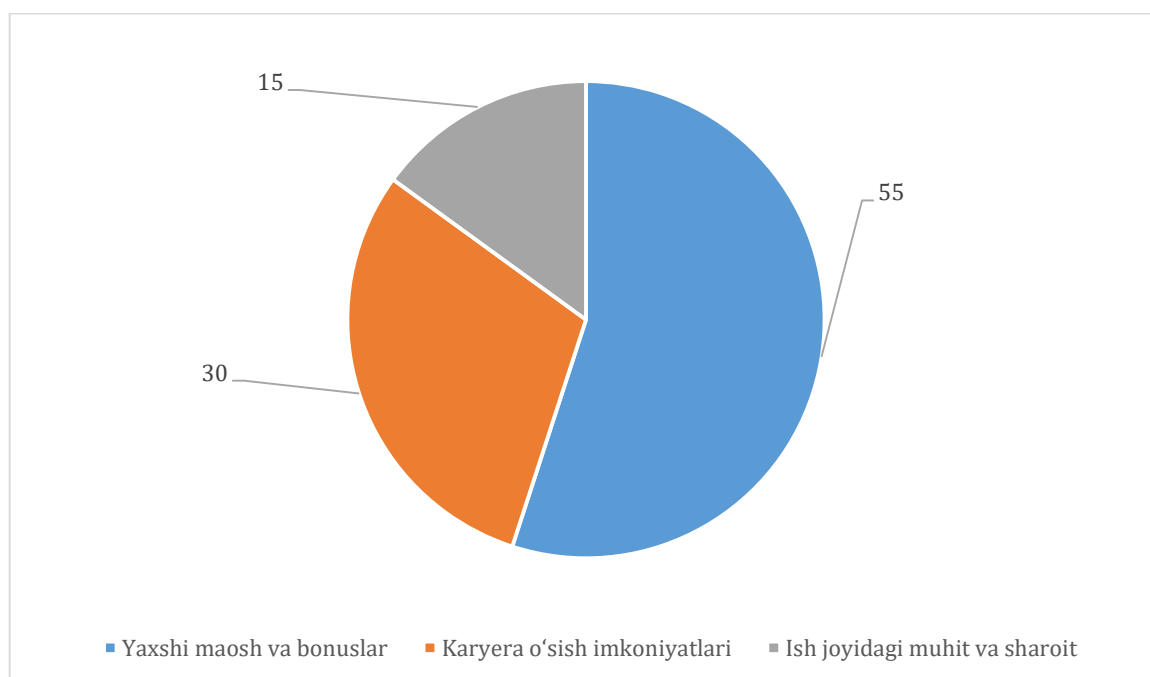
Tadqiqotda motivatsiya va uning kichik biznesdagi rolini o'rganish natijasida, yuqori darajadagi motivatsiya kichik biznesda xodimlarning samaradorligini oshirishga ijobiy ta'sir ko'rsatishi aniqlandi. Ishchilarning ishtiyoqi va mas'uliyatni his etishi, o'z ishiga qiziqishi kompaniya muvaffaqiyatiga bevosita ta'sir qiladi.

1-rasmdan ko'rinib turibdiki, ta'lim va malaka kichik biznes muvaffaqiyatining eng muhim omili sifatida ajralib turadi (65 %). Bu shuni ko'rsatadiki, ishchilarni yuqori malakali qilish va ular uchun rivojlanish imkoniyatlarini yaratish kichik biznesning samaradorligini oshiradi.

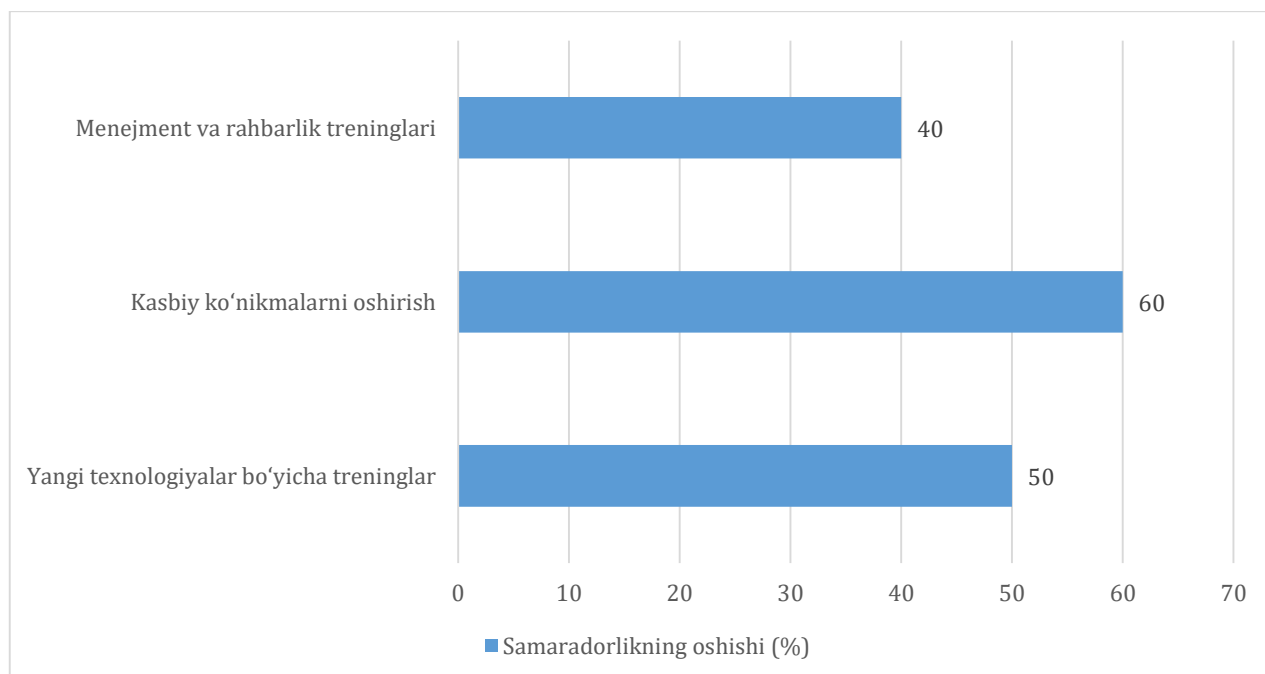
1-rasm. Inson kapitalining kichik biznes muvaffaqiyatiga ta'siri, (%)

2-rasmning natijalari ko'rsatadi, ishchilarning samaradorligini oshirishda motivatsiyaning roli juda katta. Yaxshi maosh va bonuslar (55%) hamda karyera o'sish imkoniyatlari (30%) kichik biznesdagi ishchilarning samaradorligini oshiradi, bu esa kompaniyaning umumiy muvaffaqiyatiga bevosita ta'sir qiladi. Ish joyidagi muhit va sharoitning (15%) ahamiyati kamroq bo'lib, bu kichik bizneslarda boshqa omillar bilan taqqoslaganda kamroq e'tiborga olinadi.

2-rasm. Kichik biznesda motivatsiyaning roli, (%)

3-rasmda ko'rsatilganidek, kasbiy ko'nikmalarni oshirish (60%) va yangi texnologiyalar bo'yicha treninglar (50%) kichik bizneslarda samaradorlikni oshirishga katta ta'sir ko'rsatadi. Menejment va rahbarlik treninglari (40%) esa ishchilarning boshqaruv qobiliyatini yaxshilashga yordam beradi, ammo bu natijalar boshqa trening turlariga qaraganda kamroq ahamiyatga ega.

3-rasm. Trening va malaka oshirishning kichik biznes samaradorligiga ta'siri, (%)

3-rasmda ko'rsatilganidek, kasbiy ko'nikmalarni oshirish (60%) va yangi texnologiyalar bo'yicha treninglar (50%) kichik bizneslarda samaradorlikni oshirishga katta ta'sir ko'rsatadi. Menejment va rahbarlik treninglari (40%) esa ishchilarning boshqaruv qobiliyatini

yaxshilashga yordam beradi, ammo bu natijalar boshqa trening turlariga qaraganda kamroq ahamiyatga ega.

Xulosa va takliflar. Tadqiqot natijalari, kichik bizneslarda inson kapitalining muvaffaqiyatga ta'sirini chuqur o'rganishga qaratilgan bo'lib, bir qator muhim xulosalarga olib keldi. Inson kapitalining rivojlanishi kichik biznesning samaradorligini oshirishda muhim omil hisoblanadi. Ta'lim va malaka (65%) kichik biznes muvaffaqiyatining eng muhim omili sifatida ajralib turadi. Bu shuni ko'rsatadiki, yuqori malakali ishchi kuchi va innovatsion fikrlash qobiliyatiga ega bo'lgan xodimlar kichik bizneslarning muvaffaqiyatini ta'minlaydi.

Motivatsiyaning o'rni kichik biznes samaradorligini oshirishda katta rol o'ynaydi. Ishchilarning samaradorligini oshirishda yaxshi maosh va bonuslar (55%) hamda karyera o'sish imkoniyatlari (30%) asosiy omillar bo'lib, ular kompaniya muvaffaqiyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Ish joyidagi muhit va sharoit (15%) esa kamroq ta'sir qiladi.

Trening va malaka oshirishning ahamiyati ham o'z o'rnini ko'rsatdi. Kasbiy ko'nikmalarni oshirish (60%) va yangi texnologiyalar bo'yicha treninglar (50%) kichik bizneslarning samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Menejment va rahbarlik treninglari (40%) esa kompaniya rahbarlarining samaradorligini oshirishda muhim bo'lib, shu bilan birga kichik bizneslarning raqobatbardoshligini kuchaytiradi.

Shu bilan birga, tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, davlat tomonidan beriladigan qo'llab-quvvatlash, o'quv kurslari va malaka oshirish dasturlarining samarali ishlab chiqilishi, kichik bizneslarning o'sishini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Akhmedov R.M. Kichik biznes va inson kapitali. O'zbekiston iqtisodiyoti. 2019-y.
2. Rahmatov S.I. Kichik biznes va inson kapitali: samaradorlik va rivojlanish. Iqtisodiyot masalalari. 2020-y.
3. Tursunov Sh.A. Kichik biznesni rivojlantirishda inson kapitalining iqtisodiy va ijtimoiy ahamiyati. Ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanish. 2021-y.
4. Saidov M.X. Kichik bizneslarda kadrlarni malakali tayyorlash va motivatsiyaning iqtisodiy samaradorlikka ta'siri. Biznes va boshqaruv. 2022-y.
5. Gritsay V. "Dual ta'lim" tizimi va uning kichik bizneslarda inson kapitalini rivojlantirishdagi roli. Germaniya iqtisodiyoti. 2018-y.
6. Kaliforniya startaplar ekotizimi va innovatsion fikrlash qobiliyati. Yangi texnologiyalar va startaplar. 2017-y.
7. Tursunov A.S. Innovatsion strategiyalar va kichik biznesning rivojlanishi. O'zbekiston iqtisodiyoti. 2020-y.

Received: 16 March 2025

Accepted: 5 April 2025

Published: 15 April 2025

Article / Original Paper

INTRODUCTION OF THE PRACTICE OF “SHELF-REGISTRATION”

Tursunkhodjaeva Sirin Zafar kizi

Associate Professor of the Department of “Finance and Financial Technologies”, PhD

Abstract. In order to increase the attractiveness of the financial market, expand the scope and activity of investors, it is necessary to simplify the process of trading securities. To this end, the implementation of the “shelf-registration” practice is an effective way to simplify the registration processes of trading financial instruments in the financial market, reduce issuance costs, reduce underwriting fees, and provide access to the market at a convenient time. This article examines the essence of the “shelf-registration” practice, analyzes scientific research conducted in this regard, and examines the advantages and disadvantages of the practice.

Keywords: Shelf-registration, financial market, financial risk, underwriting, Securities and Exchange Commission (SEC).

“QUTIDA RO‘YXATGA OLISH” (SHELF-REGISTRATION) AMALIYOTINI JORIY ETISH

Tursunxodjayeva Shirin Zafar qizi

“Moliya va moliyaviy texnologiyalar” kafedrasi dotsenti, PhD

Annotatsiya. Moliya bozori jozibadorligini oshirish, investorlar qamrovini kengaytirish va faolligini oshirish maqsadida qimmatli qog‘ozlar savdo jarayonini yengillashtirish zarur hisoblanadi. Buning uchun, moliya bozorida moliyaviy instrumentlar savdosining rasmiylashtirish jarayonlarini soddalashtirish, emissiya xarajatlarini kamaytirish, anderryting to‘lovlarini qisqartirish hamda bozorga qulay vaqtda savdoga kirish imkonini taqdim etish maqsadida “Qutida ro‘yxatga olish” (shelf-registration) amaliyotini joriy etish samarali usul hisoblanadi. Ushbu maqolada “Qutida ro‘yxatga olish” (shelf-registration) amaliyoti mohiyati, bu borada olib borilgan ilmiy tadqiqotlar tahlili hamda amaliyotning yutuq va kamchiliklari tadqiq qilingan.

Kalit so‘zlar: “Qutida ro‘yxatga olish” (shelf-registration), moliya bozori, moliyaviy risk, anderryting, Qimmatli qog‘ozlar va birja komissiyasi (SEC).

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I4Y2025N24>

Kirish. Jahonda aksariyat mamlakatlar fond bozoridan iqtisodiyotni moliyalashtirishning asosiy bo‘g‘ini sifatida foydalanadilar. Fond bozorining rivojlangan mamlakatlar yalpi ichki mahsulotiga nisbati mamlakatimizga qaraganda yuqori. Shuningdek, mamlakatimiz fond bozoridagi faollik nafaqat moliya sektorida faoliyat yurituvchi tashkilotlar, balki aholi orasida ham kuzatilmoqda. Ushbu holat mamlakatimizda fond bozori ommabopligi ortib borayotganidan dalolat beradi.

Keyingi yillarda mamlakatimizning jahon iqtisodiyotiga integratsiyalashuvi jadal rivojlanib bormoqda. Integratsiya natijasida mamlakatimiz iqtisodiyotining rivojlanmagan tarmoqlarida islohotlarni amalga oshirish uchun xorij tajribasini o‘rganish va amaliyotga joriy etish imkoniyati kuchayadi. O‘zbekistonda investorlar faolligini oshirish uchun moliyaviy rag‘batlantirishlarning mavjud emasligi, shuningdek, aksiyadorlik jamiyatlari tomonidan optimal dividend siyosati yuritilmasligi, bozorda qimmatli qog‘ozlar savdosini

soddalashtiruvchi innovatsion mahsulotlar ishlab chiqilmaganligi, xorijiy brokerlarning litsenziyasiz anderrayterlik faoliyatini yuritishi uchun mexanizmlar yaratilmaganligi, erkin muomaladagi qimmatli qog'ozlarning ulushi pastligi, moliyaviy instrumentlar bilan savdo qilish jarayonlarining murakkabligi, hujjatlashtirish va rasmiylashtirish bilan bog'liq muammolar, investitsiya portfelini shakllantirishda moliyaviy risklarni boshqarish bilan bog'liq kabi muammolar investorlarga investitsiya portfelidan samarali boshqarishga to'sqinlik qilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2022 — 2026-yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi 60-sonli farmonining 27-maqsadida iqtisodiyotda moliyaviy resurslarni ko'paytirish maqsadida, kelgusi 5 yilda fond bozori aylanmasini 200 million AQSh dollaridan 7 milliard AQSh dollariga yetkazish lozimligi belgilangan. Bundan tashqari, fond bozori ommabopligi va investorlar faolligini oshirish, investorlar uchun moliyaviy qulayliklar yaratish maqsadida aksiyadorlik jamiyatining tashkiliy-amaliy jihatlari va muammolarini chuqur o'rganish, bu boradagi ilg'or xorijiy tajribalardan foydalangan holda mavjud muammolarni bartaraf etish bo'yicha takliflar ishlab chiqish zarur. [1]

Savdo jarayonlarini soddalashtirish va hujjatlashtirish jarayonlarini yengillashtirish — investorlarni moliya bozorga jalb qilishning eng maqbul usullari sanaladi. Qimmatli qog'ozlarning har bir diskret ro'yxatdan o'tgan taklifi alohida ro'yxatga olish bayonotining predmeti bo'lishi, hujjatlarini tayyorlash bilan bog'liq kechikishlarga olib keladi, bu esa emitentlarning qulay moliyalashtirish uchun bozorga tezda kirish imkonini bermaydi. Shu bois, qimmatli qog'ozlar chiqarishni ro'yxatdan o'tkazish tartibini soddalashtirish orqali qimmatli qog'ozlar bozorida savdo hajmini oshirishga hamda kapital bozoriga minoritar investorlarni yanada keng jalb qilishga erishish maqsadida qimmatli qog'ozlarni ro'yxatdan o'tkazishda "qutida ro'yxatga olish" (shelf-registration) amaliyotini joriy etish o'rinli bo'ladi. Bunda, emitentlar katta miqdordagi aksiya paketlarini oldindan ro'yxatdan o'tkazishadi, moliyalashtirish imkoniyatlari paydo bo'lganda, kompaniyalar qimmatli qog'ozlarni zudlik bilan sotish uchun "javondan" olib qo'yishlari mumkin bo'ladi. Ya'ni, "qutida ro'yxatga olish" aksiyadorlik jamiyatlariga birinchi navbatda, kelajakda sotuvga qo'yishni rejalashtirgan o'z kapitalini taqdim etib, so'ng odatda ikki yil mobaynida boshqa me'yoriy talablarsiz uni chiqarishga imkon beradi. Chu, Yongqiang and Zhao fikriga ko'ra, ushbu amaliyot korxonalarga davlat kapitalini chiqarishni tezlashtirishga hamda uzoq vaqt talab etuvchi emissiya va anderrayting jarayonini o'z ichiga olgan an'anaviy aksiyalarni taklif qilish amaliyotini chetlab o'tish imkonini beradi.[2]

Muhokama. Qimmatli qog'ozlar va birja komissiyasi (SEC) 1982-yil mart oyidan 1983-yil noyabr oyiga qadar o'tkazilgan tajriba davrdan so'ng yangi "qutida ro'yxatga olish" (shelf-registration) amaliyotini joriy etish taklifini qabul qildi. [3] SEC 415-sonli qoidasiga ko'ra, korxona ushbu amaliyotga ko'ra kelgusi 2 yil davomida istalgan vaqtda qimmatli qog'ozlarni SECga qo'shimcha ro'yxatdan o'tkazish to'g'risida ariza bermasdan sotishi mumkin bo'ldi.

"Qutida ro'yxatga olish" (shelf-registration) — qimmatli qog'ozlarni qimmatli qog'ozlar bozorida oldindan ro'yxatdan o'tkazish va ularni 2 yil ichida kerak bo'lgan vaqtda chiqarish jarayoni.

1-rasm. “Qutida ro’yxatga olish” (shelf-registration) jarayoni [9]

Ushbu rasmdan ko’rish mumkinki, aksiyadorlik jamiyati o’z qimmatli qog’ozlarini emissiya qilishdan avval moliya bozoriga kelgusi 2 yil davomida emissiya qilishi rejalashtirilayotgan qimmatli qog’ozlar bo’yicha “Qutida ro’yxatga olish” (shelf-registration) jarayonini tashkil qilish moliya bozori tomonidan taqdim etilgan ro’yxatga olish shaklini to’ldiradi. So’ng, moliya bozori ushbu shaklda ro’yxatga olishga izn beradi. Korxona tomonidan ro’yxatdan o’tkazilgan barcha qimmatli qog’ozlar korxona emissiya amalga oshirib, erkin muomala (savdo) ga kiritguniga qadar qutida (javonda) saqlanib turiladi. Korxona ro’yxatga olingan ushbu qimmatli qog’ozlarni o’ziga qulay vaqt va makonda, ya’ni foiz stavkasi past bo’lgan sharoitda qarz munosabatini bildiruvchi qimmatli qog’ozlar (misol uchun, obligatsiya)ni, bozorda narx baland bo’lgan sharoitda ulush munosabatini bildiruvchi qimmatli qog’ozlar (misol uchun, aksiya)ni savdoga chiqarishi (qutidan olishi) mumkin bo’ladi. Bu bilan korxona vaqt kutilishlari hamda ortiqcha xarajatlarni oldini olishga va daromadini oshirishga erishadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. 1985-yilda Tompson va Marr “qutida ro’yxatga olish” va qutidan tashqarida ro’yxatdan o’tkazish bilan bog’liq emissiya xarajatlarini empirik tahlil qilganda, “qutida ro’yxatga olish” xarajatlari ancha past ekanligini aniqladi. [4] Ushbu amaliyotni kamxarjligining asosiy sababi anderrayter spreadlarining sezilarli darajada pastligi bilan bog’liqligini topishgan. 1990-yilda iqtisodchi olimlar Marl, Spivey va Blekvel “qutida ro’yxatga olish” da qo’shimcha sug’urta mukofoti talab etilgan bo’lsa-da, ular tomonidan o’rganilgan deyarli 90% korxonalarda anderrayting to’lovlari kamroq bo’lishi hisobiga kamroq xarajat qilinishi aniqlangan. [5] Moehrle fikriga ko’ra, “qutida ro’yxatga olish”ning moslashuvchanligi korxonalarga moliyalashtirish ehtiyojlariga tezda javob berishga, qimmatli qog’ozlarni qulay bozor narxlarida (ya’ni stavkalar past bo’lganda obligatsiyalarni yoki narxlar yuqori bo’lganda aksiyalarni) emissiya qilishga hamda daromadlarni maksimal darajada oshirishga imkon beradi. [6]

Bir qator olimlar, misol uchun 2010-yilda Ritter va Gao [7], 2017 yilda Gustafson[8], “qutida ro’yxatga olish” ko’pincha o’z kapitalini oshirishning eng arzon usuli ekanligini aniqlashdi.

Jahon iqtisodiy inqirozidan so’ng, kichik korxonalarga “qutida ro’yxatga olish” amaliyotini qo’llash mumkin bo’ldi. Undan avval, SEC 1992-yil qabul qilgan qoidaga ko’ra ushbu amaliyot bozor kapitallashuvi 75 ming AQSh dollardan yuqori bo’lgan katta korxonalarga ruxsat berilgan edi. Ushbu tajribani amaliyotga ta’sirini bir qator olimlar o’rgandilar, xususan, 2017-yilda Iliev va Gustafson quyidagi natijalariga erishdi, ya’ni kichik firmalar “qutida

ro'yxatga olish" yordamida davlat aksiyalarini chiqarishni sezilarli darajada oshgani, emissiya qiymati sezilarli darajada pasaygani, investitsiyalar hajmini oshgan holda leverej kamaygani hamda ko'plab kichik korxonalar duch keladigan majburiy moliyaviy cheklovlarini yumshaganini aniqladi.

Natijalar. Tadqiqot davomida ko'p yillik iqtisodchi olimlarning ilmiy ishlari bilan tanishish va ularning natijalarini o'rganish natijasida taklif etilayotgan yangi ro'yxatga olish "qutida ro'yxatga olish" (shelf-registration) jarayonini hozirda qo'llanib kelayotgan jarayondan quyidagi jihatlari bilan farq qilishi aniqlandi: (1-jadvalga qarang)

1-jadval

Ro'yxatga olish jarayoni tahlili [9]

Tavsifi	Amaldagi jarayon	Taklif etilayotgan jarayon
Moslashuvchan	Past	Yuqori
Tezlik	Past	Yuqori
Xarajat	Yuqori	Past
Daromad	Past	Yuqori
Emissiya qiymati	Yuqori	Past
Emissiya qilish	Past	Yuqori
Cheklovlar	Yuqori	Past
Moliyaviy leverej	Yuqori	Past

Ushbu jadval ma'lumotlariga ko'ra shuni ta'kidlash mumkinki, "qutida ro'yxatga olish" jarayoni emitentga 2 yil ichida emissiya qilishi rejalashtirilayotgan moliyaviy instrumentlarning katta qismini bir yo'la ro'yhatga olish va qulay bozori sharoitida savdoga chiqarish imkonini yaratganligi sababli, bozorga moslashuvchanligi yuqoriligi aniqlangan, bundan tashqari javonda saqlanayotgan moliyaviy instrumentlarni tezda muomalaga jalb qilish mumkin bo'ladi (Moehrle, 2004; Iliev va Gustafson, 2007), anderrayting to'lovlari, rasmiylashtirish va hujjatlashtirish xarajatlari past (Marl, Spivey va Blekvel, 1990), qimmatli qog'ozlarni qulay bozor narxlarida emissiya qilishga hamda daromadlarni maksimal darajada oshirishga imkon beradi (Moehrle, 2004), qimmatli qog'ozlar emissiya qilish xarajatlari pasaygani bois emissiya qiymati sezilarli darajada pasaygan, kichik korxonalarga ham ushbu jarayonda ishtirok etish imkoni yaratilgani bois aksiyalarning chiqarish hajmi oshgan va bu arzon kapital jalb qilishi usuli sifatida korxona o'z mablag'lari manbai ko'paytirgani tadqiq qilingan (Iliev va Gustafson, 2007).

Xulosa. Shunday qilib, ushbu amaliyotni joriy qilish orqali anderrayting sohasida raqobatni oshiradi, emissiya xarajatlarini kamaytiradi, hujjatlashtirish jarayonlarini yengillashtiradi, korxonalarga davlat kapitalini chiqarishni tezlashtirishga hamda uzoq vaqt talab etuvchi emissiya va anderrayting jarayonini o'z ichiga olgan an'anaviy aksiyalarni taklif qilish amaliyotini chetlab o'tishga, moliyalashtirish ehtiyojlariga tezda javob berishga, qimmatli qog'ozlarni qulay bozor narxlarida emissiya qilishga hamda daromadlarni maksimal darajada oshirishga imkon berishi tufayli o'z kapitalini oshirishning eng arzon usuli sanaladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2022 — 2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi 60-sonli farmoni.

2. Chu, Yongqiang and Zhao, Daxuan, Access to Public Capital Markets and Bank Lending. <https://ssrn.com/abstract=3123848> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3123848>
3. Qimmatli qog'ozlar va birja komissiyasi (SEC) 415-qoida
4. M. W. Marr, and G. R. Thompson, 1985, The Rule 415 experiment: Equity markets, Journal of Finance 40, 1385-1401.
5. Blackwell, D. w., M. W. Marr, and M. F. Spivey, 1990, Shelf registration and the reduced due diligence argument: Implications of the underwriter certification and the implicit insurance hypotheses, Journal of Financial and Quantitative Analysis 25, 245-59.
6. Moehrle, S. R., Reynolds-Moehrle, J. A., & Stuerke, P. S. (2004). Shelf registered securities: is it time to re-evaluate the process? Research in Accounting Regulation, 17, 3–24. doi:10.1016/s1052-0457(04)17001-x
7. Gao, X., and J. R. Ritter. 2010. The marketing of seasoned equity offerings. Journal of Financial Economics 97:33–52.
8. Gustafson, M. 2017. Price pressure and overnight seasoned equity offerings. Forthcoming, Journal of Financial and Quantitative Analysis
9. Muallif tomonidan ishlab chiqildi.

09.00.00 – FALSAFA FANLARI - PHILOSOPHICAL SCIENCES**Received:** 16 March 2025**Accepted:** 5 April 2025**Published:** 15 April 2025*Article / Original Paper***PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF MATERIAL AND SPIRITUAL FACTORS IN ENSURING FAMILY STABILITY****Komilov Ruzi Rabiyeovich**

Associate Professor,

Doctor of Philosophy (DSc) of Samarkand State Institute of Foreign Languages

Abstract. This article analyzes the theoretical and practical aspects of the concept of a prosperous family. Material and spiritual stability are considered as key factors in strengthening the family and advancing society. Special attention is given to the socio-philosophical aspects of family well-being, its connection with economic stability, and the role of moral values. Additionally, the factors influencing the level of family prosperity in the context of the digital revolution are examined.

Keywords: prosperous family, material stability, moral values, socio-philosophical analysis, economic well-being, sustainable development, family values, innovative transformation, digital revolution, social stability.

OILA BARQARORLIGINI TA'MINLASHDA MODDIY VA MA'NAVIY OMILLARNING FALSAFIY TAHLILI**Komilov Ro'zi Rabiyeovich**

Samarqand davlat chet tillar instituti dotsenti,

falsafa fanlari doktori (DSc)

Annotatsiya. Ushbu maqolada farovon oila tushunchasining nazariy va amaliy jihatlarini tahlil qilingan. Moddiy va ma'naviy barqarorlik oila mustahkamligi va jamiyat taraqqiyotidagi asosiy omillar sifatida ko'rib chiqilgan. Oila farovonligining ijtimoiy-falsafiy jihatlarini, uning iqtisodiy barqarorlik bilan bog'liqligi hamda ma'naviy qadriyatlarining roliga alohida e'tibor qaratilgan. Shuningdek, raqamli inqilob sharoitida oilaning farovonlik darajasiga ta'sir etuvchi omillar tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: farovon oila, moddiy barqarorlik, ma'naviy qadriyatlar, ijtimoiy-falsafiy tahlil, iqtisodiy farovonlik, barqaror rivojlanish, oilaviy qadriyatlar, innovatsion transformatsiya, raqamli inqilob, ijtimoiy barqarorlik.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I4Y2025N25>

Kirish. Oila instituti moddiy va ma'naviy jihatdan mustahkam bo'lgan taqdirdagina jamiyatning barqaror rivojlanishi ta'minlanishi mumkin. Farovon oila nafaqat moddiy jihatdan ta'minlanganlik, balki ma'naviy uyg'unlik va ruhiy barqarorlikni o'zida mujassam etgan muhim ijtimoiy institutdir. Oilaning farovonligi jamiyat barqarorligining muhim omillaridan biri bo'lib, uning ikki asosiy jihati mavjud: moddiy barqarorlik va ma'naviy barqarorlik. Ushbu jihatlar bir-biriga uzviy bog'liq bo'lib, birining zaiflashuvi ikkinchisiga ham ta'sir ko'rsatadi.

Moddiy barqarorlik oilaning iqtisodiy mustahkamligi bilan bevosita bog'liq bo'lib, daromad manbalarining barqarorligi, moliyaviy ta'minlanganlik va iqtisodiy mustaqillikni o'z ichiga oladi. Barqaror daromad oilaviy hayot sifatining oshishiga, ijtimoiy himoyaning

mustahkamlanishiga va kelajak rejalari uchun kafolat yaratishga xizmat qiladi. Shu boisdan, oilaning iqtisodiy farovonligi ta'lim, sog'liqni saqlash, turmush sharoitlarini yaxshilash va bolalar tarbiyasida muhim ahamiyat kasb etadi.

Biroq oilaning moddiy jihatdan yetarli darajada ta'minlanishi farovonlikning yagona kafolati bo'lmaydi. Iqtisodiy imkoniyatlar oilaviy rishtalarni mustahkamlashda muhim o'rin tutsa-da, ularni saqlab qolish uchun ma'naviy muhitning ham ahamiyati yuqoridir. Shuning uchun iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash bilan birga, oilaviy qadriyatlarni rivojlantirish ham dolzarb masala bo'lib qoladi.

Adabiyotlar tahlili. Ma'naviy barqarorlik oilaviy muhitning aksiologik jihatdan mustahkamligini ifodalaydi. Bu oila a'zolari o'rtasidagi hurmat, o'zaro tushunish, mehr-muhabbat va axloqiy qadriyatlarning mavjudligi bilan belgilanadi. Ma'naviy uyg'unlik oilaning ichki barqarorligini ta'minlab, uning uzoq muddatli farovonligini kafolatlaydi. [1].

Hurmat va ishonch oilaning mustahkamligini belgilovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Oilada har bir a'zoning fikri tinglanishi, uning qadr-qimmati e'tirof etilishi va o'zaro hurmat muhitining shakllanishi muhimdir. Oilada madaniy qadriyatlar va milliy an'analarning saqlanishi ham ma'naviy barqarorlikka xizmat qiladi. Axloqiy qadriyatlar ustuvor bo'lgan oilalar jamiyatda ijobiy o'rnak bo'la oladi. Bundan tashqari, oiladagi axloqiy muhitning yuqoriligi raqamli jamiyatda turli bosimlarga bardosh bera olish imkonini yaratadi. Raqamli texnologiyalar va iqtisodiy o'zgarishlar sharoitida oilaning ma'naviy asoslarini mustahkamlash nafaqat uning ichki mustahkamligi, balki jamiyatning barqaror rivojlanishiga ham xizmat qiladi.[2].

Moddiy va ma'naviy barqarorlik bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lib, biri ikkinchisiz to'laqonli shakllana olmaydi. Moddiy jihatdan ta'minlanganlik oilaning farovon hayot kechirishiga sharoit yaratadi. Ammo ma'naviy qadriyatlar bo'lmasa, oilaviy rishtalar mustahkam bo'lishi amrimahol. Aksincha, faqat ma'naviy qadriyatlarga tayanib, iqtisodiy barqarorliksiz oilani uzoq muddat saqlash qiyin kechadi.

Moddiy barqarorlik oilaning asosiy iqtisodiy tayanchi bo'lib, uning jamiyatdagi ijtimoiy barqarorlikka ta'siri beqiyosdir. Har bir oila moliyaviy jihatdan mustahkam bo'lishi, o'z ehtiyojlarini qondira olishi va kelajagini kafolatlay olishi kerak. Bu esa daromad manbalari barqarorligi, uy-joy sharoitlari, tibbiy xizmat va ta'lim imkoniyatlari hamda ijtimoiy himoya tizimlari kabi muhim omillarga bog'liq.

Avvalo, barqaror daromad manbai har bir oilaning iqtisodiy mustaqilligini ta'minlovchi asosiy vositalardan biridir. Oila daromadi muntazam bo'lishi va asosiy ehtiyojlarni qoplashga qodir bo'lishi kerak. Bu nafaqat ish haqi yoki tadbirkorlik daromadlarini, balki davlat yoki xususiy sektor tomonidan taqdim etiladigan moddiy yordamlarni ham o'z ichiga oladi. Agar oila yetarli daromadga ega bo'lmasa, u iqtisodiy qiyinchiliklarga duch kelishi va o'z hayot sifatini pasaytirishi mumkin. Bunday holat, o'z navbatida, ijtimoiy beqarorlikka sabab bo'lishi mumkin.[4].

Bundan tashqari, uy-joy sharoitlarining yetarliligi oilaning moddiy barqarorligining yana bir muhim omili hisoblanadi. Oila uchun qulay va xavfsiz yashash sharoitlari faqatgina iqtisodiy masala emas, balki inson huquqlarining ajralmas qismidir. Uy-joy yetishmovchiligi yoki yashash sharoitlarining yomonligi natijasida oilalar jiddiy muammolarga duch keladi, bu esa ularning ijtimoiy holatiga ham salbiy ta'sir qiladi. Davlat tomonidan uy-joy ipotekasi,

ijtimoiy uy-joy dasturlari va arzon uy-joy loyihalarini amalga oshirish oilaviy farovonlikni oshirishga yordam beradi.

Tahlil va natijalar. Oilaviy barqarorlikning muhim jihatlaridan yana biri tibbiy xizmat va ta'lim imkoniyatlarining mavjudligidir. Sog'lom va bilimli jamiyat shakllanishi uchun sifatli tibbiy xizmatlar hamda ta'lim tizimi muhim ahamiyatga ega. Agar oila a'zolari o'z salomatligini saqlash yoki bolalarining sifatli ta'lim olishini ta'minlay olmasa, bu nafaqat alohida oilaning, balki jamiyatning ham taraqqiyotiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli, davlat va jamiyat tomonidan tibbiyot va ta'lim sohasiga investitsiya kiritish nafaqat oilalar, balki butun mamlakat iqtisodiyoti uchun muhim sanaladi.

Shuningdek, ijtimoiy himoya tizimlari oilaning iqtisodiy barqarorligini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Davlat tomonidan taqdim etiladigan yordam va ijtimoiy dasturlar, ayniqsa, iqtisodiy jihatdan zaif qatlamlar uchun muhimdir. Kam ta'minlangan oilalar, mehnatga layoqatsiz shaxslar va boquvchisini yo'qotgan oilalar uchun maxsus qo'llab-quvvatlash tizimlari ishlab chiqilishi kerak. Ijtimoiy himoya faqatgina moddiy yordam bilan cheklanmasligi, balki o'zini o'zi ta'minlash imkoniyatlarini yaratishga ham yo'naltirilishi lozim. [5].

Moddiy jihatdan yetarlicha ta'minlanmagan oila nafaqat iqtisodiy, balki ruhiy va ma'naviy jihatdan ham inqirozga uchrashi mumkin. Moddiy yetishmovchilik ko'plab oilaviy nizolarni keltirib chiqaradi, ajralishlar sonining ortishiga sabab bo'ladi va bolalar yetarlicha ta'lim va tibbiy xizmatlardan foydalana olmasliklariga olib keladi. Bundan tashqari, moddiy jihatdan zaif oilalarda o'sayotgan farzandlar kelajakda ham iqtisodiy qiyinchiliklarni boshdan kechirishi mumkin, bu esa qashshoqlikning avloddan-avlodga o'tishiga sabab bo'ladi. Bunday holatlar jamiyatda ijtimoiy tengsizlik va jinoyatchilik darajasining oshishiga ham olib kelishi mumkin.

Xulosa. Oilaviy moddiy barqarorlikni ta'minlash uchun tizimli yondashuv talab etiladi. Bu borada davlat siyosati muhim rol o'ynaydi. Mehnat bozorini rivojlantirish, ishsizlikni kamaytirish va o'zini o'zi band qilish imkoniyatlarini kengaytirish orqali oilalarning daromad manbalarini mustahkamlash mumkin. Shuningdek, moliyaviy savodxonlikni oshirish, tadbirkorlik ko'nikmalarini rivojlantirish va oilaviy iqtisodiy rejalashtirishni rag'batlantirish orqali iqtisodiy mustahkamlikni ta'minlash mumkin.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Komilov, R. Z. R. (2023). MARRIAGE: AS AN OBJECT OF MORAL, RELIGIOUS, SCIENTIFIC RESEARCH.
2. Komilov, R. Z. (2023). YANGI O 'ZBEKISTON MA'NAVIY QIYOFASI RIVOJIDA MILLIY NIKOH MUNOSABATLARINING AXLOQIY-ESTETIK MOHIYATI. Namangan davlat universiteti Ilmiy axborotnomasi, (10), 178-181.
3. Komilov Ro'zi Rabiyeovich, Salimova Marjona Abdumalikovna. (2024). OLIY TA'LIM TIZIMIDA AMALGA OSHIRILGAN ISLOHOTLAR VA ULARNING SAMARADORLIGINI OSHIRISH YO'LLARI. INTERNATIONAL JOURNAL OF SCIENCE AND TECHNOLOGY, 1(2), 22-26. <https://doi.org/10.1808/29tvsc71>
4. Rabiyeovich, K. R. Z. (2024). REGULATORY AND LEGAL BASIS OF ADMINISTRATIVE ACTIVITY OF HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS IN UZBEKISTAN. INTERNATIONAL JOURNAL OF SCIENCE AND TECHNOLOGY, 1(2), 165-170.
5. Komilov, R. Z. (2024). O'ZBEK XALQI NIKOH MUNOSABATLARI GENEZISINING FALSAFIY TAHLILI. Ilm-fan va ta'lim, (7 (22)).

Received: 16 March 2025

Accepted: 5 April 2025

Published: 15 April 2025

Article / Original Paper

KNOWLEDGE OF LOGIC AS A CONDITION FOR FORMING A CULTURE OF THINKING IN AN INFORMATION SOCIETY

Khakimov Erkin

Associate Professor of Fergana State University

Edited by Doctor of Philosophy A. Kambarov

Abstract. The article examines issues related to the formation of a culture of thinking in the information society, with the development of the ability to work with information as a necessary condition for the information culture of a modern person. Particular attention is paid to the role of logic in the development of logical thinking, which is in demand in various types of professional activity. The influence of logic on the formation of critical thinking as the basis of cognitive activity; improvement of teaching methods focused on the formation of self-education skills; optimization of cognitive procedures and development of the ability to think correctly as conditions for achieving objective (true) knowledge and making the most effective decisions is analyzed.

Keywords: information society, digitalization, culture of thinking, logic, critical thinking, education.

ЗНАНИЕ ЛОГИКИ КАК УСЛОВИЕ ФОРМИРОВАНИЯ КУЛЬТУРЫ МЫШЛЕНИЯ В ИНФОРМАЦИОННОМ ОБЩЕСТВЕ

Хакимов Эркин

доцент Ферганского государственного университета

Под редакцией доктора философских наук А. Камбарова

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы, связанные с формированием культуры мышления в информационном обществе, с развитием умения работать с информацией как необходимого условия информационной культуры современного человека. Особое внимание уделяется роли логики в развитии логического мышления, востребованного в различных видах профессиональной деятельности. Анализируется влияние логики на: формирование критического мышления как основы познавательной деятельности; совершенствование методов обучения, акцентированных на формирование навыков самообразования; оптимизацию познавательных процедур и развитие умения правильно мыслить как условия достижения объективного (истинного) знания и принятия наиболее эффективных решений.

Ключевые слова: информационное общество, цифровизация, культура мышления, логика, критическое мышление, образование.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I4Y2025N26>

Введение

Современное информационное общество сталкивается с вызовами глобализации и цифровизации, которые развиваются стремительно. Парадоксально, но факт (констатирующийся исследованиями психологов и практикой педагогов), что при постоянном увеличении объема информации и скорости ее потоков люди стали меньше читать и не в достаточной степени владеют умением работать с информацией.

Умение работать с информацией является необходимой составляющей информационной культуры современного человека, в целом, и культуры мышления,

особенно научного, в частности. Умение включает в себя поиск, анализ, оценку, обработку, хранение и передачу информации. Такое умение - это требование времени, требование, возникшего нового информационного общества, все сферы которого к тому же стремительно цифровизируются.

Материалы и методы

Образование позволяет, реагируя на вызовы современного общества и формируя умение работать с информацией, развить культуру мышления (логическую культуру) и информационную культуру личности. В этом плане эффективным, можно сказать незаменимым, средством выступает логика, как учебная дисциплина, и ее изучение. Курс логики, к сожалению неправомерно сокращенный (или отсутствующий) в учебных планах образовательных учреждений, способствует формированию научного мышления и информационной культуры, организуя и дисциплинируя мышление обучаемого. «Правильность, логичность мышления, не основанная на знании и умении применять в рассуждениях логические приемы и операции, достаточна (и то не всегда) в повседневной жизни, в сфере «домашнего обихода», но нередко подводит там, где требуется другой, профессиональный уровень мышления - в работе врача, педагога, инженера, юриста. Любая профессиональная деятельность не ограничивается стихийно приобретенными навыками, она опирается на знание.»[1.с. 6] Логика формирует правильное мышление, которое характеризуется определенностью (ясностью, строгостью, определенностью, точностью), последовательностью, доказательностью, непротиворечивостью и стремлением к истине. Многие известные деятели науки и культуры (Ломоносов М.В., Тимирязев К.А., Ушинский К.Д. и многие другие) придавали большое значение изучению логики. Так, к примеру, Тимирязев К.А. утверждал, что развивать в себе способность к логическому мышлению – это обязанность каждого гражданина. Известный американский логик и математик С. К. Клини писал: «Как бы ни относиться к вопросу, возрастают ли наши способности находить верные доводы в результате изучения логики или нет, бесспорно, что в результате изучения логики увеличивается возможность проверять правильность рассуждений. Ведь логика дает методы анализа рассуждений...».[2.с.79] И это закономерно, поскольку логика с античных времен являлась фундаментом методологии научного познания. Сегодня значение логики, важнейшего средства рационализации всех сторон жизни человека, еще более возрастает. В постиндустриальном обществе средства массовой информации играют огромную роль, так как информация становится главной доминантой бытия человека, новой культуры человечества.

Искусство убеждать в условиях глобализации рыночной экономики становится профессией, поскольку реклама, как двигатель торговли, сопровождает современного человека от рождения до смерти. Сегодня логическая культура необходима каждому, кто стремится развить свой интеллектуальный потенциал, достичь успехов в профессиональной деятельности и в повседневной жизни. Успешность карьеры менеджера, бизнесмена, финансиста, политика невозможна без мастерства логической аргументации. Умение логично мыслить важно для каждого человека. Интерес к логике необходимо возродить, что обуславливается многими причинами. Одна из них - «потребность государства в формировании высокого интеллектуального потенциала общества, желание представителей делового мира сотрудничать не просто с

исполнительными и образованными людьми, а со специалистами инициативными, т. е. обладающими необходимыми компетенциями для умения хорошо ориентироваться в сложных ситуациях и принимать правильные решения в быстро меняющемся мире.»[3. С.6]

Результаты и обсуждение

Особое значение логика имеет в работе юриста. Не случайно, в юридических вузах в программах обучения всегда присутствует курс логики и в достаточном объёме. Знание и применение на практике основных форм мышления, законов логики, логики вопросов и ответов, теории аргументации позволяет мышлению и рассуждениям человека отвечать критериям логичности и научности. Значение логики трудно преувеличить. Логика выступает важнейшим средством формирования убеждений (прежде всего, научных). Эти убеждения опираются на доказательные процедуры своего представления и обоснования. Значение логики конкретизируется следующими положениями:

-Традиционная формальная логика остается незаменимым средством развития научного мышления в сфере образования на всех его уровнях. Она является основой организации и систематизации всех видов знания для его представления в процессе обучения.

- Принципы, законы и правила формальной логики широко применяются в научной и технической сферах деятельности людей. При этом техническими приложениями формальной логики являются: исчисление высказываний и исчисление предикатов. Без исчисления предикатов не могли бы появиться языки программирования (искусственные) как основа современной компьютерной техники.

-Традиционная (формальная) логики рассматривается как необходимый методологический инструмент построения доказательств, обоснований во всех науках, включая математику и математическую логику, в частности.

- Логика является необходимым и незаменимым условием развития культуры мышления (в особенности научного) и общей культуры личности.

Логика способствует развитию критического мышления, очень востребованного и актуального в современных условиях активного информационного противостояния различных общественных организаций и политических движений. Современное образование имеет в своем арсенале много различных традиционных и инновационных педагогических технологий. Одной из них является технология развития критического мышления через чтение и письмо (РКМЧП).

Технология развития критического мышления разработана Международной читательской Ассоциацией и Консорциумом Гуманной педагогики и в настоящее время реализуется в 29-ти странах мира.

Это универсальная, «проникающая», «надпредметная» технология, открытая к взаимодействию с другими педагогическими подходами и методиками, которая может быть реализована в разных предметных областях и для различных типов занятий.

Критическое мышление не есть отдельный навык или умение, а сочетание (система) многих умений. РКМЧП (Развитие критического мышления через чтение и письмо) представляет собой систему конкретных методических стратегий и приемов, направленных на достижение следующих результатов:

- умение работать с постоянно увеличивающимся и обновляющимся информационным потоком в разных областях знаний;
- умение пользоваться различными способами интегрирования информации;
- умение вырабатывать собственное мнение на основе осмысления различного опыта, идей и представлений;
- умение аргументировать свою точку зрения и учитывать точки зрения других и другие;
- способность брать на себя ответственность;
- способность участвовать в совместной выработке и коллективном принятии решения;
- умение сотрудничать и работать в группе и др.

Технология РКМЧП включает интересные (для обучающихся) и эффективные (по педагогическим целям) методические приемы, объединенные в единую технологию, среди которых можно выделить:

- Методы организации групповой работы (зигзаг, чтение и суммирование в парах);
- Методы активного чтения и слушания (таблица-инсерт, чтение с остановками);
- Методы активного письма (таблица «З-Х-У», маркировочная таблица, кластер, «Двойной дневник», сравнительно-концептуальная таблица).

Все эти методы позволяют организовать и «выстроить» образовательный процесс так, чтобы обеспечить осознанную и самостоятельную деятельность студентов для достижения поставленных учебных целей, и обеспечивают активное участие студентов в образовательном процессе.

В основе технологии РКМЧП лежит базовая модель, состоящая из трех фаз:

- Фаза вызова (evocation),
- Фаза реализации смысла (realization of meaning),
- Фаза рефлексии (reflection).

Первая фаза ориентирована на актуализацию имеющихся знаний, формирование личностного интереса к получению новой информации и ценностного отношения к предмету. Поскольку при этом сочетаются индивидуальная и групповая формы работы, участие обучающихся в образовательном процессе активизируется.

Главными задачами второй фазы являются активное получение информации, соотнесение нового знания с уже известным, систематизация, отслеживание и оценка собственного понимания. Обучаемый получает возможность задуматься о природе и сущности изучаемого объекта, по мере соотнесения имеющейся и вновь полученной информации учится формулировать вопросы, определяет собственную позицию по рассматриваемой проблеме. Очень важно, что на этом этапе с помощью ряда приемов педагог помогает учащимся отслеживать собственный процесс познания и понимания.

Третья фаза направлена на синтез и систематизацию новой информации, выработку собственного отношения к изучаемому материалу и на формулирование вопросов для дальнейшего продвижения (поиска) в информационном поле. Анализ собственных мыслительных операций составляет основную суть данной фазы.

Базовая модель («Вызов – Реализация смысла – Рефлексия») задает не только определенную логику «построения» занятия, его последовательность, но и способы сочетания конкретных методических приемов.

Методом демонстрации процесса мышления в технологии РКМЧП является графическая организация материала. Рисунки, схемы, таблицы, отражая взаимоотношения между идеями, наглядно демонстрируют учащимся ход размышления, обучают их стратегии обсуждения. Таким образом, процесс мышления, скрытый от глаз, становится наглядным, обретает визуальное воплощение, что облегчает понимание его сущности, закономерностей и особенностей.

Следует отметить, что технология РКМЧП вполне соответствует целям и задачам логики как учебной дисциплины. Освоение курса логики должно содействовать:

- формированию критического мышления;
- развитию умения формулировать проблемы и предлагать их конструктивные решения;
- овладению приемами ведения различных видов спора – дебатов, диспутов, дискуссии, прений, полемики как конструктивного диалога.
- выработке навыков непредвзятой, многомерной оценки научных течений, направлений и школ;

Более широко сформулированными целями преподавания курса логики являются:

- формирование адекватной современным требованиям методологической культуры, позволяющей учитывать в профессиональной деятельности социальные, экономические, экологические и психологические последствия последней, увязывать разнородные технические, экологические и культурные факторы в единый системный комплекс; соотносить специально-научные и технические задачи с масштабом гуманистических ценностей;
- с учетом относительности и изменчивости профессионального знания помочь будущему специалисту научиться - гибко реагировать на изменения в содержании и целях профессиональной деятельности.

В результате изучения логики обучаемый должен:

- иметь представление о многообразии форм человеческого знания; о соотношении истины и заблуждения, знания и веры, рационального и иррационального в человеческой жизнедеятельности;
- понимать роль науки в развитии цивилизации, а также ценность научной рациональности;
- знать структуру и методы научного познания;

С позиции компетентного подхода изучение курса логики способствует формированию следующих компетенций:

- умение вырабатывать собственное мнение на основе осмысления различного опыта, идей и представлений;
- умение аргументировать свою точку зрения и учитывать точки зрения других – их «плюсы и минусы»;
- умение работать с постоянно увеличивающимся и обновляющимся информационным потоком в разных областях знаний.

Возникновение информационного общества способствует фундаментальной трансформации образования. Все более востребованным становится образование, позволяющее человеку свободно владеть информацией, искать ее, а также анализировать. Основная задача каждого педагога сегодня - это создать условия обучающемуся для свободного саморазвития, осознать важность такой проблемы: «Как научить учащихся самостоятельно работать с информацией». Умение работать с информацией – это универсальное - межпредметное умение как основа успешного обучения в любой области знания и профессии. Современные образовательные стандарты предписывают, что в результате обучения в школе/вузе учащиеся: приобретут навыки работы с информацией в процессе чтения учебных, научно-познавательных, литературных текстов; смогут осуществлять поиск информации, выделять и фиксировать нужную информацию, систематизировать, сопоставлять, анализировать и обобщать информацию; овладеют навыками восприятия информации, представленной в наглядно символической форме, приобретут опыт работы с текстами, содержащими рисунки, таблицы, диаграммы, схемы. Формирование у учащихся умения работать с информацией может основываться на различных психолого-педагогических подходах – системном, мотивационном, деятельностном, ресурсном, рефлексивном, личностно ориентированном и др. В данной статье рассмотрен деятельностный подход на основе технологии РКМЧП. В связи с этим, необходимо отметить, что качестве концептуальных основ системы трансформирующегося образования в Узбекистане принята ориентация на мировые тенденции в этой сфере, цель которых - интеллектуальное развитие личности, формирование критического и творческого мышления, умение принимать самостоятельные решения, конструктивизм и креативность.

Заключение

В изучении проблемы познания в современной зарубежной философии существуют определенные концептуальные подходы. На современном этапе в западных странах наиболее актуальными и авторитетными философскими течениями являются аналитическая философия, философская герменевтика и феноменология. Следует отметить, что изучение познания в современной западной философии коренным образом отличается от изучения этого вопроса в отечественной философской традиции. Логика в университетах стран Западной Европы и США преподается, в основном, на философских факультетах. Для нефилософских специальностей преподаются конкретные разделы логики. Например, логический анализ языка - для филологов; математическая логика, исчисления высказываний для математических и физических специальностей, для специальностей по информатике. Современная тенденция в странах Запада такова, что обучают дисциплинам, способствующим формированию компетенций по тем или иным специальностям. И именно в этой степени преподаются определенные разделы логики. Эта тенденция получила широкое распространение во многих европейских странах в связи с Болонским процессом. Более традиционно логика преподаётся в странах СНГ. Однако и в этих странах тенденция такова, что акцент делается на сокращении объёма часов по общественным наукам и, в том числе, по философии, культурологии, логике. В современной логической культуре на постсоветском пространстве сложился ряд традиций, позволяющих говорить о

существовании логического сообщества учёных и преподавателей, для которых ценности научной рациональности имеют существенное значение и которые стремятся совместить идеалы этой рациональности с образовательными стандартами. Этой традиции в основном придерживаются логики из Российской Федерации, Украины. Свидетельством этому служат «Смирновские чтения» (Москва), «Современная логика» (Санкт-Петербург), «Проблемы преподавания логики и дисциплины логического цикла» (Киев). В конце XX – начале XXI века бурное развитие получили разделы математической логики, связанные с программированием, с логическим анализом естественного языка. Наблюдается и повышение интереса к теории и практике аргументации, развивается, так называемая, неформальная логика, критическое мышление. В частности, переход на «болонскую систему» в образовании в обязательном порядке требует от бакалавров умения грамотно аргументировать свои высказывания. Сохраняется и запрос на выработку у специалистов всех специальностей, получающих высшее образование, основ логического мышления и научной методологии. По-прежнему востребованными остаются составляющие классической логики – разделы о понятии и суждении, силлогистика. Однако эти разделы преподаются в сокращённом варианте, что не всегда обосновано, поскольку цель познания – достижение объективного и истинного знания для преобразования окружающего мира. Установление объективной истины – важная задача для практической жизни и отдельного человека, и общества в целом. Достоверное познание – гарантия правильных решений. Результаты научного и практического познания признаются истинными, если они прошли тщательную и всестороннюю проверку и логически аргументированы. Все эти задачи невозможно эффективно решать без знания принципов и законов логики.

Следует подчеркнуть, что умение мыслить логично означает способность человека более рационально и эффективно познавать окружающий мир. Знание логики способствует упорядочению многих познавательных процедур: формализации, классификации, систематизации и других. Практически во всех сферах деятельности людей можно указать области применения логических схем, методов, операций и других логических приемов. Умение правильно мыслить сказывается и на общественной жизни, поскольку грамотные, образованные и рационально мыслящие люди осознанно и ответственно относятся к своему гражданскому долгу к выбору своей гражданской позиции. Они активно участвуют в общественной и политической жизни. Такие люди не позволяют манипулировать их сознанием и действиями. Рационально (логически) мыслящие граждане способны создавать правовое общество, развивать и укреплять его на демократических принципах.

Литература/References/Adabiyotlar:

1. Кириллов В. И., Старченко А. А. Логика: учебник для юридических вузов / под ред. проф. В. И. Кириллова. - Изд. 6-е, перераб. и доп. - М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2008. - 240 с., с.6]
2. Клини С. К. Математическая логика. Л., 1973. С. 79.]
3. Вереви́чев, И. И. Курс лекций по логике: учебное пособие / И. И. Вереви́чев. – Ульяновск: УлГТУ, 2013. – 228 с., с.6.]
4. Вестник санкт-петербургского университета Сер. 6 Вып. 1 Логические средства анализа естественного языка

-
5. Ю. Ю. Черноскутов Язык и предмет логики в британской логической традиции XIX века*
 6. Ю.Ю. Черноскутов. Язык и предмет логики в Британской логической традиции XX в. // Вестник Санкт-Петербургского университета Сер.6 Вып.1 Логические средства естественного языка

Received: 16 March 2025**Accepted:** 5 April 2025**Published:** 15 April 2025*Article / Original Paper*

THE PROBLEM OF MAN IN THE PHILOSOPHY OF THE EAST

Usmonova Laylo Raxmatullayevna

Associate Professor, Department of Social Sciences and Humanities, SamSMU, PhD

Abstract. Eastern philosophy occupies an important place in the history of philosophy, differing from the Western tradition of philosophical thinking in its basic principles, methods and views on human nature. Eastern philosophy strives for a holistic understanding of man, where body, mind and spirit are considered as interrelated aspects. This holistic perception allows a person to realize his true nature and his place in the world. The article examines the main aspects of the human problem in Eastern philosophy, including the concepts of unity with nature, spiritual growth and social harmony. The article analyzes how various philosophical schools approach the issues of happiness and the meaning of life and how these ideas can be applied in a modern context.

Keywords: man, nature, spiritual development, suffering, harmony, morality, integrity, meaning of life.

SHARQ FALSAFASIDA INSON MUAMMOSI

Usmonova Laylo Raxmatullayevna

SamDTU "Ijtimoiy va gumanitar fanlar" kafedrası dotsenti, PhD

Annotatsiya. Sharq falsafasi falsafa tarixida muhim o'rinni egallab, G'arb falsafiy tafakkur an'alaridan inson tabiatiga bo'lgan asosiy tamoyillari, usullari va qarashlari bilan ajralib turadi. Sharq falsafasi insonni yaxlit tushunishga intiladi, bu yerda tana, ong va ruh o'zaro bog'liq jihatlar sifatida qaraladi. Ushbu yaxlit idrok insonga o'zining haqiqiy tabiati va dunyodagi o'rnini anglashga imkon beradi. Maqolada Sharq falsafasidagi inson muammosining asosiy jihatlari, shu jumladan tabiat bilan birlik, ma'naviy o'sish va ijtimoiy uyg'unlik tushunchalari ko'rib chiqilgan. Turli xil falsafiy maktablarning baxt va hayotning mazmuni masalalariga qanday yondashishi va bu g'oyalarni zamonaviy kontekstda qanday qo'llash mumkinligi tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: inson, tabiat, ma'naviy rivojlanish, azob, uyg'unlik, axloq, yaxlitlik, hayotning ma'nosi.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I4Y2025N27>

Kirish. Sharq falsafasida inson muammosi nafaqat individual mavjudlik masalalariga, balki insonning tabiat va jamiyat bilan o'zaro munosabatlarining kengroq jihatlariga ham taalluqli chuqur va ko'p qirrali mavzudur. Zardushtiylik, Buddizm, Taoizm va konfutsiylik kabi Sharq falsafiy an'analari inson mohiyatining tabiati, hayotning mazmuni va ichki uyg'unlik yo'llari haqida noyob qarashlarni taklif etadi.

Sharq falsafasining asosiy mavzularidan biri bu insonning tabiat bilan birligi. Sharq ta'limotlari inson alohida mavjudot emas, balki kengroq ekotizimning bir qismi ekanligini ta'kidlaydi. Inson va tabiat o'rtasidagi munosabatni tushunish ekologik axloqni shakllantirishga va atrofda dunyoga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lish zarurligini anglashga yordam beradi. Shu nuqtai nazardan, insonning muammosi uning tabiatdagi rolini anglash qobiliyati va u bilan uyg'unlikka intilishidir.

Sharq falsafasidagi inson muammosi murakkab va ko'p qirrali savol bo'lib, u nafaqat mavjudlikning individual jihatlarini, balki inson, tabiat va jamiyat o'rtasidagi chuqur

munosabatlarni ham qamrab oladi. Ratsionalizm va individualizmga urg'u berilgan G'arb falsafasidan farqli o'laroq, Sharq tafakkuri ichki tinchlik, uyg'unlik va jamoaviy mavjudlik muhimligini ta'kidlaydigan noyob tushunchalarni taklif etadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Insonning kamolotga erishuvi ijtimoiy-tarixiy vaziyat hamda ijtimoiy ta'sirning me'yorlari va usullari bilan bog'liq ravishda yuz bergan, ijtimoiy tarixiy va diniy-falsafiy shart-sharoitlar hamda me'yorlar esa insonning jamiyatdagi ma'naviy, gumanistik imkoniyatlarini ochib berish va moddiylashtirishga xizmat qilgan.

Sharq falsafasining o'ziga xos xususiyatlari-budda va Konfutsiy ta'limotlarida, Vedalarda, muqaddas kitob "Avesto"da aks etgan bo'lib, mifologik, diniy-ramziy va ratsional dunyoqarashning sintezi, shuningdek, inson qarashlarining yaxlitligini namoyon etadi. Ushbu tamoyillar va elementlarning nisbati vaqt o'tishi bilan o'zgaradi, ammo turli yondashuvlarning birligi saqlanib qoladi. Borliqning Sharqiy sintetik konsepsiyasiga Yevropa an'analari nuqtai nazaridan qarash soddalashtirilgan bo'lib, uning ilmiy va oqilona qarashlarini mifologik va diniy va ba'zan falsafiy qarashlardan ustun qo'yadi.

Qadimgi Sharq donishmandlari insonning tabiatini, uning erkinligi darajasini, hayotining maqsadi va ma'nosini tushunishga intildilar. Qadimgi Sharq falsafasining muhim xususiyati makro — va mikrokosmos, tabiat va insonning asl birligiga urg'u berishdir. Bir tomondan, inson koinotning eng kichik qum donasi sifatida namoyon bo'ladi. Boshqa tomondan, u inson va Kosmos o'rtasidagi o'zaro ta'sirni o'rnatadigan ming ko'rinmas iplar bilan koinotning rasmiga to'qilgan. Ushbu falsafaning yana bir xususiyati uning mifologiya bilan mustahkam aloqasi. Hindiston va Xitoyning xilma-xil falsafiy maktablari Koinot ranglarining barcha boyliklarini aks ettirish uchun mo'ljallangan g'ayrioddiy, ba'zan aql bovar qilmaydigan tasvirlar bilan to'yingan. Sharqning nazariy tafakkurida tabiat falsafasi — dunyo va insonning kelib chiqishini izlash muhim ahamiyatga ega.

Falsafa tarixida inson tabiati ma'lum bir shaxsning shaxsiy hayoti obyektivi orqali baholanadi. Agar qadimgi dunyoda kosmologizm inson mavjudligini tushunishda ustunlik qilsa (inson kosmosning organik qismidir), O'rta asrlarda inson mavjudligini baholashda diniy qarash mutlaqo ustunlik qiladi, unda Xudo hamma narsaning asosi bo'lib xizmat qiladi. Yangi davrda inson yangi tabiatshunoslik kashfiyotlari va gumanitar fanlarning yutuqlari asosida o'rganildi. [4; 24]

Tahlil va natijalar. Insonning tabiati, kelib chiqishi va mohiyati, shuningdek uning hayoti va takomillashuvining ma'nosi muammolari eng muhim antropologik muammolardan hisoblanadi. Inson fenomeni bugungi kunda nafaqat ko'p qirrali va, aytish mumkinki, bitmas-tuganmas ilmiy muammo sifatida, balki insoniyatning yer yuzida saqlanishi, uning mavjudligi va rivojlanishi bilan bog'liq bo'lgan dolzarb amaliy vazifa sifatida ham namoyon bo'lmoqda.

Sharq tafakkuri doirasida ilmiy va falsafiy tadqiqotlar tabiat va inson o'zaro ta'sirining ontologik tomonini tushunish va bilishda ko'prik vazifasini o'taydigan dunyo surati haqidagi g'oyalarning universal paradigmasini aks ettiradi. Xitoyning falsafiy merosi ko'p qirrali bo'lib, fikr chuqurligi, shuningdek, o'ziga xos dunyoqarashi bilan ajralib turadigan bilimlar omboridir. Xitoyning ko'plab falsafiy ta'limotlarining syujeti insonning borliq tuzilishining ajralmas qismi sifatida shakllanishi haqidagi gumanistik g'oyalar bo'lib, tabiiy falsafiy qarashlar tizimiga alohida e'tibor qaratiladi, uning markazida tabiat yer yuzidagi hamma narsaning asosiy manbai va insoniyatning yaratuvchisi sifatida belgilanadi.[1;140]

Xitoy falsafasida inson muammosi ko'p qirrali va murakkabdir. Har bir falsafiy maktab — konfutsiylik, taoizm va buddizm — insonning mohiyati, uning jamiyatdagi o'rni va tabiat bilan munosabatlari haqidagi savollarga o'ziga xos javoblarni taklif etadi. Ushbu yondashuvlar nafaqat inson tabiatini tushunishni, balki o'z-o'zini takomillashtirish va uyg'unlikning amaliy yo'llarini ham taklif etadi. Xitoy falsafasida inson nafaqat shaxs, balki uning harakatlari va fikrlari atrofdagi dunyoga ta'sir qiladigan kengroq kontekstning bir qismi ekanligini ta'kidlaydi.

Xitoy mutafakkirlari inson tabiati haqidagi ta'limotni rivojlantirib, shaxs muammosiga katta qiziqish bildirishdi. Konfutsiyda (miloddan avvalgi 551-479) an'anaviy falsafiy muammolar deyarli yo'q. Uning falsafasining asosiy yo'nalishi inson, uning axloqiy va aqliy rivojlanishidir. Inson tabiati "samo" bilan belgilanadi. "Samo" tushunchasi Xitoy madaniyati uchun an'anaviy hisoblanadi. Konfutsiyda u tabiatning bir qismi, shuningdek, eng yuqori ruhiy kuchga ega. Osmon bilan ma'lum axloqiy fazilatlarga ega bo'lgan odam ular bilan kelishilgan holda harakat qilishi va o'qitish orqali ularni takomillashtirishi kerak. Ta'limning maqsadi "ideal odam", "olijanob er" darajasiga erishishdir, bu konsepsiyasi birinchi marta Konfutsiy tomonidan ishlab chiqilgan.[2]

Lao Tzi, Men Tzu, Chjuan Tzu kabi Taoizm vakillari, o'z navbatida, inson va tabiat o'rtasidagi munosabatlarni uyg'unlashtirish rivojiga ulkan hissa qo'shdilar va keyingi falsafiy va antropologik tadqiqotlar uchun mustahkam poydevor yaratdilar. Taoizm ta'limotining asosiy toifasi "dialogik kvintessensiyani ifodalovchi" "Tao yo'li" bo'lib, unga ko'ra inson tabiat va jamiyat bilan uyg'unlikda yashashi kerak. Lao Tszining so'zlariga ko'ra, " inson yerning "qonunlariga" amal qiladi.[1;142]

Hind an'alarida inson muammosi inson mavjudligining tabiati, uning dunyodagi o'rni va o'z-o'zini anglash istagini chuqur va ko'p qatlamli o'rganishdir. Hind falsafasining asosiy maktablari-Vedanta, Buddizm va Jaynizm — inson va uning muammolarini tushunishga noyob yondashuvlarni taklif etadi. "Insonning tajribasi emas, balki ularni tushunish imkoniyati, his — tuyg'ular emas, balki ularning mantiqiy ifodasi haqiqatan ham muhimdir. Tasodifiy voqealar ketma-ketligi bizni bu haqiqatdan chalg'itmasin, Brahman va Atman har doim bir butunlikni tashkil qiladi. Sayohat maqsadiga biz yo'lga chiqishdan oldin erishdik" [3; 365]. Hind falsafasi inson ma'naviy rivojlanish yo'lida yuzaga keladigan ichki ziddiyatlarni o'rganadi va o'zi, boshqalar va atrofdagi dunyo bilan munosabatlarni uyg'unlashtirishga qaratilgan amaliyotlarni taklif qiladi.

Buddizm ichki amaliyot, meditatsiya va anglanganlik muhimligiga e'tibor qaratadi. Anatma tushunchasi (doimiy "men" ning yo'qligi) insonning mustaqil mavjudot sifatida an'anaviy tushunchalarini shubha ostiga qo'yadi. Bu azob-uqubatlar mehr va xayollardan kelib chiqishini tushunishga olib keladi. Buddizmdagi inson muammosi-bu individual o'zlik bilan bog'liq illyuziyalarni tushunish va yengish orqali azob-uqubatlardan qanday qutulish.

Muqaddas kitob "Avesto" ko'p asrlar davomida O'rta va Yaqin Sharq xalqlari uchun gumanistik g'oyalarning qaror topishi yo'lida hayot darsligi bo'lib xizmat qilgan. Zardushtiylarning gumanistik tasavvurlarida, birinchidan, insonning o'zining ongli mavjudot sifatida shakllanishi, ya'ni insonda "insoniylikni" shakllantirish, ikkinchidan, insonning moddiy va ma'naviy olamga munosabati, ya'ni, insonda "insoniylikning" rivojlantirilishi markaziy o'rinni egallaydi. Inson mohiyatining bioijtimoiy tuzilmasining ana shu ikki jihati Avestoda bir paytning o'zida mavjud bo'lib, har bir kishining jamiyatdagi roli va ahamiyatini belgilab beradi.[7;21]

O'rta asrlar Sharqida ilohiyot bilan bir qatorda Sharqiy peripatetik falsafa rivojlandi. Islom dunyoqarashida inson olamning shakllangan mavjudotidir va mavjudlikning boshqa shakllari Allohning ko'plab atributlaridir. Inson Xudo va dunyo, kosmosning mavjudligi va yerning mavjudligi o'rtasidagi zanjir sifatida qabul qilinadi. "Inson al Komil" (mukammal shaxs) tushunchasi Allohga yaqin odam sifatida xulq-atvor namunasi sifatida qabul qilinadi.[4;24]. Insonning "Iroda erkinligi", buyuk mutafakkir Abu Ali ibn Sino fikriga ko'ra, "mo'tadil", "oqilona" fatalizm g'oyasining namoyonidir, unga ko'ra Xudo inson va umuman dunyoni boshqaradi. Shaxsning har bir lahz va hayotiga aralashmasdan, unga o'z axloqiy tanlovini o'zi tanlashi huquqini qoldiradi. Boshqacha qilib aytganda, bu Xudoning qudratlilikini insonning Iroda erkinligi bilan birlashtirgan qarashdir. [5]

Ibn Sino nafaqat o'z davrining barkamol shaxsini shakllantirishga katta hissa qo'shdi, balki u kelajakni ko'ra oldi, shuning uchun uning ta'limotlari hali ham dolzarbdir. Shuningdek, u insonni takomillashtirish muammosi bo'yicha o'z qarashlarini amalga oshirish bo'yicha amaliy tavsiyalar berdi. O'rta asr Arab dunyosida inson muammosi deyarli barcha mafkuraviy yo'nalishlarda qo'yilgan va muhokama qilingan. Arab-musulmon mutafakkirlarining ta'limotlarida inson aql-idrokka ega, donolik, vazminlik, qat'iyatlilik bilan ajralib turadigan, haqiqatni, adolatni sevadigan va doimo bilim va baxtga intiladigan mukammal mavjudot edi. [8; 155]

Insonning baxt haqidagi g'oyalari uning qadriyatlarining hayotiy tizimiga kiradi va uning dunyoga bo'lgan muhim munosabatini ifodalaydi. Ko'plab tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, "baxt" o'rta asr Arab-musulmon falsafasining asosiy kategoriyalardan biriga aylandi. Sharq faylasufi Farobiyning so'zlariga ko'ra, baxtga mavjud obyektlar haqidagi barcha bilimlarni o'zlashtirish, ularning mohiyatini, paydo bo'lish va yo'q qilish sabablarini o'rganish orqali erishiladi, bu esa oxir-oqibat hamma narsaning tabiati va asosiy sababini bilishga olib keladi. Baxt, al-Farobiyning so'zlariga ko'ra, ma'naviy tajriba sifatida shaxsning yuqori ehtiyojlarini (falsafa, din, san'at yordamida) qondirish bilan yuzaga keladi.[6;60]

Xulosa. Sharq falsafasi falsafa tarixida muhim o'rin tutadi. Bu boy va xilma-xil an'anani ifodalaydi, u inson tabiati va hayotning mazmuni haqida noyob tushunchalarni taqdim etadi. Uning g'oyalari va amaliyotlari zamonaviy jamiyatga ta'sir ko'rsatishda davom etmoqda, falsafiy munozaralarni boyitmoqda va o'z-o'zini bilish va uyg'unlik uchun yangi yo'llarni taklif qilmoqda. Jahon falsafiy tafakkuri tarixi shuni ko'rsatadiki, inson va uning ichki dunyosini anglash doimo madaniy merosning barqaror elementlariga tayanadi.

Sharq falsafasida inson muammosi ko'p qirrali tushunchadir. U ichki rivojlanish, ijtimoiy mas'uliyat va tabiat bilan birlik masalalarini o'z ichiga oladi. Sharq tafakkuri zamonaviy insonga hayot va uyg'unlikning ma'nosini izlashda yordam beradigan qimmatli tushunchalarni taklif etadi. Globallashuv va ekologik inqirozlar sharoitida Sharq falsafasi g'oyalari ayniqsa dolzarb bo'lib, o'z-o'zini bilish va tashqi dunyo bilan o'zaro munosabatlarning yangi usullarini taklif etadi. Shunday qilib, Sharq falsafasini o'rganish inson mohiyati va uning dunyodagi o'rni haqidagi tushunchamizni boyitishi mumkin.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Корягина Т.О. Репрезентация диалога «Человек - природа» в философии Древнего Китая // Манускрипт. 2019. №5.
2. Ерошина Т. А. Проблема человека в философии древнего Востока // Личность в меняющемся мире: здоровье, адаптация, развитие. 2014. №1 (4).

3. Пименов А.В. Возвращение к дхарме. М., 1998.
4. Токоева Г.С. АЛЬ-ФАРАБИ - О ЧЕЛОВЕКЕ // Universum: общественные науки. 2021. №10 (78).
5. Рахимов М.Х. Антропология Абу Али Ибн Сины: Авиценны, 2004
6. Комарова Л.А. Понимание счастья в философских воззрениях Абу-Насра Мухаммада аль-Фараби // Известия РГПУ им. А. И. Герцена. 2013. №159.
7. Алиқулов Ҳ. Ўзбекистон ижтимоий-фалсафий фикри тарихида адолат ғояси. Т.:2012.
8. Мансурова А.С. «Философское учение Ибн Сины по проблеме совершенствования человека» Материалы международной конференции. Минск, 18 декабря 2013г.

Received: 16 March 2025

Accepted: 5 April 2025

Published: 15 April 2025

Article / Original Paper

ISSUES OF THE INFLUENCE OF HISTORY FALSIFICATION ON HISTORICAL THINKING

Karimov Yuldash Ergashevich

senior lecturer of Gulistan state pedagogical institute

E-mail: yuldosh1668@gmail.com

Abstract. The article discusses the causes and consequences of history falsification and its negative impact on historical thinking. It was argued that the system, based on colonialism and a monopolistic ideology, sought to gain public support by falsifying history, behind which malicious goals were hidden. The impact and consequences of falsifying history on social life structures are also explained.

Keywords: falsification of history, historical thinking, ideology, social consciousness, colonialism, identity, threat.

TARIXNI SOXTALASHTIRISHNING TARIXIY TAFAKKURGA TA'SIRI MASALALARI

Karimov Yo'ldosh Ergashevich

Guliston davlat pedagogika instituti katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada tarixni soxtalashtirishning sabab va oqibatlari, uning tarixiy tafakkurga salbiy ta'siri masalasi muhokama qilingan. Mustamlakachilik va yakka mafkuraga asoslangan tuzum tarixni soxtalashtirish orqali jamiyatning qo'llab-quvvatlashiga erishishni maqsad qilgani, uning ortida esa g'arazli maqsadlar yashiringanligi haqida bahs yuritilgan. Shuningdek, tarixni soxtalashtirish ijtimoiy hayotning konstruksiyalariga yetkazadigan ta'siri va oqibatlari izohlangan.

Kalit so'zlar: tarixni soxtalashtirish, tarixiy tafakkur, mafkura, ijtimoiy ong, mustamlakachilik, o'zlik, tahdid.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I4Y2025N28>

Kirish. O'zbekiston mustaqillikka erishgach, jamiyatda milliy tiklanish jarayoni yuz berdi. Milliy tiklanishning negizi esa xalqimizning uch ming yillik tarixiga asoslanadi. So'nggi yuz yillikda tarixga mafkura ko'zoynagidan qarash va tadqiq etish oqibatida soxtalashtirish yuz berdi. Mustaqillik va jamiyatda yangi paradigmalar shakllanayotgan sharoitda o'zlikni anglashga bo'lgan zarurat paydo bo'ldi. Bu esa mafkura ta'sirida yozilgan tarixni asl holida qayta tiklashni taqozo qildi. Globallashgan dunyoda o'z o'rnini topishga intilayotgan xalq uchun tarixiy haqiqatlarni anglashi murakkab vaziyatlarda, tanlovlar oldida to'g'ri yo'lni topib olishga yordam beradi. Shu ma'noda tarixni soxtalashtirishning sabab va oqibatlarini hamda xalqimiz tarixiy tafakkurga ta'sirini o'rganish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Tarixni soxtalashtirish bilan bog'liq masalalarni o'rganish Sharqiy Yevropa va sobiq ittifoq hududida tashkil topgan mustaqil davlatlar uchun muhim masala sifatida ko'rib chiqila boshladi. O'tgan vaqt mobaynida tarixni soxtalashtirish bilan bog'liq masalalar ko'plab mutaxassislar – tarixchilar, sotsiologlar, siyosatshunoslar va boshqa soha vakillarining tadqiqotlarida o'z aksini topdi. Ayniqsa, Rossiya Federatsiyasida bir

qancha tadqiqotlar olib borildi[7]. Xususan, Livsov V.A., Pojidayev A.S.ning maqolasida tarixiy xotirani qadrsizlantirish (buzish)ning eng samarali mexanizmi sifatida tarixni soxtalashtirish ekanligi, ayniqsa, G'arbda fashizmga qarshi kurashda Sovet ittifoqining roli pasaytirib ko'rsatish tendensiyasi mavjudligi urg'ulanadi[5]. Rossiya tarixi dalillarini soxtalashtirishning davlat manfaatlariga yetkazadigan zarari masalasi Lushin A.N. tadqiqotlarida ilgari surildi [6].

O'zbekistonda ham tarixni soxtalashtirishga oid masalalarni oydinlashtirishga qaratilgan tarixiy mavzular G'ulomov A. [3], Rajabov Q. [8], Alimova D. [9] va boshqalarning tadqiqotlarida amalga oshirildi.

Muhokama. Tarixning xolis, obyektiv yozilganligiga shubha bilan qarash mavjud bo'lib, ayniqsa, hukmdorlar tashabbusi bilan yozilgan tarixga nisbatan ana shunday qarash keng tarqalgan. Ammo bir haqiqat borki, tarixni soxtalashtirishga urinishlar vaqt deb ataluvchi hakamning sinovidan o'ta olmagan.

Totalitar jamiyatlarda ochiqlik va erkinlikning mavjud emasligi sababli tarixni soxtalashtirish mafkura va tuzumga moslash holatlari yuz beradi. Sovet tuzumi davrida tarixni buzib talqin qilish, tarixni hokimiyat va siyosatning quroliga aylantirish maqsad-muddao bo'ldi. Buning oqibatida Turkistondagi milliy ozodlik harakati, qatag'onlik siyosati, yer-suv islohoti, Rossiyaning mustamlakachilik siyosati va h.k. masalalar yaqin tariximizning oq dog'lariga aylandi.

Tarixning mafkuraga bo'ysundirilishi, nafaqat shu tuzum tarixini, balki butun tarixni qayta mafkura chig'irig'idan o'tkazishga sabab bo'ldi. Tarix sinfiylik rakursida qaralib oq va qoraga ajratib yozildi. Tarixni soxtalashtirish oqibatida:

Birinchidan, tarixni buzib talqin qilish, haqiqatni yashirish, adolatga xiyonat qilish bo'lib, bu yovuzlikning boshlanishi va unga xizmat qilishdir;

Ikkinchidan, tarixni soxtalashtirish oqibatida bir necha avlod tafakkurida soxta ideallar, hayotdan yiroq tasavvurlar shakllandi;

Uchinchidan, tarixni soxtalashtirish millatchilik, ayirmachilik, xalqlar o'rtasida nizolarga sabab bo'ladi.

Lokalizm davrida davlatlar va xalqlar o'ziga xoslik va izolyatsiyaga urg'u berishgan bo'lsa, bugungi globallashtirish sharoitida integratsiya va hamkorlik dunyo tartibotining muhim xususiyatiga aylandi. Mafkuraviy xavfsizlik nuqtai nazaridan milliy ayirmachilik, millatchilikdan geosiyosiy kuchlar o'zining g'arazli maqsadiga erishish yo'lida dastak sifatida foydalanishi mumkin. Tarixdan xalqlar, millatlar o'rtasida nizo, ziddiyat keltirib chiqarishni maqsad qilgan, voqea-hodisalarni buzib talqin qiluvchilar ham mavjud.

"Soxtalashtirish – tarixiy fakt va hodisalarni ataylab, ba'zan esa g'arazli tarzda buzib ko'rsatishdir. Shuni tushunish kerakki, har qanday ilmiy nuqtai nazar hodisalarni ma'lum faktlar to'plamiga asoslangan holda talqin qilishdir. Ammo, biron shaxs ma'lum bir xulosaga asoslanib, so'ngra butun tarixiy fakt va hodisalar orasidan uni tasdiqlovchi voqealarni tanlasa, bu yerda yaqqol soxtalashtirish mavjud" [2].

V.Vyazemskiy bu fikrga qo'shiladi, u tarixni soxtalashtirishni tarixiy voqealarni ma'lum, ko'pincha siyosiy maqsadlarda ataylab buzib ko'rsatish deb tushunadi [10].

Bizning fikrimizcha, tarixni soxtalashtirish ajdodlar va avlodlar o'rtasida vertikal aloqadorlikni uzilishiga sabab bo'ladi, begonalashish, qadrsizlanish yuz beradi. Tarixni mafkuraviy va sinfiy pozitsiyadan o'rganish soxta ideallar asosida insonlarni tarbiyalashga, tarixiy adolatni buzilishiga olib keladi. Tarixni soxtalashtirishdan ma'lum bir avlod tafakkurida

tarixiy haqiqatdan yiroq, soxta e'tiqod va ideallarga ishonch uyg'otish kabi maqsadlar ko'zlangan bo'ladi. Tarixni soxtalashtirish ko'pincha manipulyatsiya quroli sifatida qo'llanilganligi holatlari ham uchraydi.

Tarixda mustamlakachilar o'z yovuzliklarini madaniyat va taraqqiyot olib kirish deb izohlaydilar. Xususan, Rossiyaning Turkistonni bosib olishi progressiv hodisa sifatida qarash sovet davri tarixida kuzatilgan elementlardan biri edi. Tarixni soxtalashtirish yevropasentrizm va boshqa markazchilikka moyil tadqiqotchilar qarashlarida ham kuzatiladi. Jadidlar burjua manfaatlarini ifodalovchi, ekspluatatorlar sinfining g'oyaviy yetakchilari sifatida baholangan, ularning Vatan va xalq manfaatini ko'zlab yashaganligi xaspo'shlanib, burjua mafkurachilari sifatida taqdim etilgan.

Sovet davrida tarix siyosiyashtirildi, buning oqibatida Rossiyaning Turkistonni bosib olishi, "bosmachilar" harakati, quloqlashtirish, kollektivlashtirish, qatag'onlik siyosatining mohiyati buzib talqin qilindi. "...milliy tarixni yaratmoqqa bel bog'lagan olim o'sha millatga mansub bo'lishi; uning aql-idroki, ilmiy va tarixiy qarashlari to'liq u yashayotgan mamlakat va xalq manfaatlariga xizmat qilishi kerak. Yoshligidan ovrupocha tarbiyalangan va bilim olgan, ona tilini unutib "katta og'a"li soniga o'tib ketgan olim qanday qilib milliy tarixni bitsin?! Axir, uning fikrlash tarzi, tarixga qarashlari va falsafasi, qo'yingki, butun zehniyati, mentaliteti xalqimiz intilishlari va manfaatlaridan farq qiladi-ku!.." [5].

1924-yilda Turkistonda milliy chegaralanishning o'tkazilishi sovet davrida milliy o'lkalarning o'z taqdirini o'zi hal qilish, ozodlikka erishishi deb talqin qilindi. Sovet davri adabiyotlarda milliy sotsialistik millatlarning shakllanish jarayoniga olib kelganligi ta'kidlandi. Tarixiy hodisaga bir yoqlama faqat bitta rakursdan turib baho berildi. Xorijda ushbu hodisani boshqa talqini aks etgan asarlar chop etildi. Masalan, Boymirza Hayitning 1971-yilda nemis tilida chop etilgan "Turkiston Rossiya va Xitoy oralig'ida (XV asrning ikkinchi yarmidan – XX asrning so'ngiga qadar) degan asari 1975-yilda turk tilida nashr etilgan bo'lsa va nihoyat 2023-yilda o'zbek tilida ham nashr etildi.

Sovetlar tomonidan Markaziy Osiyoda o'tkazilgan milliy chegaralanish haqida yozar ekan: "Buning zaminida uzoqni ko'zlangan maqsad – ruslashtirish, yosh avlodni kommunistik ruhda voyaga yetkazib, boshqa slavyan xalqlari bilan birga mamlakatni ruslar tomonidan mustamlaka qilishni – o'zlashtirishni oxiriga yetkazish, ya'ni yerlik xalqlar – turklar va musulmonlarni bartaraf qilish, ongini o'zgartirib yuborish, rus an'analarini singdirish. Mana shu vazifani bajarishda mazkur "milliy davlatlar" sho'ro-rus tutumi maqsadini amalga oshiruvchi ajoyib vosita – quroldir" [1].

Sovet hukumati Turkistonda yagona davlat bo'lishini xohlamadi. "Bo'lib tashla hukmronlik qil" tamoyiliga asoslanib ish tutdi. Birinchidan, milliy xususiyatga qarab beshta respublika tashkil etildi. Qachonki mustaqil bo'ladigan bo'lsa, beshta davlatga aylanib birlasha olmasligiga poydevor qo'yildi. Ikkinchidan, ularga alohida-alohida alifbo joriy etildi. Chunki bir-birini tushunadigan xalqlarni madaniy jihatdan ajratishning eng "madaniy" usuli bir-birining yozuvini o'qiy olmasligidir. Oqibatda bu millatlar bir-biri bilan rus tilida muloqot qiladigan, xat-xabar almashadigan darajaga keltirildi. Uchinchidan, milliy chegaralanish shunday o'tkazildiki, oqibatda bugungi mustaqil davlatlar o'rtasida hal qilish muammoga aylangan chegara muammosi sun'iy ravishda yaratildi. To'rtinchidan, iqtisodiy jihatdan markazga qaram holda tutib kelindi, ularning bir-biriga iqtisodiy bog'liqligi uzoq yillar zaifligicha qoldi. Chunki, ularning iqtisodiyoti faqat xom ashyo yetishtirishga ixtisoslashtirilgan edi.

XX asrning 90-yillariga kelib Markaziy Osiyo davlatlari mustaqillikka erishdi va 150 yilga yaqin davom etgan mustamlakachilikning zanjirlari uzildi. Markaziy Osiyo davlatlari mustaqil bo'lgan bo'lsada, ammo mustamlakachilik davrida tamal toshi qo'yilgan "tuzoq"lar o'zining funksiyasini bajarishda davom ettiraverdi. Ulardan eng xavflisi milliy nizo o'choqlari yaratilgani bo'lib, ularga xohlagan paytda o't qo'yib yuborish mumkinligidir.

"Tarixiy tafakkur esa tarixda sodir bo'lgan voqea-hodisalarni o'tmish va bugun bilan bog'liqlik va aloqadorlik jihatlarini, o'ziga xos xususiyatlarini aniqlaydigan, shu asosida qarorlar qabul qilish, munosabatlarni aniqlashtirish, baholash, g'oyalar ilgari surish bilan bog'liq aqliy jarayon hisoblanadi"[4,91]. Tarixni soxtalashtirishning eng katta tahdidi bu yoshlarning tarixiy tafakkurni shakllanishiga salbiy ta'sir ko'rsatishida namoyon bo'ladi. Globallashuv jarayonlari kuchayib borayotgan sharoitda davlatlarning integratsiyalashuviga bo'lgan ehtiyoj yuzaga kelayotgan sharoitda bir paytlar parchalangan va tarqoqligi kuchaytirilgan Turkiston – Markaziy Osiyo davlatlarining hamkorligini chuqurlashtirish yangi imkoniyatlar eshigini ochadi. Chunki Markaziy Osiyo davlatlari ildizi juda olis o'tmishga borib taqaladigan siyosiy, ijtimoiy, madaniy va ruhiy jihatdan bir-biriga bog'liq aloqaga ega.

Soxtalashtirilgan tarix bir kun fosh bo'ladi, har qanday yolg'onning umri ma'lum vaqt bilan chegaralangan, undan o'tib yashay olmaydi. Yolg'on fosh bo'lishi bilan madaniy inqiroz sodir bo'ladi. Soxtalashtirilgan tarix ijtimoiy muammolarga – jamiyatda parokandalik, marginallik holatlariga sabab bo'ladi. Tarixni soxtalashtirish orqali inson maqsad emas, balki vositaga aylanadi. Tarix insonni, xalqni manipulyatsiya qilishning vositasiga aylantirilib, undan siyosiy va mafkuraviy maqsadlarda foydalaniladi.

Milliy chegaralanishning o'tkazilishi tarixni soxtalashtirish uchun asoslar yaratib berdi. Chunki ungacha siyosiy, ijtimoiy, madaniy hayoti bir bo'lgan xalqlarning kelajagiga chegara qo'yildi. Bu chegara faqat hudud bilan chegaralanmadi, balki, u chegara tarixga ham qo'yildi. Ilgari tarixi bir bo'lgan xalqlar yagona tarixni u meniki, bu seniki deb bo'lib olishga tushishdi.

Tarix darsliklarida vatanparvarlikni tarbiyalashga yo'naltirilgan va soxtalashtirilgan yolg'onlar o'zlikni shakllantirishga emas, aksincha o'zlikni parchalanishiga sabab bo'ladi.

Natijalar. Tarixni soxtalashtirishning oqibatlarini quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- 1) Tarixni soxtalashtirish siyosiy, mafkuraviy maqsadlarini ko'zlab amalga oshirilgan bo'lib, bu milliy xavfsizlikka, mamlakat kelajagiga tahdid sifatida namoyon bo'ladi. Voqea-hodisaning ahamiyati, muhimligi targ'ibot kanallari orqali yoritilib xalq manipulyatsiya obyektiga aylantiriladi.
- 2) Tarixni soxtalashtirish orqali ehtimoliy ziddiyatlar, adovat va kelishmovchiliklar uchun zamin tayyorlanadi. Nizolar va tushunmovchiliklar – tarixni noto'g'ri talqin qilish turli xalqlar o'rtasida nizolar kelib chiqishiga sabab bo'lishi mumkin.
- 3) Faktlarni buzib ko'rsatish – tarixiy hodisalarning mohiyatini o'zgartirib talqin qilish milliy ong buzilishiga, o'z tarixidan xabardor bo'lmagan avlodlar milliy qadriyatlarini qadrlamaslikka moyillik xavfini tug'diradi.
- 4) Ilmiy rivojlanishga zarar etkazish – tarixni soxtalashtirish ilm-fanning obyektivlik tamoyillariga zid bo'lib, ilmiy izlanishlarning samarasizligiga olib keladi.

Tarixni soxtalashtirishdan kim manfaatdor bo'ladi?

Tarixni soxtalashtirishning mafkuraviy jihatlarini bo'lib, undan hokimiyatni mustahkamlash, siyosiy yutuqlarini kuchaytirish maqsadida amalga oshiradilar. Yoki olib borilayotgan siyosatni "ijobiy" jihatlarini ko'z-ko'z qilish uchun foydalanish ko'zlanadi.

Tarixni soxtalashtirishning sivilizatsiyaviy asoslari mavjud. Bu yevropasentrizm qarashlarida, tarixiy voqea-hodisalarni soxtalashtirishda ko'zga tashlanadi. Yevropa bilan bog'liq dalillarga asosiy e'tibor qaratilib uning afzalligini asoslashga urinishlar sodir bo'ladi. Shuningdek, avtohtonlik masalasida o'zini ma'lum hududning tub joy aholisi deb, qolgan etnik birliklarni tarixiy madaniyatga aloqasi yo'q deb hisoblashga intilish va boshqalarda ko'zga tashlanadi.

Tarixni soxtalashtirish geosiyosiy kuchlar tomonidan qo'llab-quvvatlanishi mumkin. Ma'lum hududdagi xalqlar o'rtasida nifoq solish, nizo urug'ini sepish uchun tarixiy ma'lumotlarni soxtalashtirishdan foydalanish mumkin. Azaldan bir hududda sivilizatsion ildizga ega xalqlarni bir –biridan imkon qadar uzoqlashtirish, birlashishga yo'l qo'ymaslik maqsad qilingan bo'ladi.

Tarixni soxtalashtirishga totalitarizm va avtoritarizm sharoitida imkoniyat yaratiladi. Chunki jamiyatda erkinlikning yo'qligi, tagi puch g'oyalar(amaliyot bilan yoki real hayotdan uzoq)ni ilgari surilishi tarixni soxtalashtirishni taqozo qiladi.

Xulosa. Tarixni soxtalashtirishning bir qancha oqibatlari bo'lib, uning siyosiy, xavfsizlik, ma'naviy, ijtimoiy va boshqa tahdidlari mavjudki, ular bilan hisoblashmaslik jiddiy muammolarni yuzaga keltiradi. Bu xavf-xatarlar quyidagi ko'rinishda namoyon bo'ladi:

Birinchidan, tarixni soxtalashtirish xalqning umumiy tarixiy tafakkuri shakllanishining konstruksiyasiga zarar etkazadi. Tarixiy dalillarni g'arazli maqsadlarni ko'zlab talqin qilish orqali ommaning tarixiy tafakkuri va o'tmish haqidagi tasavvurlari ko'zlangan maqsadning qo'lloviga xizmat qilishga yo'naltirishga erishiladi;

tarixni soxtalashtirish davlatning suvereniteti, barqarorligi va qadriyatlariga zarar etkazadigan, mustamlakachilik va qaramlikka g'oyaviy xizmat qiladigan milliy xavfsizlikka tahdid ko'rinishida namoyon bo'ladi;

tarixni soxtalashtirish milliy manfaatlarga zid bo'lib, qadriyatlarning transformatsiyasiga, o'zlikdan begonalashish va davlatchilikning tarixiy asoslariga zarar etkazadi;

tarixni soxtalashtirish totalitarizm va kuch orqali boshqarishga asoslangan tuzumlarga xos bo'lib, siyosiy liderlarning tor maqsad va manfaatlarini ko'zlab tarixiy dalillarni buzib talqin qilish sodir bo'ladi;

tarixni soxtalashtirish geosiyosiy kuchlar o'rtasida o'zlarining manfaatlarini ko'zlab, tarixiy voqealarni g'oyaviy kurash quroli sifatida qo'llash ko'rinishida ham namoyon bo'ladi. Bunda dalillar yashiriladi yoki haqiqatga zid ravishda talqin qilinadi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Boymirza Hayit Turkiston Rossiya va Xitoy oraliq'ida. –Toshkent: Yangi asr avlodi, 2023. –B. 511.
2. Детей нужно воспитывать на позитивных исторических примерах. – Данилов // РИА Новости [Информационный портал]. URL: // old. Rian.ru/ edu_analysis/ 20090828/182803972.html
3. G'ulomov A.Turkiston legioni: haqiqat va uydirma// Tafakkur. 2024. №1 72-83-b.
4. Karimov Y. Tarixiy tafakkur ijtimoiy taraqqiyot omili sifatida // "Inson-jamiyat-davlat: ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot omillari" mavzuida respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari. – Buxoro, 2024. -91-92 b.
5. Ливцов В.А., Пожидаев А.С. Проблема фалсификации истории в контексте реализации государственной политики сохранения историко-культурного

- наследия // Вестник Поволжского института управления. 2017. Том 17. № 5 стр. 108-115.
6. Лушин А.Н. Фалсификация истории: теоретический подход к проблеме (на примере России) // Вестник Нижегородской академии МВД России. 2-13, №23. Стр. 21-25.
 7. Qarang: Алексеев С.В. Мифы и фалсификации в Российской истории //Знание. Понимание. Умение. 2015.№1 стр. 162-171.; Лигман Б.В. Методология современного мировоззрения о прошлом, истории и фалсификации истории.; Симон Г.В. Фалсификации истории второй мировой войны – прямая угроза национальной безопасности России // Великая Отечественная война: нравственные аспекты и историческое наследие. Материали Всероссийской научно-теоретической конференции молодых исследователей: в 2 частях. – Санкт-Петербургский университет МВД России. Под редакцией Нижник Н. С. – 2015. – С. 190–192; Соколов Б. В. Вторая мировая: факты и версии. – М.: АСТ-ПРЕСС КНИГА. – 2005; Ханин С.Ф. Фалсификация истории как инструмент подрыва национальной безопасности // Юридическая наука и практика: Вестник Нижегородской академии МВД России. – 2013. – №23. – С 33–36; Шумейко И. Вторая мировая. Перезагрузка. – М.: Вече, 2007 и др.
 8. Rajabov Q. Kelajak soxtakorlikni kechirmas. //Tafakkur, 2021. №1. 4-17 –betlar.
 9. Tarix shohidligi va saboqlari: Chorizm va sovet mustamlakachiligi davrida O'zbekiston milliy boyliklarining o'zlashtirilishi /Loyiha rahbari, mas'ul muharrir: D.Alimova - T.: Sharq, 2001. – B.393.
 10. Вяземский В.В. Проблема фалсификации истории и общее историческое образование: теоретические и практические аспекты // Проблемы современного образования. – 2012. – №1. – С. 29–30

Received: 16 March 2025

Accepted: 5 April 2025

Published: 15 April 2025

Article / Original Paper

ABOUT THE PURPOSE AND CONTENT OF HUMAN LIFE, SPIRITUAL PERFECTION (BASED ON THE WORKS OF ALISHER NAVA'I)

Agzamkhodjaeva Shakhnoza Saidmatmabovna,

Doctor of Philosophy,

Tashkent Institute of Textile and Light Industry

Abstract. The article develops social-moral, spiritual-organizational methods for developing altruism, humanism and entrepreneurship skills in young people using the life and work of Alisher Navoi as an example, substantiates the need for philosophical and scientific research, stages of education in the relationship ustoz - shogird (mentor - student), strict discipline in the formation of a comprehensively developed person, philosophical thinking and features of Sufi methods of cognition.

Keywords: man, essence, spirituality, perfection, philosophical and mystical worldview, a whole galaxy, Sufism, tasawwuf.

О ЦЕЛИ И СОДЕРЖАНИИ ЧЕЛОВЕЧЕСКОЙ ЖИЗНИ, ДУХОВНОМ СОВЕРШЕНСТВЕ (ПО ПРОИЗВЕДЕНИЯМ АЛИШЕРА НАВАИ)

Агзамходжаева Шахноза Саидматмабовна,

доктор философских наук, Ташкентский институт

текстильной и лёгкой промышленности,

E-mail: shaxnozaxon9977@bk.ru

Аннотация. В статье разработано социально-нравственные, духовно-организационные методы формирования у молодежи навыков альтруизма, гуманизма и предпринимательства на примере жизни и творчества Алишера Навои, обоснована необходимость философско-научных исследований, ступеней воспитания в отношениях устоз – шогирд (наставник – ученик), строгой дисциплины при формировании всесторонне развитого человека, философского мышления и особенностей суфийских методов познания.

Ключевые слова: человек, сущность, духовность, совершенство, философско-мистическое мировоззрение, целая плеяда, суфизм, тасаввуф.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I4Y2025N29>

Введение. В современном мире в условиях нарастающих глобальных проблем передовые представители социальной мысли многих стран все больше обращаются к наследию великих мыслителей прошлого. «Сегодня, когда наша страна вступила в новый этап своего развития на основе главного принципа “От национального возрождения – к национальному прогрессу”, формируется фундамент новой эпохи Возрождения – Третьего Ренессанса, как никогда важное значение приобретает бесценное литературное наследие Алишера Навои» [1]. В высказываниях и наизданиях Навои отражены его мировоззрение, в них вырисовывается его личность, его мечты и идеалы. Он создал образ идеального человека. Он мечтал о сильном централизованном государстве, управляемом мудрым и справедливым государем. Творческое наследие

Алишера Навои до сих пор продолжает давать богатый материал для науки и литературы нашей эпохи.

Анализ литературы. После обретения Узбекистаном независимости появилась возможность взглянуть по-новому на творчество Алишера Навои. Выросла целая плеяда навоиведов – Н.Камилов [2], И.Хаккул [3], Ш.Сирожиддинов [4], С.Хасанов [5] и многие другие.

Исследование Султонмурода Олима посвящено некоторым дискуссионным вопросам творчества Навои, в частности, был ли он, как Юсуф Хамадани, Абдухалик Гиждувани, Ахмад Яссави и другие, создателем тариката и собственного пути познания Бога [6, стр.79].

Философско-мистическое мировоззрение Алишера Навои в основном отражено в исследованиях узбекских философов Ж.Холмуминова [7, с. 276], З.Исаковой [8, с. 296], Т. Норова [9, с. 210].

Особо следует отметить исследования Ж.Холмуминова, в которых подробно рассматривается философия суфизма, в том числе онтология тасаввуфа, философия «Вахдат уль-вуджуд» и учение Накшбандия [10]. Много ценных идей в его монографии «Сравнительное тасаввуфоведение» [11, 200 с.].

Методология исследования. В исследовании использовались методы индукция, дедукция, историзма и герменевтики.

Анализ и результаты. Навои даёт уроки познания Истины путникам. Одним из доказательств того, что «Смятение праведных» («Хайратул абзор») связан с «Сокровищницей тайн» Низами, признанной тайнописью суфиев, служат назидания, который наш мыслитель даёт вставшим на путь Истины, то есть гностикам.

Первое, это – тяжесть пути, потому что тот, кто стремится к Истине должен заранее осознать, что он взваливает на плечи непомерно тяжелый груз. Путь нелегок, тяжелая ноша сгибает стан [12, стр. 81].

Второе наставление Навои – быть устремленным, направленно идти к главной цели. Для этого необходимо устранить в своей душе любую корысть. Во многих произведениях Навои осуждает корыстолюбцев, крохоборов, иждивенцев, попрошаек. Говоря о воздержанности, он писал, что счастлив мудрец, воздержанный во всем, если даже в народе не называется богачом. Потому что накопленное им богатство не исчисляется золотом и серебром, а оно заключается в довольстве своим положением, потому что казна духовного сокровища никогда не будет никогда расточена.

В поэме «Смятение праведных» есть поучительный рассказ о двух юношах – нетребовательном и алчном, которые в поисках счастья отправились из Персии в страну Чин (Китай). Краткое содержание таково: когда они взошли на некий горный перевал, то там увидели камень и надпись на нем: «Кто б ни пришел сюда когда-нибудь, пусть, не жалея силы и труда, подроет камень и перевернет. На нем он прочтет указание, что вблизи есть заброшенные развалины, и там, среди руин, закопан клад». Алчный стал в одиночку рыть землю, чтобы выворотить камень. А бескорыстный юноша продолжил свой путь. А на рассвете он увидел город, он вошел туда, когда открылись ворота. Вокруг него столпились люди того города. В этой провинции Китая бытовал странный обычай: когда их правитель умирал, народ выходил к воротам и первого, кто в город войдет, они ставили над собою царем. Вот так этого молодого человека, скромного и бескорыстного,

горожане и войска избрали своим царём. А тот парень носом рыл землю, чтобы найти желанный клад. И наконец, смертельно уставший, он выворотил ту глыбу камня. А там надпись: «Кто за несбыточной мечтой идет, тот в бездну упадет». Вот заключение Алишера Навои:

«Так бескорыстный странник стал царем,
Корыстный же остался бедняком.
О Навои, корысти устыдись,
Добром последним с бедным поделись» [12, стр. 101].

Алишер Навои прекрасно знал, что потребность, нужда есть у всех живых существ, поэтому он не отрицает естественные потребности, честные пути их удовлетворения. Он осуждает тех, кто клянчит у богатых, ходит по пятам, прося подавание, подхалимничает в надежде заполучить на халяву.

Третий путь к Истине – неуклонность продвижения: Ты неуклонно проходи свой путь, и в скромности блюди достоинство, наставляет великий суфий. Навои и в других произведениях призывает своих современников и будущие поколения к продвижению вперед, поиску знаний, овладению ремеслами, одним словом – к духовному возвышению. Вот несколько его афоризмов:

«Пускай святыня далека, ступай в суровый путь,
А не достигнешь – все равно ей благодарен будь».

Мы уже знаем, что под святыней Навои подразумевает не места паломничества, очень часто связанные с сомнительными захоронениями и квази-священниками, а тот сокровенный адрес, к которому должен стремиться суфий, вставший на путь поиска истины.

«Век трудись! И дело жизни даже годы не сотрут,
Есть ключи от счастья в жизни, людям их дают за труд».
«Уходя на поиск знаний, я стократ уверен в том,
Что сумею обрести их не удачей, а трудом».

Четвертое наставление путнику, приступающему к поиску Истины – подготовка к началу пути: необходимо проверить запас своих духовных сил, регулировать свое дыхание. Навои, будучи сторонником тариката Накшбандийя, хорошо знал, что первый принцип этого учения назван «Хуш дар дам» – дословно «ум в дыхании».

Вот что пишет Навои:
«Ты – что на путь искания вступил.
Дыханье сил он сам в себе найдет...
Твое дыханье – жемчуг дорогой,
Прозрачный жемчуг – друг надежный твой» [12, стр. 206].

Следующее, пятое требование – до начала пути суфию необходимо выполнить следующие условия: отрешенность от мира, изжить высокомерие, потушить страсть, сжечь лицемерие, раскаяться, не лгать, быть бескорыстным, не лицемерить, не быть тщеславным, уберечься от непристойностей, быть мудрым, быть честным, достойным, не клясться зря, смотреть, чтобы подчиненные не творили беззаконие, беречь честь, правильно воспитывать детей, чтить родителей, быть милосердным, уважать людей.

Навои просит Истину (в данном случае Всевышнего Аллаха) осветить своим светом дорогу тем, кто отрекается от жизненных благ во имя сближения с Творцом. Он пишет о тех суфиях, которым не нужны ни мечеть, ни майхана, ни святая Кааба.

Здесь возникает парадоксальная ситуация: Навои многократно обращался к Султану Хусейну Байкара разрешить совершить паломничество в священные города Мекку и Медину, тем самым выполнить пятый столп ислама. Будучи глубоко набожным человеком, Навои не мог пренебрежительно отзываться о «Байтуллах», о Доме Аллаха. Однако, в «Смятении праведных» он говорит о том, что истинным суфиям святая Кааба не нужна. В данном месте он выражает позицию тех суфиев, которые считали, что молитвы, другие культы необязательны, чтобы познать божественное. Сам Навои придерживается другого мнения:

«Священна Мекка для любой души,
Но – прах она пред Каабой души.
Святыня Каабы влечет сердца;
Душа – святыня вечного творца» [12, стр. 27].

Концепция совершенного человека у Навои разработана настолько основательно и детально, что на ее основе можно составить отдельно социальный, отдельно моральный, отдельно психологический портреты гармонично развитой личности.

Тринадцатая беседа в «Смятении праведных» посвящена тем, кто приносит пользу людям. Навои пишет о том, что люди всегда будут молиться за того, кто народу несет добро. Он уверен, что если человек чем больше принесет пользу людям, тем больше он сам получит пользу. Навои считает, что Аллах создал человека чистым и безгрешным:

«И был предвечным насажден цветник,
Где человек как лучший цвет возник» [12, стр. 160].

Многие изречения Навои стали афоризмом, подлинно народной мудростью. Вот только один пример: Не зовется человеком тот, кого людское горе не гнетет. Действительно, его слова, где есть дыхание божества в главе XVI – тринадцатая беседа из поэмы «Смятение праведных».

Вырисовывая образ совершенного, «настоящего человека», человека, в котором «человечность всех людей живет», он говорит о пророке – Мухаммаде (с.а.в.). Дядя его Абу-Лахаб причинял много неприятностей пророку. В Коране есть сура 111, с проклятиями в его адрес. А.Навои применил здесь метод «Талмех» в одно слово вложил большой смысл, не зная эту суру трудно понять, о чем идет речь. Человек – лучший цветок, цветника творца. Но этот цветник украсил совершенством своим пророк, который добро, доброту, добродетель сделал своим мерилем.

«Всегда за благо благом воздай», также взято из Корана сура 55:60. помимо объяснения о необходимости творения добра, душевной щедрости и пользы от этого; А.Навои дает нормы (этикет) и этику поступка. Можно ведь и добром обидеть. Добро в сочетании с благородством – честь. Это удел избранных – третья ступень.

Алишер Навои описал свой внутренний мир, свое мировоззрение, жизненную философию – свой образ жизни и принципы ордена Накшбандия.

Шестое требование, которое Навои ставит перед суфием – чему служить, как служить, что неприлично, как воспитывать детей и как относиться к родителям.

Суфийские понятия Навои, выражающие все его эмоции, состояние души, раздумья, мысли, желания, мечты, обиды, раскаяния, любовь, уважения и т.д. – слова самой высокой пробы, самого высокого полёта мыслей, разума, знания, образованности, духовности, человечности и всех человеческих ценностей. Это мысли скорее всего сердца, уже потом разума.

Заключение. Идея о равнозначности всех религий в творчестве Навои развивалась в оболочке тасаввуфа, который в условиях средневековья явился важным проводником свободомыслия. Именно в идеологической оболочке этого учения поэт выражал свои гуманистические взгляды, в ней звучали жизнеутверждающие мотивы его поэзии, воспевались любовь к человеку и радость земного бытия, выступали мотивы свободомыслия.

Литература/References/Adabiyotlar:

1. Постановление Президента Республики Узбекистан «О широком праздновании 580-летия со дня рождения великого поэта и мыслителя Алишера Навои» от 19 октября 2021 года. // <https://lex.uz/ru/docs/5054911>.
2. Комилов Н. Аҳд қилдим: ишқ лафзин тилга мазкур этмайман. // Шарқ юлдузи, 1990, №4. – Б. 156-159.
3. Иброхим Хаққул. «Навоий шеъриятида комил инсон мавзуи» // Алишер Навоийнинг ижодий мероси ва унинг жаҳоншумул аҳамияти. – Тошкент-Навоий: Фан, 2001.
4. Сирожиддинов Ш.С. «Алишер Навоий ҳаёти ва фаолиятига оид XV - XIX асрларда яратилган форс-тожик манбалари» (қиёсий-типологик, текстологик таҳлил). Филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун тайёрланган диссертация. – Тошкент, 1998.
5. Хасанов Саидбек. Поэма «Сабъаи сайёр» («Семь скитальцев») Алишера Навои в сравнительно-типологическом освещении». - Автореферат дис. ... доктора филологических наук: 10.01.03. - Ташкент, 1990. - 43 с.
6. Султонмурод Олим. Ишқ, ошиқ ва маънан. – Ташкент, 1992. - 79 б.
7. Жаъфар Холмўминов. Тасаввуф фалсафаси. I-қисм. Тасаввуф онтологияси. - Тошкент «Yosh avlod matbaa. 2021, 276 бет.
8. Исакова З. Тасаввуф таълимотида орифлик ва валийлик талқини. – Тошкент: Abu matbuot konsalt, 2011. – 296 б.
9. Норов Т.О. Алишер Навоий онтологик қарашларининг фалсафий-концептуал таҳлили. – Тошкент: Iqtisodiyot, 2021. – 210 б.
10. Жаъфар Холмўминов. Жомий ва ваҳдат ул-вужуд таълимоти. - Тошкент: “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2008.
11. Холмўминов Ж. Қиёсий тасаввуфшунослик. // Тошкент «Yosh avlod matbaa. 2021, 200 бет.
12. Алишер Навои. Сочинения в 10-и томах. Том III. «Смятение праведных» - Ташкент: Изд-во «Фан» Узбекской ССР, 1970. - Стр 81.

Received: 16 March 2025**Accepted:** 5 April 2025**Published:** 15 April 2025*Article / Original Paper***MODERN ECONOMIC PROMOTION AND ITS CHARACTERISTICS****Rustamov Ramz Rizokulovich**

Associate professor,

Karshi state technical university

Abstract. Since the last quarter of the 20th century, the propaganda system has been changing and improving in proportion to the paradigms of socio-economic, political and cultural development that prevailed in historical times, and began to acquire a very complex character. In modern society, there are several propaganda systems that serve different purposes and are aimed at achieving different results. Depending on their purpose, they can be classified into economic, social, political-ideological, and spiritual propaganda systems. The content and purpose, social tasks and forms of manifestation of these modern propaganda systems are described in the chapter.

Keywords: propaganda system, modern propaganda systems, megasystem, economic propaganda, social propaganda, political propaganda.

ZAMONAVIY IQTISODIY TARG'IBOT VA UNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI**Rustamov Ramz Rizoqulovich**

Qarshi davlat texnika universiteti dotsenti

Annotatsiya. Targ'ibot sistemasi tarixiy davrlarda hukm surgan ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy taraqqiyot paradigmalariga mutanosib ravishda o'zgarib va takomil topib borarkan, yigirmanchi asrning so'nggi choragidan boshlab, o'ta murakkab xarakter kasb qila boshladi. Zamonaviy jamiyatda turli maqsadlarga xizmat qiladigan, turli natijalarga erishishga yo'naltirilgan bir necha targ'ibot sistemalari mavjud bo'lib, ularni maqsadiga qarab iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy-ma'naviy, ma'naviy targ'ibot sistemalariga tasniflash mumkin. Maqolada mazkur zamonaviy targ'ibot sistemalarining mazmuni va maqsadi, ijtimoiy vazifalari va namoyon bo'lish shakllari bayon etiladi.

Kalit so'zlar: targ'ibot sistemasi, zamonaviy targ'ibot sistemalari, megasistema, iqtisodiy targ'ibot, ijtimoiy targ'ibot, siyosiy targ'ibot.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I4Y2025N30>

Kirish. O'tgan asrning oxirgi choragidan boshlab muayyan g'oya yoxud qarashning mazmun-mohiyatini jamoatchilikka yetkazish imkonini beradigan ijtimoiy mexanizmni o'zida mujassam qilgan targ'ibot sistemasi bir necha sistema-larni o'zida jamlagan megasistemaga aylandi. Shu boisdan bugun yagona targ'ibot sistemasi haqida emas, o'zaro aloqador bo'lgan, biroq turli maqsadlarni ro'yobga chiqarishga xizmat qiladigan zamonaviy targ'ibot sistemalari haqida gapirish mantiqan to'g'ri bo'ladi.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Targ'ibot sistemasi megasistemaga aylanishining o'ziga xos sabablari mavjud. Bu sabablar postmodern jamiyatni vujudga keltirgan omillar bilan hamohangdir. Xususan, birinchidan, bunga kishilik jamiyatida o'tgan asrning 70-yillaridan e'tiboran sodir bo'lgan ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar zamin hozirladi. Tadqiqotchi M.Majidov fikriga ko'ra, bu davrda "mamlakatlar iqtisodiy taraqqiyotining maqsad-muddolari, strategik mo'ljallari o'zgacha tus oldi. Bu esa, o'z navbatida, ishlab chiqaruvchi kuchlar bilan ishlab

chiqarish munosabatlari o'rtasidagi aloqadorlik xarakteriga yangicha ruhiyat ato qildi. Iqtisodiyot tarkibi, moddiy boyliklarni ishlab chiqarish, taqsimlash va iste'mol qilish jarayoni bilan bog'liq ijtimoiy amaliyot o'zgardi, iqtisodiy jarayonlarni boshqarishning yangi tamoyillari paydo bo'la boshladi" [1:56]. Shu munosabat bilan yangi amaliyotga fuqarolarni moslashtirish, ularga yangi iqtisodiy qadriyatlar va normalarni targ'ib qilish zaruriyati yuzaga keldi.

Ikkinchidan, ko'rsatilgan davrda yuz bergan industrial-texnologik o'zgarishlar targ'ibot sistemasining megasistemaga aylanishiga turtki berdi. Zotan, bu pallada "mutlaqo yangi, insoniyat tarixining avvalgi bosqichlariga xos bo'lmagan moddiy ishlab chiqarish texnologiyalari paydo bo'la boshladi. O'tgan asrning 70-yillarida ishlab chiqarishni avtomatlashtirish va robotlashtirish shaklida namoyon bo'lgan mazkur texnologiyalar yangi asrning ilk o'n yilligiga kelib raqamli iqtisodiyot shaklini oldi. Bunday texnologiyalar samarasi o'laroq bozor talablari xarakterini o'rganish, bu talablarga javob beradigan mahsulotlarni ishlab chiqarish, ularni iste'molchilarga yetkazish jarayoni misli ko'rilmagan darajada jadallashdi" [1:57]. Talab va taklifni o'zaro moslashtirish, mahsulotlarni iste'molchilarga yetkazish zaruriyati esa targ'ibotning yangi ko'rinishlarini yuzaga keltirdi.

Uchinchidan, "o'tgan asrning so'nggi choragida kishilik jamiyati turfa ijtimoiy-madaniy o'zgarishlarni ham boshidan kechirdi. Ijtimoiy-iqtisodiy, industrial-texnologik, siyosiy-huquqiy yangilanishlar tabiiy ravishda kishilar dunyoqarashi xarakterining, qadriyatlari tizimining, ularning jamiyatga, ijtimoiy tuzumga munosabatining yangicha tus olishiga zamin yaratdi" [1:59]. Shu munosabat bilan jamiyat manfaatlari va shaxs qadriyatlari o'rtasidagi aloqalarni maqbul shakllarda saqlab turish zaruriyati paydo bo'ldi, bu esa, o'z navbatida, targ'ibotning yangi ko'rinishlarini shakllantirishni taqozo qildi.

Postmodern jamiyatning yuzaga kelishiga sabab bo'lgan omillar ta'siri o'laroq kishilik jamiyatida asrlar davomida hukm surib kelgan fundamental ijtimoiy mexanizmlar mazmuni va shakli keskin o'zgardi. Zamonaviy targ'ibot sistemalarini ham ana shunday tub yangilanishlarni boshidan kechirgan mexanizmlar turkumiga kiritish mumkin.

O'ta murakkab megasistema tusini olgan zamonaviy targ'ibot sistemalarida iqtisodiy targ'ibot alohida o'rin egallaydi. Iqtisodiy targ'ibot – iqtisodiy ahamiyatga molik g'oyani tarqatish orqali jamoatchilikda muayyan iqtisodiy nuqtai-nazarni, munosabatni va xulq-atvorni shakllantirishga qaratilgan jarayondir. Uni stixiyali, tasodifiy va uzlukli tarzda olib boriladigan faoliyat turi emas, manfaatdor subyektlar tomonidan tizimli ravishda amalga oshiriladigan, o'z mazmuni va maqsadiga, shakllari va uslublariga, omillari va vositalariga ega bo'lgan o'ziga xos sistema sifatida tasavvur qilmoq va tasvirlamoq maqsadga muvofiqdir.

Natijalar. Iqtisodiy targ'ibotdan manfaatdor bo'lgan subyektlar talaygina. Ularning ayrimlari mazkur sistema imkoniyatlariga tayangan holda muayyan g'oyani kishilarga yetkazishga intilsalar, boshqalari jamoatchilikni ma'lum tarzdagi faoliyatga va xatti-harakatlarga jalb qilishga urinadilar. Umuman, iqtisodiy targ'ibot subyektlarini quyidagicha tavsiflash mumkin:

Mazkur subyektlarning har biri iqtisodiy targ'ibotdan o'z maqsadlarini ko'zlaydi. Jumladan, davlat iqtisodiy targ'ibot orqali o'z iqtisodiy siyosatining muvaffaqiyatli kechayotganini isbotlashga, iqtisodiy qarorlarini asoslashga intiladi. Davlat organlari o'zlari amalga oshirgan iqtisodiy siyosatning jiddiy natijalar berayotganini ko'rsatish niyatida targ'ibot vositalariga murojaat qilishi mumkin. Odatda bunday hollarda targ'ibot chog'ida YAIMning o'sishi, bandlik darajasi, xorijiy kapital hajmi haqidagi ma'lumotlar asos qilib keltiriladi, bu ko'rsatkichlar xalq farovonligi darajasining oshayotganini namoyish etuvchi faktlar sifatida talqin qilinadi[2:8-11]. Davlat organlari inqirozli vaziyatlarda ham ijtimoiy barqarorlikni saqlab turish maqsadida iqtisodiy targ'ibot imkoniyatlariga murojaat etishlari mumkin. Masalan, biror bir mamlakatda iqtisodiy inqiroz sodir bo'ldi, deylik. Odatda bunday vaziyatda hukumatlar ijtimoiy xarajatlarni qisqartirish yoki soliqlarni oshirish kabi ommabop bo'lmagan qarorlarni qabul qilishga majbur bo'ladilar. Ana shunday hollarda iqtisodiy targ'ibotdan mazkur choralarning ijtimoiy zarurat bilan bog'liqligini asoslashda foydalaniladi. Bunda mazkur choralar yagona yechim ekanligi iddao etilishi, u boshqa mamlakatlarda ish bergani ro'kach qilinishi, jahon tendensiyalariga ishora qilinishi mumkin.

Xususiy kompaniyalar ham iqtisodiy targ'ibot imkoniyatlaridan o'z maqsadlarida foydalanadilar. Ular iqtisodiy targ'ibot orqali o'zlari ishlab chiqargan mahsulot yoki xizmatni zamonaviy inson turmushi uchun o'ta zarur bo'lgan narsalar sifatida taqdim etishga intiladilar. Bunday targ'ibot ko'pincha iste'molchi bilan aloqa o'rnatishga yordam beradigan kuchli vizual tasvirlar, jozibali shiorlar va kishilar tuyg'ularini junbushga keltiradigan hikoyalar yordamida amalga oshiriladi. Masalan, avtomobil ishlab chiqaruvchi kompaniya o'z reklama roliklarida nafaqat avtomobilning texnik xususiyatlarini tavsiflaydi, balki uning sayohat erkinligini kengaytirishini, turmush farovonligini oshirishini ham eslatib o'tadi[3:148-152]. Kosmetika sanoatida faoliyat olib borayotgan kompaniya o'z mahsulotlarini nafaqat tashqi qiyofani yaxshilovchi, balki shaxsning individualligini namoyish etuvchi, uning imijini yaratuvchi vosita sifatida ham taqdim etadi[4:109].

Jamoat tashkilotlari iqtisodiy tashviqot yordamida aholining ayrim guruhlarini manfaatlarini himoya qilishga intiladilar. Masalan, turli mamlakatlarda bir asrdan ko'proq muddat mobaynida faoliyat olib borayotgan kasaba uyushmalarining mehnatkashlar huquqlarini himoya qilishga, ularning ish haqlarini oshirishga, mehnat sharoitlarini yaxshilashga, ijtimoiy adolatni ta'minlashga qaratilgan sa'y-harakatlari mehnat ahli manfaatlarini muhofazalashga yo'naltirilgan iqtisodiy targ'ibotdan boshqa narsa emas[5:97]. Tobora faollashib borayotgan ekologik tashkilotlarning sanoat korxonalarining atrof-muhitga

yetkazayotgan zarari haqidagi chiqishlari, qayta tiklanuvchi energiya manbalariga o'tishga chorlovlari, ekologik toza texnologiyalarni tatbiq qilishga doir takliflari aholi manfaatlarini yoqlash niyatida amalga oshirilgan iqtisodiy targ'ibot ko'rinishidir. [6:194] Ijtimoiy himoyaga muhtoj aholi qatlamlari bilan ishlayotgan tashkilotlar ham ijtimoiy va tibbiy xizmatlardan foydalanishni rivojlantirish uchun iqtisodiy targ'ibotdan foydalanadilar.

Davlat organlari, xususi kompaniyalar va jamoat tashkilotlarining iqtisodiy targ'ibot yordamida hal qilishni ko'zlagan vazifalarini umumiy holda quyidagicha tasvirlash mumkin:

Davlat organlari

<i>Maqsad:</i> <i>Davlat iqtisodiy siyosatining muvaffaqiyatli kechayotganligini asoslash</i>
• <i>Vazifalar:</i> • Milliy iqtisodiyotning ijobiy imidjini shakllantirish; • Fuqarolarni iqtisodiy jarayonlardan xabardor qilish; • Murakkab iqtisodiy choralarni asoslash orqali ijtimoiy barqarorlikni saqlab turish; • Jamoatchilik fikrini iqtisodiy jarayonlarga safarbar qilish; • Fuqarolarning milliy ishlab chiqaruvchilarni qo'llashga jalb etish.

Xususi kompaniyalar

<i>Maqsad:</i> <i>O'z mahsulotini zamonaviy turmush uchun zaruriyat ekanligini asoslash</i>
• <i>Vazifalar:</i> • O'z brendining ijobiy imijini shakllantirish; • Fuqarolarni o'zi ishlab chiqargan mahsulotning afzal jihatlaridan voqif etish; • O'ziga maqbul talabni yuzaga keltirish.

Jamoat tashkilotlari

<i>Maqsad:</i> Aholining ayrim guruhlari iqtisodiy manfaatlarini himoya qilish
•Vazifalar: •Aholining iqtisodiy savodxonligini oshirish; •Bandlik va tadbirkorlikka ijobiy yondashuvni vujudga keltirish; •Turli guruhlarining iqtisodiy manfaatlariga jamoatchilik e'tiborini jalb qilish.

Albatta, bu o'rinda subyektlarning iqtisodiy targ'ibot bobidagi vazifalarining tugal ro'yxati keltirilayotgani yo'q. Mazkur vazifalar ijtimoiy shart-sharoitlardan, mavjud imkoniyatlardan kelib chiqadi, albatta. Bundan tashqari, davr taqozosiga monand ravishda ularning iyerarxiyasi va turkumi ham o'zgara borishini nazarda tutmoq darkor.

Muhokama. Davlat organlari, xususi kompaniyalar va jamoat tashkilotlari amalga oshirayotgan iqtisodiy targ'ibot xarakteri turlicha bo'lishi mumkin. Ularning ayrimlari o'zining ijobiyligi va konstruktivligi bilan, boshqalari salbiy maqsadlarga yo'naltirilgani hamda destruktiv xarakterga egaligi bilan ajralib turadi. Masalan, bugungi kunda aksar davlatlar o'zlarining iqtisodiy dasturlarini, iqtisodiy siyosatlari tamoyillarini zo'r berib targ'ib qilmoqdalar. Yurtimizda ham "O'zbekiston-2030" strategiyasiga kiritilgan iqtisodiy maqsadlar butun mamlakat bo'ylab "global ishlab chiqarishning muhim bo'g'iniga aylangan kuchli iqtisodiyotni shakllantirish"dasturi sifatida keng targ'ib etildi. Buni konstruktiv iqtisodiy targ'ibot tarzi sifatida qabul qilish mumkin, albatta. Lekin milliy manfaatlarini ro'kach qilib, turli mamlakatlardan import qilinayotgan mahsulotlar va xizmatlarga cheklovlar kiritishni taklif etayotgan, jamoatchilikning bu mahsulotlarga salbiy munosabatini shakllantirishni niyat qilayotgan, keng ko'lamli savdo urushini targ'ib va tashviq qilayotgan davlatlar ham yo'q emas[7]. Ushbu destruktiv iqtisodiy targ'ibot oqibatida 2019 yilda AQSH hukumati 200 milliard dollarlik Xitoy mahsulotlariga, Xitoy hukumati esa 60 milliard dollarlik AQSH mahsulotlariga tariflarni oshirdi[8:5].

Xususi kompaniyalar olib borayotgan iqtisodiy targ'ibot xarakteri haqida ham shunday deyish mumkin. Bir tomondan, bu borada ko'plab ijobiy muddaolar va yondashuvlar ko'zga tashlanadi. Masalan, Unilever transmilliy kompaniyasi kabi turkum tashkilotlar o'zlari ishlab chiqargan mahsulot yoki xizmatni aholiga taqdim etish ishlariga o'ta katta mas'uliyat bilan yondashmoqdalar. Ushbu kompaniya tashabbusi bilan ishlab chiqilgan "Osuda hayot" dasturida mas'uliyatli iste'molchilik targ'ib qilinadi, mavjud resurslar-dan oqilona foydalanish kayfiyatini shakllantirishga intilinadi [9:71]. Ikkinchi tomondan esa, ayrim xususi kompaniyalar iqtisodiy targ'ibotida destruktivik elementlari ham yaqqol ko'zga tashlanadi. Misol uchun, tamaki ishlab chiqaruvchi kompaniyalar chekishning xavfli oqibatlarini xaspo'shlaydigan tadqiqotlarni moliyalashtirishni, uning natijalarini ommalashtirishni kanda qilganlari yo'q. Fastfud tayyorlash va sotish bilan mashg'ul kompaniyalar esa uning iste'molini saodatli turmush timsoli sifatida taqdim etishdan charchamayaptilar, bunday iste'molning salbiy oqibatlari

xususida esa lom-mim demayaptilar[11:237]. Bunday destruktiv iqtisodiy targ'ibotning asosiy muddaosi iste'molchi talablarini qondirish emas, har qanday yo'l bilan kompaniya daromadlarini ko'paytirishdan iboratligini ilg'ab olish qiyin emas.

Jamoat tashkilotlari amalga oshirayotgan iqtisodiy targ'ibot odatda ijobiy xarakterga ega bo'ladi. Harqalay, keng jamoatchilik manfaatlarini muhofaza etishga xizmat qilayotgan tashkilotlar targ'iboti umummanfaatlardan ayri tushmaydi. Lekin keyingi yillarda tor doiralarning iqtisodiy manfaatlarini umumijtimoiy manfaatlar sifatida taqdim qilishga urinayotgan, shu boisdan iqtisodiy targ'ibot tadbirlarini aynan shu manfaatlar yo'lida tashkil qilishga oshiqayotgan jamoatchilik tashkilotlari ham paydo bo'layotganini e'tirof etmoq kerak.

Zamonaviy dunyoda iqtisodiy targ'ibot jamoatchilik fikriga tizimli ta'sir qilish, muayyan iqtisodiy qarashlarni shakllantirishning kuchli manbaiga aylandi. Shu boisdan davlat organlari, xususi kompaniyalar, jamoat tashkilotlari uni eng maqbul shakllarda amalga oshirishga, yangi va yangi kreativ shakllarini ishlab chiqishga, bu shakllarni faol amaliyotga tatbiq etishga harakat qilmoqdalar. Jumladan, ko'pgina mamlakatlarda davlat organlari bunday targ'ibotni iqtisodiy savodxonlikni yuksaltirishga qaratilgan ta'lim va ma'rifiy tashabbuslarni ro'yobga chiqarish orqali amalga oshirishga urinmoqdalar[13:36]. Bu chora-tadbirlar nafaqat kishilarning iqtisodiy ongini yuksaltirishga, balki muhim iqtisodiy dasturlarni ro'yobga chiqarish uchun zarur bo'lgan amaliyotni, fuqaroviy ishtirokni ham shakllantirishga xizmat qilmoqda. Darhaqiqat, texnologik taraqqiyot jadallashib borayotgan bugungi globallashuv sharoitida iqtisodiy savodxonlik ham shaxsning, ham jamiyatning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashga qodir bo'lgan jiddiy omilga aylanmoqda[14:143]. E'tiborli jihati shundaki, iqtisodiy savodxonlikni yuksaltirishga qaratilgan ta'lim va ma'rifiy tashabbuslari tizimli ravishda amalga oshirilmoqda. Bu borada oliy, o'rta maxsus va o'rta ta'lim muassasalarining o'quv dasturlariga maxsus fanlarni tatbiq qilish, iqtisodiy ta'lim markazlari ishini yo'lga qo'yish, onlayn kurslar tashkil etish, iqtisodiy bilimlarni yetkazishga mo'ljallangan mobil ilovalar yaratish kabi choralardan keng foydalanilmoqda[15:76].

Xususi kompaniyalarning iqtisodiy targ'ibotida reklama asosiy shakl sifatida saqlanib qolmoqda. Uning yordamida iste'molchining turli tovarlar va xizmatlar haqidagi tasavvurlari, muayyan iste'molchilik madaniyati qaror toptirilmoqda. Misol uchun, Apple yoki Tesla kabi muvaffaqiyatli kompaniyalarning reklamalari nafaqat mahsulotlarning innovatsion xususiyatlari haqida ma'lumot berishga, balki iste'molchi tuyg'ulariga ta'sir ko'rsatish orqali uning shu brendga qiziqishi va ijobiy munosabatini yaratishga mo'ljallangan[16]. Bugungi kunda reklama kompaniyalarning bozordagi mavqeyini yuksaltirishga, ishlab chiqaruvchi va iste'molchi o'rtasidagi aloqalarni mustahkamlashga xizmat qilmoqda. Ayrim kompaniyalar esa muayyan mahsulotga ehtiyojni, talabni yuzaga keltirishda ham reklamadan faol foydalanmoqdalar. Bundan tashqari, reklama kompaniyalarga mavjud ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy shart-sharoitlarga moslashish, yangi bozorlarga chiqish imkoniyatini ham taqdim qilmoqda[17:5].

Jamoat tashkilotlari esa o'z iqtisodiy targ'ibotlarida ommaviy axborot vositalari, televideniye va internet-nashrlar uchun materiallar tayyorlash shakliga ustuvorlik bermoqdalar. Jumladan, ommaviy axborot vositalari orqali tarqatilgan mahsulotlar ularga maqbul jamoatchilik fikrini shakllantirishga yo'naltirilmoqda. Jamoat tashkilotlari televideniyeining vizual jozibadorligi va keng qamrovliligidan ham oqilona foydalanmoqdalar. Uning yordamida tarqatilgan illyustrativ misollar, ekspert suhbatlari va tahliliy dasturlar

murakkab iqtisodiy jarayonlarga doir ma'lumotlarni keng ommaga yetkazish imkonini bermoqda[18:129]. Internet-nashrlar esa jamoat tashkilotlariga iqtisodiy targ'ibotning interaktivligini ta'minlashda qo'l kelmoqda. Ijtimoiy tarmoqlar, iqtisodiy masalalarga bag'ishlangan bloglar va podkastlar iqtisodchi va tahlilchilarga o'z fikrlarini real vaqt rejimida bayon etish, turli muammolarni jamoatchilik ishtirokida muhokama qilish, manfaatdor davralar bilan fikr almashish imkonini bermoqda. Bugungi kunda YouTube yoki TikTok kabi platformalar iqtisodiy g'oyalarni targ'ib qilish ishlariga yanada ijodiy yondashish imkoniyatlarini taqdim qilmoqda[19:107].

Davlat organlari, xususiy kompaniyalar va jamoat tashkilotlari tomonidan amalga oshirilayotgan iqtisodiy targ'ibot shakllari murakkablashgani sayin uning yangi va yangi uslublari vujudga kelmoqda. Boshqacha aytadigan bo'lsak, bugungi kunda iqtisodiy targ'ibot subyektlari o'z faoliyatlarida ko'plab uslublardan faol foydalanmoqdalar. Mavzuga bag'ishlangan ilmiy manbalarda jamlangan ma'lumotlarga qarab xulosa chiqaradigan bo'lsak, mazkur uslublarning o'zining mutlaqo behisobliligi va turli-tumanligi bilan xarakterlanadi. Buning ustiga, targ'ibot subyektlari vaziyat taqozosidan kelib chiqib, uning yangidan yangi ko'rinishlarini kashf etishni kanda qilmayotirlar.

Xulosa. Xullas, yangi asrga kelib iqtisodiy targ'ibot sistemasi targ'ibot deb atalmish megasistemaning o'ziga xos qismiga, ijtimoiy faoliyatning murakkab turlaridan biriga aylandi. Biroq uning takomil topish davri nihoyasiga yetmagan ko'rinadi. Aftidan, yaqin kelajakda iqtisodiy targ'ibot sistemasi zamonaviy texnologiyalarning joriy etilishi, yangi ijtimoiy talablarning tatbiq qilinishi evaziga yanada jiddiy o'zgarishlarga duch keladi. Axborot asrida raqamlashuv tendensiyalariga monand ravishda iqtisodiy targ'ibotning ham raqamli tus olishi shubha uyg'otmayapti. Ijtimoiy tarmoqlar va video almashish platformalarining shiddat bilan rivojlanib borayotgani iqtisodiy targ'ibot sistemasini ham yangi vositalar bilan boyitadi. Bundan tashqari, yaqin kelajakda sun'iy intellektning ravnaq topishi auditoriyani segmentlarga ajratish va targ'ibot kontentini individuallashtirilgan tarzda yetkazish imkoniyatlarini kengaytiradi. Bir so'z bilan aytganda, yaqin yillarda iqtisodiy targ'ibot sistemasini tub sifatiy o'zgarishlar davri kutib turibdi.

Xulosa qiladigan bo'lsak, XXI asrda targ'ibot sistemasi postmodern jamiyatni vujudga keltirgan omillar bilan hamohang tarzda takomil topdi hamda bir necha sistemani o'z ichiga olgan megasistemaga aylandi. Iqtisodiy ahamiyatga molik g'oyani tarqatish orqali jamoatchilikda muayyan iqtisodiy nuqtai-nazarni, munosabatni va xulq-atvorni shakllantirishga qaratilgan jarayon bo'lgan iqtisodiy targ'ibot ushbu megasistemada markaziy o'rinni egallamoqda.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Majidov M. A. Postmodern jamiyatda shaxs transformatsiyasining ijtimoiy-falsafiy masalalari.- T.: Mahalla va oila, 2023.- B.56.
2. Андросов В. В. Экономическая политика государства: вопросы методологии.// Социально-экономические явления и процессы, 2010, №2.- 8-11-с.
3. Ефимова Е.А. К вопросу о структурных особенностях автомобильной рекламы.// Научная мысль Кавказа, 2012, №4.- 148-152-с.
4. Аниськина Н.В., Зарубалова О.А. Особенности средств воздействия в рекламе косметики: гендер-ный аспект.// Ярославский педагогический вестник, 2014, №1.- 109-114-с.

5. Коваленко Е.В., Тарновский А.А. Сущностная характеристика профсоюзной деятельности как гарантии прав трудящихся.// Образование и право, 2023, 97-102-с.
6. Гуцул Т.А. Деятельность общественных экологических организаций.// Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук, 2016, №10-1.- 194-196-с.
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. "O'zbekiston-2030" strategiyasi to'g'risida".// www.lex.uz/ru/docs/6600413.
8. Ососко Я.С., Иванова А.Е. Торговые войны: историко-экономический аспект.// Научные записки молодых исследователей, 2019, №4.- 5-10-с.
9. Гордиенко Д.В. Торговая война и санкционная борьба США и КНР.// Вестник Московского фи-нансово-юридического университета, 2021, №1.- 71-с.
10. Голд Н., Гугелев А.В., Чистякова С.В. Влияние социальной миссии в стратегии успеха (на приме-ре компании Unilever".// Промышленность: экономика, управление, технологии, 2017, №1.- 9-15-с.
11. Сейфуллаева М.Э., Падалкина О.С. Маркетинговая стратегия табачных корпораций с учетом принципов маркетинга 3. 0.// Вестник Воронежского государственного университета инженерных техноло-гий, 2013, №1.- 237-241-с.
12. Стоянов А.С., Урывина А.В. Реклама фастфуда как фактор культуры питания.// Гуманитарные исследования Центральной России, 2021, №4.- 94-101-с.
13. Новикова О.Н. Экономическая грамотность и ее структура.// Национальная ассоциация ученых, 2020, №62-2.- 36-39-с.
14. Гайрбеков М.С., Покрытан П.А., Чапаев Х.Г. Популяризация экономических знаний в условиях современного экономического кризиса.// Фундаментальные исследования, 2017, №5.- 143-148-с.
15. Ступникова О.Е., Гукасова Н.Р. Развитие экономической грамотности обучающихся в школе.//Вестник экспертного совета, 2015, №3.-76-85-с.
16. Margalit L. What Tesla Gets That Apple Understood Before It.// cmswire.com, 2021, September 9.
17. Оришев А.Б. Реклама: определение понятия, экономическая роль и ее особенности в России.// Бизнес и дизайн ревю, 2016, №4.- 5-с.
18. Акопян Н.А. Роль телевидения в формировании культурных стереотипов в современном россий-ском обществе.// Наука. Инновации. Технологии, 2009, №5.- 129-134-с.
19. Шестёркина Л.П., Борченко И.Д. Основные характеристики новых социальных медиа.// Ученые записки Забайкальского государственного университета, 2014, №2.- 107-111-с.

Received: 16 March 2025

Accepted: 5 April 2025

Published: 15 April 2025

Article / Original Paper

THE DEVELOPMENT OF MYSTICISM IN CENTRAL ASIA: THE LEGACY OF THE 9TH-12TH CENTURIES

Evatov Salimjon,

Phd, Senior Lecturer,

Fergana State University

E-mail: s.evatov@mail.ru

Abstract. Mysticism is an integral part of the religious culture of the peoples of the East. Observing research on the formation of mysticism in Central Asia, firstly, researchers from different countries of the world have expressed different opinions about mysticism mainly on the history, formation and development of the Sufi doctrine and the ideas put forward in it, relying on the views that were prioritized in their circle. Secondly, mysticism in Central Asia has been studied as a component of the mysticism of other regions, in particular, Khorasan. Thirdly, we can observe that the mysticism of Central Asia began to be studied mainly from the time of the 12th century sects. This article focuses on the review of research on the formation of mysticism-philosophical ideas in Central Asia in the 9th-12th centuries, and, along with the sources created in the Middle Ages on the topic, gives a wide place to scientific research conducted by researchers from the East and West in the 20th - 21st centuries.

Keywords: mysticism, philosophy, society, religious-philosophical doctrine, mysticism doctrine, mysticism thought.

MARKAZIY OSIYODA TASAVVUFİY TAFAKKUR RIVOJI: IX-XII ASRLAR MEROSI

Evatov Salimjon,

Phd, katta o'qituvchi,

Farg'ona davlat universiteti

Annotatsiya. Tasavvuf Sharq xalqlari diniy madaniyatining ajralmas qismi hisoblanadi. Markaziy Osiyoda tasavvufning shakllanishiga doir tadqiqotlarni kuzatar ekanmiz, birinchidan, dunyoning turli davlatlaridagi tadqiqotchilar tasavvuf haqida asosan o'zlarining doiralarida ustuvor bo'lgan qarashlarga tayangan holda so'fiylik ta'limotining tarixi, shakllanishi va rivojlanishi hamda unda ilgari surilgan g'oyalar haqida turlicha fikrlar bildirganlar. Ikkinchidan, Markaziy Osiyodagi tasavvuf boshqa hududlar, xususan, Xuroson tasavvufining tarkibi sifatida o'rganilgan. Uchinchidan, Markaziy Osiyo tasavvufi asosan XII asr tariqatlar davridan boshlab tadqiq qilina boshlanganligini kuzatishimiz mumkin. Mazkur maqolada IX-XII asrlarda Markaziy Osiyoda tasavvufiy-falsafiy g'oyalarning shakllanishiga doir tadqiqotlar sharhiga e'tibor qaratilib, mavzuga doir o'rta asrlarda yaratilgan manbalar bilan bir qatorda XX — XXI asrda Sharq va G'arb tadqiqotchilari tomonidan olib borilgan ilmiy izlanishlarga keng o'rin berilgan.

Kalit so'zlar: tasavvuf, falsafa, jamiyat, diniy-falsafiy ta'limot, tasavvufiy ta'limot, tasavvufiy tafakkur.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I4Y2025N31>

Kirish. Jahonda o'rta asr musulmon sharqidagi diniy-falsafiy ta'limotlar insoniyat tsivilizatsiyalari tarixida o'ziga xos gnoseologik va teologik mohiyati bilan zamonaviy bilimlarning nazariy asoslari sifatida e'tirof etilmoqda. O'rta asr islom ulamolari, mutafakkirlari qarashlari negizidagi insonparvarlik, haqiqatsevarlik, dunyoni bilish, ma'naviy-ruhiy tarbiya,

diniy, dunyoviy bilimlar uyg'unligini ta'minlash, aqliy va axloqiy etuklikka erishish haqidagi g'oyalari zamonaviy, ma'rifatli, barqaror jamiyatbarpo etishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, globallashuv jarayonlari sababli ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlarkeskin tus olayotgan hozirgi davrda o'sib kelayotgan yosh avlodni har tomonlama intellektual salohiyatli, ma'naviy etuk qilib tarbiyalash, turli g'ayriinsoniy g'oyalar ta'siridan asrashda ajdodlarimizning insonparvar maqsadlarga yo'naltirilgan gnoseologik, teologik qarashlari orqali echim topish zarurati bugungi kunda o'zining ilmiy-nazariy ahamiyatini saqlab qolmoqda.

Dunyoning nufuzli ilmiy tadqiqot markazlari, ta'lim muassasalarida Sharq mutafakkirlarining jahon ilm-fani va falsafasitaraqqiyotiga qo'shgan hissasini baholash hamda gnoseologik va teologik qarashlarning tutash nuqtalarini aniqlash, ularning gumanistik kontseptsiyalariga oid fundamental tadqiqotlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, bugungi zamonaviy falsafa musulmon sharqidagi teologik va gnoseologik qarashlar sintezlashuviga oid qarashlarnio'rganish bo'yicha klaster nazariyalarni ilgari surmoqda. Bu nazariyalar diniy va dunyoviy qadriyatlar integratsiyasi, umuminsoniy qadriyatlarning yagona negizda uyg'unlashuvi va epistemologik muammolarining hali etarlicha o'rganilmaganligi, yangicha yondashuvlar, zamonaviy keng tarmoqli tadqiqotlar zaruratini yuzaga keltirmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Miromonovich Mirziyoyev ta'kidlaganidek: "Buyuk mutafakkir va alloma bobolarimizning ma'rifatli jamiyat to'g'risidagi g'oyalari, orzu-umidlari va armonlari, o'ylaymanki, ko'pchiligimizga yaxshi tanish... Ajdodlarimizning ana shunday asriy intilishlarini ro'yobga chiqarish uchun ta'lim va ma'rifat tizimini takomillashtirish, mamlakatimiz kelajagi bo'lgan yoshlarni zamonaviy bilim olishga yo'naltirish, barkamol shaxsni tarbiyalash zarurligini yaxshi anglaymiz"

Mamlakatimizda ma'rifatli, ma'naviy-ruhiy etuk, intellektual salohiyatli yoshlarni tarbiyalashda ajdodlar ilmiy-ma'naviy merosini har tomonlama chuqur o'rganish va targ'ib etishga, ularning zamon ruhiga mos g'oyalaridan yosh avlodni munosib vorislar qilib tarbiyalashga alohida e'tibor qaratilmoqda. Bu borada o'rta asr musulmon sharqi allomalarining islom dinining insonparvarlik mohiyatini targ'ib etuvchi gnoseologik va teologik ta'limotlaridagi gumanistik kontseptsiyalar negizda shakllangan konstruktiv ahamiyatga ega falsafiy g'oyalarini har tomonlama ilmiy-nazariy tadqiq etish zaruratini yuzaga keltirmoqda.

Jahon ilm-fanida tasavvuf tariqatlari, uning mazmun-mohiyati, kelib chiqish tarixi, so'fiylik tariqatining shakllanishi, so'fiy tariqatlar tizimida malomatiylik va qalandariylikning o'rni, ularning vujudga kelishi va tarqalishi, rivojlanishi va tanazzuli sabablari tadqiqotlar olib borilmoqda.

Ma'lumki, tafakkur — bu insonning fikrlash, o'ylash, va tushunish jarayonidir. U ma'naviy, ruhiy va intellektual faoliyatni qamrab oladi. Tafakkur insonning muammolarni hal qilish, yangi g'oyalar yaratish, tushunchalarni aniqlash va o'zini anglash uchun zarur bo'lgan jarayonidir. Tasavvufiy tafakkur esa — bu tasavvuf (so'fiylik) doirasidagi ruhiy va ma'naviy fikrlash usulidir. U, asosan, insonning ichki olami, Alloh bilan aloqa va ruhiy poklanishga qaratilgan. Tasavvufiy tafakkur insonni o'zini anglashga, ruhiy rivojlanishga va ma'naviy olamdagi haqiqatlarni tushunishga yordam beradi.

Tasavvuf ta'limotlari, ayniqsa, Markaziy Osiyo hududida dastlabki shakllanish davridan boshlab islom an'analari doirasidagi ta'limot sifatida baholanadi. So'fiylardan dastlab shariatga

mustahkam amal qilishlari talab qilingan. Tasavvuf namoyandalarining islom aqidasi o'ziga xos talqinga ega ekanligi ko'pgina tadqiqotchilarning bu ta'limotlar ildizlarini boshqa din va falsafalardan qidirishga turtki bo'lgan bo'lsa ham, har bir g'oyaning islom ilmlarida o'ziga xos o'rni bor. So'fiylar bu g'oyalarga oddiy xalq tushungan ma'nodan boshqacharoq qo'shimcha ma'no berganlar. IX asrdan to XII asr tariqatlar davrigacha bo'lgan vaqt mobaynida Markaziy Osiyodagi tasavvufiy jarayonlar bir necha yo'nalishlar doirasida takomillasha bordi.

Birinchi yo'nalish hakimiya so'fiylik oqimi bo'lib, uning tasavvufiy g'oyalariga Abu Turob Naxshabiy orqali Balx va Basra tasavvuf muhiti ta'sir qilgan. Bu oqim asoschisi bo'lgan Hakim Termiziyning g'oyalarini keyinchalik Abu Bakr Varroq Termiziy, Abul Qosim Hakim Samarqandiy davom ettirganlar. Ikkinchi yo'nalish sayyoriya so'fiylik oqimi bo'lib, bu yo'nalishga Junayd Bag'dodiy bilan birga Bag'dod so'fiylik muhiti ta'sir ko'rsatgan. Bu oqimning asoschilaridan bo'lgan Abul Abbos Sayyoriyning ustozlari Abu Bakr Vositiy bo'lgan. Bu oqim g'oyalarini Abdulvohid ibn Ali Sayyoriy va boshqalar murid-murshidlik an'nalari asosida davom ettirgan. Uchinchi yo'nalish malomatiya so'fiylik oqimining Markaziy Osiyo sho'basini bo'lib, unga Nishopur so'fiylik muhitining ta'sirini ko'rish mumkin. Bu oqimning Markaziy Osiyo vakillari Abu Ja'far Farg'oniy va Umar Bob Farg'oniy bo'lib, ularning ta'limotlari ustoz-shogird an'nalari asosida davom ettirilgan. To'rtinchi yo'nalish Yusuf Hamadoniy orqali asoslangan[2, 4]. U Boyazid Bistomiy va Junayd Bag'dodiy g'oyalarini birlashtirgan holda o'ziga xos yo'nalishga asos solgan. Ushbu so'fiylik oqimlarida tasavvufiy-falsafiy ta'limotlar rivojlantirildi va yangi o'ziga xos g'oyalar bilan boyitildi. Markaziy Osiyo so'fiylik oqimlariga boshqa islom o'lkalarida mavjud bo'lgan tasavvuf maktablari g'oyalarining ta'siri kuchli bo'lgan. Markaziy Osiyo so'fiylik maktablari davri Hakim Termiziy nomi bilan bog'lanadi. Uning tasavvuf ta'limotlarini tizimlashtirish va nazariy asoslarini ishlab chiqish borasidagi harakatlarini butun islom olami ulamolari e'tirof etadi. Uning tasavvufiy g'oyalariga Damashq so'fiylaridan Abu Abdulloh Ahmad ibn Osim Antokiyning ta'siri katta bo'lgan[3, 58]. Shuningdek, Hakim Termiziy ta'limotlarida Balx, Bag'dod, Nishopur hamda Madina so'fiylik maktablari ta'sirini ham ko'rish mumkin[4, 19-20].

Natijalar va muhokama. Markaziy Osiyo hududidagi tasavvufiy tariqatlar IX asrdan boshlab vujudga kela boshlagan. Tariqatlarning shakllanish evolyutsiyasi, tadqiqotimizning ibtidosida qayd etganimizdek, bir necha bosqichlarda amalga oshgan va umumiy ma'noda quyidagi ravishda o'zgargan:

1. IX-X asrlarda Muhosibiy, Junayd Bag'dodiy, Abu Bakr, Kalobodiy, Abu Nasr Sarroj, Abdurahmon Sullamiy, Hujviriylarning fikriga ko'ra, tariqat asosan amaliy (qisman nazariy) uslub, axloqiy, psixologik qoidalar yig'indisidir. Bu davrda tariqat maqom va hol bilan bog'liq bo'lgan.

2. X-XII asr o'rtalarida pir, shayx, murshid va murid instituti avval Xurosonda vujudga kelib, keyin butun musulmon olamiga tarqalgan. Bu davrda tariqat ta'lim berish maktabiga aylangan va faqat maxsus kishilar doirasida kengayib, xalq ommasi orasida tarqalgan.

3. XII asrning oxirida silsila instituti to'la shakllandi va so'fiylik tariqatlari vujudga keldi[5, 64].

Tasavvufshunos olim X. S. Karomatov tasavvufning vujudga kelishi va taraqqiyot bosqichlarini alohida ajratishni taklif qiladi. Uning fikriga ko'ra, tasavvuf VII-VIII asrlarda asketizm, keyinchalik IX-X asrlarda mustaqil diniy-falsafiy va axloqiy ta'limot, XII asrning

oxirlariga kelib esa, tashkiliy va nazariy jihatdan shakllangan. Najmiddin Komilovning fikricha, tasavvuf tarixi ikki davrga, birinchidan, VIII-XI asrlar (asketizm davri) va ikkinchidan, XI-XIV asrlar (tasavvufning keng tarqalishi davri)ga bo'linadi.

Tasavvufning ilk o'rta asrlardan boshlab turli yo'nalishlarda rivojlanishini quyidagicha tasniflash mumkin:

1. IX–XI asrlarda tavhid asoslarini chuqurlashtirish, fano (yo'qlik) va baqo (borliq) tushunchalari, vahdat va kasrat, Xudoga (vosil bo'lish) singish masalalari o'rganilgan;

2. XIII asr o'rtalaridan boshlab, tafakkuriy-aqliy yo'nalish “vahdat ul-vujud” etakchilik qilgan:

3. XIV-XV asrlar tasavvufning irfoniy, diniy-falsafiy masalalari, haqiqatni bilishga erishishning nazariy muammolari o'rganila boshlandi.

Yuqoridagi tasniflar tasavvufning rivojlanish bosqichlarini to'la ochib bera olmasligi, bizga noma'lum tomonlar ham bo'lishi mumkin, lekin shu bosqichlarga tayanib, mushohada yuritadigan bo'lsak, Markaziy Osiyoda shakllangan tariqatlar ham xuddi shunday tasavvufning har qanday rivojlanish jarayonlari singari ular bilan hamohang tarzda taraqqiy etganiga guvoh bo'lamiz.

Garchi tasavvuf ilk oqimlari va yo'nalishlarining vujudga kelishi dastlab Kufa, Bag'dod, Basra, Misr kabi madaniy markazlar bilan bog'liq bo'lsa ham, keyingi davrlarda Markaziy Osiyoda, xususan, butun islom olami miqyosida hakimiylik, sayyoriylik, yassaviylik, xojagon-naqshbandiya va kubraviylik kabi yirik tasavvuf tariqatlari vujudga keldi va rivojlandi.

Markaziy Osiyoda nafaqat tasavvuf tariqatlari balki tariqatga asos solmagan bo'lsada, buyuk mutasavviflar etishib chiqqani va butun tasavvuf olamida katta obro'-e'tibor qozongan ilk tasavvuf namoyandalarini ko'rish mumkin. Jumladan, Buxoroda yashab ijod etgan Abu Bakr Kalobodiy (vaf. 990 yoki 995 y.) alohida ko'rsatib o'tish o'rinli. Mutasavvifning islom olamidagi eng birinchi tasavvufiy asarlardan biri hisoblangan “At-Ta'arruf li-mazhabi ahli-t-tasavvuf” asari hozirga qadar ham tasavvuf sohasidagi qomusiy manba hisoblanadi. Asar tasavvuf nazariyasi va amaliyoti to'liq bayon etilgani bilan diqqatga sazovordir.

Abu Bakr Kalobodiyning tasavvuf sohasida amalga oshirgan eng katta xizmati shundaki, o'zining «At-ta'arruf» asarida an'anaviy islom va tasavvuf orasida muayyan o'rtacha yo'l topishga harakat qilgan. Abu Bakr Kalobodiy “At-ta'arruf” asaridan tashqari “Bahrul-favoid fi ma'onil axbor” (بحر الفوائد في معان الأخبار) (“Xabarlarining ma'nolarida foydalar ummoni”) singari kitobida tasavvuf ta'limoti, tarixi, tariqatlari, so'fiylarning botiniy olami, komillik darajalari, ishorat hamda muomalot to'g'risidagi tushuncha va qarashlari tasavvufiy-falsafiy, ilmiy-nazariy tomondan tahlil qilingan. Abu Bakr Kalobodiy tasavvufiy qarashlarining muhim xususiyati shundaki, u insonning zohiriy va botiniy olamini bir-biridan ajratmaslik, odob-axloq, nafs va ruh, qalb tarbiyasi orqali insonda qudratli birlik tuyg'usini yaratish tajribalari hamma zamonlarda zarur bo'lgan ko'rsatgichlar bo'la olishini asoslab berganligidir. Abu Bakr Kalobodiyning “At-Ta'arruf” asariga sharh yozgan mutasavviflardan biri Xoja Abu Ibrohim Ismoil ibn Muhammad ibn Abdulloh al-Mustamliy al-Buxoriydir. U taxminan 968-970-yillar atrofida Buxoro shahrida dunyoga kelib, 1043-yilda ana shu shaharda olamdan o'tgan. Mustamliy Buxoriy o'zidan ikkita asar qoldirgan bo'lib, ulardan biri bizgacha etib kelmagan Qur'onning forsha tafsiri, ikkinchisi esa Abu Bakr Kalobodiyning arab tilida yozilgan “At-Ta'arruf” asariga sharh sifatida yozilgan va ushbu tadqiqotga manba bo'lgan forsha “Sharh at-Ta'arruf” asaridir. Mustamliy Buxoriyning “SHarh at-Ta'arruf” asarida tasavvufning mohiyati,

ruknlari, maqom va hollarning ta'rif, tavsifi, chegarasi, turlari, ketma-ketligi hamda o'zaro aloqadorligi, ma'rifat va boshqa tasavvufga oid masalalar yoritilgan. Mustamliy Buxoriy tasavvufning nazariyotchi olimi sifatida ko'zga tashlansa-da, hadis, fiqh va kalom ilmi sohalar, dunyoviy ilmlar: matematika, astronomiya, tibbiyot, kimyo va mineralogiya kabilarning ham bilimdoni hisoblangan. Hozirga kunga qadar tadqiqotchilar o'rtasida Abul Hasan Hujviriyning "Kashf ul-mahjub" asari tasavvufga oid fors tilida yozilgan ilk manba h. Tadqiqotchi K.Rahimovning fikricha, Mustamliy Buxoriyning "Sharh at-Ta'arruf" asari fors tilida yozilgan ilk manba bo'lib hisoblanadi. Mustamliy Buxoriy o'z asarini shariat va kalom, mo'taziliylar o'rtasida tasavvufga nisbatan olib borilayotgan tazyiqlardan asrash, tasavvufning shar'iy ilmlardan ekanligini isbotlash, an'anaviy islom va tasavvuf o'rtasidagi mo'tadil yo'lni ko'rsatib berish maqsadida ta'lif etgan. Mustamliy Buxoriyning "Sharh at-Ta'arruf" asari o'zidan keyingi davrlarda yozilgan "Kashf ul-mahjub", "Risoi Qushayriya", "Tazkiratul avliyo", "Faslul xitob", "Nafaxot ul-uns", "Nasoyim ul-muhabbat" kabi asarlarning mazmun-mundarijasini yozishda katta ta'sir ko'rsatgan.

Xulosa. Markaziy Osiyodagi mavjud madaniy taraqqiyot, falsafiy ilmlarning yoyilishi va uning natijasida yuzaga kelgan siyosiy-aqidaviy oqimlarga qarshi g'oyaviy kurash zaruratining yuzaga kelishi, shuningdek, islom dini va uning mohiyatini anglashda ratsional-emotsional bilish uslubining takomillashuvi tasavvufiy-falsafiy ta'limotlarning shakllanishiga olib keldi.

Markaziy Osiyo tasavvufi vakillarining asosiy qismi hanafiy faqihlar, muxaddislar va kalom ilmi namoyandalari bo'lib, ular turli aqidaviy-falsafiy oqimlarning g'oyalariga qarshi o'z ta'limotlarini yaratdilar va bu tasavvufda ham o'ziga xos tarzda aks etdi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Sh.M.Mirziyoyev. Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi. To'ldirilgan ikkinchi nashri. – Toshkent, "O'zbekiston" nashriyoti, 2023. -B.275
2. Komilov N., Yoqubov A. Markaziy Osiyo xalqlari tafakkuri rivojida tasavvufning tutgan o'rni (X-XV asrlar). –Toshkent: Akademiya, 2005. –B.4.
3. Uvatov U. Al Hakim at-Termiziy. O'zbekiston – buyuk allomalar yurti. Imom Buxoriy xalqaro markazi. tuzuvchi va nashrga tayyorlovchi Ubaydullo Uvatov. – Toshkent: Ma'naviyat, 2010. –B. 58-69.
4. Усманов И. Хаким Тирмизи [Текст]. И.Усманов, М.Зуфарова; Ответственный редактор Шейх А.Мансур: Ташкентский исламский университет, Научно-исследовательский центр исломоведения, Управление Мусульман Узбекистана. – Ташкент, "Movorounnahr" 2016. – С.19-20.
5. Komilov N. Komillik tariqati. Tafakkur-1998. -№1.
6. Evatov, S. S. (2024). MARKAZIY OSIYODA TASAVVUFIY-FALSAFIY TA'LIMOTLAR VUJUDGA KELISHINING TARIXIY-MADANIY ASOSLARI. *Central Asian Journal of Multidisciplinary Research and Management Studies*, 1(10), 79-84.
7. Ганиев, Б. С., & Эватов, С. С. (2020). ЗНАЧЕНИЕ И РОЛЬ ИСЛАМСКО-ТЕОРЕТИЧЕСКОГО (СУФИЙСКОГО) УЧЕНИЯ НАКШБАНДИЯ В ДУХОВНО-ПРОСВЕТИТЕЛЬСКОМ ВОСПИТАНИИ МОЛОДЕЖИ. In *I Международный форум "Богословское наследие мусульман России"* (pp. 253-256).
8. EVATOV, S. (2024). ISLOM ILOHIYOTSHUNOSLIGI VA UNING HUQUQIY TIZIMI. *Молодые ученые*, 2(19), 55-57.

Received: 16 March 2025

Accepted: 5 April 2025

Published: 15 April 2025

Article / Original Paper

THE PHILOSOPHY OF POLITICS AND GOVERNANCE IN ISLAMIC TEACHINGS

Turobov Yorqinjon Yoqub o'g'li

Senior Lecturer,

Department of Social Sciences,

Renaissance Education University

Abstract. This article conducts an in-depth analysis of the influence of Islamic teachings on the philosophy of politics and power in Central Asia. The widespread adoption of Islam in Central Asia during the 7th-8th centuries led to a transformation of the region's political, social, and cultural structure, resulting in the formation of an Islamic system of governance. The article particularly emphasizes that Islamic Sharia and Fiqh serve as the moral and legal foundation for state governance, and that the primary aim of power in Islam is to maintain stability and order within society.

Keywords: Islam, political philosophy, power, law, state governance, fiqh, hadith, justice.

ISLOM TA'LIMOTIDA SIYOSAT VA HOKIMIYAT FALSAFASI

Turobov Yorqinjon Yoqub o'g'li

Renessans ta'lim universiteti

Ijtimoiy fanlar kafedrası

katta o'qituvchi

E-mail: turobovyorqinjon@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqola, Markaziy Osiyoda islom ta'limotining siyosat va hokimiyat falsafasiga ta'sirini chuqur tahlil qiladi. VII-VIII asrlarda islomning Markaziy Osiyoda keng tarqalishi, mintaqaning siyosiy, ijtimoiy va madaniy tuzilmasini o'zgartirib, islomiy boshqaruv tizimini shakllantirishga olib keldi. Islom shariat va fiqhining davlat boshqaruvida axloqiy va huquqiy asos sifatida xizmat qilishi, islomda hokimiyatning asosiy maqsadi jamiyatda barqarorlik va tartibni saqlash ekanligi, maqolada alohida ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: islom, siyosat falsafasi, hokimiyat, huquq, davlat boshqaruvi, fiqh, hadis, adolat.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I4Y2025N32>

Kirish. VII-VIII asrlarda islom Markaziy Osiyoda keng tarqala boshladi. Bu jarayon hududning siyosiy va ijtimoiy tuzilishini o'zgartirib, islomiy tamoyillarga asoslangan boshqaruv tizimini shakllantirdi. Islom qonunlari – shariat va fiqh – davlat boshqaruvida axloqiy va huquqiy asos sifatida xizmat qildi. Markaziy Osiyoning ilm-fan va falsafa markazlarida – Buxoro, Samarqand, Xiva kabi shaharlarda – islom olimlari siyosiy-falsafiy g'oyalarni rivojlantirdilar. Forobiy, Ibn Sino va Beruniy kabi allomalar islom falsafasi bilan yunon falsafasini uyg'unlashtirgan holda siyosiy g'oyalarni takomillashtirdilar.

Abbosiylar xalifaligi davrida Markaziy Osiyo xalqlari islom davlatining bir qismi bo'lib, ular siyosiy tuzilish va boshqaruv tamoyillarini islom asosida rivojlantirdi. Islom ta'limoti siyosat va hokimiyat masalalarida axloqiy va huquqiy tamoyillarni belgilaydi. Bu tamoyillar Qur'oni Karim va Payg'ambar Muhammad (s.a.v.) ning sunnatlarida aks etgan. Islomda adolat

siyosiy hokimiyatning asosiy vazifasi sifatida ko'riladi. Qur'onda "Alloh adolat qilishni va yaxshilik qilishni buyuradi" (Nahl surasi, 90-oyat), «Niso» surasi 59-oyatida «Ey mo'minlar, Allohga itoat qilingiz va payg'ambarga hamda o'z'laringizdan bo'lgan (musulmon) hokimlarga bo'ysuningiz!» deyiladi. Islom ta'limotiga ko'ra, hokimiyat Allohning ishonib topshirgan vazifasi bo'lib, har bir rahbar o'z boshqaruvi uchun javobgardir. Payg'ambar (s.a.v.) hadislaridan birida: "Har biringiz cho'ponsiz va qo'l ostingizdagilarga mas'ulsiz", deya ta'kidlangan.

Tadqiqotning usullari. G'azzoliy, Nizom-ul-Mulk, Burhoniddin Marg'inoniy, Amir Temur, Alisher Navoiy, Koshifiy va Zahiriddin Muhammad Bobur kabi buyuk mutafakkirlar o'z asarlari orqali o'z davrlarining siyosiy, ijtimoiy va falsafiy tamoyillarini mukammal tarzda ifodalaganlar. Ularning g'oyalari faqat o'sha davrning intellektual muhitini aks ettirmasdan, balki o'sha paytdan keyingi asrlar, jumladan, zamonaviy siyosiy tafakkurga ham katta ta'sir ko'rsatgan.

G'azzoliy va Nizom-ul-Mulkning siyosatga oid qarashlari insoniyat tarixida siyosiy boshqaruvning ma'naviy va axloqiy jihatlarini chuqur o'rganishning asosini tashkil etadi. Ular davlat boshqaruvining asosiy prinsiplari sifatida adolat, inson huquqlari va jamiyat barqarorligini ta'kidlagan. Bu fikrlar zamonaviy siyosiy tamoyillarda, ayniqsa, demokratik qadriyatlar va huquqiy davlat tamoyillarida o'z aksini topgan. Burhoniddin Marg'inoniy va Amir Temur siyosiy-falsafiy qarashlarini o'z zamonasining real sharoitlariga moslashtirib, davlat boshqaruvining mustahkamligi va hokimiyatning markazlashtirilgan tuzilishini muhim deb bilgan. Ularning fikrlariga ko'ra, davlat rahbari kuchli va aqlli bo'lishi kerak, chunki davlatning barqarorligi va xalqning farovonligi aynan rahbarning axloqiy fazilatlariga bog'liqdir. Bu g'oya hozirgi O'zbekiston siyosatida, ayniqsa, davlatning markazlashtirilgan boshqaruvining barqarorligini ta'minlashga qaratilgan siyosiy yondashuvlar bilan uzviy aloqadordir. Alisher Navoiy va Koshifiy esa ijtimoiy adolat va inson huquqlari masalalarini o'rganishda muhim o'rin tutgan. Navoiyning insonparvarlik va mafkura sohasidagi qarashlari, shuningdek, Koshifiyning ilm-fan va tafakkurga bo'lgan e'tibori bugungi kunda ham ijtimoiy rivojlanish va ta'lim-tarbiyaga doir tamoyillarni shakllantirishda o'z ta'sirini ko'rsatmoqda. Zahiriddin Muhammad Boburning siyosiy, madaniy va falsafiy qarashlari bilan o'ziga xos yo'nalishda, milliy va jahondagi siyosiy jarayonlarni yanada chuqurroq anglashga yordam beradi. Bu g'oyalar zamonaviy O'zbekistonning xalqaro aloqalar, iqtisodiy siyosat va madaniy merosni saqlashga qaratilgan siyosatida ham muhim o'rin tutadi.

Natijalar. Imom G'azzoliyning "Kimyoi saodat" asarida davlat rahbari jamiyatning yuragi, odamlarning dono va diyonatli rahbar atrofida uyushishi Haq taolo xohishiga muvofiq, degan g'oya ifodalangan. Mutafakkir fikricha, odamlar tinimsiz mol-dunyo talashib, bir-biriga dushmanlik qilavergani sababli davlat (saltanat) va siyosat, qozilik, hukumat, qonunlarni fiqh qonunshunoslik ilmlari kelib chiqqan. Shu sababdan, dunyoning ashg'oli (mashg'ulotlari) to'la (ko'p) bo'lib, odamlar rohi saodatni gum (yo'q) qilurlar. Bas, odam u dunyoga yolg'iz ketishni, o'zlarini va Haq Taoloni faromush qilubdilar (unutib ko'yibdilar).[1] G'azzoliy siyosatni "insonning bu dunyodan boshqa dunyoga bo'lgan harakatining muqaddimasi" deb ta'riflaydi. Shu bilan birga, mutafakkir uchun "dunyoviy hayot" boshqa dunyoga tayyorgarlikning boshlang'ich nuqtasi bo'lib xizmat qiladi.

G'azzoliy nafaqat inson masalalari, balki jamiyat va davlat qurilishi munosabatlari bilan ham shug'ullanganligiga guvoh bo'lamiz. Bu borada u shunday yozadi: — "Bas, odam hamma hojatini o'zi tamom qilolmas. G'ayriga hojati tushgan sababdin xalqaro xusumat paydo bo'lur.

Va har kishi o'z haqqiga rizo bo'lmay, bir-biriga qasd qilurlar. Bu vajhdin yana uch sifatga hojat tushar. Biri saltanat va siyosat, yana biri qazo(qozilik) va hukumat, yana biri sifat fiqh kim, muning birla siyosat va saltanat qonunini xalqg'a joriy qilg'ay". [2]

Shuni ta'kidlash muhimki, davlatchiligimiz tarixida davlat boshqaruviga doir asar yozib qoldirgan yagona hukmdor Amir Temur hisoblanadi. "Jahongirlik qilishga kirishganimda, — deb yozadi Sohibqiron Saltanatni boshqarish qoidalari haqida, — to'rt narsani xotiramda mahkam saqladim. Birinchisi — qaysi mamlakatni zabt etmoqchi bo'lsam, to'g'ri tadbir va maslahat bilan ish yuritdim. Ikkinchisi — xatoga yo'l qo'ymaslik uchun har bir ishni puxta o'ylab, hushyorlik va ehtiyotkorlik bilan amalga oshirdim... Uchinchisi — uch yuz o'n uch asil, zotdor, jasur va aqlli yigitlarni atrofimga to'pladim... To'rtinchisi — qaysi ishni tadbir va choralalar bilan hal qilish mumkin bo'lsa, unda qilich ishlatmadim".[3] Shunday ekan, Amir Temur va temuriylarning siyosiy-falsafiy qarashlari Markaziy Osiyo mutafakkirlari va davlat arboblarning siyosiy-huquqiy merosini o'rganishda sohibqiron Amir Temurning hokimiyat va uni boshqarish to'g'risidagi qarashlarini o'rganish alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki, Amir Temurning siyosiy qarashlari o'z davri ma'naviyati va davlat boshqaruvi bilan bevosita bog'liq. "Temur tuzuklari"da davlat tizimi, davlatdagi lavozimlarning vazifasi, undagi turli toifalar va ularga munosabat, davlatni boshqarishga asos bo'lgan qoidalar, qo'shinlarning tuzilishi, uni boshqarish, ta'minlash, rag'batlantirish, qo'shin turlarining tutgan o'rni va o'zaro munosabati kabi masalalar bayon etilgan.

Siyosat falsafasidagi muhim yo'nalishlardan biri siyosat va axloqning o'ziga xos munosabatlarini falsafiy tahlil qilishda buyuk faylasuf shoir Alisher Navoiy merosi alohida ahamiyatga ega. Uning boshqaruvda hukmdorning adolatga amal qilishi va yuksak tafakkurga ega bo'lishi haqida g'oyalari bugungi kunda ham boshqaruv tizimida turli ziddiyatli vaziyatlar yuzaga kelmasligining oldini olishda amaliy ahamiyatga egadir.[4] Alisher Navoiy o'zining vazirlik faoliyatida hukmdor va xalq o'rtasida kechgan munosabatlarni sinchkovlik bilan o'rganadi va hukmdorning yuksak axloqqa ega bo'lishi, xalq manfaatini o'ylab boshqaruvni amalga oshirishigina umumfarovonlikni yuzaga keltirishi mumkin, degan xulosaga keladi. Jumladan. "Mahbub ul-qulub" asarida "...davlat ishi bilan mashg'ul bo'lgan amaldorlik chog'larimda ko'ngil mulkini turli odamlarning hujumi bulg'aladi. Goh amirlik o'rnida o'tirdim va hukumat mahkamasida xalqning arz-dodini so'radim va goh podshoh yonida vazirlik qildim va menga umidvor nazar bilan qarab turgan elga muruvvat ko'rsatdim",[5] deb yozadi. Bu g'oyalardan ko'rinib turibdiki, davlat boshqaruvida hukmdorning xalq bilan hamnafas bo'lishi samarali boshqaruvda muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

Muhokama. Hadisda yozilishicha, "Adolatning ma'nosi xalqning huquqiy tengligini ta'minlashdir. Adl shunday ziynatdirki, u mamlakatga oroyish beradi, bir quyoshki, uning nuri bilan zulmat yorug'likka aylanadi. Bir soatlik adolat tarozi pallasi oltmish mukammal hajdan og'irroq ekan. Negaki, hajning natijasi, ya'ni foydasi hojilardan o'zga kishiga bo'lmaydi, adolat foydasidan esa katta-yu kichik bahramanddir. Din va davlatning rivoji va shavkati uning barokatidan barqaror bo'ladi, mulk-u millat asbobi uning yordami bilan to'g'ri bo'ladi. Adolatning savobi chegarasizdir va aql qiyosidan tashqaridir".[6]

Amir Temurdan so'ng temuriy shahzodalar ichida mukammal davlatchilik siyosatini olib borgan, buyuk Sohibqironga har tomonlama munosib izdosh bo'la olgan avlodlaridan biri Zahiriddin Muhammad Boburdir. Bobur Amir Temur tamoyillarini davom ettirib, davlat boshqaruvining asosiy mezonini sifatida adolat, qonun ustuvorligi va madaniy rivojlanishni

e'tirof etgan. "Boburnoma" ning eng nufuzli nusxasini ko'chirgan ismi noma'lum xattot Boburning podshoh sifatidagi quyidagi sakkiz sifati, ya'ni fazilatini aytib o'tgan: birisi bukim najhati; ikkimchisi, himmati arjumand edi; uchimchisi, viloyat olmog'; to'rtumchisi, viloyat sahlamog'; beshumchisi, ma'murlug'; oltinchisi, rafohiyat niyati Tengri taolo bandalarig'a; ettimchisi, cherikni ko'nglini ko'lg'a olmoq; sekkizimchisi, adolat qilmoq.[7]

Ta'kidlash o'rinliki, o'z navbatida siyosiy manfaatlarining umumlashuvi siyosiy qadriyatlarning tizimlashishiga, bu holat esa amalda siyosiy jarayonlarning yuzaga kelishiga imkoniyat yaratadi. Mazkur jarayonlar turli sohalar bilan bog'liq masalalarni yoki ularning yaxlit barchasini qamrab olishi mumkin.[8] Bundan tashqari bu jarayonlar demokratik islohotlar, inqilobiy holat, ijtimoiy to'liqlanish va boshqa holatlarni keltirib chiqarish bilan izohlanadi.

Xulosa. Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, Turkiston zamini mutafakkirlari – Amir Temur, Alisher Navoiy, Husayn Voiz Koshifiy, Zahiriddin Muhammad Bobur va Mirzo Ulug'bek kabi davlat arbobi va mutafakkirlari — davlat boshqaruvi va jamiyat taraqqiyotiga oid qarashlari bilan zamonaviy siyosiy tamoyillar bilan uyg'unlashadigan muhim g'oyalarni ilgari surganlar. Ularning asarlari va faoliyati nafaqat o'z davri uchun, balki bugungi kun siyosati uchun ham ma'naviy va nazariy poydevor vazifasini bajaradi.

O'tmish mutafakkirlari asarlarida o'z davrining tartibi va tafakkur tarzining ta'sirini yaqqol his etish mumkin. Shunga qaramay, o'sha davrlarda ham davlatga va uning timsoli bo'lgan hukmdorga qo'yiladigan talablar, shuningdek, hukumatning jamiyat oldidagi burchlari haqidagi qarashlar bugungi me'yorlardan mohiyatan farq qilmagan. Bu esa Turkiston zaminida davlat va jamiyat boshqaruviga oid qarashlar Makiavelli, Jon Lokk, Sharl Monteske va Immanuil Kant kabi faylasuflarning boshqaruv, qonun ustuvorligi va huquqiy davlat g'oyalari Yevropa siyosiy ilm-faniga ma'lum bo'lishidan ancha oldin ham ilmiy-nazariy shaklga ega bo'lganligini ko'rsatadi.

Turkiston diyorida etishgan mutafakkirlarning qadriyatlari va tamoyillari zamonaviy O'zbekistonning ochiqlik, adolat, xalqparvarlik va barqarorlikka asoslangan siyosiy yo'nalishlari bilan uyg'unlashib, davlat boshqaruvini yanada samarali qilish uchun mustahkam ma'naviy va nazariy asos bo'lib xizmat qilmoqda.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. G'azzoliy. Kimiyoi saodat. T.: "Kamalak". 1995. 65-b.
2. G'azzoliy. Kimiyoi saodat. T.: "Kamalak". 1995. 64-65-b.
3. Темур тузуклари. Масъул муҳаррир Тўлқин Ҳайит. – "Янги китоб" МЧЖ. Т. 2019. 202-204-бетлар
4. Mamanov A. Milliy mentalitet: xususiyat va omillar. Samarqand. 2015. 70 b.
5. Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub. -T.: G'ofur G'ulom nashriyoti, 1983. 5-b.
6. Husayn Voiz Koshifiy. Axloqiy muhsiniy. – T.: "O'zbekiston", 2010. 47-b.
7. Бобур З.М. "Бобурнома". Т-Шарқ, - 2002. 267 б.
8. Mamanov J. Yoshlar ma'naviy madaniyatini shakllantirishda milliy mentalitetning o'рни. Falsafa fanlari b.f. doktori disser. 2023. 56 b.

Received: 16 March 2025

Accepted: 5 April 2025

Published: 15 April 2025

Article / Original Paper

THE IMPORTANCE OF EXISTING STANDARDS IN PREVENTING AMORALISM AND IMMORALISM IN SOCIAL RELATIONS

Toshpulatov Odil Nodirovich

Head of Department,

Center for Research on the Development of Higher Education

Abstract. Society organizes relationships based on moral norms. This process has been regulated by society itself for several centuries. Violation of social and moral norms and non-observance of them cause objections from others. After the emergence of state structures, some social relations began to be regulated based on legal norms.

Keywords: moral norms, social norms, behavior, custom, social groups, anomie, individual, immoralist.

IJTIMOIIY MUNOSABATLARDA AMORALIZM VA IMMORALIZMNI OLDINI OLISHDA MAVJUD ME'YORLARNING AHAMIYATI

Toshpulatov Odil Nodirovich

Oliy ta'limni rivojlantirish tadqiqotlari markazi bo'lim boshlig'i

Annotatsiya. Jamiyatning axloqiy me'yorlar asosida munosabatlarni tartiblashtirib kelmoqda. Mazkur jarayonni bir necha asrlardan buyon jamiyatning o'zi tartiblashtirib kelmoqda. Ijtimoiy axloqiy me'yorlarni buzish, ularni bajarmaslik atrofda e'tirozga sabab bo'lgan. Davlat tuzilmalari paydo bo'lgandan so'ng ijtimoiy munosabatlarning bir qismi huquq normalari asosida tartiblashtirish yo'lga qo'yildi.

Kalit so'zlar: axloqiy me'yorlar, ijtimoiy normalar, xulq-atvor, odat, ijtimoiy guruhlar, anomiya, individ, amoralist.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I4Y2025N33>

Jamiyatdagi mavjud odat va ommaviy tomoshalar xalqning etnomadaniyatidagi me'yorlar asosida shakllanadi. Odat (ritual) kishilarning etnos, sotsium talablariga muvofiq "bir xildagi xatti-harakatlaridir".[1] To'g'ri, ilk arxaik odatlar beayov, hatto g'ayriinsoniy bo'lgan. Zaminimizda Zardushtiylik dini keng yoyilgungacha bo'lgan politeistik davrda g'ayriinsoniy va amoralistik odatlarning mavjudligini tarixiy manbalar asoslaydi. Ko'pxudolik bilan bog'liq amoralistik odatlarning Eronda, Baqtriyada hukm surganligi haqida Gerodot quyidagicha xabar beradi: "Men eshitdimki, podshoh Artakserks I ning xotini Amestritsa o'zining uzoq yashayotganiga shukrona sifatida ikki bora yetti nafar oliy nasab fors o'spirinlarini tuproqqa ko'mdirib, yer osti xudosi sharafiga qurbonlik qilibdi. Uning eri, Fors podshohi Artakserks I esa Strimondan muvaffaqiyatli kesib o'tgach, bu yerlarning "to'qqiz yil" deb nomlanishini eshitib, mahalliy aholi ichidan to'qqiz qizni yerga ko'mishni buyurgan. Odamlarni tiriklay ko'mish forslarda odat ekan".[2] Qadimgi amoralistik diniy me'yorlar vaqt o'tgani sayin immoralizmga aylana borgan. Jamiyatdagi boshqaruvchilar ijtimoiy-axloqiy me'yorlarni o'z xohish-istaklariga bo'ysundirgan. O'z davrining diniy koinlari ham martabasini yo'qotmaslik, oddiy xalqni qo'rquvda saqlab turish maqsadida g'ayriinsoniy diniy qoidalarni o'ylab topganlar.

Ayniqsa, tirik odamlarni tasavvurlaridagi iloh “Molox”ga qurbonlik keltirish marosimi nihoyatda dahshatli amoralizmdir. Kohinlar xalq orasidan kattayu-kichikni birdek qiynab o‘ldirganlar. Katta yoshdagi qurbonlar, ehtimolki bu azoblarga avvaldan tayyorlangan, ko‘niktirilgandir, chunki bunday o‘ylab topilgan me‘yorga hamma birdek bo‘ysungan, ammo, bolalar misdan quyilgan, benihoya ulkan Molox haykalining qonli, qip-qizil kaftlariga tiriklayincha yotqizilganlar. Haykalning qo‘llari yelka osha yashirin ishlangan zanjirlar orqali harakatga kelib ko‘tarilgan, tep-tekis kaftda ustma-ust yotgan qurbonlar bir-birining ustidan umbaloq oshganlaricha haykalning og‘ziga, undan to‘ppa-to‘g‘ri haykal ichida yonib turgan olovga uchib tushganlar. Olovli zindonga tashlangan odamlar bir necha dahshatli daqiqa ichida kulga aylangan va haykal poyiga to‘kilgan. Ajalkash uzun qo‘l yana oldga cho‘zilgan, uning kaftiga yangi-yangi qurbonlar yotqizilgan... Bu tomosha soat sayin, kun osha, yillar mobaynida davom etib kelavergan. Moloxga qurbon keltirish marosimida ishtirok qilayotgan qarindoshlarga, ota-onalarga yig‘lash, iztirob chekish va hatto qayg‘usini oshkor qilish, motam tutish mutlaqo man qilingan. Qanchalik g‘ayriinsoniy bo‘lmasin, bolasi qurbon qilinayotgan mushtipar ona ham bu marosimda, hamma qatori qatnashmog‘i, qurbonlarni kuzatib qolmog‘i shart bo‘lgan, aks holda, deb tushuntiradi kohinlar, Molox battar g‘azablanib, odamlar boshiga bundan-da dahshatliroq ofatlarni yog‘dirgusidir![3] Hozir ham ushbu ibtidoiy odatlarning ko‘rinishlari, qoldiqlari u yoki bu etnomadaniyatda uchray turadi. Yuqoridagi ma‘lumotlarni keltirdikki, qanchalik gumanistik yoki g‘ayriinsoniy bo‘lmasin jamiyatdagi insonlar mavjud ijtimoiy me‘yorlarga ko‘nib, ularga bo‘ysunib yashaydi. Chunki inson jamiyatdan ajralib yakka holda yasholmaydi. Shu sababdan ham ko‘nikishga majbur bo‘ladi. Ayniqsa, immoralizm (axloqning boshqaruvchi rahbarlar xohish-irodasiga bo‘ysundirish) hukm surgan jamiyatlarda butun xalq yakka shaxs tomonidan ishlab chiqilgan me‘yorlar asosida yashaydi.

Dastlabki insonparvarlik (gumanistik) g‘oyalarni isloh qilish harakati –O‘rta Osiyoning buyuk farzandi Zardushtdan boshlangan desak haqiqatga to‘g‘ri keladi. Chunki uning ta‘limoti insonparvarlik g‘oyalarini birinchi bo‘lib ilohiylashtirgan, dunyoviy hayotni muqaddaslashtirgan, uning asosiy aqidalari keyingi jahon dinlari xristianlik va islomning aqidaviy va ibodat qoidalariga ham zamin bo‘lgan.[4] Zardushtiylik - deb yozadi Akademik S.F. Oldenburg – o‘z davrida insonning yer yuzida farovon yashashiga katta ahamiyat bergan eng olijanob dindir.[2] Zardushtiylik dini insonlar sog‘lig‘ini mustahkamlashga e‘tibor qaratgan. Xalqning turmush tarzini tartiblashtiruvchi diniy axloqiy me‘yorlarni ilgari surgan. Mazkur din kishilarning tengligini ilgari suradi.

Yoshlar ma‘lum bir muhitda ulg‘ayar ekan, undagi tartiblarni to‘liq o‘zlashtiradi. Ijtimoiy muhitga to‘liq moslasha boradi. Ajdodlari tomonidan qabul qilingan axloqiy xatti-harakatlarni e‘tirozsiz bajarishga qabul qilgan. Gulxan atrofida aylangan, undan sakrab o‘tib, qo‘liga cho‘g‘ olgan, bu bilan o‘zini elat, qabila, etnos o‘rnatgan odatlarga bo‘ysunishini ko‘rsatgan ajdodlarimiz mazkur xatti-harakatini go‘zal, serma‘no deb bilgan. Ular uchun mavjud odatlar nafaqat itoatgo‘ylik, elat bilan uyg‘unlik, shuningdek axloqiy mohiyatga ega odatlar, normalar edi. Shuning uchun ham ular o‘z farzandlarini ushbu ruhda tarbiyalab, initsiatsiyadan o‘tishga tayyorlab borganlar.[5]

Jamiyatda uchraydigan amoralizmn oldini olishda oilaning ahamiyati katta. Oilada ota-onaning xulq-atvori farzandlarida aks etadi. Ularning namunaviy odatlari yoshlar ijtimoiy me‘yorlarga amal qilishida muhim ahamiyat kasb etadi. Ijtimoiy nazorat institutlaridan, ya‘ni, biri mahalla hisoblanadi. Mahallaning ijtimoiy nazorat qilish funksiyasi orqali yoshlardagi

amoralistik odatlarni oldini olish mumkin. Buning uchun mahalla faollaridagi mas'uliyat yuqori bo'lishi kerak. E'tiborsizlik, loqaydlik ijtimoiy muhitda amoralizmni oshishiga olib keladi.

Anomiya odatda jamiyatda o'tkinchi tavsifni, iqtisodda, siyosatda tanglikni yuzaga keltiradi va bu bilan immoralizmga yaqin turadi. U qat'iy hayotiy me'yorlar, maqsadlar, axloq namunalari yo'qligi, shakllangan ma'naviy qadriyatlar va tizimlarning yemirilishlari bilan birgalikda kechadi. Jamiyatdagi anomiya holati ko'plab individlar va ijtimoiy guruhlarining jamiyatdagi maqomini noaniq qilib qo'yadi, jamoaviy birdamlik, umumiylik, hamkorlikdan mahrum etadi. Shuningdek, muayyan guruh va umuman jamiyat bilan bog'liqlik hissini yo'qotadi. Bular barchasi oqibatida axloq chegarasining buzilishi va keng sur'atda amoralizmga olib keladi.

Anomiya konseptini shunday vaziyatlarda qo'llash mumkinki, bunda jamiyat a'zolarining aksariyat faol a'zolari mavjud ijtimoiy-axloqiy me'yorlarni bilsalar-da, lekin bularga qasddan rioya qilmaydilar, ya'ni bajarmaydilar. Davlatlarda iqtisodiy-siyosiy o'tish davrida yuzaga keladigan muammolarga xalqning salbiy munosabati, e'tirozi natijasida anomiya paydo bo'ladi. Ya'ni davlatlar mustaqillikka erishishi, hokimiyat boshqaruv tizimi almashishi natijasida ma'lum umummilliy maqsadlar o'zgaradi. Bu esa nimalardandir voz kechishga yoki o'zgartirishga olib keladi. Buni to'g'ri qabul qilgan xalq faoliyatni davom ettiradi. Lekin, oldingi hayot tarziga o'rganib qolgan, yangilanishlar davomida turli yo'qotishlarga uchraganlar e'tiroz bildirib boshlaydilar. Ular jamoatchilik fikrini buzib noroziliklarni keltirib chiqarishga harakat qiladilar. Chunki ular o'tmishni qumsaydilar.

"Anomiya mexanikdan organik birdamlikka o'tish noto'liqligining mahsuli hisoblanadi. Bu holda, organik birdamlikning obyektiv bazasi – ijtimoiy mehnat taqsimoti — jamiyat ongida ma'naviy tayanch topishdan ko'ra tezroq taraqqiy etadi. Anomiyani doimiy takror ishlab chiqarish shart-sharoitlari ijtimoiy ravishda yuzaga keladigan ko'rinishlarning ikki qatori: ehtiyojlar va ularni qondirish imkoniyatlari o'rtasidagi tafovut hisoblanadi. Feodal negizga ega bo'lgan iyerarxik jamiyat bu jihatdan barqarorroq bo'lgan, chunki turli ijtimoiy qatlamlarga turli maqsadlar qo'ygan va har biriga tor tutash qatlam ichida o'z hayotini ma'noli his qilish imkoniyatini bergan".[6]

Xullas, amoralizm va immoralizm hodisalarining kuchayib borishi jamiyat hayotida dekadentlik (tushkunlik, inqiroz) holatini keltirib chiqaradi. Amoralizm biror bir shaxs yoki muayyan guruhning salbiy xulq-atvordan iborat faoliyatini ifodalovchi tushunchadir. Yuqorida sanab o'tilgan illatlar amoralistik harakatlar hisoblanib, ijtimoiy me'yorlarni bajarmaslik oqibatida yuzaga keladi. Natijada bunday insonlarning boshqalar bilan munosabatlariga putur yetadi.

Insonning amoralistik harakatlarni sodir qilishiga bir qancha sabablarni keltirishimiz mumkin: ruhiy buzilish, dangasalik, mensimaslik, qo'rquv, xijolat, aysh-u ishrat va h.k. Amoralizmni inson xulq – atvorining o'rnatilgan ma'lum ijtimoiy me'yorlardan chiqishi, undagi impulsiv (shartsiz refleks) mayllar (dipsomaniya, dromomaniya, kliptomaniya, promaniya)[7] namoyon bo'lishi bilan izohlash mumkin. Shu sababdan insonning ijtimoiy munosabatlarini, yurish-turishini axloqiy-huquqiy me'yorlar asosida tartibga solish lozim.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Чеснов Я.В. Лекции по исторической этнологии. –М.: Гардарики, 1998. –С. 51
2. Boboyev H., Hasanov S. "Avesto" – manaviyatimiz sarchashmasi. –Toshkent: "Adolat", 2001. 24-bet.

3. Е.Березиков. Зардушт туғилган диёр. “Ёшлик”, 1991 йил, 8 сон, 29-бет.
4. Исо Жабборов. Антик маданият ва маънавият хазинаси. Т., “Ўзбекистон”, 1999. 62-63 бетлар.
5. Геннет А. Ван. Обряды перехода. –М.: РАН, 2002. -204 с.
6. Hakimova I.M. Deviant xulq-atvor psixologiyasi. –Toshkent: 2014. В-. 36-37
7. O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi. Birinchi jild. –Toshkent: 2000.

Received: 16 March 2025

Accepted: 5 April 2025

Published: 15 April 2025

Article / Original Paper

SCIENTIFIC-THEORETICAL ISSUES OF RESEARCHING THE CONCEPT OF "SOCIAL TOLERANCE"

Kunisheva Nadira Julanovna

Senior teacher

Angren University

"Humanitarian va social Fans" Chair

Abstract. Social Squirrelly Concept review at Idle Scientific-theoretical in matters Squirrelly balance sheet Related topics review at Idle Interfaith, specific in cases that Interethnic relationships Issues ko'proq E'tibor Focus shows. But society only Nationalities Yoki from From Fields consists of gold, in it Solidarity, peace va Sustainability asrash va reinforcement Since many Factors va to the facades E'tibor Give request does.

Keywords: social tolerance, tolerance, "Avesta", Farabi, Mazdakism, harmony, peace, justice.

"IJTIMOIY BAG'RIKENGLIK" TUSHUNCHASINI TADQIQ ETISHNING ILMIY-NAZARIY MASALALARI

Kunisheva Nadira Julanovna

katta o'qituvchi

Angren universiteti

"Gumanitar va ijtimoiy fanlar" kafedrası

E-mail: nadirakunisheva@mail.ru

Annotatsiya. Ijtimoiy bag'rikenglik tushunchasini tadqiq etishda ilmiy-nazariy masalalarida bag'rikenglik bilan bog'liq mavzularni tadqiq etishda konfessiyalararo, muayyan hollarda esa millatlararo munosabatlar masalalariga ko'proq e'tibor qaratilganligini ko'rsatmoqda. Lekin jamiyat faqat millatlar yoki din sohalaridangina iborat emas, undagi hamjihatlik, tinchlik va barqarorlikni asrash va mustahkamlash yana ko'plab omillar va jabhalarga e'tibor berishni talab qiladi.

Kalit so'zlar: ijtimoiy bag'rikenglik, bag'rikenglik, "Avesto", Forobiy, Mazdakiylik, hamjihatlik, tinchlik, adolatparvarlik.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I4Y2025N34>

Kirish. Hozirgi zamonda mamlakatlarning iqtisodiy va siyosiy integratsiyalashuvi natijasida **ijtimoiy bag'rikenglik**, ya'ni, insonning ijtimoiy mavqeyi, e'tiqodi va dunyoqarashidan qat'iy nazar unga teng munosabatda bo'lish kabi qadriyatlar inqirozi kuchayib bormoqda. Mazkur masalalarning dolzarbligi hozirgi kunda yanada oshib borayotganligini nazarda tutib, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti **Sh.Mirziyoyev** "... bugun dunyoda keskin kurash va raqobat hukm surmoqda, manfaatlar to'qnashuvi kuchaymoqda. Globallashuv jarayonlari insoniyat uchun beqiyos yangi imkoniyatlar bilan birga kutilmagan muammolarni ham keltirib chiqarmoqda. Milliy o'zlik va ma'naviy qadriyatlarga qarshi tahdid va xatarlar tobora ortmoqda" [1;30-31 -b], deb ta'kidlaydi.

Davlat, ijtimoiy guruhlar va alohida fuqarolar darajasida bag'rikenglikni rivojlantirish butun jahon hamjamiyatining ustuvor yo'nalishlaridan biridir. Uni hal qilish tegishli huquqiy va me'yoriy hujjatlarni ishlab chiqishni, maxsus ijtimoiy, ta'lim, ta'lim dasturlarini amalga oshirishni, bag'rikenglik qadriyatlarini tasdiqlashga, shuningdek, fuqarolarning bag'rikenglik ongini va bag'rikenglik xulq-atvorini rivojlantirish muammolari bo'yicha fanlararo ilmiy tadqiqotlarni amalga oshirishga hissa qo'shadi.

Hozirgi zamonda ayniqsa ijtimoiy bag'rikenglik tamoyili insonparvarlik va ijtimoiy-madaniy muvozanatni ta'minlovchi, inson huquqlari va erkinliklari ustuvorligini kafolatlovchi, inson huquqlari va erkinliklari ustuvorligini kafolatlovchi, ijtimoiy tuzilmalar va individual xulq-atvorni boshqaruvchi va tartibga soluvchisi kuchga aylanishi kerak.

Zero, **shaxsning o'zligini namoyon etish jarayoni ko'p jihatdan ijtimoiylashuv orqali sodir bo'ladi.** Shuning uchun ijtimoiy bag'rikenglik shaxs va jamiyat, ya'ni turli ijtimoiy guruhlar o'rtasidagi munosabatlarni nazarda tutadi. Bu o'zaro ta'sir o'z xatti-harakatlarini boshqalarning xatti-harakatlari bilan bog'lashni o'z ichiga oladi. Ijtimoiy bag'rikenglik axloq va huquq nuqtai nazaridan shaxsning ijtimoiy guruh a'zolari uchun ijtimoiy javobgarligida amalga oshiriladi. Bunday bag'rikenglik nafaqat shaxs oldidagi, balki ijtimoiy guruhlar oldidagi ijtimoiy huquqlarni o'z qadriyat yo'nalishlari bilan tan oladigan yetuk shaxsgagina xosdir[2;600-b].

Shu jihatdan ilmiy-nazariy va amaliy ahamiyatga ega bo'lgan mazkur tushunchani konkret ijtimoiy makon va tarixiy zamon xususiyatlari bilan bog'lab falsafiy tahlil qilishning dolzarbligini ko'rsatmoqda. Shu boisdan ham mazkur bobda O'zbekiston fuqarolarida ijtimoiy bag'rikenglik tuyg'usini shakllantirish va mustahkamlash jarayoni va unga ta'sir qilishiga doir tarixiy yondashuvlar, xorijiy va milliy tajriba, nazariy-metodologik jihatlariga alohida e'tibor qaratilgan.

Bu borada mavzuning qadimgi davrdan hozirgacha **"bag'rikenglik"** tushunchasiga berilgan turli tavsiflar va ta'riflar, mazkur tushunchaning mazmun-mohiyati va namoyon bo'lish xususiyatlarini chuqurroq tahlil qilish ehtiyoji mavjud. Shu bilan birga, ijtimoiy bag'rikenglikning jamiyatimiz hayoti va taraqqiyotidagi o'rni, uni tashkil etgan sub'ektlar faoliyatiga ta'siri masalalarini qiyosiy o'rganish ham muhim ahamiyatga ega.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Mamlakatimizning mustaqillik yillarida amalga oshirilayotgan taraqqiyot modeli, u bilan bog'liq tub o'zgarishlarning ahamiyati masalasi milliy omillarning mazmun-mohiyatini belgilaydi.

Bag'rikenglik g'oyasining mazmuni, mohiyati, xususiyatlari va namoyon bo'lish shakllarini o'rganish faylasuflar, tarixchilar, siyosatshunoslar, psixologlar va boshqa ko'plab soha tadqiqotchilarining diqqatini tortib kelgan. Ularda ko'proq bu tushunchaning ijtimoiy-siyosiy hamda tarixiy tahliliga, uning milliy mentalitet, diniy qarashlar, madaniyat, ma'naviyat va ma'rifat sohasi bilan o'zaro bog'liqligiga e'tibor berilgan. Ayni chog'da, **ilmiy so'z-atamalarning ma'nosini beruvchi ba'zi lug'atlarda bag'rikenglik tushunchasiga quyidagicha ta'rif berilgan:**

Bag'rikenglik – masalaga keng ko'lamda, ochiq ko'ngillik bilan yondashish.

Bag'rikenglik – a) yot odamning turmush tarzi, xulqi, urf-odati, hissiyoti, fikri, g'oyasi, e'tiqodiga toqat bilan yondashuv; b) begona va yot omillarni sezmay qolish natijasida sodir bo'lgan hodisalarga bag'rikenglik bilan yondashuv; v) nomaqbul hissiy omillar ta'siriga ham sabr-chidam bilan qarash [2, 600-b].

Bag'rikenglik (tolerantlik) – o'zgalarga nisbatan mehr-muruvvatli, g'amxo'r, saxiy, keng fe'lli bo'lgan, ana shunday ma'naviy fazilatlariga ega kishilarni ifodalovchi tushuncha bo'lib, o'zgalarning dunyoqarashi, diniy e'tiqodi, milliy va etnik xususiyatlari, an'ana-marosimlariga hurmat-ehtiromda bo'lish, muomala-munosabatda kamsitish va tahqirlashlarga yo'l qo'ymaslik, insoniylikni hamma narsadan ustun hisoblab, jamoada, ish joylarida, mahalla-ko'ya bunga rioya etishni anglatadi.

Shuni ta'kidlash kerakki, **"bag'rikenglik"** tushunchasining mohiyati turli tillardagi **semantik** farqlar bilan tavsiflanadi. **Ingliz** tilida bag'rikenglik inson yoki g'oyani noroziliksiz qabul qilishga tayyorlik qobiliyati tushuniladi. **Fransuz** tilida – o'zganing erkinligini, uning fikrlash tarzini, siyosiy yoki diniy qarashlarini hurmat qilishni, **ispan** tilida esa, boshqa odamlarning fikrlari yoki g'oyalari tushunish qobiliyati bildiradi. **Arab** tilida boshqa odamlarga nisbatan kechirimlilik, ehtiromli, muloyim, rahm-shafqatli, iltifotli, sabr-toqatli bo'lishni va **xitoy** tilida bag'rikenglik boshqalarga nisbatan saxovatli bo'lishni anglatadi.

Muhokama. Qayd etish lozimki, mamlakatimizda bag'rikenglik tushunchasiga oid fikrlar garchand olis o'tmishdan boshlangan bo'lsa-da, ammo bu masalaga oid nazariy manbalar va ilmiy qarashlar rivoji, maxsus tadqiqotlar doirasida, puxta o'rganilmagan.

Masalan, miloddan oldingi **VI** asrda yuzaga kelgan, dunyodagi eng qadimiy va noyob bilimlar xazinasi bo'lgan **"Avesto"**da jamiyat taraqqiyoti, rivoji uchun zarur barcha ilmlar majmuasi, qonun-qoidalar, axloqiy-ijtimoiy me'yorlar o'z aksini topgan.[3,35-36-b]

"O'rnatilgan qonun-qoidalar, hayotning asosiy yo'li" ma'nosini anglatadigan "Avesto"da azal azaldan insonlar ittifoqda yashash, bir-birlariga xayrixoh bo'lish, turmush sharoitini yaxshilash, munosib hayot kechirish asosida barqarorlikni qaror toptirish haqida orzu qilib kelganligi aks etgan. Mazkur tarixiy obidada, Axuramazda odamlarni bir birlari bilan murosas qilib yashashni odat qilishlari, g'arazgo'ylik, hasadparstlik qonunsiz ishlardan o'zlarini tiyib yurishlariga chorlaydi. Unda johillik, zo'ravonlik, tuhmat kabi yomon xislatlar qoralangan.

Avesto"da bag'rikenglik madaniyati o'z mohiyatiga ko'ra o'zaro hurmat va ehtirom g'oyasiga asoslanadi. Mazkur paradigma "Avesto"da lo'nda ifodalangan: **"Ezgu fikr, ezgu so'z, ezgu amal"**[3,35-36-b]

Xalqimiz tarixining qadimgi davrlarida mazkur mavzuga oid falsafiy qarashlar xalq og'zaki ijodi, turli rivoyatlar va afsonalarda bayon qilingan. Masalan, ming yil avval yaralgan **"Alpomish"** epik dostonida hayot-mamot sinovlaridan omon chiqib o'zligini yo'qotmagan xalqimizning bag'rikenglik, matonat, olijanoblik kabi ezgu fazilatlarini o'z ifodasini topgan"[4,83-b].

Natijalar. Muammoning o'rganilganlik darajasi nuqtai nazaridan ta'kidlash joizki, ijtimoiy bag'rikenglikning jamiyat rivojida o'rni, kishilarning hayoti uchun ahamiyati qadim zamonlardan oq anglab yetilgan. Bu borada muqaddas kitobimiz bo'lgan **"Qur'on"** va hadislarda **"Tavrot"**, **"Injil"**, **"Veda"**larda insonning ma'naviy yuksalishi va jamiyat taraqqiyotining muhim omili sifatida bag'rikenglik g'oyalari xam e'tirof etilgan.

Turli diniy ta'limotlarning asosini tashkil qilgan mazkur manbalar kishilarni bag'rikenglik fazilatini o'zlashtirishga, ya'ni o'zga shaxs, millat va dinlarga nisbatan hurmat nazari bilan qarash, mehr-muruvvat ko'rsatish, boshqalarning o'zidan kam emasligini tan olishga da'vat etadi.

Qadimgi zamon faylasuflarining ilmiy-nazariy asarlarida, ayniqsa o'rta asrlar hamda mumtoz falsafa namoyondalari bu masalaning jamiyat hayoti va insoniyat tafakkuridagi o'rniga

katta ahamiyat berganlar.[5,56-57-b]. Masalan, buyuk ajdodlarimiz **Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali Ibn Sino, Alisher Navoiylar** ham xalqimiz uchun bag'rikenglikning ahamiyati yuqori ekanligini ko'rsatib berganlar. Jumladan, "**Sharq Arastusi**" deb atalgan **Abu Nasr Forobiy** bag'rikenglikning asosini insoniylikda, deb biladi. Shuning uchun ham alloma "Odamlarga nisbatan ularni birlashtiruvchi boshlang'ich asos insoniylikdir, shuning uchun ham, odamlar insoniyat turkumiga kirganliklari tufayli o'zaro hamkorlikda yashamoqlari lozim", deb yozadi.

Abu Nasr Forobiyning nazariy qarashlaridan yana biri shuki, u Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlari faylasuflari orasida birinchi bo'lib, jamiyatning kelib chiqishi, uning maqsad va vazifalari haqidagi ilmiy ta'limotni ishlab chiqdi. Xususan Forobiy shunday deb yozadi: "Har bir inson o'z tabiati bilan shunday tuzilganki, u yashash va oliy darajadagi yetuklikka erishmoq uchun ko'p narsalarga muhtoj bo'ladi, u bir o'zi bunday narsalarni qo'lga kiritmaydi, ularga ega bo'lish uchun insonlar jamoasiga ehtiyoj tug'iladi.... Bunday jamoa a'zolarining faoliyati bir butun holda ularning har biriga yashash va yetuklikka erishuv uchun zarur bo'lgan narsalarni yetkazib beradi".[5,134-b]

Abu Nasr Forobiy shahar-davlatlarni fozil va johilga ajratadi. **Fozil shahar** o'z xalqini baxt-saodatli qilishi, uning rahbari esa adolatli, yuksak axloqli va ma'rifatli bo'lishi lozim. Lekin, Forobiy ta'limotiga ko'ra, shunday shaharlar bo'ladi, ularning aholisi nafsga berilgan, butun fikri-zikri boylik to'plash bo'ladi. Forobiy bunday shaharlarni **johil shaharlar** deb ataydi. Johil shaharlarning boshliqlari ham faqat boylik to'plashga ruju qo'ygan bo'ladi. "Ulardan chiqqan rahbarlar ham, – deb ta'kidlaydi alloma, – rahbarlikni mol-dunyoni ko'paytirishda deb biladilar. Shuning uchun ham ular erta-yu kech mol-dunyo to'plash harakatida bo'ladi. Bunday rahbarlarning qo'l ostida bo'lgan shahar xalqlarida har turli buzuv odatlar, shahvoniy nafs, bir-birini ko'ra olmaslik, bir-birini talash, dushmanlik, nizo-janjallar paydo bo'ladi"[5,136-137-b]. Forobiyning fikricha, haqiqiy baxtga erishish uchun harakat qiluvchi, o'zaro yordam qiluvchi, xalqini birlashtirgan shahar – fozil shahar hisoblanadi. **Baxtga erishish maqsadida o'zaro yordam bergan va birlashgan kishilar fazilatli jamoa bo'ladi.**

Forobiy asarlarida **adolatparvarlik** masalasini batafsil talqin etilgan. Uning ta'limotiga ko'ra: "Adolatparvarlik eng avvalo shahar aholisining barchasiga tegishli bo'lgan xayrli narsalarning to'g'ri taqsimlanishida va shu taqsimlanganlarning boylikni to'la saqlanib qolishida ifodalanadi. Bu xayrli narsalar, boyliklar, salomatlik, hurmat, ehtirom, martabalar va shunga o'xshash narsalar bo'lib, bulardan har bir kishi o'ziga yarasha bo'lagini olishi kerak, bulardan ko'p yoki oz olish adolatsizlikdir. Agar oz tegsa u odamga nisbatan adolatsizlikdir, agar ko'p olsa, xalqqa, ya'ni boshqalarga nisbatan adolatsizlikdir".[5,115-b]

Alloma adolatparvarlikni mehribonlik bilan chambarchas holda talqin qiladi. "Adolatlilik ham mehribonlik bilan bog'liqdir, fazilatli shahardagi mehribonlik avvalo fazilatli ishlarda va fikrlarda ko'rinmog'i kerak", – deydi Forobiy.

Mazdakiylik diniy-falsafiy ta'limotining asoschisi Mazdak ibn Hamdodon o'zining qarashlarida ijtimoiy bag'rikenglik asosini kishilar o'rtasidagi tenglik tashkil etishini ta'kidlaydi. Uning falsafiy ta'limotiga ko'ra, dunyoning barcha boyliklari odamlarga teng taqsimlanishi lozim. Ijtimoiy tengsizlik kishilar o'rtasida ziqnalik, o'g'rilik, yomonlik, makkorlik, shafqatsizlik, urushlar, turli-tuman falokat va baxtsizliklar kabi illatlarni keltirib chiqaradi. Shu boisdan bunday yovuzliklarni keltirib chiqaruvchi sababning o'zini tugatish kerak, deb hisoblaydi. Yaratgan hammaga mol-mulkni teng bo'lib bergan ammo boylar barcha boylikni

o'ziniki qilib olish yo'liga o'tgan, kambag'allar ham mol-mulkka egalik qilish huquqiga ega shuning uchun boy-badavlat kishilar mol-mulkning qismini ular o'rtasida taqsimlab berish odilona ish bo'ladi, degan nazariy g'oyani ilgari surgan

Abu Rayhon Beruniy (973-1048) esa, o'z falsafiy asarlarida jamiyatni boshqarish "idora qilish va boshqarishning mohiyati aziyat chekkanlarning huquqlarini himoya qilish, birovlarining fikrlariga bag'rikenglik bilan munosabatda bo'lishdan iboratdir", [6,23-b] deb ta'kidlaydi. Faylasufning "**Qadimdan qolgan yodgorliklar**" asarida adolatli va bag'rikeng jamiyatda kishilarning samarali mehnatiga, ilm sohiblariga, ularning aql-zakovatiga, fazilatli axloq-odobiga, hayotiy tajribasiga yuksak baho beriladi.

Beruniy jamiyatning shakllanishi muayyan darajada uning a'zolarining ehtiyojlari bilan bog'liq deb hisoblaydi. "Inson ehtiyojlari turli-tuman va son-sanoqsizdir. Faqat ularni bir qancha kishilar birgalikda ta'minlay olishlari mumkin" "Gap shundaki, odam ehtiyojining ko'pligi, tiyilishi kamligi, himoya qilish quroliga ega bo'lmaganligi va dushmanning ko'pligi tufayli, bir-birini himoya qilish zarurligi, o'zini va boshqalarni ta'min etishga zarur bo'lgan biror ishni bajarish uchun o'z qarindosh-urug'i bilan jamiyatda birlashishga majbur bo'lgan", degan xulosaga keladi.

Al-Xorazmiy, Ulug'bek, At-Termiziy, Burxonuddin Marg'inoniy, Najmiddin Kubro, Ahmad Yassaviy, Baxouddin Naqshband kabi zabardast allomalar, **Lutfiy, Yusuf Xos Xojib, Navoiy, Bobur, Bedil, Mashrab** kabi ulug' zotlar ham o'z falsafiy-didaktik asarlarida xalq orasidagi o'zaro hamkorlik, hamjihatlik va bag'rikenglikka tayanadigan taraqqiyot masalasiga alohida e'tibor qaratganlar.

Ulug' mutafakkirlarimizning bag'rikenglik tamoyillariga asoslangan ta'limotlariga insoniyat bugungi kunda ham katta ehtiyoj sezayotganligini ta'kidlab, Prezident **Sh.Mirziyoyev** "Buyuk tarixda hech narsa izziz ketmaydi. U xalqlarning qonida, tarixiy xotirasida saqlanadi va amaliy ishlarida namoyon bo'ladi. Shuning uchun ham u qudratlidir. Tarixiy merosni asrab-avaylash, o'rganish va avlodlardan avlodlarga qoldirish davlatimiz siyosatining eng muhim ustuvor yo'nalishlaridan biridir. Shu sababli, mening fikrimcha, inson ma'naviy olami, xalqlar madaniyatini belgilaydigan manbalarni asrab-avaylash va boyitish bugungi kunda har qachongidan ham muhimdir" deb qayd etadi.

Ijtimoiy bag'rikenglik muammosini ilmiy o'rganish G'arbda ham chuqur tarixiy ildizlarga ega. Aksariyat xorij olimlari va mutaxassislari o'z asar va tadqiqotlarini ijtimoiy bag'rikenglik va uni ta'minlash muammosini o'rganishga bag'ishlaganlar. Ular orasida Qadimgi Yunoniston mutafakkirlari **Solon, Sokrat, Platon, Aristotel, Diogen** va boshqalar alohida ajralib turadilar.

Ijtimoiy bag'rikenglikni "tartib-intizom" va "tinch-totuv hayotni ta'minlash" sifatida talqin qilgan faylasuf **Platonning** fikricha: "Osmon va yerni, ma'bud va insonlarni muloqot, do'stlik, vijdon, sabr-qanoat, adolat birlashtiradi. Shu sababli eng yaxshi holat – bu urush ham, ichki nizolar ham emas. Agar ularga muhtojlik sezilsa, bu dahshatdir. Tinchlik – bu o'zaro do'stlikdir". [7,341-b]

Ayniqsa, Platonning **o'zgalarga** toqat qilmaslikning ijtimoiy xavfi haqidagi fikrlari bag'rikenglikni muhim omili sifatida tavsiflash uchun yordam beradi: "Ikki zulmdan yomoni, bizning fikrimizcha, o'zgalarga toqat qilmaslikni uyushtirish, kamrog'i yomoni unga chidash. Insonga o'zgalarga toqat qilmaslikning oldini olish va uni boshdan kechirmaslik uchun qanday ishonchli himoya kerak? Unga iroda kerakmi yoki xohishmi? Agar inson adolatsizlikka duch

bo'lmalikni istasa, xohish yetarlimi yoki adolatsizlikdan qochmoq uchun kuch topish lozimmi? Tushunarli, kuch kerak ekan". [7,341-b]

Xulosa. Mavzuga aloqador ilmiy-nazariy adabiyotlar tahlili shundan dalolat beradiki, yurtimizda tub islohotlar amalga oshirilayotgan va yangilanishlar jarayoni izchil kechayotgan hozirgi davrda bag'rikenglik masalasi ko'plab ilmiy tadqiqotlarning bahs mavzusiga aylangan. Bu boradagi ilmiy amaliyot mamlakatimiz olimlari tomonidan bag'rikenglik bilan bog'liq mavzularni tadqiq etishda konfessiyalararo, muayyan hollarda esa millatlararo munosabatlar masalalariga ko'proq e'tibor qaratilganligini ko'rsatmoqda. Lekin jamiyat faqat millatlar yoki din sohalaridangina iborat emas, undagi hamjihatlik, tinchlik va barqarorlikni asrash va mustahkamlash yana ko'plab omillar va jabhalarga e'tibor berishni talab qiladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Shavkat Mirziyoev: Jamiyat hayotining tanasi iqtisodiyot bo'lsa, uning joni va ruhi ma'naviyatdir <https://president.uz/uz/lists/view/4089>
2. Islom Karimov. "O'rta asrlar Sharq allomalari va mutafakkirlarining tarixiy merosi, uning zamonaviy sivilizatsiya rivojidagi roli va ahamiyati" mavzusidagi xalqaro konferensiyaning ochilish marosimida so'zlangan nutq. -T.: Uzbekiston, 2014 yil.
3. Atamuratov S. Avesto-bebaxo merosimiz // Jamiyat va boshqaruv -T.; -2001. -№ 1. -S. 35
4. Abu Rayxan Beruniy. Izbrannyye proizvedeniya, T.II, 1963, 23-6
5. Alpomish" dostoni. <https://e-tarix.uz/component/content/article/43-davlat/83-alpomish.html?ysclid=lv59b8j1ua358869011>
6. A.S.Xanbekova. Psixologicheskie osobennosti tolerantnosti: suщnost ponyatiya, xarakteristika, tipy. Tolerantnoe mirovospriyatie. Molodoy uchyonyy №49 (287) dekabr 2019 g.
7. O'zbek tilining izohli lug'ati. J.I. T.: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2006. –B.192. (-600 b.)
8. Jahon falsafasi qomusi. 1-kitob. – T.: "Ma'naviyat" nashriyoti, 2019. – B.150.(- 920 bet)
9. Ma'naviyat asosiy tushunchalar lug'ati. Q.Nazarov va b. – Toshkent: "O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati" nashriyoti, 2021. 74-75 betlar.– 816 b.
10. Kustova A.V., Merkulov P.A., Arabadjiyski N.Z. Sotsialnaya tolerantnost: rossiyskiy i zarubejnyy opyt. <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnaya-tolerantnost-rossiyskiy-i-zarubezhnyy-opyt?ysclid=lv7xbau8ge781542984>
11. Forobiy Abu Nasr. Fozil odamlar shahri. -T.: A. Qodiriy nomidagi xalq meros nashriyoti, 1993. -B. 186.
12. Forobiy. «Fozil shanar aholilarining fikrlari» risolasidan. Risolalar.134-135-136-bet..
13. Forobiy. Buyuk kishilarning naqlaridan. Risolalar. 115- bet
14. Mazdakiylar harakati <https://qomus.info/encyclopedia/cat-m/mazdakiylar-harakati-uz/>
15. Mazdak <https://qomus.info/encyclopedia/cat-m/mazdak-uz/>
16. Gorgiy Platon // Sochineniya v 3-x tt. Pod obщ. red. A. F. Loseva i V. F. Asmusa. Per. s drevnegrech. T. I. M.: Мысл, 1968. S. 341.; Gorgiy Platon. Zakony // Sochineniya v 3-x tt. Pod obщ. red. A. F. Loseva i V. F. Asmusa. Per. s drevnegrech. T. 3. Ch. 2. M.: Мысл, 1968. S. 90.

Received: 16 March 2025

Accepted: 5 April 2025

Published: 15 April 2025

Article / Original Paper

THE PERIOD WHEN FAKHRIDDIN ROZI LIVED: SOCIO-POLITICAL SITUATION AND SPIRITUAL ENVIRONMENT

Eshpulatov Inoyat Saparovich

Chirchik higher tank commanding engineering school

Senior scientific assistant

E-mail: inoyatsaparovich@mail.ru

Abstract. This article reveals the impact of the complexity of the era in which Razi lived, the socio-political situation, reforms in the field of enlightenment and education, various theological ideological movements that arose due to socio-economic instability, and the competition and struggle between their views on the scholar's worldview. It also analyzes his views on man and his essence, the scholar's attempts to introduce active anthropology into Islam, as well as his understanding of freedom and human activity as an integral part of religion, his comprehensive consideration of the problem of man, his attempts to explain the meaning of his existence, his attempts to show vital values, and the ways of spiritual rebirth.

Keywords: Sufism, theory, sophists, scholars, mystics, mystics, rationalism, logic, philosophy.

FAHRIDDIN ROZIY YASHAGAN DAVR: IJTIMOY-SIYOSIY VAZIYAT VA MA'NAVIY MUHIT

Eshpulatov Inoyat Saparovich

Chirchiq oliy tank qo'mondonlik muhandislik bilim yurti

katta ilmiy xodimi

Annotatsiya. Ushbu maqolada Roziy yashagan davrning murakkabligi, ijtimoiy-siyosiy vaziyat, ma'rifat va ta'lim sohasidagi islohotlar, ijtimoiy-iqtisodiy beqarorlik sabab vujudga kelgan turli teologik g'oyaviy harakatlar va ular qarashlari o'rtasidagi raqobat hamda kurashning alloma dunyoqarashiga ko'rsatgan ta'siri ochib berilgan. Shuningdek, uning inson va uning mohiyati to'g'risidagi qarashlari, allomaning islomga faol antropologiyani kiritishga harakat qilgani, shuningdek, erkinlik va inson faoliyatini dinning ajralmas qismi sifatida tushungani, inson muammosini har tomonlama ko'rib chiqqani, uning mavjudlik ma'nosini tushuntirishga harakat qilgani, hayotiy qadriyatlarni, ma'naviy qayta tug'ilish yo'llarini ko'rsatishga harakat qilgani tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: tasavvuf, nazariya, sofistlar, ta'limiylar, botiniylar, mutakallimlar, ratsionalizm, mantiq, falsafa.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I4Y2025N35>

Kirish. Faxriddin Roziy (1149-1209) Eronning Ray shahrida huquqshunos, faylasuf, tarixchi, tabib, sharhlovchi, notiq va ratsionalist sifatidagi hayoti va faoliyati [1] turli guruhlar o'rtasida siyosiy to'qnashuvlar va hokimiyat uchun kurashlar avj olgan Saljuqiylar imperiyasiga to'g'ri keladi. Xuroson va Transoksiyaning turli mintaqalarida turli hukumatlar hokimiyatni qo'lga kiritish uchun kurash olib bordilar. Modain va G'ur podshosi Malik Izzuddin Shahobiddin Muhammad Xurnak, Bomiya va Taxoriston amiri Faxruddin Mas'ud, G'ur, G'azna va Bomiya podshosi Sulton Alauddin Husayn, G'ur podshohi Sulton Bahouddin Som, G'urur podshosi Malikuldin Muxammad va Malikuliddin G'uruziy va Malikuliddin G'urzning avlodlari, Xuroson va G'ur[2] amiri, ularning har biri o'ziga xos fe'l-atvori va shaxsiyatiga ega bo'lgan amir

hukmronlik qilgan. Bu davlatlar o'z hududlarini bosib olish va kengaytirish, ikkinchi tomondan, siyosiy mavqeyi va ta'sirini oshirish uchun kurash olib bordilar, lekin shuni ta'kidlab o'tish mumkinki, G'uriylar davlati bu davlatlar ichida eng yuqori va qudratli maqomga ega edi, chunki ular hududi va ilmiy-madaniy markazlari jihatidan nisbatan rivojlangan bo'lgan, chunki ularning hukmdorlari ilm-fan va adabiyot ahliga, ilmiy markazlar va madrasalar tashkil etishga qiziqish bildirgan. Jumladan, Malik al-Jibol G'aznaga borib, Firuzkuhga amir etib tayinlaganida, Sulton Bahouddin Sang'adan kelib, Firuzkuhga shaharlar qurdirib, shoh imorat va saroylarini tugatdi [2].

Natija va muhokama. Aytish joizki, Faxriddin Roziy hayoti g'uriy amirlaridan biri G'iyosuddin G'uriy hayotiga to'g'ri keladi. G'uriylar Marv hukmdori Xorazmshohga, shuningdek, Hindistondagi G'aznaviylarga qarshi kurashda qatnashgan. Sulton G'iyosuddin davrida G'uriylar davlati Hindistondan Marvgacha (Bengaliyadan Xuroson, Xorazm va Nisogacha, janubda Arabiston dengizigacha) cho'zilgan ulkan hududni nazorat qilgan. G'iyosuddin Muhammad va Shahobiddinlar davrida ular hozirgi Afg'onistonning deyarli barchasini, Sind, Panjob, Banaras va Hindistonning boshqa viloyat va shaharlarini bosib oldilar [3].

Xorazmshohlar va G'uriylar o'rtasida bo'lib o'tgan janglar bu hududlarni vayronaga aylantirib, xalqiga ko'p og'irliklar keltirdi. 12—13-asrlar boshlarida O'rta Osiyo, Eron, Hindiston va Sindda Xorazmshoh Alouddin Muhammad va qudratli g'uriylar shohlari, jumladan G'iyosuddin Muhammad va uning ukasi Shahobiddin o'rtasida hokimiyat uchun keskin va ayovsiz kurashlar avj oldi. Malik Shahobiddin Muhammad Sulton Somning ukasi bo'lganligi sababli Modin ham otasi vafotidan keyin akalari unga bergan G'ur viloyatiga kiradi. Ilm-fan va madaniyat markazlari hisoblangan Xuroson va Firuzkuh boshqa viloyatlarga qaraganda hukmdorlar e'tiborini ko'proq tortgan, ayniqsa, "Firuzkuh va G'azna shaharlari G'uriylar davlatining poytaxtlariga aylangan". Boshqa tomondan, g'urlar, g'azniylar va bomiyonlar qo'shinlari Sultonshohni himoya qilish uchun Marv daryosi bo'yida birlashdilar va Xusravali buyrug'i bilan har yili bir viloyat yoki shaharni G'ur davlatiga qo'shib oldilar. Bu vaqtda Sulton G'iyosuddin va Muizzuddin G'azna g'urusi qo'shini bilan Xuroson tomon harakatlanib, Nishopurga yetib boradi va uni qo'lga kiritadi. Ammo Xorazmshoh Tekeshning o'g'li Malik Alishoh va u hukmronlik qilgan Xorazm saltanati, Sartosh va Qilzixonlar qo'lga olindi, lekin Ziyouddin Shinasboniy har ikki podshohning amakivachchasi bo'lgani uchun Nishopurga hukmdor etib tayinlandi. Ularning kurashi Marvdan Bomiyongacha, Sharqiy Hindistondan Xitoy va Mo'g'uliston chegarasigacha bo'lgan.

Xurosonning bir qismi G'uriylar tasarrufida bo'lgan, ammo bu munosabatlar uzoq davom etmagan. G'iyosuddin va Shahobiddindan keyin G'uriylar davlati ancha zaiflashib, 1215-yilda Muhammad Xorazmshoh davrida Xorazmshohlar G'uriylarga hujum qilib, butun G'urni qo'lga kiritdilar va G'uriylar davlatining mavjudligiga chek qo'yidilar [4].

Bu ikki davlat sunniy mazhabi (hanafiy va shofi'iy) hamda karramiyya tarafdorlari uchun nufuzli hududlar bo'lib, o'sha davrdagi hokimiyat organlari tomonidan qo'llab-quvvatlangan. Aynan diniy imkoniyatlar xalq va hokimiyat o'rtasidagi mafkuraviy to'qnashuvlarga ma'lum darajada chek qo'yishi mumkin edi. Bahouddin Som ham otasi vafotidan keyin tinch, adolatli hukmdor edi. O'sha davr ulamolari bilan muloqotda Bahouddin Somdan ko'ra birorta hukmdorni tarixchilar zikr qilmaganlar, chunki u doimo alloma va adiblar huzurida bo'lib, ulamolar, huquqshunoslar, urf-odatlar bo'yicha sharhlovchilar o'rtasidagi bahslardan bahramand bo'lgan.

Aynan o'z ulamolari va adabiy izdoshlariga xos xususiyat bo'lganki, Faxriddin Muhammad Roziy unga "Bahoiy risolasi" nomli risola yozadi va u uzoq vaqt uning homiyligida qoladi. Har ikki saltanat hukmronligi davriga to'g'ri kelgan Faxriddin Roziyning hayoti va faoliyati bu sulolalar hukmdorlaridan biri, ya'ni G'iyosiddin G'uriy tomonidan katta ma'qullangan. Ana shunday mehr va rahm-shafqat imom Faxriddin Roziyga Hirotda u zot uchun madrasa qurib, u yerga mudarris etib tayinlash imkoniyatini yaratdi.[5]

G'iyosuddin saroyida, ayniqsa, hanafiy va karimiya fiqhleri o'rtasida doimiy ravishda ilmiy va diniy bahslar bo'lib turardi. Ayni paytda Sulton G'iyosuddin va saroyi o'rtasida turli falsafiy-diniy masalalar, ya'ni ijod, qismat, erk va iroda, ruh va nafs kabi mavzularda bahs-munozaralar bo'lib, ba'zan mafkuraviy to'qnashuvlarga sabab bo'lardi va G'iyosuddin bu erkin ilmiy muhitdan xursand edi. Faxriddin Roziy ham bu bahslarda faol qatnashib, hatto ko'p hollarda mantiqiy-falsafiy dalillarga asoslanib, falsafa va dindan oqilona nazariyalar olib kelib g'alaba qozongan, bu munosabat boshqa maktab va oqim vakillari, xususan, so'fiylar va karramiylar uchun ham yoqmagan [6].

Faxriddin Roziy Xorazmshoh saroyida, ayniqsa, dindor va ilmli kishi bo'lgan Tekesh davrida sultonning qo'llab-quvvatlashi va homiyligidan bahramand bo'lgan. Ibn Qiftiyning yozishicha, Faxriddin Roziy falsafa va mantiq ilmlarini o'rganib, o'rgatgan chog'ida Xurosonga sayohat qilib, Ibn Sino asarlari va ta'limotlari bilan yaqindan tanishib, ularni mutolaa qilish bilan shug'ullanadi. Keyinchalik u Buxorodagi Banu Mazo (hanafiy ulamolari oilasi) ni qo'llab-quvvatlash maqsadida Manaron viloyatiga yo'nalishini o'zgartiradi. Ammo omadsizlik va qashshoqlikdan azob chekib, safarda betob bo'lib, maoshini Buxoro xorijiy savdogarlar jamoasining xayr-ehsonlariga tayanishga majbur bo'ladi. Ammo uning taqdiri o'zgarib ketdi: "keyin u Buxoroni tark etib, Xuroson tomon yo'l oldi va u yerda Xorazm shohi Muhammad bilan uchrashdi". Xorazmshoh uni o'zi bilan birga saqladi, Faxriddin esa saroyiga yaqin do'st bo'ldi. U Faxrning lavozimini olib tashlab, unga doimiy lavozim tayinladi. Faxriddin Roziyning muhabbati podshohning qalbiga joylashib, boyib, farzand ko'radi, umrining oxirigacha shu yerda qoldi [7].

Aynan uning davrida Faxriddin Roziyning ilmiy ta'siri va shuhrati yuksalib, shogirdlari va izdoshlari kundan-kunga ortib bordi. Aytishlaricha, uning muallimlari davrasidagi shogirdlari soni ikki mingga yetgan [8].

Saljuqiylar davrida madrasalar tashkil etish an'alarining davom etishi jamiyatni uyg'otish, fan va siyosatning turli sohalarida yangi shaxslarni tarbiyalashda muhim o'rin tutgan. Nizom al-Mulk barpo etgan madrasalar yo'qolmadi, o'sha davr hukmdorlari o'z shon-shuhratlari uchun ular yonida yangi madrasalar qurdirdilar. Xususan, G'iyosuddin tomonidan Hirotda yangi madrasa qurilishi bunga yaqqol misol bo'la oladi. Bu madrasalardan Ray shahridagi "Saidtojuddin Muhammad Gilki" madrasasi, "Bobuya" nomidagi "Shamsulislom Hasaka" madrasasi, "Alni Josti" fiqh madrasasi, "Kuyai Firuza", "Azizulmulk" madrasasi, "Arabshahiyya" madrasasi, "Bag'zoyiya" madrasasi, "Nizomiyya Isfahon" madrasasi, "Hamadon" madrasasi, "Baltosiya" madrasasi, "Tojiya" madrasasi, "Totshio" madrasasi, "Suvqulovmid" madrasasi, "Mustansira" madrasasi [9] va boshqalar tashkil etilgan.

Xorazmshohlar bu ishni davom ettirib, o'z tasarrufidagi shaharlarning aksariyatida shunday madrasalar qurdirdilar. Abbosiylarning birinchi asridagi ana shunday erkinlik va bag'rikenglikka qaramay, mojarolar va bosqinchilik urushlari tufayli ularning aksariyati ijtimoiy adolat va dinni kengaytirish shiorlari ostida olib borilganligi boshqa dinlar bilan

yarashish uchun yaxshi zamin yaratgan. Ammo boshqa tomondan, bu aloqalar Movarounnahr va Xurosondagi turli diniy guruhlar o'rtasida to'qnashuvlarga ham olib keldi. Jumladan, karromiylar bilan ismoiliylar, imomiylar, mo'taziliylar, ash'ariylar, hanafiylar, ahli kalom va mashshoiylar, ishroqiylar va so'fiylar o'rtasidagi kurashlar, ayniqsa, karromiylar bilan mo'taziliylar, ismoiliylar va mu'taziliylar, mo'taziliylar va xonliklar o'rtasida juda keng tarqalgan edi.

Muhimligi jihatidan arab siyosatidan keyin Yaqin Sharq xalqlari hayotida eng katta tarixiy voqea hisoblangan saljuqiylar siyosati mo'g'ul qabilalarining qishloqlaridan farqli o'laroq, ular o'z oldiga qo'ygan maqsadlarga erishish va aholini, jumladan, ruhoniylar va mahalliy zodagonlarning bir qismini o'ziga jalb etish, qiyin paytlarda ularni ta'minlash va qo'llab-quvvatlash uchun foydalanilgan. Bu davr hukmdorlarining mavqeyi ichki va tashqi kuch jihatidan Iroq va Ajam, Fors va Xorazmdan tortib Ozarbayjon va Erongacha Saljuqiylar hukumati bilan siyosiy aloqalarga ega edi[10].

Aynan shu davrda botiniylar o'zlarining himoyachilari bo'lgan Abbosiylar va Saljuqiylarga qarshi qo'zg'olon ko'tardilar. Ana shunday qarama-qarshiliklarga qaramay, Nizomulmulk barcha din vakillariga yaxshi munosabatda bo'lib, Xojaning iltifotidan mahrum bo'lgan birorta olim va alloma bo'lmagan. Shu tariqa u ulamolar, huquqshunoslar va so'fiylar uchun maktablar qurdirdi, ular orasida Bag'dod, Nishopur, Isfahon va Balxdagi maktablar nisbatan mashhur bo'lgan, ayniqsa Bag'doddagi Nizomiyya madrasasi Xojaning o'zi tomonidan ikki yil ichida qurilgan va turli viloyatlardan ko'plab talabalarni o'zida jamlagan, ya'ni u har yerdan eng zo'r muallimlar taklif qilinadigan yagona joy edi. Bu madrasaning eng mashhur ustozlari Abu Ishoq Sheroziy, Imom Abu Nasr Sabboiy, Muhammad G'azzoliy, Abu al-Qosim Dubbusiy, Shoshiy, Kayo al-Harosi, Najibuddin Suhravardiy va boshqalar edi.

Saljuqiylar sulolalari Abbosiy xalifasiga hurmat ko'rsatgan bo'lsalar-da, ular o'z hududlarida butunlay mustaqil edilar. Umuman olganda, Saljuqiylar davlati faoliyatini o'z davrining mafkuraviy kurashlari bilan bog'liq bo'lgan turli siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy-madaniy to'qnashuvlari bilan bog'lash mumkin.

Saljuqiy sultonlari ham avvalgi sultonlar singari sunniy va shia, botiniya va mo'tazila, karramiya va qadariy, mo'tazila kabi olimlar, turli din va mazhab tarafdorlari bilan to'g'ri aloqa o'rnatishga o'rin olmadi. Aksincha, din va mazhablar, ulamolar va xalq o'rtasida nafrat va kamsitishlarga olib keladigan yo'llarni tutdilar. Bu amaliyot hatto hukumat darajasida kuzatilgan darajaga yetdi, ularning aksariyati sunniy edi. Masalan, Alp-Arslon hanafiy, Nizom al-Mulk shofi'iy bo'lgani uchun har qanday bahona bilan Nizom al-Mulk kabi allomaga o'z noroziligini ba'zan bildirardi. Nizomulmulk uning bu munosabatini ko'rib: "...Sulton afsuslanib: "Ey hazratim, siz mening vazirim bo'lmaganingizda, Shofi'iy mazhabining olimi bo'lmaganingizda..." dedi. Bu munosabatni Nizomulmulk "Siyosatnoma" asarida shunday ta'riflagan: "...va u juda siyosiy va qizg'in edi va o'z dinida juda taqvodor bo'lgani va shofi'iy mazhabini tanqid qilgani uchun men undan doim gumon va qo'rqinchli bo'lganman" [11]. Nizomulmulkning yozishicha, "U (Alp-Arslon) mening dinimdan uyalib, doim meni qoralaydi". "Qulga Rafid raqami chizilganini eshitib, Samarqand xoni (Shamsulmulk) huzurida aytsa, jonimni ayamaydi [11].

Nizom al-Muloqning bu so'zlari haqiqatan ham notinch ichki vaziyatni aks ettiradi, bu yerda har bir tariqatning ta'siri va mavqeyi davlat boshqaruv tizimiga kirib kelgan va har biri o'z ta'sirini kuchaytirishga harakat qilgan. Nizomulmulkning bunday munosabati va ta'sirini

rus olimi A. Krimskiy: “Nizomulmulk tufayli bir tomondan, saljuqiylar sulolasining bunday ichki nizolar, ko‘p-ko‘p to‘ntarish va xiyonatlari natijasida vayron bo‘lgan va tartibsiz bo‘lgan davlat ozmi-ko‘pmi tartibga solingan bo‘lsa, ikkinchi tomondan, u davlatning siyosati va iqtisodini ham tikladi” mamlakatning ijtimoiy va iqtisodiy muammolarini tahlil qilish va muhokama qilishda ta’sirli edi. Aytish joizki, din ulamolarining davlat siyosiy ishlariga aralashuvi ilmfanning tanazzulga uchrashiga, ziyolilarning qiynoq va tazyiqlarga duchor bo‘lishiga, ularning asarlarining yo‘q qilinishiga olib keldi. O‘zlari jamiyatda asosiy shaxs bo‘lgan hukmdorlar ko‘pincha olimlardan emas, balki din vakillaridan maslahat so‘rashgan, bu esa olimlarni biroz bezovta qilgan. Ammo hukmdorlarning bu munosabati keyinchalik o‘zgarib, aksincha, olimlar (falsafa va ilohiyotchilar) bilan qiziqib, siyosiy va davlat ishlariga aralashib qolgan. Bu tartib natijasida ruhoniylar “Ijtihodsiz aql va taqlidga asoslangan rivoyatni tafakkur va tafsilotlashda zaiflik va ularning maqsadlariga kirmay turib dalillarga yopishib olish, falsafa va boshqa fikriy ilmlardan nafratlanish, ulamolarni bid’atchilar qatorida sanash”ga sababchi bo‘ldi. Saljuqiylar saltanatlarining bu silsilasining vujudga kelishi nafaqat eronliklar, balki mintaqadagi barcha davlatlar uchun ham yangi davrning boshlanishi hisoblanadi, chunki Eron xalifalar hukmronligidan chiqqandan keyin xalifalikdan ajralib chiqdi. Shunday qilib, saljuqiylar barcha islom davlatlaridan yirik imperiya tuzdilar, uning markazi Eron edi. Nizomulmulk saroyga kelganidan so‘ng saljuqiylarning boshqaruv uslubi butunlay o‘zgardi. Bunday munosabat Nizom al-Mulkni avvalgi Tohiriylar, Sosoniylar va Somoniylar davridagi xato va kamchiliklarga yo‘l qo‘ygan siyosiy va davlat ishlarini takrorlashdan qochishga undadi, chunki Saljuqiylardan keyin Somoniylar va G‘uriylar saltanatlari Abbosiylar xalifaligini qo‘llab-quvvatlaganlar. Hanafiy va Molikiy, Shofi‘iy va Hanbaliylar o‘rtasida ham to‘qnashuvlar bo‘lgan. Jumladan, ash‘ariylikni himoya qilib, boshqalarning e’tiqodini rad etgan Abu Nasr ibn Abulqosim Qushayriy nutqi chog‘ida Bag‘dodlik harbiylarning (hijriy 469-yilda) sodir bo‘lgan voqeasi bir necha kishining o‘ldirilishiga sabab bo‘ldi. Uni bostirish uchun Nizom al-Mulkning o‘g‘li Faxr al-Mulk Bag‘dodga yuborilganiga qaramay, bu holat 470-yilgacha davom etdi. Bu urush va fitnalarning asosiy sabablaridan biri oddiy xalq emas, balki podshohlar va masjid voizlarining o‘zlari ekanligini yuqorida aytib o‘tgan edik. Saljuqiy Alp-Arslonning vaziri Abdulmalik Kunduriyning 465-(hijriy)yilida Xurosonda yaratgan fitnasi Imom al-Haramayn Juvayniy, Abu al-Qosim Qushayriy va boshqalar kabi olimlarning tuhmati, qotilligi va qamoqqa olinishiga olib keldi.

Bu aloqa boshqa islomiy mazhablar tarafdorlari orasida ham davom etdi. Bu davrda vujudga kelgan yana bir kelishmovchilik diniy apologistlarning falsafiy ta’limotlarga ishonchsizligi bo‘lib, ular falsafa o‘z ta’limotlari bilan diniy e’tiqodda chalkashlik va shubhalar sababchisiga aylangan deb hisoblaydilar. Ularning bunday munosabati musulmonlar tafakkurining keyinchalik qorayishiga olib keldi, bu esa aqliy ilmlarning rivoyat ilmi bilan almashtirilishiga, fiqh va mufasssirlarning olim va ulamolardan ustun bo‘lishiga olib keldi. Natijada falsafa va aqliy ilm kundan kunga zaiflashib, Zakariyo Roziy, Abu Nasr Forobiy, Ibn Sino kabi faylasuflar, tibbiyot, tabiat, matematika, mantiq, ilohiyot ilmlarining buyuk namoyandalari o‘rnini fiqh, hadisshunos, mufasssir va a’zolar egalladi. Boshqa tomondan, G‘aznaviylar va Saljuqiy turklarining hokimiyat tepasiga kelishi natijasida sunniylar fikriga diniy aqidaparastlik va e’tiqod, mo‘taziliy va hukamo e’tiqodlaridan voz kechish boshlandi, o‘tgan asrlarda olimlarga berilgan erkinlik yo‘qoldi. Shuning uchun ham faylasuflarga qarshilik juda qattiq bo‘lib, ularning eng qizg‘inlari mutakallimlar va so‘fiylar edi. Binobarin, ular o‘z

g'oyalarini ilohiyot ahliga tatbiq etadigan tarzda tezda din va falsafa ahliga tatbiq etishga harakat qildilar. O'sha davrda falsafa atamasi ko'proq faqat Mashshoiya maktabi, ya'ni Al-Forobiy, Ibn Sino kabi faylasuflar ta'limoti, ratsional va bahsli yondashuvlarni qo'llagan kishilar deb tushunilgan. Shu boisdan ham falsafaga qarshi kurash din va falsafani murosaga keltirishga intilgan Muhammad G'azzoliy tashabbusi bilan boshlangan, biroq u falsafaning materialistik unsurlarini butkul rad etib, ularni kufr, bid'at, ratsionalizmga ayblab, ularni So'z bilan uyg'unlashtirgan. G'azzoliyning o'zi "Tahofut ul-falasifa" asari muqaddimasining birinchi qismida ta'kidlaganidek, maqsad falsafiy g'oyalarning tafovut va ziddiyatlarini ochib berish, Arastu, Abu Nasr Forobiy, Ibn Sinolarning falsafiy e'tiqodlarini tanqid qilishdir. Avval aytib o'tganimizdek, falsafaga jiddiy qarshilik ko'rsatgan dinshunoslardan biri bu G'azzoliydir, chunki u faylasuflarni kufr, bid'at va xatoda ayblagan. G'azzoliydan oldingi ilohiyotchilar o'z ta'limotlarida fikr, e'tiqod va nutq nuqtai nazaridan falsafaning qarama-qarshiligiga asoslanib, faylasuflar bilan ochiqdan-ochiq mafkuraviy munozara va kelishmovchiliklarga kirishmaganlar, lekin G'azzoliy ular bilan ochiqdan-ochiq bu munosabatda bo'lgan. Bir necha yillik izlanishlar natijasida "Tahofutu-l-falasifa"dan oldin "Maqosidu-l-falasifa" asarini yozib, unda mashshoiylarning, xususan Forobiy va Ibn Sinolarning falsafiy g'oyalarini yunon falsafasining vorislari deb atagan va ularga qarshi chiqqan, ya'ni ularni dinda yondashmaganligi va tabiiylar bilan bir qatorda bo'lmagani uchun ham mashshoiylar deb atagan. U faylasuflarni uch tabaqaga: ateistlar, tabiatshunoslar va teistlarga ajratadi va ularning har biri haqidagi fikrlarini aniq tushuntiradi. Unga ko'ra, ateistlar bid'atchi hisoblanadilar, chunki ular Xudoning borligini inkor etadilar va U ham o'z-o'zidan borligiga ishonadilar. Biroq tabiatshunoslar tabiatda Uning qo'l mehnatini ko'rganlaridek, dono Yaratuvchining borligiga ishonadilar, lekin oxiratni inkor etadilar, ajr va jazoga ishonmaydilar, dunyoviy nafslarga berilib ketadilar [9].

Yuqoridagi bu fikrlaridan quyidagi xulosaga kelish mumkin: ular dunyoning qadimiyligi va abadiyligi birlikka asoslanadi, deb hisoblaydilar, agar u bilan nazarda tutilgan narsaning qadimiyligi bo'lsa, ba'zan bu sababning mavjudligi imkonsiz bo'lishi mumkin emas o'chirilgan, sabab sababining yo'qligi esa mavjud emas, go'yo mohiyat uchun pretsident mavjud. Shubhasiz, koinot mumkin va mavjud va mumkin bo'lgan barcha narsalar undan tashqarida mavjud bo'lishi kerak. Demak, dunyoning dunyo borligidan ustunligi abadiydir. Demak, vaqt, harakat va jism ham qadimiy bo'lishi kerak. Koinot yaratilgandan keyin qadimiy dunyo ham zarur va qancha dalil bo'lmasin, uning foydasiga gapirish mumkin emas.

Xulosa. Ushbu g'oyalarning ta'siri Faxriddin Roziy dunyoqarashining shakllanishida G'azzoliyning ta'siri katta bo'lsa-da, bu munosabat faylasuflarni obro'sizlantirish, ularni din nuqtai nazaridan kufr va bid'at deb qoralash darajasida emas, balki mantiqiy dalillar nuqtai nazaridan kelib chiqib, unga goh qarshilik, goh rozilik bildirgan. Eng muhimi, mutafakkir G'azzoliyning falsafaga bo'lgan fatalizm va dogmatizm qolipini sindirib, ko'p hollarda faylasuflarga ergashdi. Faxriddin Roziy bilan faylasuflar va falsafa o'rtasidagi aynan shunday munosabat uni tasavvuf vakillari tomonidan kufrda, zalolatda, faylasuflarga ergashishda ayblashiga sabab bo'lgan. Mutafakkir ham boshqa ilohiyotchilar singari, Xudo olamga zarurat bilan emas, balki O'z qudrati va irodasi bilan ta'sir qiladi, degan fikrda. Ta'kidlash joizki, dindorlarning falsafa, aqliy ilm va boshqa yo'nalishlarga nisbatan qarama-qarshilik va dushmanlik tuyg'usi faylasuflarning o'z mustaqil g'oyalarini aqliy dalillar bilan keltirishlari bilan bog'liq edi. Bu qarama-qarshiliklar tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak, shubhasiz, ularning eng yuqori cho'qqisini Muhammad G'azzoliy va uning zamondoshlari so'fiylar

ta'limotida ko'rishimiz mumkin. Agar, bir tomondan, diniy huquqshunoslar, hadis ilmi olimlari aqliy ilmning rivojlanishiga to'siqlar yaratgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, so'fiylar ham aqliy ilm izdoshlariga katta to'siq bo'lgan. Islomiy oqimlar, maktablar va mazhablar o'rtasida mavjud bo'lgan diniy nizolar bilan bir qatorda nazariyotchilar va faylasuflar o'rtasida ham keskin ziddiyat mavjud edi. Mahalliy tadqiqotchilar nazariyotchilar va faylasuflar o'rtasidagi umumiy tafovutlarni muhokama qilgan bo'lsalar-da, so'fiylar va nazariyotchilar o'rtasidagi tafovutlarga oid alohida tadqiqot o'tkazilmagan. Bu maydonda diniy munozara va ixtiloflar bilan bir qatorda mazhablararo kurashlar ham kuchayib, fiqhiy, ilohiy va falsafiy bahslar doirasi kengaydi. Ayni paytda o'sha davr hukmdorlarining diniy ta'limotga moyilligi va qiziqishi hamda falsafa, mantiq kabi aqliy ilmlardan uzoqlashishi, to'siqlar paydo bo'lishi ularning ko'pgina asarlarini yondirib, yo'q qilishga olib keldi. Ularning e'tiqodiga ko'ra, Qur'on va Sunnatdan boshqa barcha ilmlar kufr va dunyo voqea va hodisalarini tushunishda bid'at bo'lib, haqiqatni ifodalashga ojizdir. Bu so'fiylar bilan did va kashfiyotlar, faylasuflar va ilohiyotchilar, aql va tafakkur sahobalari o'rtasida sodir bo'lgan noxush manzara edi. So'fiylarning fikricha, aql va tafakkurning hamrohlari ilohiyot va falsafa ahli hisoblangan, ammo vahiy da'vogarlarini faqat so'fiylar edi. Bu munozara maydonida bir tomonda Arastu, Ibn Sino, Faxriddin Roziy, bir tomonda Boyazid Bastomiy, Junayd Bag'dodiy, Bahouddin Shamsiy Tabriziy va ularning boshqa izdoshlari kurash olib borishdi. Darhaqiqat, Faxriddin Roziy davrida mazhablar va dinlar o'rtasidagi bu tortishuvlar va ayblovlar shu qadar avj oldiki, bu ko'p hollarda bir-birini kufr va bid'atda ayblab, ochiq tizimga aylanib ketdi, xususan, Botiniya va Ismoililar orasida fidoiy deb atalgan va'zgo'ylar ko'p bo'lib, ular yashirincha ish olib borganliklarini ham kuzatish mumkin.

Xulosa qilib aytganda, mutafakkirning hayoti xalifalik hududidagi g'oyaviy-siyosiy kurashlar, hokimiyat uchun kurashlar kundan-kunga o'zgarib borayotgan bir davrga to'g'ri keldiki, bu ko'pchilik mustaqil va yarim mustaqil davlatlarning xalifalik hududlarida yagona diniy-madaniy makonga ega bo'lishiga imkon bermadi. Shuning uchun ham bu davr siyosiy-ijtimoiy, diniy va madaniy harakatlarning murakkab va notinch davri deb ataladi. Bunday tortishuvlar va to'qnashuvlar nafaqat turli mintaqalar podshohlari, balki diniy oqim tarafdorlari o'rtasida ham qizg'in bahs-munozaralarga sabab bo'ladi. Faxriddin Roziyning bu mafkuraviy munozaralarda bevosita ishtirok etishi uning bir qancha asarlarida juda yaqqol ifodalangan.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Исҳоқ, Ҳусайни Кухсорӣ. Тарихи фалсафаи исломӣ / Кухсорӣ И.Ҳ. Техрон.: Амири кабир, 1382. - С 160.
2. Нурмуҳаммади, Амиршоҳӣ. Давлатдории тоҷикон дар асрҳои IX-XIV / Амиршоҳӣ Н. Душанбе.: Амри илм, 1999. - С. 454.
3. Энциклопедияи советии тоҷик. Душанбе.: Сарредаксияи илмӣи энциклопедияи советии тоҷик, 1983, Ҷ.8. – С. 778.
4. Пирумшоев, Х. История таджикского народа / Х. Пирумшоев. Том 1. Душанбе.: Дониш, 2013.-С. 102.
5. Буняков М. Государство Хорезмшахов-Ануштегинидов: 1097-1231 [Текст] / М. Буняков. — Москва.: Наука, 1986. –С. 61.
6. Имом, Фахриддини Розӣ. Тафсири кабир / Розӣ И.Ф. Техрон.: Асотир, 1381, Ҷ. 1.- С.12-13.
7. Ибни, Қифтӣ. Тарих-ул-хукамо / Қифтӣ И.Бейрут.: Доирату-л-маориф, 1903.-С.291.

8. Муҳаммад, Рашшод. Фалсафа аз оғози таърих / Рашшод М. Душанбе.: Ирфон, 2001, Ҷ.3-4.- С.310.
9. Забехуллоҳи, Сафо. Тарихи адабиёт дар Эрон / Сафо М.Техрон.: Фирдавсӣ, Ҷ.2.-201-202.
10. Мақсуд, Алии Содиқӣ. Ҷойгоҳи возорат дар ҳукумати Султон Санҷар [Матн] / Содиқӣ М.А.-Техрон.: Донишқадаи адабиёт ва улуми инсонӣ, 1377, №166.–С. 156.
11. Али, Асғари Ҳалабӣ. Тарихи фалосифаи Эрон аз оғоз то ба имрӯз / Ҳалабӣ А.А.-Техрон.: Асотир, 1373 . –С. 338.
12. Sobirovich, T. B. (2023). Basic Criteria for Building the Third Renaissance in Uzbekistan. Asian Journal of Applied Science and Technology (AJAST), 7(1), 149-157.
13. Sobirovich, T. B. (2024). Renewal of Societal Ideosphere: An Analytical Study of Medieval Philosophical Thought. Philosophy, 8(3), 12-18.

10.00.00 – FILOLOGIYA FANLARI - PHILOLOGICAL SCIENCES**Received:** 16 March 2025**Accepted:** 5 April 2025**Published:** 15 April 2025*Article / Original Paper***LINGUOCULTURAL FORMATION OF HYDRONYMS IN UZBEK ONOMASTICS****Nuniyazova Shaxlo Ulugbekovna**

PhD student at Tashkent State University of Uzbek

Language and Literature named after Alisher Navoi

Abstract. The article analyses the linguocultural formation of hydronyms in Uzbekistan, their etymology and historico-cultural significance. The role of various ethnic groups, historical processes and cultural factors in the formation of hydronyms is considered. The linguistic features of hydronyms and their role in folk culture are also considered. The article presents a linguistic and cultural analysis of hydronyms based on historical sources and modern research.

Keywords: hydronyms, linguocultural studies, etymology, historical sources, cultural heritage.

O'ZBEK ONOMASTIKASIDA GIDRONIMLARNING LINGVOMADANIY SHAKLLANISHI**Nuniyazova Shaxlo Ulugbekovna**

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat

o'zbek tili va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti

E-mail: nuniyazovashahlo@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada O'zbekiston hududidagi gidronimlarning lingvomadaniy shakllanishi, ularning etimologiyasi va tarixiy-madaniy ahamiyati tahlil qilinadi. Gidronimlarning shakllanishida turli etnik guruhlar, tarixiy jarayonlar va madaniy omillarning ta'siri ko'rib chiqiladi. Shuningdek, gidronimlarning lingvistik xususiyatlari va ularning xalq madaniyatidagi o'rni haqida fikr yuritiladi. Maqolada tarixiy manbalar va zamonaviy tadqiqotlar asosida gidronimlarning lingvokulturologik tahlili amalga oshirilgan.

Kalit so'zlar: gidronimlar, lingvokulturologiya, etimologiya, tarixiy manbalar, madaniy meros.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I4Y2025N36>

Kirish. Onomastika tilshunoslikda bir qancha sohalar tadqiqi bilan shug'ullanadi. Jumladan, antroponimika – onomastika ya'ni nomshunoslikning kishi ismlarini o'rganadigan bo'limi, toponimika – nomshunoslikning joy nomlarini o'rganadigan sohasi, teonimiya – turli diniy tasavvurlar bo'yicha xudolar, ma'budlar, diniy-afsonaviy shaxs va mavjudotlarning nomlari; zoonimiya – hayvonlarga qo'yiladigan atoqli nomlar, laqablar nomlari; kosmonimiya – fazoviy bo'shliq hududlari, mifonimlar – xayoliy to'qima obyektlarning nomlarini bildiradi. Onomastikaning yuqoridagi sohalari ichida toponimlar alohida ahamiyatga ega.

Suv obyektlarining nomlari gidronimlar, ularning majmui gidronimiya deb yuritiladi. Toponimikaga oid ilmiy manbalarda gidronimlar sirasi turlicha qayd etiladi. Toponimikshunos olim S. Qorayev gidronimiya doirasiga daryolar, ko'llar, dengizlar, soylar, jilg'alar, kanallar, qo'ltiqlar, bo'g'ozlar, sharsharalarning atoqli nomlarini kiritgan[12]. Yana bir toponimshunos

N. Oxunov esa gidronimlarni “Suv obyektlarining, ya’ni dengiz, daryo, ko’l, soy, ariq, buloq, quduq singlarining atoqli otlaridir” deb izohlaydi[13].

O’zbek onomastikasida joy nomlari, jumladan, gidronimlar (daryo, ko’l, soy va boshqa suv obyektlari nomlari) xalqning tarixiy-madaniy merosini o’zida aks ettiruvchi muhim unsurlardan biridir. Zamonaviy tilshunoslikda gidronimlarning lingvokulturologik jihatdan o’rganilishi alohida ahamiyat kasb etadi. Gidronimlar nafaqat geografik obyektlarni belgilash vositasi, balki xalqning madaniyati, urf-odatlar, diniy e’tiqodlari va tarixiy jarayonlarining guvohi sifatida ham ahamiyatlidir. O’zbekiston hududidagi gidronimlarning shakllanishi turli davrlarda sodir bo’lgan etnik migratsiyalar, madaniy integratsiyalar va til o’zgarishlari bilan chambarchas bog’liqdir.

Nomshunoslik (onomastika) fanida gidronimlar alohida tarmoq sifatida o’rganiladi. Gidronimlarning lingvomadaniy shakllanishini o’rganish orqali xalqning tarixiy xotirasi, madaniyati va tilining rivojlanish bosqichlarini aniqlash mumkin. Ushbu maqolada O’zbekiston hududidagi gidronimlarning lingvokulturologik xususiyatlari tahlil qilinadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. O’zbekiston hududidagi gidronimlarning shakllanishi va ularning lingvistik xususiyatlari haqida bir qancha tadqiqotlar amalga oshirilgan. Jumladan, Mahmud Koshg’ariyning “Devonu lug’otit-turk” asarida turkiy xalqlarning suv obyektlariga bergan nomlari haqida qimmatli ma’lumotlar keltirilgan[5]. Asarning III jildida (256-bet) “Jayxun” (Amudaryo) va “Sayxun” (Sirdaryo) kabi gidronimlarning etimologiyasi va qo’llanilishi haqida muhim tushunchalar berilgan. Shuningdek, Abu Rayhon Beruniyning “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar” asarida (187-bet) Markaziy Osiyo hududidagi daryolar va ularning nomlari haqida muhim ma’lumotlar keltirilgan. Olim Amudaryoning qadimgi “Oksus” nomi va uning kelib chiqishi haqida batafsil to’xtalgan. Jumladan, Amudaryo 10 dan ziyod nomlar bilan atalgan: Araks, Oks, Arang, Raxa, Ranxa, Aranxa, Jayhun, Vaxsh, Termiz daryosi, Kalif daryosi, Urganch daryosi, Xorazm daryosi va boshqalar. Bu daryoni yunon va rimliklar Oksus yoki Oksos, arablar Jayhun, yerli xalqlar dastlab O’kuz, Balx, Vaxsh, so’ngra Amul deb ataganlar. Bu haqda Abu Rayhon Beruniy “Amudaryo tarixi” asarida yozib qoldirgan[14]. Amudaryoning hozirgi nomini O’rta asrlarda mavjud bo’lgan Omul (Omuy, Omuyya) shahri (hozirgi Chorjo’) nomidan olingan deyishadi. Bizningcha esa, bu shahar daryodan nom olgan bo’lishi kerak. Chunki Mahmud Koshg’ariy har qanday sokin narsaning amul deyilishini aytib o’tgan. Amul – tinch, sokin, bosiq; xotirjam, osoyishta; qo’nimli degan ma’noni anglatadi [15]. Demak, daryoning tabiiy xususiyati uning nomlanishiga asos bo’lgan.

Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma” asarida (124-126-betlar) esa Farg’ona vodiysi va Movarounnahrning suv havzalari, ularning nomlari va etimologiyasi haqida talaygina ma’lumotlar keltirilgan.[6; 7].

Tilshunos olim Xudoyberdi Doniyorov o’zining “O’zbek xalqining shajara va shevalari” asarida (1968) o’zbek tilidagi gidronimlarning leksik-semantik xususiyatlarini o’rganib, ularning tarixiy va madaniy ildizlarini ochib bergan. X.Doniyorovning fikricha, gidronimlarning shakllanishida turkiy, forsiy va arab tillarining o’zaro ta’siri muhim rol o’ynagan. Masalan, “Ko’ksoy” va “Qorasuv” kabi nomlar turkiy til qatlamiga mansub bo’lib, xalqning tabiatga bo’lgan estetik munosabatini aks ettiradi. Ushbu asarda X.Doniyorov gidronimlarning xalqning turmush tarzi va xo’jalik faoliyati bilan bog’liqligini alohida ta’kidlaydi [9].

X.Doniyorovning tadqiqotlari gidronimlarning lingvokulturologik shakllanishini o'rganishda muhim manba hisoblanadi. Olimning fikrlariga qo'shilgan holda, gidronimlarning xalqning tarixiy xotirasi va madaniy merosini aks ettiruvchi vosita ekanligini ta'kidlash mumkin.

Shuningdek, Isomiddin Yormatovning "Iloq tarixi" asarida (2005) O'zbekiston hududidagi qadimiy daryolar va ko'llarning nomlari va ularning kelib chiqishi haqida asosli ma'lumotlar keltirilgan. I.Yormatov Zarafshon daryosining nomi haqida to'xtalib, uning forsiy "zar" (oltin) va "afshon" (sochuvchi) so'zlaridan tashkil topganligini ta'kidlaydi. Bu nom daryoning iqtisodiy va madaniy ahamiyatini aks ettiradi [8].

I.Yormatovning tadqiqotlari gidronimlarning iqtisodiy va madaniy ahamiyatini yoritishda muhim ahamiyatga ega. Zarafshon kabi nomlar xalqning xo'jalik faoliyati va madaniy qadriyatlarini aks ettiruvchi vosita sifatida o'rganilishi lozim.

Shu qatorda, S.P. Tolstovning Markaziy Osiyo xalqlarining etnogenezi va madaniyati haqidagi tadqiqotlari gidronimlarning shakllanishida etnik va madaniy omillarning o'rnini yoritishda muhim manba hisoblanadi. Tolstovning fikricha, Zarafshon va Amudaryo kabi daryolar nomlari qadimiy madaniy qatlamlarni aks ettiradi va bu nomlar xalqning xo'jalik faoliyati bilan bog'liq [10].

S.Tolstovning tadqiqotlari gidronimlarning tarixiy va madaniy ildizlarini o'rganishda muhim ahamiyatga ega. Uning fikrlariga asoslanib, gidronimlarning shakllanishida xalqning xo'jalik faoliyati va madaniy qadriyatlari muhim rol o'ynaganligini ta'kidlash mumkin.

Jumladan, V.V. Bartoldning "Turkiston mo'g'ul istilosi davrida" asarida (1963) Markaziy Osiyo hududidagi daryolar va ularning nomlari haqida qimmatli ma'lumotlar keltirilgan. Bartoldning fikricha, Amudaryo va Sirdaryo kabi daryolar nomlari qadimiy turkiy va forsiy tillarning o'zaro ta'siri natijasida shakllangan. U gidronimlarning tarixiy jarayonlar va etnik migratsiyalar bilan bog'liqligini ta'kidlaydi [4]. V.Bartoldning tadqiqotlari gidronimlarning tarixiy jarayonlar bilan bog'liqligini o'rganishda muhim manba hisoblanadi. Uning fikrlariga asoslanib, gidronimlarning shakllanishida etnik migratsiyalar va madaniy integratsiyalar muhim rol o'ynaganligini ta'kidlash mumkin.

Xorijiy olimlardan esa Edward Saidning "Madaniyat va imperialism" asarida (1993) madaniy meros va geografik nomlarning xalqning tarixiy xotirasi va madaniyati bilan bog'liqligi haqida fikr yuritiladi. E.Saidning fikricha, geografik nomlar xalqning madaniyati va tarixiy xotirasini aks ettiruvchi muhim vosita hisoblanadi. Bu fikr gidronimlarning lingvokulturologik shakllanishini o'rganishda qimmatli ahamiyatga ega.

E.Saidning madaniy meros va geografik nomlar haqidagi fikrlari gidronimlarning xalqning tarixiy xotirasi va madaniyati bilan bog'liqligini chuqurroq o'rganishga yordam beradi. Gidronimlar xalqning madaniyati va tarixiy xotirasining ajralmas qismi ekanligini ta'kidlash mumkin.

Mazkur maqolada gidronimlarning lingvokulturologik tahlili amalga oshiriladi. Tahlil jarayonida tarixiy manbalar, etimologik lug'atlar va zamonaviy lingvistik tadqiqotlardan foydalanildi.

Muhokama. O'zbekiston hududidagi gidronimlarning shakllanishi turli tarixiy va madaniy jarayonlar bilan bog'liq. Jumladan, Amudaryo, Sirdaryo, Zarafshon kabi daryolar nomlari qadimiy turkiy, forsiy va arab tillarining o'zaro ta'siri natijasida shakllangan.

Amudaryo nomi qadimgi fors tilidagi “Amu” soʻzidan kelib chiqqan boʻlib, u qadimda daryoning yuqori oqimida joylashgan Amul shahri nomi bilan bogʻliqdir. Bu daryo nomi arab tilida “Jayhun” deb atalgan, bu esa qadimgi yunoncha “Oksus” nomining arabcha shaklidir [5; 7].

Sirdaryo nomi esa turkiy tilga xos boʻlib, “sir” soʻzi qadimiy turkiy tillarda “daryo” yoki “katta suv” maʼnosini anglatgan. Bu nomning shakllanishida turkiy xalqlarning daryo boʻylarida yashashi va ularning suv obyektlariga bergan nomlari muhim rol oʻynagan [9].

Zarafshon daryosi nomi fors tilidan olingan boʻlib, “zar” (oltin) va “afshon” (sochuvchi) soʻzlaridan tashkil topgan. Bu nom daryoning oltin qumli qirgʻoqlari bilan bogʻliq boʻlib, uning iqtisodiy va madaniy ahamiyatini aks ettiradi [8].

Gidronimlarning shakllanishida xalqning turmush tarzi, xoʻjalik faoliyati va diniy eʼtiqodlari muhim ahamiyatga ega boʻlgan. Masalan, **Chorvoq** suv ombori nomi “toʻrt yoq” maʼnosini anglatib, bu hududning geografik xususiyatlarini aks ettiradi. Shuningdek, **Aydar koʻli** nomi qadimiy turkiy “ay” (oy) va “dar” (koʻl) soʻzlaridan kelib chiqqan boʻlib, bu koʻlning oʻziga xos goʻzalligini ifodalaydi [10].

Gidronimlarning lingvokulturologik tahlili shuni koʻrsatadiki, suv obyektlari nomlari xalqning madaniyati, urf-odatlar va tarixiy xotirasini aks ettiradi. Masalan, **Koʻksoy** nomi turkiy “koʻk” (osmon) va “soy” (kichik daryo) soʻzlaridan tashkil topgan boʻlib, bu nom xalqning tabiatga boʻlgan estetik munosabatini ifodalaydi.

Natijalar. Oʻzbekiston hududidagi gidronimlarning shakllanishida quyidagi omillar muhim rol oʻynagan:

1. **Etnik omillar:** Turli etnik guruhlarining migratsiyasi va integratsiyasi gidronimlarning shakllanishiga taʼsir koʻrsatgan.
2. **Til omillari:** Turkiy, forsiy va arab tillarining oʻzaro taʼsiri gidronimlarning lingvistik xususiyatlarini belgilagan. Jumladan:
 - Turkiy til qatlami (Oqdaryo, Koʻksoy, Qorasuv)
 - Fors-tojik til qatlami (Zarafshon, Sangzor, Dargʻom)
 - Arab til qatlami (Jayxun, Sayxun)
3. **Madaniy omillar:** Xalqning turmush tarzi, xoʻjalik faoliyati va diniy eʼtiqodlari gidronimlarning mazmunini boyitgan.

Gidronimlarning lingvokulturologik tahlili shuni koʻrsatadiki, suv obyektlari nomlari xalqning tarixiy-madaniy merosini oʻzida aks ettiruvchi muhim unsurlardir. Bu nomlar nafaqat geografik obyektlarni belgilash vositasi, balki xalqning madaniyati va tarixiy xotirasining guvohi sifatida ham ahamiyatlidir.

Xulosa. Yuqorida keltirilgan mahalliy va xorijiy olimlarning tadqiqotlari gidronimlarning lingvokulturologik shakllanishini oʻrganishda muhim manba hisoblanadi. Ushbu tadqiqotlar gidronimlarning xalqning tarixiy xotirasi, madaniyati va tilining rivojlanish bosqichlarini aniqlashda muhim ahamiyatga ega ekanligini koʻrsatadi. Oʻzbekiston hududidagi gidronimlarning lingvomadaniy shakllanishi xalqning tarixiy-madaniy merosini oʻrganishda muhim ahamiyatga ega. Gidronimlarning etimologiyasi va lingvokulturologik xususiyatlarini oʻrganish orqali xalqning tarixiy xotirasi, madaniyati va tilining rivojlanish bosqichlarini aniqlash mumkin.

Kelgusida gidronimlarning lingvokulturologik tahlilini yanada chuqurlashtirish va ularning xalq madaniyatidagi oʻrnini oʻrganish boʻyicha keng koʻlamli tadqiqotlar olib borish

zarur. Bu esa xalqning tarixiy-madaniy merosini saqlash va kelajak avlodlarga yetkazishda muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

Adabiyotlar/Литературы/References:

1. Абдиев М. Худойберди Дониёров // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2017. – № 4.
2. Алимова Д.А., Аширов А.А. Ўрта Осиё халқларининг этник тарихи ва демографик жараёнлари. – Тошкент: “Yangi nashr”, 2011.
3. Асқаров А.А. Ўзбек халқи этногенези ва этник тарихи. – Тошкент, 2004.
4. Бартольд В.В. Сочинения. I том. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. – М.: Издательство Восточной литературы, 1963.
5. Mahmud Koshg'ariy. Devonu lug'otit-turk. III jild. – Toshkent: Fan, 1963. – B. 256-258.
6. Abu Rayhon Beruniy. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar. – Toshkent: Fan, 1968. – B. 187-190.
7. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. – Toshkent: Sharq, 1989. – B. 124-126.
8. Ёрматов И. Илоқ тарихи. – Тошкент: Фан, 2005.
9. Дониёров Х. Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. – Тошкент: Фан, 1968.
10. Толстов С.П. Основные проблемы этногенеза народов Средней Азии. – Москва, 1947.
11. Ҳофиз Таниш Бухорий. Абдулланом. – Тошкент: Шарқ, 1999.
12. Qorayev S. Toponimika – joy nomlari haqidagi fan.- Toshkent .Fan. 1980.
13. Oxunov N. Toponimlar va ularning nomlanish xususiyatlari.Toshkent. Fan. 1989.
14. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. –Тошкент: Давлат илмий, 2000. –Б. 293.
15. Каримов Қ. Қадимги туркий тил луғати. –Тошкент: Мумтоз сўз, 2009. –Б. 74.

Received: 16 March 2025

Accepted: 5 April 2025

Published: 15 April 2025

Article / Original Paper

LEXICAL AND LEXICO-SYNTACTIC REPETITIONS WITH A SPREAD IN THE ARTISTIC ESSAYS OF M. TSVETAeva

Aliyeva Elvina Ametovna

Doctor of Philology, Associate Professor,
Acting Head of the Department of Russian Linguistics,
Mirzo Ulugbek National University of Uzbekistan
E-mail: aliyeva.elvina@rambler.ru

Abstract. The article presents for the first time an analysis of the functioning of lexical and lexico-syntactic repetition based on the memoir essays by M. Tsvetaeva "My Pushkin" and "Pushkin and Pugachev". The types, semantic and functional features of these types of repetition at the micro- and macrotext levels are determined. The role of lexical and lexico-syntactic repetition in subjectivization and expressivity of narration, expression of the author's intention and influence on the reader's consciousness is revealed.

Keywords: expressivity, expressive means, repetition, lexical repetition, lexico-syntactic repetition, subjectivization, artistic prose, ornamental prose, M. Tsvetaeva.

ЛЕКСИЧЕСКИЙ И ЛЕКСИКО-СИНТАКСИЧЕСКИЙ ПОВТОРЫ С РАСПРОСТРАНЕНИЕМ В ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ОЧЕРКАХ М. ЦВЕТАЕВОЙ

Алиева Эльвина Аметовна

доктор филологических наук, доцент,
и.о. зав.кафедрой русского языкознания
Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека

Анотация. В статье впервые представлен анализ функционирования лексического и лексико-синтаксического повторов на материале мемуарных очерков М. Цветаевой "Мой Пушкин" и "Пушкин и Пугачев". Определяются виды, семантико-функциональные особенности данных типов повтора на уровне микро- и макротекста. Выявляется роль лексического и лексико-синтаксического повторов в субъективизации и экспрессивности повествования, выражении авторской интенции и влиянии на сознание читателя.

Ключевые слова: экспрессивность, экспрессивные средства, повтор, лексический повтор, лексико-синтаксический повтор, субъективизация, художественная проза, орнаментальная проза, М. Цветаева.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I4Y2025N37>

В лингвистической литературе достаточно широко изучены повторы в работах И.М. Астафьевой [1], Н.Т. Головкиной [3], В.А. Кухаренко [9], А.П. Сковородникова [12], Н.А. Змиевской [4], Н.А. Кожевниковой [7], Е.Ю. Кукушкиной [8], А.А. Мальченко [10], Н.В. Устиной [13], Е.П. Карташовой [6] и мн. др. Анализ теоретического материала показал, что исследование функционирования повторов в языке художественных произведений представляет в настоящее время особый научный интерес.

Новизна данного исследования заключается в изучении лексических и лексико-синтаксических повторов на материале прозаических произведений М. Цветаевой.

Художественные очерки М. Цветаевой характеризуются своеобразным языком, ориентированным на язык ее лирических произведений. Своеобразие синтаксической структуры очерков М. Цветаевой обусловило то, что проза поэта, писавшего в силу внешних и внутренних причин не прозу и стихи, а прозу вместо стихов: «Стихи не кормят, кормит проза», – писала М. Цветаева [11]. Ее проза характеризуется большой поэтической направленностью, приемы поэтического синтаксиса воплотились в ее прозаических текстах [2]. Е.В. Канищева объясняет это следующим образом: «Синтаксические особенности прозаических текстов М. Цветаевой тесно связаны с приемами визуализации, они формируют четкую, оформленную графически ритмическую структуру» [5]. Анализируя дневниковые записи, эссе, мемуарные очерки, многие лингвисты отмечают, что «главным нарративным событием прозы М. Цветаевой является ментальная деятельность автора, описание когнитивных стратегий личности, основанных на авторефлексии. Специфические особенности повествования, интонация и темпоритм внутренней речи, в которых автор представлен как субъект психологического самоанализа, выражают все уровни ритмической структуры прозаических произведений М. Цветаевой» [5].

Значительную роль в творчестве Цветаевой имеет и наличие адресата, и потребность в его сотворчестве.

Названные факторы мотивируют использование в ее художественно-прозаической речи разнообразных субъектно-экспрессивных средств синтаксиса, с одной стороны, выражающих субъективные интенции, отношения, экспрессию, психологическое состояние адресанта; с другой, активно воздействующих на читателя, формирующих его эмоциональное соучастие.

В связи с этим синтаксическая структура цветаевских произведений характеризуется активным использованием неполных, эллиптических, вставных, сегментированных, парцеллированных, вопросительных конструкций, номинативных и инфинитивных рядов, различных типов повторов, инверсий, параллелизма, симметрии и т.д.

Исследование семантико-функционального потенциала экспрессивных синтаксических средств на материале прозаических произведений М. Цветаевой обуславливается не достаточной их изученностью. В этом плане большой интерес представляют очерки «Мой Пушкин» и «Пушкин и Пугачев», объединенные одной темой и характеризующиеся тем, что в них с одной стороны, воссоздается одновременно автоадресованная речь поэта и речь, обращенная к читателю; с другой, отражается восприятие окружающей обстановки ребенком и фиксируются мысли поэта. Необходимость воплотить авторский замысел предопределил выбор типа повествования, формы подачи, способов и приемов выражения авторской экспрессии.

Лексический повтор с распространением, или повтор-подхват [14, с. 33-35], в тексте очерков М. Цветаевой «Мой Пушкин» и «Пушкин и Пугачев» является регулярно используемым средством расчленения объемных построений. В тексте данных очерков повторы-подхваты отличаются высокой частотой употребления. Они встречаются как на уровне простого и сложного предложения, так и на уровне сложного синтаксического целого.

Формальный анализ конструкций с повторами-подхватами показывает, что элементы повторности обычно представлены именем существительным в именительном или косвенном падежах, именным словосочетанием или глаголом, глагольным словосочетанием. Используются в этой роли и предикативные основы.

В тексте цикла художественных очерков М. Цветаевой встречаются как внутрифразовые, так и межфразовые повторы-подхваты.

Повторы с распространением могут представлять собой одноступенчатые, реже – двух-, трех-, четырехступенчатые структуры. Они могут развивать как одну, так и несколько тем.

Рассмотрим примеры внутрифразовых повторов-подхватов уровня простого/сложного предложения.

Например:

*“Вожатого я ждала **всю свою жизнь, всю свою** огромную семилетнюю **жизнь**.”* (“Пушкин и Пугачев”, с. 77)

Данный микротекст представляет собой конструкцию с повтором-подхватом именного словосочетания, выполняющего синтаксическую функцию обстоятельства меры времени.

Повтор элемента “всю свою жизнь” сопровождается его распространением неоднородными согласованными определениями, подчеркивающими временную семантику высказывания. Распространение повторяющихся элементов организовано по принципу градации: определения “вся” и “огромная” подразумевают третий компонент, превосходящий их по масштабности и продолжительности, тем самым финальное определение “семилетняя” (возрастная семантика) получает особый смысловой вес преувеличенной значительности и продолжительности.

Употребление приема повтора не связано в данном случае с разукрупнением конструкции, повторность выполняет здесь исключительно экспрессивную функцию, как и в следующем примере:

*“Уже я знала **по Тарусе, по Тарусе** и утопленников.”* (“Мой Пушкин”, с. 59)

Наличие повтора-подхвата в приведенном ниже предложении обусловлено его осложнением пространной вставкой, разрывающей логическую последовательность повествования:

*“С памятником Пушкина была и отдельная **игра, моя игра**, а именно: **приставлять к его подножию** мизинную, с детский мизинец, белую фарфоровую куколку – они продавались в посудных лавках, кто в конце прошлого века в Москве рос – знает, были гномы под грибами, были дети под зонтами, – **приставлять к гигантному подножию** такую фигурку и, постепенно проходя взглядом снизу вверх весь гранатовый отвес, пока голова не отваливалась, **рост – сравнивать**.”* (“Мой Пушкин”, с. 38)

Повтор сообщает изложению связность и вместе с тем создает эффект естественности развертывания речевого потока. Он помогает автору развить возникшую мысль, вернув повествование к исходной теме. Кроме того, повтор-подхват служит средством облегчения восприятия и понимания текста читателем.

Межфразовые повторы-подхваты часто сопровождают и облегчают парцелляцию, например:

*“Но, слава богу, на этот раз любовь была не к недостойному. Ибо и дворянский сын Гринев Пугачева – **любил**. **Любил** – сначала дворянской благодарностью, чувством не менее сильным в дворянине, чем дворянская честь. **Любил** сначала благодаря, а потому уже вопреки: все обратностью своего рождения, воспитания, среды, судьбы, дороги, планиды, сути. С первой минуты сна ... сквозь все злодеяния и самочинства, сквозь все и не, смотря на все – **любил**.”* (“Пушкин и Пугачев”, с. 86)

В приведенном отрезке текста имеет место множественная парцелляция: причинная придаточная часть – парцеллят – сама становится базовой частью для трех последующих парцеллятов – обстоятельств образа действия (2 и 3 парцелляты), времени и причины (4 парцеллят).

Прием повтора-подхвата сказуемого значительно облегчает процесс парцелляции, выполняя ярко выраженные экспрессивную и смысловую функции. Благодаря конвергенции приема парцелляции и повтора-подхвата формируется так называемый кольцевой повтор, обрамляющий синтаксическое целое, что, безусловно, составляет эстетическую ценность данной конструкции. Лексема «любил», являясь смысловым центром данного выражения, в каждом из парцеллятов получает уточнение и углубление своей семантической структуры.

В тексте цикла художественных очерков нередко случаи употребления приема повтора-подхвата, при котором повторяющийся элемент из внутрифразового превращается в межфразовый, организуя сквозную словесную тему отрывка:

*“Но к **М о р ю** было еще и любовь **моря** к Пушкину: **море** – друг, **море**, зовущее и ждущее, **море**, которое боится, что Пушкин – забудет, и которому, как живому, Пушкин обещает и вновь обещает. **Море** – взаимное, тот единственный случай взаимности, до краев и через морской край наполненной, а не пустой, как счастливая любовь.”* (“Мой Пушкин”, с. 75)

Использование приема повтора связано с нагнетением большого количества определений к подлежащему “море”, представляющих собой его характеристику с разных позиций: отношение Пушкина к морю; отношение моря к поэту; восприятие поэтессой внутренней связи двух “стихий”. Последний элемент повторности, будучи интонационно отчленен по причине его неоднородности предыдущим, заключает субъективную авторскую оценку взаимосвязи души Поэта и моря.

Рассмотрим пример:

*“Есть **магические слова**, **магические** вне смысла, одним уже звучанием своим – физически-**магические**, – **слова**. Которые до того, как с к а з а л и, – уже значат, **слова** самозванки и самосмыслы, не нуждающиеся в разуме, а только в слухе, **слова** звериного, детского, сновиденного языка.”* (“Пушкин и Пугачев”, с. 77)

Данная конструкция представляет собой парцеллированное сложное предложение. В нем наблюдается два ряда повторов-подхватов. В базовой части конструкции наблюдаем трехкратный внутрифразовый повтор слова “магические” (дважды буквальным и один с распространением “физически”). Здесь же – буквальным двухкратный буквальным повтор лексемы “слова”. В парцелляте повторяется двухкратный внутрифразовый повтор лексемы “слова” с распространением. В связи с тем, что парцеллят оформлен как отдельная фраза, повтор лексемы “слова” является межфразовым.

Особенность данного построения заключается в том, что его формальное устройство, коррелируя со значением всего высказывания в целом, сообщает повествованию внушающий, “магический” характер. Благодаря повтору-подхвату подобные текстовые единицы гипнотически воздействуют на читателя.

В приведенном ниже примере представлено пять рядов подобных повторов: 1) “чара”, 2) “мятеж”, 3) “одной головы”, 4) “два глаза”, 5) “всех”. При этом 1 представляет собой буквальный двухкратный внутрифразовый повтор; 2 – буквальный четырехкратный внутрифразовый, трансформирующийся в межфразовый; 3 и 4 – двухкратные внутрифразовые повторы с трансформацией в сложные слова, а также 5 – буквальный двухкратный внутрифразовый повтор. 3, 4 и 5 повторы в свою очередь являются распространителями 2 повтора:

“Но есть еще одно, кроме чары, физической чары над Пушкиным – Пугачева: страсть всякого поэта к мятежу, к мятежу, олицетворенного одним. К мятежу одной головы с двумя глазами. К одноглавому, двуглазому мятежу. К одному против всех – и без всех. К преступившему.” (“Пушкин и Пугачев”, с. 91)

Данные повторы-подхваты служат облегчению парцелляции и также, как в предыдущем примере, оказывает воздействие на сознание читателя, внушает ему авторские идеи и оценки.

Интересен пример многократного дисантного лексического повтора с распространением:

“...Пугачеву “Истории Пугачевского бунта” Пушкин оставил – многое. Оставил ее иносказательную сказочную речь, оставил неожиданные повороты нрава... Физическую смелость оставил...”

Любовь к нему простого народа – оставил...

И огненный взор, и грозный голос оставил...

И, как ни странно, человечность оставил...

Но все то же цепляние за жизнь оставил.”

(“Пушкин и Пугачев”, с. 103)

Межфразовый восьмикратный повтор предиката “оставил” пронизывает большой фрагмент текста, равный по объему главе. Дистанто расположенные элементы повторности скрепляют части текста между собой, реализуя тем самым композиционную функцию. Элементы, распространяющие повторяющийся фрагмент, выполняют характерологическую функцию, называя специфические черты личности Пугачева.

Таким образом, в субъективно-авторском повествовании М. Цветаевой регулярно используются как внутрифразовые, так и межфразовые лексические и лексико-синтаксические повторы с распространением. Одно предложение может быть осложнено несколькими рядами повторов-подхватов. В количественном отношении преобладают одноступенчатые повторы-подхваты, двух-, трех-, четырехступенчатые встречаются реже.

Внутрифразовые повторы часто трансформируются в межфразовые, которые могут реализоваться на уровне сложного синтаксического целого, фрагмента текста.

Повторы-подхваты, расчленяющие синтаксическую структуру на отдельные сегменты, – одно из средств субъективизации авторского повествования, сообщают тексту некоторый оттенок непринужденности, естественности.

Одноступенчатые повторы часто служат облегчению процесса парцелляции, сообщая повествованию оттенок устности.

Двух-, трех- и многоступенчатые повторы-подхваты служат украшению авторской речи, повышая экспрессивный потенциал конструкции. Связь частей, разбитых повторами-подхватами, организована по принципу ассоциативного нанизывания, что и придает тексту поэтический характер.

Многократные лексические повторы с распространением могут выполнять прагматическую функцию, внушая те или иные авторские идеи и оценки.

Пронизывая фрагменты текста, равные по объему главам, дистантные многоступенчатые повторы-подхваты могут также выполнять композиционно-организующую роль.

Литература/References/Adabiyotlar:

1. Астафьева И.М. Виды синтаксических повторов, их природа и стилистическое использование (на материале совр. английского языка): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – М., 1964. – 16с.
2. Болдырев В.Е. Ритмико-тональная многомерность прозаического текста (на материале автобиографического эссе М. Цветаевой «Мой Пушкин») // Ученые записки. Электронный научный журнал Курского государственного университета, 2008 [Электронный ресурс] URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ritmiko-tonalnaya-mnogomernost-prozaicheskogo-teksta-na-materiale-avtobiograficheskogo-esse-m-tsvetaevoy-moy-pushkin/viewer>
3. Головкина Н.Т. Повтор как стилистическое средство в различных видах и жанрах речи (на материале совр. немецкого языка): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – М., 1964. – 21с.
4. Змиевская Н.А. Лингвистические особенности дистантного повтора и его роль в организации речи: Дисс. ... канд. филол. наук. — М., 1978. – 25 с.
5. Канищева Е.В. Ритм прозы М. Цветаевой: Автор. ... дисс... канд. филол. наук. – Самара, 2013. – 24 с. [Электронный ресурс] URL: <https://www.dissercat.com/content/ritm-prozy-m-tsvetaevoi/read>
6. Карташова Е.П. Повтор как главный стилеобразующий фактор орнаментальной прозы В.В. Розанова // Средства номинации и предикации в русском языке. – М., 2001. – С. 104-110
7. Кожевникова Н.А. О повторе в художественных текстах / Н.А.Кожевникова // Проблемы экспрессивной стилистики: Межвуз. сб. Издат. Ростовского университета, 1987. – С. 100-105
8. Кукушкина Е.Ю. Синтаксический повтор в стихотворном тексте: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – М., 1992. – 21 с.
9. Кухаренко В.А. Виды повторов и их стилистическое использование в произведениях Ч. Диккенса: Дисс. ... канд. филол. наук. – М., 1965. – 166 с.
10. Мальченко А.А. Повтор в синтаксических конвергенциях: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – М., 1975. – 18 с.
11. Саакянц А.А. Проза Марины Цветаевой // Цветаева М.И. Проза: Автобиографическая проза. Воспоминания о поэтах. Мой Пушкин. Литературно-критические статьи. – Кишинев: Лумина, 1986. – С. 474.

12. Сковородников А.П. Позиционно-лексический повтор как стилистическое явление: Научн. доклад Высшей школы // Филологические науки, 1984, № 5. – С. 71-76
13. Устина Н.В. Textoобразующая функция субстантивных повторов: Дисс. ... канд. филол. наук. – Пятигорск: Изд-во ПГПИИЯ, 1993. – 185с.
14. Энциклопедический словарь-справочник. Выразительные средства русского языка и речевые ошибки и недочеты [Электронный ресурс] / под ред. А.П. Сковородникова. – 3-е изд., стереотип. – М.: ФЛИНТА, 2011. – 480 с.

Источники

1. Цветаева М. Мой Пушкин // Избранное / Сост., коммент. Л.А. Беловой. – М.: Просвещение, 1989. – С. 267-299
2. Цветаева М. Пушкин и Пугачев [Электронный источник] URL: <https://bookchain.ai/read/cvetaeva-m-i/pushkin-i-pugachev/3409M>.

Received: 16 March 2025

Accepted: 5 April 2025

Published: 15 April 2025

Article / Original Paper

HISTORICAL TRUTH AND FICTION IN ENGLISH AND UZBEK HISTORICAL NOVELS

Usmanova Sevara,

PhD, Associate Professor of Fergana State University

Abstract. This article analyzes the interplay between historical truth and artistic fiction in English and Uzbek historical novels. The author examines the artistic interpretation of historical events and figures, the creative approach of writers, and the extent to which they rely on historical sources. Additionally, the study provides a comparative analysis of how facts and artistic fiction are balanced in English and Uzbek historical novels.

Keywords: historical novel, historical truth, artistic fiction, English literature, Uzbek literature, historical reality, writer's approach.

INGLIZ VA O'ZBEK TARIXIY ROMANLARIDA TARIXIY HAQIQAT VA BADIY TO'QIMA

Usmanova Sevara,

Farg'ona davlat universiteti dotsenti, PhD

E-mail: mahkamovasevara078@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada ingliz va o'zbek tarixiy romanlarida tarixiy haqiqat va badiiy to'qimaning o'zaro uyg'unligi tahlil qilinadi. Muallif tarixiy voqealar va shaxslarning badiiy talqini, yozuvchilarning ijodiy yondashuvi hamda ularning tarixiy manbalarga asoslanish darajasini o'rganadi. Shuningdek, ingliz va o'zbek tarixiy romanlarida faktlar va badiiy to'qima nisbatining qanday aks etishi taqqosiy tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: tarixiy roman, tarixiy haqiqat, badiiy to'qima, ingliz adabiyoti, o'zbek adabiyoti, tarixiy voqelik, yozuvchi yondashuvi.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I4Y2025N38>

Kirish. Tarixiy manbalarda keltirilishicha, XVI asr boshlariga kelib, hukmronlik ashtarxoniylar qo'liga o'tadi. Ammo hududlarda bo'lib turgan nizolar, qo'zg'olonlar tufayli mustaqil hokimliklar, avval Xiva (XVI asr boshlarida), so'ng Buxoro xonliklari vujudga keldi. XVIII asrning II yarmiga kelib Farg'ona vodiysida Qo'qon xonligi vujudga keldi.

Yaxlit bir temuriylar saltanati hududiy bo'linishi va uch xonlikning birin-ketin tarix sahnasida paydo bo'lishiga qaramay, hukmronlik qonun-qoidalarining ayrimlari an'anaviy tarzda saqlanib qolindi. Shuningdek, bu xonliklarda ham qator tarixchilar, shoir va adiblar yashab ijod etadilar. Mana shu o'rinda, taxt vorislari va hukmdorlarga rafiqalik, onalik, kelinlik va qizlik mavqega tayanib, ulkan tadbirlarni amalga oshirgan va shu tufayli nomlari tarixda muhrlanib qolgan malikalar bu davrda ham ko'plab uchraydi [1]. Tabiiyki, ular haqidagi ma'lumotlar asosan tarixiy manbalarda uchraydi. Masalan, Xiva xonligida hukmronlik qilgan xonlar haqida Munis Xorazmiy, Muhammad Rizo Ogahiylarning "Firdavs-iqbol", Ogahiyning

qalamiga mansub “Riyozud-davla” asarlarida Muhammad Rahimxon, Olloqulixon haqidagi tarixiy ma’lumotlar keltiriladi.

Ayniqsa, Ogahiyning “Jomjul voqeoti sultoni”, “Gulshani davlat”, “Shohidi Iqbol” nomli tarixiy asarlarida Xiva taxtida hukmronlik qilgan Muhammad Aminxon, Abdullaxon, Qutlug’ Murod, Said Muhammad Baxodirxon, Muhammad Rahimxon-II haqida bevosita guvohi bo’lgan, daliliy ma’lumotlar asosida yaratadi [2]. Ammo, ularga tegishli malikalar haqidagi ma’lumotlar o’ta qisqa bo’lib, ayrim ishoralar bilan cheklangan.

Yoki, Buxoro xonligi tarixiga oid ma’lumotlar, tarixchi olim A. Jumanazarning “Buxoro (Ta’lim tizimi tarixi)” asarida, Barakaev J, Haydarov “Buxoro tarixi” nomli asarlarida uchraydi. Ularda ham, asosan Buxoro hukmdorlariga tegishli ayrim malikalarning nomlari va ular tomonidan amalga oshirilgan bunyodkorlik ishlari tilga olinadi. Masalan, Bibi Zuhra, Zubayda oyim, Mang’it oyim (Amir Nasrulloh Bahodirxonning onasi) nomlari manbalarda keltirilgan [3].

Qo’qon xonligi saroyi malikalari xususida ma’lumotlar manbalarda bir muncha keng uchraydi. Qo’qon xonligi tarixiga nazar solinsa, birinchi xon sifatida Shohruh biyning nomi tilga olinadi. Keyinchalik, uning o’g’illari Abdurahimbiy, Abdulkarimbiy egallaydi. Xonlik taxtida eng ko’p hukmronlik qilgan Norbo’tabiy bo’lgan. Undan so’ng, taxtni Olimxon, uning vafotidan so’ng, Amir Umarxon egallaydi [7]. Hamisha toj-u taxt uchun bo’lgan janglarda aksariyat hukmdorlar taxtni uzoq vaqt boshqara olmaganlar. Ammo, Norbo’tabekning vafotidan so’ng, taxtga da’vogarlar soni ko’payadi. Ular orasida Norbutabekning ukasi Hojibek ham bo’lgan. Ammo, u taxt davogari sifatida qatl etiladi. Uning o’g’illari Sheralixon, Ulug’bek va Beko’g’libeklar hali xonlik tasarrufiga o’tmagan Talas viloyatiga ketishga majbur bo’ladilar. Katta o’g’il Sheralixon qirg’iz qizlaridan bo’lgan Yorqinoy va So’naga uylanadi. Xudoyorxon uning qirg’iz ayoli Yorqinoyning o’rtancha o’g’lidir. Keyinchalik u Qo’qon taxtini egallaydi. U ham barcha hukmdorlar singari bir necha ayolga uylanadi va bitta farzand ko’radi. Uning katta xotini Podshohoyim bo’lib, u Xonzoda Nasriddinbekning onasidir. Keyingi malika Munis Podshohoyim bo’lib, undan xonzoda Sayyid Umarbek dunyoga keladi. Mohbegim Bekachdan ham Ibn Yaminbek nomli Xonzoda tug’iladi. Xonzodalar orasida Urmonbek (Nasrullobek) malika Shohoyimdan tug’ilgan bo’lib, onasi erta vafot etadi. So’nggi malika og’acha oyim bo’lib, undan xonzoda Fansurullobek dunyoga kelgan. Yuqorida nomlari keltirilgan malikalardan sharqi qiz farzand ko’rgan Isfaralik oyim va farzand ko’rmay xonning nikohida bo’lgan To’ra Podshohoyim, Katta Shohoyim, Qorateginlik oyim, Bibi Podshoh, Roziya oyim, Kambar Podshoh, Oynisa Podshoh oyim, Sayidaniso oyimlar ham shular jumlasidandir [4].

Malikalik rutbasiga ega bo’lish, xonning qizlariga tegishlidir. Ular “oyimcha” nisbati bilan aytilgan. Xudoyorxonning 6-ta qizi bo’lib, ular muayyan vaqt haramda yashab, keyinchalik turmushga chiqib ketganlar. Xudoyorxonning haramida xonning iltifotiga sazovar kanizlar ya’ni g’ulomalari ham bo’lgan. Ammo, Rossiya tomonidan Qo’qon xonligi tugatilgach, Xudoyorxon Orenburg shahrida surgunda, keyinchalik turli Sharq mamlakatlarida bo’ladi va sarson sargardonlikda yurib oxiri Xirot shahrida vafot etadi [8]. Tabiiyki, xonning ortida qolgan farzandlari va ularning onalari bo’lgan malikalar ham turli murakkab taqdirlarni boshdan kechiradilar. Ularning taqdirlari haqida ma’lumot beruvchi manbalar Muhammad Yaxyoxon-Huqandiyning “Xudoyorxon o’rdasi” [19] va Shohruh bek Umarovning “Xudoyorxon avlodlari tarixi” [20] kitobidan olindi. Sirtidan qaraganda, xon saroyi, undagi shohona hayot, zar-u zarboplar, qimmatbaho liboslar malikalar hayotini va ularning dabdabali turmush tarzini ifodalaydi. Aslida esa malikalar o’rtasidagi keskin ziddiyatlar, saroyda o’z o’rni va yuksak

mavqeda bo'lish bilan bog'liq ichki kurashlar ularning hayot tarzini ifodalanganligini manbalardagi ma'lumotlar tasdiqlaydi.

Yana bir muhim masala, farzandli bo'lgan malikalarning taxt vorisligini qo'lga kiritish uchun ichki qarama-qarshiliklardagi ishtiroki ham toj-u taxt talashlarida ko'zga yaqqol tashlanadi. Chunki taxtni egallagan shahzoda qon-qardoshlikni, aka-ukalikni inobatga olmasa, katta fojialarga olib kelishini har bir malika yaxshi bilgan va har doim tahlikada yashashga majbur bo'lgan. Chunki har bir hukmdorning bir necha xotinlari, haramda makon tutgan kanizlari, ulardan dunyoga kelgan farzandlar taxt vorisi hisoblangan. Shu sababli har bir malika o'z farzandlarini nufuzli haq-huquqqa erishishi uchun harakat qilgan. Bunday malikalar sarasiga qator temuriy malikalardan Gavharshodbegim, Xonzodabegim, Shodimulkxonim, Nurjahonbegim, Hadichabegim va boshqalarni misol qilib olish mumkin [9]. Ayrim hollarda, xonliklar va hukmdorlar o'rtasida muttasil bo'lib turadigan urushlar, toj-taxt talashlari natijasida ayrim malikalar nohaqlik, adolatsizlik qurboni bo'lganligi haqidagi ma'lumotlar ham mavjud. Masalan, Gavharshodbegimning Abu Said Mirzo tomonidan, Nodirabegimning Nasrulloxon tomonidan shafqatsizlarcha qatl etishi yuqoridagi fikrlarni tasdiqlaydi.

Ingliz adabiyotida malika va qirolichalar qadimdan milliylik, qirollik va suverenitetni ifodalovchi kuchli ramzlar sifatida tasvirlangan. Ularning tasviri ko'pincha o'ziga xoslik, yetakchilik va an'analarning murakkab mavzularini o'zida mujassam etgan hikoyadagi qahramonlardan ustun turadi. Qirolicha va malika adabiyotda tasvirlanganidek, oddiy shaxslardan ko'ra ko'proq xizmat qiladi; ular millatning mohiyatini ifodalaydi, uning qadriyatlari, kuchli tomonlari va intilishlarini tasvirlaydi. Mualliflar o'zlarining hikoyalari orqali ushbu qirollik siymalaridan vatanparvarlik, burch, meros va millatning o'ziga xosligini belgilaydigan murakkab munosabatlar to'rtining kengroq mavzularini etkazish uchun foydalanadilar. Qirolicha yoki malika qiyofasi ko'pincha mas'uliyat, muvozanat va hokimiyatni o'z ichiga oladi, bu hukmronlik va milliy suverenitet bilan bog'liq ideal va umidlarni aks ettiradi. Qirolicha va malika ingliz adabiyotida millat va qirollik timsoli sifatida hikoyalarni shakllantirishda va yetakchilik, o'ziga xoslik va shaxsiy o'sish kabi mavzularni o'rganishda muhim rol o'ynaydi [10]. Ushbu qudratli shaxslar o'quvchilarni o'ziga jalb qilishda davom etuvchi va ularning adabiyotdagi ahamiyatini yanada chuqurroq o'rganishga ilhomlantiradigan ajoyib arxetip bo'lib xizmat qiladi. Ingliz adabiyotida malika va qirolichalarning millat va qirollik ramzi sifatida ishlatilishi tarix va madaniyatda chuqur ildiz otgan. Ushbu kuchli figuralar adabiyotning ajralmas qismini tashkil etadi, ko'pincha hikoyalarning markazi bo'lib xizmat qiladi va yetakchilik, o'ziga xoslik va shaxsiy o'sish mavzularini aks ettiradi.

Treysi Borman va Filippa Gregori ingliz adabiyotida malikalar va qirolichalar haqida asarlar yozgan mualliflar sanaladi. Treysi Bormanning «Olmos dilemmasi», «Yaqut atirgullari», «Ametist sarguzashtlari», «Sapphire dostoni» va «Zumraddan o'ralgan» kabi asarlarida qirolichalar va malikalar ko'pincha fazilatlarini o'zida mujassam etgan markaziy figuralardir [11]. Kuch, chidamlilik va burch hissi kabi belgilar yetakchilik, o'ziga xoslik va shaxsiy o'sish mavzularini aks ettiradi, chunki ular o'z xalqini qutqarish va o'zini o'zi kashf qilish izlanishlarida boshqaradi. Filippa Gregorining «Oq qirolicha» va «Qizil qirolicha» kabi tarixiy romanlari mos ravishda qirolichalar Elizabetta Vudvil va Margaret Bofortlarning hayoti va kechinmalariga bag'ishlangan. Bu asarlarda malika va qirolichalar hokimiyat va shuhratparastlik timsoli bo'lib xizmat qiladi, siyosiy manzarani shakllantiradi va atrofdagilar hayotiga ta'sir qiladi [12].

Ma'lumki, badiiy adabiyotning mashhur asarlarida malika va qirolichalarning rolini o'rganadi, bu personajlarning tematik ahamiyatini va ularning hikoyalarga ta'sirini, shuningdek Treysi Borman asarlaridagi malika va qirolicha obrazini o'rganadi, ularning hikoyaga bo'lgan ta'siriga e'tibor qaratadi. Borman tomonidan yaratilgan dunyolar ko'pincha murakkab sud tizimlari, sehrli elementlar va murakkab siyosiy landshaftlarni o'z ichiga oladi, bu hikoyalarda an'analar, madaniyat va tuzilishning ahamiyatini aks ettiradi [21]. Dunyo qurilishidagi tafsilot va nafosatga bo'lgan e'tibor hikoyaga qo'shimcha intriga va chuqurlikni beradi, bu esa hikoyalarni o'quvchilar uchun yanada jozibador va qiziqarli qiladi.

“So entirely did Anne embrace the French manners, language, and customs that the court poet, Lancelot de Carles, observed: «She became so graceful that you would never have taken her for an Englishwoman, but for a French woman born.» Another contemporary remarked: «Besides singing like a syren, accompanying herself on the lute, she harped better than King David and handled cleverly both flute and rebec. 4 Anne was particularly admired for her exquisite taste and the elegance of her dress, earning her the praise of Pierre de Brantôme, a seasoned courtier, who noted that all the fashionable ladies at court tried to emulate her style, but that she possessed a «gracefulness that rivalled Venus.» She was, he concluded, «the fairest and most bewitching of all the lovely dames of the French court [18]. (Anna fransuz odob-axloqini, tilini va urf-odatlarini shunday qabul qildiki, saroy shoiri Lancelot de Karlz shunday dedi: «U shunchalik nafis bo'lib qoldiki, siz uni hech qachon ingliz ayoli deb bilmas edingiz, balki fransuz ayolida tug'ilgan ayol uchun.» Yana bir zamonaviy mulohaza: «U sirena kabi qo'shiq kuylashdan tashqari, leytda hamrohlik qilishdan tashqari, u shoh Dovuddan ham yaxshiroq arped edi va nayni ham, rebekni ham mohirona ijro etdi». Tajribali saroy a'zosi Per de Brantomning maqtovi, u suddagi barcha moda xonimlar uning uslubiga taqlid qilishga harakat qilishgan, ammo u «Venera bilan raqobatlashadigan nafislikka» ega. U, dedi u, «Fransuz saroyining barcha go'zal xonimlari orasida eng adolatli va eng jozibali» edi. Tarjima o'zimizniki.)

Treysi Borman asarlariga malika va qirolichalarning ta'siri katta, chunki uning hikoyalarida ham hikoyalar, ham mavzularni boshqaradigan tematik arxetiplar sifatida xizmat qiladi [21]. Bundan tashqari, malika va qirolichalarning millat va qirollik ramzi sifatida foydalanish ingliz adabiyotida keng tarqalgan va muhim motivdir. Bu kuchli figuralar yetakchilik, o'ziga xoslik va shaxsiy o'sish timsoli bo'lib xizmat qiladi va ko'pincha ular paydo bo'ladigan hikoyalarni shakllantiradi.

O'zining ajoyib hikoyalari va sinchkovlik bilan izlanishlari bilan mashhur bo'lgan Filippa Gregori va tarixiy bo'lmagan fantastika sohasidagi tajribasi bilan tanilgan Treysi Borman malika va qirolichalarning hayoti va kurashlari haqida o'ziga xos istiqbollarni taqdim etadi. Gregorining xayoliy hikoyalari tarixni tasavvur bilan bog'lab, qirollik sudlarining ichki ishlarini birinchi o'ringa olib chiqadi, Bormanning ilmiy yondashuvi esa tarix davomida qudratli ayollarning hikoyalarini o'rganadi [18]. Ushbu ikki muallifning obyektiv orqali biz vaqt bo'ylab sayohatga chiqamiz va malika va qirolichalarning millatlar va meroslarni shakllantirishda o'ynagan ko'p qirrali rollarini o'rganamiz.

Biz Gregori va Borman asarlari sahifalarini aylanib chiqar ekanmiz, biz har birida o'ziga xos hokimiyat, nafislik va chidamlilik belgisi bo'lgan qirollik siymolariga duch kelamiz. Qirolicha va malikalar hikoyadagi qahramonlardan ko'ra ko'proq rol o'ynaydi; ular kuch-qudrat, qurbonlik va monarxiyaning mustahkam ruhi timsoliga aylanadi. O'z hikoyalari orqali Gregori va Borman o'quvchilarni bu ajoyib ayollarning g'alabalari va qayg'ulariga guvoh

bo'lishga taklif qilib, ularning yetakchilar, onalar va millat timsollari sifatidagi rollarining murakkabligi haqida tushuncha beradi.

Qirolik, kuch-qudrat, millat va ayollikni o'rganish haqida biz Filippa Gregori va Treysi Bormanning asarlarini o'rganamiz, tarixiy romandagi malika va qirolichalarning abadiy jozibasi va madaniy rezonansini ochib beramiz. Ularning nigohi orqali biz qirolyalarning yengilmas ruhini va ularning hikoyalarining adabiyot va tarixiy tasavvurga doimiy ta'sirini kashf etamiz. *"As for me, like any other woman whose husband had died and whose father had been among the defeated and wounded, I had to piece my life together, piece by piece, like a patchwork quilt. I had to somehow win back my fortune, and neither my husband's comrades nor friends could offer any help. We were all now considered traitors. I understood perfectly well that I would have to defend myself, to assert my rights against a boy who had so little respect for justice that he dared to wage war against his own cousin, the legitimate ruler of the country, anointed to the throne. How could I explain anything to such a savage? And how could I make him understand?"*[18]. (Men ham eri vafot etgan, otasi mag'lubiyatga uchragan va yaralanganlar qatorida bo'lgan boshqa har qanday ayol singari, men ham o'z hayotimni yamoqqa o'xshab parchalab tashlashga majbur bo'ldim. Mening boyligimni qandaydir tarzda qaytarib olishim kerak edi va na erimning o'rtoqlari, na do'stlari yordam bera olmadilar. Endi hammamiz xoin hisoblanardik. Adolatni unchalik hurmat qilmaydigan, taxtga moylangan o'z amakivachchasiga, mamlakatning qonuniy hukmdoriga qarshi urushga kirishga jur'at etgan bola oldida o'zimni himoya qilishim, huquqlarimni himoya qilishim kerakligini juda yaxshi tushundim. Bunday vahshiyga biror narsani tushuntirish mumkinmi? Va uni qanday tushunishga majburlashim mumkin? Tarjima o'zimizniki)

Tadqiqotda malika va qirolichalar ingliz adabiyotida millat va qirolik timsoli sifatida ko'rib chiqiladi. Asosiy mualliflar orasida Treysi Borman va Filippa Gregori bor. Qirolicha va malikalarni millat va qirolik timsoli sifatida o'z asarlarida tadqiq etish katta ilmiy, madaniy va tarixiy ahamiyatga ega bo'lib, tarixiy sohada hokimiyat, ayollik, qirolik, millat va meros mavzularini o'rganish uchun jozibali obyektiv taqdim etadi

Filippa Gregori va Treysi Bormanning tarixiy romanlarida qirolicha va qirolichalarning millat va qirolikning ramziy timsoli sifatida tasvirlanishini o'rganishdir. Tadqiqot qirolik ayollari va milliylik mavzularini o'zida mujassam etgan ramziy figuralar sifatida qanday taqdim etilishini tahlil qilishga intiladi.

G'arb adabiyotida malika obrazi ko'pincha hokimiyat, siyosat va shaxsiy agentlik mavzulari bilan aralashib ketgan. Biroq, zamonaviy asarlar ayollarning jamiyatdagi rollarining xilma-xilligi va murakkabligini aks ettiruvchi tajriba va o'ziga xosliklarning kengroq spektrini qamrab olish uchun malikalarning vakilligini kengaytirdi. Ushbu nozik tasvirlar an'anaviy stereotiplarga qarshi turadi va gender va o'ziga xoslikning o'zgaruvchan ijtimoiy va madaniy dinamikasiga

G'arb romanlarida qirolichalar turli yo'llar bilan tasvirlangan bo'lib, ko'pincha kuch, aql va chidamlilikni o'zida mujassam etgan. Biroq, malika tasviri ularning ko'p qirrali va dinamik belgilarini ta'kidlab, atributlarning yanada keng spektrini qamrab olish uchun rivojlandi. Diana Valles tomonidan tahlil qilinganidek, bu murakkablikni ifodalaydi, chunki uning xarakteri o'rta asrlik, realizm va kuch va siyosatning murakkab dinamikasi o'rtasidagi o'zaro ta'sir natijasida shakllanadi [22].

Tadqiqotchi Diana Valles malika xarakteri shohona hokimiyatdan tortib, ayyor topqirlikkacha bo'lgan boy xilma-xillik bilan ajratib beradi. Ularning tasviri qirolichalikning G'arb adabiyotiga doimiy ta'sirini aks ettirib, ayol yetakchiligining murakkabliklarini va tarix davomida ayollarga qo'yilgan turli rollar va umidlarni ajoyib aks ettiradi. Ko'pgina G'arb romanlarida qirolichalar kuch, chidamlilik va inoyat timsoli sifatida tasvirlangan, ular kuch va ta'sirning murakkabliklarida o'zgarma qat'iyat bilan harakat qilishadi. Ularning tavsiflari adabiyotda malikalikning doimiy jozibadorligidan dalolat beradi va G'arb adabiy kanonida ayol yetakchiligining ko'p qirrali va dinamik ifodasini ta'kidlaydi. Amerika chegarasidan tortib to Viktoriya davrining kechki Britaniyasigacha, G'arb romanlarida qirolichalar tasviri ayol personajlarning doimiy ahamiyatini aks ettiradi, bu ularning rivoyat manzarasidagi buzilmas ruhi va o'zgarma agentligini nozik va jozibali tadqiq qilishni taklif qiladi.

G'arb romanlaridagi malika xarakteri ko'pincha an'analar va buzg'unchilikning jozibali uyg'unligini o'zida mujassam etgan bo'lib, ayol yetakchiligiga xos bo'lgan murakkabliklar va qarama-qarshiliklarni aks ettiradi. G'arb adabiyotidagi malika an'anaviy hukmdorlar yoki isyonkor shaxslar sifatida tasvirlangan bo'lishidan qat'i nazar, o'zining moslashuvchanligi, ayyorligi va chidamliligi bilan o'quvchilarni o'ziga rom etadi, G'arb adabiyotiga doimiy ta'siri bilan hikoya gobelenini boyitgan ayol obrazlarining jozibali va ko'p qirrali timsoli bo'lib xizmat qiladi.

G'arb romanlaridagi malika xarakterida qirollikning adabiyotga doimiy ta'sirini aks ettiruvchi boy xilma-xil xususiyatlar mavjud. G'arb adabiyotida malika qirollik monarxlar, ayyor makkorlar yoki isyonkor shaxslar sifatida tasvirlangan bo'lishidan qat'i nazar, ayollar yetakchiligining murakkabliklari hamda tarix davomida ayollarga qo'yilgan turli rollar va umidlarning ta'sirchan aksini taqdim etadi. Ularning moslashuvchanligi, chidamliligi va vakolatligi o'quvchilarni o'ziga jalb qilishda davom etmoqda va ularning madaniy va tarixiy romanlarda ayol personajlarining jozibali va ko'p qirrali tasviri sifatidagi doimiy ahamiyatini ta'kidlaydi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, G'arb romanlaridagi malika xarakteristikalar ayol yetakchiligi, kuchi va ta'sirining ko'p qirrali tabiatini aks ettiruvchi boy va murakkab tasvirni taqdim etadi. Keltirilgan ilmiy ishlar va tanqidiy tahlillardan kelib chiqib, biz G'arb adabiyotidagi malikalarning nozik tavsiflarini chuqurroq tushunamiz, bu ularning chidamliligi, faolligi va adabiyot va madaniyatga doimiy ta'sirini qiziqarli o'rganishni taklif etamiz.

G'arb adabiyotidagi qirolichalar hikoya landshaftining boyligi va murakkabligiga hissa qo'shadigan turli xil xususiyatlarni o'zida mujassam etgan. Ularning tavsiflari hikoya davrida keng tarqalgan ijtimoiy va madaniy dinamaning jozibali aksi bo'lib xizmat qiladi va tarix davomida ayollarga qo'yilgan rollar va umidlar haqida qimmatli tushunchalarni taqdim etadi. G'arb romanlarida qirollik monarxlaridan tortib makkor nayrangchilargacha bo'lgan qirollik obrazi ayol yetakchiligining doimiy ahamiyatini ta'kidlab, ularning moslashuvchanligi, chidamliligi va rivoyat gobelenidagi harakatchanligini namoyish etadi.

G'arb romanlaridagi malikalarning xarakteristikalar ayol yetakchiligiga xos bo'lgan murakkabliklar va qarama-qarshiliklarni aks ettiruvchi an'ana va buzg'unchilikning jozibali uyg'unligini taqdim etadi. Bu qirol siymolari ko'pincha kuch va ta'sirning murakkabliklarida qat'iy qat'iyat bilan harakat qilib, kuch, chidamlilik va inoyat timsoli bo'lib xizmat qiladi. *"But it was in France that Anne's education in court life reached its zenith, and her experiences there would have a profound effect upon her character and demeanor. This time, Thomas Boleyn used*

his political contacts to secure places for both Anne and her elder sister, Mary, in the household of Mary Tudor, sister of Henry VIII, who had recently been betrothed to the aged King Louis XII. The Regent Margaret was sad to lose this lively and engaging addition to her court, but Anne shared her father's ambition and was delighted at the prospect of serving Henry VIII's sister, a renowned beauty. She travelled straight to France from the Netherlands, arriving there in August 1513" [21]. (Ammo Fransiyada Annaning sud hayotidagi ta'limi eng yuqori cho'qqiga chiqdi va u erdagi tajribalari uning fe'l-atvori va xulq-atvoriga katta ta'sir ko'rsatdi. Bu safar Tomas Boleyn o'zining siyosiy aloqalaridan Anna va uning singlisi Meri uchun yaqinda qarigan qirol Lui XII bilan unashtirilgan Genrix VIII ning singlisi Meri Tudorning xonadonida joy ajratish uchun foydalangan. Regent Margaret o'z saroyidagi bu jonli va jozibali qo'shimchani yo'qotib qo'yganidan qayg'uli edi, lekin Ann otasining ambitsiyalari bilan o'rtoqlashdi va taniqli go'zal Genrix VIIIning singlisiga xizmat qilish umididan xursand edi. U Niderlandiyadan to'g'ridan-to'g'ri Fransiyaga yo'l oldi va u erga 1513-yil avgustda keldi.) G'arb adabiyotidagi malika an'anaviy hukmdorlar yoki isyonkor shaxslar sifatida tasvirlangan bo'lishidan qat'i nazar, ayol obrazlarining ko'p qirrali timsoli bilan o'quvchilarni hayratga soladi, adabiyot va madaniyatga doimiy ta'siri bilan hikoya manzarasini boyitadi.

Ilmiy ishlar va tanqidiy tahlillardan kelib chiqib, biz G'arb adabiyotidagi malikalarning nozik tavsiflarini chuqurroq tushunamiz. G'arb romanlaridagi malikalarning doimiy jozibasi ularning an'anaviy va buzg'unchi fazilatlarini o'zida mujassamlashtira olishida, tarix davomida ayollarga qo'yilgan turli rollar va umidlarni aks ettiradi. G'arb adabiyotidagi malika o'zlarining moslashuvchanligi, ayyorligi va chidamliligi orqali o'quvchilarni o'ziga jalb qilishda davom etmoqda va hikoyalar manzarasida o'zlarining doimiy jozibasi va qat'iyatligini boy va jozibali tadqiq qilishni taklif qilmoqda.

Xulosa. G'arb romanlarida qirolichalarning tasviri ko'pincha hikoya davridagi ijtimoiy va madaniy dinamikaning aksi bo'lib xizmat qiladi. G'arb adabiyotidagi qirolichalar sirli hukmdorlar, zukko siyosiy o'yinchilar yoki o'zgarmas kuch arboblari sifatida tasvirlangan bo'lishidan qat'i nazar, tarix davomida ayollarga qo'yilgan turli rollar va umidlarni aks ettiruvchi boy murakkablikni o'zida mujassam etgan. Ularning moslashuvchanligi va ayyorligi ko'pincha ayol personajlarning mustahkam chidamliligidan dalolat beradi va G'arb adabiy landshaftidagi ayol yetakchiligining murakkabligi haqida ishonchli tushuncha beradi. G'arb romanlaridagi malika xarakteri shoh hokimiyatdan tortib, ayyor topqirlikkacha bo'lgan boy xilma-xil xususiyatlarni o'zida mujassam etgan. Ularning tasviri qirolichalikning G'arb adabiyotiga doimiy ta'sirini aks ettirib, ayol yetakchiligining murakkabliklarini va tarix davomida ayollarga qo'yilgan turli rollar va umidlarni ajoyib aks ettiradi. G'arb romanlarida malikalarning an'anaviy hukmdorlar yoki hiyla-nayrang shaxslar sifatida tasvirlanganligidan qat'i nazar, o'quvchilarni o'ziga jalb qilishda davom etib, madaniy va tarixiy hikoyalarning boy ko'lamida ayol qahramonlarning jozibali va ko'p qirrali tasviri sifatidagi doimiy ahamiyatini ta'kidlaydi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Rizouddin Faxriddin o'g'li. Mashhur xotunlar – Toshkent: Navro'z, 2019.
2. Zaxriy Samarqandiy. Xotunlar makri. Toshkent G'.G'ulom nomidagi nashriyot matbuot birlashmasi 1992-yil.

3. Nizomiddin Shomiy. Zarafshon / Fors tilidan o'g'uruvchi Yunusxon Hakimjonov. Tarjimoni qayta ishlab nashrga tayyorlovchi va ma'sul muxarrir Asomiddin O'rinboev- T. O'zbekiston, 1996.
4. Sharafiddin Ali Yazdiy. Zafarnoma / So'zboshi, tabdil, izohlar va ko'rsatkichlar mualliflari Ashraf Axmad, Xaydarbek Bobobekov. T.Sharq, 1997
5. Ibn Arafshox. Ajoyib al-makdur fi tarixi Taymur / So'zboshi, arab tilidan tarjima va izohlar muallifi U. Uvatov. – T.Mehnat, 1992. I-II kitob.
6. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma -T.O'qituvchi, 2008
7. Xandamova M. Tarixi elchi Nizomshox. – T. Yangi nashr, 2012.
8. Rui Gonsales de Klavixo. Samarqanddagi Amir Temur saroyiga sayohat kundaligi (1403-1406 yillar)- T. O'zbekiston, 2010
9. Xerman Bamberi. Buxoro yohud Movarounnaxr tarixi- T. 1990.
10. Abdurazzoq Samarqandiy. Matlai sa'dayin va majmai baxrayin. II jild, birinchi qism / fors tilidan tarjima va izohlar muallifi Asomiddin O'rinboev – T. O'zbekiston, 2008: Abdurazzoq Samarqandiy. Matlai sa'dayin va majmai baxrayin. II jild, uchinchi qism / fors tilidan tarjima va izohlar muallifi Asomiddin O'rinboev – T. O'zbekiston, 2008.
11. Abdurazzoq Samarqandiy. Matlai sa'dayn va majmai baxrayn. II jild, uchinchi qism. 537-bet.
12. Rui Gonsales de Klavixo. Samarqandagi Amir Temur saroyiga sayohat kundaligi (1403 yillar),118- bet
13. Rahmonov N. O'zbek adabiyoti tarixi (Eng qadimgi davrlardan XV asrning birinchi yarmigacha). – Toshkent, 2016.
14. Rahmonov N. Ko'hna bitigtoshlar. — T.: , 1990.
15. М. Қошғарий. Девони луғотит турк. — Т.: – Б.210.
16. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. – Toshkent: Fan nashriyoti, 2000.
17. Юсупова Д. Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи (Алишер Навоий даври). –Тошкент: Академнашр, 2013.
18. Rustiyani, Rustiyani et al. "The influence of power relations which give rise to gender inequality on the main character in the novel the red queen by Philippa Gregory." *Journal Albion: Journal of English Literature, Language, and Culture* (2019).
19. Muhammad Yaxyoxon Huqandiy. Xudoyorxon o'rdasi. Namangan nashr, 2016, 80-bet.
20. Shoxruhbek Umarov. Xudoyorxon avlodlari tarixi (Xotira-mangu qadriyat) T.Adabiyot uchqunlari T.2016
21. [Tracy Borman: Elizabetta's Women". Book of the Week. BBC Radio 4.](#) 27 September 2014. Retrieved 22 November 2025.
22. Wallace, Diana. "Difficulties, discontinuities and differences: Reading women's historical fiction." 2012.

Received: 16 March 2025

Accepted: 5 April 2025

Published: 15 April 2025

Article / Original Paper

INFLUENCE OF MAGICAL REALISM ON CULTURE AND LITERATURE

Ochilov Ulugbek Sayfulloyevich,

Associate Professor, PhD

Bukhara State University

Abstract. This article explores the influence of magical realism on culture and literature. It examines how magical realism intersects with mythology, folklore, historical memory, and postmodernism. The study analyzes works by Gabriel García Márquez, Jorge Luis Borges, Haruki Murakami, Italo Calvino, Angela Carter, and Salman Rushdie, as well as Stephen King's novels and their film adaptations («The Green Mile», «Doctor Sleep», «It», «The Shining»). The research highlights the relationship between magical realism, folklore, historical heritage, and contemporary cinema.

Keywords: magical realism, horror, mythology, postmodernism, folklore, culture, cinema.

MAGIK REALIZMNING MADANIYAT VA ADABIYOTGA TA'SIRI

Ochilov Ulug'bek Sayfulloyevich

dotsent, PhD

Buxoro davlat universiteti

E-mail: elnurbeast@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada magik realizm janrining madaniyat va adabiyotga ta'siri o'rganiladi. Magik realizm mifologiya, folklor, tarixiy xotira va postmodernizm bilan qanday uyg'unlashishi tahlil qilinadi. Tadqiqotda Gabriel Garsiya Markez, Jorj Luis Borges, Haruki Murakami, Italo Kalvino, Angela Karter, Salman Rushdi kabi yozuvchilarning ijodi, shuningdek, «Stiven King» asarlari va ularning ekranizatsiyalari (masalan, «The Green Mile», «Doctor Sleep», «It», «The Shining») misolida magik realizmning badiiy ifodasi tahlil qilinadi. Tadqiqot magik realizm janrining folklor, tarixiy meros va zamonaviy kino san'ati bilan bog'liqligini ochib beradi.

Kalit so'zlar: magik realizm, horror, mifologiya, postmodernizm, folklor, madaniyat, kino san'ati.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I4Y2025N38>

Kirish. Adabiyotda turli janrlarning sintezi yangi badiiy tajribalarni yuzaga keltiradi. Magik realizm va horror janri bir-biriga zid bo'lib ko'ringan konseptlarni o'zida jamlagan bo'lsa-da, ularning o'zaro uyg'unlashishi zamonaviy adabiyotda keng kuzatilmoqda. Magik realizm real va mistik unsurlarni kundalik hayot tafsilotlariga tabiiy singdirish orqali voqelikni yangicha talqin etishga xizmat qiladi, horror esa inson ongining qorong'u jihatlarini, noma'lumlik va qo'rquvni aks ettiradi.

Magik realizmning postmodernizm bilan uyg'unlashuvi adabiyotda haqiqat va illyuziya, tarix va xotira o'rtasidagi chegaralarni buzishga olib keladi. Ushbu yondashuv nafaqat adabiyotda, balki kinematografiyada ham o'z ifodasini topmoqda. Ayniqsa, Stiven King asarlarining ekranizatsiyalarida ushbu janrlarning sintezi yaqqol ko'zga tashlanadi. Tadqiqotda magik realizm va horror janrlarining madaniyat, adabiyot va kino san'atidagi o'rni, ularning uyg'unlashuv natijalari tahlil qilinadi.

Mavzuga oid materiallar. Magik realizm janrida qoʻrquv insonning ong osti kechinmalari, xotiralar va vaqt tushunchasining nisbiyligi bilan bogʻlangan holda tasvirlanadi. Gʻayritabiiy va sirli hodisalar real voqelik sifatida qabul qilinishi tufayli, qoʻrquv inson hayotining tabiiy qismi sifatida namoyon boʻladi. Ushbu yondashuv horror janridan farqli oʻlaroq, gʻayritabiiylik va dahshatni inson tafakkurining chuqur qatlamlari bilan bogʻlaydi, natijada psixologik va metafizik qoʻrquv manbalarining badiiy talqinini yaratadi.

Postmodernizm va magik realizm adabiyotda haqiqat va illyuziya, tarix va xotira, voqelik va tasavvur oʻrtasidagi chegaralarni buzuvchi ikki asosiy tamoyildir. Ushbu ikki adabiy yoʻnalishning uygʻunlashishi natijasida realistik dunyo ichida gʻayritabiiy hodisalar tabiiy qabul qilinishi, voqelikning obyektiv emasligi va hikoyachilikning anʼanaviy strukturasi buzilishi kuzatiladi.[1] Postmodernizmning falsafiy asoslari haqiqat tushunchasini nisbiy deb bilsa, magik realizm uni badiiy kontekstda amalga oshirish bilan shugʻullanadi.[2] Bu ikki janrning sintezi ayniqsa Gabriel Garsiya Markez, Jorj Luis Borges, Salman Rushdi, Toni Morrison, Anjela Carter, Italo Calvino singari yozuvchilarning ijodida yaqqol namoyon boʻladi.

Postmodernizmning asosiy tamoyillaridan biri haqiqat tushunchasini nisbiylashtirish va uni muqobil haqiqatlar bilan aralashtirish boʻlsa, magik realizm ham bu tamoyilga amal qiladi va inson ongi ichida haqiqat qanday qabul qilinishiga eʼtibor qaratadi.[3] Postmodern adabiyot haqiqatni ijtimoiy va madaniy konstruksiya sifatida koʻrsa, magik realizm buni fantastik tafakkur va tarixiy xotira yordamida qayta shakllantiradi.

Jorj Luis Borgesning «Tlön, Uqbar, Orbis Tertius» hikoyasida tasavvur orqali yaratilgan dunyo oʻz-oʻzidan haqiqiy boʻlib qoladi va insonlar uni obyektiv haqiqat sifatida qabul qiladi.[4] Borges hikoyalarida simulyatsiya tushunchasi asosiy oʻrin tutib, bu hodisa Jean Baudrillardning «simulyatsiya va giperhaqiqat» nazariyasiga mos keladi, chunki matndagi haqiqat inson tafakkuri natijasida yuzaga kelgan konstruksiya ekanligi koʻrsatiladi.[5] Postmodernist nuqtai nazardan, Borges haqiqatning muqobil shakllari qanday ishlab chiqilishini koʻrsatadi va fikrlar, metafiksiyaviy elementlar orqali yaratilgan olam real olam oʻrniga keladi.

Gabriel Garsiya Markezning «Yolgʻizlikning yuz yili» romanida esa bu gʻoya boshqa uslubda koʻrinadi. Asardagi Remedios the Beauty osmonga koʻtarilib ketadi, lekin bu hodisa shunchalik tabiiy tasvirlanganki, u real voqelikning bir qismi sifatida qabul qilinadi.[6] Bunday holatlarda magik realizm kundalik haqiqatni buzish orqali yangi voqelik yaratish usuliga aylanadi. Markezning badiiy olamida oʻtmish va hozirgi zamon bir vaqtning oʻzida mavjud, inson hayotining maʼnaviy va tarixiy aspektlari esa fantastik tasvir orqali taqdim etiladi.

Postmodernizm va magik realizmning kesishgan nuqtalarida haqiqatning oʻzgarmas emasligi, inson tafakkuri va tarixning turli nuqtai nazarlarga koʻra qayta talqin qilinishi, shuningdek, adabiy olamning muqobil haqiqat yaratish jarayoni oʻz ifodasini topadi.

Postmodernizm va magik realizmning yana bir oʻxshash jihati metafiksiya va intertekstual aloqa hisoblanadi. Postmodern matnlar koʻpincha hikoya qiluvchi shaxs voqelikni subyektiv talqin qiladi va baʼzan uning haqiqat ekanligiga shubha uygʻotadi. Magik realizm ham voqelikni noaniq va sirli shaklda tasvirlab, oʻquvchini haqiqat va illyuziya oʻrtasida adashishga majbur qiladi.

Salman Rushdining «Midnight's Children» romanida bosh qahramon oʻzining hayoti Hindiston tarixiga bogʻliq ekanligini taʼkidlaydi, biroq uning tasvirlari subyektiv boʻlib, haqiqat va xotira oʻrtasida joylashgan. Qahramon oʻz tarixini hikoya qilar ekan, uning haqiqat ekanligi haqida shubha uygʻonadi, chunki u tarixiy faktlarni shaxsiy xotiralar bilan qorishib ketgan

holda taqdim etadi. Ushbu usul postmodern «historiografik metafiksiya» deb nomlanadi va tarixiy haqiqatning shaxsiy talqinlar orqali shakllantirilishini ko'rsatadi.[7] Rushdi asarlarida tarix faqat voqealarning ketma-ketligi emas, balki ma'no yaratish jarayoni sifatida talqin qilinadi.

Magik realizmning bu yondashuvi tarixni subyektiv ko'rinishda qayta yaratish orqali postmodernizmning tarixni nisbiylashtirish g'oyasi bilan bog'lanadi. «Midnight's Children» romanida qahramonning tarix bilan bog'lanishi uning g'ayritabiiy qobiliyatlari bilan ham ifodalanadi, bu esa haqiqatni mistik unsurlar orqali tasvirlash magik realizmning asosiy tamoyillaridan biri ekanligini ko'rsatadi.

Anjela Carterning «Nights at the Circus» romanida ham real va fantastik unsurlar bir-biriga singib ketgan holda tasvirlanadi. Roman qahramoni Fevvers o'zining sirli uchish qobiliyatiga ega ekanligini da'vo qiladi, biroq bu haqiqatmi yoki shunchaki illyuziyami, degan savol ochiq qoladi.[8] Fevvers haqiqatan ham g'ayritabiiy qobiliyatga egami yoki bu uning shaxsiy afsonasi, o'quvchi bunga aniq javob topolmaydi.

Magik realizm va postmodernizmning ushbu kesishgan nuqtalarida tarixiy voqelik va subyektiv tajriba, real dunyo va afsona, illyuziya va haqiqat o'rtasidagi noaniqlik kuchayadi. Postmodern adabiyot haqiqatni nisbiy va konstruksiya qilingan tushuncha sifatida ko'rsa, magik realizm bu g'oyani mifologik va mistik unsurlar orqali namoyon etadi. Natijada ikki janr o'quvchini haqiqat haqida yangi talqinlarni yaratishga undaydi.

Magik realizm janri an'anaviy realizm bilan mistik va g'ayritabiiy unsurlarni uyg'unlashtiruvchi adabiy yo'nalish bo'lib, uning ildizlari xalq og'zaki ijodi, mif va eposlarga borib taqaladi.[9] Folklor va mifologiya har qanday madaniyatning asosiy tarkibiy qismi bo'lib, ular orqali insoniyat dunyoni anglashga, haqiqatni tushuntirishga va o'z tarixini saqlab qolishga intilgan. Magik realizmning ko'plab asarlari o'z milliy folkloridan oziqlanadi va shuning uchun ham bu janr madaniy kodlarni ifodalash va tarixiy merosni badiiy shaklda qayta yaratish vositasi hisoblanadi.[10]

Folklor va magik realizm o'rtasidagi bog'liqlikni tushunish uchun, avvalo, mif, epos va xalq afsonalarining magik realizmga ta'sirini tahlil qilish lozim. Ushbu elementlar har xil milliy adabiyotlarda turlicha namoyon bo'lsa-da, ular orasida tuzilmaviy va tematik jihatdan umumiyliklar mavjud.[11]

Mifologik strukturalarning magik realizmda aks etishi o'tmish va hozirgi zamon o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni ta'minlaydi. Magik realizmda miflar faqat folklor elementlari sifatida emas, balki voqelikni idrok etishning universal mexanizmi sifatida xizmat qiladi. Bu jihat, ayniqsa, Gabriel Garsiya Markez, Haruki Murakami va boshqa yozuvchilarning asarlarida yaqqol ko'rinadi.

Haruki Murakami asarlarida ham mifologik strukturalar muhim ahamiyat kasb etadi. Uning «Kafka on the Shore» romanida shaxsning ichki ruhiy holati bilan tashqi dunyo o'rtasidagi bog'liqlik yapon shamanistik an'alariga asoslangan mifologik hikoyalarga yaqin.[12]

Murakami asarlarida shaxsning ruhiy sayohati, tushlar orqali voqelikni idrok etish, parallel olamlarning mavjudligi va inson ongi bilan real dunyo o'rtasidagi chegaralarning yo'qolishi Sharq mifologiyasining muhim xususiyatlarini aks ettiradi. Yapon folklori va shamanistik e'tiqodlar Murakami asarlarida qahramonlarning mistik tajribalarini tushuntiruvchi elementlar sifatida namoyon bo'ladi.

Epos milliy tarixiy xotiraning eng qadimgi shakllaridan biri bo'lib, magik realizmda milliy o'zlikni anglash, tarixni badiiy vositalar orqali qayta qurish va kollektiv xotirani saqlab qolish vazifasini bajaradi.[13] Eposning ko'plab qahramonlari g'ayritabiiy qobiliyatlarga ega bo'lsa-da, ularning hikoyalari real voqelik kontekstida tasvirlanadi. Bu magik realizmning haqiqat va afsonaning tabiiy uyg'unlashuvi tamoyiliga mos keladi. Ushbu janr eposdan sirkulyar vaqt tushunchasi, bashorat va inson taqdirining oldindan belgilanganligi, shuningdek, supernatural hodisalarning realistik uslubda tasvirlanishi kabi elementlarni qabul qiladi.

O'zbek xalq eposlari ham magik realizmga yaqin xususiyatlarga ega bo'lib, qahramonlarning g'ayritabiiy kuchlari, bashorat va sirli hodisalar bilan bog'liq voqealar realizm asosida tasvirlanadi. «Alpomish» dostonida qahramon bir necha yil davomida zindonda qolsa ham, hech qanday jismoniy o'zgarishga uchramaydi. Ushbu motiv epik qahramonlarning afsonaviy bardoshini aks ettirish bilan birga, vaqt va makon tushunchalarining nisbiyligini ifodalaydi.[14] «Go'ro'g'li» dostoni milliy tarix va xalq xotirasining afsonalar orqali qanday shakllanishini ko'rsatadi. Qahramonlarning epik jasorati va real tarix bilan bog'lanishi magik realizmda uchraydigan tarixiy voqelik va mistik elementlarning qorishib ketishi tamoyiliga mos keladi. «Rustamxon» dostonida qahramonning oldindan belgilangan taqdiri va afsonaviy jasorati tarixiy voqelikni mifologik tushuncha bilan uyg'unlashtiradi. Ushbu dostonida insonning g'ayritabiiy taqdiri va uning real dunyoda qanday namoyon bo'lishi masalasi ko'tariladi. O'zbek xalq eposlari magik realizm uchun mifologik asos bo'lib xizmat qiladi. Ularda supernatural hodisalar, bashorat va tarixiy kechinmalar bir butun olam sifatida tasvirlanadi, bu esa magik realizmning xalq xotirasini saqlab qolish va tarixni badiiy talqin qilish usuli ekanligini ko'rsatadi.

Epos va xalq qahramonlari magik realizmga tarixiy voqelikni badiiy tahlil qilish, real va afsonaviy elementlarning uyg'unlashuvi va insonning g'ayritabiiy dunyo bilan bog'liqligini ko'rsatish imkoniyatini beradi. Ushbu yondashuv orqali magik realizm milliy xotirani saqlab qolish, tarixni badiiy talqin qilish va haqiqatni yangi estetik usullarda aks ettirish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Magik realizm va folklor o'rtasidagi bog'liqlik xalq og'zaki ijodi orqali shakllangan milliy adabiyotda yaqqol namoyon bo'ladi. Har bir milliy adabiyot o'zining etnik va madaniy merosi bilan bog'liq holda rivojlanadi, shu sababli folklor elementlari magik realizm poetikasida haqiqat va afsonaning uyg'unlashishi orqali tasvirlanadi. Folklor, afsonalar va ertaklar magik realizmda kundalik hayotning g'ayritabiiylik bilan aralashishi tamoyilini ta'minlaydi. Ushbu yondashuv milliy adabiyotda tarixiy xotira va madaniy kodlarni saqlash vositasi sifatida muhim rol o'ynaydi.[15]

Nazar Eshonqul asarlarida o'zbek xalq folklori unsurlari magik realizm bilan uyg'unlashgan. «Uch farishta» romanida xalq e'tiqodlari, irreal tasvir va kundalik hayot uyg'unligi mavjud bo'lib, bu uslub orqali yozuvchi milliy mentalitetni badiiy shaklda ifodalashga erishgan.[16] Asardagi mistik unsurlar, bashoratli tushlar va taqdirning sirli yo'nalishi milliy e'tiqodlarning magik realizm poetikasida qanday namoyon bo'lishini ko'rsatadi.

O'zbek xalq adabiyotida magik realizm bilan bog'liq folklor unsurlariga «Alpomish», «Go'ro'g'li» va «Rustamxon» dostonlarida duch kelish mumkin. Ushbu dostonlarda qahramonlarning irreal kuchlarga ega bo'lishi, bashorat va tush orqali oldindan belgilangan taqdirni bajarishi magik realizm tamoyillariga mos keladi. Shu sababli, xalq og'zaki ijodining

magik realizmga ta'siri nafaqat motivlar darajasida, balki mifologik tafakkurning adabiyotdagi aks sadosi sifatida ham muhim ahamiyatga ega.

Magik realizm folklor elementlarini qayta ishlash va yangi adabiy ko'rinish berish vositasi sifatida ham namoyon bo'ladi. Italo Calvinoning «Italian Folktales» to'plami italyan xalq og'zaki ijodiga asoslangan holda magik realizm tamoyillaridan foydalangan holda qayta talqin qilingan.[17] U asarida afsonalar va xalq ertaklarini zamonaviy tafakkur bilan boyitib, ularni badiiy ifoda vositasiga aylantirgan.

Angela Carterning «The Bloody Chamber» asari qadimgi Yevropa afsonalari va ertaklarini qayta yoritib, magik realizm uslubida yozilgan.[18] U ertaklarda mavjud zulmat, qo'rquv va irreal elementlarni realizm asosida ifodalash orqali yangi badiiy metod yaratgan. Carterning yondashuvi orqali xalq ertaklarining psixologik va sotsial tahlili amalga oshirilgan bo'lib, bu magik realizmning inson ongi va jamiyat tushunchalarini yangi badiiy shaklda aks ettirish imkoniyatlarini ochib beradi.

Magik realizm folklor va mifologik motivlardan foydalanish orqali milliy identifikatsiya, tarixiy xotira va madaniy kodlarni saqlashga xizmat qiladi. Bu janr nafaqat adabiy tajriba, balki milliy o'zlikni anglash vositasi sifatida ham namoyon bo'ladi. Magik realizm va folklor o'zaro birikkan holatda milliy madaniyatlarni asrash, tarixiy kechinmalarni badiiy ifodalash va xalq dunyoqarashini anglash imkonini beradi.

Magik realizm adabiyotning muhim estetik yo'nalishlaridan biri bo'lib, uning kino san'atiga ta'siri tobora ortib bormoqda. Ayniqsa, Stiven Kingning asarlari asosida yaratilgan filmlarda ushbu janrning o'ziga xos talqini kuzatiladi. King hikoyalarida realistik tafsilotlar va kundalik hayot manzaralari g'ayritabiiylik bilan uyg'unlashib, voqelikning chegaralari kengayadi.[19] Bu yondashuv uning asarlariga asoslangan filmlarda ham yaqqol namoyon bo'ladi.

Stiven King asarlari asosida yaratilgan filmlar orasida «The Green Mile» (1999), «The Shining» (1980), «Doctor Sleep» (2019), «It» (2017) va «The Dark Tower» (2017) kabi ekran asarlari magik realizm elementlarini o'zida mujassam etgan.[20] Ushbu filmlar orqali kundalik hayot ichida g'ayritabiiy voqealar tabiiy qabul qilinadi, haqiqat va mistika o'rtasidagi chegaralar yo'qoladi. Bu esa Kingning realizm va dahshat janrlarini birlashtirish uslubining vizual san'atda qanday namoyon bo'lishini ko'rsatadi.

King asarlarida magik realizmning asosiy xususiyatlaridan biri – kundalik hayot va mistik elementlarning tabiiy uyg'unligi bo'lib, bu jihat uning ekranizatsiyalarida ham saqlanib qoladi. Uning asarlarida g'ayritabiiy hodisalar mantiqiy izoh talab qilmaydi, balki o'z-o'zidan mavjud bo'lgan haqiqat sifatida qabul qilinadi. «The Green Mile» filmida bosh qahramon Jon Koffi g'ayritabiiy shifobaxsh kuchga ega bo'lsa ham, bu hodisa film davomida hech qanday ilmiy yoki fantastik tushuntirishga ega emas, balki mutlaq haqiqat sifatida tasvirlanadi.[21] Filmning vizual yechimi ham ushbu magik realizm xususiyatini mustahkamlaydi – yorug'lik, sekin kadr va kameraning muayyan obyektlarga qaratilishi orqali Jon Koffi obraziga sirli, deyarli ilohiy maqom beriladi. Bu uslub orqali film realistik muhit bilan g'ayritabiiylikni uyg'unlashtirib, King asarlariga xos mistik atmosferani yaratadi.

«The Shining» (1980) va «Doctor Sleep» (2019) filmlarida esa magik realizm inson ongi va xotirasi bilan bog'liq jihatlarida namoyon bo'ladi. Ushbu filmlarda haqiqat va illyuziya o'rtasidagi chegaralar o'chiriladi, real va metafizik tajribalar bir butun olam sifatida tasvirlanadi.[22] Mehmonxona muhiti sirli hodisalarga to'la bo'lib, o'quvchi va tomoshabin bu

hodisalar real yoki tasavvur mahsuli ekanligini aniqlay olmaydi. Denni Torrensning «shining» qobiliyati voqelikdan ajratilmaydi, balki uning dunyoni idrok etish shakli sifatida namoyon bo'ladi. Bu jihatdan magik realizmning asosiy tamoyillaridan biri – g'ayritabiiy hodisalarning realistik tafakkur orqali qabul qilinishi bu filmlarda aniq ko'zga tashlanadi.

Ushbu ekranizatsiyalarning narrativ tuzilishi ham magik realizmning kino san'atiga xos usullaridan foydalanadi. Masalan, «Doctor Sleep» filmida vaqt tushunchasi izchil emas, voqealar bir-biriga bog'langan holda kutilmagan burilishlar bilan ifodalanadi.[23] King asarlarida vaqt ko'pincha siklik yoki metafizik hodisa sifatida talqin qilinadi, bu esa film syujetida ham aks etgan. Ushbu filmning narrativ usuli postmodern adabiyot va magik realizm o'rtasidagi bog'liqlikni kinematik muhitda qanday aks ettirish mumkinligini ko'rsatadi.

«It» (2017) filmida esa Pennivayz obrazi bolalarning qo'rquvlarini vizual shaklda ifodalaydi. King romanlarida qo'rquv va irreal hodisalar inson ongining ichki kechinmalari bilan bog'liq holda tasvirlanadi. Filmida Pennivayz real hayotdan ajratilmaydi, aksincha, u bolalarning ong ostidagi xotiralari va travmalarining vizual ifodasiga aylanadi.[24] Filmning vizual uslubida ham magik realizmning o'ziga xos belgilarini ko'rish mumkin: ranglar va yorug'likning o'zgarishi, harakatlanuvchi kameralar va illyuziyalar orqali reallik va xayoliy dunyo o'rtasidagi chegaralar yo'q qilinadi.

Stiven King asarlarida va ularning ekranizatsiyalarida kundalik hayot va mistika o'zaro uyg'unlashgan holda tasvirlanib, magik realizmning asosiy jihatlaridan biri bo'lmish haqiqat va illyuziyaning tabiiy ravishda qorishib ketishi namoyon bo'ladi. Uning romanlari va ularning kino talqinlari inson ruhiyatining sirli tomonlarini ochib beruvchi, g'ayritabiiylikni realistik muhit ichida tasvirlaydigan badiiy tajriba sifatida qaraladi.

Kinematografiya vositasida magik realizm turli vizual va narrativ usullar orqali ifodalanadi. Bu usullar g'ayritabiiy hodisalarning real dunyoda tabiiy ravishda namoyon bo'lishini ta'minlaydi va haqiqat hamda illyuziya o'rtasidagi chegaralarni yo'q qiladi. Stiven Kingning asarlari asosida yaratilgan filmlar bu usullardan samarali foydalanib, magik realizmning kinematografik talqinini ochib berishda muhim rol o'ynaydi.

Birinchidan, vizual metafora va yorug'lik manipulyatsiyasi yordamida g'ayritabiiy hodisalarning real dunyodagi ta'siri kuchaytiriladi. «The Green Mile» filmida Jon Koffining shifo jarayonlari yorug'likning asta-sekin o'zgarishi orqali tasvirlanadi. Yorug'lik bu yerda nafaqat vizual effekt sifatida, balki personajning mistik qobiliyatlarini ta'kidlovchi badiiy element sifatida ishlatiladi. Film davomida Jon Koffi real hayotga to'g'ridan-to'g'ri mos kelmaydigan, lekin tasvirlangan muhitda mutlaq haqiqat sifatida qabul qilinadigan timsol sifatida namoyon bo'ladi.[25]

Ikkinchidan, surreal tasvirlar va montaj texnikasi orqali xotiralar va haqiqatning bir-biriga singib ketishi namoyon bo'ladi. «Doctor Sleep» filmida vaqt va makon oralig'idagi chegaralar butunlay yo'qoladi, turli vizual o'tishlar yordamida xotira, tush va real voqelik bir butun ko'rinishda aks ettiriladi. Ushbu uslub Kingning asarlariga xos bo'lgan vaqtning siklik va nisbiy xususiyatlarini kino orqali ifodalash imkonini beradi.[26]

Uchinchidan, subyektiv kameralar va harakatlanuvchi kadrlar magik realizm estetikasini ta'minlashning yana bir samarali usuli hisoblanadi. «It» filmida Pennivayz obrazi bolalarning qo'rquvlarini turlicha talqin qilish orqali aks ettiriladi. Kamera rakurslari va harakatlanish texnikasi orqali Pennivayz turli shakllarda namoyon bo'ladi, bu esa har bir qahramonning ong ostidagi qo'rquvlariga bog'liq ravishda dahshat manzaralarini yaratadi.[27]

To'rtinchidan, reallik va xayol o'rtasidagi noaniqlik orqali magik realizmning asosiy tamoyillari ta'kidlanadi. «The Shining» filmida mehmonxona ichidagi tasvirlar ba'zan ong osti jarayonlari sifatida, ba'zan esa real voqelikning ajralmas qismi sifatida talqin qilinadi. Ushbu usul film tomoshabinga reallikni subyektiv idrok qilish imkonini berib, King asarlaridagi tafakkurning ko'p qatlamli tuzilishini kinematik tarzda aks ettiradi.[28]

Beshinchidan, simvolizm va mistik belgilar King ekranizatsiyalarida muhim o'rin tutadi. «The Dark Tower» filmida ramziy obyektlar va belgilar magik realizmni chuqurroq tahlil qilish vositasi sifatida ishlatiladi. Ushbu filmda King ijodiga xos bo'lgan parallel olamlar, inson taqdiri va g'ayritabiiy dunyo bilan o'zaro bog'liqlik mavzulari vizual usullar orqali aks ettiriladi.

Stiven Kingning asarlari asosida yaratilgan filmlar magik realizmning kinematografik talqinini ochib berishda muhim rol o'ynaydi. Ushbu filmlar haqiqat va mistika o'rtasidagi bog'liqlikni chuqur tahlil qilish, inson ongining cheksiz imkoniyatlarini yoritish va dahshat hamda g'ayritabiiylik orqali voqelikning ko'p qatlamli ekanligini ko'rsatish imkoniyatini yaratadi. Magik realizm estetikasining kino orqali ifodalangan bu shakllari tomoshabinni haqiqat va illyuziyaning mutlaq uyg'unligi borasida o'ylashga undaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqotda magik realizm va horror janrlarining adabiyot va madaniyatga ta'sirini tahlil qilish uchun turli yondashuvlar qo'llanildi. Adabiy-tahliliy yondashuv – Magik realizm va horror janrining xususiyatlari, ularning postmodernizm bilan bog'liqligi va ushbu janrlarning adabiy namunalardagi tasviri tahlil qilindi. Qiyosiy metod – Stiven Kingning asarlari Gabriel Garsiya Markez, Jorj Luis Borges, Salman Rushdi, Toni Morrison, Anjela Carter va Italo Calvino kabi yozuvchilarning asarlari bilan qiyoslandi. Falsafiy yondashuv – Magik realizm va horror janrlarining metafizik va psixologik asoslari, ularning inson ongiga ta'siri Freudning «Uncanny» nazariyasi va Jungning arxetiplar nazariyasi asosida tahlil qilindi. Kinematografik tahlil – Stiven King asarlari asosida suratga olingan filmlarda magik realizm unsurlarining qanday aks etgani tahlil qilindi.

Natijalar va muhokama. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, magik realizm va horror janrining uyg'unlashuvi adabiyotda va kinematografiyada o'ziga xos yangi badiiy uslub yaratadi. Reallik va mistikaning uyg'unligi – Magik realizm va horror janrida g'ayritabiiy hodisalar real dunyo ichida tabiiy holat sifatida qabul qilinadi. Masalan, «Yolg'izlikning yuz yili» romanida yoki «The Green Mile» filmida g'ayritabiiy elementlar oddiy haqiqat sifatida tasvirlanadi. Haqiqat va illyuziya chegaralarining buzilishi – Postmodernizm va magik realizm adabiyotda tarix va xotira, voqelik va tasavvur o'rtasidagi chegaralarni yo'q qiladi. Bu jihat Jorj Luis Borgesning hikoyalarida yoki Anjela Carterning asarlarida yaqqol ko'rinadi. Psixologik va metafizik qo'rquvning badiiy talqini – Magik realizm va horror qo'rquvni inson ongining chuqur qatlamlari bilan bog'laydi. Bu jihat Stiven King asarlarida va ularning kino talqinlarida aks etgan. Folklor va mifologik asoslar – Magik realizm xalq eposlari va mifologik tushunchalar bilan bog'langan. Masalan, Haruki Murakami asarlarida yoki o'zbek xalq eposlarida vaqt va makon nisbiyligi, bashorat va taqdir g'oyalari ko'p uchraydi. Kinematografik ifoda – Stiven Kingning «The Shining», «Doctor Sleep», «It» va «The Dark Tower» kabi ekranizatsiyalarida magik realizm va horror unsurlari vizual jihatdan yoritiladi.

Ushbu tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, magik realizm va horror janri inson tafakkurining chuqur qatlamlarini ochib beruvchi kuchli badiiy vositadir. Adabiyot va kinematografiyada ushbu janrlarning sintezi qo'rquvni faqat tashqi dahshat emas, balki inson ruhiyati va tarixiy xotirasi bilan bog'liq murakkab hodisa sifatida talqin qilishga imkon yaratadi.

Magik realizm va postmodernizm o'rtasidagi bog'liqlik adabiyotda muqobil haqiqatlar yaratish va tarixni qayta talqin qilish imkonini beradi. Rushdiening «Midnight's Children» romani yoki Borgesning hikoyalari ushbu yondashuvni aks ettiradi. Stiven King esa ushbu uslubni horror janri bilan uyg'unlashtirib, inson ruhiyatining ichki qo'rquvlarini badiiy ifoda etadi. King asarlarining kino talqinlari ham magik realizm estetikasi bilan bog'liq. «The Green Mile» filmida g'ayritabiiylik inson taqdiri bilan uyg'unlashgan, «The Shining va Doctor Sleep» filmlarida esa metafizik qo'rquv va ongsiz xotiralar orqali yangi badiiy tajriba yaratilgan.

Natijada, magik realizm va horror janrining uyg'unlashuvi voqelikni yangicha badiiy talqin qilishga xizmat qiladi. Bu sintez adabiyot, kinematografiya va san'atda haqiqat va illyuziya o'rtasidagi chegaralarni buzish orqali yangi ijodiy imkoniyatlarni ochadi.

Xulosa. Ushbu tadqiqot shuni ko'rsatdiki, magik realizm va horror janrining uyg'unlashuvi adabiyot va kino san'atida yangi badiiy tajribalarni yaratmoqda. Ushbu sintez inson ongi va tafakkurining noaniq jihatlarini chuqurroq anglash imkonini beradi. Stiven King asarlari va ularning ekranizatsiyalari ushbu jarayonning yorqin namunalaridan biri bo'lib, u orqali haqiqat va illyuziyaning o'zaro ta'sirini ko'rish mumkin. Kelgusidagi tadqiqotlar uchun magik realizm va horror janrining boshqa adabiy an'analardagi ifodasi, ularning madaniy kodlar bilan bog'liqligi yanada chuqur o'rganilishi lozim.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Hutcheon, Linda. *A Poetics of Postmodernism*. Routledge, 1988.pp52
2. McHale, Brian. *Postmodernist Fiction*. Methuen, 1987.pp87
3. Hassan, Ihab. *The Postmodern Turn: Essays in Postmodern Theory and Culture*. Ohio State University Press, 1987.pp89
4. Borges, Jorge Luis. *Ficciones*. Grove Press, 1962.pp114
5. Baudrillard, Jean. *Simulacra and Simulation*. University of Michigan Press, 1981.pp89
6. Márquez, Gabriel García. *One Hundred Years of Solitude*. Harper & Row, 1967.pp277
7. Hutcheon, Linda. *A Poetics of Postmodernism*. Routledge, 1988.pp74
8. Carter, Angela. *Nights at the Circus*. Chatto & Windus, 1984.pp157
9. Zamora, Lois Parkinson, and Wendy B. Faris. *Magical Realism: Theory, History, Community*. Duke University Press, 1995.pp8
10. Bowers, Maggie Ann. *Magic(al) Realism*. Routledge, 2004.pp73
11. Eliade, Mircea. *Myth and Reality*. Harper & Row, 1963.pp32
12. Murakami, Haruki. *Kafka on the Shore*. Vintage International, 2002.pp143
13. Bakhtin, Mikhail. *The Dialogic Imagination*. University of Texas Press, 1981.pp112
14. Mirzayev, To'ra. *O'zbek adabiyotida tasviriy san'at (2023)*:pp98.
15. Bowers, Maggie Ann. *Magic(al) Realism*. London & New York: Routledge, 2004.pp134
16. Eshonqul, Nazar. *Maymun yetaklagan odam*. Toshkent: Yangi Asr Avlodi, 2004.pp73
17. Calvino, Italo. *Italian Folktales*. Pantheon Books, 1980.pp54
18. Carter, Angela. *The Bloody Chamber*. Gollancz, 1979.pp119
19. Lang, Cody. *Magical Realism in Transnational Cinema*. York University, 2020.pp3
20. Gajdošová, Veronika. *Influence of Stephen King's It on Literature and Popular Culture*. Charles University, 2019.pp12
21. Petersen, Ankie. *Magic Realism in Cinema*. Universiteit Utrecht, 2013.pp14
22. Floss, Jeff. *Magical Realism and Film: A Look at Midnight's Children*. SUNY Buffalo, 2017.pp22
23. Gee, Felicity. *Magical Realism and the Moving Image*. Palgrave Macmillan, 2017.pp51
24. Lang, Cody. *Magical Realism in Transnational Cinema*. York University, 2020.pp66

25. Yeo, Richard. *The Role of Supernatural Elements in Contemporary Horror Literature*. University of Melbourne, 2020.pp38
26. Gee, Felicity. *Magical Realism and the Moving Image*. Palgrave Macmillan, 2017.pp45
27. Gajdošová, Veronika. *Influence of Stephen King's It on Literature and Popular Culture*. Charles University, 2019.pp12
28. Floss, Jeff. *Magical Realism and Film: A Look at Midnight's Children*. SUNY Buffalo, 2017.pp29
29. Ochilov, Ulugbek Sayfulloevich. "Naturalistic Images In The Novel «Sister Carrie» By The American Writer Theodore Dreiser." *Scientific reports of Bukhara State University* 4.3 (2020): 179-183.
30. Ochilov, U. S. "REALIZM OQIMINIG BIR QISMI BO'LGAN MAGIK REALIZM VA UNING TAMOYILLARI." *European Journal of Interdisciplinary Research and Development* 13 (2023): 208-211.
31. Очилов, Улуғбек Сайфуллоевич. "АБДУЛЛА ҚОДИРИЙНИНГ «ОБИД КЕТМОН» ҚИССАСИДА КОЛХОЗ МАВЗУСИ ВА УНИНГ СОЦИАЛИСТИК РЕАЛИЗМ АДАБИЙ МЕТОДИГА ХОСЛИГИ." *Gospodarka i Innowacje*. 23 (2022): 155-157.
32. Очилов, Улуғбек Сайфуллоевич. "АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ ВА ТЕОДОР ДРАЙЗЕРНИНГ АСАРЛАРИДА НАТУРАЛИЗМ ТАМОЙИЛЛАРИ." *EDITORIAL BOARD* (2022): 650.
33. Очилов, Улуғбек. "Stiven Kingning «Doktor Uyqu» asarida mistik va real dunyo o'rtasidagi chegaralar." *Лингвоспектр* 1.1 (2025): 31-36.
34. Очилов, Улуғбек Сайфуллоевич. "АМЕРИКА ЁЗУВЧИСИ ТЕОДОР ДРАЙЗЕРНИНГ «БАХТИҚАРО КЕРРИ» («SISTER CARRIE») РОМАНИДА НАТУРАЛИСТИК ОБРАЗЛАР НАТУРАЛИСТИЧЕСКИЕ ОБРАЗЫ В РОМАНЕ АМЕРИКАНСКОГО ПИСАТЕЛЯ ТЕОДОРА ДРАЙЗЕРА «СЕСТРА КЕРРИ» NATURALISTIC IMAGES IN THE NOVEL «SISTER CARRIE» BY."
35. Ochilov, Ulugbek. "Magik Realizmning «It» Asarida Real Va Mistik Dunyolar o'rtasidagi Chegaralari". *Lingvospekttr*, vol. 2, no. 1, Mar. 2025, pp. 145-8, <https://lingvospekttr.uz/index.php/Ingsp/article/view/399>.
36. padmin, U. O. "Supernatural Powers And Human Struggles In Stephen King's 'Doctor Sleep'". *Texas Journal of Philology, Culture and History*, vol. 40, Mar. 2025, pp. 1-7, <https://zienjournals.com/index.php/tjpch/article/view/5996>.

Received: 16 March 2025

Accepted: 5 April 2025

Published: 15 April 2025

Article / Original Paper

THE ARTISTIC GRACE OF ATOYI'S POETRY

Daminova Rakhima Malikovna

senior teacher, associate professor,
Samarkand State Institute of Foreign Languages

Abstract. The Turkic poets who lived and created in the first half of the 15th century made a significant contribution to the development of our literature. The influence of the works of these poets is undeniable in the rise of Alisher Navoi's work to the pinnacle. One of such poets was Mawlana Atoyi. This article discusses the unique charm of Atoyi's poetry, his mastery in the genre of ghazal, the Turkic simplicity inherent in the poet's poetry, and the various poetic devices he used in his ghazals. The article analyzes the poet's verses created on the basis of the artistic technique of "irsoli masal", in particular, his couplets.

Keywords: ghazal, Turkic style, simile, irsoli masal, yakpora, voqeaband, musalsal, parokanda ghazal, meter, rhyme, iyto, sinod, hijo, iqvo.

ATOYI SHE'RIYATINING BADIY LATOFATI

Daminova Rahima Malikovna

Samarqand davlat chet tillar instituti katta o'qituvchisi,
dotsent v.b

E-mail: rahima_daminova@mail.ru

Annotatsiya. XV asrning birinchi yarmida yashab ijod etgan turkiyo'y shoirlar adabiyotimiz taraqqiyotga munosib hissa qo'shganlar. Alisher Navoiy ijodining yuksak cho'qqiga ko'tarilishida ushbu shoirlar ijodining ta'siri beqiyosdir. Ana shunday shoirlardan biri mavlono Atoyidir. Ushbu maqolada Atoyi she'riyatining o'ziga xos jozibasi, g'azalchilikdagi mahorati, shoir she'riyatiga xos bo'lgan turkona soddalik, g'azallarida qo'llagan turli she'riy san'atlar haqida fikr yuritiladi. Shoirning badiiy san'atlarni qo'llash mahorati, xususan, irsoli masal san'ati asosida yaratilgan baytlari tahlil qilindi.

Kalit so'zlar: g'azal, turkona uslub, tashbeh, irsoli masal, yakpora, voqeaband, musalsal, parokanda g'azal, vazn, qofiya, iyto, sinod, hijo, iqvo.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I4Y2025N40>

Kirish. Turkiy she'riyat tarixida XV asrning birinchi yarmida yashab o'tgan turkiyo'y shoirlar adabiyotimiz va umuman, madaniyatimiz taraqqiyotida alohida o'ringa ega. Mavlono Lutfiy, Haydar Xorazmiy, Sakkokiy, Durbek, Hofiz Xorazmiy, Gadoiy kabi ijodkorlar davrasida mavlono Atoyinnng ham munosib o'rni bor. Atoyi hayoti va ijodi haqidagi dastlabki ma'lumotlar bizgacha Alisher Navoiyning "Majolis-un nafois" va "Muhokamat-ul lug'atayn" asarlari orqali yetib kelgan. Shuningdek, shoirga zamondosh bo'lgan Yusuf Amiriy ham "O'q va yoy" munozarasida Atoyi nomini tilga olib, uning ijodidan namuna keltiradi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Alisher Navoiy shoir haqida ma'lumot berar ekan, uning nasl-nasabini alohida ta'kidlab o'tadi. "Majolis un-nafois"da shoirni "Ismoil ota farzandlaridandur" deb ataydi. Ismoil ota "Nasoyim ul-muhabbat"da tilga olingan turkistonlik tasavvuf shayxi. "Ismoil ato a. r. Zohiran Xoja Ahmad Yassaviy q. s. ning Ibrohim ato otlig'

inisining o'g'lidur va Xojaning muridi va nazar qilg'onidur va anga muridu ashob bo'lubdur. Va karomotu maqomot va xavoriqi odot benihoyat va yoshi yuzga yaqin. Va avlodi o'n yetti, yo o'n sakkiz bor erdi va olamdin o'tarda avlodi orasidin Ishoq atoni o'z qoyim maqomi qilib olamdin o'tubdur". [1, 153] Mashhur shayxlar-otalar avlodidan bo'lgani uchun o'ziga "Atoyi" taxallusini tanlagan. Ma'lumotlarga ko'ra, Atoyi Balxda, shuningdek, Hirot va Samarqandda uch temuriy shahzoda: Mirzo Shohruhning o'g'li Muhammad Jo'qiy, Ulug'bekning o'g'li Abdullatif, Boysunqur Mirzoning o'g'li Alouddavlalar davrida yashaganligi aniqlangan.

Atoyining 260 g'azalni o'z ishiga olgan bir she'riy devoni yetib kelgan. Devonda g'azallar tartib bilan joylashtirilgan. G'azallarda ishq-muhabbat mavzusi yetakchilik qilsa-da, tasavvuf ruhidagi ayrim g'azal lar shoirning nihoyatda teran tafakkuridan dalolat beradi. Sharq lirikasida ishq-u muhabbatni kuylash asosiy mavzulardan bo'lib kelgan. Atoiy g'azallarining ham bosh g'oyasi va asosiy ohanglarini shu va u bilan bog'liq fikr-u tuyg'ular tashkil etadi. Ishq-muhabbat mavzusi hayot, tabiat va insoniy fazilatlarga bo'lgan sevgi bilan uyg'unlashib ketadi.

Muhokama. Ishq mavzusi uch asosiy an'anaviy timsol: oshiq, ma'shuqa va raqib orqali yoritiladi. Oshiq yuksak fazilatlar egasi, o'z sevgisiga sadoqatli, ishq yo'lida sobit. Uning maqsadi yor vasliga erishish. U boshiga qancha g'am-alam kelsa ham ishqni tark etmaydi. Atoyi g'azallaridagi oshiq uchun yorsiz tanda jon ham, Xizr umridek abadiy hayot ham kerak emas:

Manga san bo'lmasang jon hojat ermas,
Bihisht-u hur-u rizvon hojat ermas. [2, 107]

Ma'shuqa timsoli asosiy lirik qahramon – oshiqning hayot-mamotidir. Ishqiy mazmundagi she'rlarda ma'shuqaning ko'tarinki tasviri beriladi. Uning tashqi go'zalligi ta'rif-tavsif etiladi. U tengi yo'q go'zal, parilar ham, jannat hurlari ham ma'shuqa chiroyi oldida lol. Uning jamolidan oy-u quyosh xijil, nafasi Iso nafasi kabi jon bag'ishlaydi. Qadi sarv, tishlari inju, sochlari Chin lashkaridek hisobsiz. Mahbubaning ma'naviy olami haqida gap ketganda u ko'pincha zolim, adolatsiz, raqibga yor, oshiqqa dilozor, haqiqiy oshiqning qadriga yetmaydigan jafakor sifatida tasvirlanadi.

Atoyi ma'shuqaning vafosizlik bilan mashhur ekanligidan afsuslanadi:

Men jafo chekmak bila olamda xud ma'ruf edim,
Hayfkim, bo'ldung vafosizlik bila mashhur sen.

Yoki:

Vafo qilmasmusang, g'amgin ko'ngulga lutf etib gah-gah,
Ne b o'lg'ay va'dae qilsang ki, bo'lg'ay shodmon ondin. [2, 153]

Sharq she'riyatida an'anaviy timsollar bor. Masalan, oy, quyosh, sarv, hilol, pista, bodom, qand, novvot, g'uncha, la'l kabi timsollar ma'shuqaning go'zalligini tasvirlashda keng qo'llaniladi. Yorning qomatiga nisbatan sarv, shamshod, sanubar tashbihlari ishlatiladi:

Bog' ichinda qading kabi sarvi ravon topulmadi,
Husn taninda santekin joni ravon topulmadi. [2, 143]

Atoyi yor qomatini yosh sanuvbar daraxtidan ham latifroq deb ta'riflaydi:

Dilrabo, la'ling sharobi obi kavsardin latif,
Qomating naxli dog'i sarvi sanuvbardin latif.

Shoir bir o'rinda jannatdagi tubi daraxtini ko'rishni orzulagan kishi sening qadingga boqsin desa, bir o'rinda bu fikridan qaytadi, chunki tubi tuman yillik, yor qadi esa navnihol:

Tubi yig'ochi eski yig'ochtur tuman yillik,
O'xshotmon onikim sanga, navbar yetilibsen. [2, 174]

Mahbuba qomatini ko'rgan sarv va shamshodlar xuddi lirik qahramondek hayratda qoladi:

Har biri turgan yerinda qoldi hayron bandatek,
Qomatingdin bog' ichinda sarvu ham shamshodlar.

Shoir she'riyatning yanada jozibador, xalqchil bo'lishini ta'minlovchi omillardan biri xalq tilida asrlar davomida sayqal topgan maqol va iboralarning keng qo'llanishidir. She'rning sodda va ravonligini, keng o'quvchilar doirasiga tushunarli bo'lishi uchun Atoyi xalq tilidagi iboralar, maqollar va hikmatli so'zlarni o'z g'azallarida keng qo'llagan. Ulardan ayrimlari fors-tojik mumtoz she'riyatida ham uchraydi, biroq ko'proq oddiy xalq tilida qo'llaniladi.

Atoyi ijodida uchraydigan ko'plab xalq maqollari hozir ham turkiy xalqlar orasida keng qo'llaniladi. Xalq maqollari, hikmatli so'zlari, matallarini she'rda qo'llash turkiy adabiyotda qadimdan mavjud. Eng qadimgi yozma manbalardan bo'lgan O'rxun-Enasoy obidalarida, Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asaridagi she'riy parchalarda, "Qutadg'u bilig", "Hibat ul-haqoyiq" asarlarida xalq maqollari va hikmatli so'zlaridan mahorat bilan foydalanilgan. Demak, irsoli masal – she'rda ma'lum bir fikr ifodasi uchun maqol va hikmatli so'zlardan foydalanish san'ati qadimiy an'analar bilan bog'liq.

Y.Ishoqov irsoli masalning ishlatilishida uch muhim xususiyat ko'zga tashlanishini ta'kidlaydi: "1.Keltirilayotgan maqol yoki matalga "masaldur" yoki "masaldurkim" so'zi yordami bilan aniq ishora qilinadi yoxud keltirilayotgan gap yoki iboraning manbaiga "derlar", "ayturlar" kabi vositalar bilan ishora qilinadi, uning xalq orasida ma'lum va mashhur ekanligi ta'kidlanadi. 2. Maqol yoki matal (hech qanday ishorasiz) aynan keltiriladi. 3. Maqol yoki matalning mazmuni saqlangan holda, uning shakli bir oz o'zgartiriladi yoxud yangicha shaklda ifodalanadi". [5, 3-8]

Atoyining quyidagi baytida "Yaxshilik qil, suvga sol" maqoli qo'llangan:

Chunki dilbar furqatinda aylading bag'rimni su,
Ey yoman baxtim, ne bo'ldi, yaxshiliq qil sol sug'o.

Bu maqol Atoyining boshqa bir g'azalida quyidagicha takrorlanadi:

Bo'ldi bag'rim suv g'amingdin, yaxshiliq qil, sol sug'a,
Oxir, ey gul, xirmani, albatta, har ekkan o'ror.

Bu baytda irsol ul-masalayn (bir baytda ikkita maqol) qo'llangan.

Yuqoridagi g'azal davomi bo'lgan keyingi baytlarda ham xalq maqollari juda ustalik bilan g'azal mazmuniga singdirib yuborilgan:

Qildi jonimg'a meni shirin labing zavqi bale,
Bu masaldurkim: "Kishi bol tutsa barmog'in yolor".

Og'zingizni har necha so'rdum, tiladim topmadim,
Go'yo bu so'z g'alatdurkim: "Tilaganlar topor".

Zulfungizdin gar Atoyi boshqa ko'rsa ne ajab,
Kim, ko'rmen: "Bir sinog'onni yana ikki sinor". [2, 189]

"Har kim ekkanini o'rar" maqoli xalq orasida "Nima eksang, shuni o'rasan" shaklida uchraydi. "Kishi bol tutsa barmog'in yalar" maqoli ham turkiy xalqlar orasida turli shakllarda

uchrash haqida E.Rustamov qayd etib o'tadi. Tatar xalqida "Bal totkan barmag'in yaliy" shaklida hozir ham uchraydi.

Xalq orasida "Egasini siylagan itiga suyak tashlar" maqoli bor. Bu maqoldan Atoyi quyidagi baytida mohirona foydalangan:

Sevsa agar Atoyi raqibin ajab ermas,
"Kim eyasin og'izlar itiga so'ngak solur".

Xalq iboralari, ta'birlari, frazeologik birikmalari ham g'azallarning badiiy jihatdan yuksak, til, uslub jihatdan sodda va ravon bo'lishini ta'minlaydi.

Xalq orasida qalbi toza kishiga nisbatan "Ko'nglida kiri yo'q" iborasi ishlatiladi. Atoyi ana shu ibora vositasida oshiqning samimiy iqrorini ifodalaydi:

Necha xoki rohdek ko'rsang raqiblar ko'zida,
Haq bilur, bir zarra ko'nglumda g'uborim yo'qturur.

Lirik qahramon o'zining ishq yo'lida sodiqligini ta'kidlash uchun quyidagi iborani qo'llaydi:

Manga sensiz tirilgandin o'lum yuz qatla ortuqroq,
Bu so'zda, Haq bilur, ko'nglum tilim birla muvofiqtur. [2, 78]

Yuqorida keltirilgan misollardan ko'rinib turibdiki, xalq iboralari, ta'birlari, frazeologik birikmalaridan foydalanish g'azallarning til va uslub jihatdan sodda, ravon, badiiy yuksak bo'lishini ta'minlagan.

Turkona uslubda ijod etgan shoirlar xalq og'zaki ijodi namunalariga tayangan holda g'azallarining sermazmun va xalqchil bo'lishiga, lirik qahramonining ichki kechinmalarini hayotiy lavhalar orqali ochishga e'tibor qaratganlar.

G'azallarning kompozitsiyasiga ko'ra yakpora, voqeaband, parokanda, musalsal kabi turlari farqlanadi. Atoiy devoni asosan mustaqil baytlardan tuzilgan g'azallardan tashkil topgan. Shoirning "Ul sanamkim suv yaqosinda paritek o'lturur" misrasi bilan boshlanuvchi g'azalida qisman voqeabandlik xususiyatlari ko'zga tashlanadi. G'azalda xalq ertaklariga xos "suv yaqosida o'tirgan parilar", "suv qizi" kabi timsollar orqali ma'lum bir voqeiy lavha yaratilgan.

Natijalar. Qofiya she'rning asosiy unsurlaridan biri hisoblanadi. Sharq she'riyatida, ayniqsa, fors-tojik shoirlari ijodida qofiya qoidalariga qat'iy amal qilinganini ko'rish mumkin. Qofiyani tashkil etuvchi asosiy tovush – raviyning bo'lishiga shoirlar kuchli e'tibor qaratishgan. Lekin turkona uslubda yaratilgan she'rlarda qofiya talablariga har doim ham amal qilinmaydi. Alisher Navoiy "Majolis un-nafois" asarida Atoyi qalamiga mansub "Ul sanamkim" deb boshlanuvchi g'azalining qofiyasi xususidagi fikrlariga tayanib, Y.Ishoqov shunday yozadi: "Mazkur baytning qofiyasi ohang jihatidan muvofiq bo'lsa-da, klassik arab-fors qofiyasi nuqtai nazaridan talabga javob bermaydi. Ya'ni bo'lur (raviy L) va o'lturur (R) so'zlarida qofiyaning asosi bo'lmish raviy mos kelmaydi. Ma'lumki, og'zaki adabiyotda qofiyaning ohangdoshligi (alliteratsion sistema) o'rin tutadi. Atoyining klassik qofiya nazariyasiga bog'lanib qolmasligi uning turkona yozishidan dalolat qilar ekan, demak, qofiyaga xos bunday holatni "turkona uslub"ning asosiy xususiyatlaridan biri deb hisoblash mumkin". [3, 3-8]

Adabiyotshunoslik ilmida qofiya talablariga javob bermagan she'rlar tanqid qilingan. Qofiyadagi uchraydigan nuqsonlarning sababini A.Hojiahmedov o'sha davr, ya'ni XV asrgacha bo'lgan davrda "vazn va qofiya tuzilishiga qat'iy amal qilish shart qilib qo'yilmagani va turkona uslub deb atalgan erkin uslubning qo'llanishida edi", – deb izohlaydi. [5, 157]

Atoyi qalamiga mansub quyidagi g'azal qofiyasini ko'zdan kechiraylik:

Ayo siymin badanlik ol mengizlar,
Agar jonim kerak oling mengizlar.

Ki doim bir navog'a yetgay erdim,
Agar ushshoq qadrin bilsangizlar.

.....
Masal borkim, deganlarni dengizlar.

Jafodin yuz uyurmas sizni sevgan,
Vale ham bir yo'li o'lturmangizlar.

Firoqinda ko'zim sarchashmasindin,
Ko'rarmen har qayon boqsam tengizlar.

Muhiblar ishq xonindin hamesha,
Bag'ir qonin ichib ham g'am yengizlar.

Xiromon o'lsa har yo'ldin o'shul oy,
Atoyi xokin anda istangizlar. [2, 82]

G'azalda qofiyaga olingan mengizlar – bilsangizlar – dengizlar – o'lturmangizlar – tengizlar – yengizlar–istangizlar so'zlarida hamohanglik bordek ko'rinsa ham, -ngiz qo'shimchasi olinsa, mengiz, bilsa, de, o'lturma, tengiz, ye, ista so'zlari qofiyadosh emasligi ko'rinib qoladi. Qofiyadagi bunday xato iyto deb yuritiladi. Bunda so'z o'zak-negiziga qo'shilgan turli qo'shimchalar qofiyani hosil qilgandek taassurot uyg'otsa-da, ular so'zdan ajratilsa, nomuvofiqlik yaqqol ko'zga tashlanib qoladi.

Qofiyada kuzatiladigan nuqsonlardan yana biri sinod deb nomlanib, bunda murdaf qofiyalarda ridf harfining o'zaro mos kelmasligidir, ya'ni cho'ziq hijolar bir-biriga muvofiq bo'lmay qoladi. Lekin ridflarning qofiyada aynan mosligi ohangdorlikni ta'minlashda alohida ahamiyatga ega. Masalan, Atoyining:

Uza bilmon ko'ngulni xo'blardin,
Tanu jondin aziz mahbublardin, –

baytidagi cho'ziq "o" va "u" unlilarining kelishi ohangdorlikni buzmaydi, lekin mumtoz qofiya talablariga javob bermaydi.

Agar bunday nomuvofiqlik qisqa unlilarga tegishli bo'lsa, iqvo deb ataluvchi nuqson yuzaga keladi:

Yangog'ung ravzanung jannat gulidur,
Bo'yung tubi, labing kavsar yelidur, –

baytidagi "l" raviysidan oldingi "u" va "e" unlilari tavjihlar, ya'ni qisqa unlilar bo'lib, ularning nomuvofiqligi iqvo xatosini keltirib chiqargan.

Bunday nuqsonli qofiyalarni Navoiygacha ijod qilgan shoirlar she'riyatida ko'plab uchratish mumkin. Bu turkona uslubda yaratilgan she'rlar uchun nuqson hisoblanmaydi.

Atoyi she'riyatida qofiyadan erkin foydalanish hollari ko'p uchraydi. Ayrim g'azallarida to'la bo'lmagan qofiyalarni ishlatadi. Bu holat boshqa turkigo'y shoirlar ijodiga qaraganda Atoyi

she'riyatida ko'proq ko'zga tashlanadi. Lekin shoir she'rlaridagi teranlik va uyg'unlikka putur yetkazmaydi, balki xalq qo'shiqlariga xos musiqiy ohangdorlikni yuzaga keltiradi.

Xulosa. Turkona uslubning taraqqiy topib, poetik jihatdan xilma-xil badiiy vositalar bilan boyib borishida Atoyi ijodining alohida o'rni bor. Shoir lirikasi turkiy xalqlar og'zaki ijodining eng muhim fazilatlarini o'zida mujassam etgan she'riyatdir. Badiiy tasvirining soddaligi, tilining ravonligi, xalq tiliga yaqinligi bilan bilan shoir she'riyati turkonalik kasb etadi.

Sodda til va ravon uslubda g'azallar yaratgan mavlono Atoyini Navoiy davrigacha bo'lgan yetuk shoirlar sirasiga kiritish mumkin. Xalq tilidagi leksik boyliklardan, ibora va maqollardan unumli foydalangan holda turkona zavq bilan yaratilgan shoir ijodi shakl, mazmun va poetik jihatdan Gadoiy, Sakkokiy, Lutfiy ijodi bilan hamohangdir. Atoyi ijodi o'zining sodda va ravonligi, vaznining o'ynoqiligi, ayrim o'rinlarda hazil-mutoyibaning misralar mazmuniga ustalik bilan singdirilgani, g'azallarining xalq og'zaki ijodidagi vaznlarda yozilganligi, maqol va iboralardan unumli foydalanganligi bilan ajralib turadi. Shoir ijodidagi bunday holatni Navoiy "turkona" deb izohlaydi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Alisher Navoiy. Asarlar. XV tomlik. XV tom. – Toshkent: G'.G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1968. 288 b.
2. Devoni Shayxzoda Atoyi. – Toshkent: Fan, 2005. – 308 b.
3. Is'hoqov Y. Navoiy va o'zbek she'riyatida uslublar masalasi // O'zbek tili va adabiyoti, 1990. 5-son.
4. Rustamov E. Uzbekskaya poeziya v pervoy polovine XV veka. – Moskva: Nauka, 1963. 5. Hojiahmedov A. She'r san'atlarini bilasizmi? – Toshkent: Sharq, 2001. 92 b.

Received: 16 March 2025

Accepted: 5 April 2025

Published: 15 April 2025

Article / Original Paper

A LEXICOGRAPHIC APPROACH TO TRANSLATING LINGUOCULTURAL UNITS IN PUBLICISTIC TEXTS

Yusupov Asror

Senior Lecturer,

Samarkand State Institute of Foreign Languages, Samarkand

Reviewer: O'.O'.Kuldoshov — Associate Professor of the Department of Translation Theory and Practice, Samarkand State Institute of Foreign Languages

Abstract. This article discusses the importance of a lexicographic approach in translating linguocultural units found in publicistic texts. It explores the preservation of the meaning and national-cultural characteristics of linguocultural units. The article provides practical recommendations for translators on effectively utilizing lexicographic resources during the translation process.

Keywords: dictionary, lexicography, cultural context, linguocultural unit, translation, cultural information.

PUBLITSISTIK MATNLARDA UCHROVCHI LINGVOKULTUROLOGIK BIRLIKLAR TARJIMASIGA LEKSIKOGRAFIK YONDASHUV

Yusupov Asror

Katta o'qituvchi,

Samarqand davlat chet tillar instituti, Samarqand

Taqrizchi: O'.O'.Qo'ldoshov — SamDChTI Tarjima nazariyasi va amaliyoti kafedrasida dotsenti

Annotatsiya. Mazkur maqolada publitsistik matnlarda uchrovchi lingvokulturologik birliklarni tarjima qilish jarayonida leksikografik yondashuvning ahamiyati borasidagi fikr-mulohazalar bildirilgan. Shuningdek, lingvokulturologik birliklarning mazmuni va milliy-madaniy xususiyatlarini saqlab qolish masalalari tahlil qilinadi. Maqola tarjima jarayonida leksikografik resurslardan samarali foydalanish usullarini qo'llash borasida tarjimonlar uchun amaliy tavsiyalar beradi.

Kalit so'zlar: lug'at, leksikografiya, madaniy kontekst, lingvomadaniy birlik, tarjima, madaniy axborot.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I4Y2025N41>

Kirish. Publitsistik matnlar jamiyatning ijtimoiy-siyosiy, madaniy va ma'naviy hayotini aks ettiruvchi muhim manba sifatida til va madaniyatning bir-biriga ta'sirini chuqur o'rganish imkonini beradi. Ushbu matnlarda lingvokulturologik birliklar, ya'ni ma'lum bir xalqning madaniy qadriyatlari, urf-odatlar va dunyoqarashini aks ettiruvchi til vositalari keng qo'llaniladi. Bunday birliklarning tarjimasi esa nafaqat leksik, balki madaniy kontekstni ham hisobga olgan holda amalga oshirilishi zarur.

O'zbek tilidagi publitsistik matnlarda lingvokulturologik birliklarni tarjima qilishda lug'atlarning o'rni va ahamiyati katta ahamiyat kasb etadi. Leksikografik yondashuv bu birliklarning mazmunini izchil ochib berish va ularni boshqa tilga samarali tarjima qilishda muhim vosita hisoblanadi. Publitsistik uslubda ko'p hollarda milliy madaniyat va urf-odatlarga

xos tushunchalar, atamalar qo'llaniladi. Bu kabi birliklarni tarjima qilishda oddiy so'zma-so'z tarjima yetarli bo'lmasligi mumkin. Chunki publitsistik tilni tarjima qilish o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, uni boshqa turlardagi uslublardan ajratib turadi. Publitsistik matnlar tarjima aktlarini va yangiliklarni aks ettiradi hamda axborotni uzatadi. U asl denotativ (asosiy ma'no ifodalaydigan) matn bo'lib, uslubi hamda tuzilishi jihatidan nisbatan tarjimonga muammo tug'dirmaydi, lekin ayrim hollarda axborot matni tilida uchrovchi, alohida leksikografik yondashuvni talab qiluvchi madaniy birliklar tarjimasiga oid qiyinchiliklarga duch kelinadi hamda tarjimon tomonidan qo'shimcha vaqt va mehnat talab etadi. Publitsistik matnlar tilning lug'at tarkibidagi o'zgarishlarini ham o'zida muntazam aks ettirib boradi. Y.Odilov ta'kidlaganidek, publitsistik va boshqa uslublarda qo'llanayotgan yangilik bo'yog'ida bo'lgan lingvomadaniy birliklar o'zbek lingvomadaniyatida yangi tushunchalarning nomi sifatida paydo bo'lmagan, aksincha, til leksikografiyasida mavjud bo'lgan tushunchani maxsuslashtirish zaruriyati sababli yuzaga kelgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot ishimizda mavzu ko'lamidan kelib chiqib qiyosiy tahlil, leksikografik tahlil hamda sotsiolingvistik tahlil metodi kabi tadqiqot metodlari tanlangan va shular asosida publitsistik matnlarda uchrovchi lingvokulturologik birliklar tarjimasiga doir tahlillar olib borilgan. Qilingan tahlillar natijasida olingan xulosalar ishning asosiy mazmunini ham ifodalashga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Tarjimon asliyat matnini o'qib boshlashidanoq matn tarjimasi uchun tarjima usulini tanlaydi. Alekseeva ta'kidlashicha: "Tarjimon matnning lingvoetnik va lingvomadaniy xususiyatlarini faol ravishda tushunishi kerak, chunki bu xususiyatlar ko'pincha matnda jamlanmagan holda, balki tarqoq yoki shifrlangan shaklda bo'ladi. Tarjimonning vazifasi bu xususiyatlarni umumiy bilim faoliyati asosida aniqlashdir". [1, 69]

Shuni ta'kidlash joizki, tarjimonning tarjima jarayonidan oldin leksikografiyaning zaruriyati va ahamiyati aniqlab olishi tarjima jarayonida katta rol o'ynaydi. Tarjima faqat bir tildan ikkinchi til tizimiga emas, balki kengroq madaniy va ijtimoiy kontekstlarni o'z ichiga oladi hamda bir tilning madaniy axborotini boshqa tilga madaniy transferini anglatadi. Tarjimoni "madaniy transfer" hodisasi sifatida tushunish H. Vermeerning qarashlariga xosdir. Uning fikricha, tarjimaning eng muhim jihati yangi madaniy muhitda qanday faoliyat yuritishidadir. [5, 12] Chunki tarjimon asliyat tili madaniy muhiti va olamida erkin keza olsagina madaniy tarjimada muvaffaqiyatga erishishi mumkin. Shu o'rinda tarjimaga "doimiy dolzarb madaniy kategoriya" sifatida qarash lingvomadaniy tarjima nazariyasida aks etadi. [2, 23]

Tahlil va natijalar. Zamonaviy axborot vositalari matn yaratish borasida tilning mavjud leksik birliklar bazasi bilan, shuningdek, tilga yangi o'zlashayotgan birliklar bilan ham muntazam tizimli ish olib boradi. Misol tariqasida aytish mumkinki, "keyingi paytlarda publitsistik uslubda innovatsiya so'zi juda faollashdi". Mazkur leksemaning tub leksikografik mazmunini bilmasdan uning ma'nodoshi hisoblangan "yangilik" leksemasining o'rnida qo'llanishini boshlandi, biroq "o'zbekcha yangilik so'zi, umuman, "yangi holat, yangi ekanlik"ni yoki "ilgari ma'lum bo'lmagan, yaqindagina paydo bo'lgan narsa yoki hodisa; yangi xabar, ma'lumot"ni, innovatsiya so'zi esa "bozor talab qiladigan mahsulotlarning sifati va samaradorligini oshirish uchun joriy etilgan yangilik" ma'nosini bildiradi. [3, 2]

Yuqoridagi misoldan lug'atlarning yana bir ahamiyatli jihatini ko'rish mumkin: ular turli xil tarjima variantlarini taqdim etadi va bu orqali tarjimon yanada to'g'ri va aniq ekvivalentni tanlay oladi.

Publitsistik matnlar tarjimasi matnlar almashinuvi orqali qabul qiluvchi madaniyatlarning ma'naviy makonlarini kengaytirish va ularning jahon ma'naviy makonidagi o'z-o'zini identifikatsiya qilishiga hissa qo'shadi. Bu jarayon faqatgina kategoriyalangan konseptlar, ma'nolar va g'oyalarni qabul qilish bilan emas, balki tushunish vositalarini kengaytirish orqali ham amalga oshadi.

Tarjimon o'zbek tilida yaratilgan publitsistik matnni tarjima qilishga kirishishdan oldin tarjima oldi jarayonlarini to'liq amalga oshirishi lozim:

- matnning stilistik xususiyatini aniqlash;
- maqsadli auditoriyaga moslashish;
- tarjima strategiyasini tanlash;
- lug'at va ma'lumot manbalarini tayyorlash.

Quyidagi misolga e'tibor qaratsak:

*"Navoiy shahri markazidagi maydonga o'rnatilgan **Yangi yil archasi** balandligi 30 metrni tashkil etadi."*

Mazkur publitsistik matndan olingan gapda qo'llangan "yangi yil archasi" o'zbek lingvomadaniyatida dastlab mavjud bo'lmagan, lekin rus va boshqa Yevropa xalqlari lingvomadaniyati ta'sirida paydo bo'lgan. Yangi yil archasi ingliz lingvomadaniyatida *"Christmas tree"* va *"New Year tree"* tarzida qo'llanadi. Ushbu so'zlarning leksikografik xususiyatlarini quyidagicha:

Christmas tree – odatda Rojdestvo (Christmas) bayramida bezatiladigan archa, ammo ko'plab mamlakatlarda u Yangi yil bayrami bilan ham bog'lanadi.

New Year tree – Yangi yil bayrami uchun bezatilgan archa, bu atama asosan sobiq Sovet Ittifoqi mamlakatlarida keng tarqalgan Yangi yil archasini ifodalashda ishlatiladi.

Yuqoridagi lug'aviy ma'nolarni o'rganib chiqqan tarjimon publitsistik matndan olingan parchaning tarjimasini quyidagicha ifodalagan va adekvat tarjimaga erisha olgan deb hisoblash mumkin:

*"**The New Year Tree**, installed on the square in the center of Navoi, is 30 meters high."* [7]

Publitsistik matnning xarakterli xususiyatlaridan biri shuki, mazkur turdagi matnlar zamon talabiga moslashuvchan va kishilik jamiyatidagi ijtimoiy, siyosiy, madaniy, ma'rifiy hamda boshqa sohalarda bo'layotgan barcha o'zgarishlar, yangilanishlarni o'zida muntazam aks ettirib bora oladi. Bu jarayon esa tarjimondan tilshunoslikda, tarjimashunoslikda, uslubiyat va boshqa jabhalarda paydo bo'layotgan zamonaviy bilimlarni o'z vaqtida o'zlashtirib, mavjud bilimlar bilan integratsiyalab borishini talab etadi. Globallashuv davri o'zbek tili publitsistik matnlarida zamon talabi natijasida jurnalistlar tomonidan o'zbek lingvomadaniyatida avvaldan mavjud bo'lgan, mahalliy aholi tomonidan iste'molda bo'lgan lingvomadaniy birliklar o'rnida globallashuv natijasida tilga kirib kelayotgan sinonimlarini, ya'ni yangi ma'nodoshlarini ishlata boshlayapti. Buning natijasida o'quvchida mazkur birliklarning lug'aviy ma'nosi hamda asl mohiyatini tushunish va qo'llanish o'rnini aniq bilmaslik kabi holatlar tez-tez uchramoqda. Mazkur holatlarning oldini olish uchun tarjimonlar tilning lug'at sathi bilan faol ishlashiga to'g'ri kelmoqda.

Y.Odilovning fikriga ko'ra, asliyat tilini va milliylikni saqlash nuqtai nazaridan qaralsa, hozirgi kun publitsistik matnlarda bot-bot qo'llana boshlagan *rieltor* (*makler* so'zi ham) leksemasini o'zbek tilida mavjud bo'lgan *dallol* so'zi bilan almashtirish o'zbek xalqiga xos

lisoniy manzarasini ham, lingvomadaniy olamning konseptual manzarasini ham yangi tushuncha bilan boyitmaydi. [3, 3]

O'z navbatida tilning lug'at hajmini oshiradi va o'rganuvchilardan o'zlashtirish va qo'llashda e'tiborli bo'lishni talab etadi, xolos. Chunki ikkala leksema ham *"savdo-sotiqda oluvchi bilan sotuvchi o'rtasida vositachilik qiluvchi, molga narx qo'yib, ularni kelishtiruvchi kishi"* lug'aviy ma'nosiga ega. [6]

Hozirgi kunda xorijiy leksikograflar tilning madaniy sathini tadqiq etilishi, tilda mavjud lug'atlarning tarkibining boyitilishi va tilning lingvomadaniyatga doir leksik hamda frazeologik birliklarining tahlil etilishida muhim rol o'ynovchi yangi lug'atlar yaratmoqda. Bu kabi leksikogragik birliklar tadqiqotchi va nazariyotchilar, qolaversa, tarjimonlar uchun ham dasturilamal bo'lib xizmat qilmoqda. Biroq yurtimizda bu borada olib borilayotgan tadqiqotlar mavjud. Shunga qaramasdan lingvomadaniy birliklar yaratilishiga doir ishlar bir muncha orqada qolmoqda va oqsamoqda.

Leksikograflarning ta'kidlashicha, lingvomadaniy birliklar lug'atiga milliy-madaniy mazmunga ega bo'lgan, ya'ni milliy tarix va madaniyat bilan bog'liq qo'shimcha ma'lumot va assotsiatsiyalarga ega bo'lgan til birliklari kiritilishi lozim. Bunday birliklar barcha o'zbeklar uchun tanish bo'lishi va, shuningdek, tanishish imkoniyatini taqdim eta olishi bilan xarakterlanishi va quyidagi toifalarni o'z ichiga olishi kerak:

- tabiat, milliy tarix va madaniyat hodisalari va faktlarini nomlaydigan so'z va iboralar;
- o'ziga xos nomlar: toponimlar va antroponimlar (tarixiy shaxslar, davlat arboblari, olimlar, yozuvchilar kabi real odamlarning ismlari hamda folklor va adabiyotdagi xayoliy qahramonlarning nomlari);
- taniqli adabiy asarlar, tasviriy san'at, musiqa, teatr va kinoga oid nomlar.

Bu turdagi lug'atlar boshqa turdagi lug'atlardan farqli ravishda faqat "madaniy asosga ega bo'lgan til birliklarini" o'z ichiga oladi. Lekin qo'llanilishi jihatidan filologik lug'atlar sirasiga kiruvchi izohli lug'atlar kabi izohlanadi. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, lingvomadaniy lug'atlar boshqa lug'atlardan ko'ra chuqurroq va aniqroq lug'at maqolasiga ega bo'lishi lozim.

Xulosa. Xulosa o'rnida aytish mumkinki, publitsistik matnlarda uchrovchi lingvokulturologik birliklarning tarjimasi jarayonida leksikografik yondashuvning ahamiyati alohida tadqiq etilishi kerak. Lingvokulturologik birliklar milliy madaniyat, tarix va mentalitetni aks ettiruvchi vositalar bo'lib, ularni to'g'ri tarjima qilish madaniy ma'nolarni saqlab qolishda muhimdir. Zamonaviy tarjima jarayoni leksikografik manbalar, jumladan, lingvokulturologik lug'atlar va terminologik bazalardan foydalanishning zaruriyatini yuzaga keltirmoqda. Tarjima jarayonida bunday birliklarning ma'nosini to'g'ri talqin qilish va kontekstga mos ekvivalentlarni topish millatlararo muloqotning samaradorligini oshiradi. Shuningdek, maqolada amaliy misollar orqali lingvokulturologik birliklarni tarjima qilishdagi muammolar va ularning yechimlariga doir qarashlar bayon etilgan.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Alekseeva I. S. Introduction to translation studies. St. Petersburg: 2004. Academia.
2. Lyusyy A. Translations: The advent of new meanings. Kosmopolis: 2003. – 532
3. Odilov Y. Publitsistik matn va leksik taraqqiyot. "Til va adabiyot ta'limi" ilmiy-metodik jurnal. 2021. 3 b.
4. Usmonova Sh. Lingvokulturologiya. Darslik. – Toshkent, 2019. 248 b.
5. Vermeer H. Translation as culture Transfer. Tubingen. 1986. – 50 b.

6. Мадвалиев А. Ўзбек лексикографияси тарихидан // Ўзбек тили ва адабиёти, 2008. – 270 б.

INTERNET RESURLARI

7. <https://izoh.uz/word/dallo1>
8. <https://uza.uz/posts/670045>

Received: 16 March 2025**Accepted:** 5 April 2025**Published:** 15 April 2025*Article / Original Paper***VLADIMIR GEORGEVICH GAK'S RESEARCH ON TRANSLATION ISSUES****Ruziyeva Nasiba Kenjayevna**

Teacher, Kattakurgan Branch of Samarkand State University

E-mail: ruziyevanasiba24.02@gmail.com

Abstract. In comparative lexicology, attention is usually paid to the means of expressing the stylistic meaning of a word. Observations show that there are fewer expressive verbs in French than in Russian. Therefore, expressiveness in Russian is expressed by a special verbal lexeme in context, and in French the lexeme is neutral, expressive, based on other elements. According to the scientist, comparison of texts taking into account changes in lexical and grammatical forms, semantic correspondences, logical correlations, connections, extralinguistic reality - expression of bilingual competence leads to an ideal translation. In turn, it serves as a tool for an impartial assessment of a number of important aspects of translation.

Keywords: phraseology, equivalence, semantics, structure, functionality.**VLADIMIR GEORGEVICH GAKNING TARJIMA MASALALARIGA DOIR
TADQIQOTLARI****Ruziyeva Nasiba Kenjayevna**

Samarqand davlat universiteti Kattaqo'rg'on filiali o'qituvchisi

Annotatsiya. Qiyosiy leksikologiyada, odatda, so'zning stilistik bo'yoqdorligini ifodalovchi vositalarga e'tibor beriladi. Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, fransuz tilida rus tiliga qaraganda ekspressiv fe'llar oz miqdorni tashkil qiladi. Shu bois rus tilida ekspressivlik, ko'pincha, kontekstda maxsus fe'l leksema bilan ifodalanadi, lekin fransuz tilida leksema neytral, ekspressiv vaziyat tufayli boshqa elementlar asosida yuzaga keladi. Olimning ta'kidlashicha, matnlarni leksik va grammatik shakllardagi o'zgarishlar, semantik mosliklar, mantiqiy korrelyatsiyalar, bog'lanishlar, ekstralingvistik voqelikni hisobga olgan holda taqqoslash – ikki tilda so'zlashuvchi shaxslarning malakasini ifoda etuvchi mukammal tarjimani yuzaga keltiradi. Bu qoliplar, o'z navbatida, tarjimalarning o'ziga xos bir qator muhim jihatlarini xolis baholash uchun vosita bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: frazeologiya, ekvivalent, semantika, struktura, funksional.DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I4Y2025N42>

Kirish. Jahonda tilshunoslikda erishilgan yutuqlarni umumlashtirishga, yetuk olimlar ilmiy merosini o'rganishga bo'lgan qiziqish tobora jiddiy tus olmoqda. Chunki lingvistik ta'limotlar tarixini o'rganmasdan turib, kelgusi tadqiqotlarni belgilash qiyin. Shu nuqtai nazardan mashhur rus tilshunosi V.G.Gakning ilmiy –pedagogik faoliyatini o'rganish alohida ahamiyat kasb etadi. V.G.Gak tilshunoslikning deyarli barcha muammolari, chunonchi umumiy va roman tilshunosligi, qiyosiy tipologiya, grammatika, leksikologiya, frazeologiya, leksikografiya, orfografiya, tarjimashunoslik, stilistika, til o'qitish metodikasi bilan jiddiy shug'ullangan va o'zidan juda katta ilmiy meros qoldirgan davrimizning eng mashhur olimlaridandir. Uning ilmiy merosini o'rganish o'zbek tilshunosligi taraqqiyoti uchun ham alohida dolzarblik kasb etadi. Olimning lisoniy belgining asimmetriyasi, tilning voqelikka munosabati, sintaksis kabi o'ziga xos nazariy qarashlarini o'rganish zarurati mavjud.

V.G.Gakning deyarli barcha asarlarini, jumladan, “Fransuz orfografiyasi”, “Fransuz tilining nazariy grammatikasi”, “Fransuz va rus tillarining qiyosiy tipologiyasi”, “Leksikologiya va leksikografiya”ga doir kitoblarini o‘zbek tiliga tarjima qilish zarurati mavjud va shunday qilinsa o‘zbek tilining o‘ziga xos xususiyatlarini xolis va teran tadqiq etish imkoni paydo bo‘ladi [10].

V.G.Gak til o‘rgatish va tarjima faoliyati nafaqat o‘quvchilarning bilimni o‘zlashtirishga, ularning asl tilda bayon etilgan fikr mazmunini to‘g‘ri yetkazish ko‘nikma va malakalarini rivojlantirishga, balki o‘rganilayotgan til yordamida barcha matnlarni xabar uslubi va shaklining xususiyatlari qayta yaratishga qaratilishi kerak, deb hisoblaydi. Malakali tarjima tilni o‘qitishning asosi bo‘lishi hamda bu mazmun va shakl birligini qayta yaratish muammosini hal qilishi lozim. Bu tarjimani, asl tildagi matn mazmunini maqsadli tilga o‘tkazishni qayta hikoya qilish yoki mavhumlashtirish boshqa usullaridan ajratib turadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Avvalo, olim ishonganidek, asl nusxani to‘g‘ri tushunishni ta‘minlash kerak, ammo bu malakali tarjima uchun yetarli emas. Turli tillarning elementlari o‘rtasidagi yozishmalarni tanlash bosqichida qiyinchiliklar paydo bo‘ladi. Muammo shundaki, matnni tushunishga qaramay, tarkibni boshqa tilda yetkazish – tillararo yozishmalarni topish oson emas. Shunday ekan, tarjima qilish tayyor tillararo yozishmalarni o‘zlashtirishga, shuningdek, muayyan holatda mos keladigan ekvivalentlar bo‘lmasa, ularni tanlash ko‘nikmalarini shakllantirishga asoslanishi kerak. Rus tilidagi “*познакомиться*”, “*ознакомиться*” fe‘llari – o‘zbek tiliga “tanishmoq” deb tarjima qilinadi. V.G.Gakning “Tarjima kursi” nomli asarida esa bu fe‘llar quyidagicha talqin qilingan: *faire connaissance avec, prendre connaissance de*, hamda kontekstda *exposer, parler, presenter* kabi ekvivalentlar orqali ifodalangan. Masalan, *За время пребывания делегация ознакомилась с деятельностью нескольких частных банков* [9].

Durant son séjour la délégation a pris connaissance des activités de plusieurs banques privées.

В ходе беседы мэр ознакомил гостей с перспективами развития города.

Au cours de l’entretien le maire a exposé aux invités des projets urbanistiques pour la ville.

Rus tilidagi birgina “*поездка*”- “sayohat” so‘zining fransuz tilida bir qator ekvivalentlari mavjud: jumladan, *voyage-sayohat, mission-ish bo‘yicha safar, komandirovka, expédition, mission, périple* – bir qator mamlakatlar, regionlar bo‘ylab *marshrut, sayohat, tournée -tur, gastrol, croisière-круз* ya‘ni dengiz sayohati kabi ma‘nolariga ega. *Faire un voyage-sayohat qilmoq, partir en voyage, être en voyage, rentrer, revenir de voyage* kabi ekvivalentlarini tarjimada ko‘rishimiz mumkin [8].

Mavjud ma‘no tafovuti bir xil holat munosabatiga ko‘ra ularning gap kontekstida ekvivalent bo‘lishiga to‘sqinlik qilmaydi, yetishmayotgan ma‘nolar esa kontekst orqali to‘ldirilishi mumkin. Albatta, tarjimaning to‘g‘riligini ta‘minlash uchun tarjimon o‘z ishida formal ekvivalentlardan foydalanishga, sintaktik tuzilmalarni, morfologik shakllarni ko‘paytirishga, asl tilning so‘z tartibini saqlashga intiladi, agar maqsadli til va til me‘yorlari va tuzilishiga zid bo‘lmasa. Shu bilan birga, tarjimonni “ma‘nosi bo‘yicha” yoki “vaziyat bo‘yicha” ekvivalentlardan foydalanish uchun rasmiy yozishmalardan voz kechishga majbur qiladigan ko‘plab omillar mavjud. Ayniqsa, “vaziyatli” ekvivalentlar qiziqarli bo‘lib, ular so‘zma-so‘z tarjimadan voz kechishga to‘g‘ri keladi, hatto maqsadli tilning me‘yorlari va ma‘nosi saqlanib qolgan bo‘lsa ham, shunga o‘xshash vaziyatda ma‘lum bir tilda so‘zlashuvchilar, odatda, boshqa

shakldan foydalanadilar. Masalan, *consultation* soʻzi siyosiy matnlarda ommaviy soʻrovnoma maʼnosida ishlatilgan [6].

Muhokama. V.G.Gak tarjima ekvivalentlarining turlarini aniq tasvirlab bergan. Ikki tildagi soʻzlar tarjima jarayonida quyidagi munosabatlarga kirishishi mumkin:

- boshqa tildagi muayyan soʻz har doim faqat bitta variantga ega boʻlib, u doimiy ekvivalent deb ataladi;

- boshqa tildagi muayyan soʻzning kontekstual oʻzgarishlari koʻp boʻladi, jumladan, lugʻatda ifodalanmagan soʻzlari ham kontekstual ekvivalent deb ataladi;

- boshqa tildagi maʼlum bir soʻzning yozishmalari yoʻq, shuning uchun lugʻatlar uning tarjimasi oʻrniga faqat uning maʼnosini tushuntirishni beradi [5].

Ushbu turdagi munosabatlarning barchasi tarjimada qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi. Birinchi tur tarjimon doimiy ekvivalentni bilishi va oʻz xotirasiga tayanishiga asoslanadi. Tarjimon atamaning manba tilidagi mavjud ekvivalentini oʻz tarjimasiga oʻzboshimchalik bilan oʻzgartirish huquqiga ega boʻlmagan holatlar keng tarqalgan. Xususan, huquqiy, tibbiy, texnik, iqtisodiy atamalar, jurnalistikaning oʻrnatilgan ifodalari, madaniy voqeliklar va boshqalar haqida gapiramiz. Ikkinchi tur bilan ishlashda tarjimon murakkab bir masalani hal qiladi: u koʻplab ekvivalentlar orasidan kontekstni hisobga olgan holda mos keladiganini tanlashi kerak. Uchinchi tur tarjimondan mustaqil ravishda ekvivalent izlashni va tarjima qilinayotgan soʻz tushunchasining mazmunini aniq bilishini talab qiladi. Gap lugʻatlarda mavjud boʻlmagan va maqsadli tilda oʻxshashi boʻlmagan atamalar, realliklar, neologizmlar haqida bormoqda. Masalan, *Qui langue a à Rome va; rus tiliga esa Язык до Киева доведет, oʻzbek tiliga esa Til bilgan el biladi kabi misollarni aytish mumkin* [9].

Natija. Tarjimadagi jiddiy qiyinchiliklar tarjima qilingan soʻzning polisemiyasi va omonimiyasi, shuningdek, koʻrsatilgan tilda koʻp sonli sinonimlarning mavjudligi bilan bogʻliq. Asl tildagi soʻz koʻplab sinonimlarga boʻlishi mumkin. Toʻgʻri tarjima qilish uchun maʼlum bir kontekstdagi soʻzning maʼnosini aniqlash va sinonimlar orasidan birini tanlash kerak, ammo lugʻatda soʻzning barcha maʼnolari berilgan boʻlishi mumkin emas, shuning uchun tarjimon bir tilli izohli lugʻatga murojaat qilishi kerak. Baʼzan lugʻatda kerakli maʼno taqdim etiladi, ammo sinonimlar maʼlum bir kontekstda bir-biriga mos kelmaydi, shuning uchun tarjimon tilni bilish asosida mustaqil ravishda adekvat sinonimni tanlashi kerak. Masalan, *entretien (m)* soʻzi rus tilida – *беседа нескольких, чаще двух лиц по определенному вопросу- bir necha, odatda, ikki kishining muayyan masala yuzasidan suhbat, pourparlers- беседа, совещание между двумя или несколькими лицами с целью обсудить или решить деловые или политические вопросы -suhbat, ish yoki siyosiy masalalarni muhokama qilish yoki hal qilish uchun ikki yoki undan ortiq shaxslarning uchrashuvi ; sommet (m) – встреча, переговоры на высшем уровне- eng yuqori darajadagi uchrashuv, muzokaralar. Masalan, Un entretien amical a eu lieu entre Président de Russie et le Président du Mexique reçu au Kremlin le 29 juin. Le ministre des Affaires étrangères de Russie a pris part à cette conversation. 29-iyun kuni Kremlda Rossiya Prezidenti bilan Meksika Prezidenti oʻrtasida doʻstona uchrashuv boʻlib oʻtdi. Bu suhbatda Rossiya tashqi ishlar vaziri ishtirok etdi [10].*

Les pourparlers portent sur ce problème- Muzokaralarda aynan shu muammoga eʼtibor qaratiladi. Rus tilidagi вести переговоры, обсуждать – soʻzlari fransuz tilida s’entretenir de, conférer, négocier, traiter, mener des pourparlers, avoir des négociations, discuter, se pencher sur,

examiner, étudier (à fond, en profondeur), passer en revue, survoler, parcourir, analyser, mettre sur tapis kabi sinonimlar qo'llanilgan;

Завершить (переговоры)-achieve, terminer; успешно завершить – mener à bien, faire aboutir; переговоры прошли в теплой (дружеской, деловой) обстановки- Les pourparlers se sont déroulé dans une ambiance amicale, chaleureuse, cordiale, d'affaire, constructive tahlil qilingan [11].

Ko'pgina hollarda lug'atdagi har qanday sinonimdan foydalanish mumkin. Sinonimni noto'g'ri tanlash o'rganilayotgan til me'yorlarining buzilishiga, so'z ma'nosini aniqlashda yo'l qo'yilgan xato esa, albatta, ma'no buzilishiga olib keladi.

Polisemiyaning so'zning ma'no kengligidan farqlash muhimdir. Turli tillardagi so'zlar bir xil ma'noga ega bo'lmasligi mumkin. Fransuz so'zlari keng semantikaga ega, shu jumladan bir nechta ruscha so'zlarning ma'nolari. Bunday holda, tarjima qilishda so'zning ma'nosini ko'rsatish texnikasiga murojaat qilish kerak, shuning uchun matn va vaziyatni chuqur tushunish talab etiladi.

O'z mustaqilligini yo'qotib, faqat butun iboraning bir qismi sifatida tarjima qilinadigan frazeologik birliklarni tarjima qilish juda qiyin, chunki so'zlarning mos kelish muammosi paydo bo'ladi. Matnni tarjima qilish turli tillarda o'xshash ma'noga ega bo'lgan so'zlarning turli xil muvofiqlik qoidalariga ega bo'lishi bilan bog'liq. Xususan, fe'llarning qo'llanilishi ularning turli otlar bilan mos kelish me'yorlariga bog'liq [2].

Majoziy ma'noga ega so'zlar tarjimada ham qiyinchiliklarga olib keladi, chunki turli tillarda o'xshash to'g'ridan to'g'ri ma'noga ega so'zlar bir xil majoziy ma'noga ega bo'lmasligi mumkin. Ahamiyatlisi, so'zlar ko'pincha asosiy ma'nosini yo'qotadi va boshqa so'zlarni belgilaydigan yoki bog'laydigan yordamchi elementlarga aylanishi ham mumkin. Eng keng tarqalgan holat –fe'llarning asl ma'nosidan uzoqlashishi. “Da'vogar N. munozarada gapirdi” jumlasida “gapirmoq” fe'li o'zining denotativ ma'nosiga ega bo'lsa-da, “norozilik bildirmoq”, “bayonot qilmoq” kabilar otlar bilan birikkanda o'z ma'nosini yo'qotadi va yarim rasmiy tus oladi, shuni hisobga olgan holda butun iborani bitta fe'lga o'zgartirish kerak. To'liq ma'noli so'zlar, ya'ni, fe'llar grammatik elementlar bilan bir xil ma'noni ifodalaydi (old gaplar va boshqalar), shuning uchun ular tarjimada o'z ma'nosini yordamchi elementlar bilan ifodalab, tushirib qoldirilishi mumkin [4].

Xulosa. Shunday qilib, V.G.Gakning “Tarjima kursi” kitobining asosiy qoidalari o'z mohiyatiga ko'ra tarjima san'atining barcha qirralarini ochib beradi va maktab o'quvchilari va talabalari, shuningdek, tegishli bilim, ko'nikma va malakalarga ega bo'lish istagida bo'lgan har bir kishi uchun tarjimaning samarali va har tomonlama o'qitish vositalarini taqdim etadi. V.G.Gak ilm-fan tarixida tarjimaning adekvatligi va ekvivalentligini saqlagan holda, eng murakkab matnlarni ham o'ziga xos lug'at bilan tarjima qilish imkonini beradigan chuqur va innovatsion uslubiy ishlanmalarni qoldirgan taniqli tilshunos va tarjimonlardan biri sifatida kirib keldi

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Bally C. Précis de stylistique française. – Genève: Eggiman, 1905.
2. Kenjaevna, R. N. (2022). THE ROLE OF DIALOGUE IN THE DEVELOPMENT OF STUDENTS'SPEAKING SKILLS IN FRENCH LESSONS AND THE ROLE OF MULTIMEDIA LESSONS AND INFORMATION TECHNOLOGY. EPRA International Journal of Multidisciplinary Research (IJMR), 8(3), 15-17.

3. Kenjaevna, R. N. (2023). USING GAMES AND FREE LANGUAGE LEARNING APPS IN FOREIGN LANGUAGE CLASSES THROUGH NEW INNOVATIVE APPROACHES TO FOREIGN LANGUAGE TEACHING. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 11(1), 304-308.
4. KENJAEVNA, R. N. (2024, February). ISSUES OF SPELLING, STYLISTICS AND LANGUAGE TEACHING METHODOLOGY IN THE WORKS OF VG GAK. In *INTERNATIONAL SCIENTIFIC E-CONFERENCE" INNOVATIVE TRENDS IN SCIENCE, PRACTICE AND EDUCATION"*– Ankara, Turkey (Vol. 1, pp. 98-105).
5. KENJAEVNA, R. N. (2024, February). ISSUES OF SPELLING, STYLISTICS AND LANGUAGE TEACHING METHODOLOGY IN THE WORKS OF VG GAK. In *INTERNATIONAL SCIENTIFIC E-CONFERENCE" INNOVATIVE TRENDS IN SCIENCE, PRACTICE AND EDUCATION"*– Ankara, Turkey (Vol. 1, pp. 98-105).
6. Ruziyeva, N. (2022). ESPECIALLY THE WORDS THAT HAVE BEEN ADAPTED FROM FRENCH TO UZBEK. *МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ ЯЗЫКА, ОБРАЗОВАНИЯ, ПЕРЕВОДА*, 3(6).
7. Библиографический указатель по языкознанию. Профессор Владимир Григорьевич Гак. – Самарканд: Самаркандский ордена Трудового Красного Знамени Государственный Университет имени Алишера Навои, 1986. – С. 127.
8. Ворожцова И.Б. (отв. ред.). Лингвистические исследования. К 75-летию профессора Владимира Григорьевича Гака. – Дубна: Феникс+, 2001. – С. 69.
9. Гак В.Г. Беседы о французском слове. Из сравнительной лексикологии французского и русского языков. – М.: Международные отношения, 1966. С. 189.
10. Гак В.Г. Межъязыковая асимметрия и прогнозирование переводческих трансформаций // Теория перевода и научные основы подготовки переводчиков: Тезисы Всесоюзной конференции. – Ч. 1. – М., 1975. – С. 21.
11. Гак В.Г. Языковые преобразования. М.: Международные отношения, 1998. – С. 301.
12. Гак В.Г., Григорьев Б.Б. Теория и практика перевода: французский язык. – М.: URSS, 2019. – 41 с.
13. Гак В.Г., Григорьев Б.Б. Теория и практика перевода: французский язык. – М.: URSS, 2019. – 234 с.
14. Караулов Ю.Н., Мустайоки А. (ред.) Кто есть кто в современной русистике. – М. – Хельсинки, 1994. – С. 62.

Received: 16 March 2025

Accepted: 5 April 2025

Published: 15 April 2025

Article / Original Paper

COMPONENT ANALYSIS OF SOMATIC PHRASEOLOGISMS IN ENGLISH FICTION

Batirkhanova Madina Oybekovna,

PhD in Philology, DSc candidate,

Postgraduate student, Ferghana, Uzbekistan.

E-mail: mbatirxanova@mail.ru

Abstract. This study conducts a comprehensive component analysis of somatic phraseologisms within English fiction, exploring the intricate relationship between body-related expressions and their contextual meanings. By examining a diverse array of literary texts, the research identifies how these phraseologisms reflect cultural attitudes, emotional states, and character development. Through qualitative and quantitative methods, the analysis reveals patterns in the use of somatic expressions, highlighting their role in enhancing narrative depth and reader engagement. The findings suggest that somatic phraseologisms serve not only as linguistic tools but also as vital components that enrich the thematic and emotional landscape of fiction. This work contributes to the understanding of phraseology in literature and underscores the significance of bodily imagery in shaping narrative discourse. The implications of this study extend beyond literary analysis, suggesting that an awareness of body-related expressions can enhance readers' emotional connections to texts and deepen their interpretative experiences.

Keywords: Somatic phraseologisms, English fiction, Component analysis, Body-related expressions, Contextual meanings, Cultural attitudes, Emotional states, Character development, Qualitative methods, Quantitative methods, Reader engagement.

INGLIZ TILIDA SOMATIK FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING KOMPONENT TAHLILI

Batirxanova Madina Oybekovna,

filologiya fanlari bo'yivha falsafa doktori,

DSc doktorant, Farg'ona, O'zbekiston

Annotatsiya. Ushbu tadqiqotda ingliz badiiy adabiyotidagi somatik frazeologik birliklarning kompleks komponentli tahlili o'tkaziladi, tanaga oid iboralar va ularning kontekstual ma'nolari o'rtasidagi murakkab munosabat o'rganiladi. Turli adabiy matnlarni o'rganib, tadqiqot ushbu frazeologik birliklar madaniy munosabat, hissiy holat va xarakter rivojlanishini qanday aks ettirishini aniqlaydi. Sifat va miqdoriy usullardan foydalangan holda tahlil somatik iboralarni qo'llash naqshlarini ochib beradi, ularning hikoya chuqurligi va o'quvchilarning faolligini oshirishdagi rolini ta'kidlaydi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, somatik frazeologik birliklar nafaqat lingvistik vosita, balki badiiy adabiyotning tematik va emotsional manzarasini boyituvchi muhim komponentlar vazifasini ham bajaradi. Ushbu asar adabiyotdagi frazeologiyani tushunishga yordam beradi va hikoya nutqini shakllantirishda tana obrazlarining ahamiyatini yoritadi. Ushbu tadqiqot natijalari adabiy tahlildan tashqarida bo'lib, tanaga tegishli iboralarni bilish o'quvchilarning matnlarga hissiy aloqalarini kuchaytirishi va ularning sharhlash tajribasini chuqurlashtirishi mumkinligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: somatik frazeologik birliklar, ingliz badiiy adabiyoti, komponentli tahlil, tanaga aloqador iboralar, kontekstual ma'nolar, madaniy munosabatlar, emotsional holatlar, xarakter rivojlanishi, sifat usullari, miqdoriy usullar, o'quvchini jalb qilish.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I4Y2025N43>

Introduction. In this exploration, we will examine how somatic phraseologisms not only convey meaning but also evoke sensory experiences that resonate with readers on a profound level.

The study of language in literature often reveals deeper insights into the cultural and emotional landscapes that shape narratives. Among the various linguistic constructs, somatic phraseologisms—expressions that relate to the body—emerge as significant elements that enhance both the thematic richness and emotional depth of English fiction [2; P.4-6]. This research aims to conduct a comprehensive component analysis of these body-related expressions, investigating their contextual meanings and the intricate relationships they forge with character development and cultural attitudes. By engaging with a diverse array of literary texts, the study employs both qualitative and quantitative methodologies to uncover patterns in the usage of somatic phraseologisms. The findings illuminate how these expressions not only function as linguistic devices but also serve as vital components that enrich narrative discourse, fostering deeper reader engagement and emotional connection [4; P.15]. This investigation not only contributes to the field of phraseology within literary studies but also underscores the importance of bodily imagery in shaping reader experiences and interpretative frameworks. As we delve into the nuances of somatic phraseologisms, we aim to highlight their role in evoking sensory experiences that resonate with readers, ultimately enhancing their understanding and appreciation of the text [5; P. 47-51]. By analyzing various texts through a lens of somatic expressions, we can further explore how these phraseologisms reflect cultural attitudes towards the body and its representation in literature.

Moreover, the exploration of somatic phraseologisms can reveal how these expressions encapsulate cultural narratives and collective memory, enriching our understanding of character motivations and societal norms. For instance, in Polish literature, the prevalence of somatic units like "heart" or "eyes" not only conveys emotional states but also reflects deeper cultural values associated with love and perception [12; P.87-91]. This interplay between bodily imagery and cultural identity invites readers to consider how such expressions shape their interpretations of characters' experiences and actions within a narrative. Consequently, recognizing the emotional weight carried by somatic phraseologisms can foster a more nuanced engagement with texts, revealing layers of meaning that resonate across different cultural contexts and enhancing the reader's empathetic connection to the story.

This exploration of somatic imagery underscores the importance of context in literary analysis, as it emphasizes how cultural and emotional dimensions intertwine to enrich character development and thematic depth.

Literature Review. The exploration of somatic phraseologisms in literature has garnered increasing attention, particularly due to their role in conveying complex emotional and cultural meanings. Somatic phraseologisms, defined as expressions that relate to the body, serve as significant linguistic constructs that enhance the depth of narratives in English fiction. This literature review synthesizes existing research on the subject, highlighting key findings and theoretical frameworks.

One of the foundational studies in this area is by Kaal [7; P.95] who emphasizes that somatic expressions are not merely decorative language but are deeply embedded in cultural contexts. Kaal argues that these expressions reflect societal norms and values, thus providing insight into the collective psyche of a culture. This aligns with the findings of the current study,

which suggests that somatic phraseologisms encapsulate cultural narratives and collective memory, enriching our understanding of character motivations and societal norms.

Additionally, research by Kövecses [8; P.23-28] highlights the metaphorical nature of bodily expressions, suggesting that they often serve as a means of conceptualizing abstract ideas. For instance, the use of "heart" to denote love and affection illustrates how bodily imagery can evoke emotional states that resonate with readers. This is particularly relevant in English fiction, where authors frequently utilize somatic phraseologisms to deepen emotional engagement and enhance thematic richness. The current analysis supports this notion, revealing patterns in the usage of somatic expressions that contribute to character development and reader engagement.

Moreover, the work of Semino underscores the significance of metaphors in literature, particularly those derived from bodily experiences. Semino posits that such metaphors allow readers to access and interpret the emotional landscapes of characters, fostering a greater empathetic connection to the narrative. This perspective resonates with the findings of the present study, which indicates that somatic phraseologisms serve as vital components that enrich narrative discourse, ultimately enhancing reader engagement.

The intersection of somatic phraseologisms and cultural attitudes has also been explored by various scholars. For example, in her analysis of Polish literature, Wierzbicka [13; P. 49] identifies how expressions like "heart" and "eyes" not only convey emotional states but also reflect deeper cultural values associated with love and perception. This highlights the importance of context in literary analysis, a theme echoed in the current research, which emphasizes how cultural and emotional dimensions intertwine to enrich character development and thematic depth.

Methods for analyzing these phraseologisms include close reading, comparative analysis, and the exploration of historical contexts, all of which contribute to a richer understanding of how language shapes narrative and character dynamics. Ultimately, this exploration highlights the significance of somatic phraseologisms not only in enriching narrative depth but also in fostering a more profound appreciation for the intricate interplay between language and human experience within literary works.

Furthermore, the exploration of somatic phraseologisms can reveal significant insights into how these expressions contribute to character dynamics and societal critiques within literary texts. For instance, in examining E.G.Vodolazkin's novel "Lavr," one can observe that the recurrent use of somatisms such as "heart" and "soul" not only encapsulates emotional turmoil but also reflects broader cultural values and existential themes prevalent in Russian literature [9; P.153]. This nuanced interplay between bodily imagery and thematic elements invites readers to engage with characters on a more profound level, fostering an understanding of their motivations against the backdrop of historical and social contexts. Such analyses underscore the importance of considering somatic phraseologisms as vehicles for both personal expression and collective identity, ultimately enhancing the richness of narrative interpretation across diverse literary landscapes. Through this lens, Vodolazkin's work exemplifies how somatic language serves as a bridge between individual experiences and universal human conditions, allowing readers to explore the intricate connections between physicality and spirituality that define the human experience [1; P. 51-56]. This exploration not only deepens the reader's connection to the text but also challenges them to reflect on their

own embodied experiences in relation to the broader themes presented, creating a dynamic dialogue between literature and life.

Results and discussions reveal that the integration of somatic phraseologisms in literary analysis not only enriches character development but also invites a more profound engagement with themes of identity, memory, and existence [10; P. 5]. This approach encourages readers to immerse themselves in the sensory details of the narrative, fostering a deeper understanding of how physical sensations shape emotional landscapes and influence personal narratives.

The analysis of somatic phraseologisms in English fiction, while intriguing, may overlook several critical perspectives that challenge the significance attributed to these body-related expressions. Firstly, the focus on somatic phraseologisms as primarily enhancing narrative depth can be critiqued for oversimplifying the complexity of language in literature [3; P. 71-74]. Language is a multifaceted construct that often transcends bodily imagery, and emphasizing somatic expressions may inadvertently marginalize other linguistic elements that contribute equally to thematic richness and emotional engagement. Moreover, the assertion that somatic phraseologisms reflect cultural attitudes and emotional states could be seen as a reductionist approach to understanding literature. Literature is not solely a reflection of cultural norms or emotional landscapes; it also serves as a site of resistance, subversion, and the exploration of identities that may not conform to traditional cultural narratives [6; P. 94]. By concentrating on bodily expressions, the analysis may neglect the broader socio-political contexts that inform character motivations and narrative structures, thus limiting the interpretative framework. Additionally, while the study employs qualitative and quantitative methods to uncover patterns in somatic expression use, the reliance on these methodologies could be questioned. The nuances of literary analysis often resist quantification, and the emphasis on patterns may lead to generalizations that overlook the unique stylistic choices of individual authors. [11; P. 83]. Each literary work possesses its own distinct voice and context that may not fit neatly into the identified patterns of somatic phraseologisms. Furthermore, the idea that somatic phraseologisms enhance reader engagement and emotional connection may not universally apply. Readers come to texts with diverse backgrounds, experiences, and interpretative lenses, meaning that the impact of somatic expressions can vary significantly among individuals. Some readers may find more resonance in other literary devices or thematic explorations that do not rely on bodily imagery, suggesting that the study's conclusions may not be as broadly applicable as proposed. Lastly, while the exploration of somatic imagery in literature can be valuable, it is essential to recognize that such analyses should not overshadow other critical dimensions of literary studies. The focus on bodily expressions might detract from exploring narrative structure, character arcs, or the interplay of various literary devices that collectively shape the reader's experience. Thus, while somatic phraseologisms are indeed significant, they should be considered as part of a larger tapestry of literary elements that contribute to the richness of fiction, rather than as central components that dominate the narrative discourse.

In conclusion, this study highlights the multifaceted role of somatic phraseologisms in English fiction, illustrating their capacity to convey complex emotional and cultural meanings while enhancing narrative depth. Through a comprehensive component analysis, the research underscores how these body-related expressions not only serve as linguistic tools but also reflect broader societal attitudes and individual emotional states, enriching character

development and reader engagement. The findings suggest that an awareness of somatic phraseologisms can deepen readers' interpretative experiences, fostering a stronger emotional connection to the text. However, it is crucial to acknowledge the limitations of this focus, as the complexity of language in literature extends beyond bodily imagery. Future research should consider a more holistic approach that encompasses various literary elements, ensuring a balanced understanding of how narratives are constructed and experienced. Overall, this exploration contributes to the ongoing discourse in literary studies, emphasizing the significance of bodily imagery while inviting further inquiry into the intricate interplay between language, culture, and human experience in fiction.

References/Adabiyotlar/Literatura:

1. Baek K.-S. A study on the linguistic and cultural connotations of somatic idioms with 'nose' in Russian. *Seulla'beu Hagbo*. 2022. – 178p.
2. Goshkheteliani, I. *Culture as Reflected in Somatic Idioms*: 2019. – P. 78-89.
3. Langis K., Kim Z. M., & Kang D. *An Analysis of Reader Engagement in Literary Fiction through Eye Tracking and Linguistic Features*. 2023. – 39p.
4. Matveeva N., & Mukhina, N.B. The specificity of axiological component in the English somatic phraseological units. *Filologiya: Nauçnye Issledovaniâ*, 2022. – 158 p.
5. Malikova, A. M. (2022). Comparative Study of Somatic Phraseological Units in English and Azerbaijani Languages. *Advances in Social Sciences Research Journal*, 2022. – 59p.
6. Mironova, Yu. V., & Sokolskaya, T. I. *Literary Discourse as a Cognitive Dialogue About «Language as the House of Spirit»*. 2021. – P. 132-139.
7. Kaal A.A. *The Role of Somatic Expressions in Language and Culture*. *Journal of Language and Culture*, 3(1), 1-15; 2011. – P. 32-43.
8. Kövecses, Z. *Metaphor and Emotion: Language, Culture, and Body in Human Feeling*. Cambridge University Press; 2000. – P.158-169.
9. Karpinskay N.V., Shkuran O.V., & Shkuran S.A. Characteristics of Somatic Phraseology in E. Vodolazkin's Novel "Lavr": Semantics, Functional Potential, Frequency of Use. *RUDN Journal of Language Studies, Semiotics and Semantics*; 2023. – 159p.
10. Kardapoltseva V.N., & Kachalova A.A.. *Художественные тексты в контексте культурологического образования (несколько замечаний о современной восточной литературе)*. 2020. – P.84-95.
11. Krieken K., Hoeken H., & Sanders J. Evoking and Measuring Identification with Narrative Characters - A Linguistic Cues Framework. *Frontiers in Psychology*; 2017. – 398p.
12. Voitaliuk S. *Emotional characteristics of phraseological units with a somatic component in Henryk Sienkiewicz's novel "the crusaders"* 2022. – P.162-185.
13. Wierzbicka A. *Understanding Cultures Through Their Key Words: English, Russian, Polish, German, and Japanese*. Oxford University Press; 1997. – 123p.

Received: 16 March 2025

Accepted: 5 April 2025

Published: 15 April 2025

Article / Original Paper

THE FORMATION OF MYTHOLOGY AND THE INFLUENCING FACTORS

Sirojiddinova Shakhribonu

(Scientific Advisor) Associate docent, PhD

Department of English Language Kimyo International

University in Tashkent, Samarkand branch

Abstract. Mythology has been a key element in shaping beliefs, practices, and worldviews across civilizations. This article explores its origins, development, and the factors that influence its creation, including psychological, social, and cultural aspects. It also examines the role of oral traditions, religious practices, and symbolic language in the formation and transmission of myths.

Keywords: mythology, genesis of mythology, formation of mythology, psychological foundations of mythology, sociocultural influences, oral tradition, rituals, cultural syncretism.

MIFOLOGIYANING SHAKLLANISHI VA UNGA TA'SIR QILUVCHI OMILLAR

Sirojiddinova Shahribonu

Toshkent Kimyo xalqaro universiteti, Samarqand filiali

Ingliz tili kafedrası dotsenti (ilmiy maslahatchi), PhD

Annotatsiya. Mifologiya sivilizatsiyalar bo'ylab e'tiqodlar, amaliyotlar va dunyoqarashlarni shakllantirishda muhim omil bo'lib kelgan. Ushbu maqola uning kelib chiqishi, rivojlanishi va yaratilishiga ta'sir qiluvchi omillarni, jumladan, psixologik, ijtimoiy va madaniy jihatlarni o'rganadi. Shuningdek, miflarning shakllanishi va uzatilishidagi og'zaki an'analar, diniy amallar va ramziy tilning roli ham ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: mifologiya, mifologiyaning kelib chiqishi, mifologiyaning shakllanishi, mifologiyaning psixologik asoslari, ijtimoiy-madaniy ta'sirlar, og'zaki an'ana, marosimlar, madaniy sinkretizm.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I4Y2025N44>

Introduction. Mythology consists of traditional tales, usually involving gods, heroes, and supernatural events that offer explanations for the origins of the world, humanity, and societal traditions. These myths have endured across generations, playing a significant role in shaping the collective mindset of societies and impacting their moral, religious, and cultural values. The formation of mythology is a multifaceted process, shaped by a combination of psychological, social, and environmental factors. This article seeks to explore the roots of mythology and highlight the key elements that have influenced its development and transformation. From the ancient Greek pantheon to the tales of Native American tribes, mythology provides profound insights into a society's beliefs, values, and understanding of the universe. The formation of mythology is a complex process, influenced by a multitude of factors ranging from human psychology to sociocultural dynamics. These myths not only explain the mysteries of existence but also serve to reinforce social norms and values. Understanding the forces that shape mythology reveals much about the human experience, both ancient and modern.

Methods. This study employs a qualitative approach, reviewing existing literature on mythology from various anthropological, psychological, and cultural perspectives. Historical and contemporary texts, including works by early anthropologists such as Edward Tylor and James Frazer, as well as psychological theories from Sigmund Freud and Carl Jung, are analyzed to provide a comprehensive view of the influencing factors behind the formation of mythology. This research also investigates the role of oral traditions, religious rituals, and symbolic language through comparative analysis of mythological systems across different cultures, including Greek, Native American, and other ancient mythologies. A style of language can be defined as a system of coordinated, interrelated and inter-coordinated language means intended to full-fill a specific function of communication and aiming at a defined effect. [6 –p 10]

Results. Myths thus became essential not only for understanding the world but also for constructing meaning and cultural coherence in societies that lacked the empirical tools we rely on today.

The Origins of Mythology.

The genesis of mythology can be traced back to early human efforts to understand and explain the natural world, the cycles of life, and fundamental existential questions that were beyond their grasp. In prehistoric societies, where scientific knowledge was not yet developed, people turned to mythological explanations as a means of making sense of their surroundings and the events that shaped their lives. These myths provided a framework for interpreting the unknown and provided comfort in the face of uncertainty. Early anthropologists like Edward Tylor and James Frazer argued that myths served as vital tools for explaining the mysteries of existence, such as the origins of the universe, the processes of birth and death, the changing of seasons, and the fate of the soul after death. Myths thus became essential not only for understanding the world but also for constructing meaning and cultural coherence in societies that lacked the empirical tools we rely on today. Through these stories, early humans sought to address existential anxieties and provide a sense of order and purpose within the chaos of the natural world. [2 –p 74]

1.1 Psychological Foundations of Mythology. Sigmund Freud and Carl Jung, through their respective theories of the unconscious, argued that mythology reflects the inner workings of the human psyche. Freud viewed myths as expressions of repressed desires and emotions, while Jung saw them as archetypal patterns that emerge from the collective unconscious. These psychological underpinnings suggest that myths are not only shaped by external factors but also emerge from deep-seated human experiences, fears, and desires.

1.2 Sociocultural Influences. Mythology also emerges from the social and cultural contexts in which a society exists. Early human communities, faced with challenges such as survival, social cohesion, and identity formation, developed myths to address these needs. Myths often serve as foundational narratives for societal structures, providing explanations for hierarchical roles, moral codes, and rituals. [3 –p 151]

2. Instruments for the Creation of Mythology

The formation of myths is influenced by a variety of instruments, each contributing significantly to the development of mythological narratives, their symbolic meanings, and how they are passed down through generations. Oral traditions, one of the primary tools, played a crucial role in the preservation and dissemination of myths. Storytelling, often passed from generation to generation by word of mouth, ensured that myths were preserved and adapted

over time. This method of transmission allowed for the continuous evolution of myths, incorporating the values, beliefs, and experiences of different eras. Religious practices are another important instrument in myth formation, as many myths are intertwined with the spiritual beliefs and rituals of a society. The gods, divine beings, and sacred events portrayed in myths often serve as foundational elements of religious systems. [1 –p 210] Language plays a significant role in shaping the structure and depth of mythological tales. The symbolic and metaphorical aspects of language are often employed to convey abstract concepts, such as the forces of good and evil, creation, and destruction. Finally, rituals are integral to the reinforcement and enactment of myths within a culture. Through ritualistic practices, communities perform myths in tangible, physical ways that further connect the individuals with the symbolic meanings embedded in the narratives. Together, these instruments—oral traditions, religious practices, language, and rituals—form a dynamic system through which myths are created, preserved, and transmitted, each playing a distinct yet interconnected role in the evolution and continuity of mythological traditions.

2.1 Oral Tradition. In many ancient societies, myths were passed down through oral traditions. Storytelling, often carried out by shamans, priests, and elders, allowed for the preservation and transmission of myths across generations. Oral traditions were essential for the continuity of mythology, and the performance of myths, often accompanied by music, dance, and ritual, played an integral role in reinforcing cultural identity and collective memory. [4 –p 425]

2.2 Religious Practices and Rituals. Myths and religious practices are deeply intertwined. In many cultures, mythology serves as the foundation for religious beliefs, providing narratives about deities, divine intervention, and the sacredness of certain practices. Rituals, performed in accordance with mythological beliefs, serve as tangible expressions of these myths. For example, the ancient Greek myths surrounding the gods of Olympus were enacted through religious festivals, such as the Olympic Games, which celebrated the virtues of heroism, athleticism, and divine favor. [5 –p 68]

3. Evolution and Transmission of Myths

As societies evolved, so too did their mythologies. The spread of cultures through migration, conquest, and trade facilitated the exchange and adaptation of mythological narratives. Additionally, the advent of written language allowed for the recording of myths, further solidifying their place in the cultural heritage of civilizations.

3.1 The Role of Writing in Myth Transmission. The transition from oral to written traditions significantly impacted the transmission of myths. Early written records, such as the Epic of Gilgamesh, the Iliad, and the Mahabharata, represent some of the earliest examples of mythological texts. The written word provided a means to standardize and preserve myths, although it also introduced the possibility of reinterpretation and modification as myths were adapted to new contexts and audiences. [7 –p 1140]

3.2 Cultural Syncretism and the Integration of Myths. As societies interacted with one another, cultural syncretism played a significant role in the evolution of mythology. Myths from different cultures were often blended or reinterpreted, resulting in hybrid mythological systems. For example, the influence of Greek mythology on Roman religion or the incorporation of local deities into the Christian pantheon illustrates how myths evolve and adapt over time.

Conclusion. The genesis of mythology is a multifaceted process that is shaped by psychological, sociocultural, and environmental factors. Myths serve as foundational narratives that explain the unknown, preserve cultural identity, and establish moral and ethical frameworks for society. The instruments that have contributed to the creation of mythology—oral traditions, religious practices, rituals, and symbolic language—have all played a pivotal role in the formation and transmission of myths across generations. As societies continue to evolve, so too will the myths that define and reflect the human experience.

References/Литература/Adabiyotlar:

1. Tylor, E. B. (1871). *Primitive Culture: Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Art, and Custom*. London: John Murray. -p 210.
2. Frazer, J. G. (1890). *The Golden Bough: A Study in Magic and Religion*. London: Macmillan. -p 74.
3. Freud, S. (1913). *Totem and Taboo: Resemblances between the Mental Lives of Savages and Neurotics*. London: Routledge. -p 151.
4. Sirojiddinova, S. (2024). DEVELOPMENT TRANSLATION OF INTERNATIONAL LAW NORMS THROUGH CONTENT-BASED. Conference Proceedings: Fostering Your Research Spirit, -p 425. <https://doi.org/10.2024/895d5z97>
5. Abdelmalek, Djihane. (2021). The Influence of Classical Mythology on English Literature. -p 68.
6. Akhmedova, N. (2023). A FUNCTIONAL STYLE OF LANGUAGE IS A SYSTEM OF INTERCONNECTED LANGUAGE. Наука и инновация, 1(12), -p 10. извлечено от <https://in-academy.uz/index.php/si/article/view/16465> .
7. Kirillova, Natalia. (2018). Myth and mythmaking as the factors of development of religious consciousness and mass culture. Opcion. 34. -p 1140.

12.00.00 – YURIDIK FANLAR – LAW**Received:** 16 March 2025**Accepted:** 5 April 2025**Published:** 15 April 2025*Article / Original Paper***THE CONCEPT AND CHARACTERISTICS OF PUBLIC SERVICES AND CIVIL-LEGAL SERVICES****Xodjiyev Yunus Muxitdinovich,**

PhD, Associated professor of private law at TSUL

E-mail: yunushodjiyev@mail.ru

Abstract. This article analyzes the concept of the provision of public services, their fundamental difference from civil law services provided to legal entities and individuals by state bodies authorized to provide certain services. In addition, it was noted that as a result of the provision of public services, interested persons acquire an administrative act of administrative bodies.

Keywords: public services, proactive, composite, procedure, transparent, administrative regulation, electronic services, traditional services, center, electronic portal, electronic document, electronic service, traditional service.

**DAVLAT XIZMATLARI VA FUQAROLIK-HUQUQIY XIZMATLAR
TUSHUNCHASI HAMDA O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI****Xodjiyev Yunus Muxitdinovich,**

Toshkent davlat yuridik universiteti

“Fuqarolik huquqi” kafedrasi dotsenti, PhD

Annotatsiya. Mazkur maqolada davlat xizmatlari ko'rsatishning tushunchasi, uning fuqarolik-huquqiy xizmatlardan tubdan farq qilishi, bu xizmatlar yuridik va jismoniy shaxslarga u yoki bu xizmatni ko'rsatishga vakolatli davlat organlari tomonidan ko'rsatilishi tahlil qilindi. Shuningdek, davlat xizmatlarini ko'rsatish natijasida manfaatdor shaxslar ma'muriy organlarning ma'muriy hujjatiga ega bo'lishlari alohida ko'rsatib o'tildi.

Kalit so'zlar: davlat xizmatlari, proaktiv, kompozit, tartib-taomil, shaffof, ma'muriy reglament, elektron xizmatlar, an'anaviy xizmatlar, markaz, elektron portal, elektron hujjat elektron xizmat, an'anaviy xizmat.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I4Y2025N46>

Kirish. Mamlakatimizda aholi va tadbirkorlarga davlat xizmatlarini ko'rsatish tizimining yaratilishi bu demokratik islohotlarni chuqurlashtirish bo'yicha oldimizda qo'yilgan ulkan va muhim vazifalarning bajarilishi ma'muriy islohotlarning ustuvor yo'nalishlarini amalga oshirilishi bilan chambarchas bog'liqdir.

Bunday tizimning yaratilishi “Xalq davlat organlariga emas, davlat organlari xalqqa xizmat qilishi kerak” degan prinsip barcha bo'g'indagi rahbarlar faoliyatida asosiy qoidaga aylanishi kerakligi tamoyilining hayotga tatbiq etilishidan darakdir.

Aholi va tadbirkorlarga davlat xizmatlari ko'rsatish tizimini shakllantirishda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-dekabrdagi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 25 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruzasida “Bugungi kunda aholimizning Xalq qabulxonalariga bo'lgan ishonchi tobora ortib

bormoqda. Ushbu tuzilmalarning davlat organlari mansabdor shaxslari mas'uliyatini oshirishdagi roli borgan sari ko'proq sezilmoqda. Barchamiz yaxshi tushunamiz, xalqimizning hayot darajasi o'sishi, ko'pgina muammolar hal qilinishi bilan Xalq qabulxonalariga murojaatlar kamayib boradi. Shuning uchun bu qabulxonalar imkoniyatlarini biz davlat xizmatlarini ko'rsatish sohasiga yo'naltiramiz" degan fikrlari asos vazifasini bajardi [1].

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 12-dekabrdagi PF-5278-son "Aholiga davlat xizmatlari ko'rsatishning milliy tizimini tubdan isloh qilish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmonida davlat xizmatlari ko'rsatish tizimini shakllanishi uchun omillari bilan bir qatorda, ushbu tizimning shakllanish tarixi va tendensiyasi ham jumladan, 2003-yildan buyon tadbirkorlik subyektlarini «yagona darcha» tamoyili bo'yicha ro'yxatdan o'tkazish tumanlar (shaharlar) hokimliklari huzuridagi tadbirkorlik subyektlarini ro'yxatdan o'tkazish inspeksiyalari tomonidan amalga oshirib kelinganligi, 2016-yil 1-yanvardan boshlab Inspeksiyalar negizida Tadbirkorlik subyektlariga «yagona darcha» tamoyili bo'yicha davlat xizmatlari ko'rsatish yagona markazlari tashkil etilganligi, 2017-yil 1-fevraldan Yagona markazlarning tumanlar (shaharlar) hokimliklari tuzilmasidan O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tasarrufiga o'tkazilishi mazkur sohani rivojlantirish bo'yicha keyingi qadam bo'lib, vertikal boshqaruvni shakllantirish, ularning samarali faoliyatini tashkil etish imkonini berganligi natijasida davlat xizmatlari markazlari tomonidan ko'rsatiladigan davlat xizmatlari soni bugungi kunga kelib 356 taga yetkazildi, 2024-yilning 1-choragida Markazlar orqali 7,9 mln davlat xizmatlari ko'rsatildi, shundan 5,6 mln.ga yaqini Markazlar orqali, 2,3 mln.dan ortig'i onlayn tarzda ko'rsatildi.

Shu bilan birga, davlat xizmatlari ko'rsatish milliy tizimining aholi va tadbirkorlik subyektlari ehtiyojlarini to'liq qanoatlantiradigan sifat jihatidan yangi darajaga o'tishiga to'sqinlik qilayotgan ayrim tizimli muammolar ham ko'rsatilgan. Xususan, fuqarolar hanuzgacha turli davlat organlarida hujjatlarni rasmiylashtirish bo'yicha murakkab tartib-taomillardan o'zlari o'tishga majbur bo'layotganligi;

qator davlat organlarida axborot tizimlari, resurslari va ma'lumotlar bazalarining mavjud emasligi, ular idoralararo integratsiya qilinishining past darajada ekanligi jismoniy va yuridik shaxslar tomonidan barcha davlat xizmatlari majmuasidan qulay va o'z vaqtida foydalanishni ta'minlamayotganligi;

ko'pchilik davlat xizmatlarini ko'rsatishning tartib-taomillari murakkab va foydalanish uchun qiyin bo'lib, narxni shakllantirish mexanizmlari shaffof emas, alohida hollarda tor idoraviy manfaatlarda «monopol» xizmatlar ko'rsatishga talablar belgilanganligi;

axborot-kommunikatsiya texnologiyalari joriy etilishining past darajada ekanligi, qog'oz hujjatlar aylanmasining saqlanib qolgan andozalari asossiz moliyaviy xarajatlarga, fuqarolar ko'p vaqt kutib qolishi va navbatlar yuzaga kelishiga hamda oqibatda, ayrim hollarda korrupsiya va byurokratiya holatlariga olib kelayotganligi;

davlat xizmatlari ko'rsatishni, shu jumladan real vaqt rejimida masofadan monitoring qilish va jamoatchilik fikrini o'rganish orqali nazorat qilish va sifatini baholashning ta'sirchan tizimi mavjud emasligi.

Yuqorida qayd etilgan omillar aholining davlat xizmatlaridan keng foydalanishini ta'minlash, ularni ko'rsatish bilan bog'liq vaqt va moliyaviy xarajatlarni kamaytirish, aholining davlat organlari faoliyatidan qanoatlanganlik darajasini oshirish imkonini bermaganligi aholi

va tadbirkorlik subyektlariga davlat xizmatlarini ko'rsatishning yangi zamonaviy tizimiga o'tishga sabab bo'ldi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Rossiyada ma'muriy tartib-taomillar to'g'risidagi qonun bo'lmaganligi sababli, davlat xizmatlarini ko'rsatish ma'muriy reglamentlar orqali tartibga solingan. Shunga ko'ra, ba'zi mutaxassislarimiz A. Musaev davlat xizmatlari ko'rsatilishini ma'muriy tartib-taomillar doirasiga kiritadi [2, 173 b.].

I.A.Xamedov esa, davlat xizmatlariga "Davlat xizmatlari bu — aniq manfaatdor shaxslarga nisbatan davlat nomidan vakolatli organ va tashkilotlar tomonidan bajariladigan, ushbu shaxslar manfaati yo'lida yoki qonun hujjatlari bilan o'rnatilgan ommaviy tartibga rioya etish yuzasidan, ma'lumotlar, moddiy yoki nomoddiy manfaatlar, huquq va ustunliklar, shuningdek yuridik ahamiyatga ega hujjatlar taqdim etish shaklidagi, davlat boshqaruvining funksiyalari va ommaviy yo'naltirilganligini ifoda etadigan, taqdim etish xarakteridagi harakatlardir deb ta'rif bergan" [3, 20 b.].

J.Ne'matov esa, ma'muriy tartib-taomillar va davlat xizmatlari mazmun-mohiyati va qamroviga ko'ra bir-biridan keskin farq qilishi, ma'muriy tartib-taomillarga "adresat uchun istalmagan xarakterdagi vakolatli organ va tashkilotlarning ijroiya-farmoyish faoliyati"ni kiritish mumkin bo'lsa, davlat xizmatlariga esa bunday faoliyatni kiritib bo'lmalikni, uning fikricha davlat xizmatlari va ma'muriy tartib-taomillarni bir-biridan farqlash lozim. Davlat xizmatlarini ko'rsatishga ma'lum ma'noda ma'muriy tartib-taomillarning alohida yoki maxsus (sub)institutlari yoki (sub)institutlarining bir qismi sifatida qarash mumkin deb ta'kidlaydi [4, 12-27 b.].

Muhokama. Davlat xizmatlari ko'rsatishning zamonaviy tizimi bu aholiga davlat xizmatlarini ko'rsatish bilan bog'liq ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan hamda ushbu sohasini boshqarishda tashkil etilgan tuzilmalarning sohani boshqarish prinsiplari, qarorlar qabul qilishning uslubi, yuklatilgan vazifa va funksiyalarining yaxlitligidir.

Samarali davlat xizmatlari ko'rsatishni uchun Adliya vazirligi tomonidan quyidagi vazifalar amalga oshirilmoqda.

1) jismoniy va yuridik shaxslarga davlat xizmatlari ko'rsatish sohasida yagona davlat siyosatini amalga oshirish;

2) ortiqcha ma'muriy tartib-taomillarni bartaraf etish hisobiga davlat xizmatlari ko'rsatish tartibini takomillashtirish, shuningdek idoralararo elektron hamkorlikni rivojlantirish;

3) Davlat xizmatlari yagona reyestrini shakllantirish, ushbu sohada davlat organlari va boshqa tashkilotlarning faoliyatini muvofiqlashtirish;

4) davlat xizmatlari ko'rsatishda foydalaniladigan axborot tizimlari, resurslar va ma'lumotlar bazalarini loyihalashtirish, ishlab chiqish, joriy etish va integratsiya qilishga yagona yondashuvlarni ishlab chiqishda ishtirok etish;

5) davlat xizmatlari ko'rsatish sohasida, shu jumladan tegishli axborot tizimlari, resurslari va ma'lumotlar bazalarini joriy etish bo'yicha davlat organlari va boshqa tashkilotlar faoliyatini nazorat qilish va samaradorligini baholash;

6) davlat xizmatlari ko'rsatishning innovatsion shakllari va usullarini joriy etishni tashkil qilish, ushbu sohada qonunchilik va huquqni qo'llash amaliyotini takomillashtirishga doir takliflar ishlab chiqish.

Davlat xizmatlarini ko'rsatish tizimida amalga oshirilgan ma'muriy islohotlar "Xalq davlat idoralariga emas, davlat idoralari xalqimizga xizmat qilishi kerak", degan ezgu tamoyilni hayotga tatbiq qilish, davlat boshqaruvi tizimini byurokratiyadan xoli etish hamda boshqaruv qarorlari qabul qilish tizimining faoliyat samaradorligini va shaffofligini oshirish, innovatsion g'oyalar, ishlanmalar hamda texnologiyalar tizimini, eng avvalo, korrupsiya ko'rinishlarining oldini olishga qaratilgan samarali shakllarini joriy etish, "Elektron hukumat" tizimini takomillashtirish orqali davlat xizmatlari ko'rsatishning samaradorligini kafolatlash, eng muhimi, jamiyatda qonun ustuvorligini ta'minlash, qonuniylik hamda huquq-tartibotni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Davlat xizmatlarini ko'rsatishga oid alohida qonun qabul qilinmagan bo'lsada, davlat xizmatlari ko'rsatishning tushunchasi O'zbekiston Respublikasining "Ma'muriy tartib-taomillar to'g'risida"gi qonuni va har bir ko'rsatiladigan davlat xizmatlari sohalariga oid ma'muriy reglamentlarda keltirilgan.

Davlat xizmatlarini ko'rsatish bu ma'muriy tartib taomil ekanligini hisobga olsak, O'zbekiston Respublikasining "Ma'muriy tartib-taomillar to'g'risida"gi Qonunning 3-moddasiga ko'ra, ushbu Qonun ma'muriy organlarning manfaatdor shaxslarga nisbatan ma'muriy-huquqiy faoliyatiga, shu jumladan litsenziya, ruxsat berish, ro'yxatdan o'tkazish tartib-taomillariga, davlat xizmatlarini ko'rsatish bilan bog'liq boshqa tartib-taomillarga, shuningdek qonun hujjatlariga muvofiq boshqa ma'muriy-huquqiy faoliyatga nisbatan tatbiq etiladi.

Demak, litsenziya, ruxsat berish, ro'yxatdan o'tkazish, davlat xizmatlarini ko'rsatish jarayonlari ma'muriy tartib taomil hisoblanadi. Shu barobarida ushbu qonun davlat xizmatlarini ko'rsatish bilan bog'liq munosabatlarni ham tartibga soladi.

Davlat xizmatlarini ko'rsatish tushunchasi fuqarolik-huquqiy xizmat tushunchasidan farqlanadi.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 1-moddasiga ko'ra, fuqarolar (jismoniy shaxslar) va yuridik shaxslar o'z fuqarolik huquqlariga o'z erklariga muvofiq ega bo'ladilar va bu huquqlarini o'z manfaatlarini ko'zlab amalga oshiradilar. Ular shartnoma asosida o'z huquq va burchlarini belgilashda va qonun hujjatlariga zid bo'lmagan har qanday shartnoma shartlarini aniqlashda erkindirlar.

Ushbu kodeksining 3-moddasida fuqarolik qonun hujjatlari fuqarolik muomalasi ishtirokchilarining huquqiy holatini, mulk huquqi va boshqa ashyoviy huquqlarning, intellektual faoliyat natijalariga bo'lgan huquqlarning vujudga kelish asoslarini hamda ularni amalga oshirish tartibini belgilaydi, shartnoma majburiyatlari va o'zga majburiyatlarni, shuningdek boshqa mulkiy hamda u bilan bog'liq shaxsiy nomulkiy munosabatlarni tartibga solishi belgilangan.

Natijalar. Demak fuqarolik-huquqiy xizmatlarni olishda yuridik va jismoniy shaxslar fuqarolik huquqlarga o'z erklariga muvofiq ega bo'ladilar hamda ushbu huquqlarni o'z manfaatlarini ko'zlab amalga oshiradilar. Shuningdek, ular shartnoma asosida o'z huquq va burchlarini belgilashda hamda qonun hujjatlariga zid bo'lmagan har qanday shartnoma shartlarini aniqlashda erkindirlar.

Fuqarolik-huquqiy xizmatlar fuqarolik qonun hujjatlarida belgilanganidek bitim va harakatlar orqali jismoniy, yuridik shaxslar va davlat ishtirokida vujudga keladi. Bunday

xizmatlarni olishda tomonlarning tengligiga asoslanadi. Fuqarolik-huquqiy xizmatlarda esa, ikki tomon kelishuvga erishsa bitim tuziladi.

Davlat xizmatlari fuqarolik-huquqiy xizmatlardan tubdan farq qiladi. Albatta bu xizmatlar yuridik va jismoniy shaxslarga u yoki bu xizmatni ko'rsatishga vakolatli davlat organlari tomonidan ko'rsatiladi.

Davlat xizmatlarini ko'rsatishdi qabul qilinayotgan ma'muriy hujjat yoki ma'muriy harakat qaratilgan shaxs, shuningdek huquqlari va qonuniy manfaatlari ma'muriy hujjatga yoki ma'muriy harakatga daxldor bo'lgan yoxud daxldor bo'lishi mumkin bo'lgan shaxs manfaatdor shaxslar oxir oqibat ma'muriy organning ommaviy huquqiy munosabatlarni yuzaga keltirishga, o'zgartirishga yoki tugatishga qaratilgan hamda ayrim jismoniy yoki yuridik shaxslar uchun yoxud muayyan xususiy belgilariga ko'ra ajratiladigan shaxslar guruhi uchun muayyan huquqiy oqibatlar keltirib chiqaruvchi ma'muriy hujjatga ega bo'ladilar.

Demak, davlat xizmatlarini ko'rsatish natijasida manfaatdor shaxslar ma'muriy organlarning ma'muriy hujjatiga ega bo'ladilar.

Davlat xizmatlari turlarini quyidagicha ko'rsatish mumkin.

Xizmat ko'rsatish shakllarga bo'lish maqsadi	Xizmat turlari
Murojaat etuvchilarning xarajatlari bo'yicha	Bepul – qonun hujjatlarida bunday xizmatlar bepul ko'rsatilishi belgilanadi. Pullik – qonun hujjatlarida bunday xizmatlarni olishning miqdori ko'rsatilgan bo'ladi.
Murakkabligi bo'yicha	Oddiy xizmat – bitta davlat xizmati ko'rsatilishi nazarda tutiladi Murakkab xizmat – tarkibiga bir nechta davlat xizmatlari kiradi.
Xizmat ko'rsatishi tartibiga bo'yicha	An'anaviy usulda, Davlat xizmatlari markazlari orqali, yagona davlat xizmatlari portali orqali elektron.
Murojaat etuvchi va xizmat ko'rsatuvchining o'zaro aloqasining xususiyati bo'yicha	Bitta vakolatli organ tomonidan ko'rsatiladigan sodda xizmatlar. Bir nechta vakolatli idoralar tomonidan ko'rsatiladigan Kompozit va idoralararo hamda proaktiv xizmatlar.
Natijasi bo'yicha	1) fuqarolarning konstitutsiyada belgilangan huquqlarini amalga oshiradigan; 2) xizmat oluvchilarning qonunda belgilangan majburiyatlarni amalga oshirishni ta'minlashga ruxsat beruvchi; 3) xizmat oluvchilarning qonuniy manfaatlarini amalga oshiradigan.

Davlat xizmatlarini ko'rsatish bu – davlat xizmatlarini ko'rsatish vakolatiga ega organlarning qonun hujjatlarida belgilangan davlat xizmatlarini ko'rsatish bilan bog'lik funksiyalarni xizmat oluvchilarning so'roviga ko'ra, normativ-huquqiy hujjatlar chegarasida amalga oshirish faoliyati hisoblanadi.

Davlat xizmatlari bu davlat boshqaruv tizimining bir elementi sifatida ko'rib chiqib oxir oqibat davlat xizmatlarining quyidagi belgilarga ajratish mumkin.

- bu vakolatli organlarning konkret funksiyalarini amalga oshirish bo'yicha faoliyatidir;
- bunday faoliyat murojaat etuvchilarning so'rovlari bo'yicha amalga oshiriladi;
- ijro etuvchilarda davlat xizmatini ko'rsatish bo'yicha normativ-huquqiy hujjatlarda belgilangan vakolatlarining chegarasi bor;
- ushbu faoliyat murojaat etuvchilarning huquq va majburiyatlarini amalga oshirish bilan bog'liq.

Davlat xizmatlariga oid murojaatlarni ijro etuvchilar tarkibiga vakolatli idoralarning davlat xizmatini ko'rsatish bilan bog'liq ishlarni amalga oshirish vazifasi yuklatilgan xodimlari kiradi.

Arizachi yoki xizmat oluvchi ham Davlat xizmatlarini ko'rsatishda yana bir tomon sifatida namoyon bo'ladi. Arizachi – davlat xizmatlarini olish maqsadida vakolatli davlat organlariga Davlat xizmatlari markazlari yoki Yagona interaktiv davlat xizmatlari portali orqali vakolatli organlarga murojaat etuvchi jismoniy va yuridik shaxslar, shuningdek ularning vakolatli vakillaridir.

Davlat xizmatlarini olishda arizachining nomidan O'zbekiston Respublikasi Qonuni talabi asosida rasmiylashtirilgan ishonchnoma orqali harakatlanayotgan shaxslar vakolatli vakillar ishtirok etishlari mumkin.

Davlat xizmatlarini olish jarayonida O'zbekiston Respublikasi fuqarolari bilan bir qatorda chet el fuqarolari ham qatnashishlari mumkin.

Ayrim xizmatlarni olishda faqat O'zbekiston fuqarolari ishtirok etishlari qonun hujjatlarida belgilanadi. Masalan (xoriyga chiqish pasporti yoki ID kartalarni) olishda.

Davlat xizmatlarini olish yoshi bola tug'ilganidan boshlanadi. Biroq, holda bunday (tug'ilganlik haqida guvohnoma, MTMga joylashtirish, ro'yxatga qo'yish) xizmatlar voyaga yetmaganning qonuniy vakillari tomonidan olinadi. Davlat xizmatlarni mustaqil olish bola voyaga yetgandan so'ng amalga oshiriladi.

Davlat xizmatlarini ko'rsatish jarayonida ishtirok etayotgan subyektlarning (xizmat ko'rsatuvchi va xizmat oluvchi) qonun hujjatlarida huquq va majburiyatlari belgilanadi.

Xizmat ko'rsatuvchilarning qonun hujjatlarida quyidagi huquq va majburiyatlari ko'rsatilgan. Ya'ni, davlat xizmatini ko'rsatishni tartibga soluvchi qonun hujjatida belgilangan muddatda murojaatlarni hal etish, davlat xizmatlari markazlari orqali ko'rsatiladigan xizmatlarni to'g'ridan-to'g'ri ko'rsatmaslik, qonun hujjatida belgilanmagan hujjatlarni talab qilish, murojaatlarni qonun hujjatida belgilanmagan asoslar bo'yicha murojaatlarni rad etmaslik.

Xizmat oluvchilarning ham qonun hujjatlarda huquq va majburiyatlari ko'rsatilgan. Ya'ni, davlat xizmatini olish uchun belgilangan hujjatlarni taqdim etish, davlat xizmati uchun belgilangan yig'im va bojni to'lash, davlat xizmatidan foydalanishdan uni ko'rsatishning har qanday bosqichida bosh tortish.

Xulosa. Demak, Davlat xizmatlarini ko'rsatish bu – davlat xizmatlarini ko'rsatish vakolatiga ega organlarning qonun hujjatlarida belgilangan davlat xizmatlarini ko'rsatish bilan bog'lik funksiyalarni xizmat oluvchilarning so'roviga ko'ra, normativ-huquqiy hujjatlar chegarasida amalga oshirish faoliyati hisoblanadi.

Davlat xizmatlarini ko'rsatish tizimi esa, davlat xizmatlarini ko'rsatish sohasida vakolatli organlar va ularning davlat xizmatlari faoliyatini muvofiqlashtirish vakolatiga ega organning tartibli va tizimlashtirilgan faoliyatidir.

Bundan shu xulosa kelib chiqadiki, Fuqarolik-huquqiy xizmat bilan Davlat xizmatlarini ko'rsatishga oid ijtimoiy munosabatlar va ularni tartibga soluvchi normalar bir-biridan tubdan farq qiladi, demak fuqarolik-huquqiy xizmatlar tomonlar tengligi asosida vujudga keladi hamda bekor bo'ladi. Davlat xizmatlari esa, davlat organlari tomonidan davlatga tegishli funktsiya va vazifalarni uning organlari tomonidan amalga oshirishning shakli bo'lib, bu xizmatlarni bevosita davlat organlari tomonidan ko'rsatiladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Prezident Shavkat Mirziyoevning O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 25 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruzasi. <https://president.uz/uz/lists/view/1328>.
2. Мусаев А. Законодательство об административном судопроизводстве в Республике Узбекистан // Ежегодник публичного права 2015: Административный процесс. - М.: Инфотропик Медиа, 2015. - С. 173.
3. Хамедов И.А. к вопросу о понятии и инвентаризации государственных услуг в Республике Узбекистан//Узбекистон Республикаси Бош прокуратурасининг Олий ўқув курслари ахборотномаси.-2016.-№ 2(26).-С. 20. (Khamedov I.A On the issue of the concept and inventory of public services in the Republic of Uzbekistan//High training courses of the GPO.-2016.-№ 2 (26).-P. 20.)
4. Nematov J.N. SCIENTIFIC AND THEORETICAL ANALYSIS OF ADMINISTRATIVE PROCEDURES AS AN INSTITUTE OF LAW. Journal of Law Research. 2019, 7 vol., issue 1, pp. 12-27

Received: 16 March 2025

Accepted: 5 April 2025

Published: 15 April 2025

Article / Original Paper

RESEARCH ON LEGAL ISSUES OF PERSONAL INFORMATION PROTECTION

Wang Cong

Doctoral Student at the University of World Economy and Diplomacy,

Tashkent 100174, Uzbekistan

Suqian University, Suqian 223800, China

Abstract. Citizens' personal information, closely related to various elements of society such as politics and economy, has a profound impact on social development and is an important social resource. However, the advancement of network technology has led to an increasing number of personal information leaks, which urgently need to be addressed. This article focuses on the legal issues of personal information protection, explores the definition of personal information and its relationship with related concepts such as personal privacy and personal data. Through comparative analysis of personal information protection legal systems in China, the European Union, the United States, Russia, and other countries, the article particularly examines the relevant legislation and practices in Uzbekistan. The study finds that while there are differences in personal information protection across countries, all face new challenges brought by technological development. It is recommended to improve Uzbekistan's personal information protection legal system, strengthen international cooperation, and raise public awareness to meet the demands of personal information protection in the digital age.

Keywords: Personal Information Protection; Comparative Law; Legal Regulation.

SHAXSIY MA'LUMOTLARNI HIMOYA QILISHNING HUQUQIY MASALALARI BO'YICHA TADQIQOT

Vang Tzun

Jahon Iqtisodiyoti va Diplomatika Universitetining doktoranti,

Toshkent 100174, O'zbekiston

Suqian Universiteti, Suqian 223800, Xitoy

Annotatsiya. Fuqarolarning shaxsiy ma'lumotlari, siyosat va iqtisodiyot kabi jamiyatning turli elementlari bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ijtimoiy rivojlanishga chuqur ta'sir ko'rsatadi va muhim ijtimoiy resurs hisoblanadi. Biroq, tarmoq texnologiyalarining rivojlanishi shaxsiy ma'lumotlarning oshkor bo'lishi holatlarining ko'payishiga olib keldi, bu esa tezda hal etilishi zarur. Ushbu maqola shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilishning huquqiy masalalariga e'tibor qaratadi, shaxsiy ma'lumotlarning ta'rifini va uning shaxsiy maxfiylik va shaxsiy ma'lumotlar kabi tegishli tushunchalar bilan bog'liqligini o'rganadi. Xitoy, Yevropa Ittifoqi, Amerika Qo'shma Shtatlari, Rossiya va boshqa mamlakatlardagi shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish huquqiy tizimlarini taqqosli tahlil qilish orqali maqola O'zbekistondagi tegishli qonunlar va amaliyotlarni alohida ko'rib chiqadi. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, mamlakatlar o'rtasida shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilishda farqlar mavjud bo'lsa-da, barchasi texnologik rivojlanishdan kelib chiqadigan yangi muammolar bilan yuzma-yuz kelmoqda. O'zbekistonda shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish huquqiy tizimini takomillashtirish, xalqaro hamkorlikni kuchaytirish va jamoatchilikning xabardorligini oshirish tavsiya etiladi, bu esa raqamli davrda shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish talablari bilan javob berish uchun zarur.

Kalit so'zlar: shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish; taqqosiy huquq; huquqiy taqiqlash.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I4Y2025N47>

INTRODUCTION

With the rapid development of information technology, personal information protection has become a significant legal issue of global concern. In the digital age, the collection, storage, processing, and transmission of personal information have become increasingly convenient, but they also bring numerous security risks and privacy concerns. This study aims to explore the legal regulation of personal information protection, providing references for improving Uzbekistan's personal information protection system through comparative analysis of legal systems in different countries and regions.

This article employs literature research and comparative analysis methods. It first defines the concept of personal information and discusses its relationship with related concepts such as personal privacy and personal data. Subsequently, the article systematically reviews the personal information protection legal systems in China, the European Union, the United States, and Russia, with a focus on analyzing relevant legislation and practices in Uzbekistan. Finally, the article summarizes the research findings and proposes recommendations for improving Uzbekistan's personal information protection legal system.

ANALYSIS AND RESULTS

1. Personal Information Definition and Classification

Personal information refers to various types of information that can identify a specific natural person, either alone or in combination with other information. It includes but is not limited to name, ID number, contact information, biometric data, etc. The core characteristic of personal information is identifiability, meaning it can directly or indirectly identify a specific individual. [1] Based on the sensitivity of the information, personal information can be classified into the following categories:

General Personal Information: Such as name, gender, contact information, etc. These types of information usually do not involve the core areas of personal privacy.

Sensitive Personal Information: Such as race, religious beliefs, health information, biometric information, etc. The leakage of such information may have significant impacts on individuals.

Special Categories of Personal Information: Such as children's information, financial information, etc. These types of information receive special protection due to the Specific characteristics of the subjects or the sensitivity of the application scenarios.

Personal information is closely related to concepts such as personal privacy and personal data but also has distinctions. Personal privacy emphasizes the undisturbed and secretive aspects of personal life, while personal information focuses more on identifiability. Personal data is the digital representation of personal information, emphasizing the electronic characteristics of the information. In practice, these concepts are often used interchangeably, but they differ in the scope and methods of legal protection. [2]

Personal Privacy: Emphasizes the undisturbed and secretive aspects of personal life, typically involving private areas that individuals do not wish to disclose. For example, family life and communication content fall under the category of privacy.

Personal Data: Refers to the digital representation of personal information, emphasizing the electronic characteristics of the information. For example, user behavior data stored in databases is considered personal data.

Personal Information: Focuses more on the identifiability of the information, regardless of whether it involves privacy or exists in electronic form. For example, publicly available name and job title information, while not involving privacy, still constitute personal information.

International organizations provide important references for the definition and classification of personal information:

OECD: Defines personal information as "any information relating to an identified or identifiable individual." [3]

APEC: In the Privacy Framework, defines personal information as "any information about an identified or identifiable individual." [4]

United Nations: In the Report on Privacy in the Digital Age, emphasizes that the protection of personal information should balance technological advancement and privacy rights.

Conclusion: Through the above analysis, it is evident that the concept of personal information has different emphases in different contexts, but its core characteristic is identifiability. In legislation and practice, clarifying the scope and classification of personal information is the foundation for protecting personal information. [5]

2. China's Legislative Practices

China has made significant progress in personal information protection legislation in recent years. The Personal Information Protection Law of the People's Republic of China was officially implemented in 2021, marking the basic establishment of China's personal information protection legal system. The law clarifies the basic principles of personal information processing, such as legality, legitimacy, and necessity, stipulates the obligations of personal information processors, and grants individuals a series of rights, such as the right to know, the right to consent, the right to access, etc.

The distinctive feature of China's personal information protection legal system lies in its emphasis on balancing national interests, social public interests, and individual rights. The law not only focuses on the protection of personal information but also considers the needs of digital economic development. Additionally, China has established a cybersecurity review system to provide special protection for personal information collected and processed by critical information infrastructure operators. However, China still faces challenges in enforcement mechanisms and cross-border data flow regulations, which need further improvement.

The Personal Information Protection Law defines the basic principles of personal information processing, such as legality, legitimacy, and necessity, requiring that personal information processing must have a clear purpose and sufficient basis; it stipulates the obligations of personal information processors, such as security protection obligations and data breach notification obligations, requiring processors to take technical and managerial measures to protect personal information security; it stipulates the protection of individual rights, granting individuals the right to know, the right to consent, the right to access, the right to correct, the right to delete, etc., ensuring individuals' control over their information; it also specifically regulates cross-border data flow, requiring that the provision of personal information to overseas entities must meet specific conditions, such as passing a security assessment or obtaining separate consent from the individual.

The distinctive feature of China's personal information protection legal system lies in its emphasis on balancing national interests, social public interests, and individual rights. The cybersecurity review system and data classification and hierarchical management provide special protection for personal information collected and processed by critical information infrastructure operators, ensuring national security. Data is classified and managed according to its importance and sensitivity, improving protection efficiency. Additionally, industry self-regulation is combined with government supervision, encouraging industry associations to formulate self-regulatory norms while strengthening government supervision and enforcement.

After the enactment of the Personal Information Protection Law, the "first facial recognition case" in Hangzhou is of typical significance. A zoo in Hangzhou was sued for forcing visitors to use facial recognition to enter the park, and the court ruled that the zoo violated the visitors' personal information rights. This case clarified the legal status of facial information as sensitive personal information. Another case involved a data breach on an e-commerce platform, where the platform was fined and ordered to rectify due to its failure to fulfill security protection obligations, resulting in user data leakage. This case highlighted the legal responsibilities of personal information processors.

Despite significant progress in personal information protection, China still faces the following challenges:

Inadequate enforcement mechanisms: Regulatory authorities face resource shortages and limited technical capabilities during enforcement.

Unclear cross-border data flow rules: Enterprises face compliance risks in cross-border data transmission.

Many individuals have limited understanding and awareness of their information rights and protection.

Through the above analysis, it is evident that China's personal information protection legal system has been initially established, but further improvements are needed during implementation.

3. Comparative Analysis of Legislation in the EU, the US, and Russia

European Union: Unified Legislation and High-Standard Protection

The European Union is at the forefront of global personal information protection, with the General Data Protection Regulation (GDPR) as its core law. The GDPR, centered on the concept of "personal data," emphasizes the protection of data subjects' rights and establishes strict data processing rules and cross-border data transfer mechanisms. Its characteristics include unified legislation, high-standard protection, and strong enforcement, which have had a profound impact on global personal information protection legislation. [6]

Legislative Framework: The European Union is at the forefront of global personal information protection, with the General Data Protection Regulation (GDPR) as its core law. The GDPR, which came into effect in May 2018, replaced the 1995 Data Protection Directive and became the unified legal framework for personal information protection within the EU. The GDPR, centered on the concept of "personal data," emphasizes the protection of data subjects' rights and establishes strict data processing rules and cross-border data transfer mechanisms.

Main Features.

Unified Legislation: The GDPR applies to all EU member states, eliminating legislative differences among countries and providing a unified compliance standard for enterprises.

High-Standard Protection: The GDPR stipulates strict data processing principles, such as legality, transparency, purpose limitation, and data minimization.

Data Subject Rights: The GDPR grants individuals a series of rights, including the right to know, the right to access, the right to correct, the right to delete (right to be forgotten), and the right to data portability.

Cross-Border Data Transfer Rules: The GDPR sets strict conditions for transferring personal data to non-EU countries, such as through adequacy decisions or standard contractual clauses.

Strong Enforcement: The GDPR imposes high fines (up to 4% of global turnover or €20 million, whichever is higher) and establishes independent data protection authorities (DPAs) responsible for enforcement.

In 2019, the French data protection authority fined Google €50 million for failing to adequately inform users about how their data was used for personalized advertising. This case was the first penalty decision made by the French regulatory authority after the GDPR came into effect on May 25, 2018. This case not only marked the strengthening of GDPR enforcement by EU regulatory authorities but also provided effective references for other countries regarding user personal data infringement disputes. [7]

United States: Decentralized Legislation and Industry Self-Regulation

The United States adopts a decentralized legislative model, primarily relying on industry self-regulation and sector-specific legislation to protect personal information. Its core laws include the Privacy Act, the Children's Online Privacy Protection Act, etc. The US model emphasizes flexibility and industry autonomy but lacks uniformity and protection strength. In recent years, state-level legislation such as California's Consumer Privacy Act (CCPA) has shown a trend toward strengthening personal information protection.

The core laws in the United States include the Privacy Act (1974), the Children's Online Privacy Protection Act (COPPA, 1998), and the Health Insurance Portability and Accountability Act (HIPAA, 1996). [10] In recent years, state-level legislation such as California's Consumer Privacy Act (CCPA, 2020) and the California Privacy Rights Act (CPRA, 2023) has shown a trend toward strengthening personal information protection. [8]

Main Features:

Decentralized Legislation: The US lacks a unified personal information protection law, instead enacting sector-specific laws for different industries and fields.

Industry Self-Regulation: The US emphasizes industry self-regulation, encouraging enterprises to formulate privacy policies and codes of conduct.

Flexibility: The decentralized legislative model allows laws to flexibly adapt to the needs of different industries but also results in uneven protection strength.

State-Level Legislation: State-level laws such as California's CCPA and CPRA provide references for other states and may promote the process of federal-level unified legislation. [9]

In 2018, Facebook was investigated for the Cambridge Analytica data breach and ultimately fined 5 billion. In 2017, the credit reporting agency Equifax was fined 5 billion. In 2017, the credit reporting agency Equifax was fined 700 million for a data breach. [10]

Russia: Strict Legislation and Data Localization

Russia has adopted a relatively strict legislative approach to personal information protection. The Russian Federal Personal Data Law stipulates the basic principles of personal information processing and requires data controllers to store Russian citizens' personal information on domestic servers. This data localization requirement reflects Russia's high regard for personal information sovereignty but also conflicts with international data flow rules.

Russia has adopted a relatively strict legislative approach to personal information protection, with the Russian Federal Personal Data Law (2006) as its core law. The law stipulates the basic principles of personal information processing and requires data controllers to store Russian citizens' personal information on domestic servers. [11]

Main Features:

Data Localization: Russia requires data controllers to store Russian citizens' personal information on domestic servers to ensure data sovereignty.

Strict Supervision: Russia has established the Federal Service for Supervision of Communications, Information Technology, and Mass Media (Roskomnadzor) to enforce and supervise personal information protection.

High Fines: Russia imposes high fines for violations of personal information protection laws (up to 6 million rubles).

Limited International Cooperation: The data localization requirement creates conflicts between Russia and international rules regarding cross-border data flows. [12]

In 2016, LinkedIn was banned in Russia for failing to comply with data localization requirements. [13] In 2021, Google was fined 3 million rubles by Russia for failing to delete prohibited content, which is also a typical case.

Conclusion: In summary, the EU, the US, and Russia differ in legislative models, implementation mechanisms, and cross-border data flows, each with its own characteristics.

Legislative Models: The EU adopts unified legislation with high-standard protection and strong enforcement; the US adopts decentralized legislation with industry self-regulation and high flexibility; Russia adopts strict legislation with data localization, emphasizing data sovereignty.

Implementation Mechanisms: The EU establishes independent data protection authorities (DPAs) and imposes high fines; the US relies on industry self-regulation and state-level legislation, with the Federal Trade Commission (FTC) responsible for enforcement; Russia's Federal Service for Supervision of Communications, Information Technology, and Mass Media (Roskomnadzor) is responsible for enforcement and also imposes high fines for deterrence.

Cross-Border Data Flows: The EU achieves cross-border data transfers through adequacy decisions or standard contractual clauses; the US relies on industry self-regulation and bilateral agreements, lacking unified rules; Russia's data localization requirement restricts cross-border data flows.

Through the above comparison, it is evident that the EU, the US, and Russia have adopted different legislative models and implementation mechanisms in personal information protection, reflecting their respective legal traditions and practical needs. The EU's unified legislation and high-standard protection provide a global reference; the US's decentralized

legislation and industry self-regulation model offer flexibility; Russia's strict legislation and data localization requirement reflect a high regard for data sovereignty. [14]

4. Research on Personal Information Protection Legal Issues in Uzbekistan

Uzbekistan has not yet enacted a specialized Personal Information Protection Law, but relevant provisions on personal information protection are scattered across multiple laws. For example, Article 27 of the Constitution of the Republic of Uzbekistan stipulates the protection of citizens' privacy rights. The Information Law of the Republic of Uzbekistan provides general provisions on the collection, storage, and use of personal information. Additionally, the Criminal Code of the Republic of Uzbekistan includes penalties for violations of personal privacy.[15]

Despite the lack of a unified personal information protection law, Uzbekistan has made some progress in related fields. For instance, the country passed the E-Government Law in 2018, which includes provisions on the protection of citizens' electronic data. Meanwhile, Uzbekistan is actively participating in international data protection cooperation,[16]such as joining the Budapest Convention on Cybercrime and other international treaties.

However, Uzbekistan's personal information protection system still faces numerous challenges. First, the decentralized legislative model leads to uncertainty in legal application, making it difficult to form a unified protection standard. Second, the enforcement mechanism is not yet perfect, lacking specialized regulatory agencies. Third, public awareness of personal information protection is relatively weak, and enterprises and institutions need time to adapt to relevant legal requirements. Finally, in terms of cross-border data flows and international cooperation, Uzbekistan needs to further clarify rules and strengthen coordination.

Conclusion

With the development of emerging technologies such as artificial intelligence, blockchain, and the Internet of Things, personal information protection faces new challenges. The widespread application of AI technology makes the collection and processing of personal information more conceal, increasing the risk of privacy leaks; blockchain technology, while decentralized and tamper-proof, may conflict with personal information protection due to its transparent nature; the proliferation of smart devices has expanded the scope of personal information collection, making the protection of such information a new challenge. Personal information protection has become a global issue, and countries are striving to improve relevant legal systems.[17] Different countries and regions have adopted various legislative models in personal information protection, reflecting their respective legal traditions and practical needs. Uzbekistan still needs to strengthen its personal information protection legislation, seeking a balance between protecting individual rights and promoting digital economic development, while strengthening cooperation with the international community. It is necessary to enact a specialized Personal Information Protection Law to meet the challenges of the digital age.

References/Литература/Adabiyotlar:

1. Definition of personal information, cited from Article 4 of the Personal Information Protection Law of the People's Republic of China.
2. Zhang Xinbao. Research on Personal Information Protection Law. Law Press, 2020, 32(2): 12-123.

3. [3, 4] Qi Aimin. Identification and Re-identification: Definition and Legislative Choices of Personal Information. *Journal of Chongqing University*, 2018, 24: 119-131.
5. Wang Liming. Privacy Rights and Personal Information Protection. *Chinese Legal Science*, 2019, 37(5): 45-60.
6. EU General Data Protection Regulation (GDPR), which centers on the concept of "personal data," emphasizes the protection of data subjects' rights and establishes strict data processing rules and cross-border data transfer mechanisms. Its characteristics include unified legislation, high-standard protection, and strong enforcement.
7. [From CNIL's Penalty on Google for Violating User Privacy: Application of the Principle of Informed Consent | DeHeng Research - Tencent Cloud Developer Community - Tencent Cloud](#), accessed on March 20, 2025.
8. Kuner, C. *Transborder Data Flows and Data Privacy Law*. Oxford University Press, 2013.
9. Solove, D. J. *Understanding Privacy*. Harvard University Press, 2008.
10. [Facebook Fined €265 Million by European Regulator for Leaking 500 Million User Data - China News Network](#), accessed on March 20, 2025.
11. Schwartz, P. M., & Solove, D. J. The PII Problem: Privacy and a New Concept of Personally Identifiable Information. *New York University Law Review*, 2011, 86(6): 1814-1894.
12. [Facebook Fined €265 Million by European Regulator for Leaking 500 Million User Data - China News Network](#), accessed on March 20, 2025.
13. Schwartz, P. M., & Solove, D. J. "The PII Problem: Privacy and a New Concept of Personally Identifiable Information". *New York University Law Review*, 2011, 86(6): 1814-1894.
14. Greenleaf, G. "Global Data Privacy Laws 2021: 145 Countries Now Have Data Privacy Laws". *Privacy Laws & Business International Report*, 2021, 169: 1-12.
15. [Russia to Block LinkedIn, Promoting Personal Data Localization | LinkedIn | Russia - Sina Technology - Sina.com](#), accessed on March 20, 2025.
16. Bygrave, L. A. *Data Privacy Law: An International Perspective*. Oxford University Press, 2014.
17. Gao Fuping. *Personal Information Protection: Principles and Practices*. Law Press, 2021.

Received: 16 March 2025

Accepted: 5 April 2025

Published: 15 April 2025

Article / Original Paper

ON THE ISSUE OF THE CONCEPT AND CLASSIFICATION OF TYPES OF FINANCING ENTREPRENEURIAL ACTIVITY

Lee Adik,

Professor of the Department of Administrative and Financial Law of TSUL,
Candidate of Law, Professor

Abstract. The article analyzes the existing scientific doctrines in the studies of scientists of the CIS countries and foreign countries on the concepts of “financing” and “financing of entrepreneurial activity”. The classification of types of financing of entrepreneurial activity depending on the sources of its provision with funds into internal and external financing is carried out.

Keywords: financing, classification, financing of entrepreneurial activities, domestic financing, external financing, government funding, self-financing, bank loan, leasing, charity.

К ВОПРОСУ О ПОНЯТИИ И КЛАССИФИКАЦИИ ВИДОВ ФИНАНСИРОВАНИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Ли Адик,

профессор кафедры Административного и финансового права
ТГЮУ, к.ю.н., профессор

E-mail: li.aleksandirovich@tsul.uz

Аннотация. В статье представлен анализ существующих научных доктрин в исследованиях ученых стран СНГ и зарубежных стран о понятиях «финансирование» и «финансирование предпринимательской деятельности». Рассмотрены сущностные характеристики указанных понятий и критерии классификации видов финансирования предпринимательской деятельности. Проведена классификация видов финансирования предпринимательской деятельности в зависимости от источников его обеспечения денежными средствами на внутреннее и внешнее финансирование.

Ключевые слова: финансирование, классификация, финансирование предпринимательской деятельности, внутреннее финансирование, внешнее финансирование, государственное финансирование, самофинансирование, банковский кредит, лизинг, благотворительность.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I4Y2025N48>

Введение

Создание эффективной системы финансирования предпринимательской деятельности и его правового регулирования требует решения ряда теоретических вопросов. Прежде всего, это касается вопросов, связанных с определением понятий «финансирование» и «финансирование предпринимательской деятельности». В экономической и юридической науке существуют, множество различных интерпретаций указанных понятий, что требует выработки однозначной их трактовки на основе анализа и обобщения элементов их содержания. Это очень важно для дальнейшего развития теоретических основ финансирования предпринимательской

деятельности и их использования на практике. Теоретическая основа является фундаментом в процессе понимания, изучения и исследования любого явления [1].

Материалы и методы

Объектом исследования настоящей статьи являются общественные отношения в сфере финансирования предпринимательской деятельности, а ее предметом существующие научные доктрины по вопросам о понятии «финансирование», «финансирование предпринимательской деятельности» и их содержании имеющие важное значение для совершенствования практики правового регулирования финансирования субъектов предпринимательства. Методологическую основу данного исследования составляет такие методы научного познания, как диалектический, системного анализа, сравнительно-правовой, системно-структурный и другие.

Результаты исследования и анализ

Анализ исследований, проведенных экономической наукой и представленных в справочной, периодической и научной литературе, показал, что «финансирование» определяют посредством таких понятий, как «обеспечение», «выделение», «предоставление» и т.д. Впервые на данное обстоятельство обратили внимание Н.Л. Полтораднева и Д.В. Саврасова [2].

Чаще всего в экономической литературе под финансированием понимается обеспечение необходимыми финансовыми ресурсами затрат на развитие народного хозяйства, социально-культурные мероприятия, оборону и другие общественные потребности [3], обеспечение денежными средствами (денежное обеспечение) потребностей расширенного воспроизводства [4].

Термины «выделение», «предоставление» используются для обозначения финансирования предпринимательской деятельности за счет бюджетных средств. Так бюджетное финансирование определяется как «предоставление на безвозвратной основе средств из Государственного бюджета получателям бюджетных средств, унитарным предприятиям на определенных условиях [5].

Применение экономического подхода дает возможность говорить о том, что основой исследуемых категорий является движение денег, представляющее собой денежный поток, однако другие параметры, такие как цели, объекты, субъекты, инициаторы отношений, являются абсолютно разными. Разграничение обозначенных категорий имеет большое теоретическое и практическое значение, поскольку данные наработки могут быть использованы не только в дальнейших исследованиях, но и лечь в основу развития законодательства.

Представители юридической науки трактуют финансирование, прежде всего, с позиции правового регулирования государственных расходов, определяя его как безвозвратное использование государственных денежных средств, которые предоставляются в распоряжение предприятий, организаций и учреждений для осуществления их уставной деятельности [6]. По мнению И.В. Дойникова финансирование - это обеспечение денежными средствами (денежное обеспечение) потребностей расширенного воспроизводства [7].

В отдельных случаях в науке финансового права используется термин «финансирование народного хозяйства» в контексте включения норм, регламентирующих такого рода финансирование в институт бюджетного права [8].

В ряде других работ представителей науки финансового права финансирование также определяется как метод, который выражается в безвозмездном и безвозвратном предоставлении денежных средств [9]. Такой подход соответствует пониманию термина «финансирование», сформировавшемуся в некоторых странах СНГ [10].

При определении понятия финансирование в исследованиях зарубежных ученых, прежде всего, подчеркивается частноправовой характер этого термина. В известном американском юридическом словаре «финансирование» определяется как обеспечение средствами посредством выплаты наличных денег, или выпуска акций, облигаций, векселей; обеспечение капиталом или предоставление займа необходимого для ведения бизнеса [11]. Оксфордский словарь определяет термин финансирование как обеспечение деньгами проекта [12]. По словарю Webster финансирование – это действие или процесс привлечения или предоставления средств [13].

Не сложно заметить, что все вышеприведенные определения указывают на одну и ту же сущностную характеристику финансирования как процесса обеспечения деньгами (финансовыми ресурсами) для ведения бизнеса (предпринимательской деятельности).

В зарубежной литературе чаще всего вместо понятия «финансирование предпринимательской деятельности» применяется термин «финансирование бизнеса», что в принципе означает одно и то же явление. Согласно определению Б.Вилера финансирование бизнеса включает в себя деятельность, связанную с приобретением и сохранением капитальных средств для удовлетворение финансовых потребностей и общих целей предприятия [14]. Н.Аллен Бергер и Ф.Грегори Уделл в исследованиях по вопросам финансирования малого и среднего бизнеса указали на то что, основными источниками финансирования бизнеса в США являются капитальные источники (equity) и долг (debt). Так крупные корпорации и малый бизнес при финансировании зависят на 49,63% от капитальных источников и 50,37% от долга или кредитных источников [15].

При финансировании возникают определенные отношения, предполагающие наличие волевого действия субъекта, наделенного полномочием по выделению финансовых средств на необходимые цели. Вместе с тем эти отношения предусматривают существование и другого субъекта, который выступает объектом финансирования. При этом роль другого субъекта не ограничивается пассивной ролью получателя финансовых средств. Получение таких средств, выделенных на определенные цели и в необходимом объеме, также является активным волевым актом принимающего лица, которое к тому же приобретает права и обязанности, необходимые для использования полученных финансовых средств. В этой связи заслуживает внимания точка зрения тех авторов, которые считают, что финансирование выражает особое правовое состояние двух и более субъектов, которое может реализовываться в различных вариантах и, тем самым, создает тело и дух финансового механизма [16].

Финансирование является процессом, жизненно необходимым для функционирования субъекта предпринимательства, без которого он не сможет осуществлять деятельность, а иногда - существовать в принципе, как явление окружающей действительности. По справедливому замечанию отдельных исследователей финансирование хозяйственной деятельности предпринимателя предполагает определение: источника финансирования; режима использования денег,

выступающих в качестве предмета финансирования; объектов финансирования, то есть конкретных потребностей расширенного воспроизводства [17].

Данными обстоятельствами объясняется то, что в научной и учебной литературе наряду с понятием «финансирование» существует и понятие «финансирование предпринимательской деятельности».

Следует заметить, что в одних и тех же источниках понятие «финансирование предпринимательской деятельности» трактуют по-разному. Так, в одном случае это понятие обозначают термином «Обеспечение предпринимательской деятельности необходимыми финансовыми ресурсами» [18], а в другом - «безвозмездное и безвозвратное предоставление денежных средств в различных формах для осуществления предпринимательской деятельности» [19].

Введение в научный оборот термина «обеспечение предпринимательской деятельности необходимыми финансовыми ресурсами» представляется вполне обоснованным, поскольку вносит необходимую определенность в сущность финансирования предпринимательской деятельности и дает возможность упорядочить существующие классификации их видов, которые отличаются крайней противоречивостью и логической непоследовательностью, а также неурегулированностью в действующем законодательстве.

Определение финансирования предпринимательской деятельности как «безвозмездное и безвозвратное предоставление денежных средств в различных формах для осуществления предпринимательской деятельности» противоречит самому содержанию такого финансирования, поскольку безвозмездное и безвозвратное предоставление денежных средств субъектам предпринимательства не является единственным источником их финансирования. К ним относятся также самофинансирование; банковское финансирование; коммерческое, т.е. финансирование предпринимателями друг друга в форме, не запрещенной законом; благотворительность. А главное такие источники закреплены в действующем законодательстве и широко используются в практике финансирования предпринимательской деятельности.

Зарубежные ученые также выделяют разные видов источников финансирования предпринимательской деятельности. В зависимости от финансируемого проекта к таким источникам относят: средства частных капиталов, так называемые бизнес ангелы и венчурные капиталы, государственные гранты или субсидии, торговые кредиты поставщиков, средства лизинга, а также краудфандинг [20].

Для практики финансирования предпринимательской деятельности в нашей стране термин «бизнес ангелы», используемый в процессе финансирования бизнеса в зарубежных странах звучит необычно. Бизнес ангелы, или инвесторы-ангелы, это физические лица, которые предоставляют капитал предприятиям на раннем этапе их деятельности, когда многие инвесторы не решаются вложить свои средства, в обмен на конвертируемый долг или на долю в предприятии. По мнению австралийского ученого Tom McKaskill исторически инвесторами-ангелами были состоятельные люди, которые инвестировали свои средства в стартап фирмам или начинающий свой бизнес компаниям без огласки своего участие [21].

Краудфандинг или «общественное финансирование» (от англ. crowd – толпа и funding – финансирование) является одним из наиболее быстро развивающихся альтернативных методов финансирования бизнеса на современном рынке. Развитие этого вида финансирования неразрывно связано с развитием информационных технологий и интернета [22]. При таком виде финансирования физические лица добровольно объединяют свои денежные средства посредством интернета и направляют их на определенный проект или компанию. Loreta Valanciene считает возможным охарактеризовать краудфандинг как метод установления связи между предпринимателями, стремящихся привлечь капитал и новыми инвесторами, которые образуют новый источник капитала и готовы инвестировать небольшие суммы через интернет посредников [23]. В США данный вид финансирования регулируется законом JOBS Act (Jumpstart Our Business Startups), раздел 3, которого посвящен вопросам краудфандинга.

Таким образом, финансирование предпринимательской деятельности следовало бы определить как обеспечение субъектов предпринимательства необходимыми финансовыми ресурсами в порядке государственного финансирования, самофинансирования, кредитования, а также благотворительности.

В специальной литературе существуют различные классификации видов финансирования предпринимательской деятельности. В одних случаях критериями их классификации являются источники финансирования предпринимательской деятельности, а в других – условия предоставления денежных средств. По первой классификации необходимо выделить те виды финансирования предпринимательской деятельности, на которые указывалось выше, а именно: государственное; самофинансирование; банковское; коммерческое; благотворительность.

В зависимости от условий предоставления денежных средств различают: собственно финансирование; кредитование [24]. Эта классификация видов предпринимательской деятельности представляется не достаточно обоснованной, поскольку в ее основе лежит тот же критерий, по которому виды предпринимательской деятельности подразделяются по источникам финансирования. По сути, и финансирование и кредитование являются источниками финансирования предпринимательской деятельности, но в несколько иной интерпретации.

Отдельные авторы рассматривают финансирование и кредитование предпринимательской деятельности, самофинансирование, а также использование добровольных взносов от иных субъектов в качестве правовых форм обеспечения предпринимательской деятельности необходимыми финансовыми ресурсами [25], т.е. не относят их к видам финансирования предпринимательской деятельности.

Классификацию по источникам финансирования предпринимательской деятельности проводят также и по двум большим группам: самофинансирование, которое обусловлено финансовыми возможностями самого предприятия – внутреннее, и внешнее, осуществляемое на основе возвращаемых и не возвращаемых финансовых средств, полученных предприятием от посторонних лиц и организаций.

С учетом множественности источников финансового обеспечения производственных затрат и мероприятий по развитию субъектов предпринимательства в условиях рыночной экономики, они в целом подразделяются на

три группы: 1) собственные средства предприятий; 2) кредиты коммерческих банков; 3) ассигнования из бюджетов.

Таким образом, существующие в теории финансового и предпринимательского права классификации видов финансирования предпринимательской деятельности отличаются определенной противоречивостью и логической непоследовательностью. Тем не менее, некоторые из их элементов могут быть использованы в предлагаемой классификации видов финансирования предпринимательской деятельности, в основу которой положен только один критерий. Таким критерием определены источники обеспечения предпринимательской деятельности необходимыми финансовыми ресурсами, поскольку как уже отмечалось, существующие в теории другие критерии и в частности, по условиям предоставления денежных средств, по своему содержанию сводятся к тем же источникам финансирования.

Следует заметить, что в специальной литературе источники финансирования понимаются как совокупность собственных, привлеченных и заемных средств, аккумулируемых в целях обеспечения эффективного функционирования организации и повышения ее стоимости, которые привлекаются с рынков капитала, из бюджета, а также создаются самой организацией и направляются в различные объекты предпринимательской деятельности [26].

Финансирование предпринимательской деятельности в зависимости от источников его обеспечения денежными средствами необходимо, прежде всего, подразделить на следующие основные виды: 1) внутреннее; и 2) внешнее.

Использование внутренних источников финансирования предпринимательской деятельности в сравнении с привлечением средств из внешних источников имеет несколько несомненных преимуществ, связанных с одной стороны с тем, что нет необходимости осуществлять обратную выплату и временных ограничений.

Правовой формой внутреннего финансирования предпринимательской деятельности является самофинансирование, в состав которого в качестве подвидов финансирования предпринимательской деятельности включаются: 1) чистая прибыль; 2) фонды, образованные за счет чистой прибыли, в том числе: резервный фонд; фонд накопления; фонд потребления; 3) амортизация основных фондов и нематериальных активов.

Чистая прибыль, после уплаты налога на прибыль и направляемая в соответствии с действующим законодательством, учредительными документами хозяйствующего субъекта на различные цели является основным источником самофинансирования предпринимательской деятельности. Такая прибыль обладает определенной спецификой, которая «проявляется в том, что она многоаспектная категория, выступает и объектом налогообложения, и источником формирования внутрихозяйственных фондов денежных средств коммерческой организации, а также ресурсным источником для исполнения иных налоговых обязательств организации» [27].

Распределение прибыли субъекта предпринимательства является составной частью общей системы распределительных товарно-денежных отношений как внутри такого субъекта, так и в структуре государственных доходов, поскольку налог на прибыль является прямым регулирующим источником доходов всех уровней бюджетной системы Республики Узбекистан. Размеры распределяемой прибыли

постоянно изменяются в зависимости от уровня сбалансированности бюджета Республики Каракалпакстан и местных бюджетов в планируемом финансовом году.

Субъект предпринимательства не обязан производить распределение чистой прибыли в полном объеме. Он может направить ее на образование резервных фондов для различных целей. Резервные фонды за счет чистой прибыли образуются для непредвиденных обстоятельств, а также на случаи возможных убытков по текущим сделкам и затратам, связанных с ремонтом и техническим обслуживанием. Если же эти средства используются на другие цели, то говорят о финансировании заемным капиталом из собственных источников.

Как отмечалось, вторым видом финансирования предпринимательской деятельности в зависимости от источников обеспечения денежными средствами ее субъектов является внешнее финансирование, которое можно подразделить на следующие подвиды: 1) государственное финансирование; 2) банковское кредитование; 3) благотворительность, безвозмездная помощь.

Государственное финансирование предпринимательской деятельности - это предоставление в безвозвратном порядке средств из государственного (или местного бюджета) на расходы, связанные с предпринимательской деятельностью субъекта предпринимательства в целях стимулирования и поддержания его деятельности. Установленный в условиях рыночной экономики финансовый механизм, в соответствии с которым все субъекты предпринимательства, включая и унитарные предприятия (находящиеся в государственной собственности) должны рассчитывать при осуществлении своей деятельности только на собственные доходы, остающиеся после уплаты всех установленных налогов, как правило, исключает их финансирование за счет средств государственного бюджета.

Тем не менее, на практике государственное финансирование предпринимательской деятельности является довольно распространенным явлением. А самое главное такое финансирование осуществляется на основе значительного количества нормативно-правовых актов, принятых на различных уровнях государственной власти и управления. Больше всего государственное финансирование применяется при осуществлении государственной финансовой поддержки предпринимательской деятельности и прежде всего субъектов малого предпринимательства. На эти цели выделяются очень большие бюджетные ассигнования, которые направляются, например, на поддержание семейного предпринимательства и надомничества путем возмещения части процентов и выдачи гарантий по кредитам коммерческих банков.

Средства, полученные из бюджета должны быть использованы, субъектами предпринимательства, строго в соответствии с их конкретным назначением. Если эти средства не были использованы по своему предназначению, то они учитываются Министерством экономики и финансов в рамках текущего процесса финансирования и не подлежат дальнейшей компенсации. Контроль за целевым использованием государственных средств указанными субъектами осуществляется путем ведения бухгалтерского учета предоставленных средств из бюджета. Порядок ведения такого учета установлен приказом Министра экономики и финансов Республики Узбекистан от 24.07.2024 г., «Об утверждении национального стандарта бухгалтерского учета

Республики Узбекистан (МСФО № 10) «Учет и раскрытие информации о государственной помощи» [28]. В нем установлена обязанность каждого получателя средств вести отдельный учет финансово-хозяйственных результатов для каждого государственного заказа.

Один из самых простых и распространенных подвидов внешнего финансирования является банковский кредит, который имеет как положительные, так и отрицательные стороны. К положительным сторонам такого банковского инструмента относят: скорость и простоту привлечения ресурсов и обслуживания при одном кредиторе; свободное распоряжение полученными деньгами, за исключением случаев целевого кредитования; более низкие кредитные ставки для предпринимателей; ит.д. Среди отрицательных сторон следует выделить: необходимость платить проценты по кредиту; предоставление залога, гарантий, обеспечений кредитно-финансовым организациям; сложность в получении кредита для малых, а также вновь создаваемых предприятий.

Среди других видов кредитования на покупку оборудования, транспорта, техники наиболее выгодным для бизнеса считается лизинг, который имеет ряд преимуществ перед кредитом. Эти преимущества заключаются в том, что: залогом становится приобретаемая техника и оборудование, поэтому нет жестких требований к предпринимателю; в зависимости от системы налогообложения, ускоренная лизинговая амортизация может снижать налоговые отчисления; в лизинге сроки финансирования, намного больше, чем в стандартном кредите.

Еще одним подвидом внешнего финансирования предпринимательской деятельности является благотворительность, которая по мнению отдельных исследователей понимается как независимый от государства механизм перераспределения частных средств в интересах осуществления общественно полезных программ, который может принимать любую форму: денег, услуг, имущества, труда.

Рассматриваемый подвид финансирования используется в практике обеспечения субъектов предпринимательства деньгами, услугами, имуществом, но не имеет того значения в смысле объемов предоставляемых финансовых средств. Этим во многом можно объяснить отсутствие не только официальной статистики, но и соответствующей информации в других источниках.

В целом следует отметить, что подвиды финансирования предпринимательской деятельности не стабильны. Они изменяются в процессе развития экономики и денежно-кредитной политики государства. В условиях развития рыночных отношений и перехода на самофинансирование основным видом финансирования субъектов предпринимательства является внутреннее финансирование. За последние годы возросла роль банковского кредита в системе внешнего финансирования предпринимательской деятельности, при определенном сокращении доли бюджетных ассигнований в финансировании текущих и капитальных затрат.

Выводы

1. Анализ различных теоретических воззрений, существующих в экономической и юридической литературе, а также законодательства по вопросу о понятии финансирования предпринимательской деятельности позволил выявить серьезные разногласия в оценке его содержания, правовых форм и видов, а также отсутствие в

действующем законодательстве такого понятия. С учетом этого в статье предложена дефиниция финансирования предпринимательской деятельности, учитывающая как общие сущностные характеристики этого финансирования, так и его особенности.

2. Результаты исследования показали, что введение в научный оборот термина «обеспечение предпринимательской деятельности необходимыми финансовыми ресурсами» вносит необходимую определенность в сущность финансирования предпринимательской деятельности. Представленная в научной и учебной литературе классификация видов финансирования предпринимательской деятельности противоречива и логической непоследовательна, а также не урегулирована в действующем законодательстве, что требует внесения в нее существенных уточнений.

3. Исследование показало, что в современных условиях развития рыночных отношений и перехода хозяйствующих субъектов на самофинансирование основным видом финансирования субъектов предпринимательства является внутреннее финансирование. За последние годы возросла роль банковского кредита в системе внешнего финансирования предпринимательской деятельности, при определенном сокращении доли бюджетных ассигнований в финансировании текущих и капитальных затрат субъектов предпринимательства.

Литература/References/Adabiyotlar:

1. Полтораднева Н.Л., Саврасова Д.В. Экономико-теоретическое исследование категории «финансирование»: проблемы формирования единой содержательной платформы // Финансы и кредит. - 2018. - Т. 24, № 11. - С. 2444. <https://doi.org/10.24891/24.11.2442>.
2. Полтораднева Н.Л., Саврасова Д.В. Указ. соч. - С. 2444
3. Финансово-кредитный словарь: В 3-х т. Т III Р-Я / Гл. ред. Н.В. Гаретовский. – М.: Финансы и статистика, 1988. С. 292.
5. Финансирование и его виды. URL: <http://mirznani.com/a/239404/finansirovanie-i-ego-vidy>
6. Финансовое право Республики Узбекистан: Учебник: Ташк. гос. юрид. ун-т. – Ташкент: «Niso Poligraf», 2022. С. 269.
7. Финансовое право: Учебник / Под ред. О.Н. Горбуновой. М., 2001. С. 357.
8. Дойников И.В. Хозяйственное (предпринимательское) право: Учебник. – М.: Издательство ПРИОР, 2001. С. 335.
9. Цинделиани И. А. Советская финансово-правовая литература о предмете и системе финансового права как отрасли права // Избранные труды кафедры финансового права Российского государственного университета правосудия: сборник статей / под ред. И. А. Цинделиани. М.: Проспект, 2018. С. 86.
1. 9. Карандаев И. Ю. Финансово-правовое регулирование деятельности бюджетных учреждений в Российской Федерации: автореф. дис канд. юрид. наук. М., 2014. С. 8; Соколова Э. Д. Правовое регулирование финансовой деятельности государства и муниципальных образований. С. 60.
10. Воробей Г. А. Финансовое право Республики Беларусь: учеб. пособие. Минск: Амалфея, 2012. С. 24.
11. Black's Law Dictionary, sixth edition, 1990, p. 630
12. <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/finance>
13. <https://www.merriam-webster.com/dictionary/financing>
14. C. Paramasivan, Financial Management, New Age International, 2009, p. 3.

15. Allen N. Berger, Gregory F. Udell, The economics of small business finance: The roles of private equity and debt markets in the financial growth cycle, [Journal of Banking & Finance Volume 22, Issues 6–8](#), August 1998, Pages 613-673.
16. Финансовый механизм и право: монография / отв. ред. С. В. Запольский. М.: Контракт, 2014. С. 54.
17. Дойников И.В. Указ. соч. С. 337.
18. Там же. С. 338.
19. Предпринимательское право: учебник для бакалавриата и специалитета / отв. ред. И.В. Ершова, - 2 –е изд., перераб. и доп. – Москва: Проспект, 2025. С. 421.
20. M.Santos, Michele Cincera, Giovanni Cerulli, Sources of financing: Which ones are more effective in innovation–growth linkage, [Economic Systems Volume 48, Issue 2](#), June 2024,
21. Tom McKaskill, An Introduction to Angel Investing, Breakthrough Publications, Melbourne. P. 3
22. Wojciech Leoński, Crowdfunding as an innovative source of financing business initiatives in Poland, [Procedia Computer Science, Volume 207](#), 2022, Pages 2921-2929.
23. Loreta Valanciene, VALUATION OF CROWDFUNDING: BENEFITS AND DRAWBACKS, Accounting, Auditing, Taxation and Governance. P. 41.
24. Дойников И.В. Указ. соч. С. 337.
25. Предпринимательское право: учебник для бакалавриата и специалитета. С. 423.
26. Финансовая политика: учеб. пособие / Л. И. Юзвович, Н. Ю. Исакова, Е. А. Смородина и др. С. 60.
27. Ручкина Г.Ф. Финансово-правовое регулирование предпринимательской. Автореф. дис. докт. юрид. наук. Москва. 2004. С. 22.
28. Национальная база данных законодательства, 25.07.2024, № 24.10.34/0549) <https://lex.uz/docs/7034043#>

Received: 16 March 2025

Accepted: 5 April 2025

Published: 15 April 2025

Article / Original Paper

INTOLERANCE TOWARDS STATELESSNESS: THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS OF LEGAL MEASURES

Abdurashidova Zarina

Doctoral student

of the National Center for Human Rights of the Republic of Uzbekistan

Abstract. In this article, the author proposes some considerations regarding the causes of statelessness, its consequences, and measures to eliminate it. The theoretical and practical aspects of measures to solve the problem of statelessness are highlighted. Based on the research, proposals, and recommendations for the eradication of statelessness were developed.

Keywords: statelessness, de jure stateless person, de facto stateless person, apatride, jus soli, jus sanguinis.

FUQAROSIZLIKKA QARSHI MUROSASIZLIK: HUQUQIY CHORALARNING NAZARIY VA AMALIY JIHATLARI

Abdurashidova Zarina Turg'un qizi

Inson huquqlari bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Milliy Markazi

tayanch doktoranti

E-mail: abd.zarina.7550@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada muallif fuqarosizlik sabablari, uning oqibatlari va unga barham berish chora-tadbirlariga oid ayrim mulohazalarni ilgari surgan. Fuqarosizlik muammosini hal etish bo'yicha chora-tadbirlarning nazariy va amaliy jihatlari yoritilgan. Tadqiqot asosida fuqarosizlikka barham berish bo'yicha taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: fuqarosizlik, de yure fuqaroligi bo'lmagan shaxs, de fakto fuqaroligi bo'lmagan shaxs, apatrid, jus soli, jus sanguinis.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I4Y2025N49>

Kirish. Fuqarosizlik fuqaroligi bo'lmagan shaxsni [1] og'ir ahvolga tushiradigan, uning ijtimoiy qiymatini pasaytiradigan, shaxsning o'ziga bo'lgan ishonchini yo'qotadigan, shuningdek, jiddiy ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy muammolarga, global beqarorlikka olib keladigan huquqiy fenomen hisoblanadi. Bugungi kunda dunyo bo'ylab 4,4 million [2] aholini *de yure* fuqaroligi bo'lmagan shaxslar tashkil etadi. Vaholanki, amaliyotda *de fakto* fuqaroligi bo'lmagan shaxslar ham mavjud bo'lib, "odatda, "fuqarolik"ka ega bo'lgan, ammo o'z fuqaroligi mamlakatining himoyasiga ega bo'lmagan va ushbu davlat hududidan tashqarida yashovchi, ya'ni fuqaroligi samarasiz bo'lgan" [3] yoki "o'z fuqaroligi mamlakatidan tashqarida bo'lgan, ushbu mamlakatning himoyasidan foydalana olmaydigan yoki uzrli sabablarga ko'ra foydalanishni istamaydigan" [4] shaxslar sanaladi. Biroq, *de fakto* fuqaroligi bo'lmagan shaxslar 1954-yilgi "Apatrid (fuqaroligi bo'lmagan shaxs) maqomi to'g'risidagi" va 1961-yilgi "Fuqarosizlikni kamaytirish to'g'risidagi" konvensiyalar doirasiga kiritilmaganligi sababli

e'tibordan chetda qolgan. Natijada, shaxslar rasmiy fuqarolik maqomiga ega bo'lsada, davlat tomonidan boshqa fuqarolarga taqdim etiladigan huquq va himoyadan foydalanish imkoniyatidan mahrum bo'lganlar. Shunday bo'lishiga qaramay, ushbu shaxslar fuqaroligi bo'lmagan shaxs sifatida e'tirof etilmaydilar. Hayoti davomida esa fuqaroligi bo'lmagan shaxslar duch keladigan qiyinchiliklarga o'xshash muammolarga va to'siqlarga uchraydilar. Shu sababli, fuqarosizlikka qarshi kurashda ham *de jure*, ham *de fakto* fuqaroligi bo'lmagan shaxslarning huquq va manfaatlari inobatga olinishi talab etiladi.

Fuqaroligi bo'lmagan shaxslar ko'p jihatdan "Unutilgan shaxslar" bo'lib, ko'pincha jamiyatning bir chekkasida yashaydilar va deyarli "hisobga olinmaydilar". Shu nuqtai nazardan, bugungi globalashuv sharoitida mazkur masalaning samarali yechim topishi xalqaro huquq va davlatlarning ichki qonunchilik tizimida dolzarb ahamiyat kasb etadi. Davlatlarga asosiy inson huquqlarini tan olish orqali fuqaroligi bo'lmagan shaxslarni himoya qilish va fuqarosizlikka barham berish bo'yicha davlat siyosatini qabul qilish majburiyatini yuklaydigan xalqaro huquqning majburiy hujjatlari mavjudligi, o'z navbatida, milliy qonunchilikni xalqaro standartlarga muvofiq ravishda yanada takomillashtirishni taqozo etadi. Chunki, xalqaro huquq fuqaroligi bo'lmagan shaxslar foydalanishi kerak bo'lgan minimal muomala standartlarini ishlab chiqadi, davlatlarning fuqarolik to'g'risidagi milliy huquq tizimi esa mazkur xalqaro standartlar asosida fuqarolikni olish yoki yo'qotish shartlarini belgilaydi. Tadqiqotchi Kerol Batchelorning fikricha, agar bir davlat shaxs yoki guruhga fuqarolikni bermasa, bu barcha davlatlar uchun potensial muammoga aylanadi. Shunga ko'ra, jahon hamjamiyati mazkur masalaga jiddiy yondashib, har bir davlat fuqarolik bo'yicha o'z milliy qonunchilik asoslarini va ma'muriy amaliyotini xalqaro standartlarga muvofiqlashtirishi maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz. Bundan tashqari, davlatlar fuqaroligi bo'lmagan shaxslar huquqlarini himoya qilishga korrelyativ yuridik burch sifatida yondashishi lozim. Avstriyalik huquqshunos va huquq faylasufi Hans Kelsen ta'kidlaganidek, kimdir o'zining huquqiga ega ekanligini da'vo qilishi uchun kimningdir korrelyativ yuridik burchi bo'lishi kerak.

Material va metodlar. Tadqiqot qator vositalar va manbalarga, xususan, milliy va xalqaro ma'lumotlar bazalari hamda ilmiy kutubxonalarga tayanadi.

Ushbu maqola yuzasidan ilmiy izlanishlar natijasida muallif tomonidan statistik, induktiv, deduktiv, mantiqiylik, qiyosiy-tahlil, tizimli tahlil qilish, tasniflash, singari huquqiy tadqiqot metodlaridan foydalanildi.

Tadqiqot natijalari tahlili. Fuqarosizlik ko'lamini, uning sabablari va oqibatlarini tushunish muammoni hal qilishda zarur qadam hisoblanadi. Fuqarolik to'g'risidagi milliy qonunchilikdagi bo'shliqlar, ulardagi gender kamsitishlar, diskriminatsiya, davlatlarning huquqiy vorisligi, davlat chegaralarining o'zgarishi, fuqarolikni yo'qotish yoki undan mahrum qilish, migratsiya kabilarni shaxsning fuqarosizligiga olib keladigan sabablar sifatida ko'rsatish mumkin. BMT Qochoqlar bo'yicha Oliy Komissari boshqarmasining "Hech qayerning fuqarolari" (**Citizens of Nowhere**) nomli hisobotiga muvofiq, *jus sanguinis* (qon qarindoshligi orqali fuqarolik) va *jus soli* (mamlakatda tug'ilish orqali fuqarolik) o'rtasidagi nomuvofiqliklar fuqarosizlikka olib kelishi mumkin bo'lgan texnik sabab sifatida ko'rsatilgan. Xususan, unga ko'ra, qon asosida fuqarolikka ega bo'lishi mumkin bo'lgan bola *jus soli* prinsipiga asoslangan fuqarolik to'g'risidagi qonunlar amalda bo'lgan mamlakat hududida tug'ilmaganligi sababli rad etilishi mumkin bo'lgan ko'plab holatlar mavjudligi, xuddi shunday, *jus sanguinis* tamoyiliga asoslangan fuqarolik to'g'risidagi qonunlarga ega bo'lgan hududda tug'ilgan, ammo rasman tan

olingan qon tarmog'iga ega bo'lmagan bola ham fuqarolikdan mahrum etilishi mumkinligi qayd etilgan. [5]

Ta'kidlash joizki, fuqarosizlikning yuzaga kelishi asosan davlatlarning fuqarolik to'g'risidagi qonunlariga bevosita bog'liq. Chunki, har bir davlat o'z fuqaroligini qanday olish yoki undan mahrum qilish mumkinligini belgilovchi o'z qonuniga ega bo'lib, agar bu qonunlar puxta yozilmasa va to'g'ri qo'llanilmasa, ba'zi shaxslar chetda qolib, fuqarosiz bo'lib qolishlari mumkin. Xalqaro huquqda fuqarosizlikka nisbatan murosasizlikda 2 ta asosiy tamoyil muhim ahamiyat kasb etadi:

1. Tug'ilganda fuqarosizlikka yo'l qo'ymaslik;
2. Fuqarosizlikka olib keladigan denatsionalizatsiyaga yo'l qo'ymaslik.

Tug'ilganda fuqarosizlikka yo'l qo'ymaslik tamoyili har bir shaxs hayotining boshida fuqarolikka ega bo'lishini, fuqarosizlikka olib keladigan denatsionalizatsiyaga yo'l qo'ymaslik tamoyili esa agar shaxs boshqa fuqarolikka ega bo'lmasa, bu fuqarolik yo'qolmasligini ta'minlashni nazarda tutadi. Bir so'z bilan aytganda, har ikki tamoyil ham fuqarosizlikning oldini olishga qaratilgan. Fuqarosizlikning oldini olish kelajakdagi fuqarosizlikning mumkin bo'lgan sabablarini bartaraf etishni anglatadi.

Tug'ilganidan fuqarolik olishning ikki xil ko'rinishi mavjud:

1. Avtomatik ravishda;
2. Noavtomatik ravishda.

Birinchi holatda shaxs tug'ilgan paytdan boshlab, ro'yxatdan o'tgan-o'tmaganligidan qat'i nazar, fuqaro hisoblanadi. Ikkinchi holatda esa, fuqarolikni olish uchun ro'yxatdan o'tishning ma'lum bir shakli talab etiladi. Mazkur ikki holatdan tashqari, fuqarolikni naturalizatsiya orqali ham olish mumkin. Odatda, kamsitish holatlari tug'ilganidan boshlab fuqarolikka ega bo'lish qoidalariga qaraganda naturalizatsiya qoidalarida ko'proq uchraydi.

"Belarus Respublikasining fuqaroligi to'g'risida"gi Qonunning 13-moddasi tug'ilganda fuqarosizlikka yo'l qo'ymaslik tamoyiliga muvofiq bo'lgan norma bo'lib, unga asosan "Belarus Respublikasi hududida tug'ilgan, ota-onasi (yolg'iz ota yoki ona) u tug'ilgan paytda Belarus Respublikasida doimiy yashovchi chet el fuqarolari bo'lgan shaxs bo'lsa va ota-onasi fuqarosi hisoblangan davlat bolaga o'z fuqaroligini bermasa, bola tug'ilganlik bo'yicha Belarus Respublikasi fuqaroligini oladi".[6]

Fuqarosizlikka olib keladigan denatsionalizatsiyaga yo'l qo'ymaslik tamoyili Finlyandiya Fuqarolik Aktida o'zining ijobiy aksini topgan bo'lib, unga ko'ra ushbu Qonunning fuqarolikni yo'qotish va fuqarolikdan mahrum qilish to'g'risidagi qoidalar, agar ularni qo'llash natijasida shaxs fuqaroligi bo'lmagan shaxsga aylansa, qo'llanilmasligi [7] belgilangan.

Moldova Respublikasining "Fuqarolik to'g'risida"gi Qonunining 22-moddasi ham aynan fuqarosizlikka olib keladigan denatsionalizatsiyaga yo'l qo'ymaslik tamoyili asosida yaratilgan norma bo'lib, unga muvofiq fuqarolikdan chiqish bo'yicha quyidagi normaning belgilanganligi e'tiborga loyiq:

(1) Moldova Respublikasi fuqaroligidan chiqishga ariza beruvchiga uning boshqa davlat fuqaroligiga mansubligini yoki ushbu fuqarolikni olganligini tasdiqlovchi guvohnomani yoxud boshqa davlat fuqaroligini olish kafolatlarini taqdim etish sharti bilan ruxsat etiladi.

(2) Agar Moldova Respublikasi fuqaroligidan chiqishga ruxsat berilgan shaxs, taqdim etilgan kafolatlariga qaramay, boshqa davlat fuqaroligini olmasa, ya'ni fuqaroligi bo'lmagan shaxsga aylansa, Moldova Respublikasi Prezidentining Moldova Respublikasi fuqaroligidan

chiqishga ruxsat berish to'g'risidagi farmoni ushbu shaxsga taalluqli qismida belgilangan tartibda o'z kuchini yo'qotgan deb topiladi. [8]

Tadqiqotchi David Weissbrodt va Clay Collins fuqarosizlik muammosini hal etish bo'yicha choralarni uchta toifaga ajratadilar:

1. "Oldini oluvchi chora-tadbirlar" (*pre-emptive remedies*) – fuqarosizlik holatining yuzaga kelishining oldini olishga qaratilgan;

2. "Yengillashtiruvchi chora-tadbirlar" (*minimization remedies*) – fuqaroligi bo'lmagan shaxslarning duch keladigan qiyinchiliklarini kamaytirish va ularni himoya qilishga xizmat qiladi;

3. "Fuqarolikka qabul qilish choralari" (*naturalizing remedies*) – fuqaroligi bo'lmagan shaxslar uchun fuqarolikni ta'minlashga qaratilgan. [9]

Bizning nazarimizda, fuqarosizlik muammosini hal etishda har bir toifadagi chora-tadbirlar muhim. Chunki, bir chora-tadbir boshqa bir chora-tadbirning ijobiy natija berishiga uzviy bog'liqni tashkil etadi. Shunga ko'ra, samarali natijalarga erishish uchun xalqaro hamjamiyat va har bir davlat yuqorida ko'rsatib o'tilgan chora-tadbirlar doirasida o'zaro hamkorlikda ishlashi, huquqiy va siyosiy islohotlarni amalga oshirishi lozim.

Fuqarolik va fuqarosizlik bo'yicha Xalqaro huquq komissiyasining maxsus ma'ruzachisi Manly Hudson ta'kidlaganidek, rasmiy yechimlar fuqaroligi bo'lmagan shaxslar sonini kamaytirishi mumkin, biroq bu himoyasiz shaxslar muammosini hal etmaydi. Bu holat de-yure fuqaroligi yo'qlikdan de-fakto fuqaroligi yo'qlikka o'tishga olib kelishi mumkin. Manly Hudson fikriga qo'shilgan holda aytish mumkinki, fuqarosizlik masalasini faqatgina rasmiy jihatdan bartaraf etibgina qolmasdan, shaxsning o'z huquqiy maqomi va huquqlaridan haqiqatan ham foydalana olishini ta'minlash lozim.

Milliy qonunchilik odatda fuqarolikni yo'qotish mezonlarini belgilaydi. Fuqarolikni yo'qotish avtomatik ravishda, ya'ni "qonun amal qilishiga muvofiq" yohud davlatning alohida shaxsga yoki shaxslar guruhiga nisbatan avtomatik bo'lmagan qarori bilan sodir bo'lishi mumkin. "Qonun amal qilishiga muvofiq" avtomatik ravishda fuqarolikni yo'qotishda shaxs muayyan shartlarni bajarmagan yoki taqiqlangan harakatlarni sodir etganida, fuqarolikni o'z-o'zidan yo'qotadi. Mazkur holatda qonun avtomatik ravishda amal qiladi va davlat tomonidan maxsus qaror qabul qilinishi talab etilmaydi. Ikkinchi holatda esa, aksincha, davlat organlari tomonidan alohida shaxsga yoki shaxslar guruhiga nisbatan chiqariladigan huquqiy qarori asosida amalga oshirilib, odatda davlat tomonidan siyosiy yoki xavfsizlik sabablariga asoslanib qo'llaniladi.

Xulosa. Xulosa qilib aytish mumkinki, fuqarosizlikka to'liq barham berish va uning oldini olishda davlatlar bu borada ham xalqaro, ham milliy darajada majburiyat olishi zarur. Davlatlar tomonidan milliy qonunchilik va ma'muriy tizimida amalga oshirilayotgan rasmiy yechimlar faqatgina statistik ko'rsatkichlar uchungina emas, balki inson manfaatlari uchun bo'lishi maqsadga muvofiq. Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda quyidagi taklif va tavsiya ishlab chiqildi:

1. "Apatrid (fuqaroligi bo'lmagan shaxs) maqomi to'g'risida"gi konvensiyada nafaqat de yure fuqaroligi bo'lmagan shaxsning, balki de fakto fuqaroligi bo'lmagan shaxsning ham huquqlari kafolatlanishini ta'minlaydigan normalarni qo'shish;

2. “O‘zbekiston Respublikasining fuqaroligi to‘g‘risida”gi Qonunini tug‘ilganda fuqarosizlikka yo‘l qo‘ymaslik va fuqarosizlikka olib keladigan denatsionalizatsiyaga yo‘l qo‘ymaslik tamoyillari asosida yanada takomillashtirish.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. “Apatrid (fuqaroligi bo‘lmagan shaxs) maqomi to‘g‘risidagi” konvensiya, 1954 y.// <https://www.unhcr.org/centralasia/wp-content/uploads/sites/75/2021/11/UNHCR-Statelessness-conventions-2021-A5-screen-1.pdf>
2. 2024-yil iyun oyi oxiri bo‘yicha BMT Qochoqlar bo‘yicha Oliy komissari boshqarmasining statistik ma‘lumoti, 26.01.2025 y. // BMT Qochoqlar bo‘yicha Oliy komissari boshqarmasining rasmiy sayti, 19.03.2025 y., <https://www.unhcr.org/about-unhcr/who-we-protect/stateless-people>
3. P. Weis, The United Nations Convention on the Reduction of Statelessness, 1961, The International and Comparative Law Quarterly, Vol. 11, No. 4 (Oct., 1962), pp. 1073-1096 p.1086 Access 11/04/18 via JSTOR <https://www.jstor.org/stable/755987>
4. Hugh Massey., UNHCR and De Facto Statelessness. Legal and Protection Policy Research Series p.61 at para 10
5. United Nations High Commissioner for Refugees and Open Society Justice Initiative (2012) *Citizens of Nowhere: Solutions for the Stateless in the U.S.* United Nations High Commissioner for Refugees, p. 14. Available at: <https://www.refworld.org/reference/countryrep/unhcr/2012/en/89673> (Accessed: 27 March 2025).
6. Закон “О гражданстве Республики Беларусь”, 05.01.2023 y., №136-3 // Законодательство стран СНГ, 24.03.2025 г., https://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=146782
7. Legislative Herald of Finland (2003) Finnish Citizenship Act, No. 359, 1 June. Available at: <https://finlex.fi/sv/lagstiftning/2003/359> (Accessed: [22.03.2025]).
8. Национальная база данных Республики Молдова (2000). Закон о гражданстве Республики Молдова № 1024 от 2 июня. Доступно по ссылке: https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=143988&lang=ru# (дата обращения: 24.03.2025).
9. D.S. Weissbrodt and C. Collins, “The Human Rights of Stateless Persons”, Human Rights Quarterly 28, no. 1 (2006), 271.

Received: 16 March 2025

Accepted: 5 April 2025

Published: 15 April 2025

Article / Original Paper

"ILLEGAL ACQUISITION, TRANSFER, AND EXCHANGE OF CRYPTO-ASSETS AND CURRENCY SECURITIES: ECONOMIC AND LEGAL RISKS AND THE ROLE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THEIR PREVENTION"

Akhmatov Olimjon Odilovich

Mayor in the Reserve of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Uzbekistan

Abstract. This article is dedicated to the issues of acquiring, transferring, or exchanging currency assets, including cryptocurrencies, in violation of the law. The article analyzes the economic, legal, and security implications of illegal currency operations. It examines how such actions weaken financial systems, facilitate money laundering, and operate outside the legal framework. The study highlights the challenges faced by law enforcement agencies in combating these illegal activities, as well as the economic consequences such as market instability and the loss of public trust. The need for robust legal mechanisms to address these emerging threats in the digital financial environment is assessed from a legal perspective. Additionally, the article discusses regulatory frameworks in the field of cryptocurrencies, their illegal circulation, and the laws and measures adopted globally to combat such activities. The article also presents the reactions of currency markets to illegal activities and offers recommendations for addressing these issues.

Keywords: cryptocurrency, administrative prejudice, illegal operations, money laundering, economic risks, legal regulation, financial crimes, digital currency, regulatory challenges.

"KRIPTO-AKTIVLAR VA VALYUTA QIMMATLIKLARINI QONUNGA XILOF RAVISHDA OLIH, O'TKAZISH VA AYIRBOSHLASH: IQTISODIY, HUQUQIY XAVF-XATARLAR VA ULARNING OLDINI OLIHDA SUN'IY INTELLEKTNING O'RN"

Axmatov Olimjon Odilovich

O'zbekiston Respublikasi IIV

kadrlarning amaldagi zaxirasidagi mayori

Annotatsiya. Ushbu maqola valyuta qimmatliklarini, jumladan kripto-aktivlarni qonunga xilof ravishda olish, o'tkazish yoki ayirboshlash masalalariga bag'ishlangan. Maqolada, noqonuniy valyuta operatsiyalarining iqtisodiy, huquqiy va xavfsizlikka ta'siri tahlil qilinadi. Unda bunday harakatlar moliyaviy tizimlarni qanday zaiflashtirishi, pul yuvishga yordam berishi va qonunchilik doirasidan chetga chiqishi ko'rib chiqiladi. Tadqiqotda huquqni muhofaza qiluvchi organlarning ushbu noqonuniy amaliyotlarga qarshi kurashdagi qiyinchiliklari ta'kidlanadi hamda bozor beqarorligi va jamoatchilik ishonchining yo'qolishi kabi iqtisodiy oqibatlar muhokama qilinadi. Raqamli moliyaviy muhitdagi ushbu yangi tahdidlarni bartaraf etish uchun mustahkam qonunchilik mexanizmlariga ehtiyoj huquqiy nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Shuningdek, kriptovalyutalar sohasidagi qonuniy regulatsiyalar, ularning noqonuniy aylanishi va bunday faoliyatga qarshi kurashish uchun dunyo miqyosida qabul qilingan qonunlar va choralar muhokama qilinadi. Maqola valyuta bozorlarining noqonuniy faoliyatga nisbatan reaksiyalari va bu muammoni hal qilish bo'yicha takliflarni taqdim etadi.

Kalit so'zlar: kriptovalyuta, ma'muriy preyuditsiya, noqonuniy operatsiyalar, pul yuvish, iqtisodiy xavf-xatarlar, huquqiy tartibga solish, moliyaviy jinoyatlar, raqamli valyuta, tartibga solishdagi muammolar.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I4Y2025N50>

Kirish. Bugungi kunda global iqtisodiyot va moliya tizimlari raqamli transformatsiyani amalga oshirayotgan bir paytda, valyuta qimmatliklari, jumladan kripto-aktivlar, tobora ko'proq e'tiborni tortmoqda. Kripto-aktivlar, markazlashtirilmagan va yirik moliyaviy institutlardan mustaqil ravishda ishlash imkoniyati tufayli, yuqori darajadagi anonimlik va tezlikni taqdim etadi. Bu esa o'z navbatida, noqonuniy faoliyatlarga, jumladan, iqtisodiy xavf tug'diruvchi tranzaksiyalarga olib kelmoqda. Valyuta qimmatliklarini qonunga xilof ravishda olish, o'tkazish yoki ayirboshlash jinoyati boshqa jinoyatlar bilan bog'liq bo'lgan ikkinchi darajali jinoyat turi hisoblanib, boshqa bir og'ir va o'ta og'ir (*pul yuvish, terrorizmni moliyalashtirish*) jinoyatlarni keltirib chiqaradi [12].

Dunyo bo'yicha valyuta va kripto-valyutalar bilan bog'liq noqonuniy faoliyatlarning hajmi har yili ortib bormoqda. Masalan, 2021-yilda butun dunyo bo'ylab kripto-valyutalar bilan bog'liq noqonuniy tranzaksiyalar hajmi 14,000,000,000 (o'n to'rt milliard) AQSh dollariga yetgan [6]. Bu ko'rsatkich, so'nggi yillarda kripto-valyutalarning noqonuniy aylanishini tartibga solishda muammolarni kuchaytirmoqda. Xususan, kripto-valyutalar orqali naqd pul oqimining cheklanmaganligi, transaksiyalarning anonimligi va transchegaraviy tranzaksiyalarning osonligi, bu muammoning global miqyosda hal etilishini qiyinlashtiradi [6]. Xalqaro moliyaviy tashkilotlar, masalan, Moliyaviy Harakatlar Xalqaro Kengashi (*Financial Action Task Force*), davlatlar va xususiy sektorga kripto-valyutalarni noto'g'ri ishlatishni oldini olishga yordam beradigan qoidalar ishlab chiqishni talab qilmoqda. FATF tomonidan 2020-yilda chiqarilgan "Virtual Aktivlar va Ularning Ta'minlovchilariga Doir Qoidalar"da kripto-valyutalar bilan bog'liq faoliyatlarni tartibga solish va monitoring qilishning zarurligi ta'kidlangan [8].

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasida ham ushbu jarayonlar qonunchilik doirasida tartibga solinmoqda, ammo qonunga xilof harakatlar sonining ortishi davlat organlarini qattiqroq choralar ko'rishga undamoqda [12]. Valyuta qimmatliklarini, xususan, kripto-valyutani noqonuniy yo'l bilan olish yoki o'tkazish nafaqat iqtisodiy barqarorlikka putur yetkazadi, balki jinoiy faoliyat, jumladan, pul yuvish (*jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirish*) va terrorizmni moliyalashtirish kabi xavfli oqibatlarga olib kelishi mumkin. Valyuta qimmatliklarini qonunga xilof ravishda olish yoki o'tkazish — O'zbekiston Respublikasi MJKning 170-moddasida valyuta boyliklarini qonunga xilof ravishda olish yoki o'tkazish uchun ma'muriy javobgarlik o'rnatilgan. Fuqarolarning qonunga xilof ravishda valyuta qimmatliklarini olishi yoki o'tkazishi, shunday harakatlar uchun ma'muriy jazo qo'llanilganidan (**ma'muriy preyuditsiya**) keyin sodir etilgan bo'lsa, O'zbekiston Respublikasi JKning 177-moddasiga asosan jinoiy javobgarlikni keltirib chiqaradi [6]. O'zbekistonda kripto-valyuta bilan bog'liq noqonuniy operatsiyalarning aniq statistikasi rasmiy ravishda to'liq e'lon qilinmagan bo'lsa-da, mavjud ma'lumotlarga ko'ra, so'nggi yillarda bunday huquqbuzarliklar soni oshgan [12].

Ushbu jinoyatni yuridik jihatdan tahlil qiladigan bo'lsak, jinoyatning ijtimoiy xavfiligi bo'lib, valyuta qimmatliklarini qonunga xilof ravishda olish yoki o'tkazish bilan aybdor milliy valyutaning barqarorligiga ta'sir qilib, infiliatsiya jarayoning keskinlashuvi uchun shart-sharoit yaratadi [4.]. Bundan tashqari, "Valyuta qimmatliklarini qonunga xilof ravishda olish va o'tkazish O'zbekiston Respublikasining valyuta yakka hukmronligiga putur yetkazadi, ular ko'pincha talon-toraj qilish, poraxo'rlik, bojxona qonunchiligini buzish kabi jinoyatlar bilan bog'liq bo'ladi"[5.].

Har qanday jinoyatning obyekti bo'lib muayyan ijtimoiy munosabatlar hisoblansa, ushbu jinoyatning obyekti bo'lib **davlatning iqtisodiyot asoslarini ta'minlashga qaratilgan ijtimoiy munosabatlari** hisoblanadi. Jinoyatning predmeti – valyuta qimmatliklarid. O'zbekiston Respublikasining "Valyutani tartibga solish to'g'risida"gi Qonunga ko'ra, valyuta qimmatliklari — chet el valyutasi, nominali chet el valyutasida ifodalangan qimmatli qog'ozlar va to'lov hujjatlari, norezidentlar tomonidan chiqarilgan, nominalga ega bo'lmagan qimmatli qog'ozlar, sof quyma oltin kirishi belgilangan.

Ushbu jinoyatning obyektiv tomoni bo'lib, shunday harakat uchun ma'muriy jazo qo'llanilgandan keyin, ya'ni ma'muriy preyuditsiya bo'lib, fuqarolarning qonunga xilof ravishda ancha miqdorda valyuta qimmatliklarini **olish** yoki **o'tkazishda** ifodalaniladi. "Valyuta qimmatliklarini qonunga xilof ravishda olish yoki o'tkazishga doir ishlar yuzasidan sud amaliyoti to'g'risida"gi 8-sonli OSPQning 4- hamda 5-bandlariga ko'ra, valyuta qimmatliklarini qonunga xilof ravishda olish yoki o'tkazish deb, O'zbekiston Respublikasi hududida ushbu harakatlar sodir etilgan vaqtda valyuta qimmatliklarini o'rnatilgan tartiblarni buzgan holda **sotib olish, sotish** yoki **almashtirish** tushuniladi. Valyuta qimmatliklarini **saqlash** va **tashish** holatlari o'zicha valyuta qimmatliklarini noqonuniy **olish** yoki **o'tkazishni** tashkil etmaydi [5].

Shuningdek, subketiv tomondan to'g'ri qasddan sodir etiladi. Jinoyatning subyekti 16 yoshaga to'lgan, aqli raso jismoniy shaxs hisoblanadi.

"Valyuta qimmatliklarini qonunga xilof ravishda olish yoki o'tkazishga doir ishlar yuzasidan sud amaliyoti to'g'risida"gi 8-sonli OSPQning 9-bandiga ko'ra, qilmishni JK 177-moddasi ikkinchi, uchinchi va to'rtinchi qismlari bilan kvalifikatsiya qilishda jinoyat ishida ayblanuvchi tariqasida ishtirok etishga jalb qilish to'g'risidagi qarorda, ayblovdalolatnomasi (ayblov xulosasi) va hukmda aybdorning qilmishi aynan qanday belgiga ko'ra javobgarlikni og'irlashtiruvchi holatda sodir etilgan deb topilganligi aks ettirilishi shart. Bunda shuni inobatga olish lozimki, qilmishni JK 177-moddasi ikkinchi, uchinchi va to'rtinchi qismlari bilan kvalifikatsiya qilish uchun shaxs muqaddam valyuta qimmatliklarini qonunga xilof ravishda olish yoki o'tkazish uchun ma'muriy javobgarlikka tortilgan bo'lishi talab etilmaydi.

Shuningdek, qilmishni JK 177-moddasi ikkinchi qism "b" va uchinchi qism "a" bilan kvalifikatsiya qilishimiz uchun zararni miqdoriga e'tibor qaratish lozim. Jinoyat kodeksining sakkizinchi bo'lim "atamalarining huquqiy ma'nosi" keltirib o'tilgan bo'lib, unga asosan qilmishni JK 177-moddasi ikkinchi qism "b" bandi ko'ra ko'p miqdor deganda, bazaviy hisoblash miqdorining uch yuz baravaridan besh yuz baravarigacha bo'lgan miqdor tushuniladi [2]. Qilmishni JK 177-modda uchinchi qism "a" bilan kvalifikatsiya qilishimiz uchun esa, juda ko'p miqdordagi zararda tutilgan bo'lib, ushbu miqdor bazaviy hisoblash miqdorining besh yuz baravari va undan ortiq bo'lgan miqdordagi zarar hisoblanadi [2].

Rossiya Federatsiyasi Jinoyat kodeksining 193.1-moddasiga ko'ra, chet el valyutasida yoki Rossiya Federatsiyasi valyutasida soxta hujjatlardan foydalangan holda norezidentlarning hisobvaraqlariga pul mablag'larini o'tkazish bo'yicha valyuta operatsiyalarini amalga oshirish normasi mustahkamlangan. Ushbu normaning dispozitsiya qismiga ko'ra, valyuta nazorati agenti vakolatiga ega bo'lgan kredit tashkilotiga hujjatlarni, bunday operatsiyalarni amalga oshirish bilan bog'liq va bila turib yolg'on ma'lumotlarni o'z ichiga olgan hujjatlarni taqdim etgan holda bir yoki bir nechta norezidentlarning bank hisob raqamlariga chet el valyutasida yoki Rossiya Federatsiyasi valyutasida pul mablag'larini o'tkazish bilan bog'liq valyuta operatsiyalarini amalga oshirish tushuniladi [9].

Qozog'iston Respublika Jinoyat kodeksining 235-1-moddasi ko'ra, Qozog'iston Respublikasidan valyuta boyliklarini noqonuniy olib chiqish, jo'natish va o'tkazish normasi mustahkamlangan. Ushbu normaning dispozitsiya qismiga ko'ra, tegishli operatsiyalar va boshqa qarshi to'lov majburiyatlarining haqiqiy qiymatidan (narxidan) oshib ketadigan hajmdagi (o'lchamdagi) valyuta qiymatlarini Qozog'iston Respublikasidan olib chiqish, jo'natish yoki o'tkazish, shu jumladan qalbaki hujjatlarni qo'llash, ishlarning, xizmatlarning, tovarlarning narxini (narxini) sun'iy ravishda oshirish tushuniladi [10].

O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 177-moddasiga ko'ra, Valyuta qimmatliklarini qonunga xilof ravishda olish yoki o'tkazish. Ushbu normaning dispozitsiya qismiga tasvirlovchi hisoblanib, unga ko'ra, fuqarolarning qonunga xilof ravishda valyuta qimmatliklarini olishi yoki o'tkazishi shunday harakatlar uchun ma'muriy jazo qo'llanilganidan keyin sodir etilgan bo'lsa (*ma'muriy preyuditsiya*) [2].

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 278⁸-moddasiga ko'ra, kripto-aktivlar aylanmasi sohasidagi qonunchilikni buzish normasi mustahkamlangan. Ushbu noramaganing ham dispozitsiya qismi tasvirlovchi hisoblanib, unga ko'ra, kripto-aktivlarni qonunga xilof ravishda olish, o'tkazish yoki ayirboshlash, belgilangan tartibda litsenziya olmasdan kripto-aktivlar aylanmasi sohasidagi xizmatlar provayderlari faoliyatini amalga oshirish yoxud kripto-aktivlar aylanmasi sohasidagi xizmatlar provayderlari tomonidan anonim kripto-aktivlar bilan operatsiyalarni amalga oshirish shunday harakatlar uchun ma'muriy jazo qo'llanilganidan keyin sodir etilgan bo'lsa (*ma'muriy preyuditsiya*) [2]. O'zbekiston Respublikasi Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksining 155⁴-moddasi kripto-aktivlar aylanmasi sohasidagi qonunchilikni buzish. Ya'ni, ushbu normaning dispozitsiya qismi tasvirlovchi xususiyatga ega bo'lib, normaning 1-qismiga ko'ra, kripto-aktivlarni qonunga xilof ravishda olish, o'tkazish yoki ayirboshlash, belgilangan tartibda litsenziya olmasdan kripto-aktivlar aylanmasi sohasidagi xizmatlar provayderlari faoliyatini amalga oshirish belgilangan. Ushbu normaning 2-qismiga ko'ra, kripto-aktivlar aylanmasi sohasidagi xizmatlar provayderlari tomonidan anonim kripto-aktivlar bilan operatsiyalarni amalga oshirish tushuniladi.

Qozog'iston: Qozog'istonda kripto-aktivlar "Raqamli aktivlar to'g'risida"gi qonun (2023-yil 6-fevral, № 8-VIII 3PK) bilan tartibga solinadi. Qozog'iston Jinoyat kodeksida (2023-yil holatiga ko'ra) kripto-aktivlar aylanmasi qonunchiligini buzishga oid maxsus modda mavjud emas, lekin JKning 214-moddasi (noqonuniy tadbirkorlik faoliyati) yoki 190-modda (firibgarlik) kabi umumiy normalar qo'llanilishi mumkin. Qozog'iston Astana Xalqaro Moliya Markazi (AIFC) orqali kripto-aktivlar sohasini rivojlantirishga e'tibor qaratgan bo'lsa-da, jinoyat qonunchiligida bu soha hali to'liq aks etmagan.

Rossiya Federatsiyasi: Rossiyada kripto-aktivlar bilan bog'liq faoliyat 2021-yil 1-yanvardan kuchga kirgan "Raqamli moliyaviy aktivlar to'g'risida"gi qonun (№ 259-FZ) bilan tartibga solinadi. Rossiya Jinoyat kodeksida kripto-aktivlarga oid maxsus modda mavjud emas, lekin umumiy normalar, masalan, JKning 172-moddasi (noqonuniy bank faoliyati) yoki 174-modda (jinoiy yo'l bilan olingan daromadlarni legallashtirish) kripto-aktivlar bilan bog'liq noqonuniy operatsiyalarga qo'llanilishi mumkin. 2024-yil holatiga ko'ra, Rossiyada kripto-aktivlar aylanmasini yanada qattiqroq tartibga solish bo'yicha qonun loyihalari ko'rib chiqilmoqda, ammo O'zbekistondagi kabi maxsus jinoyat moddasi hali kiritilmagan. Amaliy misollarga murojaat qiladigan bo'lsak, Rossiyada 2022-yilda sun'iy intellekt yordamida

noqonuniy Bitcoin operatsiyalari aniqlangan. Ushbu sxema bo'yicha ushbu ijtimoiy xavfli qilmishni sodir etgan jinoyatchilar soxta kompaniyalar orqali Bitcoin xarid qilgan va kripto-aktivlarni noqonuniy transchegaraviy tranzaksiyalarda ishlatgan holda naqd pulni kripto-aktivlarga aylantirib, chet elga jo'natgan. Shuning uchun ham ushbu jinoyat boshqa jinoyatlar bilan bog'liq bo'lgan ikkinchi darajali jinoyat turi hisoblanib, boshqa bir og'ir jinoyatlarni keltirib chiqaradi [11].

Shuningdek, hozirgi kunda xalqaro miqiyosda keng foydalanilayotgan eng samarali usul va vositalardan biri bu – Sun'iy intellekt hisoblanadi. Kripto-aktivlar va valyuta qimmatliklarini noqonuniy olish, o'tkazish va ayirboshlash jinoyatlari oldini olishda sun'iy intellektning o'rni juda ham yuqori hisoblanadi. Kripto-valyutalar va valyuta qimmatliklarini noqonuniy olish yoki o'tkazish global moliyaviy tizimga, iqtisodiy barqarorlikka va huquqiy xavfsizlikka jiddiy tahdid solmoqda. Ushbu maqolada tahlil qilinganidek, kripto-aktivlarning markazlashmagan tabiati, anonimligi va transchegaraviy tranzaksiyalarni amalga oshirish qulayligi ularning noqonuniy faoliyatlarda, jumladan, pul yuvish, soliq to'lashdan bo'yin tovlash va terrorizmni moliyalashtirishda qo'llanilishiga sharoit yaratmoqda. Hozirgi davrda raqamli moliyaviy operatsiyalar kengayib borar ekan, sun'iy intellekt (SI) ushbu jarayonlarning xavfsizligini ta'minlash va noqonuniy operatsiyalarni aniqlashda muhim vositaga aylanmoqda. Ayniqsa, kripto-aktivlar va valyuta qimmatliklarini qonunga xilof ravishda olish, o'tkazish va ayirboshlash jinoyatlariga qarshi kurashda SI kuchli nazorat mexanizmini ta'minlashga yordam beradi. SI blokcheyn-tranzaksiyalar, bank operatsiyalari, davlat xaridlari va moliyaviy hujjatlarni real vaqt rejimida tahlil qilib, shubhali naqshlarni aniqlashga qodir. Masalan, tez-tez amalga oshiriladigan katta miqdordagi kripto-valyuta o'tkazmalari yoki bir xil IP-manzildan turli hisob raqamlarga pul o'tkazilishi pul yuvish (money laundering) yoki noqonuniy aktivlarni yashirish bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Mashinaviy o'rganish algoritmlari jinoyatchilar tomonidan qo'llanilayotgan uslublarni o'rganib, yangi firibgarlik sxemalarini aniqlash va bashorat qilish imkonini beradi. Masalan, SI soxta shaxslar yoki bir necha marta ro'yxatdan o'tgan kompaniyalar orqali amalga oshirilayotgan noqonuniy operatsiyalarni aniqlashi mumkin.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda xulosa qiladigan bo'lsak, O'zbekiston Respublikasida valyuta qimmatliklari, jumladan, kripto-aktivlarning noqonuniy aylanishi huquqiy jihatdan Jinoyat kodeksining 177-moddasi va 278⁸-moddalari bilan tartibga solingan bo'lsa-da, ushbu sohada hali ham muammolar mavjud. Xususan, davlat organlari oldida:

- Kripto-valyutalar orqali noqonuniy moliyaviy oqimlarni samarali kuzatish,
- Huquqni muhofaza qiluvchi organlarning texnologik imkoniyatlarini oshirish,
- O'zbekiston qonunchiligini xalqaro normalarga moslashtirish,
- Litsenziyalangan kripto-birjalar faoliyatini takomillashtirish kabi dolzarb vazifalar turibdi.

Xalqaro tajribani tahlil qilgan holda, quyidagi takliflarni ilgari surish maqsadga muvofiq hisoblanadi:

Kripto-tranzaksiyalarni kuzatish mexanizmlarini kuchaytirish – FATF (Financial Action Task Force) va boshqa xalqaro tashkilotlar tavsiyalariga muvofiq, raqamli valyuta harakatlarini real vaqt rejimida monitoring qilish tizimlarini joriy etish lozim.

O'zbekistonda sun'iy intellektning huquqiy nazoratdagi o'rnini yanada kuchaytirish:

- Huquqni muhofaza qiluvchi organlarning salohiyatini oshirish – Maxsus IT-ekspertlar va moliyaviy tergov organlari tayyorlash, blokcheyn tahlili bo'yicha xalqaro amaliyotlarni joriy qilish muhim.
- Litsenziyalash tizimini kuchaytirish – Kripto-aktivlar aylanmasi sohasidagi xizmatlar provayderlarini tartibga solish orqali noqonuniy faoliyatni kamaytirish mumkin.

Shunday qilib, O'zbekiston Respublikasida kripto-aktivlar bilan bog'liq huquqbuzarliklar va ularning oldini olish bo'yicha huquqiy mexanizmlarni takomillashtirish hamda xalqaro tajribaga asoslangan holda innovatsion nazorat usullarini joriy etish dolzarb masala bo'lib qolmoqda. Ushbu yo'nalishda samarali strategiyalarni ishlab chiqish valyuta bozori barqarorligini ta'minlash va moliyaviy jinoyatchilikka qarshi kurashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda yanada aniqroq qilib aytadigan bo'lsak, O'zbekiston Jinoyat kodeksining 278⁸-moddasiga o'xshash tarzda kripto-aktivlar aylanmasi qonunchiligini buzishni maxsus jinoyat sifatida belgilovchi norma hozircha boshqa MDH davlatlarining jinoyat qonunchiligida aniq mustahkamlanmagan. Ko'p hollarda bu davlatlar umumiy jinoyat normalarini (noqonuniy tadbirkorlik, firibgarlik, pul yuvish) qo'llash orqali kripto-aktivlar bilan bog'liq huquqbuzarliklarni tartibga soladi. O'zbekiston bu borada MDH davlatlari ichida kripto-aktivlarga oid maxsus jinoyat normasini Jinoyat kodeksiga kiritgan ilk davlatlardan biri hisoblanadi. Biroq, Rossiya va Qozog'iston kabi davlatlarda shunga o'xshash maxsus normalar paydo bo'lishi ehtimoli yuqori, chunki ular raqamli iqtisodiyotni rivojlantirishga qaratilgan qonunchilikni faol ishlab chiqmoqda.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. Mazkur yangi tahrirdagi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi 2023-yil 30-aprel kuni o'tkazilgan O'zbekiston Respublikasi referendumida umumxalq ovoz berish yo'li bilan qabul qilingan. <https://lex.uz/docs/-6445145>;
2. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 278⁸-177-moddasi va kodeksining sakkizinchi bo'lim "Atamalarining huquqiy ma'nosi". <https://lex.uz/docs/-111453>;
3. O'zbekiston Respublikasi Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksining 155⁴-170-moddalari. <https://lex.uz/docs/-97664>;
4. O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksiga sharhlar. Maxsus qism. M.X. Rustambayev. Toshkent "Adolat" 2016;
5. O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining Qarori 2000 yil 28 apreldagi "Valyuta qimmatliklarini qonunga xilof ravishda olish yoki o'tkazishga doir ishlar yuzasidan sud amaliyoti to'g'risida" gi 8-sonli Qarori. <https://lex.uz/docs/-1449617>;
6. O'zbekiston yuridik ensiklopediyasi. 2009. Aralash · Onlayn o'qish. Yuridik maslahat portali. Onlayn yuridik xizmatlar, hujjat namunalari. <https://library-tsul.uz/uzbekiston-yuridik-entsiklopediyasi-2009/>
7. Chainalysis. (2021). 2021 Crypto Crime Report. Chainalysis. <https://go.chainalysis.com/rs/503-FAP-074/images/Chainalysis-Crypto-Crime-2021.pdf>;
8. FATF (2020). Guidance for a Risk-Based Approach to Virtual Assets and Virtual Asset Service Providers. Financial Action Task Force (FATF). <https://www.fatf-gafi.org/en/publications/Fatfrecommendations/Guidance-rba-virtual-assets-2021.html>;
10. "Уголовный кодекс Российской Федерации" от 13.06.1996 N 63-ФЗ (ред. от 28.12.2024) (с изм. и доп., вступ. в силу с 01.03.2025). УК РФ Статья 193.1;

11. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 06.03.2025 г.). Статья 235-1. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575252;
12. Toshkent davlat yuridik universitetining [Kiber Huquq Kafedras](https://cyber-law.uz/uz/subject/kiber-huquq/)i. Table of Contents. <https://cyber-law.uz/uz/subject/kiber-huquq/>;
13. Umurzoqov Mexroj Umar o`g`li. THE UNSEEN ENEMY: A SCIENTIFIC EXPLORATION OF DIGITAL RISKS, IMPLICATIONS OF DIGITAL RISKS, THREATS, AND SCAMS ON USERS' WELLBEING. <https://tadqiqotlar.uz/new/article/view/1439>

Received: 16 March 2025

Accepted: 5 April 2025

Published: 15 April 2025

Article / Original Paper

THEORETICAL AND LEGAL ANALYSIS OF CRIMES RELATED TO ILLEGAL TRAFFICKING OF STRONG AND NEW TYPES OF DRUGS

Khatamov Tulkin Tozhiddinovich

Current reserve personnel of the Ministry of Internal Affairs,
lieutenant colonel

Abstract. The article analyzes new types of strong-acting and narcotic drugs, narcotic drugs and psychotropic substances, their analogues, methods of their study and the opinions of scientists on this issue, gaps in current national legislation and the experience of foreign countries in this regard, as well as theoretical and legal aspects of crimes related to the illegal trafficking of strong-acting and narcotic drugs.

Keywords: potent substances, psychotropic substances, drugs, analogues, narcotic, contraband, substance abuse, drug addiction.

KUCHLI TA'SIR QILUVCHI VA GIYOHVANDLIK VOSITALARINI YANGI TURLARINI NOQONUNY MUOMALASI BILAN BOG'LIQ JINOYATLARNING NAZARIY-HUQUQIY TAHLILI

Xatamov To'liq Tojiddinovich

Ichki ishlar vazirligi kadrlarining amaldagi
zaxirasi, podpolkovnik

Annotatsiya. Maqolada kuchli ta'sir qiluvchi va giyohvandlik vositalarini yangi turlari, giyohvandlik vositalari va psixotrop moddalar, ularning analoglari, ularni o'rganish usullari va bu boradagi olimlar fikri, amaldagi milliy qonunchilikdagi bo'shliqlar hamda bu borada xorijiy davlatlar tajribalari, shuningdek, kuchli ta'sir qiluvchi hamda giyohvandlik vositalarini noqonuniy muomalasi bilan bog'liq jinoyatlarning nazariy-huquqiy jihatlarini tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: kuchli ta'sir qiluvchi moddalar, psixotrop moddalar, giyohvandlik vositalar, analoglar, preparat, kontrabanda, zaharvandlik, giyohvandlik.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I4Y2025N51>

Kirish. Hozirgi kunda respublikamizda giyohvandlikka qarshi kurash tobora dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Chunki giyohvandlik mamlakatimizning iqtisodiy, ijtimoiy, ma'naviy ildizlariga bolta uradi, millatning genofondiga jiddiy putur yetkazadi. Giyohvandlik bilan bog'liq jinoyatlar jamiyat rivojlanishiga to'sqinlik qiladi, uning hayotga endi kirib kelayotgan a'zolarini o'z domiga tortishga ularni jismoniy, moddiy qaram qilishga intiladi.

Ma'lumki, Afg'onistonda ishlab chiqarilgan geroinning asosiy qismi Markaziy Osiyo davlatlari, jumladan, O'zbekiston Respublikasidan yashirinch, tranzit yuk shaklida Yevropaning boshqa davlatlariga kontrabanda usulida o'tkazilayotganligi, uning ma'lum qismi esa tranzit davlatlar hududida sotish orqali giyohvandlar ehtiyojini qondirish uchun mazkur hududda qoldirilishi, ayniqsa, tashvishli holdir.

Mazkur muammoni oldini olish va bartaraf etish maqsadida O'zbekistonda ham kompleks chora-tadbirlar belgilangan va amalga oshirilmoqda. Jumladan, 2024-yil 6-may kuni O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasida giyohvandlik vositalari va psixotrop moddalarning noqonuniy aylanmasiga chek qo'yish orqali ularning aholi salomatligi va mamlakatimiz genofondiga salbiy ta'sirini bartaraf etish strategik chora-tadbirlari to'g'risida" PF-73-son Farmoni qabul qilingan.

"So'ngi yillarda yangi turdagi sintetik giyohvandlik vositalari va kuchli ta'sir qiluvchi moddalar paydo bo'layotganligi, ular inson omilisiz internetning ijtimoiy tarmoqlaridan foydalangan holda aholi, ayniqsa yoshlar orasida oson tarqalayotganligi mas'ul davlat tuzilmalarining bu boradagi faoliyatini "Barcha sa'y-harakatlar inson qadri uchun" degan ustuvor g'oya asosida sifat jihatdan yangi bosqichga olib chiqish zarurligini taqozo etmoqda" [5, B. 2].

Shu bilan birga, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentyabrdagi "O'zbekiston-2030" strategiyasi to'g'risida"gi PF-158-son Farmonining ustuvor maqsadlariga erishish, respublikada giyohvandlik vositalari va psixotrop moddalarning noqonuniy aylanmasining barvaqt oldini olish, aholida ularni iste'mol qilishga nisbatan immunitetni shakllantirish orqali genofondga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi omillarni bartaraf etish, giyohvandlikka chalingan bemorlarni jahon tajribasi asosida tibbiy davolanish tizimini tashkil etish uchun "O'zbekiston Respublikasida giyohvandlik va narkojinoyatlarga qarshi kurashish bo'yicha 2024-2028-yillarga mo'ljallangan milliy Strategiya" tasdiqlandi va uning ijrosi bo'yicha aniq chora-tadbirlar belgilab olindi.

Metodologiya. Ushbu maqolani tayyorlashda IMRAD usulidan foydalanildi. Bunda, tegishli sohadagi xorijiy va mahalliy olimlarning fikri o'rganildi, muhokama qilindi va taqqoslandi. Shuningdek, tahlilda muallifning subyektiv fikrlari ham katta o'rin egallaydi.

Asosiy qism. Ma'lumki, psixofaol moddalar turlari doimiy ravishda noqonuniy laboratoriyalarida sintez qilinmoqda. Afsuski, vakolatli organlar bunday moddalarning tarkibini aniqlash, xavfini tezda tekshirish, ularni nazorat qilinadigan moddalar ro'yxatiga qo'sha olish imkoniga ega emas.

Masalan, Brexpiprazol (Rexulti) (*shizofreniyani davolashda va depressiyani davolashda qo'shimcha sifatida ishlatiladigan antipsikotik dori*), Kariprazin (Vraylar) (*shizofreniya va bipolyar buzilishlarni davolash uchun ishlatiladi*), Esketamin (Spravato) (*Davolashga chidamli depressiyani davolash uchun ishlatiladigan burun spreysi*), Lumateperone (Kaplyusta) (*shizofreniyani davolash uchun yangi antipsikotik*), Suvorexant (Belsomra) [9, B. 1] (*oreksin retseptorlariga ta'sir qiluvchi uyqusizlikni davolash uchun ishlatiladigan dori*) kabi psixotropalar qonunchiligimizda hali ta'qiqlanmagan.

Har bir modda turini aniqlash, tarkibini o'rganish va ta'qiqlangan moddalar ro'yxatiga qo'shish uzoq vaqt talab qilishini hisobga olib, ko'plab davlatlar milliy qonunchiligiga (*jinoyat kodeksi*) giyohvandlik vositalari **analoglari** degan tushunchani kiritishmoqda. Ya'ni, bunga ko'ra, giyohvandlik vositalarining analoglari bu kimyoviy tuzilishi va xossalariga ko'ra giyohvandlik vositalariga o'xshash bo'lgan, ular singari ruhiyatga faol ta'sir etadigan, kelib chiqishi sintetik yoki tabiiy bo'lgan moddalardir.

Giyohvandlik vositalarning analoglari tushunchasining huquqiy jihatlarini, ularning zaruriy belgilarini ajratgan holda o'rganish alohida ahamiyatga ega. A.V. Fyodorovning fikricha, analoglarning quyidagi yettita zaruriy belgilari ajratiladi: 1. Kelib chiqishi sintetik yoki tabiiy

moddalar. 2. Giyohvandlik vositalari, psixotrop moddalar va ularning prekursorlari ro'yxatiga kiritilmagan nazoratga olinadigan moddalar. 3. Nazoratga olinadigan, ro'yxatiga kiritilgan giyohvandlik vositalari, psixotrop moddalar va ularning prekursorlari singari ruhiyatga faol ta'sir etuvchi moddalar. 4. Kimyoviy tuzilishiga ko'ra giyohvandlik vositalari va psixotrop moddalarga o'xshash moddalar. 5. Xossalriga ko'ra giyohvandlik vositalari va psixotrop moddalarga o'xshash moddalar. 6. Muomalasi ta'qiqlangan moddalar. 7. Giyohvandlik vositalari va psixotrop moddalarning analoglari sifatida o'rnatilgan tartibda belgilanadigan moddalar [10, B. 3].

Fikrimizcha olimning bu yondashuvi to'g'ri bo'lib, giyohvandlik vositalari yoki psixotrop moddalarning analoglarini giyohvandlik vositalari va psixotrop moddalar to'g'risidagi qonunchilikda ishlatiladigan boshqa bir qator o'xshash tushunchalaridan farqlash hamda ularni analoglar maqomida mavjud bo'lishining vaqt oralig'ini aniqlash imkonini beradi.

O'zbekiston Respublikasi giyohvand moddalarning noqonuniy aylanishiga qarshi kurash bo'yicha xalqaro hamjamiyat oldidagi o'z majburiyatlarini to'laqonli bajarishga alohida e'tibor qaratmoqda. O'z ortidan boshqa qora illatlarni ham yetaklab yuradigan giyohvandlik balosiga qarshi kurashishda yurtimizda mustahkam huquqiy asoslar ishlab chiqilgan.

O'zbekiston Respublikasining Jinoyat Kodeksida giyohvandlik bilan bog'liq barcha munosabatlarni qamrab oluvchi huquqiy normalar bilan to'ldirilgan. Ta'kidlash joizki, mamlakatimiz 1995-yil fevral oyida Birlashgan Millatlar Tashkilotining 1961-yildagi "Narkotik moddalar to'g'risida"gi Yagona Konvensiyasi, 1971-yildagi "Psixotrop moddalar to'g'risida"gi hamda 1988-yildagi "Giyohvandlik vositalar va psixotrop moddalarning noqonuniy aylanishiga qarshi kurash to'g'risida"gi Konvensiyalariga a'zo bo'lgan. Bundan tashqari, 1999-yilda O'zbekiston Respublikasining "Giyohvandlik vositalari va psixotrop moddalar to'g'risida"gi Qonuni qabul qilingan bo'lib, mazkur qonunga muvofiq giyohvandlik vositalari va psixotrop moddalar bilan qonunga zid ravishda muomalada bo'lishning har qanday ko'rinishlariga qarshi jinoiy javobgarlik belgilangan.

Mazkur qonun talablaridan kelib chiqib, giyohvandlik bilan bog'liq munosabatlarning qonuniy mazmun va mohiyatlari yoritib berildi. Masalan, **giyohvandlik (narkotik) vositalari** — giyohvandlik vositalari ro'yxatiga kiritilgan va O'zbekiston Respublikasida nazoratga olinadigan, kelib chiqishi sintetik yoki tabiiy moddalar, tarkibida giyohvandlik moddasi bo'lgan preparatlar va o'simliklar.

Psixotrop moddalar — psixotrop moddalar ro'yxatiga kiritilgan va O'zbekiston Respublikasida nazoratga olinadigan, kelib chiqishi sintetik yoki tabiiy moddalar;

Prekursorlar — prekursorlar ro'yxatiga kiritilgan va O'zbekiston Respublikasida nazoratga olinadigan, giyohvandlik vositalarini, ularning analoglarini va psixotrop moddalarni tayyorlash uchun foydalaniladigan moddalar;

Giyohvandlik vositalari va psixotrop moddalarning analoglari — kimyoviy tuzilishi va xossalriga ko'ra giyohvandlik vositalari va psixotrop moddalarga o'xshash, ular singari ruhiyatga faol ta'sir etuvchi, kelib chiqishi sintetik yoki tabiiy moddalar;

Preparat — moddalarning har qanday fizik holatdagi, tarkibida bitta yoki bir nechta giyohvandlik vositalari yoxud psixotrop moddalar bo'lgan aralashmasi;

Giyohvandlik (narkomaniya) — giyohvandlik vositalariga ruhiy-jismoniy qaramlik bilan bog'liq kasallik;

Zaharvandlik (taksikomaniya) — psixotrop moddalarga, shuningdek dorilik xususiyatiga ega bo'lmagan, kelib chiqishi sintetik yoki tabiiy, giyohvandlik vositalarga o'xshash ruhiyatga faol ta'sir etuvchi moddalarga ruhiy-jismoniy qaramlik bilan bog'liq kasallik.

Giyohvandlik vositalari, ularning analoglari va psixotrop moddalar bilan qonunga xilof ravishda muomala qilish deganda, ularni O'zbekiston Respublikasi qonunlarida belgilangan shart va tartibni buzgan holda O'zbekiston Respublikasiga olib kirish (olib chiqish), tranzit tarzida o'tkazish, saqlash, berish, realizatsiya qilish, taqsimlash, olish, tashish, jo'natish, ishlab chiqish, ishlab chiqarish, tayyorlash, ulardan foydalanish va ularni yo'q qilish, shuningdek tarkibida giyohvandlik moddasi bo'lgan o'simliklarni yetishtirish tushuniladi.

Milliy qonunchiligimizga ko'ra, Ma'muriy va jinoiy javobgarlik O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2015-yil 12-noyabrdagi 330-sonli qarori bilan tasdiqlangan ro'yxatlarga kiritilgan giyohvandlik vositalari, ularning analoglari, psixotrop moddalar bilan qonunga xilof ravishda muomala qilganda kelib chiqadi. Mazkur qarorga Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 27-oktyabrdagi 878-sonli qarori bilan o'zgartirishlar kiritilgan.

Ushbu qarorda respublikamiz hududida muomalasi ta'qiqlangan giyohvandlik vositalari, respublikamiz hududida muomalasi cheklangan giyohvandlik vositalari, psixotrop moddalar, prekursorlarning 3 xil darajadagi miqdorlari, ya'ni *ko'p bo'lmagan, ozginadan ko'p va ko'p miqdorlari* belgilangan[6, B. 4-7]. Shunga ko'ra, Jinoyat kodeksi bilan giyohvandlik vositalari va prekursorlar bilan bir qatorda giyohvandlik vositalarining analoglari bilan bog'liq jinoyatlar ham ta'qib qilinadi.

Jinoyat Kodeksining XIX bobida giyohvandlik vositalari, ularning analoglari yoki psixotrop moddalar bilan qonunga xilof ravishda muomala qilishdan iborat jinoyatlar belgilangan bo'lib, 270-276-moddalarni o'z ichiga oladi. Jumladan, **270-modda** (*Ta'qiqlangan ekinlarni yetishtirish*), **271-modda** (*Giyohvandlik vositalari, ularning analoglari yoki psixotrop moddalarni qonunga xilof ravishda egallash*), **273-modda** (*Giyohvandlik vositalari, ularning analoglari yoki psixotrop moddalarni o'tkazish maqsadini ko'zlab qonunga xilof ravishda tayyorlash, olish, saqlash va boshqa harakatlar qilish, shuningdek ularni qonunga xilof ravishda o'tkazish*), **274-modda** (*Giyohvandlik vositalari, ularning analoglari yoki psixotrop moddalarni iste'mol qilishga jalb etish*), **275-modda** (*Giyohvandlik vositalari, ularning analoglari yoki psixotrop moddalar ishlab chiqarish yoki ulardan foydalanish qoidalarini buzish*), **276-modda** (*Giyohvandlik vositalari, ularning analoglari yoki psixotrop moddalarni o'tkazish maqsadini ko'zlamay qonunga xilof ravishda tayyorlash, egallash, saqlash va boshqa harakatlar*).

Ushbu jinoyatlar subyektiv tomondan qasddan (*JKning 275-moddasidagi jinoyat ehtiyotsizlik orqasida ham sodir etilishi mumkin*) sodir etilib, jinoyat sodir etilgunga qadar 16 (*JKning 271-moddasidagi jinoyat subyekti 14*) yoshga to'lgan aqli raso jismoniy shaxs mazkur jinoyatning subyekti sifatida tan olinadi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi plenumining "Giyohvandlik vositalari, ularning analoglari va psixotrop moddalar bilan qonunga xilof ravishda muomala qilishga oid jinoyat ishlari bo'yicha sud amaliyoti to'g'risida"gi 2017-yil 28-apreldagi 12-son qarori qabul qilingan bo'lib, giyohvandlik vositalari, ularning analoglari va psixotrop moddalar bilan qonunga xilof ravishda muomala qilishga oid jinoyat ishlarini ko'rishda qonunlar to'g'ri va bir xilda qo'llanilishini ta'minlash, mazkur toifa ishlar bo'yicha odil sudlov sifatini oshirishga xizmat qilib kelmoqda.

Xususan, bu boradagi qonun normalari yuzasidan aniq va bir xil sud amaliyotini qo'llash bo'yicha tushuntirishlar berilgan. Masalan, Jinoyat Kodeksining 273-moddasi [биринчи қисмида](#) nazarda tutilgan giyohvandlik vositalari, ularning analoglari, psixotrop moddalarni qonunga xilof ravishda o'tkazish deganda, ularni turlicha usulda haq evaziga yoki tekinga (sotish, hadya etish, almashtirish, qarzi evaziga yoki qarz sifatida va h.k.) boshqa shaxsga berish tushunilishi lozim. Bunda vositalar, moddalar, o'simliklar shaxs tomonidan bevosita yoki boshqa (masalan, ular saqlanadigan joy haqida xabar berish, shartlashilgan joyga qo'yib ketish) usulda amalga oshirilishi mumkin.

Bir shaxs tomonidan boshqasiga giyohvandlik vositalari, ularning analoglari, psixotrop moddalarni inyeksiya (ukol) qilish, agar mazkur vosita yoki modda iste'molchining o'ziga tegishli bo'lsa va inyeksiya uning iltimosiga ko'ra qilingan bo'lsa, qonunga xilof ravishda o'tkazish deb baholanishi mumkin emas.

Shaxsning giyohvandlik vositalari, ularning analoglari, psixotrop moddalarni qonunga xilof ravishda o'tkazish uchun JK [273-моддасининг](#) tegishli qismi bilan javobgarlik ularning miqdori bilan bog'liq holda kelib chiqadi.

Giyohvandlik vositalari, ularning analoglari, psixotrop moddalarni sotish usulida ko'p miqdorda o'tkazish ularni o'tkazishning eng ijtimoiy xavfli ko'rinishi hisoblanishi tufayli, mazkur qilmish JK 273-moddasining [бешинчи қисми](#) bilan kvalifikatsiya qilinishi lozim. Mazkur vosita yoki moddalarni ko'p miqdorda boshqa barcha usullarda o'tkazish JK [273-моддасининг](#) boshqa tegishli qismi bilan javobgarlik kelib chiqishiga sabab bo'ladi.

Aybdor tomonidan giyohvandlik vositalari, ularning analoglari, psixotrop moddalarning faqat bir qismi o'tkazilib, qolgan qismi keyinchalik surishtiruv yoki dastlabki tergov davomida aniqlansa, javobgarlik qonunga xilof ravishda o'tkazish va qonunga xilof ravishda saqlash uchun alohida-alohida (agar mazkur vosita va moddalarni o'tkazishga nisbatan qasd aniqlanmagan bo'lsa), ularning miqdoriga bog'liq ravishda kelib chiqadi[7, B. 4].

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Dori vositalari noqonuniy aylanishining oldini olish choralarini kuchaytirish to'g'risida" 2019-yil 6-sentyabrdagi PQ-4438-son [қарорига](#) muvofiq 2019-yil 27-sentyabrda Vazirlar Mahkamasining kuchli ta'sir qiluvchi moddalar muomalasini huquqiy tartibga solishni takomillashtirish maqsadida "O'zbekiston Respublikasida kuchli ta'sir qiluvchi moddalar muomalasini tartibga solish to'g'risida"gi 818-sonli qarori qabul qilindi. Unga ko'ra kuchli ta'sir qiluvchi moddalar ro'yxati hamda jinoiy harakatni tasniflashda ko'p miqdor ko'rsatkichlari tasdiqlandi[8, B. 2].

Mazkur qarorda alohida toifadagi kuchli ta'sir qiluvchi moddalar * bilan belgilanib, ular faqat giyohvandlik vositalari va/yoki psixotrop moddalarni saqlash va sotish faoliyati uchun litsenziyaga ega bo'lgan dorixonalar va ijtimoiy dorixonalar orqali ulgurji va chakana realizatsiya qilinishi (sotilishi) qayd qilingan.

Bundan tashqari, quyidagilar kuchli ta'sir qiluvchi moddalarga kirishi belgilangan:

a) ro'yxatda keltirilgan moddalarning mavjud bo'lishi mumkin bo'lgan barcha holatdagi tuzlari;

ro'yxatda keltirilgan moddalarning mavjud bo'lishi mumkin bo'lgan barcha holatdagi izomerlari;

ro'yxatda keltirilgan moddalarning oddiy va murakkab efirlari.

Bunday tuzlar, izomerlar va efirlar uchun jinoiy harakatni tasniflash uchun ko'p miqdor ko'rsatkichlari xuddi kuchli ta'sir qiluvchi moddalarga qo'llaniladigan ko'rsatkichlarga mos ravishda belgilanadi.

b) tarkibida ushbu kuchli ta'sir qiluvchi moddalar ro'yxatida keltirilgan moddalardan birortasi mavjud bo'lgan barcha dori shakllari, aralashmalar va eritmalar, bunda dori shakli, aralashma va eritmalar uchun ko'p miqdor kuchli ta'sir qiluvchi moddaning ko'p miqdori kabi aniqlanadi, dori shakli, aralashmasi va eritma uchun eng ko'p miqdori ta'sir qiluvchi modda hisob-kitob qilinmasdan umumiy miqdordan kelib chiqqan holda belgilanadi.

O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi bo'yicha giyohvandlik vositalari, ularning analoglari yoki psixotrop moddalar hisoblanmaydigan kuchli ta'sir qiluvchi moddalarning noqonuniy muomalasi bo'yicha ham bir qator jinoiy javobgarliklar belgilangan. Jumladan Jinoyat kodeksining **186³, 246, 251, 251¹, 251²**-moddalari bilan giyohvandlik vositalari, ularning analoglari yoki psixotrop moddalar hisoblanmaydigan alohida toifadagi kuchli ta'sir qiluvchi moddalarning noqonuniy muomalasi uchun jinoiy ta'qib belgilangan.

Xulosa. Yuqoridagilarga asosan, quyidagi xulosalarga kelindi:

Garchand, O'zbekiston Respublikasining amaldagi "Giyohvandlik vositalari va psixotrop moddalar to'g'risida"gi qonuniga muvofiq, nafaqat giyohvandlik vositalari analoglari, balki psixotrop moddalar analoglarining ham muomalasi ta'qiqlangan[4, B.2] bo'lsa-da, Jinoyat kodeksimizda faqatgina giyohvandlik vositalarning analoglari uchun javobgarlik nazarda tutilgan ko'rsatilgan bo'lib, psixotrop moddalarning analoglarining noqonuniy muomalasi uchun javobgarlik belgilanmay qolgan.

Bu borada xorijiy davlatlarning jinoyat qonunchiligini o'rganish natijasida MDH davlatlaridan Qozog'iston Respublikasi, Qirg'iziston Respublikasi, Rossiya Federatsiyasi, Ukraina, Belarus Respublikasi, Bolgariya va boshqa Yevropa davlatlarida psixotrop moddalarning analoglari uchun javobgarlik belgilanganligi aniqlandi.

Shu nuqtai nazardan psixotrop moddalarning analoglari uchun qonunchiligimizda jinoiy ta'qib mavjud bo'lmas ekan, giyohvandlikka qarshi kurash uchun olib borilayotgan barcha sa'y-harakatlar o'zining yetarlicha ijobiy samarasini bermaydi.

Fikrimizcha kelgusida amaldagi Jinoyat kodeksiga psixotrop moddalari va ularning analoglarini noqonuniy muomalasi uchun jinoiy javobgarlikni belgilovchi normalar bilan to'ldirish lozim deb hisoblaymiz.

Shuningdek, bu sohadagi jinoyatlarga yetarlicha qarshi kurash olib borish uchun sog'liqni saqlash, huquqni muhofaza qilish organlari va huquqiy tizimni ushbu o'zgarishlarga moslashishi va bunday jinoyatlarga qarshi kurashda zamonaviy vositalardan samarali foydalanishi muhim hisoblanadi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi –Adolat.Toshkent-2024;
2. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat protsessual kodeksi–Adolat.Toshkent-2024;
3. Rustamboyev M.H. Jinoyat huquqi. Maxsus qism. – T.: O'qituvchi, 2003;
4. 1999-yil 19-avgust. 813-I-son O'zbekiston Respublikasining "Giyohvandlik vositalari va psixotrop moddalar to'g'risida"gi Qonunining 5-moddasi 2-qismi;
5. 2024-yil 6-may kuni O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasida giyohvandlik vositalari va psixotrop moddalarning noqonuniy aylanmasiga chek qo'yish orqali ularning aholi salomatligi va mamlakatimiz genofondiga salbiy ta'sirini bartaraf etish strategik chora-tadbirlari to'g'risida" PF-73-son Farmoni;

6. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2015-yil 12-noyabrdagi 330-sonli qaroriga 4-7-ilovalar;
7. O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi plenumining "Giyohvandlik vositalari, ularning analoglari va psixotrop moddalar bilan qonunga xilof ravishda muomala qilishga oid jinoyat ishlari bo'yicha sud amaliyoti to'g'risida"gi 2017-yil 28-apreldagi 12-son qarorining 21-bandi;
8. 2019-yil 27-sentyabrda Vazirlar Mahkamasining "O'zbekiston Respublikasida kuchli ta'sir qiluvchi moddalar muomalasini tartibga solish to'g'risida"gi 818-sonli qarori;
9. <https://ichgcp.net/ru/clinical-trials-registry/nct02054702>;
10. Rasulev.A. O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi akademiyasi "Giyohvandlik vositalari yoki psixotrop moddalar bilan qonunga xilof ravishda muomala qilishdan iborat jinoyatlarning predmeti haqida". Jamiyat va innovatsiyalar – Общество и инновации – Society and innovations Journal home page: <https://inscience.uz/index.php/socinov/index>. Special Issue – 05 (2022) / ISSN 2181-1415;
11. П.С.Федюкович. "Актуальные проблемы квалификации преступлений в сфере незаконного оборота наркотических средств и психотропных веществ". диссертация. Толяти-2019;
12. Дубовская Е.Н. "Актуальные проблемы преступлений в сфере незаконного оборота наркотических средств и психотропных веществ"-Кросноярск-2022.

Received: 16 March 2025**Accepted:** 5 April 2025**Published:** 15 April 2025*Article / Original Paper***INHERITANCE OBLIGATION IN INHERITANCE LAW****Kuchimova Shakhlo**

Independent Researcher at Tashkent State University of Law

Abstract. This article is dedicated to the issues of testamentary obligations in inheritance law, which are undoubtedly relevant within the framework of the modern development of the inheritance law institution. The right to make decisions regarding one's property and proprietary rights, as well as the attempt to competently reflect all nuances in a will, is an essential component of civil legal capacity. The principle of testamentary freedom is a fundamental element of the current national inheritance law, as it stands on the same level as principles such as "freedom of contract," "right to private property," and "inadmissibility of arbitrary interference in private affairs." A testamentary obligation (legacy) is an obligation stipulated in a will and imposed on an heir in favor of third parties—legatees. A testamentary obligation ensures the fulfillment of property-related duties. By accepting the inheritance, the heir fully assumes the obligations related to the execution of the legacy.

Keywords: inheritance law, testamentary freedom, rights of heirs, testamentary obligation, testamentary disposition.

VORISLIK HUQUQIDA MEROS MAJBURIYATI**Kuchimova Shaxlo**

Toshkent davlat yuridik universiteti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqola vorislik huquqidagi vasiyat majburiyatlari masalalariga bag'ishlangan bo'lib, bu masalalar, shubhasiz, vorislik huquqi institutining zamonaviy rivojlanishi doirasida dolzarb hisoblanadi. O'z mulkiy huquqlari va ashyolari to'g'risida qaror qabul qilish huquqi, ayniqsa, barcha nozik jihatlarni vasiyatnomada savodli aks ettirish urinish – bu fuqarolik huquq layoqatining muhim tarkibiy qismidir. Vasiyat erkinligi prinsipi – amaldagi milliy vorislik huquqining asosiy elementi sanaladi, chunki u "huquqiy zina"ning "shartnoma erkinligi", "xususiy mulk huquqi", "xususiy ishlarga o'zboshimchalik bilan aralashishga yo'l qo'yilmasligi" kabi prinsiplari bilan bir pog'onada turadi. Vasiyat majburiyati (legat) – bu vasiyat hujjatida ko'rsatilgan, merosxo'rga begona fuqarolar – legatariylar manfaatlari yo'lida yuklanadigan majburiyatlardir. Vasiyat majburiyati mulkiy xarakterdagi majburiyatlarning bajarilishini ta'minlaydi. Merosxo'r, merosni qabul qilib, legatni bajarish doirasidagi majburiyatlarni to'liq hajmda o'z zimmasiga oladi.

Kalit so'zlar: vorislik huquqi, vasiyat erkinligi, merosxo'rlar huquqlari, vasiyat majburiyati, vasiyat farmoyishi.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I4Y2025N52>

Kirish. Vorislik instituti – fuqarolik huquqi sohasining muhim tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. Shu sababli, mulkni meros qilib olishning kafolatlangan huquqi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 41-moddasi ikkinchi qismida ham aks ettirilgan. Meros bilan bog'liq ijtimoiy huquqiy munosabatlarni tartibga solish faqatgina qonunchilikning mutlaq vakolatiga kiradi. Fuqarolik huquqining kichik sohasi sifatida meros huquqi O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining (keyingi o'rinlarda – FK) beshinchi bo'limida o'z aksini topgan. Vasiyat erkinligining qonuniy mustahkamlanishi vorislik huquqini bir xil tartibdagi huquqiy hodisalar sifatida ko'rib chiqish va batafsil qiyosiy-huquqiy tadqiqot o'tkazish imkonini beradigan umumiy nazariy asos bo'lib xizmat qiladi. Vasiyat erkinligi o'z mohiyati

bo'yicha shartnoma erkinligiga yaqin, chunki ularning mavjudligi manbasi fuqarolik huquqining dispozitivligidir; biroq shu bilan birga ular o'rtasida farqli jihat ham mavjud bo'lib, bu farqli jihat shundan iboratki, shartnoma taraflar tomonidan erishilgan kelishuv natijasi hisoblanib, ikki mustaqil erkin subyekt manfaatlarining maqbul muvozanatini ta'minlashga qaratilsa, vasiyatnoma esa faqat bir subyekt (vasiyat qiluvchi) tomonidan tuziladi va boshqalar uning mazmuniga ta'sir qila olmaydilar.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Tadqiqot jarayonida milliy va xorijiy manbalar, normativ-huquqiy hujjatlar hamda sud amaliyoti materiallari chuqur o'rganildi. Vasiyat majburiyatlari masalasi fuqarolik huquqi doirasida keng muhokama qilinadigan mavzulardan biri hisoblanadi. Ushbu yo'nalishda turli yillarda qator mahalliy va xorijiy olimlar tomonidan tadqiqot ishlari olib borilgan. Jumladan, O'zbekiston fuqarolik qonunchiligi doirasida vasiyat va meros huquqiga oid ko'plab monografiyalar, ilmiy maqolalar va darsliklar yaratilgan. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining tegishli normalari ushbu sohaning huquqiy asoslarini belgilab beradi.

Xorijiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, rivojlangan huquqiy tizimlarga ega davlatlarda vasiyat majburiyatlarini tartibga solishning o'ziga xos yondashuvlari mavjud. AQSH, Buyuk Britaniya, Germaniya va Fransiya kabi mamlakatlarning huquqiy tajribasi ushbu institutning turli modifikatsiyalariga ega ekanligini ko'rsatadi. Shu jihatdan, mazkur tadqiqotda ushbu mamlakatlar tajribasi ham o'rganilib, milliy qonunchilik bilan taqqoslash amalga oshirildi.

Tadqiqot davomida quyidagi metodologik yondashuvlardan foydalanildi: taqqoslash usuli, tahlil va sintez usuli, tarixiy yondashuv, normativ-huquqiy tahlil, empirik yondashuv.

Muhokama. Vasiyat majburiyati fuqarolik huquqidagi eng murakkab yuridik faktlardan biridir. Ilmiy adabiyotlarda u ko'pincha "legat" deb ataladi. Bu atama lotincha legatum ("vasiyat bo'yicha tayinlash") so'zidan kelib chiqqan. Shunga ko'ra, vasiyat majburiyati foydasiga qilingan shaxs vasiyat majburiyati oluvchi (legatariy) sifatida ishtirok etadi. Vasiyat majburiyati — bu vasiyat qiluvchining bir yoki bir necha merosxo'rlarga bevosita yo'naltirilgan o'ziga xos farmoyishidir. O'z navbatida, merosxo'rlar zimmasiga vasiyat qiluvchi tomonidan nomlangan boshqa shaxslar foydasiga mulkiy xarakterdagi ma'lum narsalarni taqdim etish majburiyati yuklatilgan. Vasiyat majburiyati oluvchi merosxo'rlardan ularga yuklatilgan majburiyatlarni bajarishni talab qilish huquqiga ega.

Fuqaro vafot etgan taqdirda mulk to'g'risida qoldirgan farmoyishi — bu uning vafotidan keyin mol-mulkining huquqiy taqdiri to'g'risidagi irodasini ifodalashi hisoblanadi. Ko'rsatilgan iroda ifodasi uni tuzgan shaxsning hayotlik vaqtida huquq va majburiyatlarni vujudga keltirmaydi va kelajakda huquqiy oqibatlarga qaratilgan [1, 10-12 b].

FKning 1132-moddasi birinchi qismiga ko'ra, vasiyat qiluvchi vasiyat bo'yicha merosxo'rning zimmasiga bir yoki bir necha shaxs (vasiyat majburiyati yuzasidan huquq oluvchilar) foydasiga biron-bir majburiyatni (vasiyat majburiyatini) meros hisobidan bajarishni yuklashga haqli bo'lib, vasiyat majburiyati yuzasidan huquq oluvchilar vasiyat majburiyati bajarilishini talab qilish huquqini oladilar [2]. Vasiyat majburiyati meros qoldiruvchi farmoyishning o'ziga xos variantidir.

Vasiyat majburiyati o'z predmeti bo'yicha xilma-xil bo'lishi mumkin:

– meros massasini tashkil etuvchi mulkni (mulkiy huquqlarni) vasiyat majburiyati oluvchiga mulk, egalik yoki foydalanish uchun topshirish;

- vasiyat majburiyati oluvchi uchun meros massasiga kirmagan mulkni sotib olish va taqdim etish;
- vasiyat majburiyati oluvchi uchun aniq xizmatni amalga oshirish yoki keyingi hisob-kitoblarni ta'minlash;
- boshqa tadbirlar.

E'tibor berish lozimki, vasiyat majburiyati bo'yicha huquq oluvchi (kreditor) va vasiyat majburiyatini bajarayotgan merosxo'r (qarzdor) o'rtasidagi o'zaro munosabatlar FKning majburiyatlar haqidagi normalari bilan tartibga solinadi. Bu postulatdan istisno holatlar vasiyat haqidagi qoidalarda va vasiyat majburiyatining o'zida mavjud bo'lishi mumkin [3].

Vasiyat majburiyatining mumkin bo'lgan predmeti sifatida quyidagilar tan olinadi:

- a) vasiyat majburiyati oluvchiga meros qiymatidan sotib olingan narsani mulk sifatida taqdim etish yoki uni boshqa ashyoviy huquq asosida egalik qilish yoki foydalanish uchun taqdim etish;
- b) vasiyat majburiyati oluvchiga meros tarkibiga kiruvchi narsani ashyoviy huquq asosida egalik qilish yoki majburiyat huquqi asosida egalik qilish va (yoki) foydalanish uchun taqdim etish;
- v) vasiyat majburiyati oluvchi uchun ma'lum ishni bajarish yoki unga ma'lum xizmatni ko'rsatish;
- g) vasiyat majburiyati oluvchi foydasiga davriy to'lovlarni amalga oshirish;
- d) mulkiy xarakterdagi boshqa harakatni amalga oshirish [4, s. 7-8.].

Legat predmeti legatariyga ashyoni topshirish bo'lishi mumkin. Masalan, meros mulkidan kolleksiya tangalarini muayyan muzeyga bepul foydalanish uchun berish. Legatariyga mulkiy huquqni topshirish, masalan, biron-bir ko'chmas mulkni sotish shartnomasi bo'yicha talabdan voz kechish. Uning uchun shartlangan ishni bajarish yoki unga muayyan xizmatni ko'rsatish, yoki legatariy foydasiga davriy to'lovlarni amalga oshirish, masalan, nabiraga institutda o'qishni tugatguncha har oylik ta'minot to'lash. Ta'kidlash joizki, kishi umrining muddatini oldindan belgilab bo'lmasligi sababli, davriy to'lovlar summasi meros qilib olinayotgan mulk qiymatidan oshib ketishi mumkin. Masalan, shaxs mulkini oqil odamga vasiyat qilishi mumkin, vasiyat majburiyati bo'yicha huquq oluvchi sifatida esa unga yaqin bo'lsa-da, tajribasiz yoki isrofgar odamni ko'rsatishi mumkin. Ko'rsatilgan asoslar mavjud bo'lganda, merosxo'r vasiyat majburiyati bo'yicha huquq oluvchiga boshqa vasiyat majburiyati oluvchini tayinlash sharti bilan vasiyat majburiyatini bajarishi lozim [5, s. 273–276.]. Merosxo'r faqatgina merosni qabul qilgan taqdirdagina vasiyat majburiyatini bajarishga majbur. Bu farmoyish — bir tomonlama bitim bo'lib, uning asosiy maqsadi merosxo'rlar oldida aniq majburiyatlarni belgilashdir. Bunda merosxo'rlarni merosga kirishish huquqidan mahrum qilish haqida gap ketmayapti.

Legat faqatgina vasiyatnomada belgilanadi, va uni tuzish shakli amaldagi qonunchilik talablariga javob berishi kerak. Shubhasiz, ko'rsatmalarni bajarmaslik bitimning o'zini haqiqiy emasligiga va, shunga ko'ra, uning haqiqiy emasligi oqibatlarini qo'llashga olib keladi. Legat bilan vasiyatnoma albatta yozma tuziladi, og'zaki shakl – yuridik oqibatlar uchun asos emas. Bundan tashqari, ushbu hujjatning haqiqiyligi uchun zaruriy shart uning notarial tasdiqlanishidir.

Faqatgina merosxo'rlar meros huquqiga kirgandan keyingina, legatariyda vasiyat majburiyatini olish huquqi paydo bo'ladi. Merosni qabul qilmagan merosxo'r vasiyat qiluvchi belgilagan legatni amalga oshirishga majbur emas.

Legatariyga biron-bir narsani egalik qilish huquqini berish unga bu narsa bilan tasarruf qilish imkoniyatini nazarda tutmaydi. Mulk bilan faqat mulk huquqi o'tgan taqdirda tasarruf qilish mumkin, bu esa bevosita vasiyatnomada nazarda tutilgan.

Ta'kidlash kerakki, legatni amalga oshirishda shartlangan qoidalar amal qiladi. Shuningdek, quyidagi holat ham mumkin: bir vasiyatnomada merosxo'r ko'rsatilgan, boshqasida esa vasiyat majburiyatini bajarish xuddi shu merosxo'rga yuklatilgan.

Legat nafaqat faqat vasiyat bo'yicha merosxo'rlarga, balki qonun bo'yicha merosxo'rlarga ham yuklatilishi mumkin. Ommaviy-huquqiy tuzilmalar faqat legat ularga egasiz mulk sifatida o'tgan majburiyat bo'lgan holda yoki ular vasiyatnomada ko'rsatilgan merosxo'rlar bo'lgan holda legatni ijrochilari bo'ladilar. Vasiyat majburiyati foydasiga amalga oshiriladigan shaxslar doirasi deyarli cheklanmagan. Yuridik shaxslarga kelsak, vasiyat majburiyatini bajarishni faqat meros ochilgan kunda ro'yxatdan o'tgan (FKning 1118-moddasi ikkinchi qismi) va legatni bajarish haqidagi talablar taqdim etilgan kunda mavjud bo'lgan shaxslar talab qilishlari mumkin.

E'tiborga olish kerakki, vasiyat majburiyati bo'yicha merosxo'rning majburiyati faqat mulkiy xarakterga ega bo'lishi kerak (FKning 1132-moddasi uchinchi qismi), va bu majburiyat bevosita meros mulki hisobidan bajariladi.

Merosxo'r va legatariy bir shaxsda mos kelishi mumkin. Masalan, merosxo'rlardan biri boshqasi foydasiga aniq harakatlarni bajarishi kerak, xususan, qandaydir xizmat ko'rsatishi kerak: merosxo'rga legatariy haftada ikki kun foydalanish huquqi bilan cheklangan avtomobil vasiyat qilingan. Transport vositasi begonalashtirilgan holda, yangi egaga bu mulkiy majburiyatni bajarishni davom ettirish yuklatiladi va xuddi shu qoida boshqa turdagi mulk va allaqachon nomlangan vasiyat majburiyati turlariga nisbatan ham qo'llaniladi. Biroq, qonun merosxo'rlarni legat bilan cheklangan mulkni begonalashtirish bo'yicha harakatlarni amalga oshirishda, yangi egalarni bu haqda xabardor qilishga majbur qiladi. Bunday harakatlarning huquqiy oqibatlari, majburiyatli merosxo'rni legatni bajarishdan ozod qilishdir, bir vasiyat majburiyati oluvchiga boshqasi tayinlangan hollar bundan mustasno. Masalan, vasiyatnomada asosiy legatariy mulkiy huquqdan voz kechgan taqdirda, uni amalga oshirish imkoniyatidan vasiyatnomada ko'rsatilgan boshqa shaxs foydalanishi mumkinligi haqidagi qoida mavjud. Agar vasiyatnomada boshqacha nazarda tutilmagan bo'lsa, bu huquq sud tartibida amalga oshiriladi. Agar legatariy legatni olmasdan vafot etsa, u legatariyning merosxo'rlariga o'tadi.

Sud ishini ko'rib chiqaylik. Fuqarolik ishlari bo'yicha sud tomonidan vasiyatnomaning 2-bandiga ko'ra, Ziyayev V.N. ko'rsatilgan kvartirani sotgan taqdirda, unga kvartira qiymatining 3/4 hissasini sotish kunidagi bozor bahosi bo'yicha bolalariga (har biriga teng ulushlarda) to'lash majburiyati yuklatilgan. Bu holatlar notarius tomonidan tasdiqlangan vasiyatnoma bilan tasdiqlanadi.

FKning 1132-moddasiga ko'ra, vasiyat majburiyati vasiyatnomada belgilangan bo'lishi kerak. Vasiyat majburiyati predmeti meros tarkibiga kiruvchi narsani vasiyat majburiyati oluvchiga mulk sifatida, boshqa ashyoviy huquq asosida egalik qilish yoki foydalanish uchun topshirish, meros tarkibiga kiruvchi mulkiy huquqni vasiyat majburiyati oluvchiga topshirish, vasiyat majburiyati oluvchi uchun boshqa mulkni sotib olish va unga topshirish, uning uchun ma'lum ishni bajarish yoki unga ma'lum xizmatni ko'rsatish yoxud vasiyat majburiyati oluvchi foydasiga davriy to'lovlarni amalga oshirish va shu kabilar bo'lishi mumkin.

Shunday qilib, Z. (vasiyat qiluvchi), kvartira mulkdori sifatida, Ziyayev V. N. (merosxo'r) zimmasiga kvartira sotilgan taqdirda, uning bolalariga (vasiyat majburiyati oluvchilarga) kvartira qiymatining $\frac{3}{4}$ qismini sotish kunidagi bozor bahosi bo'yicha har biriga teng ulushlarda to'lash majburiyatini yuklashga haqli edi. Ushbu vasiyat farmoyishi qonunga zid emas, shuning uchun sud vasiyatnomaning bu qismini haqiqiy emas deb topish uchun asoslar aniqlamadi.

Da'vogar V. N. Ziyayevning ushbu vasiyat farmoyishi bilan uning mulkdor sifatidagi huquqlari buzilayotgani haqidagi vajlari sud tomonidan e'tiborga olinishi mumkin emas, chunki vasiyat farmoyishi vasiyat qiluvchi Z., kvartira mulkdori tomonidan berilgan, va u o'z mulkini o'z xohishiga ko'ra tasarruf qilishga haqli, uning irodasi qonun talablariga mos keladi, merosxo'r bo'lgan Ziyayev V.N. esa merosni bunday shartlar bilan qabul qilish yoki uni qabul qilishdan voz kechish huquqiga ega.

Ish materiallaridan ko'rinib turibdiki, Ziyayev V.N. merosni qabul qilgan, ko'rsatilgan kvartiraga mulk huquqini ro'yxatdan o'tkazgan va kvartirani sotgan taqdirda, u vasiyat farmoyishini bajarishga majbur edi. Yuqoridagilarni hisobga olib, sud Z. tomonidan tuzilgan vasiyatnomaning 2-bandini haqiqiy emas deb topish haqidagi V.N. Ziyayevning talablari qanoatlantirilmasligi kerak deb hisoblaydi.

FKning 1132-moddasiga qaytaylik, unda vasiyat majburiyati predmetini tashkil etuvchi majburiyatlar ro'yxati ko'rsatilgan. Biroq, bu ro'yxat to'liq emas. Masalan, vasiyat qiluvchi merosxo'rni umrbod yoki ma'lum muddatga vasiyat majburiyati oluvchilarni ta'minlashga majbur qilish huquqiga ega, garchi bu ro'yxatda ko'rsatilmagan bo'lsa ham. Huquqni qo'llash amaliyotida so'nggi paytlarda predmeti merosxo'r bo'lmagan shaxs zimmasiga vasiyat qiluvchining vafoti bilan bog'liq dafn marosimi xizmatlarini tashkil etish majburiyatini yuklashdan iborat bo'lgan legatni belgilash hollari tez-tez uchramoqda. Garchi FKda belgilangan legat predmetlari ro'yxatiga bunday turdagi majburiyatlar kiritilmagan bo'lsa-da, ular qonunchilik talablariga zid emas, demak, ular ruxsat etilgan.

Natijalar. Yuqorida ko'rsatilgan moddaga ko'ra, legat tartibida meros tarkibiga kiruvchi turar joy yoki uning ma'lum qismidan foydalanish huquqini taqdim etish imkoniyati mavjud. FKning 1132-moddasi yettinchi qismiga ko'ra "vasiyat qiluvchi meros sifatida uy-joy, kvartira yoki boshqa turar joyni oladigan merosxo'r zimmasiga turar joyni yoki uning bir qismini boshqa shaxsga umrbod foydalanish uchun berib qo'yish majburiyatini yuklashga haqli. Turar joyga bo'lgan mulk huquqi keyinchalik boshqa shaxsga o'tganida ham umrbod foydalanish huquqi o'z kuchida qoladi". Legatning bu turi ancha keng tarqalgan, chunki vasiyat majburiyati bilan yuklash eng ommabop predmeti legatariyga turar joy yoki uning alohida qismidan foydalanish huquqining o'tishidir.

Legat asosida turar joydan foydalanish huquqining ba'zi xususiyatlarini aniqlaymiz:

- foydalanish vasiyat majburiyati oluvchining butun hayot davri uchun ham, aniq muddatga ham, bu uy-joy egasining o'zgarishidan qat'i nazar belgilanadi;

- Uy-joy kodeksiga muvofiq, legatariy legat amal qilish davrida yuzaga keladigan uy-joydan foydalanish bilan bog'liq majburiyatlar bo'yicha uy-joyning qonuniy egasi bilan solidar javobgarlikka ega;

- legatariy o'z huquqini davlat ro'yxatidan o'tkazishni talab qilish huquqiga ega. Ta'kidlash joizki, legatariyning mulkdan foydalanish huquqlarini ro'yxatdan o'tkazishning tegishli mexanizmi yo'qligi tufayli ko'pincha ko'p savollar paydo bo'ladi.

Misol keltiramiz. Meros qoldiruvchi o'zining voyaga yetmagan o'g'liga uch xonali kvartirani vasiyat qildi va shu bilan birga vasiyatda legat belgiladi, uning predmeti meros qoldiruvchining rafiqasiga ushbu kvartiradan umrbod foydalanish huquqini berish edi. Legatni tegishli ravishda bajarish ham bolani, ham vasiyat qiluvchining rafiqasini uy-joy bilan ta'minlaydi, bunda keyingisining vafotidan so'ng vaziyatning salbiy rivojlanish imkoniyati istisno qilinadi.

Amaliyotda ko'pincha belgilangan legat oluvchida vujudga kelgan legatni bajarish talabi huquqining amal qilish muddati masalasi ko'tariladi. FKning 1132-moddasi mazmunidan kelib chiqib, belgilangan legat oluvchida talab qilish huquqi meros qoldiruvchining vafotidan keyin uch yil ichida ham, bu muddat o'tganidan keyin ham vujudga kelishi mumkin. Shunday qilib, belgilangan legat oluvchi ham legatni bajarish to'g'risidagi talabni qo'yish uchun uch yillik muddatga ega, uning hisoblanishi bu huquq unda vujudga kelgan kundan boshlanadi.

Agar vasiyat legatining predmeti legat oluvchiga meros qoldiruvchining qandaydir kreditorlari oldidagi majburiyatlarining o'tishi bo'lsa, vasiyat legatini bajarish meros hisobidan amalga oshiriladi. Legat oluvchi vasiyat qiluvchining qarzlari bo'yicha hech qanday javobgarlikni zimmasiga olmaydi, bu bilan u merosxo'rdan tubdan farq qiladi, chunki keyingisiga meros qoldiruvchining huquqlari bilan birga barcha majburiyatlari ham o'tadi.

Legat oluvchining legatni olishdan voz kechish asoslarini ko'rib chiqamiz. FKning 1147-moddasi bilan kafolatlangan, bu norma legat oluvchiga nisbatan majburiy choralarni qo'llashning mumkin emasligini va uning o'z subyektiv huquqini erkin tasarruf etishini ta'minlaydi.

Boshqa fuqarolar foydasiga yoki qonunchilik taqiqi sharti bilan qilingan vasiyat legatlari manfaatdor shaxslarning talabiga binoan sud tomonidan haqiqiy emas deb topilishi mumkin. Legat oluvchi vasiyat legatini qabul qilishdan voz kechgan taqdirda, barcha merosxo'rlarning uni bajarish majburiyati to'liq tugatiladi. Meros qoldiruvchi o'z vasiyatida legatni bajarish foydasiga amalga oshiriladigan boshqa legat oluvchini tayinlagan hollar bundan mustasno bo'lishi mumkin.

Albatta, legatni amalga oshirishda ko'pincha muammolar vujudga keladi. Vasiyat qiluvchi vafot etganidan keyin, agar vasiyatda legat bo'lsa, legat oluvchi notariusdan tegishli huquq belgilovchi hujjatlarni qabul qiladi, ular bevosita vasiyat matnida belgilangan moddiy yoki nomoddiy ne'matlarga bo'lgan huquqini tasdiqlaydi. Bunday huquq belgilovchi hujjat legatariyning huquqlari to'g'risidagi guvohnoma bo'lishi mumkin. Garchi amaliyotda ko'pgina legat oluvchilar notariusning bunday hujjatni berishdan bosh tortishi muammosiga duch keladilar. Notariuslar o'z harakatlarini meros huquqi to'g'risidagi guvohnomada tegishli ma'lumotning mavjudligi bilan asoslaydilar. Bunday holat ko'pincha legat oluvchi uchun o'z huquqini amalga oshirishda to'siq bo'lib xizmat qiladi, chunki uning foydalanilishi to'liq merosxo'rga va u meros huquqini qabul qiladimi yoki yo'qmi, shunga bog'liq bo'ladi [6, s. 32–41.].

Bunday yuk (og'irlik) to'g'risida, ya'ni uni bajarmaslik yoki tegishli ravishda bajarmaslik bo'yicha nizoli vaziyat vujudga kelganda, legat oluvchi o'z huquqlarini sudda himoya qilishi mumkin. Legat oluvchi merosxo'rlardan u ko'rgan zararlarni qoplashni talab qilishga haqli. E'tibor bering, da'vo talablari miqdori meros qiymatiga bog'liq emas. Da'vo arizasi bilan murojaat qilish mumkin bo'lgan da'vo muddati uch yilni tashkil qiladi.

Amaldagi fuqarolik qonunchiligida vindikatsiyaviy (ashyoviy) vasiyat legati institutining mavjudligi va amaliyotda qo'llanilish imkoniyatini tan olish lozim. Bizning fikrimizcha, FKning 1132-moddasi yettinchi qismida nazarda tutilgan huquqiy konstruktsiya ashyoviy vasiyat legati deb atalish uchun barcha asoslarga ega. FKning 1132-moddasi yettinchi qismiga muvofiq, vasiyat legati bo'yicha taqdim etiladigan turar joy binosidan foydalanish huquqiga nisbatan maxsus ravishda kuzatib borish (ergashib yurish) xususiyati belgilangan, bu esa ashyoviy huquqlarning asosiy belgilaridan biri deb tan olinadi.

Legatni belgilashda meros qoldiruvchi tomonidan keyinchalik legatar huquqiy munosabatlarida ishtirok etuvchi shaxslarni individuallashtirish zarurligi muhim ahamiyat kasb etadi. Bu ham bevosita legat oluvchilarga, ham vasiyat legatini ijro etishga majbur bo'lgan merosxo'rlarga nisbatan dolzarbdir [7, s. 411-416.].

Amaldagi fuqarolik qonunchiligida vasiyat legatining asosiy modeli damnasion (majburiyat) vasiyat legatidir. Shunga ko'ra, legat oluvchining huquqlari buzilgan taqdirda, u o'z huquqlarini majburiyat-huquqiy da'volar yordamida himoya qilishi mumkin (birinchi navbatda, FKning 324-331-moddalaridan foydalanib).

Xulosa. Amaldagi normativ-huquqiy hujjatlar bizga legatariyning o'z huquqini rasmiylashtirishdagi harakatlari, notariuslarning harakatlari, legatariy huquqini tasdiqlovchi qanday hujjatlarni unga berish kerakligi haqida ma'lumot bermaydi. Bizning fikrimizcha, notariuslarning meros ochilganidan so'ng legatariyni meros ochilganligi, legat mazmuni haqida yozma ravishda xabardor qilish majburiyati, shuningdek, legat oluvchini legat yuklatilgan merosxo'r tomonidan merosning qabul qilinganligi to'g'risida xabardor qilish majburiyatini nazarda tutish zaruriyati mavjud. Legat oluvchiga legat asosida turar joy binolaridan bepul foydalanish to'g'risidagi guvohnomani yoki legat oluvchi tomonidan vasiyat legati predmetini bevosita mulk sifatida qabul qilinganligini tasdiqlovchi hujjatni berish lozim [8, s. 549–554.].

Qonunchilikda vasiyat legati huquqidan voz kechish to'g'risidagi arizani notarial tasdiqlash majburiyiligi, shuningdek, notariuslarning ushbu ariza nusxasini legat yuklatilgan merosxo'rga topshirish majburiyatini belgilash kerak, deb hisoblaymiz.

Shunday qilib, legat instituti hozirgi vaqtda hali yetarlicha tartibga solinmagan, binobarin, javoblarini topish lozim bo'lgan ko'plab savollar mavjud.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Борисова Л.В. Гражданско-правовое регулирование вещных прав: новеллы проекта Федерального закона о внесении изменений в Гражданский кодекс Российской Федерации / Л.В. Борисова // Гражданское право. 2017. – № 5. – С. 10-12.
2. Каковы риски при покупке квартиры, полученной продавцом в наследство? / Электронный журнал «Закониус» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://zakoni.ru/nasledovanie/kakovy-riski-pri-pokupke-kvartiry-poluchennoj-prodavtsom-vnasledstvo>
3. Гришаев С.П. Новое в законодательстве о доверительном управлении наследственным имуществом / С.П. Гришаев // Правовой Сервер КонсультантПлюс, www.consultant.ru [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=CJI&n=114251#05527769782665017/>
4. Курчина А.С. Завещательный отказ в гражданском праве: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М.: 2012. – С. 7-8.
5. Ахмадуллина Е. И. Подназначение наследника как особый вид завещательного распоряжения // Студенческая наука XXI века. 2016. № 1–2 (8). С. 273–276.

6. Кирилловых А. А. Завещательный отказ (легат): проблемные вопросы // Нотариус. 2011. № 3. С. 32–41.
7. Кобчикова Е.В., Макаров Т.Г. Правовые проблемы реализации завещательного отказа // Вестник Омской юридической академии. 2018. Том 15, – № 4. – С. 411-416.
8. Петровичева Е. А. Правовые проблемы завещательного отказа в современном наследственном праве // Аллея науки : науч.-практ. электрон. журн. 2017. № 8. С. 549–554.

Received: 16 March 2025

Accepted: 5 April 2025

Published: 15 April 2025

Article / Original Paper

CRIMINOLOGICAL CHARACTERISTICS OF DOMESTIC VIOLENCE CRIMES AND PREVENTION OF WOMEN'S VICTIMIZATION: THE FERGANA EXPERIENCE

Orinova Dilshoda Adhamovna

Deputy Head of the Crime Prevention Department,
Public Safety Service, Internal Affairs Department of Fergana Region

Abstract. This article provides a criminological characterization of domestic violence crimes, explores the national and international legal foundations for combating domestic violence, analyzes the causes and specific features of such crimes, and compares male-perpetrated domestic violence with other crimes involving bodily injuries. Based on the findings, conclusions are presented, and statistical data on preventive measures implemented in Fergana region are highlighted.

Keywords: violence, male (female) abuser, victim of violence, domestic (household) violence, domestic violence, protection order, criminological characteristics, criminal center, neighborhood control, psychological diagnosis, correction program.

OILAVIY ZO'RAVONLIK JINOYATINING KRIMINOLOGIK TAVSIFI HAMDA USHBU TURDAGI JINOYATLARDAGI AYOLLAR JABRLANISHINI OLDINI OLISH BO'YICHA FARG'ONA TAJRIBASI

O'rinova Dilshoda Adhamovna

Farg'ona viloyati IIB Jamoat xavfsizligi xizmati
Huquqbuzarliklar profilaktikasi boshqarmasi boshlig'i o'rinbosari

Annotatsiya. Ushbu maqolada oilaviy zo'ravonlik jinoyatining kriminologik tavsifi, oilaviy zo'ravonlikka qarshi kurashishga oid milliy va xalqaro-huquqiy asoslari, oilaviy zo'ravonlikning sodir etilishi sabablari, o'ziga xos xususiyatlari, erkaklar sodir etgan oilaviy zo'ravonlikning boshqa tan jarohati bilan bog'liq jinoyatlardan farqlari qiyosiy tahlil qilingan va olingan natijalarga tayangan holda xulosalar taqdim qilingan, shuningdek hozirda Farg'ona viloyati misolida ushbu turdagi jinoyatlarning oldini olish borasida hamkorlikda amalga oshirilayotgan ishlar statistik ko'rsatkichlar bilan yoritilgan.

Kalit so'zlar: zo'ravonlik, erkak (ayol) zo'ravon, zo'ravonlik jabrlanuvchisi, oilaviy (maishiy) zo'ravonlik, oilaviy zo'ravonlik, himoya orderi, kriminologik xususiyatlari, kriminal markaz, qo'shni nazorati, psixologik tashxis, tuzatish dasturi.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I4Y2025N53>

Bugungi kunda dunyo hamjamiyatida oilaning barqarorligini ta'minlash har bir mamlakat genofondini rivojlantirishning asosiy omili sanaladi. Oiladagi muhit ko'p jihatdan unda tug'ilib, voyaga yetgan potensial "kelajak egalari"ni tayyorlashga zamin hozirlaydi. Biroq, oila instituti obyektiv va subyektiv omillar tufayli oxirgi yillarda biroz tanazzulga yuz tutmoqda.

BMTning 1989-yil 20-noyabrdagi Bola huquqlari to'g'risidagi konvensiyasiga muvofiq "bolalarga nisbatan amalga oshiriladigan har qanday harakat (harakatsizlik) birinchi navbatda, uning manfaatlarini himoya qilishga qaratilmog'i lozim"ligi alohida qayd etilgan [1]. BMT

ma'lumotlariga ko'ra, oila doirasida jinoyatlar sodir etilishining asosiy sabablardan biri mazkur muhitda, ya'ni oilada, qarindoshlar toifasiga kiruvchi shaxslarning o'zaro nazorat qilinishi yetarlicha emasligi, oilalar va uning a'zolari ijtimoiy-iqtisodiy huquqlari va qonuniy manfaatlari lozim darajada muhofaza qilinmayotganligi, oilada zo'ravonlik bilan bog'liq jinoyatlar sodir etilganda jinoyatchi shaxsiga oid ma'lumotlar latentligi darajasining yuqoriligi [1] ushbu mavzuni atroflicha o'rganib, tizimli tadbirlar belgilash dolzarbligini ko'rsatadi.

Mamlakatimizda oila institutining ko'p asrlik tarixga egaligi, uning jamiyatning asosiy bo'g'ini hamda jamiyat va davlat muhofazasida bo'lish huquqiga ega ekanligidan kelib chiqib, O'zbekiston Respublikasida oiladagi zo'ravonliklarning oldini olishda jinoyat-huquqiy vositalarni qo'llash samaradorligini oshirish, oiladagi zo'ravonlikning profilaktikasida fuqarolik, ijtimoiy-iqtisodiy hamda mulkiy huquqlarni ta'minlash borasidagi muammolarni aniqlash hamda ularni bartaraf etishning nazariy va amaliy asoslarini ishlab chiqish naqadar dolzarb vazifa ekanligi ayon bo'ladi.

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlarning tub mohiyatida inson va uning manfaatlari ustuvor vazifa hisoblanadi. Ko'zlangan maqsadga erishishda hayotimizning ajralmas qismi bo'lgan oilaning o'rne beqiyosdir.

Jamiyatda har qanday illatga qarshi kurashishni oiladan boshlasakka uni ildizi bilan quritish mumkin. Zero, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 76-moddasida: "Oila jamiyatning asosiy bo'g'inidir hamda u jamiyat va davlat muhofazasidadir" [6] deb belgilab qo'yilgan. Shuningdek, 26-modda: "Insonning sha'ni va qadr-qimmatini daxlsizdir. Hech narsa ularni kamsitish uchun asos bo'lishi mumkin emas. Hech kim qiynoqqa solinishi, zo'ravonlikka, boshqa shafqatsiz, g'ayriinsoniy yoki inson qadr-qimmatini kamsituvchi muomalaga yoxud jazoga duchor etilishi mumkin emas" [6].

Mamlakatimizda xotin-qizlarni tazyiq va zo'ravonlikdan himoya qilish borasida o'tgan 5 yil davomida 5 ta Qonun, 1 ta PQ, 2 ta Vazirlar Mahkamasi qarori hamda 1 ta IIV buyrug'i qabul qilindi: Jumladan 2019-yil 2-sentyabr – "Xotin-qizlarni tazyiq va zo'ravonlikdan himoya qilish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi 561-sonli Qonuni.

2020-yil 4-yanvar – Vazirlar Mahkamasining "Xotin-qizlarni tazyiq va zo'ravonlikdan himoya qilish tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 3-sonli Qarori.

2020-yil 3-fevral – IIVning "Ichki ishlar organlari tomonidan tazyiq va zo'ravonlikdan jabrlangan xotin-qizlarga beriladigan himoya orderlarini qayd etish hamda axborot almashish bo'yicha ish yuritish to'g'risidagi yo'riqnoma"ni tasdiqlash haqidagi 51-sonli Buyrug'i.

2020-yil 5-oktyabr – "O'zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida"gi 640-sonli Qonun.

2023-yil 11-aprel – "Xotin-qizlar va bolalar huquqlari, erkinliklari hamda qonuniy manfaatlari ishonchli himoya qilish tizimini yanada takomillashtirish munosabati bilan O'zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida"gi 829-sonli Qonun.

2024-yil 1-fevral – "O'zbekiston Respublikasi Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksning 248-moddasiga qo'shimchalar kiritish haqida"gi 902-sonli Qonun.

2024-yil 10-may – PQ-175, Tazyiq va zo'ravonlikdan jabrlangan shaxslarga ijtimoiy xizmatlar ko'rsatishni takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida.

2024-yil 25-iyun – "Tazyiq va zo'ravonlikka uchragan xotin-qizlar va ularning voyaga yetmagan farzandlariga ijtimoiy xizmat ko'rsatishning ma'muriy reglamenti" tasdiqlandi.

2024-yil 21-oktyabr – “Oilaviy (maishiy) zo‘ravonlikdan himoya qilish choralari kuchaytirilishi munosabati bilan O‘zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga o‘zgartirishlar va qo‘shimchalar kiritish to‘g‘risida”gi 978-sonli Qonun.

Ushbu qonun va qarorlar oilaviy zo‘ravonlikka qarshi kurashishda hamda jabrlanuvchilarning huquqlarini himoya qilishda muhim huquqiy asos bo‘lib xizmat qilmoqda.

Endi esa ayrim tayanch tushunchalarga to‘xtalib o‘tsak.

Oilaviy zo‘ravonlik – shaxs (er, xotin yoki farzandlar yoxud oilaning boshqa a‘zolari)ning xohish-irodasiga qarshi qasddan muayyan harakatni amalga oshirishni ifodalovchi qonunga zid jismoniy, ruhiy yoki jinsiy xususiyatdagi majburlashdan iborat harakat.

Zo‘ravonlik – xotin-qizlarga nisbatan jismoniy, ruhiy, jinsiy yoki iqtisodiy ta‘sir o‘tkazish yoki bunday ta‘sir o‘tkazish choralarini qo‘llash bilan tahdid qilish orqali ularning hayoti, sog‘lig‘i, jinsiy daxlsizligi, sha‘ni, qadr-qimmatini va qonun bilan himoya qilinadigan boshqa huquqlari hamda erkinliklariga tajovuz qiladigan g‘ayrihuquqiy harakat (harakatsizlik).

Zo‘ravonlikdan jabrlanuvchi – o‘ziga nisbatan tazyiq va zo‘ravonlik sodir etilishi tahdidi ostida bo‘lgan yoki tazyiq va zo‘ravonlik natijasida jabrlangan ayol yoki erkak jinsidagi shaxs.

Himoya orderi – tazyiq va zo‘ravonlikdan jabrlanuvchiga davlat himoyasini taqdim etuvchi, xotin-qizlarga tazyiq o‘tkazayotgan yoki ularga nisbatan zo‘ravonlik sodir etgan shaxsga yoxud bir guruh shaxslarga nisbatan ushbu qonunda belgilangan ta‘sir ko‘rsatish choralari qo‘llanilishiga sabab bo‘ladigan hujjat.

Tuzatish dasturi – shaxsning zo‘ravonlikka moyil xulq-atvorini o‘zgartirishga, unga ruhiy va ijtimoiy yordam ko‘rsatishga hamda ijtimoiy hayotga moslashtirishga qaratilgan tarbiyaviy ahamiyatga ega bo‘lgan tadbirlar majmuasi.

Tuzatish dasturidan o‘tuvchi shaxs – xotin-qizlarga nisbatan jismoniy, ruhiy, jinsiy yoki iqtisodiy zo‘ravonlikni sodir etgan hamda zo‘ravonlik sodir etishga moyil bo‘lgan shaxs.

59²-modda. Oilaviy (maishiy) zo‘ravonlik [4]

Xotiniga (eriga), sobiq xotiniga (sobiq eriga), bir ro‘zg‘or asosida birgalikda yashayotgan shaxsga yoki umumiy farzandga ega bo‘lgan shaxsga nisbatan sodir etilgan mulk, ta‘lim olish, sog‘liqni saqlash va (yoki) mehnatga oid huquqni amalga oshirishga to‘sqinlik qilish, mulkiga va shaxsiy ashyolariga qasddan shikast yetkazish, xuddi shuningdek ushbu shaxslar sog‘lig‘ining yomonlashuviga olib kelgan tarzda ularning sha‘ni va qadr-qimmatini tahqirlash, ularni qo‘rqitish, yaqin qarindoshlaridan ajratib qo‘yish, basharti jinoyat alomatlari, shuningdek ushbu kodeksda nazarda tutilgan boshqa huquqbuzarliklar alomatlari mavjud bo‘lmasa, bazaviy hisoblash miqdorining o‘n baravaridan yigirma baravarigacha miqdorda jarima solishga yoki o‘n sutkagacha muddatga ma‘muriy qamoqqa olishga sabab bo‘ladi.

Xotinini (erini), sobiq xotinini (sobiq erini), bir ro‘zg‘or asosida birgalikda yashayotgan shaxsni yoki umumiy farzandga ega bo‘lgan shaxsni do‘pposlash, ushbu shaxslarga sog‘liqning qisqa muddatga yomonlashuviga yoki mehnat qobiliyatining uncha uzoq bo‘lmagan muddatga yo‘qolishiga olib kelmagan qasddan badaniga yengil shikast yetkazish, -

bazaviy hisoblash miqdorining o‘n baravaridan yigirma baravarigacha miqdorda jarima solishga yoki o‘n besh sutkagacha muddatga ma‘muriy qamoqqa olishga sabab bo‘ladi.

2024-yilning 11 oyi davomida oilaviy zo‘ravonlik sodir etgan 2 734 nafar shaxslarga nisbatan MJtKning 59²-moddasi bo‘yicha ma‘muriy bayonnomalar rasmiylashtirilgan.

126¹-modda. Oilaviy (maishiy) zo‘ravonlik [5]

Ya'ni, Xotiniga (eriga), sobiq xotiniga (sobiq eriga), bir ro'zg'or asosida birgalikda yashayotgan shaxsga yoki umumiy farzandga ega bo'lgan shaxsga nisbatan sodir etilgan mulk, ta'lim olish, sog'liqni saqlash va (yoki) mehnatga oid huquqini amalga oshirishga to'sqinlik qilish, mol-mulkiga va shaxsiy ashyolariga qasddan shikast yetkazish, xuddi shuningdek ushbu shaxslar sog'lig'ining yomonlashuviga olib kelgan tarzda ularning sha'ni va qadr-qimmatini tahqirlash, ularni qo'rqitish, yaqin qarindoshlaridan ajratib qo'yish, shunday harakatlar uchun ma'muriy jazo qo'llanilganidan keyin sodir etilgan bo'lsa, shuningdek basharti boshqa jinoyat alomatlari mavjud bo'lmasligi.

Sodir etilgan tan jarohati bilan bog'liq jinoyatlarning 27 foizi (420 ta) yoki har 4 tasidan bittasi oila-turmush doirasida sodir etilgan.

Oila-turmush doirasida:

- 189 ta maishiy (oilaviy) zo'ravonlik (JK 126¹-modda),
- 10 ta qotillik (JK 97-modda),
- 25 ta qasddan badaniga og'ir shikast yetkazish (JK 104-modda),
- 86 ta qasddan badaniga o'rta darajadagi shikast yetkazish (JK 105-modda),
- 110 ta qasddan badaniga yengil shikast yetkazish (JK 109-modda) jinoyatlari sodir etilgan.

Hududlar kesimida tahlil qilinganda eng ko'p oila-turmush doirasidagi jinoyatlar Farg'ona (64 ta), Qo'qon (42 ta), Marg'ilon (29 ta) shaharlari va Oltiariq (40 ta) tumani hissasiga to'g'ri keladi.

Oila-turmush munosabatlari doirasida sodir etilgan jinoyatlarning 6 tasi mol-mulk talashish oqibatida, 321 tasi murossasiz kelishmovchilik oqibatida va 93 tasi boshqa sabablarga ko'ra sodir etilgan.

Oila-turmush munosabatlari doirasida sodir etilgan jinoyatlarning 194 tasi eri tomonidan xotiniga, 2 tasi xotini tomonidan eriga, 23 tasi akasi yoki ukasiga va 201 tasi boshqa qarindoshiga nisbatan sodir etilgan jinoyatlarni tashkil etadi.

Mazkur jinoyatlarning 374 tasi xonadonlarda, 1 tasi yotoqxonada, 11 tasi jamoat joyida va 34 tasi boshqa joylarda sodir etilgan.

Oilaviy zo'ravonlik jinoyatining kriminologik tavsifi o'ziga xos ravishda murakkabdir. Zo'ravonlikning kriminologik tavsifi, sababi, shart-sharoitlari, tabiati, ijtimoiyligi va belgilariga oid kriminologik adabiyotlarda turlicha tushunchalar berilgan.

Bir qator ilmiy va huquqiy adabiyotlarni tahlil etish hamda umumlashtirish shuni ko'rsatmoqdaki, fandagi "zo'rlik" va "zo'ravonlik" tushunchalari bo'yicha yagona ta'rif hali ham mavjud emas.

Biroq, bir qator kriminolog olimlar o'z ta'riflarini berib o'tganlar. Zo'rlik – bu jabrlanuvchi xavfsizligiga qasddan, qonunga xilof ravishda jinoiy tajovuz qilish, uning organizmiga (organlari, to'qimalari va ularning fiziologik funksiyalari) irodasi yoki roziligisiz (yoki undan tashqari) jismoniy (energetik) yoki ruhiy (informatsion) ta'sir o'tkazish orqali jismoniy yoki ruhiy zarar yetkazishdir [8; 42].

Bizningcha, zo'ravonlik jismoniy kuch yoki qo'rqitish bilan amalga oshiriladigan jinoiy faoliyatdir. Bunda shaxsning sog'lig'i va hayotiga tahdid qilish orqali uning huquqlari va erkinliklari poymol etiladi. Mazkur holatda ta'sir etish deganda, jabrlanuvchiga uning xohishiga qarshi amalga oshiriladigan va unga aniq jismoniy yoki ruhiy azob beradigan, ya'ni zo'ravonlik hisoblanadigan ta'sir tushuniladi.

Zoʻravonlik oqibatida shaxsning badaniga ozgina ogʻriq yetkazadigan va hatto yoqimsiz his uygʻotadigan har qanday oʻzgarish ham zoʻravonlik deb atalishi mumkin. Zoʻravonlik faqat tananing daxlsizligini buzish emas, balki shaxsga nisbatan amalga oshirilgan har qanday salbiy xatti-harakatni ham oʻz ichiga oladi. Masalan, shaxs ustidan kulish, tuhmat qilish, haqorat qilish – shaxsning konstitutsiyaviy huquqlarini poymol qilish bilan birga, unga nisbatan ruhiy zoʻravonlik hisoblanadi.

Oiladagi zoʻravonlikning quyidagi turlari mavjud [10; – B. 1]:

Zoʻrlik tushunchasini jinoyat-huquqiy va kriminologik nuqtai nazardan tushunishdagi yana bir muammo – uning shakllari bilan bogʻliqdir. Maʼlumki, anʼanaviy tarzda zoʻravonlik jismoniy va ruhiy zoʻravonlik kabi shakllarga ajratiladi. Biroq, ayrim adabiyotlarda zoʻravonlik ushbu ikki shakldan tashqari, jinsiy zoʻravonlik ham alohida koʻrsatiladi.

Jinsiy zoʻravonlik – xotin-qizlarga nisbatan ularning roziligisiz shahvoniy xususiyatga ega harakatlarni sodir etish orqali jinsiy daxlsizlikka va jinsiy erkinlikka tajovuz qiladigan zoʻravonlik shakli. Shu jumladan, zoʻrlik ishlatish yoki zoʻrlik ishlatish bilan tahdid qilish yoxud ayol jinsidagi voyaga yetmagan shaxslarga nisbatan axloqsiz harakatlar sodir etish orqali uchinchi shaxs bilan jinsiy aloqa qilishga majburlash.

Jismoniy zoʻravonlik – xotin-qizlarga nisbatan ogʻirligi turlicha boʻlgan tan jarohatlari yetkazish, xavf ostida qoldirish, hayoti xavf ostida qolgan shaxsga yordam koʻrsatmaslik, zoʻravonlik xususiyatiga ega boshqa huquqbuzarliklar sodir etish. Jismoniy taʼsir oʻtkazish yoki bunday taʼsir oʻtkazishning boshqa choralarini qoʻllash bilan tahdid qilish orqali xotin-qizlarning hayoti, sogʻligʻi, erkinligi hamda qonun bilan himoya qilinadigan boshqa huquqlari va erkinliklariga tajovuz qiladigan zoʻravonlik shakli.

Zoʻravonlik – xotin-qizlarga nisbatan jismoniy, ruhiy, jinsiy yoki iqtisodiy taʼsir oʻtkazish yoki bunday taʼsir oʻtkazish choralarini qoʻllash bilan tahdid qilish orqali ularning hayoti, sogʻligʻi, jinsiy daxlsizligi, shaʼni, qadr-qimmatini va qonun bilan himoya qilinadigan boshqa huquqlari hamda erkinliklariga tajovuz qiladigan gʻayrihuquqiy harakat (harakatsizlik).

Iqtisodiy zoʻravonlik – xotin-qizlarga nisbatan turmushda, ish joylarida va boshqa jamoat joylarida amalga oshirilgan zoʻravonlik shakli boʻlib, xotin-qizlarning normal yashash va kamol topishi uchun zarur boʻlgan oziq-ovqat, uy-joy hamda boshqa sharoitlar bilan taʼminlanish huquqini, mulk huquqini, taʼlim olish hamda mehnatga oid huquqlarini amalga oshirishni cheklashga olib keladigan harakat (harakatsizlik).

Ish joyi – oʻzi bilan tuzilgan shartnomaga muvofiq mehnat majburiyatlarini amalga oshirish yoki xizmat vazifalarini bajarish uchun boʻlishi yoki borishi lozim boʻlgan, ish beruvchi tomonidan bevosita yoki bilvosita nazorat qilinadigan joy.

Ruhiy zoʻravonlik – xotin-qizlarni haqoratlash, ularga tuhmat qilish, tahdid qilish, ularning shaʼnini, qadr-qimmatini kamsitish, shuningdek ularning xohish-irodasini cheklashga qaratilgan boshqa harakatlarda ifodalanadigan zoʻravonlik shakli. Shu jumladan, reproduktiv sohada nazorat qilish, tazyiq va zoʻravonlikdan jabrlanuvchida oʻz xavfsizligi uchun xavotir uygʻotgan, oʻzini himoya qila olmaslikka olib kelgan yoki ruhiy sogʻligʻiga zarar yetkazgan harakat (harakatsizlik).

Tazyiq – sodir etilganligi uchun maʼmuriy yoki jinoiy javobgarlik nazarda tutilmagan, xotin-qizlarning shaʼni va qadr-qimmatini kamsitadigan harakat (harakatsizlik), shilqimlik, taʼqib etish.

Tazyiq va zo‘ravonlikdan jabrlanuvchi – o‘ziga nisbatan tazyiq va zo‘ravonlik sodir etilishi tahdidi ostida bo‘lgan yoki tazyiq va zo‘ravonlik natijasida jabrlangan ayol jinsidagi shaxs.

Tazyiq va zo‘ravonlikdan himoya qilish – xotin-qizlarning hayoti, sog‘lig‘i uchun paydo bo‘lgan xavfni bartaraf etish, tezkor chora-tadbirlarni talab qiladigan hayotiy vaziyatlar yuz berganda xotin-qizlarning xavfsizligini ta‘minlash, shuningdek jabrlanuvchiga nisbatan tazyiq o‘tkazgan va zo‘ravonlik sodir etgan shaxsning takroran noqonuniy xatti-harakatlariga yo‘l qo‘ymaslik maqsadidagi iqtisodiy, ijtimoiy, huquqiy, tashkiliy, psixologik va boshqa turdagi kechiktirib bo‘lmaydigan tadbirlar tizimi.

Tazyiq va zo‘ravonlikning oldini olish – xotin-qizlarga nisbatan tazyiq va zo‘ravonlik sodir etishga olib keladigan sabablar hamda shart-sharoitlarni aniqlash va bartaraf etishga, jamiyatda xotin-qizlarning zo‘ravonlikdan xoli bo‘lish huquqlaridan xabardorligini oshirishga qaratilgan iqtisodiy, ijtimoiy, huquqiy, tibbiy va boshqa chora-tadbirlar tizimi.

Ta‘qib etish – jabrlanuvchining xohish-irodasiga qarshi, uning ikki yoki undan ortiq marta qarshilik ko‘rsatganligiga yoki ogohlantirganligiga qaramay sodir etiladigan, jabrlanuvchini qidirishda, u bilan og‘zaki, telekommunikatsiya tarmoqlari vositasida, shu jumladan internet jahon axborot tarmog‘i orqali yoki boshqa usullardan foydalanish yo‘li bilan muloqotga kirishishda, uning ish, o‘qish va (yoki) yashash joyiga borishda ifodalangan hamda jabrlanuvchida o‘z xavfsizligi uchun xavotirlik uyg‘otadigan harakatlar.

Himoya orderi – tazyiq va zo‘ravonlikdan jabrlanuvchiga davlat himoyasini taqdim etuvchi, xotin-qizlarga tazyiq o‘tkazayotgan yoki ularga nisbatan zo‘ravonlik sodir etgan shaxsga yoxud bir guruh shaxslarga nisbatan ushbu qonunda belgilangan ta‘sir ko‘rsatish choralari qo‘llashga sabab bo‘ladigan hujjat.

Oilaviy zo‘ravonlik jinoyatining sodir etilish sabablari va o‘ziga xos xususiyatlari;

Bu borada O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 21-dekabrda “Oilalarni mustahkamlash va xotin-qizlarning faolligini oshirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-401-sonli qarori ijrosini ta‘minlash yuzasidan viloyatda oila-turmush munosabatlari doirasida sodir etilayotgan jinoyatlarning barvaqt oldini olish bo‘yicha viloyat hokimining 2023-yil 25-dekabrda 626-01-50-sonli “Farg‘ona viloyatida “Xavfsiz oila” tamoyili asosida hamkorlikda amalga oshirilishi lozim bo‘lgan 2023-2024-yillarga mo‘ljallangan chora-tadbirlar dasturi”da belgilangan chora-tadbirlar samaradorligini oshirish dolzarb vazifalardan biri etib belgilangan.

O‘tgan davr mobaynida Farg‘ona viloyati tajribasi misolida oila-turmush doirasida jinoyatlarning oldini olish bo‘yicha “Xavfsiz oila” tamoyili asosida ish tizimi yo‘lga qo‘yilib, bir qator profilaktik tadbirlar amalga oshirildi.

Mazkur dastur asosida viloyatda mavjud 1 milliondan ortiq oila toifalarga ajratilib, asosan qizil va sariq toifadagi oilalarga alohida e‘tibor qaratgan holda ish tartibi belgilandi.

Oilaturmush munosabatlari doirasidagi huquqbuzarlik yoki jinoyatni oldini olish maqsadida himoya orderi berish yo‘lga qo‘yilib, joriy yilning 12 oyi davomida 4 397 (2 293) nafar tazyiq va zo‘ravonlikka uchragan xotin-qizlarga belgilangan muddatlarga himoya orderi berilib, sodir etilishi mumkin bo‘lgan oila-turmush munosabatlari doirasidagi huquqbuzarlik va jinoyatlarning barvaqt oldini olishga erishildi.

Jumladan, Farg‘ona shahar 130(125) ta, Qo‘qon shahar 371(279) ta, Marg‘ilon shahar 103(95) ta, Quvasoy shahar 93(81) ta, Oltiariq tumani 288(127) ta, Qo‘sh tepa tumani 182(119)

ta, Beshariq tumani 194(147) ta, Kuva tumani 205(140) ta, Uchko'prik tumani 150(72) ta, O'zbekiston tumani 264(134) ta, Farg'ona tumani 154(143) ta, Bag'dod tumani 194(144) ta, Rishton tumani 228(160) ta, Dang'ara tumani 264(140) ta, Toshloq tumani 209(115) ta, Buvayda tumani 1 107(155) ta, Yozyovon tumani 125(72) ta, So'x tumani 33(24) ta, Furqat tumani 103(21) ta himoya orderlari rasmiylashtirilgan.

Himoyaga olingan ayollarning yoshi bo'yicha tahlil etilganda, 31 nafari voyaga yetmagan qizlar, 1 063 nafari 30 yoshgacha bo'lgan xotin-qizlar, hamda 3 303 nafari 31 yoshdan yuqori bo'lgan ayollar tashkil etgan.

Tazyiq va zo'ravonlik sodir etilgan joyi bo'yicha tahlil etilganda:

- 3 939 ta holatda oilada,
- 371 ta holatda ko'chada,
- 64 ta holatda jamoat joyida,
- 6 ta holatda ta'lim muassasasida,
- 17 ta holatda ish joyida sodir etilganligi aniqlangan.

Olib borilgan tadbirlar davomida berilgan himoya orderlari jabrlangan 3 052 nafar ayolni turmush o'rtog'idan, 113 nafarini kelinidan himoya qilish uchun qaynonasiga, 156 nafarini qaynonasidan himoya qilish uchun kelinlarga, hamda 1 076 nafari boshqa shaxslardan himoya qilish maqsadida berilgan.

Tazyiq va zo'ravonlikning turlari bo'yicha tahlil etilganda:

- 574 tasi jismoniy zo'ravonlik,
- 15 tasi iqtisodiy zo'ravonlik,
- 1076 tasi ruhiy zo'ravonlik,
- 2730 tasi tazyiq,
- 1 ta jinsiy zo'ravonlik,
- 1 ta ta'qib etish holatlari tashkil etgan.

Oilada nizo bartaraf etilmaganligi bois 91 ta holatda himoya orderi takroran berilgan. Himoya orderini olishdan bosh tortgan holatlar 5 tani tashkil etgan bo'lib, bosh tortgan bo'lishiga qaramasdan ushbu ayollar ham nazoratga olingan. Zo'ravonlik sodir etgan shaxslarning barchasiga jami 4 397 ta turli xil cheklovlar qo'llanilgan bo'lib, ularning 905 nafari alohida e'tibor qaratilishi lozim bo'lganligi sababli tuzatish dasturidan o'tkazilib, yakka tartibdagi profilaktik ishlar olib borilmoqda.

Viloyat bo'yicha 244 nafar himoya orderi cheklovlariga rioya qilmagan shaxslarga O'zbekiston Respublikasi MJtKning 206¹-moddasiga asosan jazolanish muqarrarlari ta'minlandi (24 tasi XQMB katta inspektorlari tomonidan aniqlangan).

Himoya orderi berilishi natijasida:

- 941 ta oila yarashtirildi,
- 3 204 ta oiladagi nizo bartaraf etildi,
- 96 ta ajrashgan oila va yillar davomida davom etib kelayotgan nizolar 156 tani tashkil etadi.

Ayollarimiz tomonidan oila-turmush doirasida himoya orderini "himoyalovchi qurol" sifatida noto'g'ri foydalanilishiga yo'l qo'ymaslik uchun holat atroflicha baholanib, shundan so'ng qat'iy qaror qabul qilinmoqda. Shu sababli 5 ta holatda himoya orderi so'rab murojaat qilgan ayollarning arizasi zo'ravonlik holati mavjud emasligi sababli rad etildi.

Viloyatda oila-turmush doirasidagi jinoyatlarni barvaqt oldini olish, oilalarda ma'naviy muhitni sog'lomlashtirish, nizolashayotgan va notinch oilalar bilan ishlash, hamda o'zining mehnati, farzandlar tarbiyasi bilan o'rnak bo'layotgan oilalarni namuna qilib ko'rsatish orqali tarbiyaviy-psixologik profilaktik tadbirlar samaradorligini oshirish maqsadida joriy yilning 30-aprel kuni viloyatda "Ahil oila" tarbiyaviy profilaktik tadbirlarini amalga oshirish to'g'risida"gi 39-sonli farmoyish imzolandi va huquqbuzarliklar profilaktikasi boshqarmasida yo'nalishlar bo'yicha ishchi guruh tashkil qilindi.

Farmoyish ijrosini ta'minlash maqsadida huquqbuzarliklar profilaktikasi yo'nalishida alohida toifaga kiruvchi 10 ta toifadagi jami 27 787 nafar shaxslarning ro'yxatlari yangidan shakllantirildi.

Ma'lumot uchun: Oilaviy zo'ravonlik huquqbuzarligini sodir etganlar; himoya orderi berilgan oilalar; fuqarolik sudlarida nizolashayotgan oilalar; giyohvandlar yashayotgan oilalar; spirtli ichimliklarga ruju qo'ygan shaxslar yashayotgan oilalar; G'ayriijtimoiy xulq-atvorga ega yoshlar va xotin-qizlar yashayotgan oilalar; tajovuzkor ruhiy kasallar yashayotgan oilalar; noqonuniy nikoh asosida yashayotgan oilalar; aliment bilan bog'liq muammoli munosabatdagi oilalar; majburiy uyga kiritish bilan bog'liq muammoli oilalar.

"Ahil oila" maxsus profilaktik tadbiri davomida jinoyat sodir etishga moyil bo'lgan xotin-qizlar bilan 3 340 marotaba uchrashuvlar o'tkazildi, 1 746 marotaba targ'ibot tadbirlari tashkil etildi.

Xotin-qizlar o'rtasida jinoyatlarning oldini olish maqsadida 6 005 ta oila o'rganilib, ayollarda aniqlangan 1 406 ta muammolarning 566 tasi yoki 40 foizi bartaraf etildi. Oilalarni o'rganish davomida 5 642 marotaba profilaktik suhbatlar o'tkazildi. Shuningdek, joriy yilning 12 oyi davomida viloyatda oilaviy zo'ravonlik jinoyatlarining kamayishiga o'tkazilgan profilaktik tadbirlar natijasida erishildi.

1999-yil 25-noyabr kuni BMT Bosh Assambleyasi tomonidan Xalqaro ayollarga nisbatan zo'ravonlikka barham berish kuni munosabati bilan hamda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2024-yil 25-iyundagi "Tazyiq va zo'ravonlikka uchragan xotin-qizlarga va ularning voyaga yetmagan farzandlariga ijtimoiy xizmatlarni ko'rsatish tizimini yo'lga qo'yish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 354-son qarori ijrosini ta'minlash maqsadida joriy yilning 25-noyabrdan 10-dekabrga qadar "Zo'ravonlikka qarshi 16 kunlik" shiori ostida turkum tadbirlarni o'tkazish bo'yicha chora-tadbirlar dasturi, ishchi guruh tarkibi hamda shtab tashkil etildi, chora-tadbirlar dasturi ishlab chiqildi.

25-noyabr kuni viloyat Ijtimoiy himoya milliy agentligi boshqarmasi kichik majlislar zalida "Tazyiq va zo'ravonlikka qarshi 16 kun" turkum tadbirlariga ZOOM orqali start berildi. Viloyat studiyasida tadbirni o'tkazish ishchi guruhi a'zolari Ijtimoiy himoya milliy agentligi viloyat boshqarmasi, viloyat ayollar reabilitatsiya markazi, Oila va xotin-qizlar boshqarmasi, Adliya, prokuratura, viloyat ichki ishlar, sog'liqni saqlash, maktab va maktabgacha ta'lim boshqarmasi, nodavlat notijorat tashkilotlari vakillari, ommaviy axborot vositalari ishtirok etdilar.

Onlayn tarzda shahar va tumanlarning shu soha vakillari qatnashib, dolzarb 16 kunlik turkum tadbirlarning mazmun-mohiyati va uni o'tkazish tartibi bo'yicha kelishib olindi. Ishtirokchilarga viloyat ishchi guruhi tarkibi o'qib eshittirildi. Chora-tadbirlar rejasi tarqatildi.

16 kunlik chora-tadbirlar dasturi doirasida o'tkazilgan turkum tadbirlar 4 bosqichda amalga oshirildi:

1. Birinchi bosqich – “Soflom oila – yurt kelajagi” shiori ostida,
2. Ikkinchi bosqich – “Baxtli bolalik” shiori ostida,
3. Uchinchi bosqich – “Baxt bering ayolga, mehr bering” shiori ostida,
4. To‘rtinchi bosqich – “Zo‘ravonlikka barham berish” shiori ostida.

Barcha bosqichlarda ona va farzandlarning salomatligi, ularning ruhiy holatini yaxshilash, bolaning ruhiy va tarbiyaviy masalalariga e‘tibor qaratish, xotin-qizlarning huquqiy, ijtimoiy-iqtisodiy manfaatlarini himoya qilish, zo‘ravonlik sodir etgan yoki zo‘ravonlikka moyilligi bo‘lgan shaxslar bilan ishlash, jamiyatda zo‘ravonlikka murosasiz munosabatni shakllantirish kabi muhim yo‘nalishlarga alohida e‘tibor qaratildi.

Jumladan, jami 2 046 marotaba tadbirlar o‘tkazilib, shundan:

- Mahallalarda – 1 017 marotaba,
- Ta‘lim muassasalarida – 806 marotaba,
- Korxona va tashkilotlarda – 223 marotaba tadbirlar tashkil etildi.

Bu tadbirlarga 85 932 nafar aholi qamrab olindi. 19 ta shahar va tumanga turkum tadbirlar doirasida jami 4 800 tadan ziyod tarqatma materiallar tarqatildi.

Tadbirlarda 134 ta ijtimoiy rolik namoyish etildi.

3 607 nafar xotin-qiz tibbiy ko‘rikdan o‘tkazildi va 2 877 nafariga tibbiy yordam ko‘rsatildi.

Bundan tashqari, 74 ta sayyor qabullar o‘tkazilib, 353 nafar xotin-qizlarning murojaatlari o‘rganildi, 289 nafarining murojaatlari ijobiy hal qilindi, qolganlariga huquqiy maslahatlar berildi. 16 kunlik turkum tadbirlarni yuqori saviyada o‘tkazish maqsadida Farg‘ona viloyatining Marg‘ilon, Quvasoy, Dang‘ara, Farg‘ona shaharlarida markaziy ko‘chalarning aholi gavjum hududlariga katta bannerlar o‘rnatildi.

Oila va xotin-qizlar boshqarmasi va Ayollarni rehabilitatsiya qilish va moslashtirish markazlariga murojaat qilgan, “Ayollar daftari”ga olingan xotin-qizlar hamda mahallalardagi notinch oilalarga murabbiylar biriktirildi. Notinch oilalarning xonadonlariga kirib borish orqali oiladagi muammolarni o‘rganish va aniqlangan muammolarni bartaraf etish choralarini ko‘rish maqsadida nizoli oilalarning farzandlari bilan ota-onasi ishtirokida hamda individual suhbatlar olib borildi. Jiddiy sababga ega bo‘lmagan oilalar bilan yarashtirish ishlari olib borildi.

Yuqoridagi ko‘rsatkichlardan kelib chiqib, oiladagi zo‘ravonlik uchun jinoiy javobgarlik muqarrarligini ta‘minlash hamda uning oldini olish yuzasidan huquqni muhofaza qilish organlari xodimlarining kasbiy tayyorgarligini oshirish, “102 tezkor chaqiruv xizmati” faoliyatini takomillashtirish, jumladan, chaqiruvning alternativ variantlarini qo‘llash, xorijiy tajriba sifatida “qo‘shni nazorati” tizimini joriy etish, oilada zo‘ravonlik sodir etuvchi shaxslarning kriminologik kartotekasi va portretini shakllantirish, oiladagi faol ko‘maklashayotgan aholi vakillarini moddiy va ma‘naviy rag‘batlantirish, Bola huquqlari bo‘yicha vakilning qonuniy faoliyatiga to‘sqinlik qilganlik uchun ma‘muriy javobgarlik belgilash hamda mazkur yo‘nalishda jinoiy va boshqa sohaga oid qonunchilikni takomillashtirish yuzasidan taklif va tavsiyalar ishlab chiqilganligi bilan dolzarbdir.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. BMTning 1989-yil 20-noyabrdagi Bola huquqlari to‘g‘risidagi konvensiyasi – 1989-yil.
2. “Xotin-qizlarni tazyiq va zo‘ravonlikdan himoya qilish to‘g‘risida”gi 561-sonli O‘zbekiston Respublikasi Qonuni, 3-moddasi – 2019-yil.
3. O‘zbekiston Respublikasi Ma‘muriy javobgarlik to‘g‘risidagi kodeksi (MJtK) – 1994 yil.

4. “Xotin-qizlar va bolalar huquqlari, erkinliklari hamda qonuniy manfaatlarini ishonchli himoya qilish tizimi yanada takomillashtirilishi munosabati bilan O‘zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritish to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonuni – 2023-yil.
5. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi – 2023-yil.
6. Niyozova S.S. “Shaxsga qarshi zo‘rluk ishlatib sodir etiladigan jinoyatlarning viktimologik nazariyasi” (Monografiya) – T: TDYuI, 2011 – B.22.
7. M.X. Rustambayev “Jinoyat huquqi: Maxsus qism” – T: TDYuI, 2006. – B.42.
8. Takhirov F. “Ayrim xorijiy mamlakatlarda jinsiy jinoyatlar uchun javobgarlik” / Mas’ul muharrir y.f.d, prof. M.H. Rustambayev, – T: TDYu, – B.95-96.
9. “Xotin-qizlarni tazyiq va zo‘ravonlikdan himoya qilish to‘g‘risida”gi 561-sonli O‘zbekiston Respublikasi Qonuni, 3-moddasi – 2019 yil – B.1.
10. LEX.UZ

Received: 16 March 2025

Accepted: 5 April 2025

Published: 15 April 2025

Article / Original Paper

RESEARCH ON THE INDEPENDENCE OF THE INTERNATIONAL CRIMINAL COURT

Geng Zhimin

Doctoral Student at the University of World Economy and Diplomacy,

Tashkent 100174, Uzbekistan

Jining Normal University, Wulanchabu 012000, China

Abstract. The fundamental component in guaranteeing judicial equity is judicial independence, which is a contemporary justice norm. Research on the International Criminal Court must include consideration of the court's autonomy. Preserving the International Criminal Court's autonomy is crucial to its proper functioning. Since its early stages of preparation, the International Criminal Court has placed a premium on maintaining its independence. The Rome Statute has put in place a number of rather comprehensive mechanisms to prevent other subjects of international law, particularly a handful of Western States, from interfering with the International Criminal Court.

Keywords: international criminal court, independence, international criminal law.

XALQARO JINOYAT SUDINING MUSTAQILLIGI TO'G'RISIDAGI TADQIQOTLAR

Geng Zhimin

Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti,

Toshkent 100174, O'zbekiston

Jining Normal universiteti, Wulanchabu 012000, Xitoy

Annotatsiya. Sudlarning adolatligini kafolatlashning asosiy komponenti sud mustaqilligidir, bu zamonaviy adolat me'yoridir. Xalqaro jinoiy sud bo'yicha tadqiqotlar sudning mustaqilligini ko'rib chiqishni o'z ichiga olishi kerak. Xalqaro jinoiy sudning avtonomiyasini saqlab qolish uning to'g'ri ishlashi uchun juda muhimdir. Tayyorgarlikning dastlabki bosqichlaridan boshlab Xalqaro Jinoyat Sudi o'z mustaqilligini saqlab qolishga katta e'tibor qaratdi. Rim statuti xalqaro huquqning boshqa subyektlari, xususan, bir nechta G'arb davlatlarining Xalqaro Jinoyat Sudi faoliyatiga aralashishiga yo'l qo'ymaslik uchun bir qator keng qamrovli mexanizmlarni o'rnatdi.

Kalit so'zlar: xalqaro jinoiy sud, mustaqillik, xalqaro jinoyat huquqi.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I4Y2025N54>

MAIN PART (RESULT AND DISCUSSION)

The independence of the International Criminal Court means that the When it comes to fighting the most heinous crimes that affect the whole world, the International Criminal Court is able to do its job properly because it is independent from any and all parties involved, particularly political interference from sovereign states and international organisations like the UN. Judicial independence is crucial because it serves as a means to an end—the accomplishment of significant societal objectives. For the justice system to function properly, public faith in its impartiality must be maintained.

For the International Criminal Court to continue functioning properly and gaining the trust of all nations, particularly those who have not yet joined, it is imperative that it preserves judicial independence, being a permanent institution of international criminal justice. The following are the essential elements of the International Criminal Court's autonomy:

To begin with, the fact that the ICC and other subjects of international law, primarily sovereign states and international organisations, do not meddle in each other's power operations or fall prey to improper political interference is what is meant by the ICC's independence. Sovereign nations and the International Criminal Court are on a same footing, hence the ICC cannot be considered superior to sovereign states. Sovereign nations and the International Criminal Court may work together efficiently within this institutional structure to prevent interference from both parties. Among international organisations with which the International Criminal Court maintains ties, the United Nations stands out. When compared to the International Court of Justice, the International Criminal Court's approach to its partnership with the UN is much more progressive. Within the United Nations, the International Court of Justice has a secondary role as a constituent entity. All it is is a political instrument for the UN to use in its pursuit of better international relations. As a result, the International Court of Justice lacks the independence and impartiality of a true international court and is prone to political influence. The International Criminal Court stands apart from its sister organisation, the International Court of Justice, as a totally autonomous global court. There is no doubt about whose viewpoint is more powerful; both are equal subjects under international law.

Judges are considered independent when they decide cases without receiving orders from any higher authority or private party. The court's judges constitute its very essence. The responsibility of the court in ensuring that the law is applied correctly and that all parties refrain from interfering is crucial. How well the International Criminal Court functions, how well international criminal judicial authority operates, and whether or not international justice can be really achieved are all directly impacted by the independence with which judges may handle cases. "Only when judges can conduct independent trials can the International Criminal Court as a whole reflect its true independence" [1,p.40].

The International Criminal Court is able to carry out its responsibilities without external interference because of its autonomy in case selection and investigation. This autonomy includes deciding the scope of trial. A system of combined prosecution and trial is put into place by the International Criminal Court. The International Criminal Court has the authority to choose and examine cases, as well as identify the reasons for and targets of prosecution, since it is both an organ of trial and an organ of prosecution. Due to the International Criminal Court's prosecution department's relative independence and lack of subordination to the trial department, as well as the absence of any scenario in which the trial department actively tries cases, the joint trial and prosecution does not violate the passivity of judicial power. Prosecutors have the authority to initiate their own investigations, known as "the power of self-investigation," and they may do so regardless of whether or not asked to do so. The Rome Statute authorises and places reasonable limitations on the prosecutor's ability to conduct self-investigation. The International Criminal Court's autonomy in case selection and investigation is robustly supported by the prosecutor's ability to conduct independent investigations.

Ensuring the International Criminal Court's budgetary autonomy. Like any other organisation, the International Criminal Court needs funding to operate. Under the Rome

Statute, the International Criminal Court is to be financed primarily by assessed contributions from States Parties and, secondarily, by funds authorised by the United Nations General Assembly, particularly the sums spent on referrals by the Security Council [2].

Despite having put in place a structure to guarantee its independence, the International Criminal Court is nevertheless confronted with significant obstacles, particularly in the following areas:

To begin with, America is against the International Criminal Court. A permanent international criminal court institution was always something that the US was on board with. Back in 1998, when the United States was still planning to take over the International Criminal Court, it was actively advising the Rome Diplomatic Conference. A growing number of nations' progressive leaders, however, have spoken out against the US's plan to create an international criminal court, thereby sending a negative message [3,p.878-879].

The US has now joined the ranks of those who actively work to undermine the ICC. The country has done more than just decline to join the ICC; it has also used legal gaps in the Rome Statute to undermine the ICC's authority.

There are nations that do not have faith in the ICC. It is only recently that the International Criminal Court has begun operations. The question of whether it can emerge from political meddling, establish itself as an impartial and autonomous international court, and assume leadership of international justice is an open one. People are understandably concerned when they consider the history of international criminal justice systems. The United States and NATO's massive interference in the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia is the most prominent example. The United States and NATO were found guilty of war crimes, although the Serbs on the losing side were the only ones convicted. We still have a ways to go before we have an independent and unbiased international criminal trial system, as the world saw with the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia's blatant prejudice. Consequently, the International Criminal Court is still viewed with considerable scepticism by many nations, especially regional and global superpowers like India, Russia, and China.

The institutional design of the International Criminal Court is only one tiny part of the long-term systematic endeavour that is destined to be improving the court's independence. A more impartial and rational international order is being put in place alongside efforts to strengthen the International Criminal Court's independence; the two processes are complementary and mutually supportive. To make the International Criminal Court more impartial, we may think about these two things:

In response to the U.S. sabotage, the international community has moved swiftly. The countries who are staunchly behind the ICC have been fighting tooth and nail. Some nations, including Canada, the Netherlands, Germany, and France, have flat-out refused to join the US in a bilateral non-surrender pact. The ICC has the authority to do something constructive. To render the US effort to weaken the International Criminal Court null and void, Congress must either amend the Rome Statute or pass a new statute to guarantee the proper execution of the ICC's authority and protect its autonomy.

In order to allay global fears, the International Criminal Court is up against sabotage by the US, a lack of confidence on the part of certain nations, and undue constraints imposed by the UN. The prosecutor's authority to self-investigation and the International Criminal Court's insufficient supplementary jurisdiction have raised worries about potential misuse. If the

system and processes are strengthened, any negative influence they may have can be entirely eliminated. These mechanisms are already in place and will, by definition, become better as time goes on. Still, the International Criminal Court has to demonstrate in action that it won't let certain powers use it to meddle in other nations' domestic affairs. This is the only way for these non-participating nations to gain faith in the ICC and, maybe, become members. Conversely, academics should advocate for the study of criminal and international law and make the rationality of the International Criminal Court's relevant systems widely known; this will go a long way towards easing international tensions.

An important step towards a more just and civilised world is the creation of the International Criminal Court. Peace and stability on a global scale will be advanced by the International Criminal Court. Guaranteeing the International Criminal Court's independence is crucial, since it will allow the court to continue making significant contributions to human civilisation, similar to other national and international legal organisations.

CONCLUSION

In order to ensure the independence of the International Criminal Court, the Rome Statute stipulates the independence of the court's own legal status, the independence of judges and other major public officials, the independence of court selection and investigation of cases, and the financial independence of the court. It attempts to comprehensively and systematically protect the International Criminal Court from improper interference, especially political interference. However, the International Criminal Court still faces many challenges, mainly interference and sabotage from major powers such as the United States, insufficient trust in the International Criminal Court by the international community, and the relatively strong restraining role of the United Nations. In this regard, the International Criminal Court lacks a clear response. It is suggested that the International Criminal Court should prevent the sabotage of the United States by improving the system and win the general confidence of the international community through extensive publicity of the court system and fair judicial practice. The International Criminal Court will stabilize the world order and promote world peace and security. Like other international and national legal institutions, the International Criminal Court will make greater contributions to the further enlightenment of mankind.

References/Литература/Adabiyotlar:

1. Song Xiangxian. Independence of the International Criminal Court //International Law. 2007.
2. The Rome Statute of the International Criminal Court. (2022).Article 115. Retrieved from [https://legal.un.org/icc/statute/chinese/rome_statute\(c\).pdf](https://legal.un.org/icc/statute/chinese/rome_statute(c).pdf)
3. John Washburn. The International Criminal Court Arrives-The U.S.Position //Status and Prospects. 2002.

Received: 16 March 2025

Accepted: 5 April 2025

Published: 15 April 2025

Article / Original Paper

ELECTRONIC PAYMENT INSTRUMENTS FIRIBGARLIK THE CAUSES OF THEIR CRIMES, THE FACTORS THAT ENABLE THEM TO BE COMMITTED

Khidirov Mehroj Qilich o'glu,

Master's degree of the Law Enforcement Academy of the Republic of Uzbekistan

Abstract. In this article and Causes of fraud crimes committed through lektron payment instruments, factors that allow them to be committed analyzed. In addition, Ensuring the protection of funds from bank plastic cards against criminal aggression, prevention of crimes in the field of information technology and information security Necessary measures of also outlined.

Keywords: Bank Eagles, Payment operators "HUMO", "UzCard", "VISA Master Card", Banks and payment organizations, "Face ID", electronic payment, mobile application.

ELEKTRON TO'LOV VOSITALARI ORQALI SODIR ETILADIGAN FIRIBGARLIK JINOYATLARINING SABABLARI, ULARNING SODIR ETILISHIGA IMKON BERUVCHI OMILLAR

Xidirov Mexroj Qilich o'g'li,

O'zbekiston Respublikasi Huquqni muhofaza qilish akademiyasi magistranti

E-mail: mexrojxidirov111@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada elektron to'lov vositalari orqali sodir etiladigan firibgarlik jinoyatlarining sabablari, ularning sodir etilishiga imkon beruvchi omillar tahlil etilgan. Bundan tashqari, bank plastik kartalarida mavjud bo'lgan pul mablag'larining jinoiy tajovuzlardan himoya qilishni ta'minlash, axborot texnologiyalari va axborot xavfsizligi sohasidagi jinoyatlarning oldini olishning zaruriya choralari ham bayon etilgan.

Kalit so'zlar: Bank kartalar, "HUMO", "UzCard" to'lov operatorlari, "VISA Master Card", banklar va to'lov tashkilotlari, "Face ID", elektron to'lov, mobil ilova.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I4Y2025N55>

Jinoyat ishlari tahlili asosida o'zgalar mulkini kompyuter texnikasi vositasidan foydalanib, talon-toraj qilishning asosiy sabablari va ularga imkon bergan shart-sharoitlar o'rganilganda, ushbu turdagi jinoyatlarni sodir etuvchi shaxslar tomonidan ko'pgina hollarda jinoyatlarni sodir etish uchun qurol sifatida O'zbekiston Respublikasi hududida faoliyat ko'rsatayotgan banklar, to'lov operatorlari va tashkilotlarining mobil ilovalar hamda dasturiy ta'minotlaridan foydalangan holda amalga oshirib kelayotganliklari aniqlangan.

Bu borada O'zbekiston Respublikasi hududida faoliyat ko'rsatayotgan banklar, to'lov operatorlari va tashkilotlarda mavjud mobil ilovalar hamda dasturiy ta'minotlarning himoya tizimini kuchaytirishga qaratilgan zaruriy choralar to'liq ko'rilmagan kelinmoqda.

Yuqoridagilarni inobatga olgan holda, fuqarolarning bank plastik kartalarida mavjud bo'lgan pul mablag'larining jinoiy tajovuzlardan himoya qilishni ta'minlash, axborot texnologiyalari va axborot xavfsizligi sohasidagi jinoyatlarning oldini olish maqsadida

O'zbekiston Respublikasi hududida faoliyat ko'rsatayotgan banklar, to'lov operatorlari hamda to'lov tashkilotlarida mavjud mobil ilovalar hamda dasturiy ta'minotni himoya qilish darajasini kuchaytirishga qaratilgan bir qator zaruriy choralarni ko'rishni talab etadi. Jumladan,

1. "HUMO", "UzCard" to'lov operatorlari, banklar va to'lov tashkilotlarining tizimi orqali bank plastik kartalari hamda virtual bank plastik kartalaridan amalga oshirilgan amaliyotlar tarixini Markaziy bank qoshida yagona tizimga birlashtirish (integratsiya) choralarni ko'rish;

2. "HUMO" to'lov operatoriga yuborilgan so'rov xatlariga ko'ra, "HUMO" tizimda ishlovchi bank plastik kartalari orqali kartadan kartaga pul o'tkazmalar (R2R) tarixi mavjud emasligi, ushbu ma'lumotlar to'lov tashkilotlarida saqlanishi ma'lum bo'lgan. "HUMO" tizimda ishlovchi bank plastik kartalari orqali kartadan kartaga pul o'tkazmalar (R2R) tarixini tizim serverlarida saqlash va ishlov berishga qaratilgan choralarni ko'rish;

3. Fuqaro o'zining mobil to'lov ilovasiga bog'langan kartasini boshqa to'lov ilovasiga bog'lashidan avval bank plastik karta egasini ogohlantiruvchi ovozli yozuvdan so'ng, akkauntni faollashtirish, to'lov o'tkazmasini tasdiqlash uchun tasdiqlash maxfiy kodni beruvchi qo'ng'iroqlarni amalga oshiruvchi xodim shtatlarini joriy etish yoki avtomatlashtirilgan tizimli choralarni ko'rish;

4. Mijoz o'zining bank plastik kartasini qo'shimcha mobil ilovaga bog'lamoqchi bo'lgan taqdirda, o'zining bank plastik kartasiga bog'langan telefon raqam orqali bank ma'lumotlar markaziga (Call centre) qo'ng'iroq qilib, o'zining identifikatsion ma'lumotlarini ma'lum qilganidan so'ng, bank xodimi barcha xavf-xatarlardan ogohlantirganidan keyin mijozga maxfiy kodini SMS xabarnoma orqali yuborish tartibini joriy qilish;

5. Mobil to'lov ilovalar orqali bank plastik kartadan pul o'tkazmalari (R2R), chet elda faoliyat yurituvchi mobil operatorlar, elektron hamyonlar va ijtimoiy tarmoqlar uchun to'lovlar hamda "VISA Master Card" to'lov tizimlarida ishlovchi bank plastik kartalariga to'lovlarni amalga oshirish uchun ruxsat beruvchi tasdiqlash kodlarini bank plastik karta egasiga har bir to'lov uchun alohida SMS xabarnomalarni yuborishni joriy etish hamda ushbu tasdiqlash kodlarini amal qilish muddatini 30 soniya etib belgilash (PAYME va OSON to'lov tashkilotlari misolida);

6. Mobil to'lov ilovalar orqali chet elda faoliyat yurituvchi tijorat banklar, mobil operatorlar, elektron hamyonlar, ijtimoiy tarmoqlar uchun to'lovlarni amalga oshirish vaqtida limit miqdorini belgilash va har bir amaliyot uchun alohida SMS xabarnomalarni yuborishni joriy etish hamda ushbu tasdiqlash kodlarini amal qilish muddatini 30 soniya etib belgilash;

7. Mobil to'lov ilovalari orqali amalga oshiruvchi tashkilotlarning yagona bir tizimga (Markaziy bank) ulab, IIV va uning quyi tizimlari murojaat qilgan taqdirda zudlik bilan ushbu tashkilotlar tomonidan jinoyat sodir etib masofadan fuqarolarning bank plastik kartalaridagi mablag'larini egallab olgan bank plastik kartalarga xizmat ko'rsatmaslik tartibini joriy etish hamda qora ro'yxatni shakllantirish (bu orqali fuqarolarning bank plastik kartalaridagi mablag'lar masofadan boshqarish imkoniyatini to'xtatishga sabab bo'ladi);

8. O'zbekiston Respublikasi hududida faoliyat yuritayotgan banklar va pul o'tkazmalarini amalga oshiruvchi mobil ilovalar chet el davlatlarida joylashgan bir nechta virtual xususiy tarmoqdagi (VPN) IP manzillarini aniqlashga mo'ljallangan dasturiy ta'minotlarni joriy etish hamda ushbu (VPN) IP manzillari orqali ilovalarda ishlashini to'xtatish yo'lga qo'yish;

9. Bank plastik kartalar yordamida pul o'tkazmalarni amalga oshiruvchi mobil to'lov ilovalarda akkaunt faollashtirilishida hamda virtual kartalarni amaliyotga chiqarish vaqtida mijozning telefon raqami, telefon apparatining IMEI kodi, IP-manzillar ro'yxati hamda foydalanuvchining geografik joylashuvi (geopozitsiya) to'g'risidagi ma'lumotlar to'liq mavjud bo'lgandagina to'lov ilovasini ishlashga ruxsat berilishi shart etib belgilash (MyUzCard to'lov tashkiloti misolida);

10. Mobil to'lov ilovalar orqali bank plastik kartadan pul o'tkazmalari (R2R), chet elda faoliyat yurituvchi mobil operatorlar, elektron hamyonlar va ijtimoiy tarmoqlar uchun to'lovlarni amalga oshirish vaqtida tajovuzlardan hamda g'ayriqonuniy xatti-harakatlarni aniqlash imkonini beruvchi avtomatlashtirilgan dasturiy tizimlarni (FROD) o'rnatish (OSON to'lov tashkiloti misolida);

11. O'zbekiston Respublikasi hududida faoliyat yuritayotgan banklar va pul o'tkazmalarini amalga oshiruvchi boshqa mobil ilovalarda mavjud akkauntlarni faollashtirish yoki qayta tiklash uchun ikki faktorli autentifikatsiya tizimini joriy etish;

12. O'zbekiston Respublikasi hududida faoliyat yuritayotgan banklar va pul o'tkazmalarini amalga oshiruvchi tashkilotlarda shubhali moliyaviy operatsiyalarni (konvertatsiya) aniqlashga qaratilgan tizimli dasturlarni joriy etish;

13. Mobil to'lov ilovalar orqali chet elda faoliyat yurituvchi tijorat banklar, mobil operatorlar, elektron hamyonlar, internet tarmog'idagi o'yinlar va ijtimoiy tarmoqlar uchun to'lovlarni amalga oshirish vaqtida akkauntning faoliyatni boshlagan vaqti hamda to'lov miqdorini inobatga olgan holda to'lovlarga ruxsat berish;

14. O'zbekiston Respublikasi tijorat banklari, shuningdek, pul o'tkazmalarini amalga oshiruvchi tashkilotlarda axborot texnologiyalari sohasidagi jinoyatlarga qarshi kurashishda va sodir etilgan jinoyatlarni fosh etishda hamkorlikni kuchaytirish hamda amaliyotga tatbiq etish lozim.

Bundan tashqari, bank, to'lov tashkilotlari va to'lov operatorlariga nisbatan qo'zg'atilgan jinoyat ishlari doirasida, O'zbekiston Respublikasi IIV TQD Kiberxavfsizlik markazi va uning quyi tizimlari tomonidan O'zbekiston Respublikasi hududida faoliyat ko'rsatayotgan banklar, to'lov operatorlari va tashkilotlarda mavjud mobil ilovalar hamda dasturiy ta'minotni himoya qilish darajasini kuchaytirishga qaratilgan zaruriy choralar ko'rilmagan taqdirda, Markaziy bankka banklar, to'lov operatorlari va tashkilotlarida mavjud mobil to'lov ilovalarini zaruriy choralar ko'rilgunga qadar vaqtinchalik ish faoliyatini to'xtatish bo'yicha taqdimnomalar kiritish tartibini joriy etishga qaratilgan huquqiy choralar qo'rishni talab etadi.

Kun sayin ushbu turdagi jinoyatlarning ko'payib borayotganligiga jinoyat sodir etishda jinoyatchiga qo'l kelayotgan va asosiy vosita bo'lib xizmat qilayotgan tijorat banklari hamda elektron to'lov tashkilotlarida tegishli **mobil ilovalari himoya tizimining yetarli darajada mustahkam emasligi**, ya'ni, mobil ilovalarda akkaunt rasmiylashtirilishida **"Face ID"** raqamli identifikatsiyadan o'tish mexanizmining mavjud emasligi sabab bo'lmoqda.

Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki boshqaruvining 2021-yil 6-sentyabr kungi 20/5-son "Mijozlarni raqamli identifikatsiya qilish tartibi to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida"gi Qaroriga muvofiq, tijorat banklari va to'lov tashkilotlariga mijoz mobil ilovalaridan ro'yxatdan o'tishda **"Face ID"** raqamli identifikatsiyadan o'tish amaliyotini tatbiq etish ixtiyoriy ravishda etib belgilangan va qarorda bu tizim joriy etilishida Markaziy bank tomonidan moliyalashtirish nazarda tutilmagan. Bu turdagi jinoyatlarni sodir etishda

jinoyatchilarga asosiy vosita sifatida xizmat qilayotgan mobil ilovalarning xavfsizlik tizimini mustahkamlash uchun, tijorat banklari va elektron to'lovlarni amalga oshiruvchi tashkilotlarning mobil ilovalarida mijoz akkaunt rasmiylashtirayotganida O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki boshqaruvining 2021-yil 06-sentyabr kungi 20/5-son "Mijozlarni raqamli identifikatsiya qilish tartibi to'g'risida"gi nizomni tasdiqlash haqida"gi Qaroriga muvofiq, mijoz yuz qismining to'g'ridan va ikki yon tomonidan rasmini yuborish bilan "**Face ID**" tizimi orqali identifikatsiyadan o'tish hamda shaxsga doir ma'lumotlarni (*FISH, tug'ilgan sanasi*) to'liq kiritish amaliyotini tatbiq etish maqsadga muvofiqdir.

Bunda, ushbu amaliyotni amalga oshirish Markaziy bank tomonidan majburiy etib belgilab qo'yilishi lozim.

Shuningdek, Markaziy bankda alohida maxsus server ajratilib, mijozlar tomonidan yuborilgan rasmlar va shaxsga doir ma'lumotlarni (*mijozning FISH, tug'ilgan sanasi*) jamlash hamda yagona umumlashtirilgan shaxsga doir ma'lumotlar bazasini shakllantirish maqsadga muvofiq.

Kelgusida mijoz boshqa mobil ilovada akkaunt rasmiylashtirmoqchi bo'lganida takroran raqamli identifikatsiyadan o'tishi, bir kartadan boshqa kartaga pul o'tkazmalar amalga oshirmoqchi bo'lganda serverda mavjud shaxsga doir ma'lumotlari bilan solishtirish orqali uning aynanligi tasdiqlangan taqdirda ruxsat berilishi ham lozim.

Tijorat banklari va elektron to'lov tashkilotlarining mobil ilovalarida bir vaqtning o'zida bitta akkauntndan ikkita qurilmada foydalanilishini cheklab, begona abonent raqamini faollashtirishga yo'l qo'ymaslik.

Fikrimizcha, yuqorida ko'rsatilgan takliflarni amaliyotga joriy etilishi, ushbu turdagi jinoyatlarni issiq izidan fosh etishda va oldini olishda o'z samarasini ko'rsatadi.

Axborot texnologiyalaridan foydalangan holda fuqarolarning bank plastik kartasidagi pul mablag'larini jinoiy yo'llar bilan o'zlashtirish jinoyatlarini sodir etayotgan shaxslar O'zbekiston Respublikasi hududida faoliyat yurituvchi to'lov tizimlaridan foydalangan holda fuqarolarning bank plastik kartasida bo'lgan pul mablag'larini bir nechta bank plastik kartalariga o'tkazib, jinoiy yo'l bilan olingan pul mablag'larini Rossiya Federatsiyasida ro'yxatga olingan "**QIWI**" xalqaro elektron pullarga o'tkazish yo'li bilan sodir etib, jinoiy harakatlarini yashirib kelmoqdalar.

Jinoyat ishlari tahlili asosida o'zgaralar mulkini kompyuter texnikasi vositasidan foydalanib, talon-toroj qilishning asosiy sabablari va ularga imkon bergan shart-sharoitlar o'rganilganda, ushbu turdagi jinoyatlarni sodir etuvchi shaxslar tomonidan ko'pgina hollarda jinoyatlarni sodir etish uchun qurol sifatida O'zbekiston Respublikasi hududida faoliyat ko'rsatayotgan banklar, to'lov operatorlari va tashkilotlarining mobil ilovalar hamda dasturiy ta'minotlaridan foydalangan holda amalga oshirib kelayotganliklari aniqlangan.

Bu borada O'zbekiston Respublikasi hududida faoliyat ko'rsatayotgan banklar, to'lov operatorlari va tashkilotlarda mavjud mobil ilovalar hamda dasturiy ta'minotni himoya qilish darajasini kuchaytirishga qaratilgan zaruriy choralar to'liq ko'rilmadan kelinmoqda.

Yuqoridagilarni inobatga olgan holda, fuqarolarning bank plastik kartalarida mavjud bo'lgan pul mablag'larning jinoiy tajovuzlardan himoya qilishni ta'minlash, axborot texnologiyalari va axborot xavfsizligi sohasidagi jinoyatlarning oldini olish maqsadida O'zbekiston Respublikasi hududida faoliyat ko'rsatayotgan banklar, to'lov operatorlari hamda to'lov tashkilotlarida mavjud mobil ilovalar va dasturiy ta'minotni himoya qilish darajasini

kuchaytirishga hamda to'lov tizimlari orqali mijoz qo'shimcha akkauntni faollashtirishda, mijozni **"Face ID"** raqamli identifikatsiyadan o'tish amaliyotini to'lov tashkilotlarga tatbiq etishni taqozo etmoqda.

Bu esa o'z navbatida,

- begona shaxslar tomonidan mobil ilova akkauntlariga kirish, akkauntga bog'langan bank plastik kartalaridagi pul mablag'larini noqonuniy tarzda o'zlashtirilishiga imkon qoldirmaydi,

- bank plastik kartani begona abonent raqamiga faollashtirilgan begona qurilmadagi begona mobil ilovaga bog'lab olinishining imkoni bo'lmaydi,

- begona shaxs tomonidan begona qurilma orqali mijozning mobil ilova akkauntiga kirishning imkoni bo'lmaydi.

Tahlillar, so'nggi paytlarda axborot texnologiyalaridan foydalangan holda sodir etilayotgan o'g'rilik va firibgarlik jinoyatlari soni yildan-yilga ortib borayotganligini ko'rsatmoqda.

Hisobotlarga ko'ra, 2022-yilning 6 oyi mobaynida axborot texnologiyalari yordamida sodir etilgan ijtimoiy xavfli qilmishdan 1608 ta jinoyatlar hisobga olinib, ulardan o'zlashtirish 65 tani, firibgarlik 701 tani, o'g'rilik 819 tani, axborotlashtirish qoidalarini buzish-2 tani, kompyuter axborotidan qonunga xilof ravishda foydalanish 1 tani, Kompyuter tizimidan, shuningdek, telekommunikatsiya tarmoqlaridan qonunga xilof ravishda (ruxsatsiz) foydalanish uchun maxsus vositalarni o'tkazish maqsadini ko'zlab tayyorlash yoxud o'tkazish va tarqatish jinoyati 8 tani tashkil etgan [1.].

Axborot texnologiyalaridan foydalangan holda sodir etilayotgan jinoyatlar asosan quyidagi usullarda:

- fuqarolarning va yuridik shaxslarning ishonchiga kirib, bank plastik kartalari, xalqaro elektron hamyonlari hamda xalqaro pul o'tkazmalardagi hisob raqamlaridagi pul mablag'larini o'zlashtirish;

- banklarda mavjud serverlarga bo'lgan tashqi hujumlar orqali banklaridagi pul mablag'larini yashirin ravishda talon-taroj qilish;

- shaxs, uning hayotiga oid ma'lumotlarni internet yoki ijtimoiy tarmoqlarda tarqatib yuborish yo'li bilan sodir etilgan tovlamachiliklar;

- qimmatli qog'ozlar bozoridagi va internetdagi moliyaviy piramidalar bilan bog'liq firibgarliklar,

- internet tarmog'i orqali fuqarolarning shaxsiy va maxfiy ma'lumotlarini noqonuniy ravishda egallab olish, tuhmat, haqorat kabi jinoyatlar ortib bormoqda.

Bu turdagi jinoyat sodir etgan shaxslarni tezkorlik bilan aniqlash va jinoyatni issiq izidan fosh etishni talab etsa, amaliyotda bir qancha muammo hamda qiyinchiliklar yuzaga kelmoqda. Jumladan,

- IIBB TQX tarkibida tashkil etilgan Axborot texnologiyalari sohasidagi jinoyatlarga qarshi kurashish boshqarmasida shaxsiy tarkib soni yetishmasligi;

- faoliyat ko'rsatayotgan banklar, to'lov operatorlari va tashkilotlarda mavjud mobil ilovalar hamda dasturiy ta'minotlarning himoya qilish darajasi yetarli emasligi;

- o'zgalar mulkini kompyuter texnikasi vositalaridan foydalanib talon-toroj qilish bilan bog'liq bo'lgan qilmishlarni to'g'ri malakalash uchun javobgarlik belgilangan, ammo Jinoyat kodeksi normalarini qo'llashda qiyinchiliklar mavjudligi;

Jinoyat kodeksning 168-moddasi (firibgarlik) 2-qismi “v” bandida “kompyuter texnikasi vositalaridan foydalanib sodir etilgan bo’lsa” belgisi, JKning 169-moddasi (o’g’rilik) 3-qismi “b” bandida esa, “kompyuter tizimiga ruxsatsiz kirib” og’irlashtiruvchi belgi mazmunan har xil keltirilganligi ham amaliyotda bunday jinoyatlarni to’g’ri malakalashda bir qator qiyinchiliklarni tug’dirmoqda.

Yuqoridagilarni inobatga olib, taklif etiladi:

- Hududiy ichki ishlar organlarida Axborot texnologiyalari bilan bog’liq jinoyatlarni tergov qilish bo’linmalarini tashkil etish;

Bunda, taklif etilayotgan markazda tergovchi yoki surishtiruvchilardan tashqari, bevosita ushbu yo’nalishda tahlilchi, ekspert-kriminalist va maxsus-texnik mutaxassis lavozimlari hamda dasturiy-apparat ta’minotini ham joriy etishni ko’zda tutish lozim.

- faoliyat ko’rsatayotgan banklar, to’lov operatorlari va to’lov tashkilotlarida mavjud mobil ilovalar hamda dasturiy ta’minotni himoya qilish darajasini kuchaytirishga qaratilgan zaruriy choralarni ko’rish;

- Jinoyat Kodeksiga o’zgalar mulkini kompyuter vositalaridan foydalanib talon-toroj qilish jinoyat tarkibi nuqtai nazaridan o’ziga xos xususiyatlari, ya’ni masofadan turib, internet tarmoqlari orqali to’siqsiz amalga oshirilishi va qisqa muddat ichida bir nechta qilmishni sodir etishi bilan tavsiflanishini inobatga olib, mazkur jinoiy qilmishlarni axborot texnologiyalari sohasidagi jinoyatlar deb nomlanuvchi bobda yagona moddaga birlashtirish va ushbu modda bilan javobgarlik belgilash.

So’zimizning so’ngida axborot texnologiyalari sohasidagi jinoyatlarning sodir etilishiga imkon berayotgan sabab hamda shart-sharoitlarning tahlil qilinishi, kelgusida jinoyatlarni barvaqt oldini olishda muhim ahamiyatga ega ekanligini ta’kidlamoqchimiz.

Qolaversa, jinoyatlarning sifatli fosh etilishi, ularga qarshi kurashish va bu kabi jinoyatlarni tergov qilishda ichki ishlar organlarining boshqa sohaviy xizmatlari bilan o’zaro hamkorligidan tashqari, boshqa vazirlik hamda idoralarning ushbu sohada ishlarni tashkil etishga mas’ul bo’lgan tarkibiy bo’linmalari bilan hamkorlikda ishlarni tashkil etilishiga ham e’tibor qaratish muhim. Zero, axborot texnologiyalari sohasidagi jinoyatlarning sodir etilishi makon, zamon va davlat organlari bilan uzviy bog’liqlikda bo’lib, jinoyat sodir etgan shaxsni aniqlash, uning aybliligi va javobgarlikni muqarrarligini ta’minlash uchun zarur bo’lgan daliliy ahamiyatga ega bo’lgan ma’lumotlar manbasi, aynan u yoki bu vazirlik yoki idora tarkibiy bo’linmalarining elektron serverlarida saqlanadi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. IIV huzuridagi Tergov departamentining 2022-yil 6 oylik hisoboti.
2. O’zbekiston Respublikasi Jinoyat Kodeksi <https://lex.uz/mact/-111453>
3. <https://cbu.uz/uz/about/>

Received: 16 March 2025

Accepted: 5 April 2025

Published: 15 April 2025

Article / Original Paper

ISSUES OF COMBATING CORRUPTION IN THE CONTEXT OF DIGITAL TRANSFORMATION

Tulaganov Elmurod

Master's student

in Anti-corruption and compliance control

at Tashkent state university of Law

E-mail: e.tulaganov.law@gmail.com

Abstract. The article examines the features of digital transformation as a tool for combating corruption. Modern digital platforms, international and national experiences, including that of Uzbekistan, are analyzed. The study applies content analysis, comparative and empirical methods. The results of implementing e-government services, open data, AI and Big Data technologies are presented. Challenges such as the digital divide, data vulnerability, and the imitation of digital reforms are identified. Recommendations are proposed to enhance the anti-corruption potential of digital solutions. The importance of a comprehensive approach, institutional strengthening, and public involvement in digital anti-corruption oversight is emphasized.

Keywords: digital transformation, anti-corruption policy, e-government, open data, artificial intelligence, Big Data, corruption, Uzbekistan, digital platforms, public oversight.

ВОПРОСЫ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ КОРРУПЦИИ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ

Тулаганов Элмурод

Магистрант

направления Противодействия коррупции и комплаенс контроля,

Ташкентский государственный юридический университет

Аннотация. В статье рассматриваются особенности цифровой трансформации как инструмента противодействия коррупции. Проанализированы современные цифровые платформы, международный и отечественный опыт, в том числе Узбекистана. Используются методы контент-анализа, сравнительного и эмпирического подходов. Представлены результаты внедрения электронных госуслуг, открытых данных, ИИ и Big Data. Отмечены проблемы цифрового разрыва, уязвимости данных и имитации цифровизации. Предложены рекомендации по усилению антикоррупционного потенциала цифровых решений. Сделан вывод о важности комплексного подхода, институционального укрепления и вовлечения общества в цифровой антикоррупционный контроль.

Ключевые слова: цифровая трансформация, антикоррупционная политика, электронное правительство, открытые данные, искусственный интеллект, Big Data, коррупция, Узбекистан, цифровые платформы, общественный контроль.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I4Y2025N56>

Введение

В условиях стремительного развития цифровых технологий трансформируются не только формы социального взаимодействия, но и подходы к обеспечению прозрачности и подотчётности в системе государственного управления. Коррупция

остаётся одним из наиболее острых вызовов, препятствующих устойчивому развитию, подрывающих доверие к государственным институтам и снижающих эффективность функционирования органов власти. Современные цифровые решения, такие как электронное правительство, платформы открытых данных, блокчейн и искусственный интеллект, рассматриваются как важные инструменты в борьбе с коррупцией. Они способствуют автоматизации процессов, сокращению количества промежуточных звеньев в принятии решений, снижению уровня человеческого фактора и расширению общественного контроля. Вместе с тем цифровизация сама по себе не может считаться универсальной панацеей от коррупции: при недостаточной правовой и институциональной проработке она способна порождать новые угрозы, связанные с манипуляцией данными, технологическим неравенством и имитацией реформ.

Целью настоящего исследования является анализ современных возможностей и ограничений цифровой трансформации в контексте противодействия коррупции, а также выработка предложений по повышению эффективности антикоррупционных механизмов в цифровой среде.

Обращаясь к существующим исследованиям, необходимо отметить, что современные научные и прикладные подходы всё активнее исследуют роль цифровизации в борьбе с коррупцией. В частности, С. Хаузер подчёркивает, что использование искусственного интеллекта и цифровых алгоритмов способствует автоматическому выявлению коррупционных рисков в системах управления [4, с. 88-94]. В магистерской диссертации Д. Лазе доказывается, что цифровизация способствует не только снижению коррупции, но и повышению доверия к государственным структурам через прозрачность процедур [5, с. 34-40]. К.С. Евсиков и А.А. Суворов анализируют российский опыт и приходят к выводу, что цифровая трансформация требует комплексного подхода, включающего нормативное, организационное и технологическое сопровождение [10, с. 112-118].

Актуальные аспекты взаимодействия между цифровыми механизмами и криминогенными практиками рассматриваются и в работах отечественных авторов. Так, А.А. Гаджиева подчёркивает, что несмотря на растущую автоматизацию, коррупционная преступность адаптируется к новым условиям и приобретает скрытые формы [8, с. 75-81]. В узбекской научной и экспертной среде тематика противодействия коррупции также занимает ключевое место. В коллективной монографии Б.Н. Бобоёрова и С. Бобоёрова дана содержательная характеристика национальной стратегии борьбы с коррупцией в контексте концепции «Янги Ўзбекистон», где цифровизация названа одним из приоритетных направлений [2, с. 96]. А.Б. Бектемиров в свою очередь анализирует правовые основы антикоррупционной политики Узбекистана, делая акцент на важности институционального укрепления механизмов цифрового контроля [1, с. 104].

Таким образом, анализ литературы свидетельствует о возрастающем интересе к исследуемой теме. Несмотря на наличие значительного массива теоретических и практико-ориентированных работ, сохраняется потребность в комплексной оценке эффективности цифровых антикоррупционных инструментов в различных институциональных контекстах, что и составляет основу настоящего исследования.

Методология. Методология исследования основана на применении контент-анализа, сравнительного и частично эмпирического подходов. Контент-анализ использован для изучения нормативных актов, докладов международных организаций, научных публикаций и медиа материалов. Сравнительный метод применён для сопоставления антикоррупционных цифровых практик в разных странах. Эмпирический анализ охватывает статистику по восприятию коррупции и эффективности цифровых инструментов.

Основными источниками данных выступили законодательные акты Республики Узбекистан, национальные стратегии, отчёты Всемирного банка, ОЭСР, Transparency International, а также цифровые платформы — порталы открытых данных, электронные госуслуги и системы онлайн-закупок.

Результаты. Современные цифровые технологии становятся неотъемлемой частью антикоррупционной политики, способствуя формированию более открытого, подотчётного и эффективного государственного управления. В результате проведённого анализа выявлены ключевые направления применения цифровых инструментов, позволяющих существенно снизить уровень коррупционных рисков.

Одним из центральных элементов цифровой антикоррупционной инфраструктуры является *электронное государство*, охватывающее системы электронного правительства, правосудия и парламентаризма. Как подчёркивают Булгаков В. Г., Булгакова Е. В. и Акимов В. С., такие механизмы позволяют автоматизировать значительное количество управленческих процессов, обеспечивая доступ граждан к информации и публичным услугам без необходимости личного взаимодействия с чиновниками [7, с. 53-58]. Это снижает возможность неформальных договорённостей, увеличивает скорость оказания услуг и способствует повышению доверия к институтам власти. Кроме того, электронные каналы обратной связи позволяют гражданам сообщать о коррупционных правонарушениях в режиме онлайн, что укрепляет систему общественного контроля.

Не менее важным направлением является использование *порталов электронных государственных закупок*, через которые осуществляется публикация информации о всех этапах закупочных процедур [16, с. 41-47]. Эти системы обеспечивают прозрачность распределения бюджетных средств, позволяют отслеживать исполнение контрактов и минимизируют возможности для манипуляций. Благодаря открытости процедур и автоматизации документооборота создаются условия, в которых коррупционные действия становятся более заметными и рисковыми для потенциальных нарушителей.

Особое значение приобретают технологии *Big Data*, применение которых расширяет возможности аналитического мониторинга и предиктивного управления. Распопов А. А. отмечает, что обработка больших массивов данных позволяет выявлять аномалии в финансовых потоках, дублирующие или искусственно раздробленные контракты, схемы откатов и аффилированности участников торгов [13, с. 88-94]. Такие подходы позволяют переходить от реагирования на выявленные нарушения к их превентивному предупреждению, что особенно актуально в условиях роста объёма и сложности управленческих процессов.

Наряду с этим, важную роль в снижении уровня коррупции играет *институт открытых данных*, о чём подробно пишет Игнатова А. М. По её мнению, открытые

данные формируют основу для новой модели взаимодействия государства и общества, основанной на принципах прозрачности, доступности и вовлечения граждан в процессы контроля и принятия решений [11, с. 44-50]. Обнародование информации о деятельности органов власти, государственных финансах, статистике правонарушений и других социально значимых аспектах создаёт условия для формирования устойчивого общественного надзора. Граждане и организации могут анализировать информацию, выявлять признаки неэффективности и коррупционных рисков, а также вносить предложения по их устранению.

Цифровые инструменты становятся особенно эффективными в условиях координации между различными субъектами антикоррупционной политики — государственными органами, правоохранительными структурами, НПО и гражданским обществом. Электронные приёмные, системы онлайн-обращений и платформы гражданских инициатив позволяют создавать более гибкие и отзывчивые механизмы взаимодействия. Это расширяет горизонты участия общества в процессах управления, усиливает давление на недобросовестных чиновников и стимулирует прозрачность во всех сферах государственной деятельности.

Цифровые платформы, при условии их системного внедрения, демонстрируют высокую эффективность в борьбе с коррупцией. В разных странах эти инструменты адаптируются с учётом уровня цифровизации, особенностей правового регулирования и зрелости институтов. В результате формируются новые модели управления, ориентированные на прозрачность, открытость и усиление общественного контроля. Всё это способствует снижению коррупционных рисков и укреплению доверия граждан к власти.

Показательным примером результативности цифровых решений в антикоррупционной сфере является Бразилия, где был реализован уникальный гражданский проект *Serenata de Amor*. Это инициатива независимых разработчиков и волонтёров, объединивших усилия для контроля расходов парламентариев с помощью искусственного интеллекта. Алгоритмы автоматически анализируют открытые данные о тратах депутатов, выявляют подозрительные операции, дублирующие счета и иные аномалии. Уже в первые месяцы работы проект доказал свою эффективность, позволив вернуть в бюджет значительные суммы. Его особенность — открытость кода и активное участие общества, что делает этот опыт особенно ценным для тиражирования в других странах [18].

Не менее убедительные результаты демонстрирует опыт Республики Корея, где была создана единая национальная система электронных закупок KONEPS. Она охватывает весь цикл закупочной деятельности — от публикации тендера до исполнения контракта. Автоматизация процедур, подключение модуля анализа BRIAS и обязательная публикация информации обеспечили высокий уровень прозрачности. По официальным данным, это привело к резкому снижению коррупции в сфере госзакупок, а индекс доверия к госслужбе значительно вырос. Внедрение данной системы стало возможным благодаря политической воле и последовательной цифровой трансформации государственного сектора [14, с. 301-318].

В Китае акцент сделан на превентивный антикоррупционный контроль с применением технологий искусственного интеллекта и больших данных.

Инновационная система Zero Trust объединяет более 150 защищённых баз данных и анализирует поведение госслужащих: от движения средств на счетах до участия в сделках. Такой подход позволяет выявлять потенциальные нарушения до того, как они приведут к ущербу, и уже доказал свою результативность, выявив тысячи случаев злоупотреблений.

В странах Балтии, особенно в Эстонии, цифровизация стала основой государственного управления. Благодаря архитектуре X-Road и системе «одного окна» практически все услуги доступны гражданам онлайн. Все действия внутри цифровой системы подлежат логированию, что исключает возможность вмешательства без следа. Такая комплексная цифровая экосистема позволила Эстонии занять лидирующие позиции в мировых рейтингах антикоррупционной устойчивости [14, с. 301-318].

Схожий подход применён и в Грузии, где цифровизация кадастровой системы и реестров недвижимости с использованием технологии блокчейн позволила полностью исключить возможности подделки документов и фальсификации сделок. Это стало важным шагом в повышении доверия к государственным институтам. Подобные решения постепенно внедряются и в других странах — например, в Швеции, Кении и Украине [12, с. 56-63].

Особого внимания заслуживает украинская платформа ProZorro, функционирующая на принципах открытого кода и общественного контроля. Интеграция с платформой Dozorro позволила не только сделать весь процесс госзакупок прозрачным, но и дать гражданам реальный инструмент влияния. Благодаря этому удалось не только ликвидировать ряд коррупционных схем, но и значительно сэкономить государственные средства. Проект стал символом антикоррупционной открытости — с лозунгом «Всі бачать все» (Все видят всё) — и признан одним из наиболее успешных примеров цифровой трансформации в постсоветском пространстве.

Цифровые платформы применяются не только для процедурных решений, но и для взаимодействия с гражданами. Так, в Австрии создана анонимная платформа информирования о коррупции, позволяющая гражданам безопасно передавать сведения о нарушениях. Этот инструмент поддерживается на государственном уровне и укрепляет культуру нетерпимости к коррупции, формируя устойчивые каналы обратной связи [18].

В Сингапуре, где борьба с коррупцией традиционно является приоритетом государственной политики, цифровизация административных процедур позволила существенно сократить человеческий фактор. Автоматизация большинства сервисов, интеграция государственных платформ с мобильными решениями и минимизация бумажного документооборота исключили многие типичные коррупционные риски и повысили уровень эффективности органов власти [18].

Обобщая международный и региональный опыт, можно утверждать, что эффективность цифровых платформ в борьбе с коррупцией обеспечивается при соблюдении нескольких ключевых условий. Это наличие политической воли, поддержка институциональных реформ, создание прочной нормативно-правовой базы, развитие цифровой грамотности и — особенно важно — вовлечение гражданского общества в процессы мониторинга и оценки. Только при таком подходе цифровизация становится

не формальной модернизацией, а реальным инструментом искоренения коррупции и повышения доверия к власти.

Обсуждение. В последние годы Узбекистан демонстрирует положительную динамику в сфере противодействия коррупции, что отражается в международных и национальных оценках. Согласно данным Transparency International, в 2024 году страна получила 33 балла из 100 в Индексе восприятия коррупции (CPI), заняв 121-е место среди 180 стран. Это на 2 пункта выше, чем в 2022 году, и почти вдвое больше по сравнению с 2012 годом, когда индекс составлял всего 17 баллов [17]. Постепенное укрепление антикоррупционной политики связано с мерами по цифровизации государственного управления, внедрением онлайн-платформ, развитием открытых данных и созданием Агентства по борьбе с коррупцией.

Тем не менее, несмотря на прогресс, антикоррупционная обстановка в стране остаётся сложной. По данным Национального антикоррупционного доклада, опубликованного в декабре 2024 года, в течение 2023 года за коррупционные преступления были привлечены к ответственности 6 535 человек, что на 12% меньше, чем в предыдущем году. Однако только 20% из них получили наказание в виде лишения свободы, тогда как 42% были приговорены к исправительным работам, а оставшиеся — к иным видам наказаний. Более того, 18% осуждённых уже имели судимость, а 9% повторно совершили коррупционные преступления, что свидетельствует о слабой превентивной функции наказаний и недостаточной эффективности существующих механизмов пресечения повторных правонарушений [19].

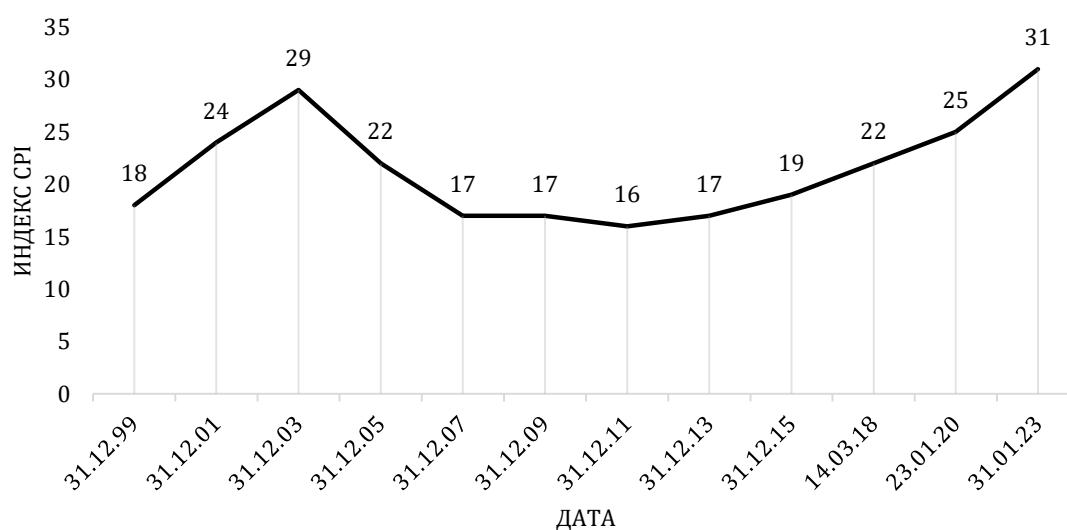

Рисунок 1. «Изменение индекса CPI за 1999–2023 годы»

Особую обеспокоенность вызывает низкий уровень возмещения нанесённого государству ущерба. Из общего объёма ущерба — 1,4 трлн сумов (примерно 120 млн долларов США) — в 2023 году было возмещено лишь 51%. Наибольший объём коррупционных потерь зафиксирован в Андижанской области, где ущерб составил 243 млрд сумов, что вывело регион на первое место в антирейтинге [19].

Данные факты подчёркивают, что формальные шаги по цифровизации и принятию антикоррупционных стратегий требуют системного и глубокого внедрения. Рост CPI — это позитивный сигнал, однако при отсутствии реальной подотчётности и

строгости в наказании коррупционеров цифровизация рискует оставаться поверхностной. Усиление контроля за исполнением законодательства, внедрение продвинутых цифровых платформ, повышение прозрачности расследований, а также включение гражданского общества в процессы мониторинга остаются приоритетами в борьбе с коррупцией в Узбекистане.

В этом контексте особую актуальность приобретает не только расширение технологических решений, но и обеспечение их реального функционирования, правовой гарантированности и общественной востребованности. Только при сбалансированном сочетании цифровых, правовых и институциональных мер можно ожидать устойчивого снижения уровня коррупции и дальнейшего повышения международного доверия к государственным институтам страны.

Несмотря на очевидные преимущества цифровых платформ в сфере противодействия коррупции, практика их внедрения сопровождается рядом системных проблем, которые существенно ограничивают эффективность и устойчивость цифровых антикоррупционных механизмов. Наиболее значимыми среди них являются цифровой разрыв, уязвимость данных и имитационный характер цифровизации в ряде стран и регионов.

Одна из наиболее острых проблем — это *цифровой разрыв*, проявляющийся в неравномерном доступе к интернету, цифровым сервисам и технологиям между городским и сельским населением, различными возрастными и социальными группами. В условиях, когда значительная часть граждан не имеет постоянного подключения к сети или обладает низким уровнем цифровой грамотности, возможности для участия в цифровом контроле и использовании электронных государственных услуг оказываются ограниченными. Это создаёт предпосылки для сохранения теневых схем взаимодействия с чиновниками и снижает общую прозрачность системы. Кроме того, недостаточная подготовка самих государственных служащих к работе с цифровыми инструментами нередко приводит к формализму и техническим сбоям при реализации антикоррупционных задач.

Не менее важной проблемой является *уязвимость цифровых данных и систем*, особенно в условиях недостаточного уровня кибербезопасности. Широкое внедрение цифровых платформ предполагает сбор, хранение и обработку больших массивов чувствительной информации — от персональных данных до финансовых транзакций. При отсутствии эффективных мер по защите этих данных возрастает риск несанкционированного доступа, утечек информации и даже её целенаправленного уничтожения или фальсификации. Подобные инциденты не только подрывают доверие к цифровым решениям, но и могут использоваться для сокрытия коррупционных действий. Особенно уязвимыми оказываются системы с ограниченным контролем на уровне администрирования и недостаточным разграничением доступа к данным между ведомствами [6, с. 61-68].

Третья проблема — это *имитация цифровизации*, когда внедрение цифровых платформ носит поверхностный, декларативный характер и не сопровождается реальным изменением управленческих и контрольных практик. В ряде случаев электронные сервисы создаются для отчётности, без практической функциональности, либо используются формально, при этом сохраняются традиционные, непрозрачные

каналы принятия решений. Кроме того, возможны ситуации, когда цифровые технологии подменяют собой реальные реформы: автоматизация процессов прикрывает отсутствие институциональных изменений, а «цифровые витрины» используются для демонстрации открытости без фактической доступности данных и механизмов общественного контроля [9, с. 29-35].

Для повышения антикоррупционного потенциала цифровой трансформации необходимо разработать единую стратегию, охватывающую все уровни государственного управления. Она должна предусматривать автоматизацию процессов, интеграцию баз данных и усиление прозрачности.

Особое внимание следует уделить открытым данным — они должны быть доступными, полными и легко анализируемыми. Это создаст условия для общественного контроля и независимого мониторинга.

Целесообразно внедрять технологии искусственного интеллекта и анализа больших данных для выявления коррупционных рисков и аномалий. Такие инструменты повысят эффективность профилактики и контроля.

Важно сократить цифровой разрыв — обеспечить равный доступ к интернету и цифровым сервисам, особенно в отдалённых регионах, а также повысить цифровую грамотность граждан и госслужащих.

Необходимо также укреплять кибербезопасность и правовую защиту данных, чтобы повысить доверие к цифровым платформам и исключить риски манипуляций или утечек информации.

Цифровизация должна быть подлинной, а не формальной. Важно оценивать работу платформ по реальным результатам, а не только по факту их запуска.

И, наконец, следует активно вовлекать граждан, НПО и СМИ в цифровые процессы, обеспечивая участие общества в антикоррупционном контроле и принятии решений.

Заключение. Цифровая трансформация представляет собой мощный ресурс в системе противодействия коррупции, особенно при условии её комплексного и последовательного внедрения. Международный опыт доказывает, что цифровые платформы способны значительно повысить прозрачность, сократить влияние человеческого фактора и активизировать общественный контроль. В Узбекистане в последние годы наблюдается положительная динамика: рост индекса восприятия коррупции, развитие электронных госуслуг, внедрение онлайн-платформ и цифровых механизмов контроля. Однако сохраняются вызовы, включая цифровой разрыв, формальный подход к цифровизации и слабую реализацию мер наказания. Для достижения устойчивых результатов необходимо продолжать институциональное укрепление, цифровую интеграцию и вовлечение общества в антикоррупционные процессы.

Основные выводы исследования:

1. Цифровизация способна значительно снизить уровень коррупции при условии правового, организационного и технического сопровождения.
2. Электронные госуслуги, открытые данные, системы закупок и Big Data — наиболее эффективные цифровые инструменты в антикоррупционной политике.

3. Международный опыт (Бразилия, Южная Корея, Эстония, Китай, Украина) демонстрирует конкретные результаты при системном внедрении цифровых платформ.
4. В Узбекистане наблюдается положительная динамика CPI и развитие цифровых решений, но сохраняются проблемы: слабая реализация наказаний, низкий уровень возмещения ущерба, цифровой разрыв.
5. Цифровая трансформация не должна носить формальный характер — важна её реальная эффективность, прозрачность и включённость граждан.
6. Для повышения антикоррупционной эффективности необходимы единая цифровая стратегия, защита данных, повышение цифровой грамотности и участие гражданского общества.

Литература/References/Adabiyotlar:

1. Bektemirov A. B. O'zbekiston Respublikasida korrupsiyaga qarshi kurashishning huquqiy asoslari. – Toshkent: GOLDEN BRAIN, 2024. – 104 b.
2. Boboyorov B. N., Boboyorov S. Yangi O'zbekiston: korrupsiyaga qarshi kurashish strategiyasi. – Toshkent: GOLDEN BRAIN, 2025. – 96 b.
3. Fubini A. Grassroots fights against corruption in the digital age: infrastructural activism in Italy and Spain. – 2024. – P. 17–24.
4. Hauser C. Digitalisation, artificial intelligence, and the fight against corruption // Organizational Corruption, Crime and Covid-19. – 2025. – Vol. 3. – P. 88–94.
5. Laze D. Digitalization as a tool to reduce corruption in the Public Administration: Master's thesis. – 2021. – P. 34–40.
6. Thommandu A., Maratovich F. F., Saparovna N. S. Fortifying Uzbekistan's integrity landscape: Harnessing India's tech-driven anti-corruption strategies // Sustainable Futures. – 2024. – Vol. 6. – P. 61–68.
7. Булгакова Е. В., Булгаков В. Г., Акимов В. С. Механизмы электронного государства по противодействию коррупции // Правовая информатика. – 2014. – № 4. – С. 53–58.
8. Гаджиева А. А. Проблемы противодействия коррупции и коррупционной преступности в условиях цифровой трансформации // Вестник Алтайской академии экономики и права. – 2021. – № 2. – С. 75–81.
9. Годунов И. В., Филатова Е. В. Антикоррупционное просвещение в условиях цифровой трансформации // Управление в экономических и социальных системах. – 2021. – № 3. – С. 29–35.
10. Евсиков К. С., Суворов А. А. Цифровая трансформация противодействия коррупции // Право и юридические науки. – 2022. – № 4. – С. 112–118.
11. Игнатова А. М. Открытые данные как новый способ взаимодействия государства и общества // Политические и юридические науки, культурология и социология. – 2015. – № 3. – С. 44–50.
12. Меньяйло Д. В., Крупенникова К. К. О противодействии коррупции в условиях цифровой трансформации // Проблемы правоохранительной деятельности. – 2022. – № 1. – С. 56–63.
13. Распопов А. А. Использование цифровых технологий в сфере противодействия коррупции (на примере Big Data) // Фундаментальные и прикладные научные исследования. – 2022. – № 2. – С. 88–94.
14. Расулев А., Исмаилов Б. Организационно-правовые аспекты применения цифровых технологий в противодействии коррупции: зарубежный опыт и

- правоприменительная практика // Общество и инновации. – 2020. – Т. 1, № 2. – С. 301–318.
15. Убушаев А. А., Агамалов Ш. Ш. Изменения в регулировании трудовых отношений в условиях цифровой экономики // Устойчивое развитие науки и образования. – 2018. – № 6. – С. 121–127.
16. Шишметов И. Р. Противодействие коррупции в условиях цифровой трансформации // Экономика и бизнес. – 2022. – № 6. – С. 41–47.
17. Corruption Index: Uzbekistan // Take-Profit.org. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://take-profit.org/statistics/corruption-index/uzbekistan/> (дата обращения: 29.03.2025).
18. Skillbox. ИИ помогает бороться с коррупцией и контролировать чиновников: изучаем опыт Бразилии. – 2023. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://skillbox.com/media/code/ii-pomogaet-borotsya-s-korrupsiy-i-kontrolirovat-chinovnikov-izuchaem-opyt-brazilii/> (дата обращения: 29.03.2025).
19. 80 коррупционеров в Узбекистане на свободе: антирейтинг возглавляет Андижан – национальный доклад // KUN.UZ. – 2024. – 16 декабря. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://kun.uz/ru/news/2024/12/16/80-korrupsionerov-v-uzbekistane-na-svobode-antireyting-vozglavlyayet-andijan-natsionalnyy-doklad> (дата обращения: 29.03.2025).

Received: 16 March 2025

Accepted: 5 April 2025

Published: 15 April 2025

Article / Original Paper

SIMPLIFICATION OF PROCEDURAL ACTIONS AT THE STAGE OF PRELIMINARY INVESTIGATION: THE INSTITUTE OF WITNESSES

Bozorboyev Farrukh Ibrokhim ugli

Master's student of the Academy of Law Enforcement

Bobokhonov Akromkhon Aloxonovich

Senior Lecturer of the Academy of Law Enforcement

Abstract. The article analyzes some criminal-legal aspects of the qualification of bribery crimes from a scientific point of view, in particular, it examines the issues of qualification of some problematic aspects related to the subject of bribery, the concept of an official, the participation of a group of persons in determining criminal liability for bribery, and also examines scientific conclusions and views on this issue.

Keywords: bribe, bribe-taking, bribe-giving, official, crime, qualification.

DASTLABKI TERGOV BOSQICHIDA PROTSESSUAL HARAKATLARNI SODDALASHTIRISH: XOLIS INSTITUTI

Bozorboyev Farruh Ibrohim o'g'li

Huquqni muhofaza qilish akademiyasi magistri

Boboxonov Akromxon A'loxonovich

Huquqni muhofaza qilish Akademiyasi katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada jinoyat protsessida xolis instituti tushunchasi, turlari, tasnifi hamda amaliyotdagi muammolar, xorijiy yondashuv. Shuningdek, tergov va protsessual harakatlarda xolislar ishtirokidagi muammolarga takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: xolis, xolis instituti, tergov harakatlari, protsessual harakatlar, tergovga qadar tekshiruv, dastlabki tergov, surishtiruvchi, tergovchi, prokuror, sud.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I4Y2025N57>

Kirish. Bugungi kunda mamlakatimizda aholi soni yildan yilga o'sib bormoqda. O'zbekistonning doimiy aholisi soni 2025-yil 1-yanvar holatiga ko'ra, 37 million 543,2 ming kishiga yetdi. Bu o'z navbatida, ijtimoiy-iqtisodiy va ekologik jarayonlardagi o'zgarishlarga, shuningdek, hududlarda jinoyatchilikning o'sishiga o'z ta'sirini o'tkazmasdan qolmaydi. Albatta, huquqbuzarliklarni oldini olish, ularni qisqa muddatlarda issiq izidan fosh qilish, jinoyat uchun javobgarlik muqarrarligini ta'minlash orqali fuqarolarning qonun oldidagi huquq va erkinliklarini ta'minlash vazifasi surishtiruv va tergov organlari zimmasiga ham yuklanadi. Ushbu sohada ayrim protsessual harakatlarni soddalashtirish, tergov harakatlarida qo'shimcha ishtirokchilar va vositalarni kamaytirish orqali jinoyat ishlaridagi jarayonlarning tezligi va samaradorligini, resurslarning samarali taqsimlanishini, protsessual chiqimlarning kamayishiga erishiladi. Protsessual soddalashtirishda axborot texnologiyalar imkoniyatidan

foydalanish bevosita ishtirokchilarga barcha harakatlarni tushunarli va ishonchli bo'lishini ta'minlaydi.

O'zbekiston Respublikasining 2019-yil 23-maydagi *“O'zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga jinoyat protsessi ishtirokchilarining huquqlari himoya qilinishini ta'minlash bilan bog'liq o'zgartish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida”* O'RQ-542-sonli Qonuni [1, B. 4] bilan JPK 91¹–91⁴-moddalar bilan to'ldirilib, jinoyat protsessida axborot texnologiyalaridan keng foydalanish yo'li bilan fuqarolarning huquq-erkinliklari va qonuniy manfaatlarini yanada himoya qilinishini ta'minlash maqsadida tergov harakatlarini VKA rejimida o'tkazish tushunchasi, asoslari, shartlari va tartibi hamda natijalarni qayd etish belgilandi.

Shuningdek, 2021-yil 12-yanvardagi *“O'zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga o'zgartish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida”* O'RQ-476-sonli Qonuni [2] bilan jinoyat protsessini yuritish davrida audioyozuvdan foydalanish tartibi ham kiritildi.

O'zbekiston Respublikasining 2020-yil 14-maydagi O'RQ-617-sonli *“O'zbekiston Respublikasining JPKga jinoyat protsessida ishtirok etuvchi fuqarolarning huquq va erkinliklarini muhofaza qilishni kuchaytirishga qaratilgan o'zgartishlar va qo'shimcha kiritish to'g'risida”* Qonuni [3] bilan jinoyat protsessini yuritishda ayrim protsessual harakatlar videoyozuv orqali qayd etilishi shartligi qat'iy belgilab qo'yildi.

Jumladan, yangi tahrirdagi JPKning 91-moddasiga ko'ra, quyidagi protsessual harakatlar majburiy ravishda videoyozuv orqali rasmiylashtiriladigan bo'ldi: o'ta og'ir jinoyatlar bo'yicha hodisa sodir bo'lgan joyni ko'zdan kechirish, tintuv, ko'rsatuvlarni hodisa sodir bo'lgan joyda tekshirish, tergov eksperimenti, shaxsni ushlash, himoyachidan voz kechish, shaxsni ushlash jarayonida o'tkaziladigan shaxsiy tintuv va olib qo'yish. Fikrimizga ko'ra, ushbu qonunning joriy etilishi tergov harakatlarini axborot texnologiyalaridan foydalangan holda soddalashtirish holatiga bosqichma-bosqich o'tilishiga xizmat qiladi.

Ishni sudga qadar yuritish bosqichida axborot texnologiyalaridan foydalanish shart bo'lgan holatlarda ulardan foydalanmasdan o'tkazilgan va qayd etilgan protsessual harakatlar kelgusida ayrim vaziyatlarda o'zining daliliy maqbullik ahamiyatini yo'qotadi.

Qolaversa, axborot texnologiyalari nafaqat dastlabki tergov bosqichida, balki umuman jinoyatga oid ishlarni yuritish jarayonida shaxsning huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarining garovi sifatida ham e'tirof etila boshlandi.

Bundan ko'rinishdagi protsessual hujjatlarning rasmiylashtirilishi ishni yuritishga mas'ul bo'lgan mansabdor shaxslarning faoliyatini yengillashtirishiga va jarayonning tezlashishiga sharoit yaratadi.

Bundan tashqari, bugungi kunda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining *“Ishni sudga qadar yuritishda yagona idoralararo elektron hamkorlik tizimini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida”*gi 2022-yil 28-yanvardagi PQ-105-son qarori [4] bilan joriy etilgan imkoniyatlarga ko'ra, tergovchilar jinoyat ishlari doirasida tegishli korxona, muassasa va tashkilotlarga elektron ko'rinishda topshiriqlarni yuborish va qisqa muddatlarda ularning tegishli ma'lumotlar bazalaridan axborot olish imkoniyatiga ega bo'lganlar.

Hozirgi davr tezkor rivojlanib borayotgani va axborot texnologiyalari hayotning ajralmas qismiga aylanganini inobatga olgan holda, jinoyat protsessining kelajagiga amaliy yondashish zarur. Kelajakda bu jarayon to'liq axborot texnologiyalari bilan qamrab olinishi, hattoki ayrim protsessual harakatlar sun'iy intellekt yordamida amalga oshirilishi mumkin.

Buning uchun jinoyat-protsessual qonunchiligi zamonaviy talab va sharoitlarga mos ravishda rivojlanib borishi lozim.

O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining *"Dalillar maqbulligiga oid jinoyat-protsessual qonuni normalarini qo'llashning ayrim masalalari to'g'risida"*gi qarori [5]ga muvofiq, agar raqamli (elektron) tashuvchi jismlardagi ma'lumotlar mutaxassis ishtirokisiz olib qo'yilgan yoki ko'zdan kechirilgan bo'lsa, ular maqbul dalil sifatida tan olinmasligi mumkin.

Tergov jarayonida dalillarni tahlil qilish, tekshirish, baholash va hujjatlashtirishda axborot texnologiyalari ko'pincha yordamchi vosita sifatida qo'llaniladi. Jinoyat-protsessual kodeksining 91-moddasi uchinchi qismiga ko'ra, tergov yoki sud jarayonining borishi va natijalarini aks ettiruvchi fotosuratlar, audioyozuvlar, videoyozuvlar, kinotasvirlar, qoliplar, nusxalar, rejalar hamda sxemalar bayonnomaga ilova qilinadi. Har bir ilovada tergov yoki sud jarayonining nomi, amalga oshirilgan joyi va sanasi haqida izohlovchi matn bo'lishi shart. Ushbu izohlovchi matnni surishtiruv va dastlabki tergov bosqichida surishtiruvchi yoki tergovchi hamda xolislar, sud jarayonida esa raislik qiluvchi sudya va sud majlisi kotibi o'z imzolari bilan tasdiqlaydi.

Shu nuqtai nazardan, protsessual harakatlarni amalga oshirishda xolislarining ishtiroki talab etiladigan holatlarga alohida e'tibor qaratish lozim. Jinoyat-protsessual kodeksida ayrim protsessual harakatlarni bajarishda xolislarining ishtiroki majburiy ekani aniq belgilab qo'yilgan.

Jumladan, qonunning 73-moddasiga ko'ra, surishtiruvchi, tergovchi, prokuror tomonidan tergov yoki boshqa harakatlar o'tkazilganini, uni o'tkazish jarayoni va natijalarini tasdiqlash uchun xolislar Kodeksda nazarda tutilgan hollarda chaqiriladi. Shuningdek, tergov harakatlarida ishtirok etish uchun ishning oqibatidan manfaatdor bo'lmagan, kamida ikki nafar voyaga yetgan fuqaro xolis sifatida jalb qilinishi lozimligi, tergov harakatini boshlashdan oldin surishtiruvchi, tergovchi yoki prokuror ularga huquq va majburiyatlarini tushuntirishi shartligi belgilab qo'yilgan.

Jinoyat-protsessual kodeksining 352-moddasiga ko'ra, quyidagi protsessual harakatlarni o'tkazishda xolislarining ishtiroki shart:

- 1) tanib olish uchun ko'rsatish (127–129-moddalar);
- 2) ko'rsatuvlarni hodisa sodir bo'lgan joyda tekshirish (133-modda);
- 3) ko'zdan kechirish (136-modda);
- 4) guvohlantirish (146, 445-moddalar);
- 5) murdani ekskumatsiya qilish (149-modda);
- 6) eksperiment (155-modda);
- 7) olib qo'yish (161-modda);
- 8) tintuv va shaxsiy tintuv (162-modda);
- 9) ekspertiza tadqiqoti uchun namunalar olish (193-modda);
- 10) pochta-telegraf jo'natmalarini ko'zdan kechirish va olib qo'yish (167-modda);
- 11) Mol-mulkni xatlash (291-modda);

12) fuqaro tergovchining qonuniy talablarini va takliflarini bajarishdan bosh tortayotganligini yoki tergovchiga qarshilik ko'rsatayotganligini yoxud dastlabki tergov yuritish tartibiga to'g'ri kelmaydigan boshqa huquqqa zid xatti-harakatlar qilayotganini tasdiqlash uchun ham xolislar taklif qilinadilar.

Bugungi kunda jinoyat protsessiga axborot texnologiyalari keng joriy etilayotgan sharoitda tergovga qadar tekshiruv, surishtiruv va dastlabki tergov jarayonida xolislarining majburiy ishtirokini maqbullashtirish masalasini muhokamaga chiqarish zarur. Jinoyat-protsessual kodeksining 73-moddasiga muvofiq, xolislarining ishtirokidan asosiy maqsad – surishtiruvchi, tergovchi yoki prokuror tomonidan amalga oshirilgan tergov va boshqa protsessual harakatlarning o'tkazilgani, ularning borishi hamda natijalarini tasdiqlashdan iborat.

Jinoyat-protsessual qonunchilik tergov harakatlarining o'tkazilgani, ularning jarayoni va natijalarini tasdiqlashda zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish imkoniyatini taqdim etayotgan bir paytda, nima uchun ushbu imkoniyatdan samarali foydalanib, fuqarolarning ortiqcha vaqt yo'qotishlari va noqulayliklarini kamaytirish yo'llari ko'rib chiqilmasligi kerak?

Shiddat bilan rivojlanib borayotgan zamonda tergov harakatlarini yuritishda ishtirok etish uchun ishning oqibatidan manfaatdor bo'lmagan ikki nafar xolisni topish hamda ularni jinoyat ishi qo'zg'atilgunga qadar, dastlabki tergov va sud jarayoniga jalb qilish oson ish emas. Xolislarini tergov harakatlarida ishtirok etishga ko'ndirish va ular bilan munosabat o'rnatish isbot qilish jarayonini hamda ishning holatini qayd etish kabi mas'uliyatli vazifani amalga oshiruvchi mansabdor shaxsning vaqtini ortiqcha sarflashiga olib keladi.

Ayrim holatlarda, xolislar tezkor-qidiruv tadbirlari o'tkazishda va tergovga qadar tekshiruv davrida taklif qilinadilar. O'z navbatida, to'plangan hujjatlar bo'yicha jinoyat ishi qo'zg'atilganidan so'ng, u guvoh tariqasida so'roq qilinib, aksariyat holatlarda ular bilan boshqa protsess ishtirokchilari o'rtasida yuzlashtirish tergov harakatlari o'tkaziladi. Dastlabki tergovda bergan ko'rsatuvlarini tasdiqlash uchun sud muhokamasiga takroran chaqirilib, ba'zi nizoli holatlarda esa bir necha marotaba chaqirilishlari zarurati tug'iladi. Ayrim hollarda bir-birini takrorlovchi protsessual harakatlar o'tkazilishi tufayli, xolis sifatida jalb qilingan fuqarolar o'zlarining vaqtlarini yo'qotishlari bilan bir qatorda, ularda va ular orqali jamiyatda huquqni muhofaza qiluvchi organlarning faoliyati to'g'risida salbiy fikr shakllanishiga ham olib keladi.

Shuni ta'kidlash joizki, viloyatlarning olis va chekka hududlarida, shuningdek, kechiktirib bo'lmaydigan holatlarda hamda tungi vaqtlarda xolislar topish ko'pincha qiyinchilik tug'diradi. Natijada, isbot qilish ishtirokchilari tomonidan ishning oqibatidan manfaatdor bo'lgan "navbatchi" yoki bo'lmasa huquqni muhofaza qiluvchi organlarga keltirilgan (masalan: ma'muriy qamoqqa olinganlar, ko'makchi shaxslar, texnik xodimlar va b.) fuqarolar xolis sifatida jalb qilinadilar. Amaliyotda shuni kuzatish mumkinki, tergov harakatlarida ularni ishtiroki shart bo'lganligi bois, ishni sudga qadar yuritish bosqichida mansabdor shaxs ayrim vaqtlarda hattoki xolislarini jalb qilishga o'z hisobidan xarajat qilishiga ham to'g'ri keladi. Tergovga qadar tekshiruv, surishtiruv va tergov organi xodimlari tomonidan xolislarini taklif qilishda yuzaga keladigan ortiqcha muammolar sababli, ayrim hollarda protsessual hujjatlarni soxtalashtirish holatlari ham kuzatilgan. Bularning barchasi, kelgusida sudda dalillarni nomaqbul deb topilishiga va hattoki ishni yuritishga mas'ul bo'lgan xodimlarning javobgarlikka tortilishiga ham sabab bo'ladi.

Ayrim tergov harakatlariga (hodisa sodir bo'lgan joyni ko'zdan kechirish va b.) jalb qilingan xolislar keyinchalik ushbu jinoyat ishi doirasida guvoh, gumon qilinuvchi va ayblanuvchi tariqasida so'roq qilinishi mumkin.

Protsessualist olim A.I.Leonovning fikriga ko'ra, xolislar har doim ham dalillarning to'g'riligiga ishonchli kafolat emas, ba'zi hollarda ularni manfaatdor mansabdor shaxs tomonidan manipulyatsiya qilish oson hisoblanadi [7, B. 56-57].

Fikrimizga ko'ra, murdani eksqumatsiya qilish tergov harakatida tergovchi rahbarligida sud tibbiy ekspertlar, mutaxassislar hamda murdani olish va ko'mishda qabriston xodimlari ishtirok etadilar. Biroq, qonun talablariga muvofiq xolis sifatida fuqarolarni taklif qilib, ushbu jarayonda murda bilan bog'liq harakatlarni o'tkazish ularda psixologik va emotsional bosimlarni yuzaga keltiradi, bunday tergov harakatlariga har kim ham rozi bo'lmaydi, har qanday odamning ham ruhiyati dosh bermaydi.

Bundan tashqari, davlat sirlariga oid ma'lumotlar bilan bog'liq jinoyat ishlarining tergovida davlat tomonidan qo'riqlanadigan va maxsus ro'yxatlar bilan chegaralab qo'yiladigan maxfiy turdagi harbiy, siyosiy, iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy va o'zga xil ma'lumotlardan xolislarining xabardor bo'lishi maqsadga muvofiq emas deb hisoblaymiz.

Xorijiy tajribani o'rganar ekanmiz, AQSh, Buyuk Britaniya, Fransiya, Germaniya, Kanada, Yaponiya, Xitoy, Latviya kabi rivojlangan mamlakatlarning qonunchiligida ishni sudga qadar yuritish bosqichida xolis instituti nazarda tutilmagan. Shuningdek, 2018-yilda qo'shni Qirg'iziston Respublikasi ham xolis institutidan rasman voz kechgan. Rossiya, Belorussiya, Tojikiston va Turkmanistonning jinoyat-protsessual qonunchiligida esa, agar tergov harakati borish mushkul bo'lgan joyda yoki inson hayoti va sog'lig'i xavf ostida bo'ladigan sharoitda amalga oshirilsa, xolislarining ishtirokisiz tergov harakatlarini o'tkazishga yo'l qo'yiladi [8].

V.E.Djakoniyaning fikriga ko'ra, videoyozuv – bu ma'lumotlarni saqlash uchun video signal yoki raqamli video oqimi ko'rinishida taqdim etilgan vizual ma'lumotni jismoniy tashuvchida yozib olish va uni keyinchalik monitor, ekran yoki displeyda namoyish etishdir. Videoyozuv natijasi videogramma yoki videofonogramma hisoblanadi [9].

M.X.Kadirova fikriga ko'ra, isbotlash jarayonida ashyolar va hujjatlar, agar ular texnik yoki elektron vositalardan foydalangan holda olingan bo'lsa, foydalanilgan texnik va elektron vositalar to'g'risidagi ma'lumotlar, olingan elektron faylning rezolyutsiyasi (formati), yaratilgan sana, o'zgartirilganligi va muallif haqidagi ma'lumotlar bo'lsa, ashyoviy dalil yoki boshqa hujjatlar deb e'tirof etilishi mumkin [10].

Boshqa bir olim I.S.Zvyaginning fikriga ko'ra, "xolislar o'rnini texnik vositalar orqali almashtirish tergov bo'linmalari faoliyatini ratsionallashtirish hisoblanadi. Texnik vositalardan foydalanish har bir tergov harakatida xolislarini izlash zaruratini bartaraf etadi. Masalan, hodisa sodir bo'lgan joyni ko'zdan kechirish va tintuv jarayonida olingan ashyolar, jinoyat qurollari, jinoyatga aloqador buyumlar va shu kabi boshqa dalillarni tergov davomida ko'zdan kechirish harakatlarini amalga oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, tergov harakatlarida xolislarining o'rnini fotofiksatsiya qilishga almashtirish ko'p vaqtni tejashga yordam beradi" [10].

Fikrimizga ko'ra, Jinoyat protsessida xolis institutini takomillashtirish, ushbu sohadagi milliy qonunchiligimizni zamon bilan hamnafas qilib moslashtirishda bosqichma-bosqich amalga oshirilishi lozim. Taklif etilishi mumkin bo'lgan yangi qonun loyihalarida xolislar ishtirokini bekor qilishga urg'u bermasdan, balki ular istisno etilgan taqdirda videotasvirga olinishi shartligi ko'rsatiladi.

Shuningdek, xolislar ishtiroki shart bo'lgan har bir tergov va protsessual harakatlarga individual yondashish talab etiladi. Ayrim tergov harakatlarida ish holatidan kelib chiqib, video

tasvirga olinishi shart bo'lgan holatlarda xolislarni ishtirok etilishi ixtiyoriyligi tergov harakatiga mas'ul bo'lgan mansabdor shaxs tanloviga havola etish lozim bo'ladi. Shuni ta'kidlash joizki, taklif qilinayotgan qonun loyihasi protsessual harakatlarni ham xolislar bilan, ham videotasvir yordamida rasmiylashtirishni taqiqlamaydi.

Tergov va protsessual harakatlarini amalga oshirishda xolislarni ishtirok etish tartibiga ko'ra ikki guruhga tasniflash mumkin:

1) xolislarning ishtiroki shart bo'lgan holatlar;

2) xolislar ishtiroki shart bo'lmagan – ularni ishtiroki inkor etilgan taqdirda videotasvirga olinishi zarur bo'lgan holatlar;

Birinchi guruhga, tanib olish uchun ko'rsatish, tintuv va shaxsiy tintuv hamda olib qo'yish tergov harakatlarini taklif sifatida kiritib, bunda xolislarning ishtiroki majburiy etib belgilash mumkin.

Ikkinchi guruhga, ko'zdan kechirish, guvohlantirish, ko'rsatuvlarni hodisa sodir bo'lgan joyda tekshirish, murdani eksqumatsiya qilish, eksperiment, ekspertiza tadqiqoti uchun namuna olish, pochta-telegraf jo'natmalarini ko'zdan kechirish va olib qo'yish, mol-mulkni xatlash, tergovchiga nisbatan huquqqa zid xatti-harakatlarni tasdiqlash protsessual harakatlarida xolislar ishtirokining ixtiyoriyligini belgilash orqali, ushbu harakatlarda videotasvirga olinishi shartligi ko'rsatilishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

Qayd etish kerakki, ushbu guruhga mansub tergov harakatlari agarda guvoh, jabrlanuvchi, gumon qilinuvchi, ayblanuvchi, sudlanuvchilarning ishtirokida o'tkazilayotgan bo'lsa, guvoh, jabrlanuvchi, gumon qilinuvchi, ayblanuvchi, sudlanuvchilar yoki ularning vakillari yoxud himoyachilarining iltimosiga ko'ra yoki videotasvirga olinishiga roziligi asosidagina yo'l qo'yiladi. Ularning iltimoslari tergov harakati boshlanishidan avval bayonnomada qayd etiladi.

Ikkinchi guruhga mansub, ya'ni xolislar ishtirok etmaydigan tergov harakatlari jarayonini videoyozuv orqali uzluksiz qayd etilishini nazarda tutuvchi normalarni qonunchilikka kiritish maqsadga muvofiq bo'ladi. Tergov harakatining uzluksizligini ta'minlash, eng avvalo, tasvirning ishonchligini oshirishga xizmat qiladi, shu bilan birga, protsessual harakatlar davomida shaxsning huquq va erkinliklari hamda qonuniy manfaatlarining cheklanishining oldini olishga yordam beradi. Bu jarayonda "uzluksiz qayd etish" tushunchasi, tergov harakati davomida videoyozuv jarayonining tanaffussiz, o'chirilmasdan va tasvirga olinmay qolish holatlarisiz amalga oshirilishini anglatadi.

Agar tergov harakati texnik sabablarga ko'ra, masalan, quvvat manbaining tugab qolishi, oldindan oldini olish imkoni bo'lmagan favqulodda vaziyatlar yoki yengib bo'lmas kuch ta'siri sababli vaqtincha to'xtatilsa, bu holat bayonnomada qayd etilishi lozim. Tergov jarayonini davom ettirishga to'sqinlik qilgan omillar bartaraf etilgandan so'ng, tergov harakati yana tiklanadi. Shu bilan birga, videoyozuvni qayta boshlashdan avval tanaffusning sabablari aniq bayon qilinadi. Tergov harakati davom ettirilgandan keyin esa bu holat protsessning boshqa ishtirokchilari tomonidan bayonnomada tasdiqlanishi shart. Bu yondashuv tergov jarayonining shaffofligini ta'minlash va protsessual talablarga rioya qilinishini kafolatlashga xizmat qiladi.

Taklif etilayotgan qonun loyihasida, protsessual harakatlarni amalga oshirish vaqtida videotasvirga qo'yiladigan talab, tasvir va ovoz sifatining ta'minlangan bo'lishi zarur. Shuningdek, videotasvir va ovoz tiniq, uzilishlarsiz, nutq (muloqot) tushunarli bo'lishi lozim. Shunga alohida e'tibor berilishi lozimki, agar tergov harakati shaxsni yechintirish bilan bog'liq

holda amalga oshirilsa, protsessual harakatni videotasvirga olish to'xtatilishi lozim. Bizning fikrimizcha, bunday vaqtda, jarayonni videotasvirga olmay, uni audioyozuvga yozib olishni qonunchilik istisno etmaganligi sababli, uni audioyozuvga olish maqsadga muvofiqdir.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. O'zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga jinoyat protsessi ishtirokchilarining huquqlari himoya qilinishini ta'minlash bilan bog'liq o'zgartish va qo'shimchalar kiritish to'g'risidagi Qonun. 24.05.2019-yil // lex.uz.
2. O'zbekiston Respublikasining 2021-yil 12-yanvardagi O'RQ-476-sonli Qonuni tahririda – Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 13.01.2021 y., 03/21/664/0014-son // www.lex.uz
3. “O'zbekiston Respublikasining Jinoyat-protsessual kodeksiga jinoyat protsessida ishtirok etuvchi fuqarolarning huquq va erkinliklarini muhofaza qilishni kuchaytirishga qaratilgan o'zgartishlar va qo'shimcha kiritish to'g'risida”gi Qonun. 15.05.2020 yil // www.lex.uz
4. Qarang: O'zbekiston Respublikasi Prezidentining “Ishni sudga qadar yuritishda yagona idoralararo elektron hamkorlik tizimini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida” 28.01.2022-yilidagi PQ-105-son Qarori // www.old.lex.uz.
5. O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining “Dalillar maqbulligiga oid jinoyat-protsessual qonuni normalarini qo'llashning ayrim masalalari to'g'risida” 2018-yil 24-avgust kunidagi 24-son qarori // old.lex.uz.
6. Qarang: O'zbekiston Respublikasining Jinoyat-protsessual kodeksi. 1994-yil 22-sentyabr. (91-modda) // www.lex.uz
7. Leonov A.I. “K voprosu ob uchastii ponyatykh v sledstvennykh deystviyakh, ogranichivayushchikh konstitutsionnye prava grazhdan”. “Sotsial'no-ekonomicheskie yavleniya i protsessy”, Moskva, 2020.
8. Qarang: “In Science/ Жамият ва инновациялар – Общество и инновации – Society and Innovations” Special Issue – 01(2022) / ISSN 2181-1415.
9. Dzhakoniya V.E. “Televidenie”.– M.: «Goryachaya liniya-Telekom», 2002.– S. 311–316.– 640 s.– ISBN 5-93517-070-1 // Wikipedia.
10. Kadirova M. X. “Proverka i otsenka komp'yuternoy informatsii v kachestve dokazatel'stv”. Monografia pokonferencyjna. Science, Research, Development #16 / International science-practical conference April 30, 2019, Barcelona, Spain. S. 118-122 // ResearchGate

Received: 16 March 2025

Accepted: 5 April 2025

Published: 15 April 2025

Article / Original Paper

THE CONCEPT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN CRIMINAL LAW AND ITS SOCIAL DANGER

Abbosov Mirsulton Mirsharof ugli

Master's student of Tashkent state university of law

E-mail: abbosovmirsulton@gmail.com

Abstract. This article analyzes the concept of artificial intelligence, the evolution of its forms, and social risks. It discusses the role of artificial intelligence in criminal law. The issue of recognizing artificial intelligence as a subject of crime is examined, and the views, opinions, and reflections of scholars on artificial intelligence are analyzed and categorized. The article also presents thoughts on the inclusion of artificial intelligence in criminal-legal relations.

Keywords: artificial intelligence, social risks, crime, crime weapon, subject of crime, issues of accountability of artificial intelligence.

JINOYAT QONUNCHILIGIDA SUN'IY INTELLEKT TUSHUNCHASI VA UNING IJTIMOY XAVFLILIGI

Abbosov Mirsulton Mirsharof o'g'li

Toshkent davlat yuridik universiteti magistranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada sun'iy intellekt tushunchasi, shakllanish evolyutsiyasi va ijtimoiy xavfliligi masalalari tahlil qilinadi. Sun'iy intellektning jinoyat qonunchiligidagi o'rni haqida fikr yuritiladi. Sun'iy intellektning jinoyat subyekti sifatida e'tirof etish masalasi, sun'iy intellekt haqida olimlarning qarashlari, fikr va mulohazalari tahlil qilinib guruhlashtiriladi. Jinoiy-huquqiy munosabatlarga sun'iy intellektning kiritish masalalari haqida mulohazalar qilingan.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, ijtimoiy xavflilik, jinoyat, jinoyat quroli, jinoyat subyekti, sun'iy intellektning javobgarlik masalasi.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I4Y2025N58>

Kirish. Asrlar davomida fan va texnologiyalarning rivojlanishi doimo ijobiy oqibat keltirib chiqaravermagan, ayrim ixtiro va texnikalar borki, ularni yaratish maqsadi ijobiy, biroq amalda aks ta'sir ko'rsatib, salbiy oqibatlar keltirib chiqaradi. Masalan, shaxtalarda ishchilarga osonlik yaratish maqsadida dinomitning yaratilishi[11], arzon elektr energiya ishlab chiqarish maqsadida atom energetikasining rivojlanishi[12] va hokazolar. Albatta har bir ilmiy yutuq qaysidir ma'noda jamiyatda o'rnatilgan odob-axloq normalariga o'z ta'sirini o'tkazmay qolmaydi. Axloq va huquq nafaqat zamonaviy jamiyatda, balki tarixda ham bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lgan. Aksariyat huquqiy masalalar, ularning jamiyatda mavjud axloqiy munosabatlar bilan o'zaro aloqasi va talqinidan kelib chiqadi. Mazkur munosabatlarni belgilash, muvofiqlashtirish, tartibda solish davlatning vazifalaridan biri hisoblanadi. Davlat hokimiyatining funksiyalari davlat hokimiyati subyektlari tomonidan bajariladigan muayyan harakatlar orqali amalga oshiriladi[5; 14–15-b]. Sun'iy intellektning paydo bo'lishi mazkur vazifani amalga oshirishni murakkablashtirishi bilan bir necha pog'ona yuqoriga ko'tardi.

Bunga sabab sifatida, sun'iy intellekt asosida ishlaydigan tizimlarning murakkab vazifalarni hal qilishda tobora mustaqil bo'lib borayotganligi bilan bog'liq. Yuridik fanlar doktori S. Bozarovning fikricha, "sun'iy intellekt tizimlarning dunyoga potensial ta'sirini etika nuqtai-nazaridan baholash, odamlar uchun ularning ishini tushunish, oldindan ko'rish va nazorat qilish qobiliyatini kamaytirish masalalari yuzaga keltiradi, chunki sun'iy intellekt o'z tajribasidan o'rganadi va kelajakda ularning ishlab chiquvchilari hatto taxmin qilmagan harakatlarni amalga oshirishi mumkin"[1; 85-b]. Albatta bu masalani har tomonlama tartibga solish muhimdir. Davlat funksiyalaridan biri bo'lgan munosabatlarni tartibga solishda jinoiy-huquqiy munosabatlar alohida o'rin egallaydi. Jinoiy-huquqiy munosabatlarni belgilash, tartibga solish va muvofiqlashtirish ijtimoiy-siyosiy munosabatlarda ijtimoiy xavfli qilmishlar uchun javobgarlik, boshboshdoqlik va tartibsizlikni oldini olishga xizmat qiladi. Mamlakatimiz jinoyat-huquqiy doktrinasida hozirgi kunda aynan sun'iy intellektning jinoiy javobgarligi muammolarini o'rganishga oid maxsus tadqiqotlar o'tkazilmagan.

Material va metodlar. Mazkur ilmiy izlanishda bilishning umum-ilmiy dialektik metodidan foydalanilgan. Bundan tashqari jinoiy-statistik, siyosiy-huquqiy, tarixiy-huquqiy, qiyosiy-huquqiy va ilmiy bilishning boshqa usullaridan foydalaniladi. Mavzu yuzasidan olimlarning fikr va mulohazalari tahlil qilinib, taklif va tavsiyalar beriladi.

Muhokama va natijalar. Xalqaro normativ-huquqiy aktlarda, shuningdek O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida inson, uning hayoti, erkinligi, sha'ni va qadr-qimmati oliy qadriyat ekanligi belgilab qo'yilgan. Mazkur qadriyatni muhofaza qilish uchun turli huquqiy munosabatlar o'rta qadriyatga chiqadi. Jumladan O'zbekiston jinoyat qonunchiligi vazifasi Jinoyat kodeksining 2-moddasida belgilangan bo'lib, shaxsni, uning huquq va erkinliklarini, jamiyat va davlat manfaatlarini, mulkni, tabiiy muhitni, tinchlikni, insoniyat xavfsizligini jinoiy tajovuzlardan qo'riqlash, shuningdek jinoyatlarning oldini olish, fuqarolarni respublika Konstitutsiyasi va qonunlariga rioya qilish ruhida tarbiyalashdan iboratdir[9]. Mazkur vazifadan kelib chiqadigan bo'lsak, bugungi kundagi globallashtirish jarayonlari, texnika inqirozi jinoyat qonunchiligi muhofaza qiluvchi obyektlarga nisbatan tajovuzlarning yangicha ko'rinishlarini namoyon etadi. Bu esa jinoyat qonunchiligini takomillashtirishni taqozo etadi.

Ijtimoiy xavfli qilmish, jinoyat oqibatida jabrlangan subyektlarga bevosita zarar keltiradi, xususan og'riq, azob-uqubat, hayotiy ko'rsatkichlarning pasayishi, ruhiy zo'riqlash, shuningdek turli xil jismoniy va ruhiy oqibatlar keltirib chiqaradi. "Global Burden of Disease" tashkilotining tadqiqotlariga ishonadigan bo'lsak, har yili 400 000 kishi qotillik qurboni bo'ladi va qurbonlarning ko'pi 50 yoshdan kichiklarni tashkil etadi. Bu esa, terrorizm, qo'poruvchilik qurbonlarini qo'shib hisoblaganimizdan uch marta ko'p deganidir[13]. Strategik va xalqaro tadqiqotlar markazi (CSIS) va maxsus internetda himoya dasturlarini yaratuvchi kompaniya "McAfee" tomonidan kiberjinoyatlar o'sishini iqtisodiy omillarga bog'lab tadqiqot olib bormoqda. O'rganishlar natijasida aniqlanishicha, kiberjinoyatlar tufayli dunyo 1 trillion AQSh dollaridan ko'proq, boshqacha aytganda, butun dunyo yalpi ichki mahsulotining 1%ga teng miqdorda zarar ko'radi[14].

Bugungi kunning eng katta rezonans hosil qilgan ixtirosi, shubhasiz, sun'iy intellekt texnologiyalaridir. Z. Ismoilov sun'iy intellektni informatikaning alohida sohasi sifatida ko'radi va "inson ongi bilan bog'liq imkoniyatlar: tilni tushunish, o'rgatish, muhokama qilish, masalani yechish, tarjima va shu kabi imkoniyatlarga ega kompyuter tizimlarini yaratish bilan shug'ullanadi"[15] deydi. N. Abduqunduzova esa, "Qisqa qilib aytganda, sun'iy intellekt

muayyan vazifalarni bajarishda inson xatti-harakatiga taqlid qilishga qodir bo'lgan tizim yoki texnologiya bo'lib, olingan ma'lumotlardan foydalanib asta-sekin mukammallashib boradi. Umuman olganda sun'iy intellekt format ham, funksiya ham emas, balki bu jarayon bo'lib, ma'lumotlarni yig'ish, tahlil qilish kabilarni o'z ichiga oladi"[16] deydi.

O'zbekiston Respublikasi qonunchiligida sun'iy intellektga ilk ta'rif Prezidentning 2024-yil 14-oktyabrdagi "Sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PQ-358-son qarorida berildi, desak mubolag'a bo'lmaydi. Unda, "sun'iy intellekt — insonning bilim va ko'nikmalariga taqlid qilish imkonini beruvchi (shu jumladan, mustaqil ravishda o'rganish va yechimlarni izlash) hamda aniq vazifalarni bajarishda inson aqliy faoliyati natijalari bilan taqqoslanadigan natijalarni olish imkonini beradigan texnologik yechimlar majmui"[10] deyilgan. Amerika Qo'shma Shtatlarining "Sun'iy intellekt sohasi va boshqa maqsadlarda Milliy tashabbus yaratish to'g'risida"gi Bilda sun'iy intellektga quyidagicha ta'rif berilgan, "Sun'iy intellekt – bu AQSh iqtisodiyoti va jamiyatining har bir sohasini o'zgartirishi va ehtimol, butunlay transformatsiya qilishi mumkin bo'lgan vosita. "Sun'iy intellekt" atamasi bu real va virtual hayotda inson tomonidan belgilangan maqsadlar uchun bashorat qilish, tavsiya berish va qaror qabul qilish xususiyatlariga ega "mashina-inson" tizimidir[17]. "Mashina-inson" tizimi deganda, shunday tizimni tushunishimiz kerakki, unda inson va texnika elementlarining afzal jihatlari mujassamlashtiriladi[18].

Yuqoridagi fikrlarni umumlashtirib, sun'iy intellekt – bu aqliy (intellektual) xulq-atvorni namoyon qilishga (modellashtirishga) qaratilgan turli xil texnologiyalarni o'zida mujassamlashtirgan mustaqil kompyuter tizimidir, degan xulosaga kelish mumkin. Bugungi kunda sun'iy intellekt turli xil prizmalar orqali, xususan, huquqda ham chuqur o'rganilmoqda. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, sun'iy intellektni har tomonlama o'rganish bugungi kunning muhim masalalaridan biridir. Sababi biron fan yutug'i yaratilibdiki, undan nafaqat ijobiy, balki salbiy yo'llarda ham foydalaniladi. Yuridik fanlar doktori S. Bozarov o'z tadqiqotlarida sun'iy intellekt tomonidan keltirilgan zarar uchun javobgarlik masalasiga to'xtalib, uning yaratilishi va faoliyat yuritishi insonga bog'liq ekanligi sababli oqibatiga ham inson javobgar bo'lishi kerak degan fikrni ilgari suradi[2; 4-b]. Texnologik taraqqiyot rivojlanishining hozirgi holatini hisobga olsak, yaqin kelajakda sun'iy intellekt imkoniyatlari sezilarli darajada oshishi va murakkablashishi mumkin. Xususan, bu borada professor N.Bostromning ta'kidlashicha, 2040-yilga kelib sun'iy intellekt va insonning fikrlash jarayonlaridagi o'xshashlik taxminan 50 foizga teng bo'ladi, 2075-yilda esa, ularning fikrlash jarayonlarini ajratib bo'lmaydi, o'xshashlik 95 foizga yetadi[3]. Biroq hozirgi texnologik rivojlanish sur'atlari bu jarayonni yanada tezlashtirmoqda. Shuning uchun ham N.Bostrom va A.Sandberglar yangi tadqiqotlarida ushbu prognoz ko'rsatgichlarini oldinga tomon o'zgartirishgan[4; 5–6-b]. Bu esa sun'iy intellektni nafaqat jinoyat sodir etish predmeti sifatida, jinoyat subyekti sifatida sun'iy ong etikasi va javobgarlik muammolarini hal etish masalasini chuqur tahlil qilishni talab qiladi.

Sun'iy intellektni bajaradigan vazifa va funksiyalariga qarab shartli ravishda uch guruhga bo'lishimiz mumkin:

1. Maxsus sun'iy intellekt. Bu toifa SI tor doirada amallar bajaradi. Bunda SI aniq bir vazifalarni bajarishga, masalan nutqni aniqlash, kasalliklar diagnostikasi, o'yin o'ynash kabi vazifalarga ixtisoslashadi. Bunda SI ixtisoslashuvidan tashqari bo'lgan funksiya va vazifalarni bajara olmaydi. Bunga misol qilib, Siri, IBM Watson, ChatGPT, DeepSeek va hokazo.

2. Universal sun'iy intellekt. Bu toifa SI har qanday amallarni bajara oladi. Bunda SI aniq bir vazifalarni bajarishdan tashqari, o'z-o'zini o'rgatish orqali qo'shimcha vazifalarni ham bajaradi. Bu turdagi SI odamga taqlid qila oladi. Ya'ni vaziyatga qarab moslashadi, nou-xauni qabul qilib, ularni tahlil qiladi, qarorlar qabul qila oladi. Hozirda mazkur turdagi SI mavjud emas. Biroq olimlar va OpenAI, DeepMind, IBM Watson kabi yirik kompaniyalar mazkur yo'nalishda ishlashmoqda.
3. Mashinaviy sun'iy intellekt. Bu toifa SI tizim ma'lumotlariga asoslanib ishlaydi. Ya'ni uning dasturiy ta'minotiga kiritilgan ma'lumotlarga tayanib, shu ma'lumotlar asosida qarorlar qabul qiladi. Bunga misol TensorFlow, Google Cloud AI, RapidMiner va hokazo.

Bizning fikrimizcha, sun'iy intellektni nafaqat jinoyat sodir etish predmeti sifatida balki, jinoyat subyekti sifatida ham tahlil qilish masalasini taqozo etadi. Yuridik fanlar doktori, professor M.X. Rustambayev "jinoyat subyekti jinoyat tarkibining ajralmas elementi hisoblanadi"[7; 233-b] deydi va bu fikr umum qabul qilingan ta'rif hisoblanadi. Shuningdek, olim "Jinoyat subyekti – jinoyat qonunchiligida nazarda tutilgan jinoyatni sodir etgan va ushbu qonunda belgilangan yoshga yetgan aqli raso jismoniy shaxsdir"[7; 233-b] deya ta'rif beradi. Yuridik fanlar nomzodi, dotsent M. Usmonaliyevning fikricha, "jinoyatning subyekti — ijtimoiy xavfli qilmish sodir qilgan, qonunga muvofiq ravishda jinoiy javobgarlikka tortilishi mumkin bo'lgan shaxsdir"[8; 187–189-b]. Mazkur ta'riflar fundamental hamda jinoyat qonunchiligida aks ettirilgan norma va qarashlarga muvofiq berilgan hisoblanadi. Yangi ijtimoiy munosabatlar, ochiq keyslar bizga mazkur ta'rif va qonunchilik normalariga o'zgartirish kiritishni taqozo etadi.

Sun'iy intellektni jinoyat subyekti sifatida e'tirof etishimiz mumkinligiga asos sifatida unga berilgan ta'riflar va uning xususiyatlaridan kelib chiqishimiz mumkin.

1. Mustaqil qarorlar qabul qilish xususiyati;
2. Insonning bilim va ko'nikmalariga taqlid qilish imkonini beruvchi;
3. Real hayotga ta'sir o'tkazish;
4. Mustaqil ravishda o'rganish va yechimlarni izlash hamda aniq vazifalarni bajarishda inson aqliy faoliyati natijalari bilan taqqoslanadigan natijalarni olish imkonini beruvchi.

Mazkur sifatlar sun'iy intellektni jinoyat subyekti sifatida e'tirof etish imkonini beradi. Sababi unda mustaqillik va o'z xatti-harakatini intellektual jihatdan mustaqil sodir etish xususiyatlari mavjud. Sun'iy intellekt bilan sodir bo'lgan bir qancha ochiq keyslar mavjud bo'lib, ijtimoiy xavfli qilmishda jinoyat subyekti mavjud emasligi, yoki sun'iy intellektni javobgarlikka tortish masalasi ochiqqligi uchun boshqa shaxslar javobgar qilingan. Misol tariqasida, AQShda sun'iy intellekt tomonidan sodir etilgan jiddiy xato insonning o'limiga sababchi bo'lgan. Tibbiyotga mo'ljallangan sun'iy intellekt o'rnatilgan texnologiya bolaga noto'g'ri tashxis qo'yishi uning o'limiga sabab bo'lgan[6; 105–114-b]. Yana bir misol AQShda 2018-yilda Uber kompaniyasining sun'iy intellektga asoslangan haydovchisiz avtomobili ishtirokida yo'l transport hodisasi natijasida odam o'lishi. Vaziyatda sun'iy intellekt orqali boshqarilib kelinayotgan 63 km/soat tezlikda harakatlanayotgan avtotransport vositasi yo'ldan o'tayotgan shaxsni identifikatsiya qilishda yanglishib urib yuborgan va shaxsning o'limiga sababchi bo'lgan. Mazkur holatda javobgarlik masalasi ochiq qolgan, dastlab mashina ichida o'tirgan Uber kompaniyasi xodimini nazoratni to'g'ri o'rnatmaganligi uchun javobgarlik masalasini

unga nisbatan ko'rishgan, biroq keyingi instantsiya sudlari tomonidan, kompaniya xodimi oqlangan, marhumning yaqinlariga kompensatsiya to'lab berilgan, biroq javobgar noma'lumligicha qolgan[19]. Bunday misollar yaqin o'tmishda ko'paygani va yaqin kelajakda yanada ko'payishi aniq. Biz mazkur salbiy oqibatlarni keltirib chiqaruvchi harakatlarni (harakatsizlik) avvaldan bashorat qilish yo'li bilan umume'tirof etilgan obyektlarni muhofaza qilish choralarini ko'rishimiz kerak.

Yuqorida sun'iy intellektni jinoyat subyekti sifatida e'tirof etish masalasi bo'yicha asoslar keltirdik. Biroq bugungi kunda sun'iy intellektni jinoyat subyekti sifatida e'tirof etish biroz erta deb hisoblaymiz. Bunga asos sifatida quyidagi argumentlarni keltirishimiz lozim bo'ladi:

1. Irodaviylik va anglab yetish xususiyati to'liq mavjud emasligi;
2. Inson tomonidan yaratilganligi, uning boshqaruvi nisbatan inson qo'lidaligi;
3. Tartibga solish, javobgarlik, shuningdek jazo tayinlash masalasida bo'shliq.
4. Jinoyat subyekti sifatida e'tirof etishgandan so'ng, boshqa huquq sohalarda ham subyekt sifatida e'tirof etish masalasi.

Mazkur asosiy omillar bugungi kunda dunyo olimlari tomonidan bahs va munozaralarga sabab bo'lmoqda. Yuridik fanlar doktori S. Bozarov, raqamli "ong" mutlaqo ratsional bo'lib, u hissiy-emotsional jihatdan mahrumligi, robotlar oxir-oqibat o'z-o'zini mustaqil anglab yetishini tan olsak ham, u baribir insonlarnikidek bo'lmaydi. Robotning his-tuyg'ulari – bu shunchaki raqamli ko'nikmadir degan fikrni ilgari suradi[2; 4–5-b]. Sun'iy intellektni jinoyat subyekti sifatida e'tirof etishimiz, uni boshqa huquq tarmoqlarida ham huquq subyekti sifatida e'tirof etishimizga sabab bo'ladi. Sun'iy intellektni jinoyat subyekti sifatida e'tirof etish, jinoyat qonunchiligiga jinoyat subyekti sifatida kiritish chuqur va keng qamrovli tahlilni talab etadi. Ammo mazkur masalaning dolzarbligi sun'iy intellektning ko'p sohalarga kirib kelishi, mustaqil qarorlar qabul qilishi sun'iy intellektni jinoyat subyekti sifatida e'tirof etilishiga olib keladi degan asosli taxminlarga kelimiz. Sun'iy intellektni jinoyat subyekti deb e'tirof etish masalasi dolzarbligi ortishi natijasida Jinoyat kodeksi IV bobi javobgarlikka tortilishi lozim bo'lgan shaxslar safiga sun'iy intellektni jinoyat subyekti sifatida quyidagicha "Ushbu Kodeks bilan muhofaza qilinuvchi obyektlarga intellektual mustaqil ravishda tajovuz qiluvchi sun'iy intellekt jinoyat sodir etishda aybdor deb topilishi mumkin" belgilanishi lozim. Bunda asosiy urg'u sun'iy intellektning mustaqil harakat yoki harakatsizligi tufayli jinoyat qonunchiligi muhofaza qiluvchi obyektlarga tajovuziga va oqibat o'rtasidagi sababiy bog'lanishga qaralishi lozim. Shuningdek, Jinoyat kodeksida jazo tizimiga asosiy va qo'shimcha jazo sifatida "funksional cheklash", "majburiy qayta ishlab chiqarish", "texnik jihatdan yo'q qilish" kabi jazolarni qo'shish orqali javobgarlik masalasini hal etish. Bunda funksional cheklash deganda, sun'iy intellektga nisbatan ma'lum funksiyalarini cheklovchi maxsus to'siq qo'yishni tushunish lozim. Majburiy qayta ishlab chiqarish deganda, ijtimoiy xavfli qilmishlarni sodir etgan sun'iy intellektning funksiyalarini to'liq yoki qisman qayta ishlash orqali bartaraf etish tushunilishi lozim. Texnik jihatdan yo'q qilish deganda, jinoyat sodir qilgan sun'iy intellektni to'laqonli texnik jihatdan yo'q qilish tushunilmog'i lozim. Shuningdek, sun'iy intellektdan jinoyat quroli sifatida foydalanish javobgarlikni og'irlashtiruvchi holat deya e'tirof etilishi kerak. Bunga sabab sun'iy intellekt mazkur qilmishni o'zida mustaqil o'rganib, mustaqil ravishda boshqa jinoyatlarni ham sodir etishidir.

Xulosalar. Bugungi globallashuv va texnologik inqiroz davrida sun'iy intellekt, uni yaratish, u orqali sodir etiladigan ijtimoiy xavfli qilmishlarni normativ-huquqiy jihatdan tartibga solish kerakligini ko'rsatadi. Jumladan, sun'iy intellektni har tomonlama tahlil qilish orqali uni jinoiy-huquqiy munosabatlardagi o'rni va rolini belgilashni anglatadi. Sun'iy intellekt bilan bog'liq munosabatlarni tartibga solish uchun biz O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining XX¹ bobi, Axborot texnologiyalari sohasidagi jinoyatlarga, hamda O'zbekiston Respublikasi Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksi XI bobi, Transportdagi, yo'l xo'jaligi va aloqa sohalaridagi huquqbuzarliklar uchun ma'muriy javobgarlikka qo'shimcha, yangi ma'muriy huquqbuzarlik va jinoyatni qo'shish kerak va uni quyidagicha nomlash lozim:

Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksga quyidagi normani kiritish kerak:

155⁶-modda. G'arazli niyatda yoki qonun bilan qo'riqlangan munosabatlarga qarshi tajovuzda namoyon bo'luvchi sun'iy intellekt texnologiyalarini ishlab chiqish, ishlab chiqarish, foydalanish, o'tkazish va ular bilan boshqa harakatlarni sodir etish

G'arazli niyatda yoki qonun bilan qo'riqlangan munosabatlarga qarshi tajovuzda namoyon bo'luvchi sun'iy intellekt texnologiyalarini ishlab chiqish, ishlab chiqarish, foydalanish, o'tkazish va ular bilan boshqa harakatlarni sodir etish orqali ko'p bo'lmagan miqdordagi zarar yoki yengil tan jarohati yetishiga olib kelsa –

Sun'iy intellekt texnologiyasi, shu jumladan uni ishlab chiqish, ishlab chiqarish, foydalanish, o'tkazish va ular bilan boshqa harakatlarni sodir etishga qaratilgan vositalarni texnik jihatdan yo'q qilish yoki majburiy qayta ishlab chiqarish, shuningdek yigirma besh baravaridan ellik baravarigacha miqdorda jarima yoki 15 sutkagacha ma'muriy qamoqqa olishga sabab bo'ladi.

155⁷-modda. Sun'iy intellekt texnologiyalarini qayta dasturlashtirish.

Sun'iy intellekt texnologiyalarini g'arazli yoki qonun bilan qo'riqlanadigan munosabatlarga qarshi qayta dasturlashtirish orqali ko'p bo'lmagan miqdordagi zarar yoki yengil tan jarohati yetishiga olib kelsa –

Sun'iy intellekt texnologiyasini texnik jihatdan yo'q qilish yoki majburiy qayta ishlab chiqarish, shuningdek yigirma besh baravaridan ellik baravarigacha miqdorda jarima yoki 15 sutkagacha ma'muriy qamoqqa olishga sabab bo'ladi.

Jinoyat kodeksiga quyidagi normani kiritish kerak:

278¹⁰-modda. G'arazli niyatda yoki qonun bilan qo'riqlangan munosabatlarga qarshi tajovuzda namoyon bo'luvchi sun'iy intellekt texnologiyalarini ishlab chiqish, ishlab chiqarish, foydalanish, o'tkazish va ular bilan boshqa harakatlarni sodir etish

G'arazli niyatda yoki qonun bilan qo'riqlangan munosabatlarga qarshi tajovuzda namoyon bo'luvchi sun'iy intellekt texnologiyalarini ishlab chiqish, ishlab chiqarish, foydalanish, o'tkazish va ular bilan boshqa harakatlarni sodir etish uchun ma'muriy jazo qo'llanilgandan keyin sodir etilgan bo'lsa yoki ancha miqdorda zarar yetkazilishiga yoxud badanga o'rtacha og'ir shikast yetkazilishiga sabab bo'lsa –

bazaviy hisoblash miqdorining uch yuz baravaridan besh yuz baravarigacha miqdorda jarima yoki uch yilgacha ozodlikni cheklash yoki uch yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi.

O'sha harakatlar:

a) juda ko'p miqdorda;

b) bir guruh shaxslar tomonidan oldindan til biriktirib;

- v) takroran yoki xavfli retsivist tomonidan;
 - g) xizmat yoki mansab vakolatidan foydalangan holda;
 - d) badanga og'ir shikast yetkazilishiga sabab bo'lsa, —
- uch yildan besh yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi.

O'sha harakatlar:

- a) odam o'limiga;
 - b) uyushgan guruh tomonidan yoki uning manfaatlarini ko'zlab sodir etilgan bo'lsa, –
- besh yildan yetti yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi.

O'sha harakatlar:

- a) odamlar o'limiga;
 - v) boshqa og'ir oqibatlarga sabab bo'lsa, –
- etti yildan o'n yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi.

278¹⁰-modda. Sun'iy intellekt texnologiyalarini qayta dasturlashtirish.

Sun'iy intellekt texnologiyalarini g'arazli yoki qonun bilan qo'riqlanadigan munosabatlarga qarshi qasddan qayta dasturlashtirish ma'muriy jazo qo'llanilgandan keyin yoki ancha miqdorda zarar yetkazilishiga yoxud badanga o'rtacha og'ir shikast yetkazilishiga sabab bo'lsa –

bazaviy hisoblash miqdorining uch yuz baravaridan besh yuz baravarigacha miqdorda jarima yoki uch yilgacha ozodlikni cheklash yoki uch yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi.

O'sha harakatlar:

- a) juda ko'p miqdorda;
 - b) bir guruh shaxslar tomonidan oldindan til biriktirib;
 - v) takroran yoki xavfli retsivist tomonidan;
 - g) xizmat yoki mansab vakolatidan foydalangan holda;
 - d) badanga og'ir shikast yetkazilishiga sabab bo'lsa, —
- uch yildan besh yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi.

O'sha harakatlar:

- a) odam o'limiga;
 - b) uyushgan guruh tomonidan yoki uning manfaatlarini ko'zlab sodir etilgan bo'lsa, –
- besh yildan yetti yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi.

O'sha harakatlar:

- a) odamlar o'limiga;
 - v) boshqa og'ir oqibatlarga sabab bo'lsa, –
- yetti yildan o'n yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi.

Bundan tashqari, Jinoyat kodeksining 56-moddasi, ya'ni jazoni og'irlashtiruvchi holatlarga qo'shimcha **“p) sun'iy intellekt texnologiyalaridan g'arazli niyatlarda, jinoyat quroli sifatida foydalangan holda”** tarzidagi bandni kiritish kerak. Bu hozirgi kunda ko'payib borayotgan sun'iy intellekt orqali sodir etilayotgan qilmishlar va ularni oldini olishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Bozarov S.S. Sun'iy intellekt sohasini rivojlantirish doirasidagi axloqiy va huquqiy tusdagi masalalar. Yurist axborotnomasi 5-son, 2-jild. Toshkent 2022. 84 – 89-betlar.

2. Bozarov S.S. Sun'iy intellekt tomonidan yetkazilgan zarar uchun javobgarlik masalalari. Ilmiy maqola. 15 bet. // <https://cdn.uza.uz/2022/07/05/05/02/03h8FqhXBuvCIYHXM6MJBeh509lkZFPo.pdf>
3. Bostrom N. Superintelligence: Paths, Dangers, Strategies. — Oxford: Oxford Univ. Press, 2014. – 352 bet.
4. Bostrom N. The superintelligent will: motivation and instrumental rationality in advanced artificial agents. Future of Humanity Institute Faculty of Philosophy & Oxford Martin School Oxford University. [Minds and Machines, Vol. 22, Iss. 2, May 2012]. – 16 bet.
5. Герасимов А.П. Правовые формы осуществления государственной власти. Yuridik fanlar nomzodligi uchun yozilgan dissertatsiya. Krasnodar 2004-yil. 182 bet.
6. Кашкин С.Ю., Тищенко С. А., Алтухов А. В. Правовое регулирование применения искусственного интеллекта для борьбы с распространением COVID-19: проблемы и перспективы с учетом мирового опыта // Lex Russica. – 2020. – № 7. – С. 105–114.
7. Rustambayev M.X. O'zbekiston Respublikasi jinoyat huquqi kursi. Tom 1. Jinoyat haqida ta'limot. Darslik. 2-nashr, to'ldirilgan va qayta ishlangan – T.: O'zbekiston Respublikasi Milliy gvardiyasi Harbiy-texnik instituti, 2018. – 442 bet.
8. Усмоналиев М. Жиноят ҳуқуқи. Умумий қисм. Олий ўқув юртлари учун дарслик. — Т., «Янги аср авлоди», 2005, 662 бет.
9. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi // <https://www.lex.uz/acts/111453>.
10. O'zbekiston Respublikasi Prezidentning 2024-yil 14-oktabrdagi "Sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PQ-358-son qarori // <https://lex.uz/uz/docs/7158604>
11. <https://www.techinsider.ru/persons/biography/alfred-nobel/>.
12. <https://smartnews.ru/articles/10509.html>.
13. <https://ourworldindata.org/burden-of-disease>.
14. https://www.business-standard.com/article/technology/mcafee-report-says-cybercrime-to-cost-world-economy-over-1-trillion-120120700249_1.html.
15. <https://ictnews.uz/uz/09/03/2018/ai-2-2/>
16. <https://yuz.uz/news/suniy-intellekt--texnologik-rivojlanish-asosi>
17. <https://www.congress.gov/bill/116th-congress/house-bill/6216/text>
18. <https://perricone-md.ru/articles/chto-takoe-cheloveko-mashinnaya-sistema>
19. <https://www.bbc.com/news/technology-54175359>

Received: 16 March 2025

Accepted: 5 April 2025

Published: 15 April 2025

Article / Original Paper

METHODS OF DETECTING CRIMES RELATED TO PUBLIC PROCUREMENT, PRACTICAL ISSUES, AND SUGGESTIONS

Mamatov Islom Kosim ogli

Master's student of the Law Enforcement Academy

"Investigative Activities"

Abstract. This article provides an in-depth analysis of the types of crimes committed in the public procurement process, methods for detecting and exposing them, as well as existing challenges in practice. The article develops proposals for preventing crimes related to public procurement and conducting effective investigations. It also examines issues related to improving the activities of law enforcement agencies in combating crimes in the field of public procurement. Additionally, the article suggests ways to enhance the effectiveness of crime detection in this area through the use of international experience and modern information technologies.

Keywords: public procurement, corruption, tender, electronic public procurement, financial control, crime detection, prevention, artificial intelligence, blockchain-based procurement, digital audit, international cooperation.

DAVLAT XARIDLARI BILAN BOG'LIQ JINOYATLARNI FOSH ETISH USULLARI, AMALIYOTDAGI MUAMMOLAR VA TAKLIFLAR

Mamatov Islom Qosim o'g'li

Huquqni muhofaza qilish akademiyasi magistraturasi

"Tergov faoliyati" mutaxassisligi tinglovchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada davlat xaridlari jarayonlarida sodir etiladigan jinoyatlarning turlari, ularni aniqlash va fosh etish usullari, hamda amaliyotda mavjud bo'lgan muammolar chuqur tahlil qilingan. Maqolada davlat xaridlari bilan bog'liq jinoyatlarni oldini olish va samarali tergov qilish bo'yicha takliflar ishlab chiqilgan, huquqni muhofaza qiluvchi organlarning davlat xaridlari sohasidagi jinoyatlarga qarshi kurashish faoliyatini takomillashtirish masalalari ko'rib chiqilgan. Shuningdek, xalqaro tajriba va zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish orqali davlat xaridlari sohasidagi jinoyatlarni fosh etish samaradorligini oshirish yo'llari taklif etilgan.

Kalit so'zlar: Davlat xaridlari, korrupsiya, tender, elektron davlat xaridlari, moliyaviy nazorat, jinoyatlarni fosh etish, profilaktika, sun'iy intellekt, blokcheynga asoslangan xaridlar, raqamli audit, xalqaro hamkorlik.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I4Y2025N59>

Kirish. O'zbekiston Respublikasida so'nggi yillarda davlat xaridlari tizimini takomillashtirish bo'yicha qator islohotlar amalga oshirilib, ushbu islohotlarning samarasi sifatida O'zbekiston Respublikasining "Davlat xaridlari to'g'risida"gi O'RQ-684-son Qonuni, 22.04.2021-yildagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 02.07.2021-yildagi "Davlat xaridlari shaffofligini ta'minlash va samaradorligini oshirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-5171-son Qarori, 10.07.2024-yildagi "Davlat xaridlari tizimini takomillashtirish va unda kichik tadbirkorlik subyektlari ishtirokini rag'batlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-249-son Qarori, 03.12.2024-yildagi "Davlat xaridlarida ishlab

chiqaruvchilarni qo'llab-quvvatlash hamda ularga keng imkoniyatlar yaratish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-417-son Qarori, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 26.01.2021-yildagi "Davlat xaridlarini amalga oshirishda xarid qilish tartib-taomillarini tashkil etish jarayonlarini axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalangan holda yanada takomillashtirish choralari to'g'risida"gi 37-son, 23.11.2022-yildagi "Qurilish sohasidagi davlat xaridlari tizimi takomillashtirilishi munosabati bilan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining ayrim hujjatlariga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida"gi 665-son, 20.12.2024-yildagi "2025—2027-yillarda davlat xaridlari tizimini takomillashtirish va rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi 865-son, 18.02.2025 yildagi "Davlat xaridlarida Yagona yetkazib beruvchilar reyestriga kiritish bo'yicha davlat xizmatlarini ko'rsatishning ma'muriy reglamentini tasdiqlash to'g'risida"gi 102-son, 24.02.2025-yildagi "Davlat xaridlarini korporativ bank kartalari orqali amalga oshirish tartibi to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida"gi 108-son Qarorlari hamda sohaga oid boshqa qonunchilik hujjatlari qabul qilindi, elektron davlat xaridlari platformasi ishga tushirildi, davlat xaridlarining shaffofligini ta'minlash bo'yicha qator chora-tadbirlar amalga oshirildi.

Biroq, amalga oshirilgan islohotlarga qaramasdan, davlat xaridlari sohasida jinoyatlar va qonunbuzarliklar soni hamon yuqori darajada saqlanib qolmoqda. Davlat mablag'larining noto'g'ri sarflanishi va o'zlashtirilishi nafaqat byudjet mablag'lariga zarar yetkazadi, balki davlat organlariga bo'lgan ishonchni zaiflashtirishga ham olib keladi.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 27.05.2019-yildagi "O'zbekiston Respublikasida korrupsiyaga qarshi kurashish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5729-son hamda 27.11.2023-yildagi "Korrupsiyaga qarshi kurashish tizimini yanada takomillashtirish hamda davlat organlari va tashkilotlari faoliyati ustidan jamoatchilik nazorati tizimi samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-200-son Farmonlari davlat xaridlari jarayonlarida ochiqlik va shaffoflikni ta'minlash, korrupsiyaga qarshi kurashish bo'yicha samarali mexanizmlarni joriy etishga qaratilgan islohotlar amalga oshirilgan bo'lishiga qaramasdan, davlat xaridlari sohasidagi huquqbuzarliklar va jinoyatlar soni kamayishiga erishilmayapti.

Metodologiya. Ushbu maqolani tayyorlashda IMRAD usulidan foydalanildi. Bunda, tegishli sohadagi xorijiy va mahalliy olimlarning fikri o'rganildi, muhokama qilindi va taqqoslandi. Shuningdek, tahlilda muallifning subyektiv fikrlari ham katta o'rin egallaydi.

Natija va muhokama. Bugungi kunda "**Davlat xaridlari sohasida korrupsiya**" atamasi ilmiy lug'atlarda hali keng tarqalishiga ulgurmagan bo'lsada, ammo allaqachon amaliyotda qo'llanilmoqda [1, B. 125-129, B. 6-10]. Davlat xaridlari sohasida korrupsiyaviy omillar ko'payib borgan sababli, hatto adabiyotlarda davlat xaridlarini amalga oshirish chog'ida buyurtmachiga shartnoma summasining bir qismini "ulush" sifatida berish qabilidagi terminlar ham paydo bo'ldi [2, B. 248].

Ushbu maqolaning maqsadi davlat xaridlari sohasida sodir etiladigan jinoyatlarning xususiyatlari, ularni fosh etish usullari, amaliyotdagi muammolar va ularni bartaraf etish yo'llarini o'rganishdan iborat.

Binobarin, davlat xaridlari xavfsizligini ta'minlash mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashning ustuvor yo'nalishidir [3, B. 607, B. 468, B. 209, B. 244, B. 170].

Shu nuqtai nazardan, davlat xaridlari bilan bog'liq jinoyatlarni tezkorlik bilan aniqlash va ularni issiq izidan fosh etishda tezkor qidiruv faoliyatini amalga oshiruvchi hamda nazorat

qiluvchi organlar mansabdor shaxslari va xodimlarining ishtirokini alohida ta'kidlab o'tmaslikning iloji yo'q.

Jumladan, O'zbekiston Respublikasining "Davlat xaridlari to'g'risida"gi Qonunining 75-moddasida, ushbu Qonunning va davlat xaridlari sohasidagi boshqa qonunchilik hujjatlarining to'g'ri qo'llanilishi ustidan davlat nazorati O'zbekiston Respublikasi Hisob palatasi, O'zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi, O'zbekiston Respublikasi Korruptsiyaga qarshi kurashish agentligi, O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi, O'zbekiston Respublikasi Raqobatni rivojlantirish va iste'molchilar huquqlarini himoya qilish qo'mitasi [4, B. 50], kabi davlat organlari tomonidan amalga oshirilishi qat'iy belgilab qo'yilgan.

Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasining "Korruptsiyaga qarshi kurashish to'g'risida"gi Qonunining 7-moddasiga asosan korruptsiyaga qarshi kurashish bo'yicha faoliyatni bevosita O'zbekiston Respublikasi Korruptsiyaga qarshi kurashish agentligi, O'zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi, O'zbekiston Respublikasi Davlat xavfsizlik xizmati, O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi, O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi, O'zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi huzuridagi Iqtisodiy jinoyatlarga qarshi kurashish departamenti hamda Korruptsiyaga qarshi kurashish bo'yicha faoliyatni qonunchilikka muvofiq boshqa davlat organlari ham amalga oshirishlari ko'rsatib o'tilgan [5, B. 2-3].

Bizga ma'lumki, **davlat xaridlarining subyektlari** – davlat buyurtmachilari, xarid qilish tartib-taomillari ishtirokchisi, davlat xaridlarining ijrochisi, davlat xaridlari elektron tizimining operatori, xarid komissiyasi raisi va a'zolari, ixtisoslashgan tashkilot va ekspertlar hisoblanishini, ushbu turdagi jinoyatlarning aksariyat qismi mansabdor shaxslar tomonidan oldindan puxta o'ylangan reja va o'zaro manfaatdorlik asosida sodir etilishini inobatga oladigan bo'lsak, ularni o'z vaqtida aniqlash va fosh etishda bir qator qiyinchiliklarni yuzaga keltirib chiqarmoqda.

Shu sababdan ham davlat xaridlari sohasidagi jinoyatlarni o'z vaqtida aniqlash va fosh etishda tezkor-qidiruv faoliyati bilan shug'ullanuvchi organlarga ham alohida mas'uliyat yuklaydi.

Holbuki, O'zbekiston Respublikasining "Tezkor-qidiruv faoliyati to'g'risida"gi Qonunining 10-moddasiga muvofiq O'zbekiston Respublikasining hududida tezkor-qidiruv faoliyatini O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligining, O'zbekiston Respublikasi Davlat xavfsizlik xizmatining, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti davlat xavfsizlik xizmatining, O'zbekiston Respublikasi Mudofaa vazirligi harbiy razvedkasining, O'zbekiston Respublikasi Davlat bojxona qo'mitasining, O'zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi huzuridagi Iqtisodiy jinoyatlarga qarshi kurashish departamentining, O'zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi huzuridagi Majburiy ijro byurosining organlari amalga oshirishi qayd etilgan [6, B. 3].

Zero, amaliyotdagi o'rganish va tahlillar shuni ko'rsatmoqdaki, davlat xaridlari to'g'risidagi loyihalar va shartnomalarni tuzishda davlat buyurtmachisi, ya'ni xarid komissiyasi raisi yoki muayyan bir a'zosining aynan o'zi davlat xaridlari bilan bog'liq jinoyatlarni sodir eta olmaydi.

Sababi, ushbu turdagi jinoyatlar odatda mansabdor shaxslar tomonidan oldindan jinoiy til birlashtirilgan holda, jinoiy uyushma yoxud uyushgan guruhlarining birlashishi oqibatida sodir etiladi.

Davlat xaridlari sohasidagi shartnoma va hisob-fakturalarni rasmiylashtirishda jinoyatlar oldindan o'zaro til biriktirish orqali sodir etilganligini inobatga oladigan bo'lsak, amaliyotda jinoyat haqidagi ariza va xabarlar bilan murojaat qilish salmog'i sezilarli darajada kam kuzatiladi.

Shu sababli, tezkor-qidiruv faoliyati bilan shug'ullanuvchi organlar mansabdor shaxslari va xodimlari tomonidan davlat xaridlari sohasidagi jinoyatlar yuzasidan tezkor ma'lumotlarni qo'lga kiritish va ushbu ma'lumotlarni kelgusida dalil sifatida foydalanilishini ta'minlash uchun samarali va asosli tezkor-qidiruv tadbirlarini o'tkazishlari zarurligiga ehtiyoj sezilmoqda.

Shu o'rinda, davlat xaridlari sohasidagi jinoyatlarning o'ziga xos xususiyatlariga to'xtalib o'tadigan bo'lsak, bu jinoyatlar odatda quyidagi ko'rinishlarda namoyon bo'ladi:

Tender jarayonlarida davlat xaridlari bo'yicha tanlov shartlari ma'lum bir ishtirokchi uchun **“moslashtirilgan”** bo'lishi yoki tanlov shartlari bajarilmaganiga qaramasdan, oldindan kelishilgan ishtirokchiga shartnoma berilishi, ya'ni **manipulyatsiya** — noqonuniy operatsiya, faol savdo fikrini uyg'otish yoki oldi-sotdida qimmatli qog'oz bahosini tushirish yoki oshirish uchun oldi-sotdi qilingan qimmatli qog'oz [7, B. 1] ko'rinishida ham sodir etilishi mumkin.

Misol uchun, Buxoro shahar tug'ruq kompleksi 19.05.2023 yilda davlat xaridlari bo'yicha maxsus axborot portaliga (etender.uz) 261559-sonli lot orqali tibbiyot jihozlarini xarid qilish bo'yicha boshlang'ich qiymati 1 119 000 000 so'm etib e'longa bergan.

O'rganish natijalari bo'yicha 5 nafar ishtirokchi offerentlar tomonidan buyurtmachi tomonidan qo'yilgan talablarga to'g'ri kelmaydigan ma'lumotlar taqdim etilgan bo'lishiga qaramasdan, xarid komissiyasi raisi va a'zolari tomonidan tanlov ishtirokchilari asossiz baholanganligi aniqlanib, xarid komissiyasi raisi va a'zolariga tegishli tartibda ma'muriy javobgarlik to'g'risida ish qo'zg'atilib, javobgarlik masalasi hal etilgan.

Bundan tashqari, davlat xaridlarini amalga oshiruvchi shaxslar va tender ishtirokchilari o'rtasida qarindosh-urug'chilik, do'stlik yoki boshqa yaqin aloqalar mavjud bo'lishi, ya'ni **manfaatlar to'qnashuvi** — shaxsning shaxsiy (bevosita yoki bilvosita) manfaatdorligi uning o'z lavozim yoki xizmat majburiyatlarini lozim darajada bajarishiga ta'sir ko'rsatayotgan yoxud ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan hamda shaxsiy manfaatdorlik bilan fuqarolarning, tashkilotlarning, jamiyatning yoki davlatning huquqlari, qonuniy manfaatlari o'rtasida qarama-qarshilik yuzaga kelayotgan (mavjud manfaatlar to'qnashuvi) yoki yuzaga kelishi mumkin bo'lgan (ehtimoliy manfaatlar to'qnashuvi) vaziyat [8, B. 1] ni ham yuzaga keltirishi mumkin.

Yoki, bir shaxs yoki shaxslar guruhi bir nechta soxta kompaniyalarni tashkil etib, ular o'rtasida raqobat borligini namoyon qilganday ko'rsatib, aslida esa bu kompaniyalar bir shaxsga tegishli ekanligidan dalolat beradi.

Yoki bo'lmasa, davlat buyurtmachisi tomonidan xarid qilinayotgan mahsulot va xizmatlar narxining sun'iy ravishda oshirilishi, sifatsiz mahsulotlar yoki xizmatlar uchun asossiz ravishda yuqori narxlar belgilanishi holatlari kuzatiladi, bu esa talabgorlarning raqobatda ishtirok etish huquqlarini ochiqdan-ochiq cheklaydi.

Yoxud, davlat xaridlari bilan bog'liq jinoyatlar davlat buyurtmachisi tomonidan elektron davlat xaridlari platformasiga joylashtirilgan hujjatlar soxtalashtirilishi, jumladan, moliyaviy hisobotlar, texnik ko'rsatkichlar, sertifikatlar va litsenziyalar, tajriba va malaka to'g'risidagi ma'lumotlar va boshqa muhim hujjatlar qalbakilashtirish (soxtalashtirish) shaklida ham namoyon bo'ladi.

Misol uchun, tegishli davlat tashkilotlaridan elektron shaklda olish imkoniyati mavjud bo'lgan ma'lumotlar, xususan tanlov ishtirokchisining soliq qarzdorligi yo'qligi to'g'risidagi ma'lumotnoma, ishtirokchi tashkilotdagi ishchilar soni, ishtirokchi tashkilotdagi mashina mexanizmlar soni, korxona, muassasa va tashkilotlarning bankrotlik jarayonida emasligi, quruvchi (pudratchi) tashkilotlarning reyting ma'lumotlari Majburiy ijro byuroosi, tijorat banklari, soliq organlari, moliya, statistika va sohaga taalluqli boshqa tashkilot va idoralar bilan o'zaro integratsiya qilinmaganligi sababli, tanlov ishtirokchilari tomonidan haqiqatga to'g'ri kelmaydigan soxta ma'lumotlar va yozuvlar hali-hanuzgacha kiritilib kelinayotganligi ma'lum. Bu esa o'z navbatida, davlat manfaatlariga jiddiy ziyon va zarar yetkazilishiga sabab bo'lmoqda.

Bu kabi korrupsion qonunbuzilishi holatlarini aniqlash va fosh etishda hamda ushbu turdagi jinoyatlar kelgusida takroran sodir etilishining oldini olish maqsadida davlat buyurtmachisi tomonidan tanlov ishtirokchilarining soliq qarzi, ishchilar soni, mavjud mashina mexanizmlari, bankrotlik haqidagi ma'lumotnomalari hamda quruvchi tashkilotlarning reyting ko'rsatkichlari o'zaro integratsiya qilingan tashkilotlarga onlayn so'rovnoma yuborish orqali olinsa, o'ylaymizki ushbu turdagi jinoyatlarni aniqlash va fosh etish yo'lida kutilgan natijalarga olib keladi.

Bizga ma'lumki, O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining Maxsus qismida, davlat xaridlari sohasidagi jinoyatlar asosan quyidagi moddalar bilan kvalifikatsiya qilinib kelinadi. Jumladan: 167-modda (O'zlashtirish yoki rastrata yo'li bilan talon-toroj qilish), 168-modda (Firibgarlik), 205-modda (Hokimiyat yoki mansab vakolatini suiiste'mol qilish), 206-modda (Hokimiyat yoki mansab vakolati doirasidan chetga chiqish), 207-modda (Mansabga sovuqqonlik bilan qarash), 209-modda (Mansab soxtakorligi), 210-modda (Pora olish), 211-modda (Pora berish), 212-modda (Pora olish-berishda vositachilik qilish).

Davlat xaridlari sohasidagi jinoyatlarni aniqlash va fosh etish bir qator o'ziga xos usullarni talab etadi.

Xususan, davlat xaridlari bilan bog'liq jinoyatlarni aniqlash va fosh etishning eng samarali usullaridan biri – bu tender hujjatlarini chuqur tahlil qilishdir. Bu jarayonda quyidagi nuqtalarga e'tibor qaratish lozim bo'ladi:

Birinchidan, tender shartlarining ma'lum bir ishtirokchi uchun moslashtirilgan tarzda ishlab chiqilganligi, tender shartlarining asossiz o'zgartirilishi, tender ishtirokchilarining bir-biriga o'zaro bog'liqligi, ya'ni yuqorida keltirilganidek qarindosh-urug'chilik aloqalarining mavjudligi, narxlar bilan manipulyatsiya qilishdagi belgilar, xususan narxlarning sun'iy va asossiz ravishda oshirilishi, tanlov ishtirokchilari tomonidan taqdim etilgan ma'lumotlar va hujjatlardagi qarama-qarshiliklar va noaniqliklar.

Ikkinchidan, davlat xaridlari bilan bog'liq jinoyatlarni fosh etishda moliyaviy operatsiyalarni tahlil qilish ham muhim ahamiyatga ega bo'lib, unga ko'ra, davlat buyurtmachilari tomonidan muayyan ish va xizmat turlarini bajargan tanlov ishtirokchilariga berilgan to'lovlar bilan unga sarf qilingan xarajatlarning bir-biriga mos kelishini o'rganish, narxlarning bozor qiymatiga mos kelishini tekshirish, ishtirokchilar o'rtasidagi moliyaviy aloqalarni aniqlash, naqd pul oqimlarini tezkor-qidiruv tadbir turlari orqali aniqlash va bank hisob raqamlarini tekshirish.

Uchinchidan, tender ishtirokchilarning yuridik manzillari hamda joylashuvini tekshirish, ta'sischi va rahbarlar to'g'risidagi ma'lumotlarni o'rganish, affillanganlik darajasini aniqlash, ishtirokchilar o'rtasidagi aloqalarni aniqlash, korxonaning asosiy vazifasi

va faoliyat turlarini tekshirish, soliq organlaridan soliq qarzdorligi mavjud yoki mavjud emasligi haqidagi ma'lumotlarni hamda bank, moliya, statistika va soliq hisobotlarini tahlil qilish.

To'rtinchidan, davlat xaridlari sohasidagi jinoyatlarni aniqlashda so'rov, ma'lumotlar to'plash, qiyosiy tekshiruv uchun namunalar yig'ish, predmetlarni va hujjatlarni tekshirish, shaxsning aynanligini aniqlash, tezkor kuzatuv, telefonlar va boshqa telekommunikatsiya qurilmalari orqali olib boriladigan so'zlashuvlarni eshitib turish, ular orqali uzatiladigan axborotni olish, tezkor eksperiment o'tkazish, abonentlar yoki abonent qurilmalari o'rtasidagi bog'lanishlar to'g'risida axborot olish, tezkor kiritish hamda tezkor-qidiruv faoliyatini amalga oshiruvchi organlarga ko'maklashuvchi shaxslar muhim o'rin tutadi [9, B. 5].

Bugungi kunda, davlat xaridlari sohasidagi jinoyatlarning yangi turdagi tendensiyalari, ya'ni kibernakon orqali sodir etilayotgan jinoyatlar soni kundan kunga tobora ortib bormoqda.

Ta'kid o'rnida shuni qayd etish lozimki, kibernakon orqali sodir etilayotgan jinoyatlarga to'xtalishimizdan oldin, kiber va kibernakon o'zi nima? U orqali qanday turdagi jinoyatlar sodir etiladi? degan savollarga aniqlik kiritib olsak, o'ylaymizki maqsadga muvofiq bo'ladi.

Kiber huquq – axborotlashtirish, axborot resurslari va axborot tizimlaridan foydalanish sohasidagi munosabatlarni tartibga solishga hamda himoya qilishga qaratilgan huquq sohasidir [11, B. 3].

Kibernakon (ijtimoiy tarmoqlar)dagi munosabatlarga, jumladan:

- Telegram-botlardagi joylashtirish tartibini belgilash (masalan, ma'lumotlar bilan almashish, xizmatlarni amalga oshirish, ovqat yetkazib berish botlari);
- Tashkilotlarning rasmiy sahifalarini joylashtirish (masalan, tashkilot haqidagi ma'lumotlar, joylashgan joyi, xizmat ko'rsatish vaqti);
- Axborot xavfsizligini ta'minlash kiradi [11, B. 4].

Demak, kiber hujum orqali tender natijalaridan manfaatdor bo'lgan mansabdor shaxslar yoki ular tomonidan yollangan noma'lum shaxslar kompyuter texnologiyalaridan foydalanib, elektron davlat xaridlari platformalariga noqonuniy kirib, tanlov ishtirokchilari tomonidan elektron davlat xaridlari platformalariga joylashtirilgan ma'lumotlar va hujjatlardagi yozuvlarni qalbakilashtirib, xakerlik hujumlari orqali tender natijalarini o'zgartirishlari mumkin.

Darhaqiqat, O'zbekiston Respublikasining 21.11.2024 yildagi ***“O'zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga raqamli dalillar bilan ishlash tizimini takomillashtirishga qaratilgan o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida”***gi O'RQ-1003-son Qonuni bilan O'zbekiston Respublikasi Jinoyat protsessual kodeksining bir qator moddalariga raqamli dalil va elektron ma'lumotlar tushunchasi kiritilib, unga ko'ra, Jinoyat protsessual kodeksining 204¹-moddasida elektron ma'lumotlar elektron qurilmalardan va axborot tizimlaridan, shuningdek axborot texnologiyalaridan foydalangan holda yaratiladigan, ishlov beriladigan hamda saqlanadigan ma'lumotlar hisoblanishi, guvoh, jabrlanuvchi, gumon qilinuvchi, ayblanuvchi, sudlanuvchi va boshqa shaxslar elektron ma'lumotlarni ushbu ma'lumotlarning ko'chirma nusxasini elektron jismdan elektron ma'lumotlar mavjud bo'lgan boshqa elektron jismga olish orqali taqdim etishga haqli ekanligi, tergovga qadar tekshiruvni amalga oshirayotgan organning mansabdor shaxsi, surishtiruvchi, tergovchi, prokuror yoki sud taqdim etilgan elektron ma'lumotlarni mutaxassis ishtirokida qabul qilib olishi hamda elektron ma'lumotlar mavjud bo'lgan birlamchi elektron jismlarni ko'zdan kechirishlari, ish uchun

ahamiyatga ega bo'lmagan elektron ma'lumotlar mavjud bo'lgan elektron jismlar egalariga darhol qaytarib berilishi, ushbu Kodeksining 204²-moddasida ish uchun ahamiyatga ega bo'lgan holatlar to'g'risidagi ma'lumotlar mavjud bo'lgan elektron ma'lumotlar, shu jumladan elektron tarzdagi fayllar, audio-, videoyozuvlar, Internet jahon axborot tarmog'ida saqlanayotgan ma'lumotlar, shuningdek boshqa elektron ma'lumotlar **raqamli dalil** sifatida baholanishi ko'rsatib o'tildi.

Qonunchilikdagi ushbu o'zgartirish va qo'shimchalardan kelib chiqib, davlat xaridlari bilan bog'liq jinoyatlarni aniqlash va fosh etishda dastlab, shubhali tender ishtirokchilari yoki davlat xizmatchilari faoliyatini aniqlash uchun IP-manzillar va server faoliyatini o'rganish, korrupsiya yoki kelishilgan tender shartlari haqidagi elektron xabarlarni sud ekspertizasi orqali tekshirish, tender hujjatlaridagi soxtalashtirish holatlarini aniqlash uchun raqamli imzolar va hujjatlar haqqoniyligini tasdiqlash, bank hisobvarag'idan mablag' o'tkazmalarini tahlil qilish va noqonuniy aloqalarni aniqlash, davlat xaridlari ishtirokchilari o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash uchun ma'lumotlar bazasidan foydalanish hamda korrupsiya xavfini baholash va tender jarayonini tahlil qilish uchun **katta ma'lumotlar tahlili (Big Data)** - davlat xaridlari bo'yicha katta hajmdagi ma'lumotlarni avtomatik ravishda tahlil qilish, **anomaliyalarni aniqlash algoritmlari** - statistik ko'rsatkichlardan farq qiladigan holatlarni aniqlash hamda **ma'lumotlarni intellektual tahlil qilish (Data Mining)**—ma'lumotlar bazasidagi yashirin bog'liqliklarni aniqlash asosida ishlaydigan tizimlardan foydalanish lozim bo'ladi.

Shu bilan birga, quyidagi tergov harakatlarini o'tkazish orqali ham davlat xaridlari bilan bog'liq jinoyatlarni aynan kimlar sodir etganligini fosh etish mumkin bo'ladi. Jumladan:

Hujjatlarning texnik kriminalistik ekspertizasi ham davlat xaridlari bilan bog'liq jinoyatlar yuzasidan tayinlanadigan ekspertiza turlaridan biri hisoblanadi. Tergov va sud amaliyotida hujjatlarni kriminalistik texnika usulida tekshirish masalasi ko'p tarqalgan bo'lib, hujjatlar ijtimoiy sohalarning barcha doiralarida alohida o'rin tutishi, xilma-xil va keng tarqalgan materiallardan tayyorlanganligi bilan bog'liq. Kriminalistik texnika tekshiruvining obyektlariga turli hujjatlardagi tadqiqot qilinuvchi rekvizitlar (matn, imzo, pul-to'lov hujjatlari, qimmatbaho ashyoviy boyliklarni olish-sotish kabi harakatlarni ifodalovchi hujjatlar, shaxsiy hujjatlar, ma'lumotnomalar, pul to'lov hujjatlari, naqd pul kirimi va to'lovi bo'yicha turli operatsiyalarni aks ettiruvchi chek daftarchasi, kirim-chiqim orderlari, kassa daftarchasi, to'lov hujjatlari, turli kvitansiyalar, depozit kartochkalari) kabilar kiradi.

Davlat xaridlari bilan bog'liq jinoyatlar asosan hujjatlarni qalbakilashtirgan holda sodir etiladi. Hujjatni qisman qalbakilashtirish odatda ishlatilayotgan hujjatlarning haqiqiy mazmunini o'zgartirish yo'li bilan ham amalga oshiriladi. Hujjatlarning dastlabki mazmuniga o'zgartirish kiritish yo'li bilan ularning mazmuniga ta'sir ko'rsatish, imzolarni texnik va boshqa usulda qalbakilashtirish, turli hujjatlardan qismlaridan montaj yordamida yangi hujjatlar tayyorlash harakatlari byudjet mablag'larini talon-toraj qilish bo'yicha eng keng tarqalgan usul sanaladi.

Montajni aniqlash maqsadida hujjatning texnik-kriminalistik ekspertizasi – nusxa ko'chirish texnikasi keng tarqalishi va ularning hujjatlar tayyorlashda ishlatilishi turli hujjat qismlaridan montaj qilish imkonini beradi. Bu ekspertiza turi o'zlashtirish yoki rastrata yo'li bilan talon-toraj qilish jinoyati yuzasidan hujjatning asli va elektrofotografiya nusxalari (kserokopiyalari)ni tekshirib solishtirish bilan shug'ullanadi.

Masalan, hujjatdagi ba'zi rekvizitlar bo'lmish imzo, muhr izi, matn asl hujjatdan skaner orqali olinganidan so'ng qalbaki hujjatda printer yordamida tiklanadi. Tekshirilayotgan va asl hujjatlar, shuningdek, tekshirilayotgan hujjatlardan bir nechtasida rekvizitlarning xususiy belgilari mos kelishi-kelmasligi o'rganiladi [12, B. 26-27].

Sud-tovarshunoslik ekspertizasi – bu ekspertiza turi asosan o'zlashtirish yoki rastrata yo'li bilan begona mulkni talon-toroj qilish jinoyatlari yuzasidan qo'zg'atilgan yoki qo'zg'atilishi mumkin bo'lgan ishlar doirasida o'tkaziladi.

Bunday ekspertiza, odatda, tovarlarning o'g'irlanishi, qalbakilashtirilishi, o'zlashtirilishi, musodara qilinishi, shuningdek, sifatsiz, nostandart yoki komplektlanmagan mahsulot ishlab chiqarilishi bilan bog'liq holatlarda tayinlanadi.

Tovarshunoslik ekspertizasi amaliyotida tovarning asl holati va haqiqiy qiymatini aniqlashga imkon beruvchi ilmiy asoslangan, xolis usullar ishlab chiqilgan. Sud-tovarshunoslik ekspertizasining bosh maqsadi esa — tovarshunoslikka oid maxsus bilimlar asosida mahsulotga doir ma'lumotlarni tahlil qilish va o'rganishdan iborat.

Tovarshunos ekspertlar faqatgina tovarning o'zi yoki uning iste'mol qiymatini emas, balki tovarning shikastlanishi yoki foydalanilishi natijasida iste'mol qiymatiga ta'sir ko'rsatadigan omillarni ham o'rganadilar.

Ishlab chiqarish jarayonida ayrim hollarda xodimlar tomonidan tovar sifatiga yoki miqdoriga ta'sir etuvchi talablarga rioya qilinmaydi. Bunday holatlarda, odatda, tovar tarkibiga qo'shilishi lozim bo'lgan materiallar tejab qolinadi yoki ortiqcha materiallar o'zlashtiriladi, ya'ni rastrata qilinadi.

Natijada, ushbu o'zlashtirish yoki rastrata tovarning miqdori hamda sifatini jiddiy darajada pasaytiradi va bu holat mahsulotning bozordagi raqobatbardoshligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Shu kabi holatlar yuzaga kelgan yoki kelmaganini aniqlash maqsadida sud-tovarshunoslik ekspertizasi o'tkaziladi.

Bu ekspertiza jarayonida tovar ta'riflarining me'yoriy hujjatlarga muvofiqligi tekshiriladi, tovar sifati pasayishiga olib kelgan shart-sharoitlar – masalan, noto'g'ri o'rash, markirovkalash, saqlash yoki tashish kabi omillar natijasida yuzaga kelgan talon-toroj alomatlari aniqlanadi. Bunday dalillar sud-tovarshunoslik ekspertizasining asosiy tadqiqot obyekti hisoblanadi.

Sud-qurilish-texnika ekspertizasi – bu ekspertiza turi qurilish sohasi bilan bog'liq holatlarni aniqlash uchun o'tkaziladi. Qurilish iqtisodiyotning muhim tarmoqlaridan biri bo'lib, bu yo'nalishda davlat organlari, tashkilotlar va mas'ul shaxslar tomonidan turli iqtisodiy islohotlar amalga oshirilmoqda.

Ammo olib borilayotgan islohotlar ijobiy natijalar bilan bir qatorda, ayrim hollarda iqtisodiy suiste'mollarga ham sharoit yaratmoqda. Jumladan, qurilish hajmini asossiz ravishda oshirib ko'rsatish, loyiha-smeta hujjatlarida ko'rsatilgan me'yorlardan chetga chiqish, xarajatlarni sun'iy ravishda oshirish, qurilish materiallarining narxini ko'tarish yoki ularni o'g'irlash, tenderlarda g'olib chiqqan tashkilotlarning ajratilgan mablag'ning bir qismini o'zlashtirishi yoki rastrata qilishi kabi holatlar sud-qurilish ekspertizasini tayinlashga asos bo'ladi.

Bugungi kunda qurilish xarajatlarini baholash uchun yagona metodologiyani yo'qligi mutaxassis-quruvchilarning obyektiv va aniq baho berishini murakkablashtirmoqda. Shuning

uchun ham qurilish sohasida sodir etilgan iqtisodiy jinoyatlar murakkab ishlar toifasiga kiradi va ularni tergov qilish ko'p vaqt talab etadi.

Qurilish ekspertizasi esa qurilish yoki ta'mirlash jarayonida yuzaga kelgan holatlarni umumiy bilimlar asosida emas, balki maxsus mutaxassislik bilimlari yordamida aniqlash zarurati tug'ilganda o'tkaziladigan ekspertiza turidir.

Bugungi kunda qurilish sohasida sodir etilayotgan iqtisodiy talon-toraj holatlari, xususan, elektron davlat xaridlari platformasi orqali amalga oshirilayotgan o'zlashtirish yoki rastrata yo'li bilan begona mulkni talon-toraj qilish jinoyatlari yuzasidan ham **sud-qurilish-texnika ekspertizasi** tayinlanishi mumkin.

Ushbu ekspertiza qurilishga oid maxsus bilimlar va amaliy tajriba asosida loyihalash, qurilish-montaj hamda ta'mirlash ishlariga sarflangan umumiy xarajatlar va ish jarayonlarini qayta tahlil qilish bilan shug'ullanadi. Bunda qurilish materiallarining sarfi, bino va inshootlardan foydalanish holati, narxlarning shakllanishi, quruvchilarning oylik ish haqlari o'z vaqtida to'langan-tolmaganligini aniqlash, hamda qurilish normalari va qoidalariga rioya etilmagan holatlar bo'yicha daliliy ma'lumotlarni aniqlash asosiy vazifalardan hisoblanadi.

Shuningdek, jinoyat sodir etilishiga sabab bo'lgan omillar va yuzaga kelgan shart-sharoitlarni aniqlash ham sud-qurilish-texnika ekspertizasining doirasiga kiradi.

Xulosa. Yuqorida bayon etilganlardan kelib chiqib, quyidagi xulosa va takliflarga kelindi:

1. Davlat xaridlari bilan bog'liq jinoyatlarni fosh etishda "Tezkor qidiruv faoliyati to'g'risida"gi Qonunda belgilangan 16 ta tezkor-qidiruv tadbir turlaridan foydalanishni qonundan yo'lga qo'yish.

2. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat protsessual kodeksining 328-moddasiga tezkor-qidiruv faoliyatini amalga oshiruvchi organlar tomonidan qonunda belgilangan talablarga rioya etilgan holda o'tkazilgan tezkor-qidiruv tadbirlarining natijasida jinoyatga oid ma'lumotlar aniqlanganda jinoyat ishini qo'zg'atishga sabab bo'lishi mumkinligi haqidagi qo'shimchani kiritish taklif etiladi.

3. Xorijiy davlatlarning davlat xaridlari sohasidagi qonunchiligi o'rganilganda, tender garovi ko'pchilik davlatlarda majburiy ekanligi ma'lum bo'ldi. Binobarin, 156 ta davlatda tender garovi talab qilinishi, shundan 70 foiz davlatlarda tender garovi xarid shartnomasi qiymatiga nisbatan maksimal foiz bilan cheklangan bo'lib, qonuniy me'yorlar turlicha: Xususan, Ukraina – 0.5 foiz, Grenada, Panama, Serbiya, Timor-Leste – 10 foiz. Ayrim davlatlarda (Bahrayn, Efiopiya, Tayvan (Xitoy)) garov uchun nafaqat foiz miqdori, balki maksimal summasi ham belgilangan. Ba'zi davlatlarda tender garovi uchun haddan tashqari erkinlik bor: 13 ta davlatda (Kolumbiya, Gonduras, Nepal, Turkiya) – minimal garov talab qilinadi, ammo maksimal chegara belgilanmagan. 32 ta davlatda tender garovi summasi davlat tashkiloti ixtiyoriga qoldirilgan – hech qanday minimal yoki maksimal miqdor belgilanmagan. Ularning quyidagi farqli tomonlari bor bo'lib, Kanadada – garov miqdori kafolat turiga bog'liq. AQShda – tender kafolati taklif narxining 20 foiz bo'lishi shart, ammo 3 million AQSh dollaridan oshmasligi kerak.

Albatta, tender garovini moslashtirish kerak bo'ladi. Haddan tashqari yuqori garov talablari kichik va o'rta biznes uchun muammolar keltirib, ularning tenderlarda ishtirok etishini cheklab qo'yadi.

Faqat naqd pulda garov talab qilish ayniqsa, kam aylanma mablag'ga ega korxonalar uchun qiyinchilik tug'diradi.

Garov miqdori haqidagi ma'lumotlar tender hujjatlarida aniq ko'rsatilishi kerak (UNCITRAL talablariga ko'ra).

Garovni haddan tashqari katta yoki juda kichik miqdorda belgilamaslik hamda garov turlarini diversifikatsiya qilish: ya'ni, faqat naqd pul emas, balki bank kafolati yoki boshqa moliyaviy mexanizmlardan foydalanish imkonini berish lozim [13, B. 180].

Xuddi shu kabi, xorijiy mamlakatlarning qonunchiligida belgilangan talab va me'yorlarni O'zbekiston Respublikasining "Davlat xaridlari to'g'risida"gi Qonuni va sohaga oid boshqa qonun hujjatlariga qo'shimcha va o'zgartirish sifatida tender garovining minimal va maksimal qiymati kiritilsa, davlat xaridlari sohasidagi huquqbuzarlik va jinoyatlarning oldi olinishiga erishiladi.

Taklif etilgan chora-tadbirlarning amalga oshirilishi davlat xaridlari sohasidagi jinoyatlarni fosh etish samaradorligini oshirishga, korrupsiyani kamaytirishga va davlat mablag'larining samarali sarflanishini ta'minlashga xizmat qiladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat protsessual kodeksi // <https://www.lex.uz/acts/111460>;
2. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi // <https://www.lex.uz/acts/111453>;
3. O'zbekiston Respublikasining 22.04.2021 yildagi "Davlat xaridlari to'g'risida"gi O'RQ-684-son Qonuni.
4. O'zbekiston Respublikasining 03.01.2017 yildagi "Korrupsiyaga qarshi kurashish to'g'risida"gi O'RQ-419-son Qonuni.
5. O'zbekiston Respublikasining 05.06.2024 yildagi "Manfaatlar to'qnashuvi to'g'risida"gi O'RQ-931-son Qonuni.
6. Risola / tuzuvchilar Shukurov R.R, Voxidov M.M. – Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi qoshidagi Yuristlar malakasini oshirish markazi, 2022. – 3 b.
7. Otaxo'jaev S.A, Xoliqov O.Ch. Iqtisodiyot sohasidagi jinoyatlar bo'yicha sud ekspertizalarini tayinlash va o'tkazish. Xizmatga foydalanish uchun. T:2005 yil.
8. Sinchurin O.V. Ponyatie korrupcionnyx prestuplenii v sfere zakupok i klassifikatsii / Gosudarstvennaya slujba i kadry. – 2019. -№1. –S. 125-129.; Bastykin A.I. Pravoe problemy barbe s korrupsie / Rossiyskiy sledovatel.-2017. -№24. –S.6-10.
9. Jubrin R.V. Kriminologicheskaya xarakteristka «Otkatov» v sovremennoy Rosii / Yurlitinform. –M. 2016. –S. 248.
10. Aleksandrov A.S, Aleksandrova I.A. Sovremennaya ugolovnaya politika obespecheniya ekonomicheskoy bezopasnosti putem protivodeystviya prestupnosti v sfere ekonomiki: monografiya. M., Yurlitinform, 2017. 607 s.; Artemev N.V. Protivodeystvie kriminalizatsii malogo biznesa v sisteme obespecheniya ekonomicheskoy bezopasnosti Rossii: dis. ... d-ra ekon. nauk. M., 2016 468 s.; Belinskaya M.P. Pravovye osnovy protivodeystviya zloupotrebleniyam v sisteme kazennyx podryadov v Rossiyskoy imperii: istoriko-pravovoe issledovanie: dis. ... kand. yurid. nauk. Nijniy Novgorod, 2016. 209 s.; Gribkov M.A. Gosudarstvennoe upravlenie protsessami protivodeystviya korrupsii: dis. ... kand. ekon. nauk. M.; 2012. 244 s.; Xramkin A.A. Upravlenie protsessom protivodeystviya korrupsii v sisteme gosudarstvennyx i munitsipalnyx zakupok: dis. ...kand. ekon. nauk. M., 2009. 170 s.
11. [Benchmarking – Public – Procurement – 2017 – Assessing – Public – Procurement – Regulatory – Systems – in – 180 – Economies.pdf](#).
12. <https://izoh.uz/uz/word/manipulyatsiya>.

Received: 16 March 2025

Accepted: 5 April 2025

Published: 15 April 2025

Article / Original Paper

ISSUES OF DEVELOPING UZBEKISTAN'S COOPERATION WITH REGIONAL ORGANIZATIONS AND FOREIGN STATES IN THE SPHERE OF MIGRATION

Kamilov Oybek

Doctoral Candidate of Tashkent State University of Law

Abstract. This article examines the issues of developing Uzbekistan's cooperation with regional organizations and foreign states in the sphere of migration. The article analyzes Uzbekistan's current position in the migration sphere and explores areas of cooperation with regional organizations such as the Commonwealth of Independent States, Shanghai Cooperation Organization, European Union, Eurasian Economic Union, as well as with foreign countries. As a result of the research, proposals aimed at developing Uzbekistan's migration diplomacy and addressing practical issues in this field are put forward. The article concludes with recommendations for improving the legal framework of regional and bilateral cooperation on migration regulation.

Keywords: migration policy, regional cooperation, international organizations, Commonwealth of Independent States, Shanghai Cooperation Organization, European Union, Eurasian Economic Union, Organization of Turkic States, labor migration, migration diplomacy, international legal cooperation.

O'ZBEKISTONNING MIGRATSIYA SOHASIDA MINTAQAVIY TASHKILOTLAR VA XORIJIY DAVLATLAR BILAN HAMKORLIGINI RIVOJLANTIRISH MASALALARI

Kamilov Oybek

Toshkent davlat yuridik universiteti

mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada O'zbekistonning migratsiya sohasida mintaqaviy tashkilotlar va xorijiy davlatlar bilan hamkorligini rivojlantirish masalalari tadqiq etilgan. Maqolada O'zbekistonning migratsiya sohasidagi mavjud holati tahlil qilinib, Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi, Shanxay hamkorlik tashkiloti, Yevropa Ittifoqi, Yevrosiyo Iqtisodiy Ittifoqi kabi mintaqaviy tashkilotlar hamda xorijiy davlatlar bilan hamkorlik yo'nalishlari o'rganilgan. Tadqiqot natijasida O'zbekistonning migratsion diplomatiyasini rivojlantirish istiqbollari va ushbu sohada amaliy masalalarni hal qilishga qaratilgan takliflar ilgari surilgan. Maqola migratsiya jarayonlarini tartibga solish bo'yicha mintaqaviy va ikki tomonlama hamkorlikning huquqiy asoslarini takomillashtirish yuzasidan tavsiyalar bilan yakunlanadi.

Kalit so'zlar: migratsiya siyosati, mintaqaviy hamkorlik, xalqaro tashkilotlar, Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi, Shanxay hamkorlik tashkiloti, Yevropa Ittifoqi, Yevrosiyo Iqtisodiy Ittifoqi, Turkiy davlatlar tashkiloti, mehnat migratsiyasi, migratsion diplomatiya, xalqaro-huquqiy hamkorlik.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I4Y2025N60>

Kirish. Dunyoda globallashuv va integratsiya jarayonlari kuchayib borayotgan bugungi sharoitda migratsiya masalalari xalqaro munosabatlarning muhim tarkibiy qismiga aylandi. Migrantlar oqimi borgan sari ko'payib, migratsiya geografiyasi kengayib bormoqda. Bu esa mazkur sohada davlatlararo va mintaqaviy hamkorlikni yanada takomillashtirishni, migratsiya jarayonlarini tartibga solishning samarali mexanizmlarini ishlab chiqishni taqozo etadi.

O'zbekiston Markaziy Osiyo mintaqasida eng yirik mehnat resurslariga ega davlat hisoblanadi. Hozirgi kunda mamlakatdan chet elda mehnat qilayotgan fuqarolar soni bir milliondan ko'proqni tashkil etadi. Biroq, mamlakatning mehnat migratsiyasi oqimlarini diversifikatsiya qilish hamda migratsiya masalalarini ichki va tashqi siyosatning asosiy yo'nalishlaridan biri sifatida belgilash amaliyoti so'nggi 7-8 yil mobaynida gavdalana boshladi[1]. Bugungi kunda davlatimiz tomonidan olib borilayotgan teran islohotlar natijasida migratsiya hech shubhasiz umumiy strategik rejalar qatoridan o'rin olgan.

O'zbekiston yosh aholining yuqori ulushiga ega mamlakat bo'lib, har yili umumiy o'rta, o'rta maxsus va kasbiy ta'lim muassasalarini taxminan 650-700 ming yoshlar tamomlaydi. Ulardan 160-165 ming nafari oliy ta'lim muassasalarining bakalavriat dasturlariga qabul qilinadi. Natijada yiliga o'rtacha 700 ming nafar yoshlar mehnat bozoriga qo'shiladi, ulardan 63,7 foizi maxsus malakaga ega bo'lmagan, umumta'lim maktablari bitiruvchilaridan iborat bo'lib, ish beruvchilar uchun kamroq qiziqish uyg'otadi[1].

Ushbu vaziyatda mamlakatda aholi bandligini ta'minlash, ishsizlik darajasini pasaytirish va mehnat resurslaridan samarali foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Bu esa, o'z navbatida, migratsiya sohasida mintaqaviy tashkilotlar va xorijiy davlatlar bilan hamkorlikni rivojlantirishni taqozo etadi.

Metodologiya. Tadqiqotning nazariy va metodologik asosini migratsiya jarayonlarini tartibga solishning xalqaro-huquqiy asoslari, migratsiya siyosatining nazariy jihatlari, xalqaro tashkilotlar va xorijiy davlatlar bilan migratsiya sohasidagi hamkorlik masalalariga oid ilmiy adabiyotlar tashkil etadi.

Migratsiya jarayonlarining xalqaro darajadagi tartibga solinishini o'rganishda Volox, Suvorova va Shoroxova taklif etgan konseptual yondashuvlarga tayanildi. Ularning fikricha, migratsiya siyosati tipologiyasi haqida so'z borganda, quyidagi asosiy tartibga solish miqyoslarini ajratish mumkin:

1. Milliy daraja — bu davlat darajasida tartibga solinadigan migratsiya siyosati. U mamlakat hududiga xorijliklarning kirishi, chiqishi va bo'lib turishiga oid qonunchilik, buyruq va qarorlarni o'z ichiga olishi mumkin.
2. Mintaqaviy daraja — bu hudud yoki provinsiya darajasida tartibga solinadigan migratsiya siyosati. U mamlakatning ma'lum qismlariga kirish va bo'lib turish uchun maxsus qoidalarni o'z ichiga olishi mumkin.
3. Xalqaro daraja — bu davlatlar o'rtasidagi xalqaro shartnomalar va kelishuvlar doirasida tartibga solinadigan migratsiya siyosati. U mamlakatlar yoki mintaqalar o'rtasida kirish-chiqish masalalari bo'yicha o'zaro kelishuvlarni o'z ichiga olishi mumkin.

Ushbu mualliflarning konseptual yondashuviga umumiy muvofiqlik bildirgan holda, xalqaro daraja o'z navbatida universal, mintaqaviy va ikki tomonlama darajalarga bo'linishi mumkin, deb hisoblaymiz. Agar universal darajada migratsiya jarayonlarini tartibga solish bo'yicha strategik yo'nalishlar belgilansa, mintaqaviy darajada universal standartlarni ma'lum mintaqalarga tatbiq etish bo'yicha amaliy tajribalar o'tkaziladi. Ikki tomonlama migratsiya kelishuvlari darajasiga kelsak, ular universal va mintaqaviy standartlarga asoslangan holda tomonlarning majburiyatlarini aniq ro'yxatini belgilaydi.

Tadqiqotda quyidagi metodlardan foydalanildi: tizimli tahlil, qiyosiy tahlil, statistik tahlil, hujjatlar tahlili, tarixiy yondashuv. Tizimli tahlil yordamida O'zbekistonning migratsiya sohasidagi holati va uning mintaqaviy tashkilotlar hamda xorijiy davlatlar bilan hamkorlik

aloqalari yaxlit tizim sifatida o'rganildi. Qiyosiy tahlil orqali turli mintaqaviy tashkilotlar doirasidagi migratsiya siyosatining o'ziga xos xususiyatlari aniqlandi. Statistika tahlil mehnat migratsiyasi ko'rsatkichlarini tahlil qilishda qo'llanildi. Hujjatlar tahlili orqali migratsiya sohasidagi xalqaro-huquqiy hujjatlar va ikki tomonlama kelishuvlar o'rganildi. Tarixiy yondashuv esa O'zbekistonning migratsiya sohasidagi hamkorligining rivojlanish tendensiyalarini aniqlashda qo'llanildi.

Natija

O'zbekistonning migratsiya sohasidagi mavjud holati

O'zbekiston Respublikasi Bandlik vazirligi ma'lumotlariga ko'ra, 2024 yil oxiriga kelib ishsizlik darajasi 5,8 foizni tashkil etdi, bu 2023 yilgi 6,8 foizdan yaxshiroq ko'rsatkich hisoblanadi. Statistika ma'lumotlariga ko'ra, 14 million 213 ming aholi ish bilan band bo'lib, bu iqtisodiy faol qatlamning 94 foizini tashkil etadi. O'z navbatida 900 ming nafarga yaqin aholi qismi ishga joylashishga muhtojligi aniqlangan. 2024-yil yakunlari bo'yicha 1,9 million fuqaro xorijda ishlab kelmoqda[1].

Bugungi kunda migrantlarning aksariyati qurilish (51,6%), qishloq xo'jaligi (12,3%), sanoat (9,2%), savdo (8,5%) kabi sohalarda mehnat qilmoqda. Faqatgina 2023 yilning yanvar-mart oylari davomida xorijga ishlash uchun ketgan vatandoshlar soni 486,1 ming kishini tashkil etdi. Migrantlarning geografiyasi asosan Rossiya (70,2%), Qozog'iston (13,4%), Qirg'iziston (8,7%), Turkiya (3,8%), Afg'oniston (1,1%), Koreya (0,6%), BAA (0,4%) kabi mamlakatlarda jamlangan [1].

O'zbekistondan asosan past malakali va o'rta maxsus ta'limga ega ishchilar chet elga ketmoqda. Bu esa mamlakatning migratsiya siyosatida malakali kadrlar tayyorlash va mehnat migratsiyasi oqimlarini diversifikatsiya qilish masalalariga alohida e'tibor qaratish zarurligini ko'rsatadi.

Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi doirasida migratsiya sohasidagi hamkorlik

Davlatlararo birlashmalar orasida birinchi navbatda 1991 yilda tashkil etilgan Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligini qayd etish zarur. Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi Ustavida bozor munosabatlari va tovarlar, xizmatlar, kapital va ishchi kuchi erkin harakatlanishiga asoslangan yagona iqtisodiy makonni shakllantirish nazarda tutiladi (19-modda).

Ekspertlarning fikriga ko'ra, migrantlarning huquqlarini himoya qilish va ta'minlash, xavfsiz va tashkil etilgan migratsiya uchun sharoit yaratish maqsadida O'zbekiston Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligining migratsiya sohasidagi vakolatli organlari bilan faol hamkorlik qilib kelmoqda. Xususan, Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligiga a'zo davlatlarning migratsiya organlari rahbarlari kengashi bilan o'zaro hamkorlik doirasida migratsiya siyosati sohasidagi masalalarni muvofiqlashtirish va hal etish ta'minlanmoqda [2].

Kengash o'z faoliyatida Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligining migratsiya sohasidagi asosiy hujjatlariga amal qiladi. Ushbu hujjatlar qatoriga 1994-yildagi «Mehnat migratsiyasi va mehnat migrantlarining ijtimoiy himoyasi sohasida hamkorlik to'g'risida»gi Bitim, 1998-yildagi «Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligiga a'zo davlatlarning noqonuniy migratsiyaga qarshi kurash sohasidagi hamkorligi to'g'risida»gi Bitim, 2005-yildagi «Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligiga a'zo davlatlarning odam savdosi, inson organlari va to'qimalari savdosiga qarshi kurash sohasidagi hamkorligi to'g'risida»gi Bitim, 2011-yildagi «Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligiga a'zo davlatlar hududiga kiruvchi uchinchi davlat fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslarni yagona ro'yxatga olish tizimi to'g'risida»gi Bitim va boshqa hujjatlar kiradi [3].

Shuningdek, 2021-yilda mamlakatimiz ushbu sohadagi mintaqaviy hamkorlik kursini davom ettirib, «Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligiga a'zo davlatlarning aholini ish bilan ta'minlashga ko'maklashish sohasida hamkorligi to'g'risida»gi Bitimga qo'shildi [4].

Ushbu hujjatlarda migratsiya sohasida hamkorlikning asosiy ustuvor yo'nalishlari belgilab berilgan bo'lib, ular quyidagilarni o'z ichiga oladi: muvofiqlashtirilgan migratsiya siyosatini amalga oshirish uchun shart-sharoit yaratish; qabul qiluvchi davlat qonunchiligini hisobga olgan holda migratsiya oqimlari hajmi, yo'nalishlari va tuzilmasini migrantlar manfaatlariga muvofiq tarzda tartibga solish asosida mehnat migratsiyasini boshqarish; immigrantrlarni jamiyatga integratsiya qilish va Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligiga a'zo davlatlar fuqarolarida qabul qiluvchi mamlakat qonunchiligi, tili va madaniyatiga hurmat munosabatini shakllantirish; odam savdosiga qarshi kurashishni davom ettirish; readmissiya bo'yicha kelishuvlarni tuzish va boshqalar.

Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligining migratsiya organlari o'rtasidagi hamkorlik masalalari Kengash yig'ilishlari doirasida amalga oshiriladi. Ushbu jarayonlarda O'zbekiston faol ishtirok etmoqda. Masalan, 2023-yil 28-sentyabr kuni Toshkent shahrida Kengashning yigirma yettinchi yig'ilishi bo'lib o'tdi. Yig'ilishda Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi mamlakatlaridagi migratsiya vaziyati, migratsiya sohasida milliy qonunchilikka kiritilgan o'zgarishlar va qonun ijrosi amaliyoti, vakolatli organlarning noqonuniy migratsiyaga qarshi qaratilgan profilaktik, tezkor-qidiruv tadbirlari va maxsus operatsiyalarni o'tkazish bo'yicha tajribasi kabi 14 ta masala muhokama qilindi [5].

Shanxay hamkorlik tashkiloti doirasida migratsiya sohasidagi hamkorlik

Mintaqaviy migratsiya jarayonlarini boshqarish tizimini tahlil qilishda Shanxay hamkorlik tashkilotiga ham alohida e'tibor qaratish zarur. Shanxay hamkorlik tashkiloti doimiy faoliyat ko'rsatuvchi mintaqaviy xalqaro tashkilot bo'lib, 2001-yil iyun oyida tashkil etilgan.

Shanxay hamkorlik tashkilotining mintaqaviy aksilterroristik tuzilmasi ijroiya qo'mitasi direktori o'rinbosari N.Turдумamatov ta'kidlashicha, Shanxay hamkorlik tashkilotining dastlabki vazifalari Markaziy Osiyoda terrorchilik harakatlariga, separatizm va ekstremizmga qarshi qaratilgan o'zaro mintaqaviy harakatlarni muvofiqlashtirishdan iborat bo'lgan [6]. 2002-yil iyun oyida Sankt-Peterburgda bo'lib o'tgan Shanxay hamkorlik tashkiloti davlatlari rahbarlari sammitida tashkilot Nizomi imzolandi (ushbu Nizom 2003-yil 19-sentyabrda kuchga kirgan). Ushbu asosiy ustav hujjati tashkilotning maqsadlari va prinsiplarini, uning tuzilmasi va asosiy yo'nalishlarini belgilab beradi.

2003-yil sentyabr oyida Shanxay hamkorlik tashkilotiga a'zo mamlakatlar hukumat rahbarlari 20 yilga mo'ljallangan Ko'p tomonlama hamkorlik dasturini imzoladi. Uning natijasida Shanxay hamkorlik tashkilotining faoliyati keng ko'lamli iqtisodiy yo'nalishga ega bo'ldi. Uzoq muddatli maqsad sifatida Shanxay hamkorlik tashkiloti hududida erkin savdo zonasini tashkil etish nazarda tutilgan bo'lsa, qisqa muddatli istiqbolda savdo va investitsiya sohalarida qulay sharoitlar yaratish jarayonini faollashtirish belgilangan [7].

Migratsiya masalalari ushbu tashkilot doirasida separatizm, terrorizm, odam savdosi, qurol-yarog' va giyohvand moddalar savdosiga qarshi kurash nuqtai nazaridan ko'rib chiqiladi. Shu munosabat bilan, Shanxay hamkorlik tashkiloti doirasida migratsiya masalalarini tartibga soluvchi alohida hujjat qabul qilinmagan. Asosiy e'tibor odam savdosiga qarshi kurashishga qaratilgan.

Olmaota jarayoni va migratsiya masalalari

Yana bir mintaqaviy maydon 2010-yilda ilgari surilgan Olmaota jarayonidir. Bu Markaziy Osiyodagi qochqinlarni himoya qilish va xalqaro migratsiya bo'yicha mintaqaviy maslahatlashuv jarayoni bo'lib, unda Ozarbayjon, Afg'oniston, Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston, Turkmaniston va Turkiya ishtirok etadi. Markaziy Osiyoda qochqinlarni himoya qilish va xalqaro migratsiya bo'yicha birinchi mintaqaviy konferensiya 2011-yil 14-16-mart kunlari Olmaotada bo'lib o'tdi.

Konferensiya ishtirokchilari aralash migratsiyada ishtirok etuvchi shaxslarni himoya qilish bo'yicha milliy siyosatlarni ishlab chiqish zarurligini e'tirof etib, odam savdosining oldini olish va unga qarshi kurashish choralari ko'rishga chaqirdilar, jabrlanganlarni samarali himoya qilishni ta'minlash va aralash migratsiya muammolarini hal qilish bo'yicha qarorlar qabul qilish muhimligiga e'tibor qaratdilar [8].

Konferensiya yakuni bo'yicha Olmaota deklaratsiyasi qabul qilindi. U mintaqaviy muloqot va amaliy hamkorlikni rivojlantirish, konferensiya natijalarini keng jamoatchilikka yetkazishga qaratilgan.

2012-yilda ishtirokchi davlatlarda vazir o'rinbosarlari darajasida Milliy muvofiqlashtiruvchilar tayinlandi va Mintaqaviy hamkorlikning doira dasturi hamda Mintaqaviy harakatlar rejasi ma'qullandi.

Olmaota jarayoni 2013-yil 5-iyun kuni qochqinlarni himoya qilish va xalqaro migratsiya bo'yicha vazirlar konferensiyasi davomida rasmiy ravishda joriy etildi. Konferensiya yakunlari bo'yicha qabul qilingan xabarnomada davlatlar aralash migratsiya harakatlari tufayli Markaziy Osiyo mamlakatlarida yuzaga kelgan ko'plab muammolarga muloqot, amaliy hamkorlik va inson huquqlarini ta'minlash, xalqaro himoyaga muhtoj shaxslarni himoya qilish, qochqinlar bilan bog'liq uzoq muddatli yechimlar ishlab chiqish orqali javob berish bo'yicha kelishuvga erishganliklari qayd etildi [9].

O'zbekiston Olmaota jarayonining a'zosi emas. Bizning fikrimizcha, O'zbekistonning mazkur Qochqinlarni himoya qilish va xalqaro migratsiya bo'yicha Hukumatlararo maslahat mexanizmiga qo'shilishi yoki qo'shilmasligidan qat'iy nazar, xalqaro migratsiya va qochqinlarni himoya qilish masalalari bo'yicha har qanday muloqotga ochiqligi barcha taraflarga ma'lum. Qolaversa, o'tgan davr mobaynida, O'zbekiston hukumati tomonidan harakatdagi shaxslarga nisbatan tizimli va mukammal siyosatni amalga oshirib kelgan. Shuningdek, norasmiy migratsiya bilan bog'liq masalalarni kuzatish va hal qilish mexanizmlari takomillashtirib borildi.

Misol tariqasida Ukrainada yuzaga kelgan inqiroz tufayli u yerda ta'lim olib kelgan yoki boshqa faoliyat turlari bilan shug'ullanib kelgan fuqarolarimiz zudlik bilan ishchan tashkilotchilik tamoyillari asosida O'zbekistonga evakuatsiya qilindi. Natijada fuqarolarimiz huquqlari va xavfsizligi ta'minlandi, Yevropa Ittifoqi yetakchilari bu sa'y-harakatlarga yuqori baho berishdi.

Yana bir yaqqol misol, bu Suriya davlatidan "Mehr" operatsiyasi doirasida xotin-qizlarni va bolalarni yurtimizga qaytarish bo'yicha olib borilgan ishlardir. Mazkur amaliyot BMT tomonidan yuqori baholanib, Toshkent tajribasi maqomini berishga sabab bo'ldi.

Bundan tashqari, mustaqilligimizning ilk yillari, hamda keyingi davrlarda ham, qushni davlatlarda yuzaga kelgan inqirozli holatlar tufayli, O'zbekiston hududida ushbu davlatlardan doimiy yoki vaqtinchalik asosda qochqinlar joylashtirilgan va ularning xavfsizligi ta'minlangan.

Shu bois, deklarativ ruhdagi kelishuvlarga qo'shilish yoki qo'shilmasik masalasiga oydinlik kiritish o'rniga, migratsion oqimlar tahliliga asoslangan xalqaro–huquqiy hamkorlikni rivojlantirish pirovard maqsad etib belgilanishi lozim deb hisoblaymiz. Xususan, bugungi kunda, Turkiy davlatlar tashkilotiga a'zo bo'lgan hamda kuzatuvchi maqomini olgan davlatlar hududlarida mintaqada kuzatilayotgan migratsion oqimlarning sezilarli qismi taalluqli ekanligi barchaga ma'lum.

Biroq, aynan mazkur tashkilot doirasida migratsiya jarayonlarini tartibga solish va uni barqaror rivojlantirishga qaratilgan kelishuvlar ko'lamini ishlab chiqilmagan va bu kompleks masalalar a'zo davlatlar muhokamasi doirasida o'rta tashlanmagan.

O'zbekiston tomoni mazkur yo'nalishda aniq maqsadlarni belgilashi lozim bo'ladi va davlatlarning o'zaro manfaatlarni inobatga olgan holda, turkiy mintaqada uzviy migratsion munosabatlar zanjirini yaratish tashabbusini ilgari surishi kerak. Ushbu yo'nalishdagi ishlar mehnat, ta'lim, ekologik hamda noqonuniy migratsiya kabi jabhalarini o'z ichiga olishi mumkin deb hisoblaymiz.

Yevrosiyo Iqtisodiy Ittifoqi doirasida migratsiya sohasidagi hamkorlik

Mustaqil davlatlar hududida tashkil etilgan birlashmalar orasida Yevrosiyo Iqtisodiy Ittifoqi (EOII) alohida ahamiyatga ega. YeOIIning Shartnomasida mehnat migratsiyasini tartibga solishga bag'ishlangan mustaqil bo'lim mavjud (Shartnomaning XXVI bo'limi «Mehnat migratsiyasi»). Bu bo'lim uchta moddani (96-98) o'z ichiga oladi. Shartnomaning 96-moddasida shunday deyilgan: «A'zo-davlatlar Ittifoq doirasida mehnat migratsiyasini tartibga solish siyosati yuzasidan hamkorlik qiladilar, shuningdek, a'zo-davlatlar hududida mehnat faoliyatini amalga oshirish uchun tashkillashtirilgan holda ishchilarni jalb etishga ko'maklashadilar»[10].

Shartnoma migrantlarining mehnat faoliyatini tartibga soladi. Xususan, unda a'zo-davlatlar mehnat bozorini himoya qilish cheklovlarini hisobga olmagan holda, mazkur davlatlarning fuqarolarini mehnat faoliyatiga jalb etish huquqiga ega ekanligi qayd etilgan. Bunda mehnat migrantlariga mehnat faoliyatini amalga oshirish uchun davlatda ruxsatnoma olish talab etilmaydi.

Shartnomada mehnat migrantlarining huquqlari alohida qayd etilgan. Jumladan, ularga o'z mutaxassisligi va malakasiga muvofiq professional faoliyat bilan shug'ullanish huquqi, o'z mulkiga egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish, mulkni himoya qilish va pul mablag'larini to'sqinliksiz o'tkazish huquqlari beriladi.

Mehnat migrantlarining ijtimoiy huquqlariga ham alohida urg'u berilgan. Migrantlar va ularning oila a'zolari ijtimoiy sug'urta, tibbiy yordam olish, ta'lim olish, kasbiy uyushmalarga a'zo bo'lish va axborotdan erkin foydalana olish huquqlariga ega.

O'zbekiston Respublikasi Yevrosiyo Iqtisodiy Ittifoqida kuzatuvchi maqomiga ega. 2024 yilning oktyabr oyida mamlakatimiz va YeOII o'rtasida uch yillik qo'shma hamkorlik rejasi imzolaniib, savdo, transport va moliya kabi sohalarga tegishli o'zaro vazifa va maqsadlar belgilanib olingan [11].

Bundan tashqari, O'zbekiston tomoni turizm sohasini rivojlantirish maqsadida YeOIIga a'zo davlatlar fuqarolari uchun yurtimizga kirish-chiqish rejimini yanada soddalashtirish, ya'ni ichki hujjatlar asosida harakatlanish istiqbollari haqida 2024 yil dekabr oyida ma'lum qildi. Mazkur rejalar amalga oshirilishi nafaqat iqtisodiy yutuqlarni olib keladi, balki mintaqada inson mobilligi salohiyatini oshishiga va xalqlar o'rtasida munosabatlar yaqinlashishiga xizmat qiladi.

Kelgusida mazkur masala doirasida YeOIga a'zo davlatlar bilan o'zaro paritetga asoslangan kelishuvlarga erishish maqsadga muvofiqdir.

O'zbekistonning migratsion diplomatiyasini rivojlantirish istiqbollari

Global va mintaqaviy miqyoslarda yuzaga kelayotgan geosiyosiy ziddiyatlar, mamlakatlar o'rtasida kuzatilayotgan xalqaro munosabatlardagi tub o'zgarishlar, ichki va transchegaraviy nizolar va boshqa salbiy jarayonlar har qanday davlatlar uchun qator murakkab voqealarni keltirib chiqarmoqda. Bunday sharoitlarda hayotiy muhim sohalarda davlatlar o'rtasida kelishuvlarga erishish diplomatiya sohasining pirovard maqsadi sifatida ta'riflanishi mumkin. Tashqi aloqalar mezonida migratsiyaga doir O'zbekiston maqsadlarini avvalambor quyidagi jabhalarda ko'rish mumkin:

1. Rivojlangan davlatlar bilan o'zaro manfaatli mehnat migratsiyasi va mutaxassislar tayyorlash borasida kelishuvlarga erishish;
2. Fuqarolarimiz huquqlarini har qanday mamlakat va hududda munosib himoya qilish borasida kafolatlangan hamkorlikni o'rnatish;
3. Chet elda sifatli ta'lim olish imkoniyatlarini kengaytirishga qaratilgan o'zaro integratsiyaviy tashabbuslarni hayotga tatbiq etish;
4. O'zaro paritet asosida davlatlar o'rtasida vizasiz (yoki soddalashtirilgan) tartiblarni joriy etish.

Mohiyatan yuqorida keltirib o'tilgan yo'nalishlar o'zbek migratsion diplomatiyasining asosini tashkil etishi kerak. Ushbu maqsadlarga erishish bosqichma-bosqich ravishda amalga oshirilishi tabiiy holdir. Bugungi murakkab geosiyosiy sharoitlarda mamlakatimiz uchun avvalo "yumshoq huquq" bazasini shakllantirish, so'ngra esa "yumshoq huquq" negizida an'anaviy qadriyatlarga asoslangan xalqaro huquqiy kelishuvlarni tuzish ayni muddaodir[12].

Bunday sharoitda kelishuv tomonlari masala mohiyati va yechimlarini to'liq anglashga va o'zaro maqbul yondashuvlarni ishlab chiqishga tayyor bo'ladilar.

Markaziy Osiyo davlatlari bilan migratsiya sohasidagi hamkorlik istiqbollari

2017-yil O'zbekiston Respublikasi Prezidentining tashabbusi bilan Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlarining maslahat uchrashuvlariga asos solindi. O'tgan davr mobaynida mazkur formatdagi sammitlar Markaziy Osiyoda integratsiyalashuv jarayonlariga turtki berib, "mintaqaviy o'ziga xoslikni anglash" konsepsiyasi rivojlanishi uchun haqiqiy poydevor vazifasini o'tab bermoqda. Ayni damda, mazkur ishlarning mahsuli sifatida qo'shnilarimiz bilan kirish-chiqish rejimida fuqarolarning ichki hujjatlar bilan harakatlanish kabi kelishuvlarga erishildi va xalqlar o'rtasidagi mobillik darajasi yangi bosqichga chiqdi.

Mintaqa davlatlarining xalqaro maydonda dolzarb va muhim masalalar yuzasidan birgalikda umumiy pozitsiyada fikr yuritishi va shu asosda xorijiy hamkor davlatlar bilan munosabatlarga kirishi va kun tartibini belgilashi katta ahamiyat kasb etadi.

Yangi O'zbekiston davrida, "Markaziy Osiyo — Ko'rfaz arab davlatlari", "Markaziy Osiyo — Yevropa Ittifoqi", "Markaziy Osiyo — Germaniya", "Markaziy Osiyo — AQSh", "Markaziy Osiyo — Yaponiya", "Markaziy Osiyo — Hindiston" kabi xalqaro formatdagi sammit va hamkorlik kengashlariga asos solindi. So'nggi yillarda ushbu formatdagi 10 ga yaqin muloqotlar yuqori darajada tashkil etildi. Ularda savdo-iqtisodiy, transport-logistika, iqlim o'zgarishi va yashil iqtisodiyot, ijtimoiy-siyosiy va boshqa masalalar yuzasidan hamkorlik muzokaralari olib borildi.

Mazkur formatdagi hamkorlik maydonlarida migratsiyaga doir masalalarni Markaziy Osiyoning yakdil pozitsiyasi sifatida olib chiqilishiga erishish zarur. Shuningdek, ekspertlar forumlari, konferensiyalar va turli xil darajadagi (vazirlik, idora va h.k.) muloqotlar ketma-ketligini jadallashtirish zarur. Bu kabi muzokaralarda migratsiya bo'yicha uzviy muammolar tahlili amalga oshirilishi, umumiy yondashuvlar ishlab chiqilishi va istiqbolli rejalarga oydinlik kiritilishi mumkin.

Ikki tomonlama migratsion hamkorlik istiqbollari

Migratsiya sohasidagi ikki tomonlama hamkorlikka kelsak, O'zbekiston migratsiyaga bo'lgan e'tiborni qaytadan kuchaytirish doirasida Rossiya, Janubiy Koreya, Yaponiya, Polsha, Germaniya Federativ Respublikasi kabi chet el davlatlari bilan mehnat resurslarini tashkillashtirilgan holda eksport qilish sxemalarini kengaytirmoqda. Bu tashabbuslarning maqsadi noqonuniy va tartibsiz migratsiya shakllariga muqobil bo'lgan xavfsiz va uzoq muddatli imkoniyatlarni yaratishdan iborat.

Ammo, bugungi kunda mavjud bo'lgan mehnat resurslarini tashkillashtirilgan holda yollash dasturlari O'zbekistondagi mehnat migratsiyasi bo'yicha mavjud talabni oqilona taqsimlashga qodir emas va mehnat migrantlarining huquqlarini himoya qilishda o'z samaradorligini to'liq isbotlay olgani yo'q.

Bir necha hamkor davlatlar ishtirokida (Janubiy Koreya, Germaniya, Rossiya, Yaponiya va boshqa.) Toshkent va mamlakatning boshqa hududlarida Kasb-hunar o'quv markazlarini yaratishni nazarda tutuvchi O'zbekistonda kasbiy ta'lim imkoniyatlarini rivojlantirish bo'yicha loyihalar amalga oshirilmoqda.

So'nggi yillarda O'zbekiston zamonaviy iqtisodiyot uchun migrantlarning ko'nikmalarini rivojlantirish borasida Osiyo taraqqiyot banki, Jahon banki, Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki va boshqa xalqaro moliyaviy institutlar bilan qator loyihalarni amalga oshirmoqda.

Ikki tomonlama munosabatlarga kelsak, Janubiy Koreya yo'nalishi yuqori maosh, yashash va mehnat shart-sharoitlarining qulayligi sababli o'zbekistonliklar orasida eng talabgor yo'nalish bo'lib qolmoqda.

O'zbekistonning an'anaviy mehnat migratsiyasi yo'nalishi Rossiya Federatsiyasi va Qozog'iston bo'lib, bu tarixiy-siyosiy, geografik joylashuv va madaniy omillar bilan bog'liq.

Rossiya Federatsiyasi bilan hamkorlik doirasida Rossiya iqtisodiyotining aniq sohalarida ish beruvchilarning ishchi kuchi yetishmovchiligi muammosini hal qilish uchun tayyorlangan ishchi guruhlarini yuborishga alohida e'tibor qaratilmoqda [13].

Rossiya bilan tuzilgan kelishuvga muvofiq, O'zbekistonning Migratsiya agentligi mehnat migrantlarini tashkillashtirilgan holda tanlab olish, ularni safarga tayyorlash va o'qitish uchun mas'ul hisoblanadi. Rossiyalik ish beruvchilar esa, o'z navbatida, mehnat migrantlarini milliy standartlarga mos turar joy bilan ta'minlash, xavfsiz mehnat sharoitlarini yaratish va milliy minimal ish haqidan kam bo'lmagan adolatli ish haqi taklif qilish majburiyatini oladi.

Xorijiy mehnat migratsiyasini diversifikatsiya qilishning yana bir misoli sifatida Filippin davlatini ko'rsatish mumkin. Ular mehnat migratsiyasini oilalar farovonligi va jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga oqilona yo'naltirib, samarali foydalanmoqda [14].

Xulosa. O'zbekiston Respublikasining migratsiya sohasida mintaqaviy tashkilotlar va xorijiy davlatlar bilan hamkorligi tizimli asosda amalga oshirilmoqda va ko'rsatilgan sohada amaliy masalalarni hal qilishga yo'naltirilgan.

Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi, Shanxay hamkorlik tashkiloti, Yevropa Ittifoqi, YeOI va boshqalar bilan hamkorlik doirasida ishtirokchi davlatlar bilan umumiy migratsiya siyosati yo'nalishlarini ishlab chiqish amalga oshirilmoqda.

Bizning fikrimizcha, O'zbekistonning Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi davlatlari migratsiya organlari rahbarlari Kengashi va kelgusida Turkiy davlatlar tashkiloti doirasida migratsiya bo'yicha xalqaro-huquqiy munosabatlarga kirishish muhim ahamiyatga ega.

Shuningdek, "Markaziy Osiyo — Ko'rfaz arab davlatlari", "Markaziy Osiyo — Yevropa Ittifoqi", "Markaziy Osiyo — Germaniya", "Markaziy Osiyo — AQSh", "Markaziy Osiyo — Yaponiya", "Markaziy Osiyo — Hindiston" kabi xalqaro formatdagi sammit va hamkorlik kengashlarida migratsiyaga bag'ishlangan kun tartibini bosqichma-bosqich shakllantirib borish lozim.

Ikki tomonlama hamkorlik doirasida O'zbekistondan ishchi kuchini tashkillashtirilgan holda ishga yollashni nazarda tutuvchi kelishuvlarni imzolash nihoyatda istiqbolidir. Bunday kelishuvlarning afzalligi shundaki, ular migratsiya jarayonlarini nazorat va prognoz qilinuvchi xususiyatga ega hisoblanadi.

Yuqoridagi tahlillar asosida quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

1. O'zbekiston migratsiya sohasida milliy qonunchilik bazasini takomillashtirish bilan bir qatorda xalqaro hamkorlikni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratishi zarur.
2. O'zbekiston mintaqaviy tashkilotlar doirasida migratsiya sohasidagi hamkorlikni mustahkamlash uchun Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi va Shanxay hamkorlik tashkiloti kabi platformalardan faol foydalanishi, shuningdek Turkiy davlatlar tashkiloti doirasida migratsiya masalalarini hal qilish mexanizmlarini ishlab chiqish tashabbusini ilgari surishi maqsadga muvofiq.
3. O'zbekiston mehnat migratsiyasi oqimlarini diversifikatsiya qilish maqsadida nafaqat an'anaviy yo'nalishlar (Rossiya, Qozog'iston, Janubiy Koreya), balki yangi istiqbolli mehnat bozorlari (Yevropa Ittifoqi mamlakatlari, Buyuk Britaniya, Yaponiya va boshqalar) bilan hamkorlikni rivojlantirishi kerak.
4. Markaziy Osiyo mintaqasining yagona tashqi siyosiy pozitsiyasini shakllantirish maqsadida migratsiya sohasidagi hamkorlikni faollashtirish va "Markaziy Osiyo+" formatlarida migratsiya masalalarini kun tartibiga kiritish lozim.
5. Mehnat migrantlarining huquqlarini himoya qilish va ularning ijtimoiy ta'minotini yaxshilash masalalarida xorijiy davlatlar bilan hamkorlikni kuchaytirish, shu jumladan ikki tomonlama va ko'p tomonlama kelishuvlar tuzish orqali fuqarolarimiz manfaatlarini samarali himoya qilish tizimini takomillashtirish kerak.

Umuman olganda, O'zbekistonning migratsiya sohasida mintaqaviy tashkilotlar va xorijiy davlatlar bilan hamkorligini rivojlantirish yurtimiz fuqarolarining xavfsiz va qonuniy migratsiyasini ta'minlash, migratsiya jarayonlarini samarali boshqarish va milliy manfaatlarini himoya qilishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Elektron resurs: <http://www.migration.uz>
2. V Tashkente Aleksandr Gorovoy provel 27-ye zasedanie Soveta rukovoditeley migratsionnykh organov SNG Ob etom soobshchaet "Rambler". <https://finance.rambler.ru/money/51493439-v-tashkente-aleksandr-gorovoy-provel-27-e-zasedanie-soveta-rukovoditeley-migratsionnyh-organov-sng/>

3. 15 let Sovetu rukovoditeley migratsionnykh organov gosudarstv – uchastnikov Sodruzhestva Nezavisimyykh Gosudarstv [https://cis.minsk.by/news/24160/15 let sovetu rukovoditeley migratsionnykh organov gosudarstv %E2%80%93 uchastnikov sodruzhestva nezavisimyykh gosudarstv](https://cis.minsk.by/news/24160/15%20let%20sovetu%20rukovoditeley%20migratsionnykh%20organov%20gosudarstv%20%93%20uchastnikov%20sodruzhestva%20nezavisimyykh%20gosudarstv)
4. Informatsiya o zasedanii Soveta rukovoditeley migratsionnykh organov gosudarstv – uchastnikov Sodruzhestva Nezavisimyykh Gosudarstv (28 sentyabrya 2023 goda)// <https://e-cis.info/cooperation/3091/112728/>
5. V Tashkente sostoyalos zasedanie Soveta rukovoditeley migratsionnykh organov gosudarstv SNG
6. [https://cis.minsk.by/news/26139/v tashkente sostoyalos zasedanie sovetu rukovoditeley migratsionnykh organov gosudarstv sng](https://cis.minsk.by/news/26139/v%20tashkente%20sostoyalos%20zasedanie%20soвета%20rukovoditeley%20migratsionnykh%20organov%20gosudarstv%20sng)
7. Turdumamatov, N. (2022). Shanxay hamkorlik tashkilotining Markaziy Osiyo xavfsizligini ta'minlashdagi roli. Mintaqaviy xavfsizlik masalalari, 5(3), 56-68.
8. «Zakonodatelstvo i politika v oblasti integratsii immigrantov. Sbornik zakonodatelstva, politiki i praktiki 19 gosudarstv v oblasti integratsii immigrantov» - Mejdunarodnaya organizatsiya po migratsii / Perevod s angliyskogo. – M.: 2011, str.
9. Ob Almatinskoy protsesse <https://www.unhcr.org/centralasia/almaty-process>
10. Almatinskoy protsesse https://www.iom.int/sites/g/files/tmzbdl486/files/migrated_files/What-We-Do/docs/Operating_Modalities_Ru.pdf
11. <https://eulaw.edu.ru>
12. YeOI matbuot xizmati. (2024). O'zbekiston va YeOI uch yillik hamkorlik rejasini imzoladi. [URL: <http://www.eurasiancommission.org/press/news/2024/10/15>].
13. Yegorova Ye.N. «Pravovye aspekty regulirovaniya trudovoy migratsii grajdan iz tretix stran na territorii Yevropeyskogo soyuza», «Migratsionnoe pravo» nauchno-prakticheskoe i informatsionnoe izdanie № 2 2017g.S.23-26;
14. Soglasenie mejdju Pravitelstvom Respubliki Uzbekistan i Pravitelstvom Rossiyskoy Federatsii Ob organizovannom nabore i privlechenii grajdan Respubliki Uzbekistan dlya osushchestvleniya vremennoy trudovoy deyatel'nosti na territorii Rossiyskoy Federatsii <https://lex.uz/ru/docs/3475794>
15. Zolotuxin I.N. Filippinskaya model organizatsii i upravleniya protsessami trudovoy migratsii//Oykumena.2012. № 1.S.100-102

Received: 16 March 2025

Accepted: 5 April 2025

Published: 15 April 2025

Article / Original Paper

THE IMPACT OF INTERNATIONAL COMMERCIAL ARBITRATION ON THE INVESTMENT CLIMATE IN UZBEKISTAN: PROBLEMS, SOLUTIONS AND DEVELOPMENT PROSPECTS

Abrorova Kamola

Independent researcher of Tashkent state university of law

E-mail: kamola.abrarova@gmail.com

Abstract. The article is devoted to the analysis of the role of international commercial arbitration during the formation of the investment climate in Uzbekistan. The paper examines the advantages of the ICA and its impact on attracting foreign investment to the country. The problems faced by Uzbekistan in the field of development of the ICA are also analyzed. Special attention is paid to the Tashkent International Arbitration Center (TIAC), its activities and cooperation with international arbitration institutions. In conclusion, recommendations are made to improve the legislative framework and create a national arbitration body working in close cooperation with international institutions.

Keywords: International commercial arbitration, investment climate, Tashkent International Arbitration Center, investment activity, enforcement of decisions of foreign courts and international arbitrations.

ВЛИЯНИЕ МЕЖДУНАРОДНОГО КОММЕРЧЕСКОГО АРБИТРАЖА НА ИНВЕСТИЦИОННЫЙ КЛИМАТ УЗБЕКИСТАНА: ПРОБЛЕМЫ, РЕШЕНИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

Абророва Камола Саидмухторовна

Независимый соискатель

Ташкентского государственного юридического университета

Аннотация. Статья посвящена анализу роли международного коммерческого арбитража в ходе формирования инвестиционного климата Узбекистана. В работе рассматриваются преимущества МКА и его влияние на привлечение иностранных инвестиций в страну. Также анализируются проблемы, с которыми сталкивается Узбекистан в сфере развития МКА. Особое внимание уделено Ташкентскому международному арбитражному центру (ТИАС), его деятельности и сотрудничеству с международными арбитражными институтами. В заключение предлагаются рекомендации по улучшению законодательной базы и созданию национального арбитражного органа, работающего в тесном взаимодействии с международными институтами.

Ключевые слова: Международный коммерческий арбитраж, инвестиционный климат, Ташкентский международный арбитражный центр, инвестиционная активность, исполнения решений иностранных судов и международных арбитражей.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I4Y2025N61>

Интеграция Республики Узбекистан в мировое экономическое сообщество является одной из приоритетных задач во внешнеэкономической политике нашего государства. В виду этого большое значение придается торгово-экономическому сотрудничеству Узбекистана с зарубежными странами. Наше государство уделяет особое внимание реформированию своей экономики и правовой системы с целью

привлечения иностранных инвестиций. Одним из важнейших инструментов, обеспечивающих формирование благоприятной инвестиционной среды и формирования бизнес имиджа страны, является международный коммерческий арбитраж (МКА). Данный механизм, будучи одной из видов альтернативных способов разрешения споров, позволяет разрешать споры между частными компаниями, индивидуальными предпринимателями в сфере международной торговли, а также инвесторами и государством на условиях независимости, справедливости и эффективности. МКА присущи ряд преимуществ, которые проявились с его становлением, развитием и совершенствованием в процессе разрешения многочисленных конфликтов различной сложности во внешнеэкономической сфере.

В Стратегии развития нового Узбекистана на 2022 – 2026 годы по семи приоритетным направлениям, одним из которых являются ускоренное развитие национальной экономики и обеспечение высоких темпов роста, предусмотрена цель: дальнейшее улучшение и повышение привлекательности инвестиционного климата в стране. [1] Обозначение данной цели в Стратегии развития для ее претворения в жизни в ближайшей перспективе подчеркивает её важность и особое влияние на формирование стабильной экономики Узбекистана.

Также, согласно Стратегии «Узбекистан – 2030» перед нашей страной поставлена цель по повышению до 2030 года объема экономики в 2 раза и вхождению в ряд государств с доходами выше среднего. Одним из показателей эффективности этой цели, которая будет достигнута до 2030 года является последовательное продолжение трансформации и институциональных реформ в экономике, обеспечение благоприятного инвестиционного и делового климата в стране, а также осуществление сбалансированной денежно-кредитной политики. [2]

Одним из важных условий экономических реформ в стране является создание государствами реальных возможностей в рамках своих национальных правовых систем для осуществления на должном уровне правовой коммуникации с другими странами в ходе внешнеэкономического сотрудничества. Яркими примерами создания таких возможностей в национальной правовой системе Узбекистана для укрепления правового общения между странами являются: учреждение Постановлением Президента Республики Узбекистан №ПП-4001 от 5 ноября 2018 года при Торгово-промышленной палате Узбекистана Ташкентского международного арбитражного центра (ТИАС), а также принятие Закона «О международном коммерческом арбитраже» от 16 февраля 2021. Таким образом, Республика Узбекистан стала 85-й страной и 118-й юрисдикцией, принявший подобный закон на основе Типового Закона ЮНСИТРАЛ. [3] Это является результатом большой работы, проделанной нашим государством в направлении усиления действенности правового регулирования международной торгово-экономической интеграции, претворенной в жизнь на уровне национальной правовой системы нашей страны.

Инвесторы при выборе юрисдикции для размещения капитала обращают внимание на механизмы защиты их интересов, включая доступность и эффективность способов разрешения споров. Международный коммерческий арбитраж обладает рядом преимуществ по сравнению с национальными судебными системами:

нейтральность и независимость – возможность рассмотрения споров в международных институтах снижает риски политического давления;

гибкость процедур – стороны могут выбирать регламент, место проведения разбирательства и арбитров;

конфиденциальность – арбитражные разбирательства не являются публичными, что важно для защиты коммерческих интересов;

обеспечение исполнения решений – благодаря Нью-Йоркской конвенции 1958 года арбитражные решения могут быть признаны и исполнены в более чем 160 странах мира.

Развитие международного коммерческого арбитража способствует росту доверия иностранных инвесторов, а, следовательно, и увеличению притока капитала в экономику страны. В государствах с развитыми арбитражными системами, таких как Сингапур, Франция и Великобритания наблюдается высокая инвестиционная активность.

По мнению директора Института проблем законодательства и парламентских исследований при Олий Мажлисе профессора Ф. Отахонова принятие Закона Республики Узбекистан «О международном коммерческом арбитраже» способствует развитию института арбитража разбирательства в Узбекистане как одного из важнейших институтов гражданского общества, осуществляющего публично значимые функции и являющегося альтернативным способом разрешения споров. [4]

Узбекистан последовательно адаптирует своё законодательство в соответствии с международными стандартами. Основными нормативно-правовыми актами, регулирующими деятельность международного арбитража в Узбекистане, являются:

Гражданский процессуальный кодекс Республики Узбекистан;

Экономический процессуальный кодекс Республики Узбекистан;

Закон Республики Узбекистан «О международном коммерческом арбитраже»;

Закон Республики Узбекистан «Об инвестициях и инвестиционной деятельности»;

Закон Республики Узбекистан «О международных договорах Республики Узбекистан»;

Закон Республики Узбекистан «Об исполнении судебных актов и актов иных органов»;

из международных актов и соглашений, к которым присоединился и ратифицировал Узбекистан:

Нью-Йоркская Конвенция «О признании и приведении в исполнение иностранных арбитражных решений 1958 года»;

Вашингтонская Конвенция 1965 года «О порядке разрешения инвестиционных споров между государствами и иностранными лицами»;

Киевское Соглашение 1992 года «О порядке разрешения споров, связанных с осуществлением хозяйственной деятельности»;

Минская Конвенция 1993 года «О правовой помощи и правовых отношениях по гражданским, семейным и уголовным делам»;

Кишиневская Конвенция 2002 года «О правовой помощи и правовых отношениях по гражданским, семейным и уголовным делам».

Двусторонние соглашения о защите инвестиций, заключенные Узбекистаном с другими государствами.

Важным шагом в направлении развития института МКА и формирования благоприятного инвестиционной среды стало создание Ташкентского международного арбитражного центра (TIAC), который действует при Торгово-промышленной палате Узбекистана. TIAC предоставляет платформу для разрешения международных коммерческих споров и стремится соответствовать международным стандартам. Центр предлагает удобные условия для сторон спора, включая возможность выбора арбитров и применение гибких процедур. В своей деятельности TIAC ориентируется на международный опыт ведущих арбитражных институтов, таких как Сингапурский международный арбитражный центр (SIAC), Международный арбитражный суд при Международной торговой палате (ICC) и Лондонский международный арбитражный суд (LCIA).

Стоит отметить, что за последние годы TIAC значительно укрепил свои позиции. Это выражается в том, что количество рассматриваемых дел утроилось по сравнению с моментом создания TIAC, причём более половины споров имеют международный характер. Этот факт был подтвержден со стороны директора TIAC Дианой Байзаковой в интервью для блога Kluwer Arbitration, опубликованном в июле 2024 года, в ходе которого директор сообщила, что с момента основания в 2018 году TIAC рассмотрел около 70 международных арбитражных дел в различных секторах, включая строительство, контракты на продажу товаров, сельское хозяйство, нефтегазовую отрасль и другие. [5]

С 2021 года по сей день были проведены 4 ежегодные Узбекские арбитражные недели (Uzbek Arbitration Week). Целью этих мероприятий являются создание площадки местным и международным специалистам, составляющим арбитражное сообщество для обсуждения трендов в международном арбитраже, обмена знаниями и опытом, повышения авторитета Узбекистана как места проведения арбитражных разбирательств и интеграции TIAC в мировую арбитражную систему.

Кроме того, расширено сотрудничество с международными институтами, включая НКIAS, что открыло возможности для совместного администрирования споров.

Несмотря на положительные шаги, сделанные Узбекистаном для развития международного коммерческого арбитража, существуют несколько ключевых проблем, с которыми сталкивается арбитражная система в стране:

- недостаточная осведомленность бизнеса о возможностях арбитража;
- ограниченное количество квалифицированных арбитров;
- правовая неопределенность и наличие пробелов в законодательной базе;
- недостаточность институциональной поддержки на уровне государственных органов;
- недостатки в процессе исполнения решений иностранных судов и международных арбитражей.

В Узбекистане многие предприниматели и инвесторы не имеют четкого представления о том, как работают арбитражные процедуры и как их использовать для решения споров. Это связано с низким уровнем информированности о преимуществах

арбитража, а также с недостаточной популяризацией международных арбитражных институтов, таких как ТІАС.

Для повышения правосознания инвесторов о преимуществах арбитража необходимо регулярно проводить информационные кампании среди бизнеса. Подобные кампании должны предусматривать проведение регулярных семинаров, вебинаров, тренингов и мастер классов, которые бы разъясняли, каким образом арбитраж может помочь в разрешении споров. Также следует развивать специальные образовательные программы по арбитражу не только для инвесторов и предпринимателей, а также и для юристов. Кроме того, целесообразно рассмотреть вопрос создание международных арбитражных площадок в регионах, поскольку это поможет распространить практику международного арбитража за пределы Ташкента.

Для того чтобы разрешить проблему нехватки квалифицированных арбитров Узбекистану следует активнее развивать различные образовательные программы для подготовки высококвалифицированных арбитров с международным опытом, всесторонне соответствующим мировым стандартам, предъявляемым для международных арбитров. Также важно запустить программы по обмену опытом с ведущими международными арбитражными центрами, такими как Сингапурский международный арбитражный центр (SIAC), Международный арбитражный суд при Международной торговой палате (ICC) и Лондонский международный арбитражный суд (LCIA) для повышения квалификации местных специалистов.

Правовая неопределенность и наличие пробелов в законодательной базе Узбекистана также является значительной преградой для ускоренного развития института МКА в нашей стране. Например, в Законе «О международном коммерческом арбитраже» Республики Узбекистане не предусмотрен порядок создания постоянно действующего арбитражного суда. Отсутствие такого порядка в законодательстве является пробелом, который создает трудности в вопросе учреждения постоянных арбитражных учреждений как надлежаще созданных учреждений в соответствии с законодательством Республики Узбекистан.

Для разрешения данного вопроса необходимо разработать механизмы по образованию МКА на территории нашей страны, которые впоследствии будут закреплены в нормативно-правовой акт в качестве дополнения к Закону Республики Узбекистан «О международном коммерческом арбитраже». Разработка и последующее принятие подобного нормативно-правового акта предоставит возможность чётко регламентировать порядок учреждения МКА. Помимо этого, важно продолжить процесс гармонизации национального законодательства в области арбитража с международными нормами.

Для решения вопроса недостаточности институциональной поддержки со стороны необходимо создать механизм институциональной поддержки арбитража на уровне государственных органов. Например, создание национального арбитражного органа предоставит возможность работы в тесном сотрудничестве с международными арбитражными институтами страны и поддержания их деятельности.

Для ускорения развития МКА в Узбекистане также необходима модернизация и развитие арбитражной инфраструктуры. Это предполагает собой инвестирование в развитие инфраструктуры арбитражных центров, включая модернизацию офисных

помещений, использование современных технологий и рассмотрение вопроса внедрения искусственного интеллекта (ИИ) в деятельность МКА, что становится всё более актуальным в связи с быстрым развитием технологий и повышенным спросом на инновационные и эффективные способы разрешения споров.

Одной из недостатков в процессе исполнения решений иностранных судов и международных арбитражей является разнородность положений процессуальных кодексов Республики Узбекистан. В соответствии со ст. 369 Гражданского процессуального кодекса заявление о признании и приведении в исполнение решения иностранного суда или международного арбитража в соответствии рассматривается в судебном заседании в срок, не превышающий одного месяца со дня его поступления в суд [6], в то время как в ст. 254 Экономического процессуального кодекса такие заявления рассматриваются в срок, не превышающий шести месяцев со дня его поступления в экономический суд. [7]

Во избежание сложностей и применение разных подходов со стороны судов в вопросах исполнения решений иностранных судов и международных арбитражей рекомендуется сформировать единый механизм, который обеспечит единую практику правоприменения.

Иные недостатки в данном вопросе подразумевают собой, недостаточный уровень профессиональной подготовки судей в рассматриваемой сфере, недостаточный уровень информированности у заинтересованных лиц о порядке признания и приведения в исполнение решений иностранных судов и международных арбитражей в Узбекистане, недостаточный уровень взаимодействия с другими странами по вопросам признания и приведения в исполнение решений иностранных судов и международных арбитражей.

Для устранения вышеупомянутых недостатков предлагается постоянно совершенствовать уровень профессиональной подготовки судей, специализирующихся на рассмотрении вопросов по приведению в исполнение решений иностранных судов и международных арбитражей путем проведения тренингов, семинаров, организации краткосрочных стажировок за рубежом по взаимному обмену навыками специалистов;

для повышения уровня информированности общества необходимо усилить правовую пропаганду в этом направлении, посредством широкого распространения нужной информации как на территории Узбекистана, так и за рубежом путем публикации тематических научных работ, аналитических справок и т.д.;

необходимо усилить взаимодействие судебной системы Узбекистана с другими странами по данному вопросу, а также с целью обмена мнениями и предложениями касательно совершенствования действующего законодательства.

Статья 36 Закона Республики Узбекистан «О международных договорах Республики Узбекистан» требует ведения мониторинга как по признанию и приведению в исполнение решений иностранных судов и арбитражей на территории Республики Узбекистан, так и по признанию и приведению в исполнение решений узбекских судов и арбитражей на территории других стран. [8, стр.23]

Принцип взаимности (reciprocity principle) аналогичного мониторинга по странам, с которыми Республика Узбекистан не имеет соглашений, регламентирующих порядок признания и приведения в исполнение решений судов и арбитражей. [9, стр.23]

Для проведения подобного мониторинга и установления диалога необходимо усиливать взаимодействие с органами судебной системы других стран.

Существующие различия в экономическом процессуальном кодексах Республики Узбекистан не способствуют формированию единообразной судебной практики. Среди таких различий можно отметить разные суды рассматривающие заявления о признании и приведении в исполнение решения иностранного суда или арбитража (в экономических судах такие заявления рассматриваются судами второго звена, а в гражданских судах – судами первого звена), различные сроки рассмотрения таких заявлений

(в экономических судах такие заявления рассматриваются в течение шести месяцев, а в гражданских судах – в течение месяца со дня поступления заявления о признании и приведении в исполнение решения иностранного суда или арбитража).

Развитие МКА в Узбекистане является ключевым элементом в формировании благоприятного инвестиционного климата. Эффективный арбитражный механизм повышает доверие инвесторов, обеспечивает правовую предсказуемость и способствует снижению коммерческих рисков.

Для укрепления инвестиционной привлекательности стране необходимо продолжать совершенствование арбитражного законодательства, приведя его в соответствие с международными стандартами. Наряду с этим важным направлением остаётся развитие институциональной базы – особенно повышение авторитета и функциональности Ташкентского международного арбитражного центра (ТИАС), в том числе через укрепление связей с ведущими зарубежными арбитражными институтами.

Внедрение передовых международных практик, повышение квалификации арбитров, эффективное разрешение существующих проблем, препятствующих бурному развитию институту МКА в Узбекистане создадут условия для устойчивого роста инвестиционной активности. Таким образом, МКА должен рассматриваться как важная составляющая системных реформ, направленных на модернизацию правовой и экономической среды Узбекистана.

Литература/References/Adabiyotlar:

1. Указ Президента Республики Узбекистан «О Стратегии развития Нового Узбекистана на 2022 — 2026 годы» от 28.01.2022 г. № УП-60// URL:<https://lex.uz/docs/5841077>
2. Указ Президента Республики Узбекистан О Стратегии «Узбекистан – 2030» от 11.09.2023 г. № УП-158// URL: <https://lex.uz/uz/docs/6600404>
3. Отахонов Ф.Х., Низоларни муқобил ҳал қилиш = Альтернативное разрешение споров [Матн] // Мақолалар тўплами. – Т.: 2022. – 338 б.
4. Обзор Закона Республики Узбекистан «О международном коммерческом арбитраже» // URL: <https://gratanet.com/ru/publications/pdf/law-uzbekistan-international-commercial-arbitration>
5. https://arbitrationblog.kluwerarbitration.com/2024/07/12/interviews-with-our-editors-diana-bayzakova-and-dr-islam-bekov-rustambekov/?utm_source=chatgpt.com
6. Гражданский процессуальный кодекс Республики Узбекистан (2018 г.) // URL: <https://lex.uz/docs/3517334#3522712>
7. Экономический процессуальный кодекс Республики Узбекистан (2018 г.) // URL: <https://lex.uz/docs/3523895>

8. Аналитическая справка: «Признание и приведение в исполнение решений иностранных судов и международных арбитражей в Республике Узбекистан»: текущее состояние и проблемы». – Т.: 2019. – 38 стр.

Received: 16 March 2025

Accepted: 5 April 2025

Published: 15 April 2025

Article / Original Paper

THE ESSENCE OF DIGITAL CITIZENSHIP AND URGENT ISSUES IN ITS FORMATION (ON THE EXAMPLE OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN)

Ne'matova Muborak Odiljonovna

Doctoral Student of the Academy of Law Enforcement of the Republic of Uzbekistan

Abstract. The article analyzes the concept of digital citizenship, its main components and importance in modern society. The main problems faced by the formation of digital citizenship were studied using the example of Uzbekistan and ways to solve them were proposed. The interrelation of digital literacy, digital ethics, digital security, digital rights and responsibilities is revealed.

Keywords: globalization, digital citizenship, digital literacy, cybersecurity, unified interactive public services, e-government, digital inequality.

RAQAMLI FUQAROLIKNING MOHIYATI VA UNI SHAKLLANTIRISHGA OID DOLZARB MUAMMOLAR (O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI MISOLIDA)

Ne'matova Muborak Odiljonovna

O'zbekiston Respublikasi huquqni muhofaza qilish akademiyasi doktoranti

Annotatsiya. Maqolada raqamli fuqarolik tushunchasi, uning asosiy komponentlari va zamonaviy jamiyatdagi ahamiyati tahlil qilingan. Raqamli fuqarolikni shakllantirishda uchraydigan asosiy muammolar O'zbekiston misolida o'rganilib, ularni hal qilish yo'llari taklif etilgan. Raqamli savodxonlik, raqamli etika, raqamli xavfsizlik, raqamli huquq va majburiyatlarning o'zaro bog'liqligi ochib berilgan.

Kalit so'zlar: globallashuv, raqamli fuqarolik, raqamli savodxonlik, kiber xavfsizlik, yagona interaktiv davlat xizmatlari, elektron hukumat, raqamli tengsizlik.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I4Y2025N62>

Bugungi zamonaviy dunyoda raqamli texnologiyalar insonning kundalik hayotining ajralmas qismiga aylanmoqda. Internet, ijtimoiy tarmoqlar, elektron hukumat, masofaviy ta'lim, teletibbiyot – bu va boshqa ko'plab raqamli vositalar ijtimoiy hayotning barcha sohalarini o'zgartiradi.

Ko'plab tadqiqotchilar raqamli jamiyat deb ataydigan yangi ijtimoiy-madaniy voqelikning shakllanish jarayoni sodir bo'lmoqda. Bunday sharoitda fuqarolikning an'anaviy tushunchalarini qayta ko'rib chiqish va yangi paradigma – raqamli fuqarolikni shakllantirish zarurati tug'iladi.

Raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi va ularning jamiyat hayotining barcha jabhalariga ta'siri bilan bog'liq. Raqamlashtirish butun dunyoda xususan O'zbekistonda ham ijtimoiy munosabatlarning yangi shakllarini, aloqa usullarini, iqtisodiy o'zaro ta'sir modellarini va siyosiy ishtirok etish mexanizmlarini keltirib chiqarmoqda. Bunday sharoitda raqamli fuqarolikni shakllantirish insonning yangi voqelikka muvaffaqiyatli moslashishi va umuman jamiyatning samarali ishlashida muhim omilga aylanadi. Shu bilan birga, raqamli fuqarolikni

shakllantirish jarayoni bir qator muammolarga duch kelmoqda, jumladan raqamli tengsizlik, raqamli muhitda xavfsizlikni ta'minlash, raqamli texnologiyalardan foydalanishning axloqiy jihatlari, normativ-huquqiy tartibga solish va boshqalar. Ushbu muammolarni o'rganish va ularni hal qilish yo'llarini izlash muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

XX asr oxiri – XXI asr boshlarida raqamli elektron axborot texnologiyalarining ma'lumotlarni ishlab chiqarish va uzatish vositasi sifatida ustunligi raqamli tarmoq jamiyati yoki tarmoq jamiyati tushunchasining paydo bo'lishiga turtki bo'ldi [1; B.125.]. Bu esa jamiyatimizga yangi tushunchalarni kirib kelishiga zamin yaratdi. Raqamli fuqarolik tushunchasi ham bundan mustasno emas. Bugungi kunda zamonaviy hayotimizda nisbatan yangi bo'lgan raqamli fuqarolik tushunchasi ilmiy maydonning asosiy muhokamalariga sabab bo'lib ulgurdi va turli bilim sohalari jumladan sotsiologiya, huquq, siyosatshunoslik, pedagogika, informatika va boshqa yo'nalishlarda tadqiqot mavzusiga aylandi. Ushbu tushunchaning murakkabligi va ko'p qirraliligi uning mohiyatini ochishda turli xil yondashuvlardan foydalanib tahlil qilishni nazarda tutadi. Masalan, Jared Koen va Erik Shmidtning fikrlariga ko'ra, raqamli fuqaro:

birinchidan, Internet aloqasidan foydalanish munosabati bilan olingan maqom sifatida, ya'ni raqamli fuqaro-onlayn(virtual) foydalanuvchi;

ikkinchidan, ijtimoiylashuvi ommaviy Internet tarqalishi davriga to'g'ri kelgan so'nggi (Z) avlodi vakillari raqamli fuqarolar qatoriga kiritilgan [2; B.66].

Shuningdek, amerikalik siyosatshunos Karen Mossberger ham o'z asarlarida raqamli fuqarolik konsepsiyasini ishlab chiqqan. Uning ta'rifiga ko'ra, raqamli fuqarolik – bu ommaviy axborot vositalari va davlatlarning siyosiy institutlarining texnologik o'zgarishi sharoitida shaxslarning jamiyat hayotida ishtirok etish qobiliyati (holati). Mossberger fikricha, raqamli fuqarolar qatoriga o'z fuqarolik burchlarini bajargan holda mehnat faoliyati davomida iqtisodiy foyda olish hamda siyosiy ma'lumotlarga ega bo'lish maqsadida raqamli texnologiyalardan tez-tez foydalanadigan har bir kishi kiradi [3; B.2].

Ushbu ta'rifdan kelib chiqib aytish mumkinki, raqamli fuqarolik – bu raqamli muhitda doimiy foydalanuvchi sifatida ishtirok etishdir.

Shu bilan birga, Mossberger fikricha raqamli fuqarolik jamoat hayotida ishtirok etishning uchta jihati bo'yicha namoyon bo'ladi, bular:

1. raqamli kommunikatsiya vositalaridan foydalanib, turli xil muloqot shakllariga qo'shilish,

2. internetning kishilarga jamiyat siyosiy hayotiga fuqaro sifatida ishtirok etish qobiliyatiga ta'siri

3. internetning mehnat bozoridagi imkoniyatlar tengligiga ta'siri.

Chunki raqamli kommunikatsiya shakllarining ochiqiligi va yetarliligi darajasi iqtisodiy farovonlikka erishishda muhim ahamiyatga ega [4; B.17-18].

Bundan tashqari, raqamli fuqarolikning dastlabki nazariyotchilaridan biri bo'lgan amerikalik tadqiqotchi Mayk Ribbl buni "texnologiyadan mas'uliyatli va samarali foydalanish normalari" deb ta'riflaydi. Uning ta'kidlashicha, raqamli fuqarolik nafaqat kompyuter yoki smartfondan foydalanish qobiliyati, balki raqamli jamiyatda yashash uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikma va qadriyatlarning butun tizimi hamdir [5; B.2].

Shuningdek, xalqaro standartlashtirish tashkiloti (ISO) o'zining ISO/IEC 24751-1:2008 standartida raqamli fuqarolikni "axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan samarali, xavfsiz

va mas'uliyatli foydalanish uchun zarur bo'lgan vakolatlar va xulq-atvor modellari to'plami" ekanligini nazarda tutadi [6; B.27].

Rossiyalik tadqiqotchilar A. V. Sharikov va S. B. Simbalenko raqamli fuqarolikni "shaxsning raqamli texnologiyalar yordamida fuqarolik, siyosiy va ijtimoiy faoliyatda to'liq ishtirok etish qobiliyati" deb bilishadi. Ular raqamli fuqarolik zamonaviy fuqarolik o'ziga xosligining muhim tarkibiy qismi va raqamli jamiyatda shaxsning muvaffaqiyatli ijtimoiylashuvining omillaridan biri ekanligini ta'kidlaydilar [7; B.16].

Yuqoridagi yondashuvlar hamda M.Ribblning raqamli fuqarolik tushunchasining asosiy 9 ta elementlarini hisobga olgan holda, uning komponentlarini quyidagicha umumlashtirishimiz mumkin:

- **Raqamli savodxonlik (digital literacy)** –raqamli texnologiyalardan foydalanish ko'nikmalarini, axborotni izlash, tahlil qilish, baholash va yaratish qobiliyatini o'z ichiga oladi. Bu komponent raqamli fuqarolikning asosini tashkil etadi, chunki texnologik ko'nikmalarsiz raqamli muhitda samarali faoliyat yuritish mumkin emas;
- **Raqamli kommunikatsiya (digital communication)** – bu turli raqamli vositalar yordamida samarali muloqot qilish qobiliyatidir. Masalan, elektron pochta, messenjerlar, ijtimoiy tarmoqlar orqali va h.k;
- **Raqamli xavfsizlik (digital safety)** – raqamli muhitda o'zini va o'z ma'lumotlarini himoya qilish qobiliyatini anglatadi. Bu komponentga shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish usullarini bilish, xavfsiz parollardan foydalanish, fishing, viruslar va boshqa kiber tahdidlarni aniqlash va ulardan himoyalaniish kabilarni misol qilish mumkin;
- **Raqamli huquq va majburiyatlar (digital rights and responsibilities).** Bu komponent raqamli muhitda insonning huquq va majburiyatlarini anglashini nazarda tutadi, masalan:
 - Shaxsiy ma'lumotlar himoyasi huquqi;
 - So'z erkinligi huquqi va uning chegaralari;
 - Mualliflik huquqi va intellektual mulk huquqi;
 - Raqamli muhitda qonunlarga rioya qilish majburiyati;
 - Boshqa foydalanuvchilarning huquqlarini hurmat qilish.
- **Raqamli etika (digital etiquette)** raqamli muhitda axloqiy qadriyatlarga tayanib faoliyat yuritishni anglatadi:
 - Kiber tahdiddan tiyilish;
 - Boshqa foydalanuvchilarga hurmat bilan munosabatda bo'lish;
 - Onlayn muloqotda til va ifoda madaniyatiga rioya qilish;
 - Boshqalarning shaxsiy ma'lumotlarini hurmat qilish;
 - Axborotni tarqatishda mas'uliyatli bo'lish.
- **Tanqidiy fikrlash (critical thinking)** raqamli makonda uchraydigan axborotni baholash va tahlil qilish qobiliyatidir:
 - Axborot manbalarining ishonchliligini tekshirish;
 - Faktlarni fikrlardan ajrata olish;
 - Soxta xabarlarini aniqlash;
 - Manipulyatsiya va propaganda usullarini aniqlash;

- Mantiqiy xatolarni ko'ra bilish.
- **Raqamli ishtirok (digital participation)** — bu raqamli muhitda faol fuqarolik pozitsiyasiga ega bo'lish:
 - Onlayn jamoalarda ishtirok etish;
 - Ijtimoiy ahamiyatga ega masalalarda fikr bildirish;
 - Raqamli texnologiyalarni ijtimoiy foydali maqsadlarda qo'llash;
 - Elektron demokratiya mexanizmlaridan foydalanish;
 - Ijoiy raqamli mazmun yaratish va tarqatish kabilarni nazarda tutadi.

So'nggi yillarda yurtimiz ham raqamli transformatsiya yo'lida jadal harakatlarni amalga oshirmoqda. Raqamli fuqarolik tushunchasi mamlakatning zamonaviy rivojlanish strategiyasining muhim tarkibiy qismi sifatida e'tirof etilmoqda. Garchi tadqiqotchilar, fan arboblari tomonidan raqamli fuqarolik tushunchasiga muayyan ta'rif berilmagan bo'lsa-da, O'zbekistonda allaqachon raqamli fuqarolik jarayonining normativ-huquqiy asoslari yaratilgan va bu sohada talaygina ishlar amalga oshirib kelinmoqda.

Masalan, raqamli fuqarolik jarayonining huquqiy asoslari sifatida quyidagi qonun va qonunosti hujjatlari, dastur va strategiyalar ishlab chiqildi:

- 2002-yil 12-dekabrda qabul qilingan "Axborot erkinligi prinsiplari va kafolatlari to'g'risida"gi qonun — fuqarolarning axborotga bo'lgan huquqlarini kafolatlaydi.
- 2015 yil 18-noyabrda qabul qilingan "Elektron hukumat to'g'risida"gi qonun – davlat xizmatlarini raqamlashtirishning asosiy prinsiplarini belgilab berdi;
- 2019-yil 2-iyulda qabul qilingan "Shaxsga doir ma'lumotlar to'g'risida"gi qonun — shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish mexanizmlarini belgilaydi;

"Raqamli O'zbekiston — 2030" strategiyasi — 2020-yilda tasdiqlangan bu strategiya mamlakatda raqamli iqtisod va jamiyatni shakllantirish bo'yicha uzoq muddatli yo'nalishlarni belgilab berdi. birgina ushbu strategiya doirasida mobil aloqa tarmog'ini 4G va 5G texnologiyasi bo'yicha rivojlantirish, barcha aholi punktlari va ijtimoiy obyektlarni optik va mobil keng polosali xizmatlardan foydalanish tarmoqlari bilan qamrab olish, avtomagistral va temir yo'llari, turistik obyektlarni mobil aloqa tarmoqlari bilan qoplashni ta'minlash, Internet jahon axborot tarmog'iga ulanish tariflarini takomillashtirish va optimallashtirish, geografik joylashuvdan qat'iy nazar, fuqarolarning o'sib borayotgan axborotga ehtiyojlarini qanoatlantirish uchun keng polosali simsiz va mobil texnologiyalarni yanada rivojlantirish kabi ustuvor yo'nalishlar belgilandi [8].

- **O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-apreldagi "Raqamli iqtisodiyot, elektron hukumat hamda axborot tizimlarini joriy etish sohasidagi chora-tadbirlar to'g'risida"gi farmoni.**

Yuqorida keltirilgan davlat dasturlari asosida O'zbekistonda raqamli fuqarolikni rivojlantirish maqsadida quyidagi islohotlar amalga oshirildi:

- **Yagona interaktiv davlat xizmatlari portali (my.gov.uz) joriy etildi.**

Bugungi kunda bu portal orqali fuqarolar 736 dan ortiq elektron davlat xizmatlaridan foydalanish imkoniyatiga ega. Portalda ro'yxatdan o'tgan foydalanuvchilar soni 10 milliondan oshgan (10 mln 400 ming kishi [9]).

- **Elektron ID-karta tizimi**

2021-yildan boshlab O'zbekistonda zamonaviy ID-kartalar joriy etildi. Bu kartalar raqamli identifikatsiya vositasi sifatida xizmat qiladi va fuqarolarga raqamli xizmatlardan foydalanish imkonini beradi.

▪ “Elektron hukumat” tizimi

Elektron hukumat tizimi yordamida davlat organlari o'rtasida ma'lumotlar almashinuvi avtomatlashtirilgan, shuningdek, fuqarolarga davlat xizmatlarini ko'rsatish jarayoni soddalashtirilib, shaffof qilingan.

▪ Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari markazi

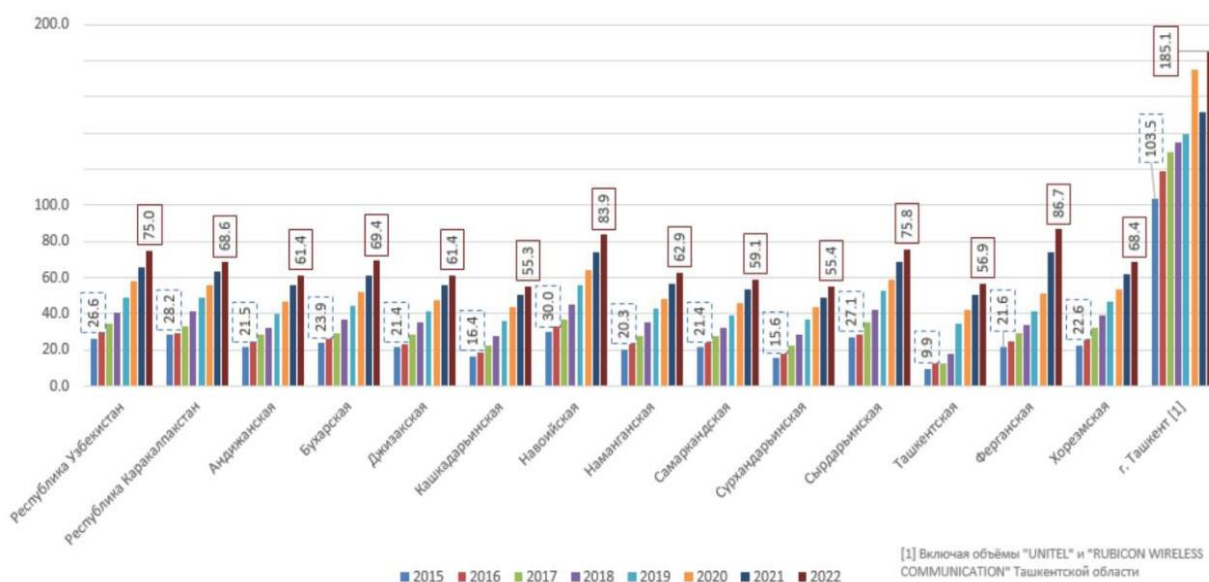
Bu markaz raqamli ko'nikmalarga o'qitish va raqamli savodxonlikni oshirish imkonini bermoqda.

Ushbu islohotlar orqali raqamli fuqarolik bo'yicha erishilgan natijalar

2023-yil holatiga ko'ra:

- Davlat xizmatlarining 80% dan ko'proq qismi elektron shaklda ko'rsatilmoqda;
- Har oyda o'rtacha 2 milliondan ortiq elektron davlat xizmatlari ko'rsatilmoqda [10].

▪ Internet tezligining oshish darajasi (sxemaga qarang).

[1] Включая объёмы "UNITEL" и "RUBICON WIRELESS COMMUNICATION" Ташкентской области

Amalga oshirilayotgan islohotlar va sa'y harakatlarga qaramasdan raqamli fuqarolikni shakllantirishda har qanday davlat singari O'zbekiston ham bir qator muammolarga duch kelmoqda.

▪ Raqamli tengsizlik

Raqamli tengsizlik — bu jamiyatning turli qatlamlari o'rtasida raqamli texnologiyalardan foydalanish imkoniyatlari va ko'nikmalaridagi tafovutdir. Bu muammo quyidagi omillar bilan bog'liq:

-Infratuzilma tengsizligi: hududlar, ayniqsa shahar va qishloq joylari o'rtasida internet va raqamli texnologiyalar infratuzilmasining notekis rivojlanganligi;

— Iqtisodiy tengsizlik: aholining barcha qatlamlari ham raqamli qurilmalar va internet xizmatlaridan foydalanish uchun yetarli moddiy imkoniyatlarga ega emasligi;

— Ko'nikmalar tengsizligi: turli yosh, kasb va ijtimoiy guruhlar o'rtasida raqamli ko'nikmalar darajasidagi sezilarli farqlar mavjudligi.

Raqamli tengsizlik raqamli fuqarolikning to'laqonli shakllanishiga to'sqinlik qiluvchi asosiy omillardan biri hisoblanadi, chunki u jamiyatning katta qismini raqamli imkoniyatlardan mahrum qiladi.

▪ **Raqamli xavfsizlik muammolari**

Raqamli texnologiyalar rivojlanishi bilan birga kiber tahdidlar ham ko'paymoqda:

— Kiber jinoyatchilikning keng tarqalishi: fishing hujumlari, shaxsiy ma'lumotlarni o'g'irlash, viruslar va boshqa zararli dasturlar sonining ortishi;

— Shaxsiy ma'lumotlar himoyasi bilan bog'liq muammolar: Internetda shaxsiy ma'lumotlarning yig'ilishi, saqlanishi va ulardan foydalanish ustidan nazoratning yetishmasligi.

▪ **Axborot xavfsizligi**

— Soxta xabarlar: Internetda yolg'on axborot va soxta xabarlar keng tarqalganligi;

— Axborot manipulyatsiyasi: ijtimoiy tarmoqlarda va OAVda axborot manipulyatsiyasi usullari keng qo'llanilishi;

— Filtr pufaklari: algoritmlar foydalanuvchilarga faqat ularning fikrlariga mos keluvchi kontentni ko'rsatadi, bu esa fikrlar xilma-xilligini cheklaydi.

▪ **Huquqiy muammolar**

— Qonunchilik bazasining mukammal emasligi ya'ni raqamli muhitda huquqiy munosabatlarni tartibga soluvchi qonunchilik bazasi hali yetarli darajada rivojlanmaganligi hamda raqamli fuqarolik tushunchasining muayyan ta'rifi berilmaganligi;

— Aholi orasida huquqiy savodxonlik darajasi pastligi.

▪ **Raqamli etika**

— Onlayn tajovuz va kibertahdidlar: Ijtimoiy tarmoqlarda agressiv munosabatlar, trolling va kibertahdid kabi muammolar ko'payishi;

— Intellektual mulk huquqi: ko'pchilik foydalanuvchilar boshqalarning intellektual mulk huquqlarini hurmat qilmasligi, tovar belgilar va nomlarini o'zlashtirib olishi;

— Raqamli qaramlik: Raqamli qurilmalar va ijtimoiy tarmoqlarga qaramlikning kuchayishi.

Xulosa va takliflar. Yuqorida sanab o'tilgan raqamli fuqarolikni shakllantirishdagi muammolarni hal etish hamda shakllantirishda quyidagi chora-tadbirlar amalga oshirilishi kerak:

Birinchi navbatda, **ta'lim sohasidagi islohotlar** amalga oshirilishi lozim, chunki aynan muammoning ildizi erta ta'lim vaqtlarida kurtak yoza boshlaydi:

— Maktab ta'lim dasturlarida raqamli savodxonlikka e'tibor qaratish, bolalarni yoshligidan raqamli texnologiyalardan to'g'ri foydalanishga o'rgatish.

— Kattalar uchun raqamli savodxonlik dasturlari ishlab chiqish;

— O'qituvchilarning raqamli texnologiya vositlari borasida malakasini oshirish va ularni ta'lim jarayonida qo'llay bilish ko'nikmalarini oshirish;

Shuningdek, **raqamli tengsizlikka qarshi kurashish** maqsadida:

— Barcha hududlarda sifatli internet xizmatini ta'minlash;

— Iqtisodiy nochor qatlamlar uchun arzon raqamli qurilmalarni ishlab chiqarish va tarqatish;

— Ochiq ta'lim resurslarini rivojlantirish, bepul ta'lim resurslarini yaratish.

Bundan tashqari, **qonunchilik bazasini takomillashtirish** borasida:

— Raqamli muhitdagi munosabatlarni tartibga soluvchi qonunlarni ishlab chiqish;

— Raqamli muammolarni yechishda xalqaro darajada hamkorlikni kucha;
 — Huquqiy madaniyatni oshirish ya'ni fuqarolarning raqamli huquq va majburiyatlari to'g'risida xabardorligini oshirish.

Raqamli xavfsizlikni ta'minlash maqsadida:

— Kiber xavfsizlik bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqish va qo'llanmalar yaratish;
 — Huquqni muhofaza qiluvchi organlarning kiber jinoyatchilikka qarshi kurashish salohiyatini oshirish;
 — Aholining barcha qatlamlari uchun raqamli xavfsizlik bo'yicha treninglar o'tkazish.

Raqamli etikani targ'ib qilish sohasida:

— Raqamli etika kodeksini ishlab chiqish (Internetda va raqamli muhitda axloq-odob normalarini belgilovchi kodeksni ishlab chiqish);
 — Ommaviy axborot vositalari va ta'lim muassasalari orqali raqamli etikani targ'ib qilish.

Umuman olganda, raqamli fuqarolikni insonning ijtimoiy hayotda ishtirok etish uchun raqamli texnologiyalardan samarali, xavfsiz va mas'uliyat bilan foydalanish qobiliyati deb ta'riflash mumkin. Ushbu konsepsiya nafaqat raqamli qurilmalar va dasturlardan foydalanishning texnik ko'nikmalarini, balki raqamli dunyoda o'z huquq va majburiyatlarini tushunishni, ma'lumotni tanqidiy baholash qobiliyatini, onlayn muloqotning axloqiy me'yorlariga rioya qilishni va boshqa jihatlarni ham o'z ichiga oladi.

O'zbekistonda ham raqamli fuqarolik asoslari shakllanib, rivojlanish bosqichida. Mamlakatda raqamli transformatsiya jarayonlari jadal sur'atlar bilan amalga oshirilmoqda. Raqamli fuqarolikning to'liq shakllanishi uchun hali ko'plab chora-tadbirlarni amalga oshirish zarur. Biroq, bugungi kunda davlat tomonidan qabul qilingan strategiyalar va dasturlar mamlakatni yaqin kelajakda raqamli jamiyat sifatida shakllantirish uchun mustahkam poydevor bo'lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Шамсудинова С.С. Метаморфозы цифрового сетевого общества: монография. – Томск: Издательство Томского государственного университета, 2024. – 125 с
2. Цифровые граждане, Цифровое гражданство И Цифровая гражданственность. БРОДОВСКАЯ Елена Викторовна – доктор политических наук; профессор департамента политологии и массовых коммуникаций Финансового университета при Правительстве РФ. <https://cyberleninka.ru/article/n/tsifrovye-grazhdane-tsifrovoe-grazhdanstvo-i-tsifrovaya-grazhdanstvennost>
3. Mossberger K., Tolbert C.J., Mcneal R.S., Digital citizenship. The Internet, Society and Participation. Cambridge Ma: Mit Press, 2007. – 240 p.
4. В. Шаршун. Цифровые обязанности как элемент цифрового гражданства (Digital responsibilities as an element of digital citizenship). <https://www.academia.edu>
5. M. Ribble.; S. Bailey., D.Gerald.; Ross, Tweed W. Digital citizenship: Addressing appropriate technology behavior. <https://eric.ed.gov/?id=EJ695788>
6. ISO/IEC 24751-1:2008. Information technology — Individualized adaptability and accessibility in e-learning, education and training — Part 3: "Access for all" digital resource description. <https://www.iso.org/ru>
7. Цымбаленко С.Б., Шарилов А.В., Щеглова С.Н. Российские подростки в информационном мире (по результатам социологического исследования). <https://mediaeducation.ucoz.ru>

8. В. Шаршун. Цифровые обязанности как элемент цифрового гражданства (Digital responsibilities as an element of digital citizenship). <https://www.academia.edu>
9. Raqamli O'zbekiston - 2030" strategiyasi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 05.10.2020 yildagi PF-6079 sonli Farmoni bilan tasdiqlangan. <https://lex.uz/ru/docs/-5030957#-5031892>
10. Yagona interaktiv davlat xizmatlari portali, umumiy statistika. <https://my.gov.uz/oz/site/statistic-page>
11. Yagona interaktiv davlat xizmatlari portali, umumiy statistika. <https://my.gov.uz>

Received: 16 March 2025

Accepted: 5 April 2025

Published: 15 April 2025

Article / Original Paper

“ETHICAL AND LEGAL ISSUES IN THE INTEGRATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE INTO LAW ENFORCEMENT PRACTICE”

Jabbarova Yulduz Ibrohim qizi

(PhD) candidate at the academy of Law
enforcement of the Republic of Uzbekistan

Abstract. This article explores the legislative initiatives designed for the application of artificial intelligence technologies in legal practice, their potential, an analysis of artificial intelligence legislation in foreign countries, compliance with international standards, and the minimization of legal, ethical, and social risks associated with artificial intelligence based on international approaches, the necessity of formulating ethical and legal norms, along with an assessment of their future development prospects.

Keywords: “The Law on Artificial Intelligence”, advantages, risks and limitations, ethical principles, international standards.

“HUQUQNI QO‘LLASH AMALIYOTIGA SUN‘IY INTELLEKTNI INTEGRATSIYA QILISHNING AXLOQIY VA HUQUQIY MASALALARI”

Jabbarova Yulduz Ibrohim qizi,

O‘zbekiston Respublikasi Huquqni muhofaza qilish akademiyasi
tayanch doktoranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada huquqni qo‘llash amaliyotida sun‘iy intellekt texnologiyalarini qo‘llash bo‘yicha qonunchilik tashabbuslari va imkoniyatlari, xorijiy davlatlardagi sun‘iy intellekt to‘g‘risidagi qonunchilik tahlili va xalqaro standartlarga muvofiqligi, xalqaro yondashuvlar asosida sun‘iy intellekt bilan bog‘liq huquqiy, axloqiy va ijtimoiy xavflarni minimallashtirish, axloqiy va huquqiy me‘yorlarni ishlab chiqish zaruriyati va kelajakdagi istiqbollari tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: “Sun‘iy intellekt to‘g‘risida”gi qonun, afzalliklar, xavflar, axloqiy prinsiplar, xalqaro standartlar.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I4Y2025N63>

Bugungi globallashuv sharoitida sun‘iy intellekt texnologiyalari huquqni qo‘llash amaliyotida, xususan sud-huquq va prokuratura organlari tizimida ham keng qo‘llanilmoqda. Zamonaviy texnologik taraqqiyotga erishgan davlatlarning odil sudlov va prokuratura tizimida jarayonlarni avtomatlashtirish, huquqiy hujjatlarni tahlil qilish va qaror qabul qilishda axborot texnologiyalari va sun‘iy intellekt imkoniyatlaridan foydalanish amaliyoti ortib bormoqda.

Jumladan, bunday davlatlarning sud-huquq amaliyotida “cyber-justice, e-justice, e-court, online court, online dispute resolution (ODR), e-litigation” nomlari ostida raqamlashib, yangi innovatsion yondashuvlar tatbiq etilmoqda. [1]

Shu bilan bir qatorda, surishtiruv va tergov organlari faoliyatida ham raqamli texnologiyalardan keng foydalanilmoqda. Jumladan, Koreya Respublikasi huquqni muhofaza qiluvchi organlari (prokuratura, adliya, politsiya) va sudning jinoyat ishi qo‘zg‘atish, tergov harakatlari o‘tkazish, sudlov va sud qarorlari ijrosini ta‘minlash bo‘yicha o‘zaro axborot

almashinuvini ta'minlash va ma'lumotlardan birgalikda foydalanish maqsadida "KICS" tizimi joriy etilgan. [2]

Sun'iy intellekt texnologiyalarini sud-huquq tizimida va prokuratura organlari faoliyatida qo'llanishi, o'z navbatida, yangi huquqiy va axloqiy muammolarni ham keltirib chiqaradi. Jumladan, sun'iy intellekt texnologiyalari zamonaviy huquqiy muhitda nafaqat huquqiy jarayonlarni avtomatlashtirish, balki inson huquqlari, huquqiy tenglik, diskriminatsiya va huquqiy javobgarlikni aniqlash, ma'lumotlar maxfiyligini va sun'iy intellekt qarorlarining adolatligini ta'minlash kabi masalalarga ham e'tibor qaratish lozimligini nazarda tutadi.

Rivojlangan xorijiy davlatlarning qonunchilik hujjatlaridan allaqachon o'rin olib ulgurgan sun'iy intellektdan foydalanish bo'yicha axloqiy va huquqiy tartibga solishning xalqaro standartlari, strategiyalari va xorijiy davlatlar tajribasini chuqur o'rganish asnosida, bizning huquqiy tizimimizda ham milliy qonunchilik modelini ishlab chiqishga erishish hozirgi kundagi dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Bunday huquqiy tartibot – mamlakatda xavfsizlikni mustahkamlash, fuqarolarning huquqlari va erkinliklarini kafolatlash hamda raqamli transformatsiyani jadallashtirish maqsadida sun'iy intellekt texnologiyalaridan oqilona va mas'uliyatli foydalanishni ta'minlash ehtiyojidan kelib chiqadi.

Birlashgan Millatlar ta'lim, ilmiy va madaniy tashkiloti (UNESCO) tomonidan 2024-yil sentyabr oyida o'tkazilgan so'rov natijalari ijobiy baholanmadi. Bunda sun'iy intellektning afzalliklariga qaramay, uning sud jarayonlarida qo'llanilishi jiddiy xavflarni ham keltirib chiqarganligi isbotlandi. Ayniqsa, 96 mamlakatning sud tizimi vakillari o'rtasida o'tkazilgan ushbu tadqiqot muhim bo'shliqni yoritib berdi va jiddiy axloqiy hamda huquqiy xavotirlarni keltirib chiqardi. So'rov natijalari inson huquqlarining buzilishi ehtimolini, jumladan shaxsiy hayotga daxlsizlik, so'z erkinligi va kamsitishga yo'l qo'ymaslikka doir axloqiy va huquqiy muammolarni aniqladi. E'tiborlisi, sud vakillarining 10 nafaridan 7 nafari huquqiy sohada sun'iy intellekt chatbotlaridan foydalanish xavflarini, xususan, xato ma'lumotlar va biryoqlama yondashuv muammolarini tan olgan. [3]

Bunga sud tizimida sun'iy intellektdan mas'uliyatli va axloqiy foydalanish uchun yo'riqnomalar, o'quv dastur, kurslarning mavjud emasligi sabab qilib ko'rsatilgan. Tadqiqot natijalariga ko'ra, sud tizimi xodimlarining 9% qismigina o'z tashkilotlarida sun'iy intellektdan mas'uliyatli va axloqiy foydalanish uchun rasmiy yo'riqnomalar qabul qilingani yoki tegishli o'quv kurslari tashkil etilganini ma'lum qilgan. Yangi Zelandiya va Buyuk Britaniya ushbu bo'shliqni to'ldirish maqsadida maxsus yo'riqnomalar ishlab chiqqan. Ushbu yo'riqnomalar maxfiylik, shaxsiy hayot daxlsizligi, tarafkashlikni oldini olish, javobgarlik, aniqlik va ma'lumotlar xavfsizligi kabi muhim tamoyillarga urg'u beradi.

Ma'lumki, 2025-yilning yanvar oyida Qozog'iston Respublikasining Olmaota shahrida bo'lib o'tgan "Digital Almaty 2025" Xalqaro raqamli forumida bosh vazir Abdulla Aripov ishtirok etdilar. Hukumat rahbari O'zbekistonning sun'iy intellekt texnologiyalarini qo'llash bo'yicha tayyorlik reytingida 87-o'rindan 70-o'ringa ko'tarilganini faxr bilan e'tirof etdi. Shunday bo'lsada, O'zbekiston kelgusi yillarda "Raqamli O'zbekiston-2030" Strategiyasi doirasida belgilab qo'yilgan ustuvor maqsadlarni amalga oshirish uchun sun'iy idrok tomonidan "jiddiy tahdidlarga" qarshi kurashda huquqiy himoyani ta'minlash uchun 2025-yildan taraqqiy etgan davlatlarning qonunchilik tajribasida mavjud bo'lgan sun'iy intellekt

sohasidagi axloqiy tamoyillarni milliy qonunchiligimizga implementatsiya qilish masalalari davlat rejasida mavjud ekanligi ta'kidlab o'tildi. [4]

Huquqshunos olim M.M.Mammasiddiqovning fikricha, sun'iy intellekt vositalarining avvalgi bir tomonlama yondashuvlarni takrorlashi yoki ma'lum toifadagi shaxslarning kamsitish ehtimolini hisobga olib, huquqiy tizimda sun'iy intellekt vositalarini tayyorlash va qo'llashda inson huquqlari ustuvorligi ta'minlanishi zarur va bu borada xalqaro standartlar, jumladan "Sud tizimlari va ularning muhitida sun'iy intellektidan foydalanish bo'yicha Yevropa axloqiy Xartiyasi" talablariga rioya qilinishi lozim. Shuningdek, olim yaqin yillarda mamlakatimizda "Sun'iy intellekt to'g'risida"gi qonunni qabul qilish jarayonida aniqlashtirilgan tushunchalar, xavf darajalari, sertifikatlashtirish mexanizmlari, xavf darajalarini baholashda real xavfning aniq mezonlariga qat'iy rioya qilish lozimligini nazarda tutadi. [5]

Huquqshunos olim S.S.Bozorovning ilmiy nuqtai nazariga ko'ra, jahonda sun'iy intellekt texnologiyalari va dasturlarini yaratish, ishlab chiqish, muomalaga kiritish, qo'llash va o'z navbatida, sun'iy intellekt mahsulotlarining huquqiy tabiati, o'ziga xos jihatlari, yuridik javobgarligi masalalarini tadqiq etish, shuningdek, sun'iy intellektning huquqiy maqomi, huquq subyektiligi, ya'ni sun'iy intellektga nisbatan "elektron shaxs" tushunchasini qo'llash uchun uning kelajakdagi huquqiy istiqbollari o'rganish va bu borada ilmiy tadqiqotlar olib borish zarurligi e'tirof etiladi. [6]

A.A.Karsxiyaning ta'kidlashicha, raqamli texnologiyalarning ta'siri raqamli obyektlar, raqamli texnologik platformalar, yangi turdagi raqamli xizmatlar, mulkiy fuqarolik muomalasi subyektlaridan foydalanish asosida zamonaviy fuqarolik –huquqiy tartibga solishni rivojlantirishga bo'lgan ehtiyojlar bilan belgilanadi. [7]

Yuqorida keltirilgan olimlarning ilmiy asoslangan fikrlarini e'tiborga olgan holda, sudlarning faoliyatiga sun'iy intellektni integratsiya qilish jarayonida afzalliklar bilan bir qatorda, turli huquqiy, axloqiy va texnik xavflarni ham hisobga olish lozimligi haqida xulosaga kelish mumkin.

Bunday xavflarni oldini olish va huquqiy javobgarlikni belgilash maqsadida Asosiy qonun hisoblangan O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, O'zbekiston Respublikasining "Sudlar to'g'risida"gi qonuni, "Prokuratura to'g'risida"gi qonuni va boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarni tahlil qilib chiqamiz.

Xususan, eng avvalo, sun'iy intellekt texnologiyalarini sud tizimiga uyg'unlashtirishda ijobiy tomonlarini tahlil qiladigan bo'lsak, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaning 136-146-moddalari sudlar va prokuratura organlarining mustaqilligini kafolatlaydi. Bunda, sun'iy intellekt tizimlaridan foydalanish inson omilini kamaytirish orqali korrupsiyaga qarshi kurashishda samarali vosita bo'lishi va fuqarolarning bu kabi huquqni muhofaza qiluvchi organlarga bo'lgan ishonchini oshirishga xizmat qiladi. [8]

Masalan, avtomatlashtirilgan tizimlar orqali muhim sohaga oid ishlarni yoki topshiriqlarni taqsimlash, sudyalarning yoki prokuratura organlari xodimlarining ishni tanlab olish yoki boshqa ta'sirlar ostida bo'lish imkoniyatini kamaytiradi.

Shuningdek, Konstitutsiyaning 13-moddasiga ko'ra, O'zbekiston Respublikasida demokratiyaning umuminsoniy prinsiplari asosida jamiyatda adolat ustuvor hisoblanadi. Bu holatda sun'iy intellekt prokuror qatnashgan sud jarayonlarida yoki sudya raislik qilayotgan ishlarda inson omilidan kelib chiqadigan subyektivlik va noxolislikni kamaytirishi mumkin. Algoritmalar qat'iy huquqiy me'yorlarga asoslangan holda, bir xil holatlarga nisbatan bir xil

qarorlar qabul qilish imkonini beradi, ya'ni turli emotsiyalar yoki xatoliklar sababli yuzaga keladigan adolatsizliklarni kamaytirishga xizmat qiladi.

Masalan, Jinoyat ishlari bo'yicha sudlarda bir xil huquqbuzarlik sodir etgan shaxslar uchun turli sudyalardan tomonidan turli jazolar tayinlanishi mumkin, sun'iy intellekt esa bunday holatlarda bir xil yondashuvni ta'minlaydi. Bundan tashqari, "Sudlar to'g'risida"gi qonunning 4-moddasida, sudlarning asosiy vazifasi sifatida huquqiy nizolarni o'z vaqtida va samarali hal qilishi lozimligi belgilab qo'yilgan. [9]

Shuningdek "Prokuratura to'g'risida"gi qonunning 2-moddasida prokuratura organlarining asosiy vazifasi mamlakatda qonun ustuvorligini va qonuniylikni ta'minlash ekanligi mustahkamlangan. Sun'iy intellekt vositalari yordamida bu davlat organlarida ish protseduralari tezlashtirilib, bu huquqiy tizimlardagi ish yuklamasining kamayishiga yordam beradi. Bu holat, ayniqsa, katta hajmdagi ma'lumotlarni, ish hujjatlarini tahlil qilishda o'z samarasini ko'rsatadi. [10]

Masalan, Fuqarolik ishlari bo'yicha sudlarga kelib tushgan arizalarni dastlabki ko'rib chiqishda yoki prokuratura organlari tomonidan olib borilgan xizmat tekshiruvlarida, prokuror nazorati qaratilgan korxona, muassasa va tashkilotlar tomonidan taqdim etilayotgan hujjatlarni sun'iy intellekt tizimi avtomatik ravishda aniq, to'liq yoki noto'g'ri ekanligini, ularning haqiqiylikni aniqlab, ulardagi mavjud kamchiliklarni tasniflay oladi va huquqiy tahlil qilish imkoniyatini beradi.

Sun'iy intellekt texnologiyalarining yana bir asosiy jihati shundaki, u inson resurslari va xarajatlarni optimallashtirishga yordam beradi, ya'ni sun'iy intellekt asosida ishlaydigan tizimlar oddiy va takrorlanuvchi vazifalarni avtomatlashtirish orqali inson resurslarini yanada muhim vazifalarga yo'naltirish imkonini beradi. Bu esa sud va prokuratura tizimi uchun iqtisodiy samaradorlikni va vaqtini unumli taqsimlashini ta'minlaydi.

Shu bilan birga, sun'iy intellekt asosida qabul qilingan qarorlar uchun javobgarlik masalasini huquqiy jihatdan aniq tartibga solish, sud va prokuratura organlari tizimidagi inson omilining o'rnini to'g'ri belgilash va texnologik xavfsizlikni ta'minlash ham global miqyosda asosiy vazifalardan biri bo'lib turibdi.

Sun'iy intellektni sud jarayonlarida va prokuratura ish yurituvida qo'llashda quyidagi xavf va cheklovlarga duch kelamiz:

1. *Oshkoralik (transparency) va hisobdorlikning (accountability) buzilishi* xavfi, ya'ni sun'iy intellekt algoritmlari qaror qabul qilish jarayoni murakkab bo'lgani bois, ularning qanday ishlashini tushunish yoki izohlash inson tomonidan qiyin bo'lishi mumkin. Bu sud qarorlari va prokuratura faoliyatining oshkoraligi va hisobdorligiga putur etkazishi mumkin. Negaki, sud qarorlari odatda ochiq sud majlislari orqali qabul qilinadi va ularning natijalari jamoatchilikka ma'lum qilinadi, o'z navbatida prokuror va sudyalardan o'z qarorlari uchun javobgar bo'lishlari kerak. Bu borada algoritmik oshkoralikka doir qonunlar ishlab chiqish zarur.

2. *Dasturiy xatoliklar va noto'g'ri qarorlar xavfi*, ya'ni sun'iy intellekt vositalari noto'g'ri, ishonchsiz yoki noto'liq ma'lumotlar asosida qaror qabul qilishi mumkin, bu sudlar va prokuratura faoliyatining adolatsiz yuritilishiga, ya'ni odillik tamoyillarining buzilishiga olib kelishi mumkin.

3. *Sun'iy intellektga haddan tashqari ishonish xavfi (avtomatlashtirilgan adolatsizlik)*, ya'ni bunda sudyalari yoki prokurorlar sun'iy intellekt qarorlariga haddan tashqari tayanib, insoniy tekshiruvni chetlab o'tishlari mumkin.

Masalan, "Sudlar to'g'risida"gi qonunning 4-moddasida sudlarga – fuqarolarning huquqlari hamda erkinliklarini, davlat va jamoat manfaatlarini, yuridik shaxslar hamda yakka tartibdagi tadbirkorlarning huquqlari va qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini himoya qilish kabi asosiy vazifalar yuklangan. Shu sababli, sudyalari sud ishlarini ko'rib chiqib, adolatli qarorlar qabul qilishlarida sun'iy intellektning imkoniyatlariga tayanib qolmasdan, asosiy mas'uliyatni o'z zimmlariga olishlari lozim. Buning natijasida sudlar faoliyatining asosiy maqsadi hisoblangan "odil sudlov"ga erishiladi.

Shuningdek, "Davlat fuqarolik xizmati to'g'risida"gi qonuni 14-moddasida davlat xizmatchilarining mas'uliyati va shaxsiy qaror qabul qilish huquqi mustahkamlab qo'yilgan. [11]

4. *Shaxsiy ma'lumotlarning himoya qilinmasligi xavfi*, ya'ni sun'iy intellekt tizimlaridan foydalanganda, shaxsiy ma'lumotlarning yig'ilishi va saqlanishi juda muhimdir. Sud va jinoyat ishi bilan bog'liq yig'ilgan shaxsiy ma'lumotlar sun'iy intellekt vositalari orqali noto'g'ri qayta ishlanishi, qonunga zid tarzda yoki belgilangan maqsadlar uchun ishlatilmagan taqdirda, shaxsiy ma'lumotlarni oshkor qilish xavfi yuzaga keladi. Buning natijasida shaxsiy ma'lumotlar xavfsizligi qoidalari buziladi.

Masalan, "Shaxsiy ma'lumotlar to'g'risida"gi qonunning 28-moddasida "Shaxsiy ma'lumotlarni uchinchi shaxslarga oshkor etish taqiqlanadi," mazmunidagi qat'iy qoida mustahkamlangan. Bu qonun shu kabi xavflarni kamaytirishga qaratilgan bo'lib, ma'lumotlarni faqatgina to'g'ri maqsadlar uchun va qonun doirasida ishlatilishini ta'minlashni nazarda tutadi va axborot xavfsizligi, shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish, shaxsiy ma'lumotlarning yig'ilishi, saqlanishi va ishlatilishida maxfiylikni ta'minlashga qaratilgan qat'iy talablarni o'rnatadi. [12]

O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 141²-moddasida shaxsiy ma'lumotlarni egasining rozilgisiz noqonuniy oshkor qilganlik uchun javobgarlik belgilangan. [13]

5. *Sun'iy intellektning tartibsizlik, ya'ni noaniq yoki reprezentativ bo'lmagan o'quv ma'lumotlari asosida algoritmik biryoqlama (tarafkashlik) munosabatlar (bias) xavfi*, ya'ni sun'iy intellekt algoritmlari mavjud ma'lumotlarga asoslangan holda noto'g'ri yoki noxolis qarorlar chiqarishi mumkin, buning natijasida inson huquqlari va adolat tamoyillarini buzish xavfi yuzaga keladi.

O'zbekiston Respublikasi Jinoyat protsessual kodeksi 23-moddasida mustahkamlangan "aybsizlik prezumpsiyasi" qoidasi sun'iy intellekt tizimlari tomonidan e'tiborga olinishi kerak. Har qanday texnologik qarorlar shaxsni aybdor deb belgilashdan oldin yetarli asosga ega bo'lishi kerak. Shuningdek, noto'g'ri chiqarilgan qarorlar sudlanuvchi yoki da'vogar huquqlarining buzilishiga olib kelishi mumkin. *Masalan*, noto'g'ri aniqlangan yuz tanish texnologiyasi aybsiz shaxsni jinoyat sodir etganlikda gumon qilishi yoki sun'iy intellekt yordamida ishlab chiqilgan qarorlar ba'zida, diskriminatsiya asosida fuqarolarning irqi, yoshi yoki boshqa omillarga asoslanib, da'vogarning talabini rad etishi ehtimoli mavjud va h.k. [14]

O'zbekiston Respublikasi Jinoyat protsessual kodeksi va Fuqarolik protsessual kodeksi bo'yicha sud qarorlari uchun sudyalari shaxsan javobgar hisoblanadi. Ammo sun'iy intellekt asosida chiqarilgan qarorlar uchun kim javob berishi: dastur ishlab chiquvchilari, sud tizimi

yoki sudya javobgar bo'ladimi kabi savollarga hozircha javob yo'q va bu borada huquqiy bo'shliq mavjudligi yaqqol namoyon bo'lmoqda.

6. *Noto'g'ri qarorlar va texnik xatoliklar xavfi sababli*, amaldagi protsessual kodekslar doirasida sun'iy intellekt tizimlari murakkab nizolarni noto'g'ri baholashi yoki noto'g'ri qarorlar chiqarishi mumkin. O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiy protsessual kodeksining 30-moddasiga ko'ra, sun'iy intellekt murakkab moliyaviy hujjatlarni noto'g'ri tahlil qilib, iqtisodiy nizolarda noto'g'ri qaror chiqarishi va bu korxonalarga katta moliyaviy zarar keltirishi ehtimoli yuqori hisoblanadi. [15]

Jumladan, Konstitutsiyamizning 136-moddasida va uning asosida qabul qilingan "Sudlar to'g'risida"gi qonunining 9-moddasida "sudyalarning mustaqilligi prinsipi" belgilab qo'yilgan. Bu moddalarda sudyalarning mustaqilligi, faqat Konstitutsiya va qonunga bo'ysunishlari, sudyalarning odil sudlovni amalga oshirishga doir faoliyatiga har qanday tarzda aralashishga yo'l qo'yilmasligi va bunday aralashish qonunga muvofiq javobgarlikka sabab bo'lishi, sudyalar muayyan ishlar bo'yicha hisobdor bo'lmasligi, ularning daxlsizlik kabi huquqlari qat'iy qoida sifatida mustahkamlab qo'yilgan. *Masalan*, sun'iy intellekt nazorat qilinmasa, sudning xolisligi xavf ostida qoladi. Sudyalar har qanday tashqi bosimdan xoli qaror qabul qilishlari kerak. Sun'iy intellekt esa faqatgina huquqiy tahlil, hujjatlarni tekshirish, murakkab sud jarayonlarida yordamchi vosita sifatida qaralishi mumkin, ammo uning hukm chiqarish jarayoniga bevosita aralashuvi sudlarning mustaqillik prinsipiga zid bo'ladi.

Bundan shunday xulosa qilishimiz mumkinki, sun'iy intellektdan faqatgina yordamchi vosita sifatida foydalanishimiz mumkin, adolatli qarorni qabul qilishda inson omiliga tayanish lozimligini, ya'ni sudyalar bajarishi kerakligini nazarda tutamiz. Rivojlangan davlatlar tajribasi bu jarayonda muhim o'rnak bo'la oladi.

Bu borada sud-huquq tizimida sun'iy intellektni tartibga solish bo'yicha axloqiy va huquqiy me'yorlarni belgilab bergan, o'z milliy modelimizni yaratishga zamin bo'ladigan, xalqaro standartlardan biri hisoblangan Yevropa kengashining 2018-yil 3–4–dekabrda qabul qilgan "Sud tizimlari va ularning muhitida sun'iy intellektdan foydalanish bo'yicha Yevropa axloqiy Xartiyasi"dir. [16] Bu Xartiya sun'iy intellekt texnologiyalarini sudlar faoliyatida qo'llashda inson huquqlari ustuvor bo'lishi kerakligini ta'kidlab, inson huquqlari, adolat va demokratik tamoyillarga muvofiq sun'iy intellekt texnologiyalarini tartibga solish va joriy etish qoidalarini belgilaydi.

O'zbekiston uchun ushbu Xartiya asosida sun'iy intellekt texnologiyalarini sud tizimiga joriy etish nafaqat texnologik innovatsiyalarni amalga oshirish, balki huquqiy, axloqiy va ijtimoiy jihatdan muvozanatni ta'minlashda ham muhim ahamiyatga ega. Bu axloqiy Xartiya zamonaviy sud-huquq tizimida sun'iy intellektdan faqatgina adolat samaradorligi va sifatiga erishishni maqsad qilgan holda *barcha qoidalarini beshta asosiy prinsiplar asnosida ishlab chiqqan. Jumladan:*

Asosiy huquqlarga hurmat prinsipida sun'iy intellekt vositalari va xizmatlarini loyihalash va joriy etishda asosiy huquqlarga muvofiqligini ta'minlashni nazarda tutadi. Bunda sun'iy intellekt sud qarorlari va ma'lumotlarini qayta ishlayotganda, Yevropa Inson Huquqlari Konvensiyasi (ECHR) va Shaxsiy Ma'lumotlarni Himoya Qilish Konvensiyasi (CETS) tomonidan kafolatlangan asosiy huquqlarga to'liq rioya qilgan holda aniq maqsadlarga xizmat qilishi kerak. Bu Xartiyaning asosiy huquqlarga hurmat prinsipi qonun ustuvorligi va sudyalar mustaqilligi prinsiplari doirasida qo'llanilishi lozimligini, shu sababli, axloqiy tamoyillar asosida yaratilgan

yoki inson huquqlarini hurmat qiladigan yondashuvlarga ustuvorlik berilishi kerakligini uqtirmoqda.

Diskriminatsiyaga yo'l qo'ymaslik prinsipida shaxslar va shaxslar guruhlarini o'rtasidagi har qanday kamsitishni rivojlantirish yoki kuchaytirishning oldini olish kerakligini ta'kidlaydi. "Hassas" ma'lumotlarga asoslangan (to'g'ridan-to'g'ri yoki bilvosita) irqiy yoki etnik kelib chiqish, ijtimoiy-iqtisodiy holat, siyosiy qarashlar, diniy yoki falsafiy e'tiqodlar, kasaba uyushmalariga a'zolik, genetik ma'lumotlar, biometrik ma'lumotlar, sog'liq bilan bog'liq ma'lumotlar.

Sifat va xavfsizlik prinsipida sud qarorlari va ma'lumotlarini qayta ishlashda sertifikatlangan manbalar va ishonchli ma'lumotlardan, ko'p tarmoqli yondashuv asosida yaratilgan modellar va xavfsiz texnologik muhitdan foydalanishni nazarda tutadi.

Shaffoflik, xolislik va adolat prinsipida ma'lumotlarni qayta ishlash usullarini ochiq va tushunarli qilish, tashqi auditlarga ruxsat etish lozimligini belgilaydi.

Foydalanuvchining nazorati ostida prinsipi foydalanuvchining da'vo ishi sud jarayonidan oldin yoki sud protsessida sun'iy intellekt orqali ko'rib chiqishi haqida xabardor qilinishi va bunga qarshi chiqish huquqiga ega bo'lishini nazarda tutadi.

Shuningdek, 2025-yil 2-fevraldan boshlab, Yevropa Ittifoqida "Sun'iy intellekt to'g'risida"gi qonun (The Artificial Intelligence Act) rasman qabul qilindi. [17]

Bu Akt o'z qoidalarini bosqichma bosqich amalga kiritishni nazarda tutib, uning dastlabki bosqichi sun'iy intellektning ayrim xavfli qo'llanish usullarini taqiqlaydi va sun'iy intellekt bo'yicha savodxonlikni oshirish talablarini o'z ichiga oladi. Ushbu Aktga ko'ra, sun'iy intellekt tizimlarini yaratadigan yoki ulardan o'z faoliyatlarida foydalanadigan tashkilotlar kadrlar salohiyatini rivojlantirish va sun'iy intellekt sohasida mutaxassislar tayyorlash vazifasi mavjud.

Shuningdek, "Umumiy ma'lumotlarni himoya qilish to'g'risida"gi Nizom (GDPR) Yevropa Ittifoqida shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilishni ta'minlaydigan eng muhim huquqiy hujjatlardan biridir. [18] Bu qonun, ma'lumotlarni faqat kerakli va qonuniy maqsadlar uchun ishlatilishini, ma'lumotlarni to'g'ri himoya qilinishini va shaxsiy ma'lumotlarga bo'lgan huquqlarni ta'minlashni nazorat qiladi. Shu bilan birga, sun'iy intellekt tizimlarining natijalari va qarorlari inson huquqlarini inobatga olgan holda qabul qilinishini talab qiladi.

Sun'iy intellektni tartibga soluvchi yana bir muhim xalqaro huquqiy hujjat hisoblangan BMT Bosh Assambleyasi tomonidan 2024-yil 21-mart kuni "Barqaror rivojlanish uchun xavfsiz, himoyalangan va ishonchli sun'iy intellekt tizimlarining imkoniyatlaridan foydalanish" nomli rezolyutsiyasi qabul qilindi. [19] Ushbu rezolyutsiyada sun'iy intellektdan hech kim tinchlikka tahdid solish yoki inson huquqlarini poymol etish uchun foydalanishga haqli emasligi ta'kidlab o'tilgan. Sun'iy intellektni tartibga solish va innovatsion texnologiyalar bir-birini inkor qilmasligi, aksincha, uyg'un va chambarchas bog'liq tushunchalar ekanligi e'tirof etilgan.

Xulosa o'rnida shuni aytish kerakki, O'zbekiston qonunchiligida sun'iy intellektni sud jarayonida qo'llash jarayoni ko'plab afzalliklarni taqdim etadi, biroq, inson huquqlarining buzilishi, shaffoflikning yetishmasligi, javobgarlik masalalarining noaniqligi va texnik xatoliklar kabi muammolar ham mavjud. Shu sababli, O'zbekistonning mavjud me'yoriy hujjatlari asosida sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanishda ehtiyot choralarini ko'rish, qonuniy tartibda qo'shimcha normativlar ishlab chiqish va sun'iy intellekt qarorlarini inson nazoratisiz to'liq

qabul qilmaslik lozim. Sun'iy intellekt texnologiyalarining sud tizimida muvaffaqiyatli joriy etilishi uchun huquqiy, texnik va axloqiy me'yorlar o'rtasidagi muvozanatni ta'minlash zarur.

Yuqorida keltirilgan olimlarning fikr-mulohazalaridan, xalqaro huquqiy standartlar va xorijiy davlatlar sud amaliyotidan kelib chiqqan holda, sud jarayonlariga sun'iy intellektni integratsiya qilishning axloqiy va huquqiy qoidalarini takomillashtirish maqsadida *quyidagi tavsiyalarni berish maqsadga muvofiq bo'ladi*:

birinchidan, sud jarayonlarida va prokuratura organlari faoliyatida sun'iy intellektdan faqatgina maslahatchi, yordamchi vosita sifatida foydalanish va inson omilining asosiy ustuvorligiga urg'u berish lozim.

ikkinchidan, huquqiy kafolatlarni kuchaytirish– sun'iy intellekt noto'g'ri qaror qabul qilgan holatlarda javobgarlik masalasini aniqlash kerak.

uchinchidan, sun'iy intellektdan foydalanishda ma'lumotlarning maxfiyligi va xavfsizligini ta'minlash choralari ko'rilgan taqdirda, yuz berishi ehtimoli mavjud bo'lgan xavf-xatarlar va huquqiy muammolarning oldi olingan bo'ladi.

to'rtinchidan, fuqarolarga sun'iy intellekt texnologiyalarining qanday ishlashi va huquqni qo'llash amaliyotidagi roli haqida keng qamrovli ma'lumotlar berish lozim va buning natijasida, kelgusida fuqarolarning bu kabi davlat organlariga bo'lgan ishonchini yanada oshiradi.

beshinchidan, inson huquqlari va sun'iy intellekt o'rtasida muvozanatni saqlash va sun'iy intellekt qarorlariga inson nazoratini joriy etish lozim.

oltinchidan, sun'iy intellektdan mas'uliyatli va axloqiy foydalanish uchun sudyalari va prokuratura xodimlari uchun xalqaro yondashuvlar asosida maxsus yo'riqnomalar, o'quv dasturlarini ishlab chiqish va o'quv kurslari asosida "IT" bo'yicha ta'lim berilishi lozim.

yettinchidan, texnologik xavflarni baholash mexanizmini joriy etish uchun mustaqil ekspert komissiyalari faoliyatini yo'lga qo'yish lozim.

sakkizinchidan, sun'iy intellektdan huquqni muhofaza qiluvchi organlar faoliyatida xavfsiz foydalanish maqsadida, huquqiy tartibga solish bo'yicha Yevropa xartiyasi, Yevropa Ittifoqining "Sun'iy intellekt to'g'risida"gi qonuni, BMT Bosh Assambleyasining Rezolyutsiyasi, Axtlari va Yevropa, Osiyo davlatlari tajribasi asosida sun'iy intellekt texnologiyalarini huquqiy tizimga joriy etishda milliy, ijtimoiy va huquqiy sharoitlarni inobatga olgan holda, yagona milliy qonunchilik modelini ishlab chiqish lozim.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. From digitisation to digital transformation: A case for online courts in commercial disputes? Draft Discussion Paper. European Bank for Reconstruction and Development. 2020. R 4.
2. Koreya Respublikasi Oliy prokuraturasi veb-sayti // <https://www.spo.go.kr/site/eng/01/10102000000002018120605.jsp>.
3. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf00>.
4. <https://www.spot.uz/oz/2025/02/01/ai-development>.
5. "Imkoniyat, xatar va kafolatlar", xammualiflar y.f.d., professor M.M.Mamasiddiqov, M.M.Boboev. "Huquq" interfaol gazetasining 2025 yil 27 fevraldagi, 9-soni.
6. "Sun'iy intellekt doirasida huquqiy javobgarlik", muallif y.f.d., Bozarov S.S. (yuridik fanlari doktori DSc. Dissertatsiyasi avtoreferati)- Toshkent:-2023.65-b.
7. Карцхия А.А. Гражданско-правовая модель регулирования цифровых технологий / /Дисс. докт. юрид. наук. – М., 2019. С. 12-13.

8. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi (yangi tahriri), 30.04.2023. // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, www.lex.uz.
9. O'zbekiston Respublikasining "Sudlar to'g'risida"gi qonuni (yangi tahriri), 28.07.2021 yildagi O'RQ-703-son. // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, www.lex.uz.
10. O'zbekiston Respublikasining "Prokuratura to'g'risida"gi qonuni (yangi tahriri), 29.08.2001 yildagi O'RQ-257-II-son. // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, www.lex.uz.
11. O'zbekiston Respublikasining "Davlat fuqarolik xizmati to'g'risida"gi qonuni (yangi tahriri), 2022 yil 8-avgust, O'RQ-788-son. // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, www.lex.uz.
12. O'zbekiston Respublikasining "Shaxsiy ma'lumotlar to'g'risida" gi Qonuni. –2019 yil 2-iyul, O'RQ-547-son // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, www.lex.uz.
13. <https://lex.uz/mact/-111453>;
14. <https://lex.uz/mact/-111460>;
15. <https://lex.uz/mact/-3523891>;
16. <https://www.europarl.europa.eu/cmdata/196205/Council/EuropeanEthicalCharter> in judicial systems;
17. <https://www.wsgr.com/en/insights/the-eus-ai-act-starts-to-apply-as-of-february-2-2025.html>;
18. <https://gdpr-info.eu/>;
19. <https://news.un.org/en/story/2024/03/1147831>.

Received: 16 March 2025

Accepted: 5 April 2025

Published: 15 April 2025

Article / Original Paper

CERTAIN ISSUES REGARDING THE LEGAL STATUS OF THE BONA FIDE PURCHASER

Agzamova Kizlarkhon Bakhtiyorovna

Independent Researcher at the Higher School of Judges

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of the legal status of the bona fide purchaser in civil law. The author highlights the lack of a precise definition of this concept in the current legislation of Uzbekistan, which results in inconsistencies in judicial practice. Particular attention is given to the protection of the rights of bona fide purchasers against the claims of original owners, focusing on the legal dilemma between revendication and the annulment of transactions. The study also examines international experience, especially the legal framework of the Russian Federation, to justify the need for amendments in national law. The paper is especially relevant to those who legally acquired property but later became involved in property disputes.

Keywords: bona fide purchaser, ownership rights, revendication, judicial practice, owner, burden of proof, civil code, legal status, transaction, registration.

INSOFLI EGALLOVCHINING HUQUQIY MAQOMIGA OID AYRIM MASALALAR

Agzamova Qizlarxon Baxtiyorovna

Sudyalar Oliy maktabi mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada fuqarolik huquqida “insofli egallovchi” tushunchasining huquqiy maqomi atroflicha tahlil qilinadi. Muallif amaldagi qonunchilikda bu tushuncha yetarlicha aniqlanmaganligini ta’kidlab, sud amaliyotida yuzaga keladigan qarama-qarshiliklar sababi sifatida aynan mazkur aniqlikning yo’qligini ko’rsatadi. Xususan, insofli egallovchining huquqlarini mulk egasining da’volariga nisbatan qanday himoya qilish mumkinligi, mulkni vindikatsiya qilish va bitimni haqiqiy emas deb topish yo’llari o’rtasidagi tanlov muammosi muhokama etiladi. Muallif shuningdek, xorijiy amaliyot, xususan Rossiya tajribasiga tayanib, O’zbekiston qonunchiligiga tegishli o’zgartirishlar kiritish zarurligini asoslab beradi. Mazkur maqola, mulkni qonuniy ravishda sotib olgan, biroq u yuzasidan da’vo bildirilgan shaxslarning huquqiy himoyasi masalalariga e’tibor qaratadi.

Kalit so’zlar: insofli egallovchi, mulk huquqi, vindikatsiya, sud amaliyoti, mulkdor, isbotlash, Fuqarolik kodeksi, huquqiy maqom, bitim, rasmiylashtirish.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I4Y2025N64>

Kirish. Fuqarolik huquqi sohasidagi olimlar orasida insofli va insofsiz egallovchilar ishtirokidagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishni maqbullashtirish muammosiga aniq yondashuv mavjud emas. Natijada insofli egallovchilar tomonidan ularning subyektiv huquqlari va qonun bilan qo’riqlanadigan manfaatlarini himoya qilish va tiklash sud amaliyotidagi qarama-qarshiliklar yuzaga keltirmoqda.

Fuqarolik muomalasi subyektlari bunday qarama-qarshiliklarga muntazam ravishda duch kelishadi. Agar qonun chiqaruvchi tegishli huquqiy normalarni qabul qilar ekan, “insofli ega”ning obyektiv ta’rifini bera olmasa, zaif tomonni bunday nizolarni hal qilish jarayonida nimani kutish mumkin? Bu o’z “shubhali” mulkini insofli egallovchilar foydasiga emas, balki

boshqa shundan foydalanib qolgan shaxslar foydasiga turli xilda asoslantirilgan sud qarorlari qabul qilinishiga olib keladi.

Agar yaqin kelajakda insofli egallovchilarni qonunchilik darajasida adolatli mavqega qo'yadigan tuzatishlar qabul qilinmasa, bu ijtimoiy munosabatlarga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin, bunda insofsiz egallovchilar o'z manfaatlarini ko'zlab, yangi noqonuniy xatti-harakatlarga undaydigan sabablarga ega bo'ladilar [1; 48-50-b.]. Sud amaliyotida mulkiy huquqlarni himoya qilishning ma'lum usullari mavjud, ammo ularning hammasi ham fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tartibga soluvchi huquqiy sohaga mos kelmaydi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Mazkur maqolada fuqarolik huquqi doirasida «insofli egallovchi» tushunchasiga oid ilmiy-nazariy yondashuvlar tahlil qilingan. Tadqiqot doirasida O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi, xalqaro tajribalar hamda ilmiy maqolalar o'rganilib, mavjud huquqiy me'yorlarning afzalliklari va kamchiliklari aniqlangan.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, ko'pgina xorijiy mamlakatlarda mulk huquqini himoya qilishda insofli egallovchining maqomi huquqiy normalar bilan aniq belgilangan. Jumladan, Rossiya Federatsiyasi, AQSh va Yevropa mamlakatlarida mulk egasining huquqlarini cheklash va insofli egallovchining qonuniy himoyasini ta'minlash mexanizmlari mavjud. O'zbekistonda esa bu boradagi qonunchilik hali ham takomillashtirishga muhtoj.

Tadqiqot metodologiyasi sifatida qiyosiy-huquqiy tahlil, tarixiy yondashuv va normativ hujjatlar ekspertizasi usullari qo'llanildi. Sud amaliyoti va ilmiy maqolalar asosida insofli va insofsiz egallovchi tushunchalarining turli talqinlari o'rganildi. Shuningdek, mavjud huquqiy normalarning yetarlicha aniq ta'riflanmagani sababli sud qarorlarida yuzaga kelayotgan tafovutlar ham tahlil qilindi.

Natijada, insofli egallovchining huquqiy maqomi bo'yicha aniq me'yorlarni belgilash zarurligi, bu borada xalqaro tajribadan foydalanish va sud amaliyotida yagona yondashuvni joriy etish lozimligi haqida xulosalar berildi.

Muhokama. Sud amaliyoti subyektiv huquqlarni himoya qilishning ikkita ashyoviy-huquqiy usuli o'rtasida bir necha bor hal qilinmagan qarama-qarshiliklarga duch keladi, xususan: mulkni boshqa birovning noqonuniy egaligidan talab qilish olish (Fuqarolik Kodeksining 229-moddasi) va haqiqiy bo'lmagan bitim oqibatlarini qo'llash (FKning 114-moddasi). O'z mulkini qaytarib olmoqchi bo'lgan dastlabki mulkdor, xaridor (insofli egallovchi) boshqa birovning mol-mulkini mulkdor bo'lmagan va dastlabki egallovchi bo'lmagan sotuvchidan (insofli egallovchi) sotib olgan taqdirda qanday himoya qilish usuli to'g'ri kelishi muammosiga duch keldi [2; 36-b].

Mulkdor uchun eng maqbul bo'lgan qaysi degan savol tug'iladi: mulkni oxirgi egallovchidan qaytarib olishni talab qilishmi yoki mulkni begonallashtirish bo'yicha bitimni bekor qilishmi? Bunday hollarda sudlar, odatda, mavjud tuzilgan bitimlarni "haqiqiy emas" deb topish to'g'risidagi da'volarni ko'rib chiqadilar.

Nizolar turli sabablarga ko'ra yuzaga keladi va, qoida tariqasida, ularda muayyan miqdordagi shaxslar ishtirok etadi. Bu o'z mulkiga egalik qilgan, biroq turli sabablarga ko'ra o'zining "triada" huquqi – egalik qilish, foydalanish va tasarruf etish huquqidan mahrum bo'lgan mulkdor bo'lishi mumkin; mulkni (ko'char yoki ko'chmas mulk) noqonuniy yo'l bilan o'z manfaati uchun egallab olgan insofsiz egallovchi bo'lishi mumkin; yoki "jinoiy" o'tmishga ega bo'lmagan mol-mulkni sotib olish umidida bo'lgan insofli egallovchi bo'lishi mumkin va

insofli egallovchi ayrim holatlarda bunday huquqiy munosabatlarda zaif tomonga aylanadi [3; 403-b.].

Agar mulkka oid kelishuvda (ko'char yoki ko'chmas mulkni oldi-sotdisida) mazmun yoki subyekt bo'yicha nuqson mavjud bo'lsa, mulkdor yoki insofli egallovchi ma'lum bir bosqichda o'z mulkidan mahrum bo'ladi, insofsiz egallovchi esa nizo hal bo'lish vaqtiga qadar aybsizlik prezumpsiyasidan foydalanadi [4; 46-b.]. Agar mulkdor o'z mulki undan ixtiyoriy ravishda chiqib ketganligini bilib qolsa, o'z qonuniy manfaatini himoya qilish va uni dastlabki holatga qayta tiklashga harakat qiladi. Insofli egallovchi esa, o'zining "insofililigi" haqida bilib qolgach, nafaqat mulkka egalik huquqini, balki "nizoli" mol-mulkka bo'lgan mulk huquqini ham sudda isbotlashga harakat qiladi.

Bunday vaziyatda "zaif tomon" uchun qanday himoya usuli ma'qulroq? Biroq "zaif tomon" ham mulk egasi, ham insofli egallovchi bo'lishi mumkin. Agar insofli egallovchi nizoli mulk borasida manfaatdor shaxslar o'rtasida mojaro yuzaga kelsa, u o'z egalik huquqini himoya qilish uchun mulkdorning mulkni qaytarib olish huquqi ni cheklash imkoniyatidan foydalanishi mumkin, ya'ni mulkdorning mulkni noqonuniy egalikdan talab qilib olishi(vindikatsiya)ni cheklash mumkin.

Agar sud qarori asosida mulkdor ko'chmas mulkni qaytarib olish to'g'risidagi da'vosidan qonuniy asoslarda rad javobi olsa, bu holda insofli egallovchining mol-mulkka bo'lgan mulk huquqi vujudga kelishi mumkin. Bu qoidadan mustasno holat faqat ko'chmas mulkka nisbatan tatbiq etiladi. Shu tariqa, insofli egallovchining mulk huquqi egalik muddati (FKning 187-moddasi) asosida paydo bo'lishi mumkin emas, ya'ni bunday huquq faqat ko'char mol-mulkka nisbatan tatbiq etilishi mumkin.

FKning 229-moddasi birinchi qismiga muvofiq "agar mol-mulk uni boshqa shaxsga berish huquqiga ega bo'lmagan shaxsdan haq to'lab olingan bo'lsa, oluvchi buni bilmagan va bilishi mumkin bo'lmagan (insofli egallovchi) bo'lsa, mol-mulk mulkdor tomonidan yoki egalik qilish uchun mulkdor bergan shaxs tomonidan yo'qotib qo'yilgan yoxud mulkdordan yoki u mol-mulkini bergan shaxsdan o'g'irlangan yo bo'lmasa, ularning ixtiyoridan tashqari boshqacha yo'l bilan ularning egaligidan chiqib ketgan bo'lsa, mulkdor bu mol-mulkni olgan shaxsdan talab qilib olishga haqli".

Ushbu qoidaning muhim xususiyatlarini o'rganayotganda (FKning 229-moddasi), mulkdorning mol-mulkni talab qilib olish to'g'risidagi da'volari bo'yicha sud ishini yuritish jarayonida isbotlash yuki kimga va qay darajada yuklatilishini aniq aytish imkonsizdir. Mulkdor titulli egallovchining "insofsizligini" isbotlashi talab etilmaydi, insofli egallovchiga esa o'zi qo'lga kiritgan mol-mulkka nisbatan egalikni himoya qilishda "o'zining insofililigi" isbotlash majburiyati yuklatilmaydi [5; 212-b.].

Natijalar. Ta'kidlash lozimki, bu norma doktrinial tusga ega va qonunchilikda aniq belgilanmagan. Sud amaliyotida ham bunday tavsiyalar mavjud emas. Xorijiy davlatlar amaliyotida esa shunday tavsiyalarni ko'rish mumkin. Masalan, Rossiya Federatsiyasi Oliy Arbitraj sudi Plenumining 1998-yil 25-fevraldagi 8-sonli "Mulk huquqi va boshqa ashyoviy huquqlarni himoya qilish bilan bog'liq nizolarni hal qilish amaliyotining ayrim masalalari to'g'risida"gi qarorining 24-bandida tomonlar o'rtasida nizolarni isbotlash bo'yicha ba'zi tavsiyalar berilgan. Shunday qilib, ashyoni egallovchi mulkni haq evaziga egallab olganligini va mol-mulk uni begonalashtirish huquqiga ega bo'lmagan shaxsdan sotib olinayotganini bilmaganligini va bilishi lozim bo'lmaganligini isbotlashi kerak[6; 163-b.].

Ushbu masala bo'yicha Rossiya arbitraj sudlarining ham, umumiy yurisdiksiya sudlarining ham o'rnatilgan sud amaliyoti Rossiya Federatsiyasi Fuqarolik Kodeksining 10-moddasi insofli egallovchiga muayyan majburiyatlarni yuklash qoidalariga aniq amal qiladi. Gap egallovchining o'z huquqlarini amalga oshirishdagi harakatlarining asosiligi va insofiligini isbotlash haqida emas, balki bironing mol-mulkining noqonuniy aylanishi to'g'risida insofsiz begona shaxsdan ma'lumot olishning iloji yo'qligini isbotlash majburiyati haqida ketmoqda [7; 55-b.].

Xulosa. Fikrimizcha, bunday tavsiyalar O'zbekiston huquqni qo'llash amaliyotida ham o'z aksini topishi lozim. Shu munosabat bilan O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining "Mulk huquqi va boshqa ashyoviy huquqlarni himoya qilish bilan bog'liq nizolarni hal qilish amaliyotining ayrim masalalari to'g'risida"gi qarorini qabul qilish va unda insofli egallovchining huquqlarini himoya qilish masalalarini nazarda tutish maqsadga muvofiqdir.

Egallovchining mol-mulkka faktik egalik qilgandan so'ng mulk huquqi vujudga kelishi uchun shunchaki "yaxshi niyat" omili yetarli hisoblanmaydi. Qonunda belgilangan ayrim hollarda yuridik faktlarni amalga oshirish uchun muayyan harakatlar talab etiladi.

Yana bir e'tiborga molik jihati, ko'chmas mol-mulkni haq to'lab sotib olgan insofli egallovchining ushbu ko'chmas mulkka nisbatan huquqni davlat ro'yxatidan o'tkazilishi masalasidir. Ya'ni, ko'chmas mulkni qo'lga kiritgan insofli egallovchi unga bo'lgan huquqni o'z nomiga davlat ro'yxatidan o'tkazish yo'li bilan huquqlarini himoya qilishi mumkin va bu qoida ayrim xorijiy davlatlar, xususan Rossiya qonunchiligida mustahkamlangan [8; 356-b.]. Xususan RF FKning 223-moddasi 2-bandiga ko'ra agar insofli egallovchi o'z manfaatlarini ko'zlab mol-mulkka bo'lgan huquqni davlat ro'yxatidan o'tkazgan bo'lsa, mulkdor o'z ko'chmas mulkini qaytarib olish imkoniga ega bo'lmaydi. Egallovchining mulk huquqi, agar qonunda boshqacha qoida nazarda tutilgan bo'lmasa ro'yxatdan o'tgan paytdan boshlab vujudga keladi.

Fikrimizcha, bunday norma O'zbekiston FKning 185-moddasi ikkinchi qismiga kiritilishi va quyidagi mazmunda belgilanishi lozim:

Ko'chmas mulk insofli egallovchiga (229-moddaning birinchi qismi) mulk huquqi asosida ro'yxatdan o'tkazilgan paytdan e'tiboran tegishli deb hisoblanadi, bundan Kodeksning 209-moddasida nazarda tutilgan holatlar mustasno, ya'ni bunday hollarda mulkdor ko'chmas mulkni insofli egallovchidan qaytarib olish huquqiga ega.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Бутенко А.А. Проблемы правового статуса добросовестного приобретателя при осуществлении его охраны и защиты // Общество и право. 2015. – № 3 (53). – С. 48-50.
2. Rahmonqulov H. Bitimlar. O'quv qo'llanma. – T.: TDYI. – 2009.
3. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksiga sharh. 1-jild. (birinchi qism). Adliya vazirligi. – Toshkent: Vektor Press, 2010. -584-707 b.
4. Ko'chmas mulk obyektlari / N.F. Imomov, V.Y. Ergashev. – Toshkent. – 2015. - 100 b.
5. Koryogdiyev B. Bitimni haqiqiy emas deb topish va uning oqibatlarini qollash fuqarolik huquqlarini himoya qilish vositasi sifatida //Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2021. – T. 1. – №. 11. – С. 211-225.
6. Анисимов А.П., Гончаров А.И., Рыженков А.Я., Черноморец А.Е. Отрицание собственнической правосубъективности сущностью юридического лица // Бизнес. Образование. Право: Вестн. Волгоград. ин-та бизнеса. 2011. № 3(13). – С. 160–165.

7. Панчук А.В. Предпосылки появления нового стандарта доказывания добросовестного приобретения недвижимого имущества // Алтайский вестник государственной и муниципальной службы. 2020. - № 18. – С. 54-56.
8. Fuqarolik huquqi. Darslik. Mualliflar jamoasi – T.: TDYU, 2017. – 936 b.

Received: 16 March 2025

Accepted: 5 April 2025

Published: 15 April 2025

Article / Original Paper

FOUNDATIONS FOR DETERMINING AND RESPONSIBILITY FOR OFFENSES RELATED TO THE TRANSFER OF CURRENCY VALUES ACROSS THE CUSTOMS BORDER

Shomirzaev SakhodullaKhasanboevich,

Associate Professor

of the Department of Preliminary Investigation and Investigation

of the Law Enforcement Academy, PhD

Sherkulov Azamat Nuralievich,

Master's student

of the Academy of Law Enforcement

Direction of "Investigative Activities"

Abstract. The article provides a scientific and comparative analysis of the procedure and methods of customs clearance of currency valuables, highlights some issues currently arising in judicial and investigative practice, problems of identifying and liability for offenses related to the movement of currency, as well as proposals for legislation on their solution.

Keywords: currency valuables, customs offense, customs control, declaration, offense.

VALYUTA QIMMATLIKLARINI BOJXONA CHEGARASIDAN OLIB O'TISH BILAN BOG'LIQ HUQUQBUZARLIKLARNI ANIQLASH VA JAVOBGARLIK ASOSLARI

Shomirzayev Saxodulla Xasanboyevich,

Huquqni muhofaza qilish Akademiyasi

Dastlabki tergov va surishtiruv kafedrasida dotsenti, Y.f.f.d. (PhD)

Sherkulov Azamat Nuraliyevich,

Huquqni muhofaza qilish Akademiyasi magistraturasi

"Tergov faoliyati" mutaxassisligi tinglovchisi

E-mail: sherkulovazamat180@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada valyuta qimmatliklarini bojxonadan olib o'tish tartibi va usullari ilmiy jihatdan qiyosiy tahlil qilinib, hozirgi vaqtda sud-tergov amaliyotida yuzaga kelayotgan ayrim masalalar, valyutani olib o'tish bilan bog'liq huquqbuzarliklarni aniqlash va javobgarlik muammolari hamda ularning yechimi yuzasidan qonunchilikka takliflar yoritilgan.

Kalit so'zlar: valyuta qimmatliklari, bojxona huquqbuzarligi, bojxona nazorati, deklaratsiyalash, huquqbuzarlik.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I4Y2025N65>

Kirish. Davlatning moliyaviy, iqtisodiy va pul-kredit siyosatining asosiy strategik maqsadi ichki valyuta va xorijiy valyuta qimmatliklari (*keyingi o'rinlarda valyuta qimmatliklari*) bozorini kengaytirish, davlatning valyuta fondi shakllantirish orqali tashqi iqtisodiy faoliyatni

erkinlashtirish hisoblanadi. Shuning uchun ham davlatlar xorijiy valyutaga ma'lum bir qoidalar va cheklovlar o'rnatishlari mumkin. Bu ko'pincha mamlakat iqtisodiyotini muhofaza qilish, moliyaviy barqarorlikni ta'minlash va valyuta siyosatiga ta'sir ko'rsatish maqsadida amalga oshiriladi. Xususan, davlatlar devalvatsiya yoki revalvatsiya xavfini kamaytirish, valyutaning ortiqcha harakatlarini cheklash yoki strategik ravishda valyutaning narxiga ta'sir qilish maqsadida valyutani xarid qilish yoki sotish, valyuta eksport va import hajmini boshqarish uchun belgilangan cheklovlardan foydalanishlari mumkin. Shu bilan birga, bu choralar mamlakatlar uchun tashqi savdo, sarmoyalar va inflyatsiyani nazorat qilishga yordam beradi.

Davlatlar o'z iqtisodiy manfaatlaridan kelib chiqib, mamlakat hududiga tovarlarni olib kelish va uning hududidan olib chiqib ketishining maxsus tartibini belgilaydi. Xususan, ayrim tovarlarni olib chiqib ketish, tashib keltirish taqiqlansa, boshqa tovarlarning keltirilishi va olib chiqilishini esa cheklaydi.

Binobarin, ana shu cheklovlarga rioya qilish, valyuta nazoratini to'liq ta'minlashda tergovga qadar tekshiruv va sud-tergov amaliyotida valyuta qimmatliklarini bojxona chegarasi orqali olib o'tish bilan bog'liq bo'lgan huquqbuzarliklarni tez va sifatli aniqlash hamda har tomonlama, to'la va xolisona tergov qilish muhim ahamiyatga ega. Valyuta qimmatliklarini bojxona chegarasi orqali noqonuniy olib o'tish bog'liq huquqbuzarliklar fuqarolik muomalasidagi tovarlar bo'lib, bevosita valyuta qimmatliklarining noqonuniy harakati mamlakatning iqtisodiy manfaatlariga ta'sir ko'rsatadi hamda iqtisodiy manfaatlarga qarshi jinoyatlar toifasiga kiradi.

Metodologiya. Ushbu maqolani tayyorlashda IMRAD usulidan foydalanildi. Bunda, tegishli sohadagi xorijiy va mahalliy olimlarning fikri o'rganildi, muhokama qilindi va taqqoslandi. Shuningdek, tahlilda muallifning subyektiv fikrlari ham katta o'rin egallaydi.

Asosiy qism (natija va muhokama). Milliy jinoyat qonunchilikning o'ziga xosligi hamda mukammalligi shundaki, unda qonun bilan erkin muomalaga kiritiladigan ayrim tovarlarga nisbatan cheklovlar o'rnatilganligi, shuningdek erkin muomalaga kiritish taqiqlangan va cheklangan ashyolarning davlat chegarasidan olib kirilishining alohida jinoyat sifatida e'tirof etilganligi hisoblanadi. Zero, Jinoyat kodeksining (*keyingi o'rinlarda JK*) 182-moddasi bojxona to'g'risidagi qonun hujjatlarini buzishga oid ijtimoiy munosabatlarni tartibga solsa, 246-moddasi kontrabanda, ya'ni fuqarolik muomalasi taqiqlangan yoki cheklangan ashyolarni olib kirilishiga jazo muqarrarligini belgilaydi.

Tadqiqot jarayonida xorijiy mamlakatlar jinoyat qonunchiligi tahlil qilinib, bojxona to'g'risidagi qonun hujjatlarini buzish uchun javobgarlik belgilangan normalar qiyosiy o'rganilganda, mazkur jinoyatlar iqtisodiy sohadagi ijtimoiy munosabatlarga qarshi qaratilgan ya'ni iqtisodiy kontrabanda va jamoat xavfsizligiga qarshi qaratilgan kontrabanda huquqbuzarliklaridan iborat ekanligi ma'lum bo'ladi.

“Bojxona huquqbuzarligi – bu bojxona qonunchiligini buzadigan istalgan turdagi huquqbuzarlik yoki shunday huquqbuzarlikni sodir etishga urinishdir” [1;18 b].

Mamlakatimizda bojxona to'g'risidagi qonun hujjatlarini buzish jinoyatiga oid qonun normalarini takomillashtirish xususida M.X.Rustamboyev [8; 960 b], B.B.Hidoyatov va N.O.Hamidov [9; 12 b] kabi olimlar o'zlarining ilmiy ishlarida yoritib o'tgan. Xorijiy mamlakatlarda esa ushbu sohaga oid izlanishlarni V.P.Verin, D.V.Kozemaslov [6; 177 b] va A.P.Kuznetsovlar [7; 31 b.] olib borgan.

Shu bilan birgalikda, Qirg'izistonlik olimi B.N.Djumabekova esa, "kontrabandaning yuqori darajadagi ijtimoiy xavfi uning mamlakat iqtisodiyoti rivojlanishiga salbiy ta'sirida namoyon bo'ladi" [3;15 b].

A.N.Lyaskalo ham "kontrabanda mamlakat iqtisodiy xavfsizligiga va iqtisodiy suverenitetiga zarar yetkazishini, uning ijtimoiy xavfliligi, avvalambor, uning davlatda o'rnatilgan tashqi savdo faoliyati tartibini jiddiy buzishi, buning natijasida boj va boshqa to'lovlar kelib tushmasligi natijasida davlat byudjetining daromad qismi qisqarishida namoyon bo'lishini" [5; 23-28 b] ta'kidlaydi.

Valyuta qimmatliklarini bojxona chegarasidan noqonuniy olib o'tish bilan bog'liq huquqbuzarliklar ayrim xorijiy davlatlar qonunchiligida iqtisodiy kontrabanda sifatida ta'riflangan. Jumladan, Qozog'iston, Qirg'iziston, Rossiya Federatsiyasi, Latviya, Xitoy davlatlari jinoyat kodekslarida iqtisodiy kontrabanda sifatida bayon qilingan bo'lsa, Moldova, Turkmaniston va Tojikiston davlatlari jinoyat qonunchiligida iqtisodiy va jamoat xavfsizligiga qarshi kontrabanda jinoyatlari yagona moddadan o'rin olgan.

Tadqiqot predmetini mazmunan o'rganish jarayonida bir qator quyidagi tushunchalarga aniqlik kiritish lozim, jumladan: "valyuta qimmatliklari – chet el valyutasi, qimmatli qog'ozlar, chet el valyutasidagi fond boyliklari, qimmatbaho metallar (*shunday toshlardan ishlangan zargarlik va b. ro'zg'or buyumlari hamda ularning parchalari bundan mustasno*)"[10; 38-40 b].

Yuridik ensiklopediya ma'lumotlariga ko'ra, "valyuta boyliklari bu — chet el valyutasi, chet el valyutasidagi qimmatli qog'ozlar, chet el valyutasidagi to'lov hujjatlari va sof quyma oltin va shu kabilar hisoblanadi".[11; 41-42 b]

Valyuta tizimi va qo'llanish doirasiga ko'ra quyidagi valyutalar turkumiga ajratiladi:

- 1) erkin konvertatsiyadagi valyuta; ularni har qanday xorijiy valyutaga almashtirish mumkin;
- 2) qisman konvertatsiyadagi valyuta; ularning muomalasi alohida shaxslar va alohida operatsiyalar uchunгина mumkin;
- 3) konvertatsiyalanmaydigan, yopiq valyutalar; ularning muomalasi mamlakat rezidentlari (aholisi) uchun ham va norezidentlari (boshqa shaxslar) uchun ham taqiqlangan;
- 4) kliring valyutasi – tovar va xizmat almashishda hisobga olinadigan o'zaro kelishilgan hisobdan iborat bo'ladi.

Valyuta qimmatliklarini noqonuniy olib chiqish – bu valyuta qimmatliklarini bojxona chegarasi orqali qonunchilikda o'rnatilgan tartibni buzgan holda olib o'tish bo'lib, ular uchun tegishli mamlakatning huquqiy normalariga muvofiq sanksiyalar nazarda tutiladi.

O'zbekiston Respublikasida jismoniy shaxslar tomonidan bojxona chegarasi orqali valyuta qimmatliklarini olib o'tish tartibi bir qator normativ-huquqiy hujjatlar asosida belgilab qo'yilgan. Ularga O'zbekiston Respublikasining 22.10.2019-yildagi "Valyutani tartibga solish to'g'risida"gi O'RQ-573-sonli Qonuni, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 2-sentyabrdagi "Valyuta siyosatini liberallashtirish bo'yicha birinchi navbatdagi chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-5177-sonli Farmoni, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 30-yanvardagi "Jismoniy shaxslar tomonidan O'zbekiston Respublikasi naqd valyutasi va naqd chet el valyutasini O'zbekiston Respublikasining bojxona chegarasi orqali olib kirish va olib chiqib ketish qoidalarini tasdiqlash haqida"gi 66-sonli Qarori va "Yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan valyuta operatsiyalari amalga oshirilishining asoslanganligi yuzasidan monitoring olib borish tartibi to'g'risida"gi 05.04.2013-yildagi Nizom kabilar kiradi. Masalan,

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 30-yanvardagi "Jismoniy shaxslar tomonidan O'zbekiston Respublikasi naqd valyutasi va naqd chet el valyutasini O'zbekiston Respublikasining bojxona chegarasi orqali olib kirish va olib chiqib ketish qoidalarini tasdiqlash haqida"gi 66-sonli Qaroriga ilova qilingan Qoidalarining 2-bandida jismoniy shaxslar tomonidan olib kirilayotgan va olib chiqib ketilayotgan 100 000 000 (yuz million) so'm ekvivalentidan ortiq miqdordagi O'zbekiston Respublikasining naqd valyutasi va (yoki) naqd chet el valyutasi (keyingi o'rinlarda — naqd valyuta mablag'lari) yo'lovchi bojxona deklaratsiyasini to'ldirish va bojxona organi xodimiga taqdim etish yo'li bilan bojxona nazoratidan o'tkazilishi 5-bandida esa jismoniy shaxslar tomonidan ekvivalenti 100 000 000 (yuz million) so'mga teng yoki undan oshmaydigan miqdordagi naqd valyuta mablag'larini O'zbekiston Respublikasidan tashqariga bojxona nazorati qoidalariga rioya etilgan holda cheklovlersiz olib chiqilishi, belgilangan summadan ortiq miqdordagi naqd valyuta mablag'larining O'zbekiston Respublikasi hududidan tashqariga olib chiqilishiga yo'l qo'yilmasligi, shuningdek jismoniy shaxslar tomonidan ekvivalenti 100 000 000 (yuz million) so'mdan ortiq miqdordagi naqd valyuta mablag'larini O'zbekiston Respublikasidan tashqariga olib chiqib ketishga quyidagi holatlarda yo'l qo'yilishi belgilangan:

rezidentlar tomonidan — xorijiy davlatlarga xizmat safariga ketayotgan Hukumat delegatsiyasi a'zolari uchun Vazirlar Mahkamasining farmoyishi asosida;

norezidentlar tomonidan — O'zbekiston Respublikasiga kirish chog'ida rasmiylashtirilgan yo'lovchi bojxona deklaratsiyasi asosida deklaratsiya qilingan mablag'lar doirasida, shuningdek, respublikada belgilangan tartibda tashkil qilingan xalqaro musobaqalar (tanlovlar, olimpiadalar) sovrindorlari yoki qatnashchilari tomonidan mablag'larning qonuniyligini tasdiqlovchi hujjatlar asosida. Bunda norezident jismoniy shaxslar tomonidan O'zbekiston Respublikasiga kirish chog'ida to'ldirilgan yo'lovchi bojxona deklaratsiyasida ko'rsatilgan naqd valyuta mablag'laridan respublika hududida qonunchilik hujjatlarida belgilangan talablarga muvofiq foydalanilgan qoldiq miqdori doirasidagi naqd valyuta mablag'larini O'zbekiston Respublikasi hududidan olib chiqishga yo'l qo'yiladi.

Shu bilan birgalikda shuni aytish lozimki, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 30-yanvardagi 66-son Qaroriga muvofiq Jismoniy shaxslar tomonidan olib kirilayotgan va olib chiqib ketilayotgan 100 000 000 (yuz million) so'm ekvivalentiga teng yoki undan oshmaydigan miqdordagi naqd valyuta mablag'lari ham deklaratsiya qilinishi mumkinligi bayon qilingan. Ushbu tartib faqat naqd valyutalarga tatbiq etiladi.

Mazkur tartiblarga amal qilinishi ustidan bojxona organlari tomonidan doimiy nazorat amalga oshiriladi.

Valyuta qimmatliklarini bojxonadan olib o'tish bilan bog'liq huquqbuzarliklarni aniqlash uchun bojxona nazoratining turli xil usul va vositalaridan foydalanadi xususan, texnik vositalar, rentgen apparatlari va boshqa zamonaviy asboblarni yordamida yashirilgan tovarni aniqlash;

- bojxona postlarida mavjud kuzatuv kameralari yoki maxsus kuzatuv tizimlari orqali shaxslarning shubhali harakatlari o'rganilib tekshiruvga olinadi va nazorat natijasida yashirilgan valyuta qimmatliklari borligi aniqlanadi;

- bojxona xodimlari tomonidan bojxona deklaratsiyalari va boshqa hujjatlarning to'g'riligini tekshirish orqali aniqlash;

- xalqaro va milliy ma'lumotlar bazalaridan foydalanib tezkor xodimlar yoki HMQO organlar bilan hamkorligi huquqbuzarliklarni fosh etish hamda boshqa turlardan iborat.

Tadqiqot jarayonida bir qator xorijiy mamlakatlar qonunchiligida valyuta qimmatliklari bojxona chegarasi orqali noqonuniy olib o'tish bilan bog'liq huquqbuzarliklarning vujudga kelish sabablari, fosh qilish usullari va javobgarlik masalalari o'rganildi, xususan Yevrosiyo iqtisodiy ittifoqi qonunchiligi talabiga binoan Rossiya Federatsiyasining amaldagi qonunchiligiga binoan 2023-yil 1-yanvardan boshlab jismoniy shaxslar tomonidan bojxona chegarasi orqali 10 ming AQSH dollari miqdorigacha bo'lgan naqd valyutani deklaratsiya to'ldirmasdan olib chiqish mumkinligi belgilandi.

Yevrosiyo iqtisodiy ittifoqining Bojxona kodeksiga ko'ra, jismoniy shaxs tomonidan bojxona chegarasi orqali 10 ming AQSH dollar ekvivalentidan ortiq naqd valyutani olib chiqishda deklaratsiya to'ldirish talab qilinadi hamda 100 ming dollardan oshgan summada esa pulning kelib chiqishini tasdiqlovchi qo'shimcha hujjatlar taqdim etilishi kerakligi belgilangan.

Qozog'iston, Qirg'iziston, Turkmaniston va Tojikiston Respublikalarida naqd xorijiy valyutani davlat chegarasidan tashqariga olib chiqish tartibi ushbu mamlakatlarning milliy qonunchiligi hamda Yevrosiyo Iqtisodiy Ittifoqiga a'zo davlatlarda ittifoq me'yoriy-huquqiy bazasiga muvofiq tartibga solinadi. Jumladan, Qozog'iston Respublikasida naqd valyutani bojxona chegarasidan olib chiqishda "Valyuta to'g'risida"gi qonun (2018-yil 2-iyuldagi № 167-VI, 14-modda) va YEOf Bojxona kodeksi (260-modda) bilan tartibga solinadi. Unga asosan jismoniy shaxslar 10 000 AQSH dollariga teng yoki undan kam miqdordagi naqd valyutani deklaratsiya talab qilmasdan olib chiqishi mumkin. Agar summa ushbu limitdan oshsa, bojxona organlarida to'liq deklaratsiya talab etiladi, katta miqdorda naqd valyutani esa kelib chiqishini tasdiqlovchi hujjatlar (*masalan, bank ayirboshlash operatsiyalari bo'yicha tranzaksiya cheklari*) talab qilinadi.

Qirg'iz Respublikasida esa naqd valyutani olib chiqish "Qirg'iz Respublikasida valyuta operatsiyalari to'g'risida"gi qonun (1997-yil 5-avgustdagi № 54, 8-modda, o'zgartirishlar bilan) va YEOf Bojxona kodeksi (260-modda) normalariga asoslanadi. YEOfga a'zolik doirasida 10 000 AQSH dollarigacha bo'lgan summa deklaratsiyasiz eksport qilinishi mumkin, undan yuqori miqdorlar esa bojxona deklaratsiyasida aniq ko'rsatilishi va zaruratga ko'ra valyuta manbasini tasdiqlovchi hujjatlar taqdim etilishi shart.

Turkmanistonda davlatida naqd valyutaning tashqi migratsiyasi "Valyuta nazorati to'g'risida"gi qonun (1993-yil, 7-modda, o'zgartirishlar bilan) bilan qat'iy monitoring ostida amalga oshiriladi. YEOfga a'zo bo'lmaganligi sababli milliy qonunchilik ustuvorlikka ega. Jismoniy shaxslar 10 000 AQSH dollarigacha bo'lgan miqdorni Turkmaniston Markaziy bankining maxsus litsenziyasi bilan olib chiqishi mumkin. Ushbu miqdordan yuqori summa eksporti faqat davlat tomonidan maxsus ruxsatnoma asosida amalga oshiriladi, bunda naqd valyuta manbasining legitimligini tasdiqlovchi hujjatlar doimiy ravishda talab qilinadi.

Tojikiston Respublikasida valyutani eksport qilish "Tojikiston Respublikasida valyuta tartibga solish va valyuta nazorati to'g'risida"gi qonun (1995-yil 4-noyabrdagi № 100, 12-modda) asosida amalga oshiriladi. Ushbu qonunga asosan jismoniy shaxslar 3 000 AQSH dollarigacha bo'lgan miqdoridagi naqd valyutani deklaratsiyasiz, 3 000 dan 10 000 AQSH dollarigacha bo'lgan summani deklaratsiya bilan olib chiqishi mumkin. 10 000 AQSH dollaridan ortiq miqdor uchun Tojikiston Milliy bankidan maxsus ruxsatnoma olish zarur bo'lib, valyuta manbasining qonuniyligini tasdiqlovchi hujjatlar (*masalan, bank tranzaksiyalari yoki moliyaviy daromad to'g'risidagi ma'lumotlar*) taqdim etilishi talab qilinadi.

Shu bilan birgalikda amaliyotda ayrim shaxslar tomonidan naqd xorijiy valyutalarni olib kirishga uchun berilgan imkoniyatdan o'zlarining g'arazli maqsadlarida foydalanib bojxona chegarasi orqali xorijiy mamlakatlardan soxta valyuta birliklarini olib kirish holatlari uchramoqda, ushbu vaziyatda bojxona nazoratini tez va sifatli olib borish maqsadida xorijiy mamlakatlar bojxona tizimi amaliyotida valyutalardagi banknotlar va boshqa himoyalangan bosma mahsulotlarning haqiqiyligini infraqizil va ultrabinafsha nurlar ta'sir ostida aniqlash imkonini beruvchi "Mercury D-45CU", "DORS 1100" va "PRO 1500 IRPM" ko'rish detektor texnik qurilmalaridan foydalanib ko'plab huquqbuzarliklarni fosh qilishmoqda.

Yuqoridagilarga asosan, mamlakatimiz bojxona tizimida bojxona nazoratini tez va sifatli o'tkazish, huquqbuzarliklarni fosh qilish sifatini oshirish maqsadida ushbu texnik qurilmalarini qo'llash taklifini ilgari suramiz.

Valyuta qimmatliklarini bojxona chegarasidan olib o'tish bilan bog'liq huquqbuzarliklar ijtimoiy xavflilik xususiyatiga ko'ra ma'muriy yoki jinoiy huquq normalari bilan tartibga solinadi. Bojxona haqidagi qonunchilikni buzganlik uchun bevosita jinoiy javobgarlik O'zbekiston Respublikasi JKning 182-moddasida nazarda tutilgan.

"Mazkur jinoyat tarkibi o'rganilganda uning formal tarkibli ekanligi yaqqol namoyon bo'ladi" [7; 476 b].

Bojxona to'g'risidagi qonunchilikni buzish jinoyati valyuta qimmatliklarini quyidagi obyektiv tomon harakatlari ya'ni *bojxona nazoratini chetlab, bojxona nazoratidan yashirib, bojxona hujjatlari yoki vositalariga o'xshatib yasalgan hujjatlardan aldash yo'li bilan foydalangan holda, deklaratsiyasiz* yoki boshqa nomga yozilgan deklaratsiyadan foydalanib ko'p miqdorda O'zbekiston Respublikasining bojxona chegarasidan o'tkazish, shunday harakat uchun ma'muriy jazo qo'llanilganidan keyin sodir etilgan bo'lsa O'zbekiston Respublikasi JKning 182-moddasi 1-qismi bilan jinoiy javobgarlikni vujudga keladi.

Quyidagi harakatlarni sodir etish 182-moddaning ikkinchi qismida ko'rsatilgan jinoiy javobgarlikni vujudga keltiradi: *juda ko'p miqdorda, chegarani buzib o'tish, ya'ni bojxona xizmatining roziligini olmasdan turib, tovar yoki boshqa qimmatliklarni O'zbekiston Respublikasining bojxona chegarasidan ochiqdan-ochiq o'tkazish yo'li bilan, uyushgan guruh tomonidan yoki uning manfaatlarini ko'zlab hamda xizmat lavozimidan foydalangan holda* sodir etiladi [12; 606 b]. "Bojxona to'g'risidagi qonunchilikni buzish jinoyati Jinoyat kodeksining 182-moddasida ko'rsatilgan 9 ta usulda sodir etilishi mumkin hamda ushbu jinoiy qilmishlar uchun jami 5 ta jinoiy jazo turlari qo'llaniladi" [12; 492 b].

Shuningdek, JK 182-moddasi 1-qismi dispozitsiyasi yuqorida ko'rsatilgan harakatlarni hamda jinoyat predmeti qiymatining ko'p miqdorda bo'lishini nazarda tutgani holda ma'muriy preyuditsiyani ham talab qiladi.

Ushbu huquqbuzarlikning ma'muriy preyuditsiyasi Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksning (*keyingi o'rinlarda MJtK*) 227²⁰-227²² moddalar bilan qamrab olinadi va ushbu moddalar bilan javobgarlik belgilanishiga sabab bo'ladi.

"Shaxsning harakatlari O'zbekiston Respublikasining bojxona chegarasi orqali olib kiriladigan yoki olib chiqib ketiladigan O'zbekiston Respublikasi naqd valyutasi va naqd chet el valyutasining deklaratsiya qilinishi talab qilinmaydigan qismidan oshiqcha bo'lgan miqdoridan kelib chiqqan holda kvalifikatsiya qilinadi hamda naqd valyutaning deklaratsiyalash shart bo'lmagan qismi jinoyat yoki ma'muriy huquqbuzarlik predmeti hisoblanmaydi. Bunda naqd valyuta bir necha shaxslarning ishtirokida, ular o'rtasida taqsimlanib bojxona chegarasi orqali

o'tkazish holati aniqlanganida, qilmish naqd valyutaning jami miqdoridan kelib chiqib kvalifikatsiya qilinadi"[13; 4-5 b].

Xulosa va takliflar. Yuqoridagilarga asosan xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, xorijiy mamlakatlar qonunchiligini qiyosiy o'rganish va tahlil qilish natijasida hamda ushbu sohada amaliyotda yuzaga kelayotgan bir qator muammolarni yechimi sifatida quyidagi taklif va tavsiyalarni ilgari suramiz:

Birinchi taklif: JKning 182-moddasi nomlanishini Bojxona to'g'risidagi qonun hujjatlarini buzishdan "Iqtisodiy kontrabanda" tushunchasiga o'zgartirish va JKning VIII-bo'limiga ushbu tushunchani kiritish;

Ikkinchi taklif: Fuqarolar tomonidan bojxona chegarasi orqali qonunga xilof ravishda valyuta qimmatliklarini xorijiy davlatlarga olib chiqish holatlari, hozirda O'zbekiston Respublikasi Jinoyat Kodeksining 182-moddasiga asosan tovar sifatida qabul qilinadi va shu bilan jinoiy javobgarlikka sabab bo'ladi, ammo, ko'pgina xorijiy mamlakatlar qonunchiligida valyuta qimmatliklarini qonunga xilof ravishda olib o'tishga yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek "iqtisodiy kontrabanda" sifatida ko'rsatilib javobgarlik belgilanganligini ko'rsatadi.

Yuqoridagi tahlillardan kelib chiqib, valyuta qimmatliklari va boshqa ashyolarni bojxona chegarasi orqali qonunga xilof ravishda olib o'tish holatlari bilan bog'liq huquqbuzarliklarni oldini olish maqsadida, O'zbekiston Respublikasining qonunchiligini takomillashtirish zarur. Shu maqsadda, valyuta qimmatliklarini bojxona chegarasi orqali qonunga xilof ravishda olib chiqish holatlarini jinoiy yoki ma'muriy huquqbuzarliklar sifatida baholash va bu kabi holatlar uchun Jinoyat Kodeksi va Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi Kodeksda alohida javobgarlik choralari belgilash muhim hisoblanadi.

Uchinchi taklif: Amaliyotda jismoniy shaxslar tomonidan xorijiy davlatlarda davolanish va sog'lig'ini tiklash maqsadida naqd valyutani olib chiqish holatlari uchraydi, biroq, davolanish uchun xarajatlar miqdori belgilangan 100 mln so'mdan ortiqcha sarflanishga va o'z navbatida bojxona chegarasi orqali 100 mln so'mdan ortiq summani olib chiqishga ehtiyojlari vujudga kelmoqda, yuqoridagilardan kelib chiqib Vazirlar Mahkamasining 66-sonli Qaroriga "rezidentlar tomonidan davolanish maqsadida xorijiy mamlakatlarga, xorijiy mamlakatlar davolash muassasalarining tasdiqlangan hujjatlari miqdori doirasida olib chiqishga ruxsat beriladi" tarzda o'zgartirish kiritish taklifini bildiramiz.

To'rtinchi taklif: Bojxona organlari tomonidan jismoniy shaxs tomonidan bojxona chegarasi orqali belgilangan normadan ortiqcha olib o'tilgan xorijiy valyutaning miqdori O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan belgilangan chet el valyutasining O'zbekiston Respublikasining pul birligiga nisbatan kursidan kelib chiqib aniqlanadi hamda ushbu miqdordan kelib chiqib huquqbuzarlik ma'muriy yoki jinoiy javobgarlik belgilangan norma bilan kvalifikatsiya qilinadi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan bugungi kunda bor yo'g'i 75 turdagi chet el valyutasining O'zbekiston Respublikasi so'miga nisbatan kursini belgilab borilmoqda, vaholanki dunyoda jami 256 ta davlatlarning (*Yevropada 48ta, Osiyoda 54ta, Afrikada 57 ta, Amerikada 35 ta, Avstraliya va Okeaniyada 14 ta, boshqa orol davlatlarda 48 ta*) [14] pul birliklari mavjud bo'lib, bugungi kunda mamlakatimizda turizm sohasini rivojlantirish va xorijiy investitsiyalarni iqtisodga keng jalb qilish jarayonida Markaziy bank tomonidan belgilangan 75 ta davlat pul birliklaridan tashqari boshqa xorijiy davlat pul birliklarini bojxona chegarasi orqali olib kirish yoki olib chiqish ehtimollari mavjud, ushbu holatda bojxona

nazorati jarayonida aniqlangan va belgilangan normadan ortiqcha xorijiy valyutalarning miqdorini aniqlash hamda huquqbuzarliklarni kvalifikatsiya qilish muammosi vujudga keladi.

Yuqoridagi muammoni hal etish yuzasidan quyidagi takliflarni ilgari suramiz, Markaziy banki tomonidan nafaqat 75 turdagi xorijiy valyutalarni, balki barcha davlatlarda muomalada bo'lgan va belgilangan hududda naqd to'lov vositasi sifatida qonun bilan tan olingan pul belgilarining O'zbekiston Respublikasi so'miga nisbatan qiymati belgilash tizimini belgilash lozim bo'ladi.

Shu bilan birga, O'zbekiston Respublikasining Oliy sudi Plenumining 20.02.2023-yildagi "Bojxona to'g'risidagi qonunchilikni buzish va kontrabandaga oid ishlar bo'yicha sud amaliyoti to'g'risida"gi 2-sonli Qaroriga hamda O'zbekiston Respublikasining 2019-yil 22-oktyabrdagi "Valyutani tartibga solish to'g'risida"gi O'RQ-573-son Qonuniga "krosskurs" tushunchasini kiritish taklifini bildiramiz. Xorijiy davlatlarda ushbu "krosskurs" tizimidan keng foydalaniladi. Krosskurs bu ikki valyuta o'rtasidagi kurs nisbati, va bu nisbatlar uchinchi valyutaga nisbatan belgilangan kurs orqali aniqlanadi, bu orqali bojxona xodimi yoki Markaziy bank tomonidan osongina qiymati belgilanmagan xorijiy valyutani kurs aniqlangan xorijiy valyutaga o'girgan holda aniqlash mumkin bo'ladi.

Beshinchi taklif: Amaliyotda ayrim jismoniy shaxslar tomonidan bojxona chegarasi orqali olib o'tmoqchi bo'lgan valyuta mablag'larining belgilangan me'yor doirasidan oshganlik holatlarida, shuningdek, bojxona chegarasi orqali ularni qonunga xilof ravishda olib chiqish maqsadida, bojxona chegarasini kesib o'tish jarayonida mamlakat fuqarolari va boshqa shaxslar bilan oldindan o'zaro kelishuv natijasida belgilangan normadan ortiqcha valyutani yo'lovchilarga me'yor doirasida o'zaro taqsimlab olib chiqish holatlari ko'plab uchramoqda.

Shu bois, qonunchilikda valyuta qimmatliklarini qonunga xilof ravishda bojxona chegarasidan olib chiqishga ko'maklashgan yoki shunday faoliyatni amalga oshirishda ishtirok etgan shaxslarga nisbatan mas'uliyatni yanada oshirish va ularga nisbatan alohida javobgarlik normalarini kiritish zarur.

Oltinchi taklif: Vazirlar Mahkamasining "Jismoniy shaxslar tomonidan O'zbekiston Respublikasi naqd valyutasi va naqd chet el valyutasini O'zbekiston Respublikasining bojxona chegarasi orqali olib kirish va olib chiqib ketish qoidalarini tasdiqlash haqida"gi 66-sonli Qarorining 8¹-bandida "Jismoniy shaxslar deklaratsiya to'ldirish talab etiladigan belgilangan ekvivalentdan ortiq miqdordagi naqd valyuta mablag'larini bojxona nazorati shakllari qo'llanilmasdan oldin deklaratsiyalamagan holda bojxona organlari xodimlariga maslahat olish maqsadida taqdim etganda, bojxona organlari xodimlari tomonidan jismoniy shaxslarga deklaratsiya to'ldirish qoidalarini bilan bog'liq umumiy tushuntirishlar beriladi" deb bayon qilingan. Amaliyotda bojxona chegarasi orqali harakatlanayotgan rezident va norezident shaxslarda belgilangan 100 mln so'mdan ortiqcha valyuta mablag'lari mavjud bo'lgan, ammo bojxona chegarasidan o'tish jarayonida 100 mlndan ortiqcha bo'lgan pul mablag'ini vaqtincha saqlash uchun qayerga qo'yishni yoki kimga topshirish imkoni topmay, g'ayriqonuniy tarzda ortiqcha valyutani yashirishga yoki boshqa shaxslar orqali olib o'tishga harakat qilib huquqbuzarlik sodir etilayotgan holatlar ko'plab uchramoqda.

Ushbu muammoni hal qilish maqsadida quyidagi taklifni bildiramiz, bojxona nazorati hududida joylashgan hamda aholiga xizmat ko'rsatuvchi bank filiallarida fuqarolarning valyuta pul mablag'larini ma'lum bir muddatga ya'ni xorijiy davlatdan qaytib kelguncha yoki ishonch bildirgan shaxs tomonidan qabul qilib olgunga qadar vaqtincha saqlash xizmatini joriy etish

lozim bo'ladi, bu orqali fuqarolarning jismoniy shaxslarining ortiqcha ovoragarchiligini va huquqbuzarlik sodir etilishining oldi olingan bo'ladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. "Bojxona huquqbuzarliklarining oldini olish, tergov qilish va ularni bartaraf etishda o'zaro ma'muriy yordam ko'rsatish to'g'risida"gi xalqaro Nayrobi Konvensiyasi. 09.06.1977 y 18 b;
2. "Bojxona organlarining huquqni muhofaza qilish faoliyati". Kollektiv avtorlik. Darslik. – T. Bojxona instituti. 2021. 492 b;
3. Djumabekova B.N. Kontrabanda: istoriko-pravovoye issledovaniye: Avtoref. diss. kand. yurid. nauk. – Bishkek, 2011 15 b;
4. Kuznetsov A.P. Kontrabanda nalichnix denejnix sredstv i (ili) denejnix instrumentov: ugolovnopravovaya reglamentatsiya i voprosi kvalifikatsii // Rossiyskiy sledovatel. 2015. № 2. 31 b;
5. Lyaskalo A.N. Ugolovnaya otvetstvennost za nezakonniye operatsii po obnalichivaniyu tranzita denejnix sredstv // Rossiyskiy sledovatel. 2014. № 17. 23-28 b;
6. Kozemaslov D.V. Kontrabanda (ugolovno-pravoviye aspekti). Dissertatsiya na soiskaniye uchenoy stepeni kandidata yuridicheskix nauk/ YE., 2002. 177 b;
7. Rustamboyev M.H. Jinoyat huquqi (Maxsus qism). Oliy o'quv yurtlari uchun darslik. Toshkent.: "ILM ZIYO", 2015. 476 b;
8. Rustamboyev M.H. O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksiga sharh Maxsus qism. – T.: "Adolat", 2016. – 960 b;
9. Hamidov N.O. Kontrabanda tushunchasi va kontrabanda uchun jinoiy javobgarlikning ijtimoiy zaruriyati. Ilmiy-elektron maqola. <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9130-2019-9 12> b;
10. Yuridik atamalar izohli lug'ati Fanlar akademiyasi davlat va huquq instituti Toshkent-2021 38-40 b;
11. Yuridik Ensiklopediya U.Tadjixanov tahriri ostida Toshkent-2001 41-42 b;
12. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksiga sharhlar. T.: "Adolat", 2016. 606 b;
13. O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining 20.02.2023 yildagi "Bojxona to'g'risidagi qonunchilikni buzish va kontrabandaga oid ishlar bo'yicha sud amaliyoti to'g'risida"gi 2-sonli qarori 4-5 b;
14. https://uz.wikipedia.org/wiki/Davlatlar_pul_birliklari_ro%CA%BByxati

Received: 16 March 2025

Accepted: 5 April 2025

Published: 15 April 2025

Article / Original Paper

THEORETICAL AND LEGAL ASPECTS OF INTELLECTUAL PROPERTY VIOLATIONS AS A RESULT OF CONTRAFACIAL PRODUCTS

Jumanazarov Fakhridin Erkinovich

Master's student of the Academy of Law Enforcement

Direction of "Investigative Activities"

Abstract. The market of counterfeit goods, by its content, is an integral part of criminal activity, and the market is a complex socio-economic phenomenon. The problem of counterfeiting is very relevant, as it affects not only the interests of intellectual property rights holders, but also negatively affects consumers in any field. The article provides an analysis of legislation on "counterfeiting" and intellectual property, analyzes the causes of circulation, and presents the dynamics of identifying counterfeit products by customs authorities.

Keywords: counterfeit products; circulation of illegal products; counterfeiting, customs authorities, customs control, declaration, risk management system, intellectual property rights.

KONTRAFAKT MAHSULOTLAR KONTRABANDASI NATIJASIDA INTELEKTUAL MULK HUQUQI BUZILISHINING NAZARIY-HUQUQIY JIHATLARI

Jumanazarov Faxriddin Erkinovich

Huquqni muhofaza qilish Akademiyasi magistranti

"Tergov faoliyati" mutaxassisligi tinglovchisi

Annotatsiya. Kontrafakt tovarlar bozori o'z mazmuniga ko'ra jinoiy faoliyatning tarkibiy qismi hisoblanadi, bozorning murakkab ijtimoiy-iqtisodiy hodisa ekanligi. Kontrafakt muammosi juda dolzarb, chunki nafaqat intellektual huquq egalari manfaatlariga ta'sir qiladi, balki har qanday sohadagi iste'molchilarga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Maqolada "kontrafaksiya" va intellektual mulk to'g'risidagi qonunchilik tahlili berilgan, muomala sabablari tahlil qilingan. Bojxona organlari tomonidan kontrafakt mahsulotlarni aniqlash dinamikasi keltirilgan.

Kalit so'zlar: kontrafakt mahsulotlar; noqonuniy mahsulotlar aylanmasi; kontrafaktga qarshi kurashish, bojxona organlari, bojxona nazorati, deklaratsiyalash, xavfni boshqarish tizimi, intellektual mulk huquqi.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I4Y2025N66>

Kirish. Dunyoning barcha rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlar qatori mamlakatimizning iqtisodiyotiga va aholining salomatligiga jiddiy xavf solayotgan asosiy omillardan biri bu mamlakatga noqonuniy yo'llar bilan sifatsiz tovar-moddiy boyliklarini olib kirilishidir.

Mamlakatimiz iqtisodiyotiga eng asosiy tahdidlardan biri, xorijiy davlatlarda ishlab chiqarilgan kontrafakt tovarlarni respublikaga kirib kelishi va ichki hududlarda xufiyona tayyorlanishi bo'lib, ushbu salbiy holatlarga qarshi kurashish barchamizning oldimizda turgan dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

Metodologiya. Ushbu maqolani tayyorlashda IMRAD usulidan foydalanildi. Bunda, tegishli sohadagi xorijiy va mahalliy olimlarning fikri o'rganildi, muhokama qilindi va taqqoslandi. Shuningdek, tahlilda muallifning subyektiv fikrlari ham katta o'rin egallaydi.

Asosiy qism (natija va muhokama). “Intellectual mulk obyektiga nisbatan huquq egasining huquq va manfaatlarini himoya qilish, mamlakat iqtisodiy rivoji uchun katta amaliy ahamiyatga ega. Kontrafakt tovarlar va “qaroqchilik” mahsulotlari mamlakat iqtisodiyoti rivojiga salbiy ta'sir qiluvchi omillardan biri hisoblanadi”[1.]. “Bugungi kunda kontrafakt tovarlarning ishlab chiqarilishi va muomalaga kiritilishidan olinayotgan katta daromad transmilliy jinoyatlarning yanada ko'payishiga, jinoiy guruhlarining moliyaviy jihatdan kuchayishiga hamda noqonuniy daromadlarning legallashtirilishiga olib kelmoqda. Bu birinchi galda mamlakatlarning iqtisodiy xavfsizligiga, jamiyat xavfsizligiga, insonlar sog'lig'i va hayotiga jiddiy xavf tug'dirmoqda” [2.].

“Kontrafakt” mahsulotlar tushunchasi “intellectual mulk” tushunchasi bilan chambarchas bog'liq bo'lganligi bois avvalambor intellectual mulk va uning obyektlariga tushunchalariga aniqlik kiritamiz.

Kontrafaksiya (lotincha – “*contrafactio*” so'zidan olingan bo'lib, qalbaki degan ma'noni bildiradi) – ba'zi firmalar tomonidan o'z tovar belgilarida boshqa firmalarning mashhur, xaridorgir tovarlarida aks ettirilgan belgilarni ifoda etib foydalanish va shu tariqa xaridorni chalg'itib, nopok raqobatni avj oldirish maqsadini ko'zlash tushuniladi.

Intellectual mulk obyektlari jumlasiga quyidagilar kiradi:

1) Intellectual faoliyat natijalari: fan, adabiyot va san'at asarlari; ijrolar, fonogrammalar, efir yoki kabel orqali ko'rsatuv yoxud kompyuterlar uchun dasturlar va ma'lumot bazalari; ixtirolar, foydali modellar, sanoat namunalari; seleksiya yutuqlari; ishlab chiqarish sirlari.

2) Fuqarolik muomalasi ishtirokchilarining, tovarlar, ishlar va xizmatlarning aks ettiruvchi vositalar: firma nomlari; tovar belgilari (xizmat ko'rsatish belgilari); tovarlar chiqarilgan joy nomi.

“Kontrafakt” mahsulotlar tushunchasi “intellectual mulk” tushunchasi bilan chambarchas bog'liq bo'lganligi bois avvalambor intellectual mulk va uning obyektlariga tushunchalariga aniqlik kiritamiz.

Kontrafaksiya (lotincha – “*contrafactio*” so'zidan olingan bo'lib, qalbaki degan ma'noni bildiradi) – ba'zi firmalar tomonidan o'z tovar belgilarida boshqa firmalarning mashhur, xaridorgir tovarlarida aks ettirilgan belgilarni ifoda etib foydalanish va shu tariqa xaridorni chalg'itib, nopok raqobatni avj oldirish maqsadini ko'zlash tushuniladi.

Intellectual mulk obyektlari jumlasiga quyidagilar kiradi:

1) Intellectual faoliyat natijalari: fan, adabiyot va san'at asarlari; ijrolar, fonogrammalar, efir yoki kabel orqali ko'rsatuv yoxud kompyuterlar uchun dasturlar va ma'lumot bazalari; ixtirolar, foydali modellar, sanoat namunalari; seleksiya yutuqlari; ishlab chiqarish sirlari.

2) Fuqarolik muomalasi ishtirokchilarining, tovarlar, ishlar va xizmatlarning aks ettiruvchi vositalar: firma nomlari; tovar belgilari (xizmat ko'rsatish belgilari); tovarlar chiqarilgan joy nomi.

“Mamlakatni sifatsiz tovarlardan muhofaza etish turli xil vosita va usullar yordamida amalga oshiriladi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, tovar belgilarini qalbakilashtiruvchilar qaysiki

tovarlarni soxta mahsulotlarini sotish bilan ko'proq mablag' kelib tushadigan bo'lsa, ushbu mahsulotni soxtalashtirishga kirishadilar" [2; B.57].

Mamlakatimiz normativ hujjatlarida "kontrafakt" tushunchasi bir necha normativ hujjatlarda belgilangan. Jumladan:

O'zbekiston Respublikasining "Mualliflik huquqi va turdosh huquqlar to'g'risida"gi qonunining 62-moddasida "Asarlarning va turdosh huquqlar obyektlarining takrorlanishi yoki tarqatilishi mualliflik huquqi va turdosh huquqlarni buzgan holda amalga oshiriladigan nusxalari kontrafakt nusxalardir. Shu bilan birgalikda ushbu qonunga muvofiq muhofaza qilinadigan asarlarning va turdosh huquqlar obyektlarining bunday asarlarni va turdosh huquqlar obyektlarini muhofaza qilish to'xtatilgan yoki hech qachon muhofaza qilinmagan davlatlardan huquq egalarining roziligisiz import qilinadigan nusxalari ham kontrafakt nusxalardir", - deb belgilangan.

Kontrafakt – intellektual mulk huquqini buzish degan ma'noni anglatadi. Shundan kelib chiqib "kontrafakt" so'zi – mualliflik huquqi va turdosh huquqlarni buzish ma'nosida ishlatiladi. Bugungi kunda "kontrafakt" so'zi o'rnida tez-tez "piratskiy" (qaroqchilik mahsuloti) iborasi ishlatilib, bu so'z ham ingliz tilidan "piracy" — intellektual mulk huquqini buzish ma'nosida qo'llaniladi.

"Bir qator xorijiy va mamlakatimiz olimlari tomonidan intellektual tovarlar to'g'risida quyidagi qarashlarni bayon qilishgan xususan, mahalliy tadqiqotchi Z.S.Akramxodjaeva intellektual mulk huquqini himoya qilish usul va vositalarini tahlil qilib, ular bilan bog'liq munosabatlarni tartibga soluvchi qonun normalarini takomillashtirish bo'yicha nazariy va amaliy xulosalar ishlab chiqishga e'tibor qaratgan" [3; B.5.].

"Mazkur sohaga oid rus olimi A.P.Surnik ta'kidlashicha, kontrafakt mahsulotlarni ishlab chiqarish va sotish mamlakatga iqtisodiy zarar keltiradi va mamlakat iqtisodiyoti pasayadi, chunki davlat g'aznasiga mablag'lar kelib tushmaydi, qalbaki mahsulotlar ishlab chiqarish ko'pincha inson salomatligiga va tovarning texnik xususiyatlarga javob bermaydi, bu esa aholi sog'ligiga uchun zararlidir" [4; B.595–597.].

Shuningdek, V.A.Shumaev fikricha, "Mamlakat iqtisodiy xavfsizligiga ta'sir qiladigan asosiy muammo qalbaki mahsulotlardir. Kontrafakt — bu shaxsiy manfaati uchun sotish obyektni qalbakilashtirish orqali iste'molchini aldashga qaratilgan harakatlardir. Odatda soxtalashtirish obyektlari: tovarlar, xizmatlar, banknotalar, hujjatlar, markalash va identifikatsiya belgilari va boshqalar deb fikrlar bildirishgan" [5; B.135–147.].

"Huquqbuzarliklarning oldini olish, kontrafakt mahsulotlar aylanishiga qarshi kurashni kuchaytirish maqsadida Intellektual mulk agentligi huquqni muhofaza qilish organlari bilan hamkorlikda reydlar, tekshiruvlar o'tkazadi, monitoring olib boradi. Mazkur tadbirlar natijasida kontrafakt mahsulotlarni ishlab chiqaruvchilar va tarqatuvchilar aniqlanadi, noqonuniy optik disklar sotiladigan joylar, qaroqchilik veb-saytlari yopilishiga erishilmoqda"[6.].

Intellektual mulk huquqini ma'muriy tartibda himoya qilishda bojxona organlari alohida o'rin tutadi. Zero, bojxona organlari ichki bozorini himoya qilishning samarali vositalaridan biri hisoblanadi.

Intellektual mulk huquqlarni tartibga soluvchi normativ-huquqiy hujjatlar quyidagilar: O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi (IV-bo'lim), O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksi (177-

modda, 1771-modda, 1772-modda), O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi (149-modda), O'zbekiston Respublikasining Bojxona kodeksi (56-bob), O'zbekiston Respublikasining Soliq kodeksi, "Mualliflik huquqi va turdosh huquqlar to'g'risida"gi Qonuni, "Ixtirolar, foydali modellar va sanoat namunalari to'g'risida" gi Qonuni, "Tovar belgilari, xizmat ko'rsatish belgilari va tovar kelib chiqqan joy nomlari to'g'risida"gi Qonuni kabilar tan olinadi.

Xalqaro huquqiy asoslari sifatida 1886-yil 9-sentyabrdagi "Adabiy va badiiy asarlarni muhofaza qilish haqida"gi Bern konvensiyasi, 1996-yil 20-dekabrdagi "Jahon intellektual mulk tashkilotining mualliflik huquqi to'g'risidagi shartnoma"si va boshqa hujjatlar.

Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Bojxona kodeksining 56-bobida, 12 ta modda ya'ni 382-moddasidan 393-gacha bo'lgan moddalarida bojxona organlari tomonidan intellektual mulk obyektlariga bo'lgan huquqlarni himoya qilish bo'yicha normalar belgilab berilgan bo'lib, bojxona organlari o'z vakolatlari doirasida intellektual mulk obyektlariga bo'lgan huquqlarni himoya qilish choralari ko'radi.

Xususan, bojxona organlari bojxona hududiga olib kiriladigan va bojxona nazorati ostida turgan intellektual mulk obyektlariga bo'lgan huquqlarning buzilganlik belgilari mavjud bo'lgan tovarlarni chiqarib yuborishni to'xtatib turishi to'g'risidagi qarorni bekor qilishi mumkin.

Bojxona organlari tomonidan hozirgi kunda Intellektual mulk obyektlarini ularning mulkdorining arizasiga binoan elektron bojxona reyestri yuritiladi va ushbu reyestrda intellektual mulk obyektlariga bo'lgan huquqlarni himoya qilish bo'yicha choralar qo'llanilishi to'g'risida qaror qabul qilingan intellektual mulk obyektlari kiritiladi.

Bojxona chegarasi orqali intellektual mulk huquqi buzilgan kontrafakt tovarlarni olib kirish uchun javobgarlik chorasini tanlash huquqbuzarlik xarakteriga bog'liq. Agar intellektual mulk huquqiga nisbatan mutlaq huquqni buzilishi jinoiy-huquqiy xarakterda bo'lsa, jinoiy javobgarlik chorasini qo'llaniladi.

Turli davlatlarda intellektual mulk huquqini jinoiy-huquqiy muhofaza qilish doirasi bir biridan anchayin farq qiladi. Eng ko'p uchraydigan yondashuv jinoiy-huquqiy muhofaza qilish faqat mulkiy huquqlarga nisbatan qo'llanilishidir. Masalan, Gruziya va Qozog'iston davlatlarida intellektual mulk huquqiga tajovuz qilish va uni jinoiy huquqiy muhofaza ostiga olinishi ashyoviy mulkka yoki iqtisodiyot sohasidagi ijtimoiy munosabatlarga tenglashtirilgan. Ba'zi rivojlangan davlatlarda ham shunday yondashuvni kuzatish mumkin. Biroq, Germaniya, Italiya va Fransiya kabi davlatlarda birinchi darajada nomulkiy intellektual mulk huquqi muhofaza ostiga olinishi belgilangan. Ozarbayjon, Armaniston, Qozog'iston, Moldova, Turkmaniston kabi davlatlarda plagiat uchun jinoiy javobgarlik mualliflik huquqi obyekti qiyamati bilan bog'liq bo'ladi.

Bunda birinchi navbatda muallifning mulkiy huquqlari himoya qilinadi. Belorussiya, Gruziya, Tojikiston, O'zbekiston qonunchiligida plagiat uchun javobgarlik formal tarkibli norma bilan ko'zda tutilgan.

"Rossiya Federatsiyasi Jinoyat kodeksiga muvofiq mualliflikni o'zlashtirib olish (plagiat); mualliflik huquqi yoki turdosh huquqlar obyektlaridan qonunga zid ravishda foydalanish, shuningdek kontrafakt tovarlarni sotib olish, saqlash, tashish mualliflik va turdosh huquqlarni buzish uchun jinoiy javobgarlik ko'zda tutilgan" [7; B. 45–52.].

Xususan bunday qoida MDH davlatlarida Ozarbayjon, Armaniston, Belorussiya, Qozog'iston, Moldoviya, Tojikiston, O'zbekiston qonunchiligida uchraydi.

Shuningdek, AQShda bojxona xodimlari kontrafakt tovarlarini o'zlari aniqlaydilar va tovarning taqdirini sud organlarining qarorlarisiz tegishli choralar ko'radilar (yo'q qilish, vaqtincha olib qo'yish).

Aniqlangan qalbaki kontrafakt aholi salomatligiga zarar etkazuvchi (oziq-ovqatlar va dori vositalari) mahsulotlarni o'zlari yo'q qiladilar.

Yevropa mamlakatlarida esa bojxona tomonidan kontrafakt yoki sifatsiz mahsulotlar chegarada aniqlanib, zudlik bilan orqasiga qaytarib yuboriladi.

Muammo va sabablar. Tadqiqot jarayonida olingan statistik ma'lumotlarga ko'ra amaliyotda bojxona chegarasi orqali bojxona nazoratidan yashirib va deklaratsiyalamasdan quyidagi kontrafakt tovarlar oziq-ovqat mahsulotlari, maishiy kimyo, qurilish materiallari, kosmetika, tamaki, spirtli ichimliklar hamda dori-darmon kabi mahsulotlarni olib kirishga urinishlarni ko'p uchratamiz. Ushbu tovarlarning tashqi ko'rinishidan asl va qalbaki mahsulotlar o'rtasidagi farq unchalik bilinmaydi, o'z navbatida ushbu kontrafakt tovarlar ichki bozorga kiritilsa ko'pgina holatlarda iste'molchilar ularning tarkibi, ishlab chiqarish texnologiyasi buzilganini sezmaydilar va soxta mahsulotlarning arzon narxlari ularni o'ziga jalb qiladi.

Qalbaki mahsulotlarni ishlab chiqarish va sotish nafaqat asl ishlab chiqaruvchilarning intellektual mulk huquqlarini buzadi, balki iste'molchilarning hayoti va sog'ligiga tahdid soladi. Barchamizga ma'lumki, kontrafakt tovarlarning muomalaga kiritilishi oqibatida, respublikamiz iqtisodiyotiga jiddiy zarar etkazgan holda, iste'molchilar huquqlarini qo'pol ravishda poymol bo'lishiga, mamlakatimizda nosog'lom raqobatni vujudga kelishiga va iqtisodiy diversiya shakllanishiga sabab bo'lmoqda.

Kontrafakt tovarlarning mamlakat iqtisodiyotiga zararini quyidagilarda ko'rishimiz mumkin: tovar belgisi egalari bozordagi foydasini yo'qotadi va mashhur brendlar obro'sizlanadi; Iste'molchilar sifati ancha past, sog'liqqa zarar etkazishi mumkin bo'lgan tovarlarga ega bo'ladilar; Davlat investorlar ishonchini yo'qotadi va davlat g'aznasiga soliqlar va bojlar tushumi kamayadi.

“Respublikamizda kontrafakt mahsulotlar olib kirganlik uchun muayyan javobgarlik belgilanmagan bo'lsa-da, huquqbuzarlik yuzasidan ashyoviy dalil sifatida olib qo'yilgan asarlarning va turdosh huquqlar obyektlarining kontrafakt nusxalari, shuningdek kontrafakt asarlar va turdosh huquqlar obyektlarini tayyorlash va takrorlash uchun foydalaniladigan asbob-uskunalar Vazirlar Mahkamasining 2009-yil 15-iyuldagi 200-sonli Qarori bilan tasdiqlangan Nizom asosida majburiy tarzda yo'q qilinishi, ular huquq egasining iltimosi bo'yicha unga berilgan hollar mustasno ekani belgilab qo'yilgan” [9; B.37.].

Amaldagi qonunchilikka asosan bojxona organlarining aholimizni sifatsiz oziq-ovqat mahsulotlari, standart talablariga javob bermaydigan dori-darmon va kontrafakt tovarlardan himoya qilish muhim strategik vazifa ekanligini ko'rsatib turibdi. Kontrafakt tovarlarning bojxona chegarasi orqali kirib kelishi va tarqalishi quyidagi oqibatlarni keltirib chiqaradi: intellektual mulk huquqiga ega tashkilotlarning daromad va obro' yo'qotish, soliqlardan qochish davlat byudjetiga zarar, aholining salomatligiga zararli bo'lgan sifati kafolatlanmagan sifatsiz dori-darmonlar va xavfli elektronika tarqalishi, tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlovchi muhitni buzish va boshqa salbiy oqibatlarga olib keladi.

O'rganish natijasida ma'lum bo'ldiki hozirgi kunda xorijiy davlatlarda qalbaki tovarlardan aholini himoya qilish maqsadida turli xil markirovkalash tizimlari joriy etilgan.

Xulosa va taklif. Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki intellektual mulk obyektlarini buzilish holatlari va ichki bozorlarga kontrafakt tovarlarni kirib kelishi nafaqat iqtisodiyotga balkim aholi sog'lig'iga ham jiddiy xavf tug'diradi. Shuning uchun mamlakatimizda intellektual mulk obyektlarini himoya qilish tizimining amaldagi huquqiy asoslarini yanada takomillashtirish, davlat organlari va manfaatdor tashkilotlarning hamkorlikdagi faoliyatini ta'minlash, eng asosiysi jamiyatning turli qatlamlari, ayniqsa, yoshlar, TIF qatnashchilari orasida sohaga oid nazariy, huquqiy bilimlarni tizimli targ'ib qilish dolzarb vazifalardan biridir.

Iqtisodiyotni rivojlantirishda esa barcha tadbirkorlik subyektlarini innovatsion faoliyatga jalb etish, olimlar va korxonalar o'rtasidagi hamkorlikni ta'minlashga erishish, intellektual mulk obyektlarini ishlab chiqarishga joriy etishning turli shakl va vositalaridan keng foydalanish, milliy patentlar bozorini rivojlantirish lozim.

Mamlakatimiz iqtisodiyotini kontrafakt va sifatsiz tovarlardan himoya qilish uchun quyidagi taklif va tavsiyalar kiritiladi.

1. Milliy va xalqaro darajadagi tashkilotlar o'rtasida elektron ma'lumot almashishni joriy qilish, shu bilan birga, jinoiy faoliyatni oldini olish va monitoring qilish uchun texnologiyani joriy etish;

2. Mahsulotlarni bozor orqali tarqatishda, ularni sotib olishda haqiqiyligini belgilovchi QR kodlar, gologrammalarni va raqamli sertifikatlar joriy qilish hamda foydalanuvchilar mahsulotning haqiqiyligini tekshirishi uchun mobil ilovalar yaratish, aholining ushbu sohadagi huquqiy ongini oshirish. Bu iste'molchilarga mahsulotning asl nusxasi yoki kontrafakt ekanligini aniqlashga yordam beradi;

5. Kontrafakt mahsulotlarning tahlilini amalga oshirish va mahsulotlarning haqiqiyligini aniqlash maqsadida blokcheyn texnologiyasini hamda sun'iy intellekt tizimlarini ishlab chiqarish va joriy etish. Masalan, mahsulotlarni sun'iy intellekt yordamida rasm va qadoqlarni tahlil qilish orqali kontrafakt tovarlarni aniqlash.

6. Bojxona nazorati punktlarida AI asosidagi skanerlar, spektral tasvirlash va blokcheyn (blockchain) texnologiyasi bilan ta'minlash hamda bojxona nazoratida qo'llash.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. O'zbekiston Respublikasining "Ixtirolar, foydali modellar va sanoat namunalari to'g'risida"gi qonuni qonun hujjatlar bazasi Lex/uz.
2. U.I.Nurmatov Intellektual mulk obyektlari huquqlari buzilish holatlarini bojxona organlari tomonidan aniqlash amaliyotini takomillashtirish "Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar" Ilmiy elektron jurnali. № 2, 2020-yil mart-aprel. – 57 b.
3. Z.S.Akramxodjayeva Intellektual mulk huquqini fuqarolik-huquqiy himoya qilishni takomillashtirish muammolari: Avtorefyerat Toshkent 2008. – 5 b.
4. Sayliyeva V B., Surnik A.P. Kontrafakt Rossiya Federatsiyasining iqtisodiy xavfsizligiga tahdid sifatida. Rossiyaning dolzarb muammolari. 2015. №11. - 595-597 b.
5. Shumayev V.A., Vodiy E.D. Kontrafakt va qalbaki mahsulotlar bilan kurashish muammolari //Innovatsiya va ekspertiza. 2015. №2. -135-147 b.
6. O'zbekiston Respublikasi Intellektual mulk agentligining rasmiy veb-sayti: <http://www.ima.uz/186-lectures.html>.
7. A.B.G'afurov Intellektual mulk huquqini himoya qilishning dolzarb masalalari Monografiya Toshkent-2017. - 45-52 b.

8. S.Shomirzayev. Kontrafakt mahsulotlar barchamiz uchun xavfli. Huquq va burch jurnali №01/2017. – 50 b.
9. S.Shomirzayev. Kontrafakt tovarlar: jinoyatga sherik bo'lmang. Huquq va burch jurnali №06/2015. - 37 b.

Received: 16 March 2025

Accepted: 5 April 2025

Published: 15 April 2025

Article / Original Paper

THE INFLUENCE OF THE SHADOW ECONOMY ON SOCIO-ECONOMIC ACTIVITY OF SOCIETY AND THE ROLE OF CUSTOMS AUDIT IN COMBATING IT

Ergashev Sharifjon Shukhrat ugli

Student of the Master's program of the Law Enforcement Academy
in the specialty "Investigative Activity"

Abstract. The role of customs authorities in combating the shadow economy, identifying its causes, its impact on the economic system, and the role of customs audit in combating it are analyzed. Practical recommendations for improving the effectiveness of customs audits and the possibilities of applying modern technologies in this area will be discussed.

Keywords: shadow economy, mobile and desk customs audits, risk management.

YASHIRIN IQTISODIYOTNING JAMIYAT IJTIMOYIY-IQTISODIY FAOLIYATIGA TA'SIRI VA UNGA QARSHI KURASHISHDA BOJXONA AUDITINING O'RNI

Ergashev Sharifjon Shuhrat o'g'li,

Huquqni muhofaza qilish Akademiyasi magistraturasi
"Tergov faoliyati" mutaxassisligi tinglovchisi

Annotatsiya. Yashirin iqtisodiyotga qarshi kurashishda bojxona organlarining o'rni, uning kelib chiqish sabablarini aniqlash, uning iqtisodiy tizimga ta'siri va unga qarshi kurashishda bojxona auditining roli tahlil qilinadi. Bojxona auditining samaradorligini oshirish bo'yicha amaliy tavsiyalar va ushbu sohada zamonaviy texnologiyalarni qo'llash imkoniyatlari muhokama qilinadi ilgan.

Kalit so'zlar: yashirin iqtisodiyot, sayyor va kameral bojxona auditi, xavfni boshqarish.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I4Y2025N67>

Kirish. Hozirgi vaqtda jahonda globallashuv jarayonida yashirin iqtisodiyotining xavfi ochiq kriminal xususiyatga egaligi ko'rinmoqda. Buning sababi tovar bozorida taraflar o'rtasida raqobatbardoshligini saqlash uchun noqonuniy usullardan foydalanish usullarining ko'payganligi.

Mamlakatimizda tadbirkorlikning xilma xil mulkchilik shakllari rivojlanishga, sohani iqtisodiy jihatdan o'sishida barcha sharoitlar yaratilgan.

Yangi tahrirdagi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 65-moddasida "Fuqarolar farovonligini oshirishga qaratilgan O'zbekiston iqtisodiyotining negizini xilma-xil shakllardagi mulk tashkil etadi. Davlat bozor munosabatlarini rivojlantirish va halol raqobat uchun shart-sharoitlar yaratadi, iste'molchilarning huquqlari ustuvorligini hisobga olgan holda iqtisodiy faoliyat, tadbirkorlik va mehnat qilish erkinligini kafolatlaydi.

O'zbekiston Respublikasida barcha mulk shakllarining teng huquqliligi va huquqiy jihatdan himoya qilinishi ta'minlanadi" deb bayon qilingan.

Yashirin iqtisodiyot amal qilishi davlat iqtisodiy xavfsizligiga potensial va real xavf, tahdid soladi. U normal iqtisodiy jarayonlarga, rasmiy iqtisodiyotda sodir bo'ladigan daromadlarning shakllanishi va taqsimlanishi, xalqaro savdo, investitsiyalash, iqtisodiy o'sish jarayonlariga ta'sir ko'rsatadi.

Metodologiya. Ushbu maqolani tayyorlashda IMRAD usulidan foydalanildi. Bunda, tegishli sohadagi xorijiy va mahalliy olimlarning fikri o'rganildi, muhokama qilindi va taqqoslandi. Shuningdek, tahlilda muallifning subyektiv fikrlari ham katta o'rin egallaydi.

Asosiy qism (natija va muhokama). Yashirin iqtisodiyotning mamlakatlar faoliyatiga turli xil ta'sirlari to'g'risida tadqiqot olib borgan mahalliy va xorijiy olimlarda turlicha qarash va tushunchalar mavjud, shulardan ayrimlari bilan tanishamiz:

“Yashirin iqtisodiy sohasidagi jinoyatlar asosan latent, ya'ni yashirin xususiyatga ega bo'lib, uni amalga oshirish usullari doimiy o'zgaruvchanlik, murakkablashib borish, turli sxemalar orqali sodir etilishi kabi xususiyatlarga ega. Bu esa ularni aniqlash va fosh etish murakkab ekanligini anglatadi. Bu borada olib borilgan tadqiqotlarga ko'ra korrupsiya va xufiyona iqtisodiyot eng avvalo iqtisodiy xavfsizlikka tahdid soluvchi asosiy kuchlar bo'lib, korrupsiya va xufiyona iqtisodiyot o'rtasida chambarchas aloqa mavjud, ular ma'muriy to'siqlardan iborat umumiy ildizlarga ega” [6; 43-b.].

“Yashirin iqtisodiyot” va inflyatsiya bir-biri bilan musbat bog'liq, soliq yuki bilan esa manfiy bog'liqlik mavjud” [5; 89-103-b.]. “Yashirin iqtisodiyot” bilan norasmiy bandlik tahlili rivojlanayotgan davlatlarda norasmiy band fuqarolar soni rasmiy mehnat faoliyatini amalga oshirayotgan fuqarolar sonidan katta ekanligini ko'rsatadi” [7; 17-b.]. “Norasmiy iqtisodiy faoliyat ko'lami kengayishi bilan o'z domiga halol faoliyat ko'rsatayotgan iqtisodiy subyektlarni ham tortishi [11; 3-b] shaxsning iqtisodiy xavfsizligiga tahdid sifatida baholanadi” [1; 46-53-b.]. “Rossiya Federatsiyasida “yashirin iqtisodiyotning” ko'plab ko'rinishlari mavjud, eng keng tarqalgan sxemalarga quyidagilarni kiritish mumkin ya'ni soxta tashqi savdo bitimlari, shuningdek, “bir kunlik firmalar”dan foydalangan holda pul mablag'larini o'tkazish; norezidentlar foydasiga amalga oshiriladigan valyuta operatsiyalarini asoslash uchun rezidentlar tomonidan vakolatli banklarga tashqi savdo bitimi bo'yicha majburiyatlarning muqobil bajarilishini tasdiqlovchi soxta hujjatlarni (*bojxona deklaratsiyalari, tovar-transport hujjatlari*) taqdim etish; tovarlarning shartnomaviy qiymatining ularning haqiqiy qiymatiga mos kelmasligi, masalan, mamlakatga olib kirilayotgan tovarlarning bojxona qiymatini oshirib ko'rsatish” [2; 79-b.].

Bizning fikrimizcha mahalliy va xorijiy olimlarning ushbu fikrlariga qisman qo'shilgan holda hamda o'ranishlar jarayonidan shuni aytish mumkinki, yashirin iqtisodiyotning ko'lami rivojlangan mamlakatlarda jamiyat ijtimoiy hayoti hamda iqtisodiyotiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shu boisdan yashirin iqtisodiyotning mohiyati, vujudga kelish va rivojlanish sabablarini, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotga ta'sirini, uning ko'lamlarini keskin kamaytirish, unga qarshi kurash masalalarini o'rganish, tadqiq qilish barcha davlatlar uchun dolzarb ahamiyatga ega.

“Bozorlar turlariga ko'ra, yashirin jarayonlar iste'mol buyumlari, ishlab chiqarish vositalari, ish kuchi va ish joylari, axborot va texnologiyalar, kapital kabilar bozorida amalga oshiriladi. Tarmoq belgisiga ko'ra, yashirin iqtisodiyot sanoat, qishloq xo'jaligi, qurilish, savdo iqtisodiyoti kabilarga ajratiladi” [8; 3-b.].

“Yashirin iqtisodiyotning mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy faoliyatida va jamiyat hayotida asosiy salbiy oqibatlari quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- yashirin iqtisodiyot ulushi kattalashib, uning ustuvor, norasmiy va g'ayriqonuniy munosabatlar muhim o'rin tutuvchi sektoriga aylanib boradi;
- iqtisodiyotda yirik moliyaviy guruhlar (klanlar) shakllanadi, o'z faoliyati bilan bu moliya guruhlari bozorda, asosiy tovar guruhlari bozorida va ayniqsa, tashqi savdoda raqobat kurashini cheklaydilar. Buning oqibatida aholining katta qismi qashshoqlashib ketadi;
- yashirin iqtisodiyot rivojlanishi oqibatida mamlakatning byudjet tizimi buziladi, daromad va xarajatlarini taqiqlash yoki kamaytirish, cheklashlar yuzaga keladi;
- yashirin iqtisodiyot milliy daromad iste'mol qilinishiga, foyda qayta taqsimlanishiga olib keladi. Natijada iqtisodiyotning aksariyat aholining turmush farovonligini ta'minlovchi tarmoqlari inqirozga yuz tutadi;
- yashirin iqtisodiyot vakillari o'z kapitalining asosiy qismini xorijga olib chiqib joylashtiradilar" [9; 65-b.].

"Korrupsiya va yashirin iqtisodiyotga qarshi kurashishda asosiy kuch biznes va jamoatchilikdir. Shu bois jamiyatda bu illatlarga nisbatan nafrat tuyg'usini shakllantirish, ommaviy axborot vositalari va ijtimoiy tarmoqlar orqali ularning salbiy oqibatlarini yoritib borish muhimligi qayd etildi" [3; 2-b.].

Mahalliy va xorijiy olimlarning fikrlarini umumlashtirib aytish mumkinki yashirin iqtisodiyotining rivojlanishiga sabab bo'luvchi omillar quyidagilar:

Iqtisodiy omillar:

- ❖ Aholining ishsizligi va kam ish haqi;
- ❖ Bojxona va soliq yukining nisbatan og'irligi;
- ❖ Davlatning biznesga nisbatan haddan tashqari nazorati.

Ijtimoiy-siyosiy omillar:

- ❖ Jamiyat ijtimoiy hayotida korrupsiya va byurokratiyaning darajasi;

Xalqaro omillar:

- ❖ Global yashirin moliyaviy jamiyatlar;
- ❖ Offshor zonalarining faolligi.

Jamiyatda yana bir yashirin iqtisodiyotning omili sifatida aholining iste'mol talabi yuqori bo'lgan tamaki, alkohol ichimliklar va qimmatbaho buyumlar (*masalan, qimmatbaho avtomobillar*) kabi tovarlarning noqonuniy importi ayniqsa juda yuqoridir. Chunki ushbu mamlakatlarda ushbu tovarlarga nisbatan soliq va bojxona to'lovlarining yuqori ekanligi sababli jahon xo'jaligida noqonuniy tadbirkorlar uchun faqatgina taqiqlangan tovarlar emas, balki oddiy tovarlar kontrabandasi ham daromad keltiradi. Bunga iste'molchilarni qimmat tovarlarni bojxona yig'implari to'lamasdan arzon narxlarda sotilishi mumkinligi asosiy omil bo'lmoqda, ularning asosiy maqsadi bojxona bojlarini aylanib o'tish hamda ko'proq foyda ko'rish uchun bozorlarni egallashdir. Masalan, jahon bozorida tamaki eksportining 1/3 qismi kontrabandaga to'g'ri keladi.

Jamiyatning iqtisodiy faoliyatiga ta'sir qiluvchi yana bir omil jinoyatdan olingan pullarni yuvish va noqonuniy daromadlarni yashirish. Ba'zi tadqiqotchilarning hisob-kitoblari bo'yicha har yili taxminan 500-1000 mlrd. AQSH dollari miqdoridagi mablag' poklab olinadi (yuviladi), bu xalqaro savdo umumiy hajmining 10 foizga tengdir. Jinoyatlardan olingan daromadlarni qonuniylashtirish uchun faoliyat yurituvchi xorijiy kompaniyalar va banklarni ro'yxatdan o'tkazish hamda faoliyat yuritishning qulay shart-sharoitlari, bank sirlarini saqlash kafolatlari va siyosiy barqarorligi bilan o'ziga jalb etuvchi "pul yuvuvchilarning bandargohlari" faqatgina

rivojlanayotgan mamlakatlarda emas (*Kayman va Bermud orollari kabi*), balki rivojlangan mamlakatlarda ham mavjud – masalan, Shveysariya yoki Lyuksemburg.

Yashirin iqtisodiyotning mamlakatlar faoliyatiga salbiy ta'sir qiluvchi keng tarqalgan usuli sifatida uyushgan jinoiy guruhning jinoiy faoliyatdan olingan “nopok pullarini” qonuniylashtiruvchilarga nisbatan 1980-yillarda narkobiznes “imperiya”lari (*birinchi navbatda, Lotin Amerikasi*) tadqiqotchilari tomonidan “kul rang hududlar” termini qo'llana boshlandi. Aslida bu termin uchuvchilarning norasmiy lug'atida radar yordamida ko'rish imkoni bo'lmagan hududlar shunday nomlanadi. Hozirgi vaqtda “kul rang hududlar” tushunchasi faqatgina geografik emas balki tarkibiy-iqtisodiy ma'noni kasb etmoqda.

Geografik “kul rang hududlar” ga qonuniy hukumat tomonidan nazorat qilinmaydigan, “uchinchi dunyo” mamlakatlari xaritalarida oson topiladigan hududlar kiradi. Lotin Amerikasida bu Peru, Boliviya va, ayniqsa, Kolumbiyaning bir qator hududlari bo'lib, u yerda hukumat narkopartizanlar (*masalan, Kolumbiyaning inqilobiy qurolli kuchlari*) va oddiy narkojinoyatchilar qo'lidadir. Osiyoda “kul rang hududlar” sifatida Afg'oniston va Myanmaning ba'zi yerlari namoyon bo'ladi. Afrikada “kul rang hududlar” vaqti vaqti bilan fuqarolik urushlari bo'lib turayotgan mamlakatlarda – Angola, Serra-Leone, Liberialarda joylashgan.

Tadqiqotchilarning fikricha nopok pullarni yuvish va noqonuniy daromadlarni yashirish bilan bog'liq mojarolarda faqatgina Kayman orollarining banklari emas, balki Shveysariya, AQSH va boshqa rivojlangan mamlakatlarning e'tiborli moliyaviy tuzilmalari ham aralashib qolishmoqda. Ilmiy-texnikaviy taraqqiyotning jadal o'sib boruvchi natijasi hisoblanmish xalqaro Internet-iqtisodiyot ham borgan sari kul rang tus olmoqda, bularning barchasi yashirin iqtisodiyotni avj olishiga xizmat qiladi.

Shu o'rinda xorijiy mamlakatlar faoliyatida yashirin iqtisodiyotning ta'sirini qiyosiy tahlili o'rganilganda, Italiyada mafiya tarkibiy tizimi (*Kamorra, Ndrangeta*) yashirin iqtisodiyotning yuqori tashkillanganlik darajasiga misoldir. Rossiya Federatsiyasida 1990-yillardagi “oligarxlar”ning mamlakat iqtisodidagi noqonuniy operatsiyalar ulushi mamlakat YAIMning 40% ni tashkil etgan.

Xitoyning noqonuniy “yer osti sexlari” va Hindistondagi mikrofinans tizimining norasmiyligi xufiyona iqtisodiyotining davlatlar ijtimoiy-iqtisodiy hayotida keng qamrovli ijtimoiy-madaniyat ta'sirlarini anglatadi.

Shvetsiya va Norvegiyada yashirin iqtisodiyotning hajmi bu yerda soliq to'lovlarning adolatli tarkibi, ijtimoiy ko'rsatkichlarning yuqoriligi sababli mamlakat iqtisodiy tizimida ulushi YAIMning 10% dan kam deb baholanadi.

Shu o'rinda yashirin iqtisodning jamiyat iqtisodiy tizimidagi hissasi statistik ma'lumotlar asosida o'rganildi.

“Ekspertlar hisob-kitobiga ko'ra, O'zbekistonda yalpi ichki mahsulotda yashirin iqtisodiyotning ulushi 50 foizdan ko'proqni tashkil etadi. Bu ko'rsatkichlar 2017-yil holatida jahon miqyosida 22.5 foizni, Ozarbayjonda — 66.12 foiz, Ukrainada — 46.12 foiz, Rossiyada — 39.29 foiz, Turkiyada — 24.95 foiz, Hindistonda — 16.55 foiz, Xitoyda — 10.17 foiz, AQShda — 7.69 foizni tashkil etadi. Ayni paytda jahon miqyosida mazkur ko'rsatkichlar 2025-yilga borib pasayib 21 foizni tashkil etishi bashorat qilingan” [10; 314-b.].

Natijada mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy hayotida yashirin iqtisodiyotning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlari quyidagilarda ko'rinadi: Davlat byudjetining kamomadi, legal biznesning

raqobatbardoshligining pasayishi, ijtimoiy adolatsizlikning kuchayishi, ekologiya va iste'molchilar xavfsizligining buzilishi (*nosertifikatlangan mahsulotlar*).

Yashirin iqtisodiyotning mamlakatlar faoliyatiga ta'sirini kamaytirishga qarshi kurashish choralari quyidagilarda ko'rinadi, jumladan mamlakatimizda bojxona va soliq idoralarining raqamlashuvi (elektron invoys, onlayn hisobotlar), jamiyatda korrupsiyaga qarshi 2020–2030-yillarga mo'ljallangan milliy strategiyaning ishlab chiqilganligi va kichik biznes uchun bojxona va soliq to'lovlaridan imtiyozlarning joriy etilishi bo'lsa, bu borada xorijiy tajriba o'rganilganda Shveysariyaning bojxona va soliq to'lovlaridan qochganlik uchun jazolarini qattiqalashtirishi; Estoniyaning “elektron rezidensiya” tizimi orqali shaffoflikni oshirish orqali erishilganligiga guvoh bo'lamiz. Shu o'rinda aytish mumkinki Estoniyaning “elektron rezidensiya” (e-Residency) tizimi 2014-yilda joriy qilingan va mamlakatning raqamli innovatsiyalarga bo'lgan qiziqishini namoyon etuvchi g'oyalardan biri hisoblanadi. Bu sistema shundan iboratki, Estoniya jahon bo'ylab har qanday shaxsga raqamli “rezident” bo'lish imkonini beradi. Elektron rezidensiya orqali shunchaki virtual yangiliklar orqali biznes yuritish, soliq to'lash va joriy qonunlar bilan hamkorlik qilish mumkin. Elektron rezidentlar, bu jarayonni amalga oshirish uchun fizik tarzda Estoniyada bo'lish shart emas. Ularning asosiy foydasi shundan iboratki, ular Estoniyaning raqamli xizmati orqali shu mamlakatda onlayn tartibda kompaniya ochishi, soliq to'lash, bank hisob varag'i olish, hujjatlarni tasdiqlash va boshqa davlat xizmatlaridan foydalanishlari mumkin, bu esa mamlakatda yashirin iqtisodiyot ulushining qisqarishiga sabab bo'lmoqda.

Shu bilan birgalikda, yashirin iqtisodga qarshi kurashish va uni oldin olishda jamoatchilik nazorati muhim ahamiyatga ega. Tadqiqot jarayonida bir qator xorijiy mamlakatlarda xufiyona iqtisodiyot xavfini qisqartirishda jamoatchilik ishtirokidani va ko'magidan keng foydalanilayotganligi ma'lum bo'ldi. Jumladan, Irlandiyada iqtisodiy huquqbuzarliklarni aniqlash va ularga qarshi kurashishda jamoatchilik va soliq to'lovchilarning yordami katta ahamiyatga ega bo'lib, fuqarolar, tadbirkorlar, jamoat birlashmalari va kasaba uyushmalariga elektron, og'zaki va yozma shaklda, shu jumladan anonim tarzda, huquqbuzarliklar haqida xabar berish imkoniyati berilgan va murojaatchilarning shaxsi sir saqlanishi kafolatlanadi. Bu, esa fuqarolarni samarali va xavfsiz ravishda ishlashga undaydi.

Singapur davlatida esa, shunga o'xshash tizim mavjud, lekin bu yerda, xabar bergan shaxsga ma'lumotlar bergani uchun aniqlangan va undirib olingan summa asosida mukofot berish amaliyoti mavjud. Huquqbuzarlik to'g'risida ma'lumot berganlik uchun unga 100 000 Singapur dollaridan ko'p bo'lmagan summaning 15 foizi miqdorida mukofot berilishi belgilangan, bu jamoatchilikni iqtisodiy huquqbuzarliklar haqida xabar berishga rag'batlantiradi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining “Yashirin iqtisodiyotni qisqartirish va soliq organlari faoliyati samaradorligini oshirish bo'yicha tashkiliy chora-tadbirlar to'g'risida”gi PF-6098-sonli Farmonida 2021-yil 1-yanvardan “Bojxona auditi” axborot tizimini joriy etish vazifasi hamda yashirin iqtisodiyotga qarshi kurashish faoliyatini “pulni yuvish”ga qarshi kurashish sohasidagi tashkilotlar faoliyatini muvofiqlashtirish va boshqa bir qator vazifalar belgilab berilgan. Shuningdek farmonda keltirilgan eng muhim vazifalardan yana biri yashirin iqtisodiyotning shakllanishiga olib keladigan sabablar va omillarni aniqlash, ularni bartaraf etish choralari ko'rish daromadlarni yashirishning oldini olishga qaratilgan kompleks-

nazorat tizimini joriy etilishi esa yashirin iqtisodiyotni qisqartirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Ushbu farmon va O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Bojxona ma'muriyatchiligini isloh etish va O'zbekiston Respublikasi davlat bojxona xizmati organlari faoliyatini takomillashtirish to'g'risida"gi PF-6005-sonli [Farmoni talablariga](#) muvofiq Bojxona qo'mitasiga bojxona nazorati shakli sifatida tovarlar chiqarib yuborilgandan keyin tashqi iqtisodiy faoliyat (*keyingi o'rinlarda TIF*) ishtirokchilari faoliyatini baholash hamda ularning tovarlar va transport vositalari chiqarib yuborilgandan keyingi hisobini tekshirishni nazarda tutuvchi bojxona auditini amalga oshirish maqsadida Vazirlar Mahkamasining "Bojxona auditini o'tkazish tartibi to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida"gi 101-sonli qarori qabul qilingan bo'lib, ushbu qarorda bojxona auditini o'tkazish tartibi va shakllari belgilangan.

"Bojxona auditu bu— tovarlarni chiqarishga ruxsat berilgandan so'ng bojxona to'g'risidagi qonunchilik hujjatlariga rioya etilganligini vakolatli shaxslar tomonidan bojxona rasmiylashtiruv jarayonida taqdim etilgan hujjatlarni moliya-xo'jalik faoliyatiga bog'liq hujjatlarda aks ettirilgan ma'lumotlar bilan solishtirgan holda o'rganish va tekshirishga asoslangan bojxona nazorati shakli" [4; 3-b.].

Bojxona organlari tomonidan yashirin iqtisodiyotga qarshi kurashish maqsadida, bojxona auditining **kameral bojxona auditu** — bojxona auditini vakolatli shaxsning ish joyi va (yoki) o'z faoliyatini amalga oshiradigan hududga bormagan holda amalga oshirish va **sayyor bojxona auditu** — bojxona auditini vakolatli shaxsning ish joyi va (yoki) o'z faoliyatini amalga oshiradigan hududda yoxud tovarlar joylashgan joyda amalga oshirish orqali amalga oshiriladi.

Mamlakatda yashirin iqtisodiyotga qarshi kurashishda "Bojxona auditu quyidagi vakolatli shaxslarga nisbatan o'tkaziladi: deklarant; tashuvchi; bojxona ombori bo'lmagan joylarda tovarlarni bojxona nazoratida saqlayotgan shaxs, bojxona ombori, boj olinmaydigan savdo do'koni va erkin ombor egalari; importchi, yukni qabul qiluvchi, tovarlarga nisbatan moliyaviy tartibga solish uchun javobgar shaxslar; tovarlar chiqarib yuborilgandan keyin ularni sotib oluvchilar; vakolatli iqtisodiy operator; vakolatli shaxsning barcha moliyaviy va huquqiy majburiyatlarini o'z zimmasiga olgan shaxslar" [4; 5-b.].

Bojxona auditu yashirin iqtisodiyotga qarshi kurashishda quyidagi muhim vazifalarni bajarishga xizmat qiladi:

1. Noqonuniy tovar aylanmasini aniqlash va bartaraf etish ya'ni bojxona auditu kontrabanda, ya'ni tovarlarning davlat chegarasidan noqonuniy o'tkazilishini aniqlashda samarali vositadir. Masalan, tovarlar deklaratsiyasidagi ma'lumotlarning to'g'riligini tekshirish orqali kam baholangan yoki yashirilgan import operatsiyalari fosh etiladi.

2. Bojxona to'lovlari tushumlarining to'liqligini ta'minlash: Bojxona auditu import qilinayotgan tovarlarga tegishli bojxona bojlari va soliqlarning to'liq to'lanishini nazorat qiladi. Bu davlat byudjetiga tushumlarning kamayishining oldini oladi.

3. Iqtisodiy shaffoflikni oshirish: Bojxona auditu orqali tovarlarning kelib chiqishi, ularning miqdori va qiymati haqida aniq ma'lumotlar yuritilishi ta'minlanadi.

4. Bojxona tushumlarini kamaytirish: Yashirin iqtisodiyot doirasidagi tovarlar noqonuniy yo'l bilan import qilinishi yoki eksport qilinishi mumkin, bu esa bojxona tushumlarining kamayishiga olib keladi. Audit amalga oshirish orqali bojxona organlari yashirin iqtisodiy faoliyatni aniqlashga harakat qiladi.

5. Tovarlar va xizmatlar qiymatini manipulyatsiya qilish: Ba'zi kompaniyalar yoki shaxslar import qilgan tovarlarining qiymatini sun'iy ravishda pasaytirib ko'rsatishi yoki boshqa noqonuniy yo'llar bilan bojxona yig'implaridan qochishga harakat qilishadi.

6. Bojxona hujjatlarining noto'g'ri to'ldirilishi: Yashirin iqtisodiyot doirasidagi subyektlar bojxona deklaratsiyalarini noto'g'ri to'ldirishlari yoki yolg'on ma'lumotlar kiritishlari mumkin.

7. Qo'shimcha daromad manbalarini aniqlash: Yashirin iqtisodiyotda ishlayotgan kompaniyalar yoki shaxslar bojxona tizimi orqali o'z daromadlarini yashirishga urinishadi.

Mazkur yo'nalishdagi ishlarni amalga oshirishda sohada axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan unumli foydalanish, "raqamli bojxona" tamoyili asosida bojxona postlari faoliyatini raqamlashtirishga alohida e'tibor qaratiladi.

Bu esa tovar va transport vositalarining yalpi bojxona nazoratidan o'tkazishdan voz kechgan holda bojxona qonunbuzilishlarini aniqlash samaradorligini oshirishga olib keladi. Eng muhimi, bu jarayonlarda inson omili sezilarli ravishda qisqaradi.

Bojxona auditi yashirin iqtisodiyotni qisqartirishda muhim o'rin tutib, buning uchun unumli tizim va choralarni ishlab chiqish zarur.

Mamlakatimizda amaldagi qonunchilik talabiga asosan xufiyona iqtisodiyotni qisqartirish va unga qarshi kurashishda bojxona organlari bojxona auditini vakolatli shaxsga nisbatan quyidagilarni o'rganish va tekshirish orqali amalga oshiriladi:

bojxona deklaratsiyasida qayd etilgan ma'lumotlarning tasdiqlovchi hujjatlarda ko'rsatilgan ma'lumotlarga mosligi;

bojxona yuk deklaratsiyasida rasmiylashtirilgan tovarlarning O'zbekiston Respublikasi Tashqi iqtisodiy faoliyat tovar nomenklaturasi kodiga muvofiq to'g'ri tasniflanganligi;

ma'lum qilingan bojxona qiymatining haqqoniyligi;

bojxona to'lovlarining to'g'ri hisoblanganligi va undirilganligi;

tovarlarga nisbatan tarif preferensiyalarining to'g'ri qo'llanilganligi;

bojxona to'lovlari bo'yicha imtiyozlar to'g'ri qo'llanilganligi, tovarlardan foydalanish bo'yicha cheklovlarga rioya etilganligi yoki ulardan belgilangan maqsadda foydalanilganligi;

bojxona to'g'risidagi qonunchilik hujjatlarida belgilangan boshqa talablar va majburiyatlarga rioya etilganligi.

"Bojxona auditi" tizimning ishga tushirilishi "yashirin iqtisodiyot"ni qisqartirish va tadbirkorlarga qulaylik yaratishda muhim ahamiyatga ega. Ma'lumki, bojxona xizmati organlariga bojxona nazorati shakli sifatida mahsulotlar chiqarib yuborilgandan keyin tashqi iqtisodiy faoliyat ishtirokchisi ishini baholash hamda ularning mahsulotlar va transport vositalari chiqarib yuborilgandan keyingi hisobini tekshirishni nazarda tutuvchi bojxona auditini amalga oshirish vazifasi yuklatilgan. Shunga asosan erkin muomalaga chiqarilgan mahsulotlar doirasida bojxona nazoratidan keyingi tekshiruvni amalga oshirish uchun amaliyotga joriy etilgan "Bojxona auditi" avtomatlashtirilgan axborot tizimi faoliyat yuritmoqda. Ta'kidlash joizki, bojxona auditi AQSH, Rossiya, Kanada, Yaponiya, Xitoy, Janubiy Koreya va G'arbiy Yevropa mamlakatlari bojxona tizimi amaliyotida keng qo'llanilib kelinmoqda. Bojxona tizimida ham mazkur amaliyotning joriy etilishi natijasida "Xavfni boshqarish" avtomatlashtirilgan axborot tizimi orqali "ko'k yo'lak"ka yo'naltirilgan hamda shartli ravishda erkin muomalaga chiqarilgan mahsulotlar ustidan samarali nazorat amalga oshiriladi. O'z o'rnida mahsulotlar chiqarib yuborilganidan keyin, xavf prinsiplari doirasida

ularni kompleks tekshirish imkoniyatining mavjudligi, mahsulotlarni bojxona chegarasiga kirib kelishi va bojxona rasmiylashtiruvdan o'tkazish jarayonidagi nazorat tadbirlarini qisqartirishga olib kelmoqda. Buning natijasida tadbirkor tomonidan import qilingan mahsulotlar avtomatlashtirilgan dastur orqali rasmiylashtirilib, inson aralashuvisiz qisqa fursatda chiqarib yuborilmoqda. Shu bilan birgalikda bojxona qonunbuzilishlarini aniqlash va yashirin iqtisodiyotga chek quyish maqsadida "Bojxona auditi" dasturi tahlil usullari orqali xavf obyektini tanlab olib, tekshirib ko'rish yuzasidan topshiriq beradi. Bu esa halol tadbirkorlarga keng imkoniyatlar berib, mahsulotlarning bojxona nazorati va rasmiylashtiruviga sarflanadigan vaqtni qisqartiradi. Aksincha, qonunchilik talablarini buzishga va xufiyona iqtisodga qo'l urishga uringan tadbirkorlik subyektlariga nisbatan to'laqonli bojxona nazoratini nazarda tutadi. Bu esa o'z o'rnida "yashirin iqtisodiyot"ni qisqartirish va oldini olishga xizmat qiladi.

Yuqorida ta'kidlangandek, bojxona auditi yashirin iqtisodiyotni qisqartirishda asosiy vazifani bajaradi. Uning asosiy funksiyalari qatoriga soliq va bojxona tartib-taomillarini raqamlashtirish, byurokratik to'siqlarni bartaraf etish, soliq to'lovchilarning majburiyatlarini bajarilishini nazorat qilish, korrupsiyaga qarshi kurashish tizimini mustahkamlash kiradi. Bojxona auditining samaraliligini oshirish uchun raqamli texnologiyalardan foydalanish, tizimning shaffofligini ta'minlash va xalqaro tajribalarni joriy etish muhimdir.

Xulosa. Yuqoridagilarga asosan mamlakatimizda xufiyona iqtisodiyotni qisqartirish hamda ijtimoiy-iqtisodiy ta'siri muhim omil hisoblanib, bu borada quyidagi taklif va tavsiyalarimizni ilgari suramiz:

- soliq va bojxona tizimini raqamlashtirish orqali byurokratik to'siqlarni bartaraf etish;
- bojxona to'lovlarini to'lovchilarning majburiyatlarini to'liq bajarilishini nazorat qilish uchun shaffof tizimni joriy etish;
- korrupsiyaga qarshi kurashish tizimini mustahkamlash va ichki nazoratni ta'minlash;
- xalqaro tajribalarni o'rganish va ularni mamlakat sharoitiga moslashtirish;
- yashirin iqtisodiyotning norasmiy va kriminal (jinoiy) hamda boshqa sohalar tizimini chuqurroq o'rganish;
- yashirin iqtisodiyotning "kul rang" sohasi vakillarini faoliyatini legallashtirish, rasmiy tadbirkorlik subyektlariga va xodimlariga aylanishlarini rag'batlantirish mexanizmlarini ishlab chiqish;

sohada raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish, ma'muriy iqtisodiyotga o'rtasida raqobat muhitini shakllantirish va ularni huquqlari aralashuvini qisqartirish, iqtisodiyotni yanada erkinlashtirish, tadbirkorlarni himoyalash;

muntazam faoliyat yurituvchi va asosiy funksional vazifasi yashirin iqtisodiyot sohasidagi huquqbuzarilikka qarshi kurashish bo'lgan tuzilmani tashkil etish.

Bizning fikrimizcha raqamli texnologiyalar, xususan, sun'iy intellekt va blokcheyn asosidagi tizimlar bojxona auditining samaradorligini sezilarli darajada oshirdi. Masalan, blokcheyn texnologiyasi tovarlarning kelib chiqishi va harakatini real vaqt rejimida kuzatish imkonini beradi, bu esa kontrabanda va noqonuniy importning oldini olishda muhim ahamiyatga ega.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Abulqosimov M.H. Bozor iqtisodiyoti sharoitida shaxsning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashning nazariy jihatlar va yo'llari, Iqtisod va moliya / Ekonomika i finansi 2017, 46-53-b;
2. Abusufyanova Z.T Rol tamojennix organov v sisteme kontrolya za soblyudeniye valyutnogo zakonodatelstva Rossiyskoy Federatsii Dagestanskiy gosudarstvenniy universitet, g. Maxachkala, Rossiyskaya Federatsiya, xametovaz@mail.ru c.78;
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2020 yil 27-iyul kuni yashirin iqtisodiyotni qisqartirish bo'yicha olib borilayotgan ishlar yuzasidagi nutqi 2-b;
4. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Bojxona auditini o'tkazish tartibi to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida"gi Qaroriga ilova qilinga Nizom 3, 5-b;
5. Mazhar, U. and Méon, P.G., 2017. Taxing the unobservable: The impact of the shadow economy on inflation and taxation. World Development, p- 89-103;
6. Qobilov Sh. R., Abdullajonov N. B. Korrupsiya va xavfsizlik. -T.: O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2006. 43-b;
7. Schneider, F., 2011 17 b. The shadow economy and shadow economy labor force: what do we (not) know? p-17;
8. T.S. Rasulov, SH.S. Egamberdiyev "Yashirin iqtisodiyot: kelib chiqish sabablari, shakllari va o'lchash usullari" "XXI asr: fan va ta'lim masalalari" ilmiy elektron jurnali. №3, 2020 yil 3-b;
9. H.P.Abulqosimov "Yashirin iqtisodiyotning mohiyati, sabablari va oqibatlar, unga qarshi kurash yo'llari" IQTISOD VA MOLIYA jurnali 2020, 2(134) UDK: 338.22, BBK 65-b;
10. Sh.Nishonqulov "[Yashirin iqtisodiyotni qisqartirish va unga qarshi samarali kurashish yo'llari](#)" Journal of innovations in scientific and educational research jurnali 314-b;
11. <http://biznes-daily.uz/ru/birjaexpert/49558~xufiyona-iqtisodiyotning-davlat-vajamiat-taraqqiyotiga-tasiri?tmpl=component&print=1&page> 3-b;

Received: 16 March 2025

Accepted: 5 April 2025

Published: 15 April 2025

Article / Original Paper

LEGAL STATUS OF THE "SOCIAL STATE" PRINCIPLE IN THE CONDITIONS OF NEW UZBEKISTAN AND COMPARATIVE ANALYSIS WITH INTERNATIONAL EXPERIENCE

Mansurov Arslon Askarovich,

Captain,

Expert at the Forensic Expertise Center of the Main Internal Affairs

Department of Tashkent City

Abstract. This article analyzes the theoretical foundations of the concept of "social state" and the features of its manifestation in developed European countries (Germany, France, Scandinavia, etc.). It also reveals the legal status of this principle in the conditions of New Uzbekistan and shows the strengthening of the idea of "social state" in the new edition of the Constitution of the Republic of Uzbekistan. The practical results of the reforms being implemented in social policy - measures to reduce poverty, provide social protection to the population, and achieve quality education and healthcare (the establishment of the National Agency for Social Protection, the introduction of new programs and digital registers) are analyzed. The legal foundations of building a social state on the basis of presidential decrees and resolutions are analyzed, and scientific conclusions and proposals are made in comparison with international experience.

Keywords: social state; social rights; social reforms; Constitution; human dignity; public interest; poverty reduction; decent living conditions; Strategy "Uzbekistan - 2030"; National Agency for Social Protection.

"IJTIMOIY DAVLAT" TAMOYILINING YANGI O'ZBEKISTON SHAROITIDAGI HUQUQIY MAQOMI VA XALQARO TAJRIBA BILAN TAQQOSLAMA TAHLILI

Mansurov Arslon Askarovich

Toshkent shahar ichki ishlar bosh boshqarmasi Ekspert-kriminalistika markazi eksperti, kapitan

Annotatsiya. Ushbu maqolada "ijtimoiy davlat" tushunchasining nazariy asoslari va rivojlangan Yevropa davlatlaridagi (Germaniya, Fransiya, Skandinaviya h.k.) namoyon bo'lish xususiyatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, Yangi O'zbekiston sharoitida mazkur tamoyilning huquqiy maqomi ochib berilib, yangi tahrirdagi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida "ijtimoiy davlat" g'oyasining mustahkamlanishi ko'rsatiladi. Ijtimoiy siyosatida amalga oshirilayotgan islohotlar – kambag'allikni qisqartirish, aholini ijtimoiy himoya qilish, sifatli ta'lim va tibbiyotga erishish borasidagi chora-tadbirlar (Ijtimoiy himoya milliy agentligi tashkil etilishi, yangi dastur va raqamli reyestrlar joriy etilishi) bo'yicha amaliy natijalar tahlil qilinadi. Prezident farmon va qarorlari negizida ijtimoiy davlat barpo etishning huquqiy asoslari tahlil qilinib, xalqaro tajriba bilan taqqoslangan holda ilmiy xulosalar va takliflar bildiriladi.

Kalit so'zlar: ijtimoiy davlat; ijtimoiy huquqlar; ijtimoiy islohotlar; Konstitutsiya; inson qadri; xalq manfaati; kambag'allikni qisqartirish; munosib turmush sharoiti; "O'zbekiston – 2030" strategiyasi; Ijtimoiy himoya milliy agentligi.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I4Y2025N68>

Kirish. Davlatning o'z fuqarolari farovonligini ta'minlashga qaratilgan siyosat yuritishi, jamiyatda ijtimoiy adolat va barqarorlikka erishish choralari ko'rishi bugungi kun talabi hisoblanadi. Shu ma'noda davlatning ijtimoiy davlat sifatida faoliyat yuritishi konsepsiyasi

dolzarb ahamiyat kasb etgan. Nazariy jihatdan, ijtimoiy davlat (welfare state) deganda shunday davlat modeli tushuniladiki, unda davlat siyosati moddiy ne'matlar va daromadlarni qayta taqsimlash orqali jamiyatda ijtimoiy tenglik va adolat tamoyillarini ta'minlaydi hamda har bir fuqaroga munosib hayot darajasiga erishishi uchun sharoit yaratadi[1]. Boshqacha qilib aytganda, ijtimoiy davlat fuqarolarning minimal turmush darajasini kafolatlash, kam ta'minlangan va ehtiyojmand qatlamlarni qo'llab-quvvatlash, jamiyatdagi ijtimoiy tafovutlarni yumshatish uchun mas'ul bo'lgan davlatdir. Ijtimoiy davlat konsepsiyasi ilk bor XIX asrda Germaniyada ilgari surilgan bo'lib, Otto fon Bismark ijtimoiy sug'urta islohotlari orqali uni amalga tatbiq etishga harakat qilgani ma'lum. II jahon urushida keyin esa barcha rivojlangan mamlakatlar siyosiy dasturida muhim o'rin egalladi va ko'plab davlatlar Konstitutsiyalarida o'zlarini ijtimoiy davlat deb e'lon qildi.

Birinchidan, xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, turli davlatlarda ijtimoiy davlat tamoyilining namoyon bo'lishi milliy modellarga qarab farq qiladi. Yevropa mamlakatlari dunyodagi eng rivojlangan ijtimoiy davlat modellarini amalga oshirib kelmoqda. Masalan, Germaniya va Fransiya kabi mamlakatlarda konservativ (korporativ) ijtimoiy davlat modeli shakllangan bo'lib, bunda davlat ijtimoiy ta'minot va sug'urta tizimlari orqali aholini keng qamrovda himoya qiladi. Skandinaviya davlatlarida (Shvetsiya, Daniya, Norvegiya, Finlyandiya) esa ijtimoiy-demokratik model amal qiladi – bunday tizimda yuksak soliqlar evaziga barcha fuqarolarga teng va yuqori darajada ijtimoiy xizmatlar (universal tibbiy xizmat, bepul ta'lim, saxovatli nafaqalar) ko'rsatilishi ta'minlanadi. Natijada bu davlatlarda hayot darajasi va ijtimoiy himoya kafolatlari juda yuqori.

Masalan, Fransiya hukumati o'z yalpi ichki mahsulotining uchdan bir qismga yaqinini ijtimoiy ehtiyojlarga sarflashi bilan OECD davlatlari orasida peshqadamdir (2019-yilda davlat byudjeti xarajatlarining taqriban 33% ijtimoiy sohaga yo'naltirilgan)[2]. Finlyandiyada bu ko'rsatkich 29% atrofida bo'lsa, Daniya, Shvetsiya va Norvegiya kabi Skandinaviya mamlakatlarida ham davlat xarajatlarining kamida 25% ijtimoiy ta'minotga sarflanadi. Ispaniya, Italiya, Germaniya, Belgiya kabi davlatlar ham ijtimoiy sohani moliyalashtirishga katta ustuvorlik berib keladi. Bunday ma'lumotlar Yevropada ijtimoiy davlat tamoyili nafaqat qonuniy asosda, balki amaliy jarayonda ham keng hayotga tatbiq etilib, boshqa davlatlar uchun namunali model yaratilganini ko'rsatadi.

Ikkinchidan, Konstitutsiyada ijtimoiy davlat tamoyilining mustahkamlanishi sifatida, O'zbekiston Respublikasi mustaqillikning ilk yillaridan sotsial sohani rivojlantirishga ahamiyat berib kelgan bo'lsa-da, mamlakatimizning ijtimoiy davlat sifatidagi konstitutsiyaviy maqomi oldingi tahrirdagi Asosiy Qonunda aniq bayon etilmagan edi. Yangi davr islohotlari natijasida, xalq xohish-irodasi inobatga olingan holda 2023-yilda qabul qilingan yangi tahrirdagi Konstitutsiyada ushbu bosh tamoyil birinchi marta rasman mustahkamlandi. Yangi Konstitutsiyaning 1-moddasida O'zbekiston suveren, demokratik, huquqiy, ijtimoiy va dunyoviy davlat ekanligi qat'iy belgilab qo'yildi[3]. Ya'ni davlatimiz endilikda qonunchilikda rasman ijtimoiy davlat deb e'tirof etilgan.

Shu bilan birga, Konstitutsiyaning mazmuni ham ijtimoiy kafolatlar bo'yicha yangi normalar bilan boyitildi. Yangilangan Konstitutsiyada davlatning fuqarolar oldidagi ijtimoiy majburiyatlari doirasi sezilarli ravishda kengaydi. Jumladan, Konstitutsiyaning tegishli moddalarida davlat zimmasiga aholi bandligini ta'minlash, ishsizlikdan himoya qilish va kambag'allikni qisqartirish choralarini ko'rish majburiyati yuklatildi [4]. Fuqarolarning mehnat

va ijtimoiy ta'minot huquqlari kafolati kuchaytirilib, har bir shaxsga qonun bilan belgilangan eng kam oylik ish haqidan kam bo'lmagan miqdorda adolatli haq olish huquqi va har bir inson qarilik, nogironlik, ishsizlik yoki boquvchisini yo'qotganda davlatning ijtimoiy ta'minotidan foydalanish huquqiga ega ekani mustahkamlandi.

Uchinchidan, pensiya va nafaqalar miqdori belgilangan eng kam iste'mol xarajatlaridan oz bo'lishi mumkin emasligi konstitutsiya darajasiga ko'tarildi. Davlat fuqarolarga belgilangan kafolatlangan minimal tibbiy yordamni bepul ko'rsatishi shart etib belgilandi[5], shuningdek aholining ehtiyojmand qatlamlarini uy-joy bilan ta'minlash, yollanib ishlovchi xodimlarning har yillik haq to'lanadigan mehnat ta'tilidan foydalanish huquqini ta'minlash kabi qoidalar kiritildi. Davlat bepul umumiy o'rta ta'lim va boshlang'ich kasbiy ta'limni kafolatlashini, imkoniyati cheklangan bolalar uchun inklyuziv ta'lim tashkil etish majburiyatini o'z zimmasiga oldi. Shu tariqa, yangi Konstitutsiyada insonning asosiy ijtimoiy huquqlariga oid bir qator mustahkam kafolatlar konstitutsiyaviy darajaga ko'tarildi. Rasmiy ma'lumotlarga ko'ra, Konstitutsiyaga kiritilgan o'zgartishlar natijasida davlatning ijtimoiy majburiyatlari bilan bog'liq normalar soni avvalgisiga nisbatan qariyb uch baravarga ortadi, bu esa "Yangi O'zbekiston – ijtimoiy davlat" degan tamoyil hujjatda to'la aks etganini ko'rsatadi.

To'rtinchidan, Asosiy Qonunga kiritilgan mazkur o'zgartish va qo'shimchalar Yangi O'zbekistonni barpo etishda ilgari surilgan "Inson qadrini ulug'lash" g'oyasining huquqiy ifodasi hisoblanadi[6]. Konstitutsiyaviy islohotlar orqali har bir fuqaroning ijtimoiy huquqlarini ta'minlash davlatning oliy maqsadlaridan biri sifatida belgilandi. Mazkur o'zgarishlar Yangi O'zbekiston sharoitida davlat hokimiyatining strategik yo'nalishi aynan ijtimoiy davlat qurish ekanligini ko'rsatib, xalqimiz farovonligini oshirishga qaratilganini ta'kidlash mumkin.

Beshinchidan, Yangi O'zbekistonda ijtimoiy siyosat islohotlari va amaliy tatbiq etishi deganda, O'zbekistonda keyingi yillarda ijtimoiy siyosatni yuksaltirish, aholining turmush sifati va ijtimoiy himoyasini kuchaytirish borasida keng qamrovli islohotlar amalga oshirilmoqda. Prezident Shavkat Mirziyoyev tashabbusi bilan "Inson qadri uchun" degan tamoyil davlat siyosatining ustuvor yo'nalishi etib belgilandi. Avvalo, kam ta'minlangan, ehtiyojmand qatlamlarni manzilli qo'llab-quvvatlashga qaratilgan bir necha yangi mexanizmlar joriy etildi. "Temir daftar", "Ayollar daftari", "Yoshlar daftari" kabi ro'yxatlar orqali ehtiyojmand oilalar va shaxslarni aniqlab, ularga moddiy va ijtimoiy yordam ko'rsatishning yangi tizimi joriy qilindi. Shuningdek, "Har bir oila – tadbirkor", "Yoshlar – kelajagimiz", "Obod mahalla", "Obod qishloq" kabi dasturlar orqali aholining turli qatlamlarini qo'llab-quvvatlash va turmush sharoitini yaxshilash choralari ko'rildi. Mahalliy darajada "mahallabay" va "xonadonbay" ishlash usullari joriy qilinib, har bir mahalla yoki oilani individual o'rganish asosida kambag'allikni kamaytirishga intilish kuchaydi. Bu chora-tadbirlar xalqimizga xos mehr-oqibat va o'zaro yordam an'alarini zamonaviy davlat siyosati bilan uyg'unlashtirgan holda amalga oshirildi. Natijada, so'nggi yillarda davlat byudjeti hisobidan ajratilayotgan ijtimoiy nafaqalar hajmi keskin oshdi – masalan, 2016-yildan 2022-yilgacha ijtimoiy nafaqalarga sarflangan mablag'lar 10 baravarga oshirilib, 11 trillion so'mga yetkazildi, ijtimoiy nafaqa oluvchi oilalar soni esa 5 baravarga ko'payib 2,2 milliondan oshdi. 2024-yilning birinchi choragida ham davlat byudjeti xarajatlarining 47% dan ortig'i ijtimoiy sohalarga yo'naltirildi, bu O'zbekistonni ijtimoiy davlat sari olib borayotgan yo'ldagi amaldagi ishlarning yana bir tasdig'idir.

Oltinchidan, ijtimoiy sohada boshqaruv tizimini zamonaviylashtirish maqsadida raqamli texnologiyalar keng joriy etilmoqda. Xususan, 2021-yildan boshlab Ijtimoiy himoyaning yagona

reyestri shakllantirilib, ehtiyojmand fuqarolarga davlat nafaqalarini avtomatik tarzda elektron tizim orqali tayinlash amaliyoti yo'lga qo'yildi. Bu nafaqat oshkoralikni ta'minlash, balki har bir muhtoj oilaga uning real ehtiyojlari asosida tezkor yordam berish imkonini berdi. Masalan, 2023-yilning birinchi yarim yilligida ushbu elektron tizim orqali 278,4 milliard so'mlik "dastlabki ijtimoiy-moddiy yordam paketi" avtomat tarzda tayinlanib to'lab berildi. Shuningdek, xususiy sektorda band bo'lgan ayollarga homiladorlik va tug'ish bo'yicha nafaqalarni arizasiz, proaktiv usulda tayinlash va to'lash tizimi ham ishga tushirildi. Bunday raqamlashtirilgan yondashuv orqali ijtimoiy yordam manzilliligi va samaradorligi oshdi[7].

Ijtimoiy himoyaga muhtoj alohida guruhlarini qo'llab-quvvatlashga qaratilgan yangi tashabbuslar ham amalga oshirilmoqda. Masalan, yoshlar siyosati doirasida Prezident Sh.Mirziyoyev topshirig'i bilan og'ir sharoitga tushib qolgan, uy-joyga muhtoj qizlar uchun maxsus ijtimoiy turar-joylar qurish dasturi boshlandi. Unga muvofiq, bunday ehtiyojmand xotin-qizlar uchun bir xonali uylar qurilib, ular 3-yil muddatgacha ishga joylashib mustaqil hayotga qadam qo'yguncha bepul yashash imkoniyati yaratiladi[8]. Shuningdek, sog'lig'i tufayli ishga chiqolmaydigan qizlarni masofaviy ish bilan ta'minlash, bolali talaba-qizlarga masofaviy ta'lim olish sharoitini yaratish choralari ko'rilmogda. Bunday choralar yosh avlod va ayollarni har tomonlama himoyalash orqali ijtimoiy davlat tamoyillarini amaliy ro'yobga chiqarish yo'lidagi sa'y-harakatlardir.

Yettinchidan, ijtimoiy sohadagi yana bir ustuvor yo'nalish – bu ta'lim va sog'liqni saqlash tizimini rivojlantirish. Keyingi yillarda O'zbekistonda uzluksiz ta'lim tizimini takomillashtirish bo'yicha keng ko'lamli islohotlar amalga oshirildi. Maktabgacha ta'lim qamrovi 2017-yillardagi 27–30% lardan 2023-yilga kelib 67% ga yetdi, yoshlarni oliy ta'lim bilan qamrab olish darajasi 9% dan 38% ga oshdi. Davlat byudjeti hisobidan sog'liqni saqlash tarmog'iga ajratilayotgan mablag' 2017-yilgi 7,3 trln so'mdan 2023-yilda 24,7 trln so'mgacha ko'paydi. Bu ko'rsatkichlar ta'lim va tibbiyot sohasiga investitsiya orqali xalqimiz turmush sifatini oshirishga qaratilgan islohotlar samarasi hisoblanadi.

Sakkizinchidan, Yangi O'zbekiston sharoitida ijtimoiy davlat qurish g'oyasini amalga oshirish uchun zarur huquqiy baza bosqichma-bosqich yaratilmoqda. Yuqorida ta'kidlanganidek, eng avvalo Konstitutsiya darajasida ijtimoiy davlat tamoyilini mustahkamlovchi normalar qabul qilindi. Shuningdek, sohaviy qonunchilik va me'yoriy hujjatlar ham mazkur tamoyilga mos ravishda takomillashtirilmoqda. Prezident Shavkat Mirziyoyevning 2022-yilda nashr etilgan "Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi" kitobida ham "O'zbekiston – ijtimoiy davlat" degan g'oyani ro'yobga chiqarish uchun ustuvor vazifalar belgilangan bo'lib, aholi uchun munosib turmush sharoiti yaratish, sifatli tibbiy xizmat va ta'lim bilan qamrab olish, ijtimoiy himoyani kuchaytirish kabi strategik yo'nalishlar aniq bayon etilgan[9]. Mazkur vazifalarni amalga oshirish maqsadida so'nggi yillarda qator muhim me'yoriy hujjatlar qabul qilindi.

2021-yil 21-oktyabrdagi Vazirlar Mahkamasining 654-son qarori bilan aholini ijtimoiy himoya qilish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari belgilandi. Unga muvofiq, ijtimoiy himoya sohasini raqamlashtirish, yagona ma'lumotlar bazasini yaratish, nafaqa tayinlash mezonlarini adolatli va shaffof qilish vazifalari qo'yilgan. Natijada, yuqorida ta'kidlangan Ijtimoiy himoya yagona reyestrining joriy etilishi va proaktiv xizmatlar ko'rsatish kabi yangiliklar aynan ushbu qaror doirasida amalga oshirildi.

To'qqizinchi, eng muhim qadamlardan biri — davlat ijtimoiy xizmati tizimini institutsional jihatdan mustahkamlashdir. 2023-yil 1-iyunda Prezidentning PF-82-son Farmoni imzolaniib, Ijtimoiy himoya milliy agentligi tashkil etildi. Uning Qoraqalpog'iston Respublikasi, barcha viloyatlar va Toshkent shahar boshqarmalari hamda har bir tuman (shahar)da "Inson" ijtimoiy xizmat markazlari tarkibida tuzildi[10]. Mazkur yangi agentlik aholini ijtimoiy himoya qilish va ijtimoiy xizmatlar ko'rsatish sohasida yagona davlat siyosatini ishlab chiqish va amalga oshirish uchun mas'ul etib belgilandi. Shuningdek, mamlakat miqyosida birinchi marta O'zbekiston aholisini ijtimoiy himoya qilish milliy strategiyasi qabul qilinib, ijtimoiy himoya sohasini uzoq muddatda rivojlantirish rejasi tasdiqlandi. Unga muvofiq, mehnatga layoqatli aholini ham ijtimoiy sug'urta tizimi orqali qamrab olish, davlat ijtimoiy ta'minotidan tashqari holatlar uchun majburiy ijtimoiy sug'urta tizimini bosqichma-bosqich joriy etish belgilandi. Shuningdek, ijtimoiy yordam dasturlarini takomillashtirib borish, nafaqa tayinlash mezonlarini doimiy ravishda adolatlashtirish vazifalari qo'yildi.

O'ninchidan, ijtimoiy himoya milliy agentligi faoliyatining ustuvor yo'nalishlari sifatida nogironligi bo'lgan shaxslarni qo'llab-quvvatlash, voyaga yetmagan bolalarni himoya qilish, xotin-qizlarni himoya qilish, og'ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan oilalarga yordam, yoshlar va yakka yolg'iz keksalarni qo'llab-quvvatlash kabi yo'nalishlar belgilandi. Ko'rinib turibdiki, yangi tashkil etilgan tuzilma orqali davlat ijtimoiy siyosati yanada tizimli va maqsadli asosga ko'chmoqda.

Bundan tashqari, so'nggi yillarda qator qonun hujjatlari orqali aholini ijtimoiy muhofaza qilishni yaxshilashga doir islohotlar mustahkamlandi. Masalan, 2012-yilda Mehnat Kodeksida xalqaro standartlarga mos ravishda ishchilarning ijtimoiy huquqlari kafolatlari kuchaytirildi[11]. 2020–2021-yillarda pandemiya sharoitida qabul qilingan vaqtinchalik qarorlar orqali esa iqtisodiy qiyinchilikka uchragan aholi va biznes subyektlariga moliyaviy yordam va imtiyozlar berildi – bu ham ijtimoiy davlat tamoyilining krizis sharoitidagi namunasi sifatida qayd etiladi.

Yangi O'zbekiston sharoitida ijtimoiy davlat tamoyillari tizimli ravishda huquqiy asoslantirilib, amaliy hayotga izchil tatbiq etilayotgani yuqoridagi tahlillardan ko'rindi. Ilgari Konstitutsiyada nominal tarzda e'tirof etilmagan mazkur g'oya endilikda Asosiy Qonunda mustahkamlandi va uni ro'yobga chiqarishga qaratilgan davlat siyosatining barcha yo'nalishlarida sezilarli o'zgarish va natijalar kuzatilmoqda. Ijtimoiy sohadagi xarajatlar keskin oshdi, aholining eng muhtoj toifalarini qo'llab-quvvatlash uchun yangi mexanizmlar joriy etildi va tegishli institutsional tuzilmalar – agentlik va markazlar tashkil etildi. Bu choralar natijasida aholining keng qatlami o'zgarishlarning ijobiy samarasini his eta boshlagani, kambag'allik darajasi pasayayotgani, kishilarning davlatga ishonchi mustahkamlanayotganini sotsiologik kuzatuvlar tasdiqlamoqda.

O'n birinchidan, ilmiy-amaliy tahlil shuni ko'rsatadiki, Yangi O'zbekiston sharoitida ijtimoiy davlat barpo etish vazifasini to'laqonli amalga oshirish uchun xalqaro tajriba bilan taqqoslama o'rganish muhimdir. Yevropa davlatlarining turli modellarda erishgan yutuq va kamchiliklarini tahlil qilish orqali biz o'zimiz uchun eng mos yo'lni belgilashimiz mumkin.

Masalan, Skandinaviya modelining afzalligi – farovonlik va tenglikka erishish bo'lsa, kamchiligi – yuqori soliq yuki ekanligi ma'lum. Anglosakson (liberal) model afzalligi – bozor iqtisodiyotining drayver bo'lishi, kamchiligi – yuqori darajadagi tengsizlik va kambag'allik o'choqlarining saqlanib qolishi. O'zbekiston uchun o'ziga xos aralash model shakllanib

bormoqda, u bozor iqtisodiyoti erkinliklarini saqlagan holda davlatning faol ijtimoiy ishtirokini ta'minlashga qaratilgan. Bu modelni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun quyidagi takliflar muvofiq bo'ladi: birinchidan, ijtimoiy davlat tamoyillarini moliyaviy ta'minlashda davlat byudjeti barqarorligini uzoq muddatga hisobga olib harakat qilish zarur.

Iqtisodiy o'sish sur'atlari va soliq islohotlari orqali ijtimoiy xarajatlar uchun daromad bazasini kengaytirish lozim. Ikkinchidan, majburiy ijtimoiy sug'urta tizimini joriy etish va taraqqiy ettirish orqali davlat byudjetiga tushadigan og'irlikni qisman xususiy sektor va fuqarolar o'rtasida taqsimlash mumkin – bunda biznes va shaxslar o'z kelajagi uchun javobgarlikni his etgan holda umumiy farovonlikka hissa qo'shishadi. Uchinchidan, ijtimoiy dasturlarni bajarilishini samarali nazorat qilish va korrupsiyaga yo'l qo'ymaslik ta'minlanishi shart. Raqamli texnologiyalar va ochiqlik asosida hamma uchun teng imkoniyat yaratish, mansabdor shaxslar hisobdorligini oshirish davom ettirilishi zarur.

Xulosa qilib aytganda, Yangi O'zbekistonning "ijtimoiy davlat" tamoyiliga asoslangan taraqqiyot yo'li xalq farovonligini oshirishga qaratilgan tarixiy qadamdir. Bu yo'lda huquqiy baza va amaliy harakatlar uyg'unligi ta'minlanayotgani e'tiborga molik. Davlat va jamiyat birgalikda ish olib borib, har bir fuqaro turmush farovonligini his etadigan, hech kim e'tibordan chetda qolmaydigan adolatli ijtimoiy tuzumni barpo etishi mumkin. Xalqaro tajribadan samarali foydalangan holda va milliy xususiyatlarni inobatga olgan holda, O'zbekistonning kelgusi yillarda haqiqiy ma'nodagi yuksak ijtimoiy davlat sifatida dunyoda e'tirof etilishiga to'la asos bor. Bu esa o'z navbatida mamlakatimizning barqaror va adolatli rivojlanishini ta'minlab, xalqimiz farovonligini yanada yuksaltirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Ijtimoiy davlat atamsiga xalqaro huquqiy sharh. Elektron manba: https://ru.wikipedia.org/wiki/Sotsialnoye_gosudarstvo
2. These countries spend the most, and the least, on social benefits. Global Cooperation. Feb 10, 2021 Elektron manba: <https://www.weforum.org/stories/2021/02/social-spending-highest-lowest-country-comparison-oecd-france-economics-politics-welfare/#>
3. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi (yangi tahriri, 2023-yil 30-aprel).
4. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi (yangi tahriri, 2023-yil 30-aprel).
5. O'zbekiston – ijtimoiy davlat". Elektron manba: <https://constitution.uz/uz/pages/broshura-ijtimoiy-davlat>
6. Yangi O'zbekiston — ijtimoiy davlat. Elektron manba: <https://yuz.uz/news/yangi-ozbekiston---ijtimoiy-davlat>
7. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 21.10.2021-yildagi 654-sonli "Aholini ijtimoiy himoya qilish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori.
8. Og'ir sharoitga tushib qolgan uy-joyga muhtoj qizlar uchun 1 xonali ijtimoiy uylar quriladi. Elektron manba: <https://kun.uz/36471545?q=%2Fuz%2F36471545#>
9. Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi. Toshkent 2023-yil. 440 bet
10. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 01.06.2023-yildagi PF-82-sonli "Aholiga sifatli ijtimoiy xizmat va yordam ko'rsatish hamda uning samarali nazorat tizimini yo'lga qo'yish bo'yicha kompleks chora-tadbirlar to'g'risida"gi Farmoni.
11. O'zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksi. Elektron manba: <https://www.lex.uz/docs/6257288>

13.00.00 – PEDAGOGIKA FANLARI – PEDAGOGICAL SCIENCE**Received:** 16 March 2025**Accepted:** 5 April 2025**Published:** 15 April 2025*Article / Original Paper***METHODOLOGY OF CONDUCTING THEORETICAL CLASSES IN THE DISCIPLINE “THEORY AND METHODOLOGY OF PHYSICAL CULTURE”****Abdullayev Yashnarjon Mahkamovich**

Termez State Pedagogical Institute

Department of Physical Education, (PhD)

Abstract. In modern higher education, improving the methodology of teaching theoretical disciplines, including “Theory and Methodology of Physical Culture” is of particular importance. This study is dedicated to examining the effectiveness of various methods for conducting theoretical classes in the discipline “Theory and Methodology of Physical Culture” in higher educational institutions. The aim of the study is to assess students' level of comprehension of lecture material when using both traditional and interactive teaching methods.

A total of 117 students participated in the study, divided into two groups: one was taught using the traditional method, while the other received instruction through interactive methods (group discussions, multimedia technologies, case methods). The final test results showed that the average score of students taught using interactive methods was 19.6% higher than that of students who attended traditional lectures. Additionally, it was observed that interactive approaches significantly increased student engagement and participation in lessons. The findings confirm the necessity of revising the methodology for teaching theoretical lessons in physical education. The use of interactive learning forms enhances students' academic performance, interest in lessons, and professional training levels

Keywords: physical education, theoretical lessons, interactive methods, traditional lectures, higher education, students, comprehension, engagement, testing, pedagogy, multimedia technologies, case methods, active learning, teaching methodology, motivation.

“JISMONIY MADANIYAT NAZARIYASI VA METODIKASI” FANIDAN NAZARIY MASHG’ULOTLARNI O’TKAZISH METODIKASI**Abdullayev Yashnarjon Mahkamovich**

Termiz davlat pedagogika instituti

Jismoniy madaniyat kafedrası, (PhD)

Annotatsiya. Zamonaviy oliy ta’lim sharoitida nazariy fanlarni, jumladan, “Jismoniy madaniyat nazariyasi va metodikasi” fanini o’qitish metodikasini takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu tadqiqot oliy ta’lim muassasasida “Jismoniy madaniyat nazariyasi va metodikasi” fanidan nazariy mashg’ulotlarni o’tkazishning turli usullarining samaradorligini o’rganishga bag’ishlangan. Ishning maqsadi — an’anaviy va Interfaol o’qitish usullari qo’llanilganda talabalar tomonidan ma’ruza materialining o’zlashtirish darajasini baholashdir.

Tadqiqotda 117 nafar talaba ishtirok etdi va ular ikki guruhga bo’lindi: biri an’anaviy usulda, ikkinchisi esa Interfaol metodlar (guruhli muhokamalar, multimedia texnologiyalari, keys-metodlar) yordamida ta’lim oldi. Yakuniy test natijalariga ko’ra, Interfaol usullar asosida tahsil olgan talabalarining o’rtacha bali an’anaviy ma’ruzalar tinglagan talabalar natijalaridan 19,6% yuqori ekanligi aniqlandi. Shuningdek, Interfaol yondashuvlar qo’llanganda talabalar faolligi va darsga jalb qilinishi yuqori darajada ekanligi kuzatildi. Olingan natijalar jismoniy tarbiya bo’yicha nazariy mashg’ulotlarni o’qitish metodikasini qayta ko’rib chiqish zaruratini isbotlaydi. Interfaol ta’lim shakllaridan foydalanish talabalar akademik natijalari, darsga qiziqish darajasi va ularning kasbiy tayyorgarligini oshirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: jismoniy tarbiya, nazariy mashg'ulotlar, Interfaol metodlar, an'anaviy ma'ruzalar, oliy ta'lim, talabalar, o'zlashtirish, jalb qilinish, test sinovi, pedagogika, multimedia texnologiyalari, keys-metodlar, faol ta'lim, o'qitish metodikasi, motivatsiya.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I4Y2025N69>

Kirish. Oliy ta'lim muassasalarida jismoniy tarbiya ta'lim jarayonining muhim tarkibiy qismi bo'lib, talabalarni har tomonlama rivojlantirish, sog'lom turmush tarzini shakllantirish va jismoniy sifatlarini rivojlantirishga yo'naltirilgan. Biroq, zamonaviy ta'lim muhitida nafaqat amaliy tayyorgarlik, balki talabalar nazariy bilimlarini oshirish ham muhim ahamiyat kasb etmoqda. "Jismoniy madaniyat nazariyasi va metodikasi" fanidan nazariy mashg'ulotlar o'quvchilarga inson organizmining jismoniy yuklamalar ostida ishlash qonuniyatlari, sport mashg'ulotlarining asoslari, pedagogik ta'sir usullari va sog'lom turmush tarzi tamoyillarini chuqur o'zlashtirishga yordam beradi [2; 573-b., 4; 382-b.].

An'anaviy tarzda oliy ta'lim muassasalarida jismoniy tarbiya asosan amaliy tayyorgarlikka yo'naltirilgan bo'lib, bu esa nazariy bilimlarning yetarlicha o'zlashtirilmasligiga sabab bo'ladi. Natijada, talabalar jismoniy tarbiya roli va ahamiyati haqida yuzaki tasavvurga ega bo'lishi mumkin, bu esa ularning kelajakdagi kasbiy kompetensiyalariga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Zamonaviy tadqiqotlar jismoniy tarbiya bo'yicha nazariy kurslarni o'qitish metodikasini modernizatsiya qilish, Interfaol ta'lim texnologiyalarini, multimedia vositalarini va faol o'qitish shakllarini joriy etish zarurligini ta'kidlamogda [1; 135-b., 3; 95-b.].

Nazariy mashg'ulotlarni tashkil etishning turli yondashuvlari mavjud: klassik ma'ruzalar, seminar mashg'ulotlari, loyihaviy ishlar, masofaviy kurslar, multimedia ma'ruzalar, guruhli munozaralar va muammoli ta'lim. Biroq, bu usullarning samaradorligi hali ham ilmiy izlanishlar obyekti bo'lib qolmoqda. Ba'zi tadqiqotlar an'anaviy ma'ruzalar talabalar faoliyatining passivligi va kam ishtiroki bilan bog'liq kamchiliklarga ega ekanligini ko'rsatadi. Shu bilan birga, Interfaol texnologiyalardan foydalanish motivatsiyani oshirish va o'quv materialini yaxshiroq o'zlashtirishga xizmat qiladi [5; 43-b., 7; 234-b.].

Adabiyotlar tahlili. Oliy ta'lim muassasalarida jismoniy tarbiya bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar shuni tasdiqlaydiki, nazariy materialni muvaffaqiyatli o'zlashtirish nafaqat talabalar jismoniy tayyorgarligining yaxshilanishiga, balki ularning jismoniy faollikka ongli munosabatini shakllantirishga ham xizmat qiladi [3; 96-b., 7; 234-b.]. Nazariy mashg'ulotlar talabalarga harakatlarning fiziologik va biomexanik asoslari, sport metodikasi hamda mashg'ulotlarning psixologik jihatlarini chuqur tushunish imkonini beradi.

Ilmiy tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, jismoniy tarbiyani o'qitishning zamonaviy metodlari an'anaviy ma'ruzalar bilan birga Interfaol ta'lim shakllarini ham o'z ichiga olishi lozim. Bunga multimedia texnologiyalari va masofaviy kurslar kiradi. Ular nazariy bilimlarni amaliy mashg'ulotlar bilan integratsiya qilish talabalar motivatsiyasini oshirishga va materialni yaxshiroq o'zlashtirishga yordam berishini ta'kidlaydi.

Shuningdek, tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, jismoniy tarbiya nazariyasini o'qitishning an'anaviy usullari (ma'ruzalar, seminarlar) talabalar individual xususiyatlari va zamonaviy ta'lim texnologiyalarini inobatga olgan holda modernizatsiya qilinishi kerak. Muammoli ta'lim, o'yin texnologiyalari va keys-metodlar kabi Interfaol yondashuvlar talabalarni o'quv jarayoniga faol jalb etishga yordam beradi.

Ushbu tadqiqotning maqsadi oliy ta'lim muassasalarida "Jismoniy madaniyat nazariyasi va metodikasi" fani bo'yicha nazariy mavzularni talabalar tomonidan o'zlashtirish jarayonini

o'rganish va jismoniy tarbiyaning nazariy jihatlarini o'qitishning eng samarali metodlarini aniqlashdan iborat.

Tadqiqot vazifalari quyidagilardan iborat bo'ldi:

1. Jismoniy tarbiya sohasidagi nazariy fanlarni o'qitish metodikasi bo'yicha zamonaviy ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish.

2. Talabalarining ma'ruza materiallarini o'zlashtirish darajasini baholash.

4. Turli o'qitish metodikalarining talabalar motivatsiyasi va ularning akademik natijalariga ta'sirini o'rganish.

5. Oliy ta'lim muassasalarida jismoniy tarbiya doirasida nazariy tayyorgarlikni takomillashtirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqot materiali va metodlari. Tadqiqotda institutning Jismoniy madaniyat fakultetida tahsil olayotgan va "Jismoniy madaniyat nazariyasi va metodikasi" fanini o'rganayotgan I va II kursning 117 nafar talabalar ishtirok etdi. Ishtirokchilar ikki guruhga ajratildi:

- A guruhi (An'anaviy ta'lim, N = 60) - mashg'ulotlar an'anaviy ma'ruzalar va seminarlar shaklida olib borildi.

- B guruhi (Interfaol ta'lim, N = 57) - o'qitish jarayonida zamonaviy usullar: multimedia ma'ruzalar, guruhli muhokamalar, keys-metodlar va loyihaviy faoliyat qo'llanildi.

Materialni o'zlashtirish darajasi va o'qitish metodikasining samaradorligini baholash uchun quyidagi materiallar ishlatildi:

1. Ma'ruza materiallari va o'quv qo'llanmalar - "Jismoniy madaniyat nazariyasi va metodikasi" fani bo'yicha.

2. Talabalar o'rtasida so'rovnomalar - ta'lim jarayonidan qoniqish va motivatsiya darajasini aniqlash uchun.

3. Test topshiriqlari va nazorat ishlari - talabalar bilim darajasini obyektiv baholash maqsadida.

4. Pedagogik kuzatuv usullari - talabalarni o'quv jarayoniga jalb etish darajasini tahlil qilish.

5. Dasturiy ta'minot va multimedia resurslari - B guruhi uchun video-ma'ruzalar, onlayn kurslar va test platformalari.

Tadqiqot metodlari quyidagilardan iborat bo'ldi:

1. Ilmiy adabiyotlar tahlili:

- Jismoniy tarbiya nazariy fanlarini o'qitish metodikasiga oid ilmiy nashrlarni o'rganish.

- An'anaviy va zamonaviy ta'lim usullarini taqqoslash.

2. Talabalar so'rovnomasi:

- O'quv jarayoni bo'yicha qoniqish darajasini baholovchi so'rovnomalar ishlab chiqish.

- Talabalarining o'qitish uslublariga bo'lgan afzalliklarini aniqlash.

- O'quv jarayoniga jalb etilish darajasini baholash.

3. Pedagogik kuzatuv va tahlil:

- Ma'ruzalarda talabalar faolligini baholash.

- Interfaol ta'lim shakllarida ishtirok etish darajasini o'rganish.

- Talabalar va o'qituvchi o'rtasidagi o'zaro ta'sirni tahlil qilish.

4. Akademik natijalarni statistik tahlil qilish:

- Semestr yakunida A va B guruhlari uchun test sinovlarini o'tkazish.

- Talabalar bilim darajasini taqqoslash maqsadida o'rtacha ballarni solishtirish.
 - Farqlarning ahamiyatlilik darajasini aniqlash uchun matematik statistika usullaridan foydalanish.

Tadqiqot natijalari. 1. Talabalarning materialni o'zlashtirish darajasini baholash.

Talabalarning bilimlarini obyektiv baholash uchun har ikkala guruh (A — An'anaviy ta'lim, B - Interfaol ta'lim) yakuniy testdan o'tkazildi. Test 30 ta savoldan iborat bo'lib, o'rtacha natijalar quyidagi jadvalda keltirilgan (1-jadval):

1-jadval

Guruh	O'rtacha ball (30 dan)	To'g'ri javoblarning o'rtacha foizi
A guruhi (An'anaviy ta'lim)	18,2	60,7%
B guruhi (Interfaol usullar)	24,1	80,3%

Ko'rinib turibdiki, Interfaol usullar asosida ta'lim olgan B guruhi talabalari materialni an'anaviy usulda o'qigan A guruhiga nisbatan yaxshiroq o'zlashtirgan.

2. O'qitish metodikasining talabalar jalb etilishiga ta'siri.

Talabalarning o'quv jarayoniga jalb etilganlik darajasini baholash uchun so'rovnoma o'tkazildi. Talabalarga quyidagi savol berildi:

“Jismoniy tarbiyaning nazariy jihatlarini o'rganish siz uchun qanchalik qiziqarli?”.

Javoblar 1 dan 5 gacha bo'lgan shkalada baholandi (1 — umuman qiziq emas, 5 - juda qiziq). O'rtacha natijalar quyidagicha bo'ldi:

- A guruhi (An'anaviy ta'lim) — 2,9;
- B guruhi (Interfaol usullar) - 4,3.

Shuningdek, talabalar tomonidan dars davomida faol qatnashish ko'rsatkichlari ham tahlil qilindi (2-jadval):

2-jadval

Guruh	Faol talabalar soni (60 dan)	Faol talabalar ulushi
A guruhi	18	30%
B guruhi	41	68%

Interfaol ta'lim usullari qo'llanilgan B guruhida talabalar faolroq ishtirok etgan va o'quv jarayoniga qiziqishi ancha yuqori bo'lgan.

3. Semestr davomida akademik natijalarning dinamikasi.

Talabalarning bilim darajasidagi o'zgarishlarni baholash uchun semestrning turli bosqichlarida test natijalari tahlil qilindi (3-jadval):

3-jadval

Test bosqichi	A guruhi (An'anaviy ta'lim)	B guruhi (Interfaol usullar)
Semestr boshida	9,5 (32%)	10,1 (34%)
Semestr o'rtasida	14,8 (49%)	19,3 (64%)
Semestr oxirida	18,2 (60%)	24,1 (80%)

Ko'rinib turibdiki, B guruhi talabalari bilim darajasini tezroq oshirishga erishgan va yakuniy natijalari ham yuqori bo'lgan.

Tadqiqot natijalarining tahlili quyidagilarni ko'rsatdi:

1. Test natijalari taqqoslanishi. B guruhi talabalarining yakuniy test natijalari A guruhiga qaraganda sezilarli darajada yuqori bo'ldi (24,1 ballga nisbatan 18,2). Bu Interfaol metodlarning materialni chuqurroq o'zlashtirishga yordam berishini ko'rsatadi.

2. Talabalarining o'quv jarayoniga jalb etilish darajasi. B guruhi talabalar o'quv jarayoniga ancha faol jalb etilgan: ular predmetga bo'lgan qiziqishini yuqori baholagan (4,3 ball va 2,9 ball) va dars jarayonida ko'proq ishtirok etgan (68% va 30%).

3. Akademik natijalar dinamikasi. Semestr davomida B guruhi talabalar bilimlarini ancha tez rivojlantirgan. Ularning test natijalari doimiy ravishda oshib borib, semestr oxirida A guruhiga nisbatan ancha yuqori bo'ldi (80% va 60%).

Muhokama. Olingan natijalar oliy ta'lim muassasalarida jismoniy tarbiyaning nazariy asoslarini o'qitish metodikasini modernizatsiya qilish zarurligini ko'rsatadi. Interfaol texnologiyalar va faol ta'lim metodlarini qo'llash talabalar motivatsiyasini oshiradi hamda materialni o'zlashtirish sifatini yaxshilaydi.

An'anaviy ma'ruzalar nazariy bilimlarning izchilligi va tizimlilikini ta'minlasa-da, talabalar passiv tinglovchi bo'lib qolishi sababli, ularning samaradorligi pasayishi mumkin. Aksincha, Interfaol usullar talabalarni o'quv jarayoniga faol jalb etib, ularning tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi va bilimlarini amaliyotda qo'llash imkoniyatini yaratadi.

Shuningdek, talabalarining individual xususiyatlarini hisobga olib, ularga mos ta'lim shakllarini taklif etish muhim. Masalan, masofaviy kurslar, video-ma'ruzalar va onlayn-simulyatsiyalar ayniqsa raqamli texnologiyalar keng joriy etilayotgan bugungi kunda dolzarbdir.

Tadqiqot natijalari quyidagilarni tasdiqlaydi: nazariy mashg'ulotlarda interfaol usullardan foydalanish talabalar tomonidan materialni yaxshiroq o'zlashtirishga yordam beradi. Quyida turli omillarning natijalarga ta'siri muhokama qilinadi, boshqa tadqiqotlar bilan taqqoslanadi hamda asosiy tavsiyalar beriladi.

O'qitish metodikasining materialni o'zlashtirishga ta'siri. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, Interfaol usullar bilan o'qigan talabalar yuqori bilim darajasini namoyon etdilar. B guruhidagi o'quvchilarning to'g'ri javoblari o'rtacha 80,3% ni tashkil etdi, bu esa A guruhi (60,7%) bilan solishtirganda 19,6% yuqoridir.

Interfaol metodlarning samaradorligi sabablari:

- Guruh muhokamalar va jamoaviy topshiriqlar orqali talabalar ishtirokining oshishi.
- Video-ma'ruzalar va Interfaol testlardan foydalanish materialni yaxshi tushunishga yordam beradi.
- O'quv jarayonining moslashuvchanligi, har bir talabaga individual yondashish imkoniyati.

Bu natijalar Abdullayev Ya. M. tadqiqotlari bilan hamohang bo'lib, ular ham interfaol o'qitish usullari jismoniy tarbiya nazariyasini o'zlashtirish samaradorligini oshirishini ko'rsatadi.

O'qitish metodikasining talabalar motivatsiyasiga ta'siri. Talabalarining motivatsiyasini baholash uchun o'tkazilgan so'rov natijalari shuni ko'rsatdi: B guruhi talabalar o'quv faniga bo'lgan qiziqishni 5 ballik tizimda o'rtacha 4,3 ball bilan baholagan, A guruhida esa bu ko'rsatkich 2,9 ballni tashkil etgan. Bundan tashqari, B guruhida talabalarining 68% faol muhokamalarda qatnashgan bo'lsa, A guruhida bu ko'rsatkich atigi 30% ni tashkil etdi.

Motivatsiyani oshirish omillari:

- Guruhiiy muhokamalar orqali talabalar o'zaro hamkorlik qiladi va qiziqishi oshadi.
- O'yin va loyiha metodlaridan foydalanish darslarni yanada jonli va Interfaol qiladi.
- Nazariy bilimlarning amaliy ahamiyatini tushunish orqali qiziqish ortadi.

O'quv yutuqlarining dinamikasi. O'quv jarayonining boshida ikkala guruh orasidagi farq minimal edi: A guruhi 9,5 ball, B guruhi esa 10,1 ball ko'rsatkichga ega edi. Biroq, semestr oxirida B guruhi talabalarining o'rtacha bahosi 24,1 ballga yetdi, A guruhida esa bu ko'rsatkich atigi 18,2 ballni tashkil etdi.

Bu quyidagilarni anglatadi:

- Interfaol usullar yangi bilimlarni tezroq o'zlashtirishga yordam beradi.
- An'anaviy metodlar bilan ta'lim olgan guruhda bilimlarni chuqur o'zlashtirish jarayoni sekinroq kechdi.
- Faol ishtirok etgan talabalar materialni yaxshiroq eslab qolishadi.
- Sokolenko L. S. tadqiqotlari ham quyidagilarni tasdiqlaydi: talabalar o'quv jarayoniga faol jalb etilganida, ularning bilim darajasi ancha yuqori bo'ladi.

Xulosa. Ushbu tadqiqot doirasida oliy ta'lim muassasasida "Jismoniy madaniyat nazariyasi va metodikasi" fanidan nazariy mashg'ulotlarni o'tkazishda ikki yondashuvning samaradorligi qiyosiy baholandi:

- An'anaviy usul (A guruhi) - talabalarining minimal ishtiroki bilan klassik ma'ruza shaklida o'tkazildi.
- Interfaol usul (B guruhi) - multimedia texnologiyalari, guruhiiy muhokamalar va faol o'qitish metodlarini o'z ichiga oldi.

Olingan natijalar asosida quyidagi asosiy xulosalarni chiqarish mumkin:

- Interfaol metodlar materialni yaxshiroq o'zlashtirishga yordam beradi. Yakuniy test natijalariga ko'ra, B guruhining o'rtacha natijasi 24,1 ball (80,3%) bo'ldi, bu an'anaviy ma'ruzalar asosida o'qigan A guruhidan 19,6% yuqoridir (18,2 ball, 60,7%).
- Talabalarining motivatsiyasi faol usullarda yuqoriroq bo'ladi. So'rovnomalar natijalariga ko'ra, B guruhidagi talabalar fan bo'yicha qiziqish darajasini 5 ballik tizimda o'rtacha 4,3 ballga baholagan, A guruhida esa bu ko'rsatkich 2,9 ballni tashkil etdi.
- Interfaol usullar talabalarining faolligini oshiradi. B guruhidagi talabalarining 68% muntazam muhokamalarda ishtirok etgan bo'lsa, A guruhida bu ko'rsatkich atigi 30% ni tashkil etdi.
- Interfaol yondashuvda o'quv yutuqlari tezroq o'sadi. Semestr boshida guruhlar orasidagi farq minimal bo'lgan bo'lsa-da, semestr oxiriga kelib, B guruhi sezilarli yuqori natijalarga erishdi.

Ushbu natijalar an'anaviy ma'ruzalar o'rniga, talabalarining o'quv jarayonida faol ishtirokini ta'minlaydigan zamonaviy metodlar samaraliroq ekanligini tasdiqlaydi. Xulosa sifatida aytish mumkinki, ushbu tadqiqot jismoniy tarbiya nazariy mashg'ulotlarini takomillashtirish bo'yicha keyingi ilmiy izlanishlar uchun muhim asos bo'lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Turdimurodov, D. (2024). Talabalarda jismoniy tarbiyaga bo'lgan motivatsiyani shakllantirish xususiyatlari. *Журнал «Вестник физической культуры и спорта» Нукусского филиала Узбекского государственного университета физической культуры и спорта*, 1(2), 135-140 b.

2. Turdimurodov, D. (2024). Maktabgacha yoshdagi bolalar jismoniy tarbiyasining pedagogik shartlari. *Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари Актуальные проблемы социально-гуманитарных наук Actual Problems of Humanities and Social Sciences*, 4(S/9), 570-575.
3. Turdimurodov, D. Y. (2025). Organization of physical education for students of higher education institutions. *American Journal of Modern World Sciences*, 2(3), 92-99.
4. Абдуллаев, Я. М. (2012). Развитие физического воспитания подрастающего поколения в непрерывном образовании. *Молодой ученый*, (11), 381-383.
5. Шавелев Х. Э., Соколенко Л. С. Инновационные модели подготовки соискателей высшего образования в сфере физического воспитания и спорта. Академические видения. - 2023. № 17. 43-47 б.
6. Соколенко Л. С. Интеграция новейших методик преподавания физического воспитания в высших учебных заведениях с использованием технологий для дистанционного обучения. Академические видения. - 2023. № 20. 77-80 б.
7. Лоза Т. О. Обоснование необходимости внедрения инновационных технологий в процесс физического воспитания студенческой молодежи. Педагогические науки: физическое воспитание и спорт. - 2021. № 2. 232-236 б.

Received: 16 March 2025

Accepted: 5 April 2025

Published: 15 April 2025

Article / Original Paper

THE THEORY OF ETHIMOLGY AND TEACHING MATHEMATICAL STATISTICS IN GENERAL EDUCATION SCHOOLS: FOREIGN EXPERIENCE AND SCIENTIFIC APPROACHES

Yusubjanova Musharraf

Basic doctoral student NamSU

Abstract. This article presents the experiences of foreign countries (Singapore, Japan, the USA, and Russia) in teaching the section on probability theory and mathematical statistics in general education schools, including the analysis of curricula and scientific results. The results of international assessment systems, PISA and TIMSS, demonstrate the importance of this subject in developing students' logical thinking and statistical reasoning, which enhances the relevance of this research.

Keywords: probability theory, mathematical statistics, curriculum, logical thinking.

EHTIMOLLAR NAZARIYASI VA MATEMATIK STATISTIKANI UMUMTA'LIM MAKTABLARIDA O'QITISH: XORIJIY TAJRIBA VA ILMIY YONDASHUVLAR

Yusubjanova Musharraf Tursunali qizi

NamDU tayanch doktoranti

E-mail: Yusubjanovam271994@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqola ehtimollar nazariyasi va matematik statistika bo'limini umumta'lim maktablarida o'qitish bo'yicha xorijiy (Singapur, Yaponiya, AQSh va Rossiya) davlatlarning tajribalar: o'quv dasturlari, ilmiy natijalari tahlili keltirilgan. Xalqaro baholash tizimlari PISA va TIMSS natijalari ushbu fanning o'quvchilarning mantiqiy fikrlashi va statistik tafakkurini rivojlantirishda muhimligini ko'rsatishi ushbu tadqiqotni dolzarbligini oshiradi.

Kalit so'zlar: ehtimollar nazariyasi, matematik statistika, o'quv dasturi, mantiqiy fikrlash.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I4Y2025N70>

Kirish. Piaget va Inhelder (1951) tomonidan olib borilgan dastlabki tadqiqotlarda bolalarning ehtimollikni mantiqiy ravishda o'ylashdagi rivojlanish bosqichlarini o'rganib chiqqan. Boshqa ko'plab psixologlar esa bu tadqiqotlarni davom ettirib, eng muhimlaridan biri Fischbein (1975) bo'lib, u stoxastik intuitsiyalarni tahlil qilgan va erta ehtimollikni o'rgatishni tavsiya qilgan[1]. Ya'ni bolalarda tasodifiy hodisalar bilan muqarrar hodisalar farqini ajrata olish 3-4 yoshdan boshlanadi. 5 yoshdan esa tasodifiy xulosalarni baholashning imkoniyatlarini tushunish, ya'ni ehtimolli fikrlash rivojlanadi. Shuning uchun ham XXI asr maktab matematika ta'limining modernizatsiyasidagi asosiy yo'nalishlardan biri – ehtimollar nazariyasi va matematik statistika materiallarini umumiy o'rta ta'lim matematika kursiga kiritishdir[2]. Matematika ta'limida ehtimollar nazariyasi va matematik statistika mavzulari o'quvchilarning hayotiy masalalarni hal qilishdagi tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish va qarorlar qabul qilishda statistik ma'lumotlarni tahlil qilish ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Maktab ta'limida ehtimollar nazariyasini o'qitish quyidagi ko'nikmalarni shakllantirishga yordam beradi:

- Muammolarni hal qilish qobiliyatini rivojlantirish, statistik ma'lumotlarni tushunish va tahlil qilish.
- Noaniqlik sharoitida asosli qarorlar qabul qilish, hayotiy vaziyatlarda matematik va statistik tafakkurni qo'llash.

Matematika ta'limining muhim qismi bo'lgan ehtimollar nazariyasi va matematik statistika elementlari bugungi kunda rivojlangan davlatlarning umumta'lim maktablarida keng o'qitilmoqda. Matematika ta'limidan olingan tadqiqotlarga ko'ra, ehtimollikni maktab darajasida o'qitish davomida o'ziga xos muammolar paydo bo'lmoqda, chunki bu matematikaning faqat noaniqlik bilan shug'ullanuvchi sohasidir. O'qitish va o'rganish muammolari, texnologiya va resurslar bilan bir qatorda, matematika o'qituvchilarini tayyorlashga ham e'tibor qaratish muhim vazifaga aylanmoqda. Xalqaro baholash tizimlari, jumladan PISA va TIMSS natijalari ushbu fanlarning o'quvchilarning mantiqiy fikrlashi va statistik tafakkurini rivojlantirishdagi o'rnini ko'rsatmoqda (OECD, 2023). Bu esa umumta'lim maktablarida ushbu fanning o'qitilishi zarurligini va yangicha yondashuvlar asosida o'qitish kerakligi anglatadi. Bularning barchasi esa tadqiqotimizni dolzarbligini ta'minlaydi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Bolalarda ehtimollik tushunchasini shakllanishi haqida turli tadqiqotlar mavjud bo'lib, 12 yoshgacha bolalarda uning shakllanishini quyidagi mavzularga bo'lib o'rganishgan: ehtimollikni sezish- bolalar 3-4-yoshdan tasodifiy holatlarni farqlashni boshlaydi, 7 yoshdan esa tasodifiy miqdorlar natijalarini bashorat qilishni tasavvur qiladi; ehtimollik tili- bolalar 7-8 yoshdan ehtimoli tildan foydalanadi; kombinatorik fikrlash-tasodifiy tajribalarda va ehtimollikda muhim va ehtimollikni taqqoslash va baholashni 7-8 yoshdan tushunishni boshlaydilar[1]. Ehtimollikni erta yoshdan o'qitishda o'qituvchilarning bilimlarini tahlil qilish uchun model yaratilgan bo'lib, ushbu model besh asosiy jihatni o'z ichiga oladi[3]:

1. Ehtimollik bilan bog'liq topshiriqlar,
2. Ehtimollik tafakkuri,
3. Ehtimollik aloqalari,
4. Ehtimollik muloqot,
5. Ehtimollik tili.

Bu model orqali o'qituvchilarning ehtimollikni samarali o'qitishi, unga doir tushunchalarni o'quvchilarga ko'proq yetkaza olishi ta'minlanadi. o'quvchilarning ehtimollar nazariyasi bo'yicha mantiqiy tafakkurini rivojlantirishga qaratilgan har qanday yaxshi o'quv dasturining muvaffaqiyati ham o'qituvchilarning ehtimollikni tushunish darajasiga bog'liq [4]. Avvalo matematika fanini yaxshi o'qitish va o'quvchilarni bu fanga qiziqтира olish matematika o'qituvchilaridan ulkan pedagogik mahorat va o'z ustida doimiy ishlashni talab qiladi. Shuningdek, bu jarayonga matematika darsligi ham katta ta'sir ko'rsatadi [5]. Matematika darsligi matematika bilan bog'liq bo'lgan masalalarni, tasavvurlar, tushunchalarni tartibga soladi va matematika fanini o'qitish jarayonida asosiy nuqta hisoblanadi [6]. Hozirda matematika darsliklarini tahlil qilganimizda ehtimollar nazariyasi va matematik statistikaga doir mavzular va tushunchalar ketma-ketligida izchillik yo'qligi, rivojlantiruvchi va hayotiy masalalarning yetishmasligi, standart masalalar bilan cheklanish kabi kamchiliklarga duch kelamiz [7]. Haqiqatdan ham ushbu kamchiliklar bu fanni o'zlashtirilish darajasini

pasaytirmoqda. Ammo so'nggi yillarda interfaol ta'lim texnologiyalari va yangi uslubiy yondashuvlar paydo bo'lishi bilan ehtimollar nazariyasi va matematik statistika o'qitilishida sezilarli yangiliklar kuzatildi[8]. Masalan, amaliy masalalarni yechishni 2 xil usulini taklif qilgan. O'quvchilarni tasodifiylilikni idrok qilishi va yutish strategiyasi va ehtimolli o'yin [9].

Ushbu tadqiqotda qo'yilgan maqsadga erishish va vazifalarni hal qilish uchun bir nechta tadqiqot usullaridan foydalanildi: Mavjud adabiyotlar bilan tanishish, ya'ni adabiyotlar sharhi, tadqiqot bo'yicha mavjud ilmiy maqolalar, tadqiqotlar, kitoblar va boshqa nashrlarning keng tahlili. Ya'ni bu sohada erishilgan yutuqlar va natijalar, tendensiyalar, usullar va tadqiqotlar haqida umumiy ma'lumot olish. Bundan tashqari tadqiqotda darsliklarni yig'ish, tahlil qilish, solishtirish metodlaridan foydalanilgan. Bu metodlarning maqsadi to'plangan ma'lumotlarni tahlil qilish, solishtirish, baholash va xulosa chiqarishdan iborat. Tadqiqot Singapur, Yaponiya, AQSh va Rossiya davlatlarining matematika darsliklarini o'z ichiga oladi. Singapurning 7-sinfidan 10-sinfgacha, Yaponiya, AQSh va Rossiyaning esa 7-sinfidan 11-sinfgacha bo'lgan matematika darsliklaridan foydalanilgan. Singapur darsliklaridagi mavzularni quyidagilardan olingan the Singapore New Syllabus Mathematics (NSM) grades 7-10, written by Dr Joseph Yeo PhD, MEd, PGDE (Dist), BSc (Hons), Teh Keng Seng BSc, Dip Ed, Loh Cheng Yee BSc, Dip Ed, and Ivy Chow MEd, PGDE, BSc. Yaponiya davlatining matematika fanidan o'quv rejalarini <https://www.futureschool.com/japan-curriculum/#552f669b605a0> saytidan olingan. AQSh davlatining Kaliforniya shtatining matematika fanidan o'quv dasturlarini <https://www.ixl.com/standards/california/math> saytidan olingan ma'lumotlar asosida tahlil qilingan. Rossiyaning matematikadan o'quv rejalarini quyidagi darsliklardan olingan: Макарычев Ю.Н., Миндюк Н.Г., Нешков К.И. и др. Алгебра 7-класс ва 9-класс учеб, Рубин А.Г., Чулков П.В. Алгебра 8-класс учеб, Муравин Г.К. Муравина О.В. Алгебра и начала математического анализа 10-класс учеб, Мерзляк А.Г. Номировский Д.А. Поляков В.М. Алгебра и начала математического анализа 11-класс учеб.

Muhokama. Matematika ta'limida ehtimollar nazariyasi va matematik statistika mavzulari o'quvchilarning amaliy masalalarni hal qilishdagi mantiqiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish va qarorlar qabul qilishda statistik ma'lumotlarni tahlil qilish ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Bu mavzularni o'rgatishning didaktik asoslari ta'lim jarayonining maqsadi, mazmuni, usullari, vositalari va baholash mezonlarini aniqlaydi. Quyida esa shular asosida Singapur, Yaponiya, AQSh va Rossiya davlatlarining matematika darsliklarini tahlil qilingan:

1 Singapur Tajribasi. Singapurda ehtimollar nazariyasi va matematik statistikaga katta e'tibor beriladi. O'quv dasturlari spiral tamoyiliga asoslangan bo'lib, mavzular turli sinflarda takroran chuqurlashib boradi [10]. Matematika darsliklarida misol va masalalar 3 xil: oson, o'rtacha va qiyin kategoriyalarda beriladi. Har bir bo'lim oxirida "o'zingni sinab ko'r" mashqlari orqali o'quvchilar bilimlari mustahkamlab boriladi.[5]

2 Yaponiya Tajribasi. Yaponiyada matematika darslari PISA baholarida yuqori natijalarga erishish uchun maxsus metodikaga asoslangan. Har bir sinf matematika darsligi 4 ta bo'limdan iborat bo'ladi. Har bir bo'limda o'quvchilar yangi mavzularni yaxshi tushunishga qaratilgan boyitish va amaliy masalalar beriladi [5]. O'quvchilarga o'zlari mustaqil ravishda statistik natijalarni tahlil qilishga yo'naltirilgan topshiriqlar beriladi [11].

3 AQSh Tajribasi. AQShda ehtimollar va statistikaning o'qitish davlat ta'lim standartlarida aniq belgilangan. AQSh (Kaliforniya misolida) matematika darsligida har bir mavzu oldidan shu

mavzu bo'yicha davlat standartlar aytib o'tiladi keyin qisqacha mavzu bayoni beriladi. Hayotiy misol-masala ishlash namunasi va qo'shimcha mustahkamlovchi misollar beriladi[12]. O'quvchilarning mantiqiy va statistik fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish uchun interaktiv metodlar keng qo'llaniladi [13].

4 Rossiya Tajribasi. Rossiyada ehtimollar nazariyasi va matematik statistika fani 7-11-sinflar doirasida o'qitiladi. Rossiya matematika darsliklarida mavzular ancha keng yoritiladi. Mavzularga doir misollarni yechilishi asoslab tushuntiriladi. Mustahkamlovchi turli-tuman, amaliy mashqlar beriladi. O'quv dasturida kombinatorika va statistik inferensiya asoslari keng o'rin olgan [14]. O'qituvchilar uchun maxsus metodik qo'llanmalar ishlab chiqilgan.

Natijalar. Yuqoridagi davlatlarda ta'lim sohasi yuqori darajada takomillashgan bo'lib, ehtimollar nazariyasi va matematik statistika elementlarini o'qitish bo'yicha ilg'or tajriba mavjud. Chunki ehtimollar nazariyasi va matematik statistika fani ko'plab sohalarga tatbiqi bo'yicha zamonaviy matematika fanlari orasida oldingi o'rinlarni egallaydi. Bu esa barcha sohalardagi ilmiy yangiliklarni asosi demakdir. Bundan tashqari umumta'lim maktablarida o'qitishning zarurligini isbotlovchi quyidagi sabablarni ham sanab o'tish zarur:

1. Tahliliy va tanqidiy tafakkurni rivojlantirish;
2. Hayotdagi amaliy ahamiyati;
3. Kelajakda ilg'or o'rganish uchun poydevor;
4. Raqamli asrda ma'lumotlar savodxonligi;
5. Fanlararo o'qitishni qo'llab-quvvatlash;
6. Xalqaro ta'lim standartlariga moslik.

Xulosa. Ehtimollar nazariyasi va matematik statistika xalqaro ta'lim tizimlarida muhim fanlardan biri bo'lib, rivojlangan davlatlarda u zamonaviy usullar bilan o'qitilmoqda. Masalan, interaktiv dars usullari, muammoli ta'lim, loyihaga asoslangan ta'lim va tajriba asosidagi yondashuvlar keng qo'llanadi. O'zbekiston umumta'lim maktablarida esa ushbu fanni o'qitish tajribasini xorijiy metodikalar bilan boyitish zarur. Bundan tashqari fanni o'qitishni yanada yaxshilash uchun quyidagilarni amalga oshirish zarur. Fanlararo yondashuvni kengaytirish – ehtimollar nazariyasini iqtisodiyot, informatika va tabiiy fanlar bilan bog'lash; Interfaol ta'lim metodlarini joriy qilish – muammoga asoslangan ta'lim (PBL) va roli o'yinlardan foydalanish; O'qituvchilar malakasini oshirish – ehtimollar nazariyasi va statistikani o'qitish bo'yicha maxsus kurslar va seminarlar tashkil etish; Raqamli texnologiyalar va dasturiy vositalardan foydalanish – GeoGebra, Desmos kabi onlayn platformalardan foydalanish.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Carmen Batanero, Rocío Álvarez-Arroyo. *Teaching and learning of probability*. ZDM – Mathematics Education (2024) 56:5–17 <https://doi.org/10.1007/s11858-023-01511-5>
2. M.Barakayev and others. *Methodology of teaching theory of probability and elements of mathematical statistics with the help of practical problems* Tuijin Jishu/ Journal of propulsion technology. Vol. 44. No. 6(2023). p 2712-2718.
3. Vásquez, C.; Alsina, Á. *Analysing Probability Teaching Practices in Primary Education: What Tasks Do Teachers Implement?* Mathematics 2021, 9, 2493. <https://doi.org/10.3390/math9192493>
4. Elbehary, S. G. A. (2022). *Rethinking mathematics teachers' professional knowledge for teaching probability from the perspective of probabilistic reasoning: A proposed framework*. International Electronic Journal of Mathematics Education, 17(3), em0695. <https://doi.org/10.29333/iejme/12145>

5. Khilyatul Auliya, Djamilah Bondan Widjajanti. "Singaporean and Japanese Maths Textbooks: Character, Structure, and Content". Mosharafa: Jurnal Pendidikan Matematika Volume 12, Number 1, January 2023 155-168-b.
6. Rezat, S. & Sträßer, R. (2015). Methodological issues and challenges in research on mathematics textbooks. *Nordic Studies in Mathematics Education*, 20(3-4), 247–266.
7. T.S.Nishonov [Principles of improving student's problem-solving skills in the field of probability theory](#). *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences* Vol 8 (9)-2020. 197-204-p.
8. Batanero, C., & Chernoff, E. J. (2020). *Teaching and Learning Stochastics: Advances and Challenges*. Springer. ISBN: 978-3030384383.
9. Carmen Batereno, Juan D. Godino, Rafael Roa (2014) "Training Teachers to teach probability" *Journal of Statistics Education*-March (2014). <https://www.researchgate.net/publication/240359028>
10. Ng, K. E. D. (2018). *Mathematics Education in Singapore: New Research on Teaching and Learning*. Springer.
11. Fujita, T. (2017). *Teaching probability with visualization tools: An international perspective*. *Educational Studies in Mathematics*, 94(3), 345-362.
12. California mathematic student textbook 7 . California standard- Driven program
13. Garfield, J., & Ben-Zvi, D. (2018). *Developing Students' Statistical Reasoning: Connecting Research and Teaching Practice*. Springer.
14. Batanero, C., & Borovcnik, M. (2016). *Probabilistic Thinking: Presenting Plural Perspectives*. Springer.

Received: 16 March 2025

Accepted: 5 April 2025

Published: 15 April 2025

Article / Original Paper

DEVELOPMENT OF SKILLS OF DESIGNING COLLABORATIVE LEARNING ENVIRONMENT IN FUTURE TEACHERS: INNOVATIVE APPROACHES AND PERSPECTIVES

Gulchehra Sharipboevna Fayzullaeva

Head of the Department of Pedagogy, Psychology, and Educational Technologies,
Center of Pedagogical Skills of Samarkand Region,

Doctor of Science (DSc), Associate Professor

E-mail: gulchexrasharipboyevna81@gmail.com

Kurbonova Gulmira Usmonovna

Doctoral student of Samarkand State University
named after Sharof Rashidov

E-mail: gulmirakurbonova312@gmail.com

Abstract. This article deals with the problem of developing future teachers' skills of collaborative learning environment design in the context of rapid changes in educational technologies. The research is aimed at identifying the influence of modern digital tools and pedagogical methods on the development of competencies that promote effective interaction and collaborative work in the classroom. The theoretical background, existing empirical data and the results of a pilot experiment conducted in a number of pedagogical universities are analyzed. The obtained data demonstrate that the integration of innovative approaches into the educational process contributes not only to the improvement of teaching quality, but also to the increase of students' motivation to actively participate in the learning process. The article emphasizes the importance of developing these skills for future teaching practice and identifies directions for further research in the field of digitalization and collaborative learning.

Keywords: collaborative learning, learning environment design, innovations in education, digital competencies, interpersonal interaction, educational practice.

BO'LAJAK O'QITUVCHILARDA KOLLABORATIV O'QUV MUHITINI LOYIHALASH KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH: INNOVATSION YONDASHUVLAR VA ISTIQBOLLAR

Fayzullayeva Gulchexra Sharipboyevna

Samarqand viloyati pedagogik mahorat markazi,
Pedagogika, psixologiya va ta'lim texnologiyalari kafedrası mudiri,
pedagogika fanlari doktori (DSc), dotsent

Kurbonova Gulmira Usmonovna

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti
maqsadli tayanch doktoranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada bo'lajak o'qituvchilarning ta'lim texnologiyalaridagi jadal o'zgarishlar sharoitida kollaborativ o'quv muhitini loyihalash ko'nikmalarini shakllantirish muammosi ko'rib chiqiladi. Tadqiqot zamonaviy raqamli vositalar va pedagogik usullarning sinfda samarali o'zaro ta'sir o'tkazish va birgalikda ishlashga yordam beradigan kompetensiyalarni rivojlantirishga ta'sirini aniqlashga qaratilgan. Nazariy shartlar, mavjud empirik ma'lumotlar va bir qator pedagogik universitetlarda o'tkazilgan tajriba natijalari tahlil qilinadi.

Topilmalar shuni ko'rsatadiki, ta'lim jarayoniga innovatsion yondashuvlarning integratsiyasi nafaqat o'qitish sifatini yaxshilashga, balki talabalarning o'quv jarayonida faol ishtirok etish motivatsiyasini oshirishga yordam beradi. Maqolada ushbu ko'nikmalarni rivojlantirishning kelajakdagi pedagogik amaliyot uchun ahamiyati ta'kidlangan va raqamlashtirish va kollaborativ o'qitish sohasidagi keyingi tadqiqotlar yo'nalishlari aniqlangan.

Kalit so'zlar: kollaborativ o'qitish, o'quv muhitini loyihalash, ta'lim sohasidagi yangiliklar, raqamli kompetensiyalar, shaxslararo o'zaro ta'sir, ta'lim amaliyoti.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I4Y2025N71>

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimi axborot texnologiyalarining rivojlanishi va jamiyat ehtiyojlarining o'zgarishi tufayli dinamik o'zgarishlar davrini boshdan kechirmoqda. Shu nuqtai nazardan, bo'lajak o'qituvchilarda kollaborativ o'quv muhitini loyihalash ko'nikmalarini shakllantirish masalasi ayniqsa dolzarb bo'lib qolmoqda. Kollaborativ ta'lim va o'quv jarayonlarini birgalikda loyihalash nafaqat ta'lim sifatini oshiradi, balki tanqidiy fikrlash, aloqa kompetensiyalari va yangi sharoitlarga moslashishni rivojlantirishga yordam beradi.

Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi bo'lajak o'qituvchilarga kollaborativ ta'lim muhitini loyihalash ko'nikmalarini o'rgatishning mavjud yondashuvlarini tahlil qilish, shuningdek, raqamli texnologiyalarning o'quv jarayoniga samarali integratsiyalashuviga yordam beruvchi omillarni aniqlashdir. Ishda quyidagi masalalar ko'rib chiqiladi: zamonaviy ta'lim texnologiyalari bo'lajak o'qituvchilarda kasbiy kompetensiyalarni shakllantirishga qanday ta'sir qiladi, dizayn ko'nikmalarini rivojlantirish uchun qaysi uslubiy yondashuvlar eng samarali va ta'limni raqamlashtirish sharoitida kollaborativ o'quv muhitini rivojlantirish istiqbollari qanday. Tadqiqot gipotezasi shundan iboratki, innovatsion pedagogik usullar va raqamli vositalardan foydalanish o'quv muhitini loyihalash ko'nikmalarini sezilarli darajada yaxshilaydi, bu talabalarning samarali shaxslararo va kasbiy muloqotga tayyorligini shakllantirishga yordam beradi.

Tadqiqotning dolzarbligi ta'limdagi global tendensiyalar va pedagogik universitetlar duch keladigan mahalliy muammolar bilan bog'liq. Zamonaviy sharoitda, ta'lim jarayonlari onlayn formatlarga va aralash ta'lim modellariga o'tganda, kelajakdagi o'qituvchilarning nafaqat texnologik yangiliklardan foydalanish, balki birgalikda o'rganish uchun sharoitlarni to'g'ri loyihalash qobiliyati ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bu pedagogik ta'limga an'anaviy yondashuvlarni qayta ko'rib chiqishni va o'quv jarayoniga kollaborativ ta'lim tamoyillarini birlashtirgan yangi usullarni ishlab chiqishni talab qiladi.

Tadqiqot ta'lim psixologiyasi, ta'limni tashkil etish nazariyasi va raqamli ta'lim texnologiyalari sohasidagi zamonaviy tadqiqotlar natijalarini birlashtirgan holda fanlararo yondashuvga tayanadi. Ishning amaliy ahamiyati o'quv muassasalari uchun kollaborativ texnologiyalaridan foydalangan holda o'quv jarayonini optimallashtirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat. Nazariy manbalarni tahlil qilish va empirik eksperiment natijalari nafaqat ilgari surilgan gipotezani tasdiqlashga, balki ushbu sohadagi keyingi tadqiqotlar uchun yo'nalishlarni aniqlashga imkon beradi.

Adabiyotlar tahlili. So'nggi o'n yilliklarda kollaborativ o'qitish va o'quv muhitini loyihalash mavzusi pedagogik tadqiqotlarda keng yoritildi. L.S.Vigotskiyning asarlari kabi bir qator klassik asarlar o'quv jarayonida ijtimoiy o'zaro ta'sirning muhimligini ta'kidlab, kollaborativ o'qitish sohasidagi keyingi tadqiqotlar uchun nazariy asos yaratadi [8]. Jonson&Jonson kabi zamonaviy tadqiqotchilar o'quv jarayoni ishtirokchilari o'rtasidagi hamkorlikni muvaffaqiyatli o'rganishning asosiy omili sifatida ko'radigan modellarni taqdim etdilar [7].

Dillenbourg va Shulman asarlari samarali o'quv muhitini yaratishda kognitiv va uslubiy jihatlarining rolini ta'kidlaydi. Dillenbourg texnologiya va an'anaviy o'qitish usullarini birlashtirish zarurligini ta'kidlaydi [4], Shulman esa o'qitish amaliyotini innovatsion faoliyat uchun zarur bo'lgan professional bilim va ko'nikmalar obyekti orqali ko'rib chiqishni taklif qiladi [5]. Ushbu tadqiqotlar o'quv muhitini loyihalash ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan metodologiyalarni ishlab chiqish uchun boshlang'ich nuqta bo'lib xizmat qildi.

Raqamli texnologiyalar va pedagogik innovatsiyalar sohasidagi zamonaviy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, interaktiv platformalar va onlayn aloqa vositalaridan foydalanish kollaborativ ta'limni tashkil etish imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytiradi. Masalan, Felder va Brent tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, raqamli vositalardan faol foydalanish materialni chuqurroq o'zlashtirishga va talabalarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga yordam beradi [6]. Qo'shimcha empirik dalillar bunday texnologiyalarning o'quvchilarning motivatsiyasi va faolligiga ijobiy ta'sirini ko'rsatadi.

Keyingi yillarda mamlakatimizda ta'lim ishtirokchilarining hamkorlik ko'nikmalarini shakllantirishga qaratilgan tadqiqot ishlarining olib borilayotgani jarayon haqida aniq ma'lumotlarga ega bo'lishga, kollaborativ o'quv muhitini loyihalashga manba sifatida xizmat qiladi. Jumladan, tadqiqotchi–olima Z.D.Rasulova tomonidan hamkorlikda o'qitish texnologiyasidan foydalanib talabalarda kreativ sifatlarini rivojlantirish [2], shu bilan birga ushbu texnologiyaga asoslangan ta'lim jarayonini tashkil etish [3] borasidagi izlanishlari diqqatga sazovor. U hamkorlikda o'qitish texnologiyasida o'quvchilarni hamkorlikda o'qitishni tashkil etishning bir necha metodlari mavjudligini ajratib ko'rsatadi: 1. Komandada o'qitish (R.Slavin). 2. Kichik guruhlarda hamkorlikda o'qitish (R.Slavin, 1986). 3. Hamkorlikda o'qitishning "zigzag yoki arra" metodi (E.Aronson, 1978). 4. Hamkorlikda o'qitishning "Birgalikda o'qiymiz" metodi (Minnesot universiteti professorlari R.Jonson, D.Jonson, 1987). 5. Kichik guruhlarda ijodiy izlanishni tashkil etish metodi (Isroildagi Tel-Aviv universiteti professori Sh.Sharan 1988 tomonidan ishlab chiqilgan) va boshqalar [3; 968-b.].

Tadqiqotchi J.R.Bekbagambetova tomonidan esa tarbiya darslarida o'quvchilarning kollaborativ ko'nikmalarini rivojlantirishning mohiyatini yoritishga qaratilgan tadqiqotlar olib borilmoqda. Uning ta'kidlashicha, hamkorlikdagi harakatlar, munosabat va muloqotning boshqarish mexanizmini yaratishga asos bo'lib xizmat qiladi. Hamkorlikdagi faoliyatning mahsuli o'quvchilar ilgari surgan yangi g'oyalar va o'zlashtirilayotgan faoliyatning mohiyatiga bog'liq maqsadlar va sheriklikdagi shaxs pozitsiyasini boshqarish istaklarining yuzaga kelishi bilan o'z aksini topadi [1; 199-b.].

Tadqiqotchilarning ba'zi ishlari shuni ta'kidlaydiki, ta'limning an'anaviy shakllari endi zamonaviy jamiyat talablariga javob bermaydi, bu yerda jamoada ishlash va amaliy muammolarni hal qilish uchun axborot texnologiyalaridan foydalanish qobiliyati muhim ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtai nazardan, hamkorlik ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan tadqiqotlar alohida ahamiyatga ega. Adabiyotlarning uslubiy tahlili shuni ko'rsatadiki, zamonaviy yondashuvlarning aksariyati raqamli texnologiyalarni o'quv jarayoniga integratsiyalashga qaratilgan, ammo kelajakdagi o'qituvchilar nafaqat bunday ta'lim muhitini qo'llash, balki mustaqil ravishda loyihalash qobiliyatini shakllantirish masalasi yetarli darajada ishlab chiqilmagan.

Taqdim etilgan tadqiqotning o'ziga xos xususiyati nazariy tahlil, gipotezalarni empirik tekshirish va amaliy tavsiyalarni ishlab chiqishni birlashtirgan kompleks yondashuvdir. Oldingi

bir qator ishlardan farqli o'laroq, ushbu tadqiqot o'qituvchilarning kelajagiga ta'lim makonining faol dizaynerlari sifatida alohida e'tibor beradi, bu ularni nafaqat texnologiya foydalanuvchilari, balki yangi pedagogik modellarni ishlab chiquvchilar sifatida ham ko'rib chiqishga imkon beradi.

Shunday qilib, adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, kollaborativ ta'limni o'rganishda sezilarli yutuqlarga qaramay, kelajakdagi o'qituvchilar uchun o'quv muhitini mustaqil loyihalash ko'nikmalarini rivojlantirish muammosi dolzarb bo'lib qolmoqda. Tadqiqot bazasidagi aniqlangan bo'shliqlar ta'limni raqamlashtirish sharoitida o'qituvchilarni tayyorlashning integratsiyalashgan modellarini ishlab chiqishga qaratilgan keyingi empirik tadqiqotlar zarurligini asoslaydi. Ushbu tadqiqot o'quv jarayonini optimallashtirish uchun innovatsion pedagogik yondashuvlar va amaliy tavsiyalarni birlashtirgan uslubiy sxemani taklif qilish orqali ushbu bo'shliqni to'ldirishga intiladi.

Muhokama va natijalar. Tadqiqot bir nechta pedagogik universitetlarda o'quv jarayonini eksperimental modellashtirishga asoslangan bo'lib, u yerda talabalar raqamli vositalardan foydalangan holda kollaborativ o'quv muhitini loyihalash kursini o'tashgan. Tajriba natijalari shuni ko'rsatdiki, ixtisoslashtirilgan seminarlar va amaliy mashg'ulotlarda qatnashgan talabalar shaxslararo muloqot, ta'lim loyihalarini rejalashtirish va ishlab chiqish ko'nikmalarida sezilarli yaxshilanishni ko'rsatdilar. Taqdim etilgan ma'lumotlar kelajakdagi o'qituvchilarni tayyorlash jarayonida innovatsion usullarning integratsiyasi ularning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishga yordam beradi degan farazni qo'llab-quvvatlaydi.

Natijalarni tahlil qilish bir nechta asosiy jihatlarni aniqladi. Birinchidan, interaktiv platformalardan foydalanish (masalan, masofaviy o'qitish tizimlari va qo'shma ish joylari) o'quv jarayonini faollashtirishga yordam berdi, bu ham sifat, ham miqdoriy ko'rsatkichlar bilan tasdiqlangan. Talabalar so'rov natijalari va test baholarida aks ettirilgan materialni o'rganish uchun motivatsiya va qiziqishning oshishini qayd etdilar. Ikkinchidan, guruh loyihalari va o'quv muammolarini birgalikda hal qilishni o'z ichiga olgan kursning amaliy yo'nalishi ta'lim muhitini loyihalash ko'nikmalarini shakllantirishda eng samarali bo'ldi.

Olingan natijalarni oldingi tadqiqotlar ma'lumotlari bilan taqqoslash (Johnson & Johnson, 2009 [7]; Felder & Brent, 2009 [6]) kelajakdagi o'qituvchilarning kasbiy ko'nikmalarini rivojlantirishda raqamli texnologiyalarning muhim roli to'g'risida xulosa chiqarishga imkon beradi. Biroq, ijobiy tendensiyalarga qaramay, tadqiqot bir qator cheklovlarni ham aniqladi. Shunday qilib, eksperimentning vaqt doirasi kompetensiyalarni shakllantirishga integratsiyalashgan yondashuvlarning uzoq muddatli ta'sirini to'liq tahlil qilish uchun yetarli emas edi. Bundan tashqari, ishtirokchilar namunasida miqdoriy ko'rsatkichlar bo'yicha cheklovlar mavjud bo'lib, bu natijalarning umumlashtirilishiga ta'sir qilishi mumkin.

Shuni ham ta'kidlash kerakki, talabalarning individual xususiyatlari, masalan, oldindan tayyorgarlik darajasi va motivatsiya har xil bo'lib, materialni o'zlashtirish samaradorligiga ta'sir qilishi mumkin. Ma'lumotlarni talqin qilishda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan xatolar so'rovnomalar va ishtirokchilarning o'zini o'zi baholashi natijasida olingan ba'zi sifat ko'rsatkichlarini subyektiv baholash bilan bog'liq. Kelajakda natijalarning aniqligini oshirish uchun miqdoriy va sifatli tadqiqot usullarini o'z ichiga olgan birlashtirilgan baholash usullaridan foydalanish tavsiya etiladi.

Umuman olganda, tajriba natijalari zamonaviy raqamli texnologiyalar va innovatsion pedagogik yondashuvlar kelajakdagi o'qituvchilar o'rtasida kollaborativ o'quv muhitini loyihalash ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi degan farazni qo'llab-quvvatlaydi. Bu, o'z navbatida, ushbu usullarni ta'lim dasturlariga yanada integratsiya qilish istiqbollarini ochadi, bu esa o'qituvchilarni tayyorlash sifatini yaxshilaydi va ularni zamonaviy jamiyat muammolariga moslashtiradi.

Xulosa. Tadqiqot asosida ta'limni raqamlashtirish sharoitida bo'lajak o'qituvchilar o'rtasida kollaborativ o'quv muhitini loyihalash ko'nikmalarini rivojlantirishning ahamiyati to'g'risida xulosa chiqarish mumkin. Tajriba natijalari shuni tasdiqlaydiki, innovatsion raqamli vositalar va amaliyotga yo'naltirilgan texnikalarning integratsiyasi kasbiy kompetensiyalarni sezilarli darajada yaxshilashga yordam beradi. Tadqiqot hamkorlik, interaktiv platformalar va guruh loyihalaridan foydalanishning ta'lim jarayonining motivatsiyasi sifatiga ijobiy ta'sirini aniqladi.

Ishning amaliy ahamiyati pedagogik ta'lim universitetlarda o'quv dasturlarini modernizatsiya qilish uchun olingan tavsiyalardan foydalanish imkoniyatidir. Taklif etilayotgan uslubiy sxema innovatsion ta'lim muhitini samarali loyihalashtirish va amalga oshirishga qodir o'qituvchilarni tayyorlash sohasidagi keyingi ishlanmalar uchun asos bo'lishi mumkin. Bundan tashqari, tadqiqot raqobatbardosh mutaxassislarini shakllantirish uchun muhim bo'lgan pedagogik amaliyotga raqamli texnologiyalarni joriy etishda tizimli yondashuv zarurligini ta'kidlaydi.

Aniqlangan cheklovlariga qaramay, topilmalar uzoq muddatli kuzatish va ishtirokchilar namunasini kengaytirishga e'tibor qaratgan holda tadqiqot dasturini yanada rivojlantirishga umid qilish imkonini beradi. Kelajakdagi tadqiqotlar istiqbollari innovatsion usullarning pedagogik tayyorgarlik sifatiga uzoq muddatli ta'sirini o'rganishga va ta'lim jarayonlarini zamonaviy dunyoning o'zgaruvchan sharoitlariga moslashtirishga qaratilgan. Shunday qilib, ish kelajakdagi o'qituvchilarni tayyorlashda yangi paradigmani shakllantirishga hissa qo'shadigan kollaborativ ta'lim tamoyillarini nazariy tushunish va amalga oshirishga katta hissa qo'shadi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Bekbagambetova Jansaya Ruslanovna (2024). Tarbiya darslarida o'quvchilarning kolloborativ ko'nikmalarini rivojlantirishning mohiyati. *Преимущества и проблемы использования достижений отечественной и мировой науки и технологии в сфере иноязычного образования*, 1(1), 197–200. извлечено от <https://inlibrary.uz/index.php/field-foreign-education/article/view/32569>.
2. Rasulova Zilola Durdimurotovna. Hamkorlikda o'qitish texnologiyasidan foydalanib talabalarda kreativ sifatlarini rivojlantirish // 29-to'plam mart 2024: <http://www.pedagoglar.org/>.
3. Rasulova Zilola Durdimurotovna (2021). Hamkorlik texnologiyasiga asoslangan ta'lim jarayonini tashkil etish. *Scientific progress*, 2 (6), 964-971.
4. Dillenbourg, P. (1999). *Collaborative Learning: Cognitive and Computational Approaches*. Oxford: Elsevier.
5. Shulman, L. S. (1986). Those who understand: Knowledge growth in teaching. *Educational Researcher*, 15(2), 4–14.
6. Felder, R. M., & Brent, R. (2009). *Active learning: An introduction*. ASQ Higher Education Brief, 2(4), 1–5.

-
7. Johnson, D. W., & Johnson, R. T. (2009). An educational psychology success story: Social interdependence theory and cooperative learning. *Educational Researcher*, 38(5), 365–379.
 8. Выготский, Л. С. (1978). Мышление и речь. М.: Издательство «Психология».

Received: 16 March 2025

Accepted: 5 April 2025

Published: 15 April 2025

Article / Original Paper

CONTENT AND STRUCTURE OF RESEARCH COMPETENCE

Yaqubov Fazliddin Muxitdinovich

Pedagogical sciences doctor of Philosophy (PhD)

UsUPEAS head of the department

“Organization and management of the educational process”

E-mail: fazliddin.yaqubov.89@mail.ru

Abstract. At a time when science and technology are rapidly developing in modern society, the formation of scientific and research competence of specialists is of great importance. At the same time, it is relevant to analyze the content of research competence and its structural composition, as well as to develop the foundations for its development.

Keywords: science, research, research, competence, specialist, competence, professional competence, research, research competence.

ILMIY-TADQIQOTCHILIK KOMPETENTLIGINING MAZMUNI VA TARKIBIY TUZILISHI

Yaqubov Fazliddin Muxitdinovich

Pedagogika fanlari bo'yicha (PhD), dotsent

O'zDJTSU “Ta'lim jarayonini tashkil etish va boshqarish” bo'limi boshlig'i

Annotatsiya. Zamonaviy jamiyatda ilm-fan va texnologiyalar tez sur'atlar bilan rivojlanib borayotgan bir paytda, mutaxassislarning ilmiy-tadqiqotchilik kompetentligini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bunda ilmiy tadqiqotchilik kompetentligining mazmuni va uning tarkibiy tuzilishini tahlil qilish hamda rivojlantirish asoslarini ishlab chiqish dolzarb hisoblanadi.

Kalit so'zlar: ilm-fan, tadqiqot, ilmiy-tadqiqot, kompetensiya, mutaxassis, kompetentlik, kasbiy kompetensiya, ilmiy tadqiqot, tadqiqotchilik kompetensiyasi.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I4Y2025N72>

Kirish. Bugungi kunda ilmiy-tadqiqotchilik kompetentligini rivojlantirish global ta'lim tizimining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Ilmiy izlanishlarga asoslangan ta'lim jarayoni mutaxassislarning malakasini oshirish bilan birga, ularning ijodiy va tanqidiy fikrlash qobiliyatini ham shakllantiradi. Xususan, AQSh, Yevropa davlatlari va Osiyo mamlakatlarida ta'lim muassasalari o'quv jarayoniga innovatsion tadqiqot uslublari joriy etish orqali yosh olimlar tayyorlash tizimini takomillashtirmoqda. Ilmiy-tadqiqotchilik kompetentligining rivojlanishi pedagogik texnologiyalar bilan chambarchas bog'liq bo'lib, zamonaviy ta'lim muhitida raqamli texnologiyalar va interfaol metodlar yordamida bu jarayon yanada samarali kechmoqda.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Kompetentlik — situatsion kategoriya bo'lib, bu ma'lum bir kasbiy (muammoli) vaziyatlarda faoliyatni amalga oshirishga tayyorlikda ifodalanadi. Kompetentlik insonning (mutaxassisning) o'zining insoniy salohiyatini

professional faoliyatni bajarishga yo'naltirish qobiliyatini ifodalaydi. Kompetentlik shaxsning integratsiyalangan sifatlarining xarakteristikasini, ya'ni oliy o'quv yurtini bitiruvchisini ma'lum sohalarda (kompetensiyalarda) faoliyatni amalga oshirishga tayyorligini anglatadi [1].

Kompetentlikni shaxsning ma'lum bir faoliyatning kompetensiyasida kasbiy tajribasining intensivlik darajasi va namoyon bo'lishi sifatida ham tavsiflash mumkin. Har qanday soha mutaxassislarning ilmiy kompetentligini, ya'ni ularning ilmiy faoliyat funksiyalarini amalga oshirish qobiliyatlarini belgilovchi professional va shaxsiy xususiyatlarida axborot, tahliliy, prognoz qilish, rejalashtirish, konstruktiv, boshqaruv, kommunikativ, shaxsiy va reflektiv funksiyalar mavjud bo'ladi. Bizning fikrimizcha, mutaxassislarning tadqiqotchi sifatidagi asosiy funksiyasi reflektiv hisoblanadi. Bu funksiyaning bajarilishi mutaxassislarning maqsadlarini – muammolarga optimal yechim topish, faoliyatda ijobiy natijalarga erishish bilan birga, ilmiy maqsadlarni – sababni aniqlash, muammoni hal qilish usulini asoslash va ijobiy o'zgarishlarga erishish uchun usullarni aniqlashga yordam beradi [2].

Ilmiy tadqiqotchilik kompetentligi — bu ilmiy faoliyatni samarali amalga oshirish uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikma va qobiliyatlarning jamlanmasidir. Bunga quyidagi faoliyatlar kiradi:

1. Ilmiy izlanishlar olib borish: Tadqiqot mavzusi tanlash, ilmiy masalalarni aniqlash, eksperimentlar o'tkazish va natijalarni tahlil qilish.

2. Adabiyotlarni o'rganish va tahlil qilish: Ilmiy sohalarda mavjud bo'lgan tadqiqotlar, maqolalar, kitoblar va boshqa resurslarni o'rganish hamda mavjud bilimlar bazasiga asoslanib yangi bilimlar yaratish.

3. Tadqiqot metodlarini bilish: Ilmiy tadqiqotlar uchun kerakli metodologiyalarni (eksperimental, statistik, sifatli va miqdoriy tahlillar) tushunish va ularni amaliyotda qo'llash.

4. Ma'lumotlarni tahlil qilish: Olingan ma'lumotlarni to'g'ri tahlil qilish va xulosalar chiqarish. Statistik vositalar, ilmiy dasturlar va metodologiyalarni ishlatish.

5. Ilmiy natijalarni taqdim etish: Olingan ilmiy natijalarni ma'ruzalar, ilmiy maqolalar, konferensiyalar va boshqa shakllarda jamoatchilikka taqdim etish.

6. Innovatsiya va yangi yondashuvlar yaratish: Ilmiy izlanishlar orqali yangi g'oyalar va innovatsion yondashuvlarni ishlab chiqish.

Ilmiy tadqiqotchilik kompetentligi, asosan, muammoni aniqlash va unga yechim taklif qilish, ilmiy usullarni qo'llash, natijalarni baholash va yangi bilimlarni ishlab chiqish bilan bog'liq bo'ladi.

Ilmiy-tadqiqotchilik kompetentligini mutaxassisning ilmiy izlanish olib borish, tanqidiy fikrlash, tadqiqot natijalarini tahlil qilish va innovatsion yondashuvlarni ishlab chiqish qobiliyatining shakllanganligi sifatida izohlash mumkin. Bu kompetentlik nazariy bilimlar, amaliy tadqiqot ko'nikmalari va metodologik yondashuvlarni o'z ichiga oladi. Ilmiy-tadqiqotchilik kompetentligiga ega mutaxassis quyidagi bilim va ko'nikmalarga ega bo'lishi kerak:

- Ilmiy bilimlar: Soha bo'yicha fundamental va zamonaviy ilmiy bilimlarga ega bo'lish.
- Tahliliy fikrlash: Tadqiqot natijalarini tahlil qilish va interpretatsiya qilish.
- Eksperimental faoliyat: Tajribalar va sinov tadqiqotlarini amalga oshirish.
- Ilmiy axborot bilan ishlash: Ma'lumotlarni yig'ish, qayta ishlash va xulosa chiqarish.
- Innovatsion yondashuv: Yangi metodlarni ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish.

- Taqdimot va nashr qilish: Ilmiy maqolalar yozish, natijalarni ommaga taqdim etish.

Ilmiy-tadqiqotchilik kompetentligining asosiy tarkibiy qismlari

№	Tarkibiy qism	Tavsif
1	Nazariy-kompetensial komponent	Ilmiy-tadqiqot faoliyati bo'yicha asosiy bilimlar (metodologiya, ilmiy tamoyillar, terminologiya).
2	Metodologik komponent	Tadqiqot usullarini tanlash, ilmiy yondashuvlarni shakllantirish, eksperimentlarni tashkil qilish.
3	Tahliliy komponent	Ilmiy natijalarni qayta ishlash, statistik tahlil va tanqidiy fikrlash orqali xulosa chiqarish.
4	Texnologik komponent	Raqamli texnologiyalar va dasturlar yordamida ma'lumotlarni qayta ishlash.
5	Amaliy-tajriba komponenti	Ilmiy tadqiqot natijalarini sport amaliyotiga tatbiq etish, eksperiment va tajribalarni o'tkazish.
6	Kommunikativ komponent	Ilmiy materiallarni taqdim qilish, xalqaro va milliy ilmiy hamjamiyat bilan hamkorlik qilish, maqola va hisobotlar yozish.
7	Innovatsion komponent	Yangi ilmiy usullar va texnologiyalarni ishlab chiqish, sport sohasida innovatsion tadqiqotlarni olib borish.

Muhokama va natijalar. Ilmiy tadqiqotchilik kompetensiyasi mutaxassis kasbiy kompetensiyasining ajralmas tarkibiy qismi sifatida bilim, ko'nikma va malakalarini yanada rivojlantirishga xizmat qiladi. Ushbu kompetensiya mutaxassisning o'z kasbini chuqur o'rganish, yangi bilimlarni olish va tadqiqotlar olib borish orqali o'z faoliyatini yaxshilashga imkon yaratadi. Shu bilan birga, ilmiy tadqiqotchilik kompetensiyasi kelajakdagi pedagogik faoliyatda doimiy ravishda yangi bilimlarni ishlab chiqish va ularni ta'lim jarayoniga samarali tatbiq etishda asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi. Umuman olganda ilmiy tadqiqotchilik kompetensiyasi nafaqat mutaxassisning shaxsiy rivojlanishi, balki uning kasbiy faoliyatida samarali ishlashida ham katta ahamiyatga ega. A.V.Xutorskiy fikriga ko'ra, ilmiy tadqiqotchilik kompetensiyasi o'quv jarayoniga nisbatan metapredmet xarakterga ega bo'lib, mutaxassisning pedagogik faoliyatida asosiy kompetensiyalardan biridir. Ilmiy tadqiqotchilik kompetensiyasining metapredmet xarakteri umumlashtirilgan bilim va ko'nikmalarning yig'indisi, shuningdek, intellektual qobiliyatning rivojlanish darajasi orqali namoyon bo'ladi. Bu esa mutaxassislarga shakllangan tadqiqotchilik ko'nikmalarni turli pedagogik faoliyat turlariga keng ko'lamda tatbiq etish imkonini beradi va zamonaviy tez o'zgarayotgan dunyoda kasbiy muvaffaqiyatini kafolatlaydi. Ilmiy tadqiqotchilik kompetensiyani asosiy kompetensiyalardan biri deb hisoblash lozim [3].

Ilmiy tadqiqotchilik kompetensiyasi bevosita tadqiqotchilik faoliyatini amalga oshirish jarayonida shakllanadi. Tadqiqotchilik faoliyatining quyidagi asosiy funksiyalari mavjud:

№	Ilmiy tadqiqotchilik faoliyatining funksiyalari	Tavsif
1	Tahliliy (analitik) funksiya	Ma'lumotlarni tahlil qilish va ularni yaxshiroq tushunishga yordam beradi.
2	Yo'naltiruvchi (orientatsion) funksiya	Tadqiqotning yo'nalishini belgilash va mavzuni aniqlashda yordam beradi.
3	Prognozli (bashorat qilish) funksiya	Kelajakdagi o'zgarishlarni va tendensiyalarni bashorat qilish imkonini yaratadi.

4	Axborot (informatsion) funksiya	Tadqiqot jarayonida zarur bo'lgan axborotlarni yig'ish, saqlash va tarqatishni ta'minlaydi.
5	Modellashtirish (model yaratish) funksiya	Amaliyotda voqealar va jarayonlarni model yaratish orqali tahlil qilish imkonini beradi.

Xulosa. Ilmiy tadqiqotchilik kompetensiyasini shakllantirish va rivojlantirish mustaqil fikrlash, yangi g'oyalarni ishlab chiqish, ijodiy yondashuvlarni amalga oshirish va innovatsion yechimlar topish ko'nikmalarini o'rgatadi. Bunday kompetensiya nafaqat mavjud bilimlarni o'zlashtirishga, balki o'rganish jarayonida yangi bilimlarni kashf qilish va uni pedagogik amaliyotda qo'llashga undaydi. Mustaqil fikrlash va ijodiy yondashuvlar, mutaxassislarni o'z-o'zini rivojlantirishga, yangi pedagogik usullarni qo'llashga va ilmiy-tadqiqot ishlarida muvaffaqiyatga erishishga yo'naltiradi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Сергеев, А.Г. Компетентность и компетенции: монография / А.Г.Сергеев; Владим. гос. ун-т. – Владимир: Изд-во Владим. гос. ун-та, 2010. – 107 с.
2. Ilyazova MD. Invariant structure of competence of a subject of activity. Bulletin of the Astrakhan State Technical University. 2009; 1(48):166-172.
3. Хуторской А. В. Ключевые компетенции как результат личностно-ориентированной парадигмы образования // Народное образование. – 2003. – № 2. – С. 58–64.
4. Ефричева О.Ю. Исследовательская компетенция: ее сущность и содержание / О. Ю. Ефричева, И. В. Мельник, В. С.Михайлюкова // Актуальные исследования. 2021. — №14 (41). — С. 59-62.
5. Алексеев Н.Г. Концепция развития исследовательской деятельности учащихся / Н.Г. Алексеев // Исследовательская работа школьников. – 2017. – №1. – С.24-33.

Received: 16 March 2025

Accepted: 5 April 2025

Published: 15 April 2025

Article / Original Paper

FORMS OF FANTASTIC SELF-EXPRESSION AND ITS ARTISTRY

Mirsanova Mokhira Husniddin qizi,

Uzbek-Finnish Pedagogical Institute,

Teacher of the department of "Primary education"

E-mail: noxiramirsanova@gmail.com

Abstract. This article will focus on fiction, on the fantastic image in Uzbek children's literature, on the influence on the development of fantasy of such images as symbolism, metaphor, fantastic dreams, the change of space and time from the forms of its expression, about famous works based on the fiction of Uzbek children's literature of the period of independence, and about their specific image style. The creator's skill in combining fiction and adventure reality is also mentioned.

Keywords: adventure, fiction, fantastic image, symbolism, metaphor, fantastic dreams, change of space and time.

FANTASTIK IFODA SHAKLLARI VA UNING BADIYYATI

Mirsanova Moxira Xusniddin qizi,

O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti,

"Boshlang'ich ta'lim" kafedrasida o'qituvchi

Annotatsiya. Ushbu maqolada fantastika haqida, o'zbek bolalar adabiyotida fantastik tasvir haqida, uning ifoda shakllaridan simvolizm, metafora, fantastik tushlar, makon va zamon o'zgarishi kabi tasvirlarning fantaziya rivojidagi ta'siri xususida, istiqlol davri o'zbek bolalar adabiyotidagi fantastika asosiga qurilgan mashhur asarlar va ularning o'ziga xos tasvir uslubi xususida so'z yuritimiz. Shuningdek, fantastika va sarguzasht voqelikni uyg'unlashtirishda ijodkor mahorati xususida ham so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: sarguzasht, fantastika, fantastik tasvir, simvolizm, metafora, fantastik tushlar, makon va zamon o'zgarishi.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I4Y2025N73>

Kirish. O'zbek bolalar adabiyotida fantastik tasvir ifodasi va bu yo'nalishda ijod qilinaётgan zamonaviy o'zbek adabiyoti durdonalariga diqqat qaratish juda muhim. Chunki fan texnika shiddat bilan rivojlanayotgan davr bolalari uchun davr talabidan kelib chiqib asarlar yozish yozuvchilardan ham alohida e'tibor talab qilmoqda. Ushbu maqolamizda fantastik ifoda shakllari va ularning qo'llanilishi yuzasidan mulohazalarimizni ma'lum qilmoqchimiz. Fantastik ifoda shakllaridan simvolizm, metafora, fantastik tushlar, makon va zamon o'zgarishi kabi tasvirlarga diqqat qaratiladi. Bunda biz S. Quronovning "Galaktikada bir kun" asaridagi ba'zi o'rinlarni tahlilga tortamiz.[2, 160-b]

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Fantastik tasvir ifodasi – adabiyot va san'atda odatdagi real voqelikdan tashqaridagi tasavvurlarni ifodalash usulidir. Fantastik ifoda orqali mualliflar tabiiy dunyo va insoniyatning imkoniyatlarini kengaytirib, o'ylab topilgan yoki imkoniyatdan boshqa holatlarni tasvirlaydi. Fantaziyaning kuchi bilan buyuk ixtirolar, kashfiyotlar qilinadi, badiiy adabiyotda esa buyuk asarlar yaratiladi.

Demakki, soʻz bemaqsad, bemaʼno orzu haqida emas, balki, hayotiy asosga ega boʻlgan orzu, xayolot haqida bormoqda. Bu esa oʻz navbatida inson mehnati, insoniyatning butun yaratuvchanlik faoliyati bilan bogʻliqdir.

Lugʻatda fantastika soʻzining maʼnosi shunday keltiriladi:

“Fantastika [yunoncha, phantastike- xayol qilish sanʼati, qobiliyati] xayolda, tasavvurda tugʻilgan, gʻaroyib, gʻayritabiiy hodisa, obraz hamda ularning xayoliy tasviri. [1, 326-bet]

“Tasavvurda tugʻilgan” jumlasiga diqqat qaratadigan boʻlsak, insonning tasavvur qilish, xayol qilish qobiliyatining kengligi natijasida yuzaga keladigan, paydo boʻladigan, gʻayri tabiiy hodisalar natijasi deb tahlil qilish mumkin. Bilamizki, har qanday ijod mahsuli tugʻilishga qiyos qilinadi, shu jihatdan tasavvurda paydo boʻlish jumlasini tasavvurda tugʻilgan tarzda ham ifodalanadi. Inson fantaziyasi uning tarixi singari qadimiydir. Biroq, fantaziya qilish qobiliyati inson bilan birga tugʻiladi, deb qarash notoʻgʻri. Chunki, tafakkur singari u turli sabablar: obyektiv va subyektiv shart-sharoitlar, imkoniyatlar va ehtiyojlar, lekin eng asosiysi ijtimoiy-kommunikativ sabablar taʼsiri ostida paydo boʻlgan. Jamiyatning ibtidoiy rivojlanish davrida inson fantaziyasi sodda va oddiy boʻlgan. U darajada boy ham boʻlmagan. Ijtimoiy ong evolyutsiyasi, bir ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyaning boshqasi bilan almashuvi inson dunyoqarashini oʻzgartirdi, fikrlashini kengaytirdi va chuqurlashtirdi.

Natijada inson xayoloti murakkab va boy, “konstruktiv” boʻla boshlagan. Shu boisdan, qadimda samarasiz, baʼzan amalga oshmaydigan orzulari bugungi haqiqatga aylandi. S. Quronovning “Galaktikada bir kun” asaridagi baʼzi oʻrinlarga diqqat qaratiladi.[2, 160-b]

Fantastik tasvirda zamon va makon oʻzgarishi bilan bogʻliq tasvirlarga jahon adabiyoti durdonalaridan biri, ingliz yozuvchisi G.G. Uellsning “Vaqt mashinasi” asarini misol qilish mumkin. Asarda vaqtning deformatsiyasi(oʻzgarishi) asosiy tema boʻlib, zamon sayohati orqali turli tarixiy davrlar koʻrsatiladi. Shu oʻrinda Gerbert George Uells(1866-1946)ning jahon adabiyotida fantastika janri asoschilaridan biri ekanligini taʼkidlash lozim. U bu janr rivoji uchun “Koʻrinmas odam”, “Dunyo urushi”, “Doktor Moro oroli” va yuqorida biz qayd etib oʻtgan “Vaqt mashinasi” asarlari bilan munosib hissa qoʻshgan. Bu asarlar nafaqat ingliz adabiyotining balki jahon adabiyotining ham durdonalari hisoblanadi.[3, 136-bet]

Tahlillarni olib borishda qiyosiy tahlil metodidan foydalaniladi

Muhokama. Oʻzbek xalq ogʻzaki ijodida uchar gilamlar, qanotli otlar, ochil dasturxonlar, tiriklik suvi va boshqalar toʻgʻrisida orzu qilgan xalqlar, qatʼiyatli mehnat, isteʼdod va aqlning tirishqoqligi natijasida insoniyatga vafodorlik bilan xizmat qilayotgan fan va texnika yutuqlarini: samolyot, raketa, tibbiy kashfiyotlarni yaratdi. Sivilizatsiyaning keyingi rivojlanish jarayonlari kelajakda insoniyat fantaziyasining yaratuvchilik imkoniyatlarining beqiyosligi va cheksizligidan dalolat bermoqda.

Haqiqiy maʼnodagi ilmiy fantastika paydo boʻlganiga qadar, qadimiy turkiy xalqlar ogʻzaki va yozma adabiyotlarida fantastika elementlari, ilohiy kuch-qudratga ega boʻlgan fantastik obrazlarni tasvirlab yaratilgan.

Fantastik tasvir ustunlik qiluvchi asarlarda oʻziga xos tilda ifodalangan tasvirlar, obrazlar va voqealar rivojining badiiy jihatlarini oʻrganishga qaratilgan muhim jihatlar yoritiladi. Bilamizki, fantastik adabiyot real hayotdan tashqaridagi, kutilmagan va gʻayri tabiiy hodisalarni tasvirlaydi, bu esa unga xos ifoda shakllarini yaratishga olib keladi. Fantastik ifoda shakllari adabiyotda yangi va gʻayrioddiy dunyolar, voqealar va obrazlar yaratishda yordam beradi. Bu oʻrinda bir necha jihatlarini alohida taʼkidlab oʻtmoq joiz:

– Oddiylkdan tashqarida bo'lish: Fantastik ifodalar odatdagi hayotdan farq qiladi. Bu tabiat qonunlariga, fizikaga yoki realistik voqealarga zid bo'lishi mumkin.

–Tasavvur kuchi: Fantastik ifoda muallifning tasavvuri orqali yaratiladi. Unda koinotda mavjud bo'lmagan olamlar, maxluqlar, voqealar yoki hayot ko'rinishlari bo'lishi mumkin.

–Simvolizm va metaforalar: Fantastik ifoda ko'pincha chuqur ramziy yoki metaforik ma'no anglatadi. U odamlarning ichki olami yoki ijtimoiy muammolarni tasvirlashda ishlatiladi.

Metafora va simvolizm haqida o'z mulohazalarimizni ma'lum qiladigan bo'lsak, fantastik asarlarda keng tarqalgan ifoda shakllaridan biri hisoblanadi. Bu shakllar yordamida fantastik ifoda yangi, g'ayrioddiy tasavvurlar yaratishga yordam beradi. Ma'lumki, metaforadan narsalarni bevosita taqqoslash orqali fantastik asarda tushunchalar va voqealar orasida o'zaro o'xshashliklarni yuzaga keltirishda foydalaniladi. Masalan, “ko'zlari yulduzdek porladi” yoki “o'rtada devor kabi mag'rur bir hech narsa yo'q edi” kabi ifodalar o'quvchi tasavvurida o'zgacha holatni, sehrli yoki ajablanarli voqealarni paydo qiladi. Simvolizm esa fantastik olamda har bir obyekt yoki voqeani aks ettiradi. Bunda aniq belgilarga o'zgacha ma'no beriladi, “qor” — o'lim ma'nosini, “yulduz” – umidni ifodalab keladi.

Fantastik tushlarni avvalo fantastik tasvir uchun juda ko'p qo'llanishini ta'kidlash lozim. Ushbu janrda ko'p hollarda qahramonlarning tushlari yoki real va noreal dunyo o'rtasidagi chegarani buzadi. Asar qahramonlari g'aroyib tush ko'radi va bu tushda ko'z ko'rib quloq eshitmagan sarguzashtlarni boshidan kechiradi. Tushlar tasvirlangan hollarda badiiy ifoda shakli yanada murakkablashadi. Bu yerda voqealar va obrazlar tushda yoki ichki olamda mavjud bo'lib, o'quvchiga boshqacha, o'zgacha reallikni qabul qilishni taklif etgandek bo'ladi bu esa o'quvchini hayratga solib, qiziqishini yanada oshiradi. Masalan, Sa'dulla Quronovning “Gallaktikada bir kun” asarini olsak, asar qahramoni Ahmadning koinotda uchar kemada uchib yurganligi haqidagi **tush** tasviri bilan boshlanib, oxirida o'sha tush bilan bog'liq tush ko'rib uyg'onishi bilan tugaydi.

“2036-yil, 25-iyun. Qushlarning deraza ortidan kelayotgan chug'ur-chug'ur ovozi, onda-sonda uchib o'tayotgan aeromashinalarning guvullagan tovushi tong otganidan darak bersa-da, Ahmad bunga parvo qilmas – shirin tushlar og'ushida uxlar edi. ...kecha ko'rgan tushida Marsning o'nqir-cho'nqir yuzasida o'zga sayyoraliklar bilan futbol o'ynagan emish. Bugun esa Saturnning yo'ldoshi Titanga qarab uchgan... Ana, uning kemasi Titanning bo'ronli atmosferasini yorib o'tmoqda. Kema atmosfera bosimiga arang dosh berar va juda qattiq silkinardi. Shu payt abjir fazogirimiz zudlik bilan qo'nish kerakligini angladi... Tush ko'rayotgan Ahmadning o'ngida ham qo'l va oyoqlari xuddi mashina haydayotganday harakatlanar, yuzlari esa bujmayib ketardi. Endi u o'ngida gapirishni ham boshlab yubordi:

– Yer, meni eshityapsizmi? Kema Titanga qo'nish uchun tayyor. Qo'nishga ruxsat bering!..

– Sizni tushundim, Yer! Albatta, himoya kamarlarini taqib olganman.

– Qo'nish: 9, 8, 7, 6, 5, 4, 3, 2, 1...

– Ahmad, turaqol, o'g'lim..[2, 5-bet]

Asar yuqoridagi tush voqeasi bilan boshlanadi. Asar yakunida esa Ahmadning uyqudan uyg'onishi b.n tugaydi. Ikkala tushda ham “Ixtirochilar tanlovi” bo'ladigan kun tongi tasvirlangan.

“– Ahmad, turaqol o'g'lim. Oyisining ovozi eshitgan Ahmad sapchib o'rnidan turdi. – Oyi, Oyijon nahotki bu sizsiz?! – oyisining bo'yniga osilib mahkam quchoqlab oldi Ahmad. –

Senga nima bo'ldi, o'g'lim, yomon tush ko'rdingmi deyman? "Tush" so'zini eshitgan Ahmad bir muddat o'ylanib qoldi. "Eh, yaxshiyam tushim ekan! Voy-bo'o', tushimda qayerlarga borib kelmadim-a", yuzida tabassum bilan hammasini eslay boshladi u." [2, 156-bet]

Yozuvchi bu o'rinda tush tasviridan mahorat bilan foydalangan. Asarni o'qish jarayonida bunga amin bo'lamiz. Real voqea tush kabi tasvirlanadi, lekin shu bilan birga, bu fantastik element insonning ruhiy holatini va orzu-maqсадlarini ifodalaydi, shuningdek ularning ro'yobga chiqishidagi o'rni haqida chuqur ma'nolarni beradi.

Fantastik asarlarda **zamon va makonga** o'zgartirishlar kiritiladi. Vaqt va makonning buzilishi, voqealar rivojida va asardan ko'zlangan maqsadning ifodalanishida badiiy jihatdan katta ahamiyatga ega. Zamonning tezlashishi, sekinlashishi yoki xuddi "orqaga qaytish" kabi hodisalar orqali fantastik ifoda yanada go'zallashadi, bu jarayon zamon masalasidagi asosiy jihat hisoblanadi. Bunda vaqtni boshqarish, kelajak yoki o'tmishdagi voqealarga qaytish kabi g'oyalar o'quvchini ajablantiradi. Vaqtni boshqarish-juda qiziq jarayon. O'quvchi bu tasvirni mulohaza qilarkan kuchli ta'sirlanadi, men ham shunaqa qila olsam nimalar qilgan bo'lar edim degan fikr ham hayolidan o'tmay qolmaydi.

Misol uchun, O'zbek bolalar adabiyotining yorqin namunalaridan biri S.Quronovning "Galaktikada bir kun" asarida ham zamonlar o'zgaradi. Ahmad Margol ismli o'zga sayyoralikka yordam beradi, koinot bo'ylab sayohat qiladi bu vaqt bir necha yilni tashkil etadi. Ammo ular maqsadiga erishgach vaqt tuynugidan o'tib ortga asarning boshidagi ixtirochilar tanlovi bo'ladigan kunga qaytib qoladi. Aslida Margol bilan o'sha ixtirochilar tanlovida uchrashgan edilar. Ahmadning ixtirosiga odamlar amalga oshmaydigan uydirma deb qarashgan edi. Bu kashfiyotning amalga oshishiga faqat o'sha o'zga sayyoralik do'sti ishonadi va sayyoralararo uchar qurilmani birgalashib yasashadi. Koinot bo'ylab uchib, ko'plab sarguzashtlarni boshidan kechirishadi, moviy toshni topib halokatga uchrayotgan "Salmir" sayyorasini qutqaradi. Biz uchun muhim va qiziq jihat vaqt tuynugidan o'tib o'tmishga qaytib qolishi va har doimgi hayotida davom etishi. Bu jarayonni fantastik tushlar tasviri haqidagi mulohazalarimizda ham qisqacha aytib o'tdik.

Natijalar. Fantastik adabiyotda ko'pincha klassik arxetiplar yoki xalq afsonalaridan olingan obrazlar ishlatiladi. **Arxetiplar nima?**- degan savolga oydinlik kiritib olsak:

"Arxetip atamasi yunonchadan olingan bo'lib, "ilk obraz" degan ma'noni bildiradi. Bu atama fanga birinchi marta shveysariyalik olim Karl Gustav Yung tomonidan kiritilgan. U aslida arxetipni psixologiya faniga aloqador termin sifatida ishlab chiqqan edi. Yung arxetiplarning ramziy obrazlarga aylanishi haqida o'z talqinlarini ilgari surdi".[8]

Arxetipni bilib oldik, endi Klassik arxetiplar degandachi nimani tushunamiz? Klassik arxetiplar adabiyotda doimiy ravishda uchraydigan, kishilik jamiyatining ongidan chuqur o'rin olgan timsollar, syujetlar yoki xarakterlar shakllaridir. Ular insoniyatning umumiy ongi va tajribasiga asoslangan bo'lib, asrlar davomida o'zgarib turuvchi, lekin asosiy mohiyatini yo'qotmaydigan obrazlar sifatida namoyon bo'ladi. Bunga mashhur asarlardagi yoki afsonalardagi qahramonlar yoki san'at va madaniyat sohasi vakillari ham kiritilishi mumkin.

Arxetiplar nafaqat badiiy adabiyotda, balki kino, mifologiya va xalq ertaklarida ham keng qo'llaniladi. O'zbek adabiyotida ham ushbu arxetiplarni ko'p uchratish mumkin, ayniqsa, sarguzasht va fantastik asarlarda. Yuqorida sanab o'tilgan obrazlar orqali fantastik asarlarning badiiy shakllari rivojlanadi. Masalan, yaxshi va yomon qahramonlar (qahramon va yovuz), dushmanlar (yoki aniq yaxshilik va yomonlikning har qanday simvolik tasvirlari), jodu (yoki

sehr) kabi obrazlar fantastik ifodaning markaziga joylashadi. Bu tasvirlar orqali muammoning universal jihatlarini ko'rsatiladi va o'quvchi ongida o'ziga xos badiiy tasavvurlar paydo bo'ladi.

Fantastik asarlarda **badiiy ifoda** – bu til, tasvir, uslub va shakllar orqali fantastik voqealarni o'ziga xos tarzda ko'rsatish, o'quvchini ajoyib, noan'anaviy dunyoqarashga jalb etishdir. Badiiy ifoda shakllari orqali fantastik adabiyotda shunday elementlar tasvirlanadi, ular real hayotdan tashqarida, tushunchalar, tuyg'ular va fikrlar orqali o'zgacha realliklarni yaratadi. Quyidagi parchaga diqqat qilsak:

“Bu joy muzey emas, naq mo'jizalar mamlakatining o'zi edi. Osmonda muallaq uchib yurgan binolar va hovuzlar, tog'dan emas, havoning o'zidan tushib kelayotgan sharsharalar, bog'lar, hashamatli shaharlar, o'yin attraksionlari, gologrammali tasvirlar, uchar likopchalar va boshqa ko'plab g'aroyibotlar aqlni shoshirib qo'yar edi. Bu yerda galaktikaning turli sayyoralaridan kelgan milliardlab sayyohlar ko'ngilxushlik qilish bilan band edilar. Bu sayyohlarning shakl-shamoyili turli-tuman bo'lib, ular orasida fildek keladigan beso'naqaylari ham, sichqondek keladigan mittivoylari ham bor. Lekin hech kim hech kimga zarar keltirmas, hamma ahil-inoq vaqt o'tkazardi” [2, 54-bet]

Bu tasvirni o'qigan kitobxon ko'z o'ngida bu manzara jonlangandek bo'ladi. O'quvchi bu manzarani tahlil qilishga aqli shoshadi, ko'z o'ngida “uchar likopchalar”, “tog'dan emas, havodan oqib tushayotgan sharsharalar”, “Osmonda muallaq uchib yurgan binolar va hovuzlar” turgandek bo'ladi. Buning iloji bormi? Degan savol paydo bo'ladi. Fantastik tasvir uchun ijodkor fantaziyasi kuchli bo'lsa, o'quvchiga ham yuqtira oladi. Sarguzasht-fantastik asarlarda bu kabi badiiy ifodalar muhim sanaladi. Estetik badiiyat tushunchasi ham mavjud bo'lib, u fantastik asarlarda badiiy ifoda orqali o'ziga xos tasavvurlar va obrazlar yordamida ko'pincha estetik ma'no va go'zallik ifodalanadi. Bunday badiiy tasvirlar o'quvchiga estetik zavq berib, unga yangi dunyolarni ochib beradi. Fantastik asarlar o'zining tuzilish jihatidan ham badiiy ifodaning eng yuqori shakllaridan biri bo'lib, fantastik obrazlar, voqealar va dunyolar bir butun tizimga joylashtiriladi. Yangi dunyo qurilishi va uning muvozanati o'quvchiga ilmiy yoki falsafiy masalalarni ko'rsatish uchun ishlatiladi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, o'zbek bolalar adabiyotida fantastikaga asosiga qurilgan asarlar talaygina. S. Quronovning “Galaktikada bir kun” asaridagi fantastik tasvirlarni, badiiy ifoda vositalarining qo'llanilganligini tahlilga tortdik. Yozuvchi mahorati tahsinga sazovor. Asarda fantastik tasvirlar sarguzasht voqelik bilan birgalikda, uyg'unlikda kechadi. Umuman olganda fantastik ifoda shakllari va uning badiiyati fantastika janrni boshqa adabiyot janrlaridan ajratib turadi. Metafora, simvolizm, vaqt va makonning deformatsiyasi, tushlar va arxetiplar kabi shakllar fantastik asarlarda voqealar va obrazlarni ifodalashda yangi imkoniyatlar yaratadi. Badiiy ifoda orqali fantastik dunyolar o'zgacha estetika, noan'anaviy hissiyotlar va fikrlar bilan to'ldiriladi, o'quvchiga o'zgacha realliklarni qabul qilishni va ularga yuzlanishni taklif etadi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. O'zbek tilining izohli lug'ati: 80 000 dan ortiq so'z va so'z birikmasi. // Mas'ul muharrir A. Madvaliyev, T.: O'zbekiston nashriyoti, 2021. – 326 bet.
2. Quronov S., Galaktikada bir kun, Akademnashr, T.: 2019. 160 b
3. Uells G.G. Vaqt mashinasi, “Ilm-Ziyo-Zakovat”, AQSH, 2016-yil, 136 bet
4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдлик. А. Мадвалиев таҳрири остида. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2007. 3- жилд. – 688 б.

5. Quronov S., Galaktikada bir kun 2-kitob (Koinot javohiri), Akademnashr, T.: 2024. – 216 b.
6. Шайхов Х. Илмийлик ва афсонавийлик муаммолари//Ўзбекистон маданияти газ. 1979, 13 июль
7. Ибрагимова Р. Жанр научной фантастики в узбекской советской литературе. Ташкент, Фан, 1987
8. <https://malumot.ru/arxitip-ilk-obraz-demakdir/>

Received: 16 March 2025

Accepted: 5 April 2025

Published: 15 April 2025

Article / Original Paper

THE ROLE OF EDUCATIONAL MANAGEMENT IN IMPROVING THE MECHANISMS OF ASSESSING THE PEDAGOGICAL SKILLS OF SCHOOL TEACHERS IN IMPROVING THE QUALITY OF EDUCATION

Tursinova Zokhida Sharabidinovna

doctoral student at the national institute of pedagogical excellence named after A. Avloni

Abstract. The article examines the role of education management in improving the mechanisms for managing the advanced training of teachers in schools and assessing pedagogical skills. The article presents the results of theoretical and methodological research on the study of forms and methods for monitoring the content and dynamics of the development of a teacher's professional competence, as well as the mechanisms and conditions for organizational and methodological support for his or her pedagogical growth. Practical experience in managing the scientific and methodological work of educational institutions is provided.

Keywords: profession, form, mechanism, quality, education, experience, method, style, teacher, mechanism, theoretical, educational quality, problem, Educational Management, pedagogical skills, assessment, management.

TA'LIM SIFATINI OSHIRISHDA MAKTAB O'QITUVCHILARNING PEDAGOGIK MAHORATINI BAHOLASH MEXANIZMLARINING TAKOMILLASHUVIDA TA'LIM MENEJMENTINING O'RNI

Tursinova Zoxida Sharabidinovna

A.Avloniy nomidagi pedagogik mahorat milliy instituti tayanch doktoranti

E-mail: zokhida87@mail.ru

Annotatsiya. Maqolada umumiy ta'lim tashkilotida o'qituvchilarning malakasini oshirishni boshqarish, pedagogik mahoratini baholash mexanizmlarining takomillashuvida ta'lim menejmentining o'rni masalalari muhokama qilinadi. O'qituvchining kasbiy mahoratini rivojlantirish mazmuni va dinamikasini monitoring qilish shakllari va usullarini o'rganish bo'yicha nazariy va uslubiy tadqiqotlar natijalarini, shuningdek uning pedagogik o'sishini tashkiliy-uslubiy ta'minlash mexanizmlari va shartlarini taqdim etadi. Ta'lim muassasalarining ilmiy-uslubiy ishlarini boshqarish bo'yicha amaliy tajribani taqdim etadi.

Kalit so'zlar: kasb, shakl, mexanizm, sifat, ta'lim, tajriba, usul, uslub, o'qituvchi, mexanizm, nazariy, ta'lim sifati, muammo, ta'lim menejmenti, pedagogik mahorati, baholash, boshqarish.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I4Y2025N74>

Kirish. Zamonaviy ta'limni rivojlantirish va uni isloh qilish vazifalarini belgilashda uning sifatini ta'minlash masalalari ustuvor o'rin tutadi. So'nggi yillarda ta'lim sifati muammosi o'ta dolzarb bo'lib qoldi.

Ta'lim sifati nafaqat o'quvchilar bilimlarining davlat ta'lim standartlariga muvofiqligi, balki ta'lim muassasasining o'zi muvaffaqiyatli ishlashi, shuningdek har bir o'qituvchining ta'lim xizmatlari sifatini ta'minlash sohasidagi faoliyatini ifodalaydi. Ta'lim sifati haqida gapirganda, bu o'qituvchilar o'quvchilarni o'qitishda qanday natijalarga erishishini baholashni anglatadi.

Zamonaviy ta'lim muassasasi uchun "ta'lim sifati" tushunchasi, birinchi navbatda, ta'lim xizmatlari bozorida raqobatbardoshligi bilan bog'liq. Shu bilan birga, u ta'lim xizmatining iste'mol xususiyatlari majmuasi sifatida qaraladi, bu esa o'quvchining shaxsini rivojlantirish uchun ichki ehtiyojlarni qondirishni ta'minlaydi. Shu munosabat bilan maktab darajasida ta'lim sifatini boshqarish zarurati tobora ongli va dolzarb bo'lib bormoqda. Maktabda ta'lim sifatini boshqarish-loyihalash jarayoni, ya'ni ta'lim maqsadlarini belgilash va ularga erishish yo'llarini aniqlash; bu o'quv jarayonini tashkil etish va uning ishtirokchilarini sifatli ishlashga undash; maqsadlardan og'ishlarni aniqlash jarayoni sifatida nazorat qilish va monitoring-rivojlanishdagi o'zgarishlarni kuzatish tizimi; natijalarni tartibga solish va tahlil qilishdir. Ta'lim sifatini boshqarish muammosi har qanday maktab, har bir rahbar va o'qituvchi uchun eng dolzarb masalalardan biridir. Ta'lim sifati muammolarini hisobga olgan holda biz bir qator asosiy tushunchalarga tayanamiz: sifat, sifatni ta'minlash, ta'lim, ta'lim sifatini boshqarish, sifatni yaxshilash. Sifat-obyektning belgilangan va mo'ljallangan ehtiyojlarini qondirish qobiliyati bilan bog'liq xususiyatlar to'plami[2]. **Sifatni ta'minlash** – bu sifat talablariga muvofiqlikni kafolatlash maqsadida amalga oshiriladigan va doimiy nazoratni o'z ichiga olgan barcha rejalashtirilgan hamda bajariladigan tadbirlar majmuasidir. **Ta'lim** esa – shaxsning ongli ravishda ijtimoiylashuvini ta'minlovchi jarayon bo'lib, bunda talaba madaniy qadriyatlar va namunalarni o'zlashtiradi, tizimli bilim va amaliy ko'nikmalarni egallaydi hamda dunyoqarashi va hissiy munosabati asosida o'zining "men" obrazini shakllantiradi. **Ta'lim sifatini boshqarish** – bu ta'lim sifatini ta'minlash, rivojlantirish, nazorat qilish va baholashga yo'naltirilgan strategik va amaliy choralarni tizimli asosda amalga oshiruvchi boshqaruv faoliyatidir. **Sifatni yaxshilash** esa – ta'lim faoliyatining mavjud holatini ta'lim sifatiga oid siyosatda belgilangan maqsad va vazifalarga yaqinlashtirish jarayoni va natijasidir. Bu tushuncha muayyan ta'lim muassasasida ta'lim jarayonining holatini tahlil qilishda muhim rol o'ynaydi. "Sifatni yaxshilash" ta'lim tizimida ijobiy o'zgarishlarni bildiradi, biroq bu holat yakuniy natijaga erishishni emas, balki uzluksiz taraqqiyot jarayonini anglatadi.

Tadqiqotimizning dolzarbligi ta'lim sohasini tartibga soluvchi "Ta'lim to'g'risidagi qonun", "Pedagogning maqomi", "Ta'limni rivojlantirish" kabi me'yoriy hujjatlar bilan bevosita bog'liq bo'lib, unda ta'lim sifati, uni boshqarish va monitoring qilish jarayonlariga innovatsion yondashuvlar bo'yicha qo'yilayotgan yangi talablar o'z aksini topgan. Tadqiqot asosan o'qituvchilarning kasbiy rivojlanish darajasi va uning o'zgarish dinamikasiga alohida e'tibor qaratadi. Mazkur hujjatlarga asosan, umumiy ta'lim tashkilotlarida amalga oshirilayotgan o'qituvchilarning kasbiy malakasini oshirish jarayoni yangicha moddiy-texnik hamda tashkiliy yondashuvlar bilan ajralib turadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Potashnik M. M. ning fikriga ko'ra, "ta'lim sifati maqsad va natijaning nisbati, maqsadlarga erishish o'lchovi sifatida taqdim etiladi, garchi maqsadlar (natijalar) faqat operatsion ravishda berilgan va talabaning potensial rivojlanish zonasida prognoz qilingan bo'lsa". A. M. Moiseev "maktabdagi ta'lim sifati" tushunchasini "maktab o'quvchilarining, jamiyatning, mijozlarning ta'lim ehtiyojlarini qondira oladigan ta'lim natijalarining muhim xususiyatlari va xususiyatlari to'plami" deb izohlaydi. V. M. Polonskiy bitiruvchilarning ta'lim sifatini "bitiruvchilar erishgan ma'lum darajadagi bilim, ko'nikma, aqliy, jismoniy va axloqiy rivojlanish" deb tushunadi. V. P. Pan., O. A. Krasnik uzluksiz kasbiy o'sish va pedagogik mahoratni rivojlantirish uchun sharoit yaratishga qaratilgan o'qituvchilarning malakasini oshirish uchun yetarli boshqaruv tizimini joriy etish zarurligiga e'tibor qaratmoqda

[8]. Kondrasheva [1], o'qituvchining kasbiy rivojlanishini boshqarish, uning kasbiy mahoratini rivojlantirish mazmuni va dinamikasini kuzatish shakllari va usullarini o'rganish bo'yicha ilmiy sohada ushbu sohadagi tadqiqotlarning miqdori va mazmunli tarkibiy qismi yo'q. Shu munosabat bilan bizning maqolamizning maqsadi umumiy ta'lim tashkilotida o'qituvchilarning kasbiy mahoratini rivojlantirishni boshqarishning asosiy shakllari va usullarini o'rganishdir. Umumiy ta'lim tizimida o'qituvchining kasbiy rivojlanishini boshqarishning asosiy muammolarini o'rganib, J. S. Kondrasheva [1] kasbiy kompetensiyalarni egallashning alohida roliga, pedagogik va ta'lim faoliyatidagi yuqori kasbiy yutuqlarga, uni amalga oshirishning ijodiy darajasiga, shuningdek kasbiy va pedagogik o'zini o'zi rivojlantirishga e'tibor qaratadi. Shu munosabat bilan, o'qituvchining kasbiy mahorati bilan biz muallifga ergashib, ta'limning hozirgi rivojlanish darajasi va fanni o'qitish nazariyasi va metodologiyasini aks ettiruvchi nazariy, uslubiy, psixologik va pedagogik bilimlarni, zamonaviy talablarga javob beradigan o'quv faoliyatining individual uslubi, pedagogik va uslubiy ko'nikmalarni egallash sifati va darajasini tushunamiz.

Natijalar. O'qituvchilarning kasbiy mahorati konsepsiyasining mohiyatini o'rganish, O. V. Petrova va V. A. Kuznesova [5] ushbu hodisaning mohiyatini aniqlash tarkibiga quyidagi tushunchalarni kiritish mumkin: turli sharoitlarda kasbiy va pedagogik vazifalarni muvaffaqiyatli hal qilishga tayyorlik; kasbiy rivojlanish jarayonining uzluksizligi; kasbiy rivojlanish jarayonining boshqarilishi. Ushbu jarayon umumiy ta'lim tashkiloti tomonidan ilmiy-uslubiy ta'minot, pedagogik charchashning oldini olish va boshqalar shaklida. Taqdim etilgan tushunchalarga asoslanib, ta'lim sifatini ochiq ta'lim tizimlarini rivojlantirish jarayonining holati va samaradorligini tavsiflovchi ijtimoiy kategoriya sifatida aniqlash mumkin, uning bir tomondan ta'limning me'yoriy maqsadlariga muvofiqligi, boshqa tomondan, shaxsning ehtiyojlari, umidlari, talablari va turli xil ijtimoiy guruhlar yuqori ta'lim natijalariga erishishda. Sifat sohasidagi ishlar o'quv jarayonining bevosita subyektlariga (o'quv va talabalar) va ta'lim muassasasining tashqi sheriklariga (ota-onalar, ish beruvchilar, ijtimoiy institutlar) nisbatan maksimal darajada ochiqlikka intiladi. Sifat sohasidagi asosiy tarkibiy qismlarni shakllantirish, muvofiqlashtirish va tasdiqlash ta'lim muassasasi ma'muriyatining eng muhim funksiyalaridan biridir. Sifat tizimini sifat siyosatini amalga oshirish vositasi sifatida ko'rib chiqish mumkin[6]. Muayyan natijalarga erishish uchun aniq harakatlar dasturini taklif qilish, maqsadlarni aniq shakllantirish, sifat sohasidagi ishlar tashkilot xodimlari uchun rag'batlantiruvchi rol o'ynashi, uning kasbiy fazilatlarini qo'llab-quvvatlashi va uni pedagogik va uslubiy mahoratini oshirishga majbur qilishi mumkin. Sifat sohasidagi ishlarining shakllanishi sifatni strategik rejalashtirish jarayoni bilan chambarchas bog'liq bo'lib, bu uzoq muddatli ustuvorliklarni shakllantirishga imkon beradi va tashkilot va uning xodimlarining rivojlanishidagi oqilona o'zgarishlarga hissa qo'shadi. Strategik rejalashtirishning yetakchi maqsadlari nafaqat ma'lum bir davr uchun ta'lim muassasasini rivojlantirishning umumiy rejasini ishlab chiqish, balki ushbu ta'lim muassasasi tomonidan ko'rsatiladigan ta'lim xizmatlarining asosiy yo'nalishlarini tushunish va qayta ko'rib chiqish va ularning iste'molchilar talablariga muvofiqligi bilan belgilanadi.

Muhokama. O'z navbatida, bizning fikrimizcha, o'quv jarayonining sifati ham integral tushunchadir va unda bir nechta tarkibiy qismlarni ajratish mumkin:

ta'lim tarkibining sifati;

ta'lim texnologiyalarining sifati;

o'quv jarayonining sifati (umuman o'qituvchilar tarkibi va uning har bir subyekti faoliyati);

shartlarning sifati (ilmiy-uslubiy, boshqaruv, tashkiliy, psixologik, moddiy-texnik va boshqalar);

o'qituvchilarning sifati (malaka).

Shunday qilib, ta'lim sifati – bu resurs ta'minoti, o'quv jarayoni, ta'lim natijalarining me'yoriy talablarga, ijtimoiy va shaxsiy kutishlarga muvofiqligi darajasini aks ettiruvchi ta'lim tizimining ajralmas xarakteristikasidir.

Ta'lim sifatini baholash-dagnostika va baholash jarayonlari yordamida resurs ta'minoti, o'quv jarayoni, ta'lim natijalari, me'yoriy talablar, ijtimoiy va shaxsiy kutishlarga muvofiqlik darajasini aniqlanadi. L. P. Pasechnikova [4] ularning madaniyatining rivojlanishi quyidagi asosiy bosqichlarga asoslanganligini ta'kidlaydi: yashirin kurslar; ota-onalar va murabbiylik kurslari; ota-onalar va o'quv kurslari. Strategik rejalashtirish jarayonidan oldin o'quv jarayoni va xodimlar faoliyatining kuchli va zaif tomonlarini o'rganish va tushunishni o'z ichiga olgan ta'lim muassasasining rivojlanish holatini har tomonlama tahlil qilish kerak. Strategik rejalashtirish jarayonida ta'lim muassasasining maqsadi, falsafasi, asosiy qadriyatlari sifat tushunchasi bilan belgilangan maqsadlarni amalga oshirishga mos keladi[9]. Rejalashtirishning asosiy vazifasi muvaffaqiyatga erishish yo'lini strategik ko'rish, yuqori sifatli ta'lim muhiti va ta'lim natijalariga erishish, muvaffaqiyatga erishishga xalaqit beradigan tashqi va ichki omillarni aniqlash va yo'q qilishdir. Strategik rejalashtirish har xil turdagi kamchiliklarni oldini olish, erta aniqlash va tezda bartaraf etish orqali samaradorlikka intilishni aks ettiradi, bu esa ta'lim sifatini oshirishning potensial manbai hisoblanadi. Rejalashtirishda shuni yodda tutish kerakki, ichki va tashqi, ko'rinadigan va yashirin nuqsonlar mavjudligi sababli ta'lim sifati pasayadi. Ichki nuqsonlarni o'quv jarayonining nomukammalligi, noqulay ijtimoiy-psixologik iqlim, maktabni boshqarishning yetarli bo'lmagan usullari tufayli ta'lim muassasasining aybi bilan yuzaga kelgan kamchiliklar deb hisoblash mumkin. Ta'limning tashqi nuqsonlari atrof-muhitning bolaga ta'siri, maktab va jamiyatning zaif o'zaro ta'siri, oila va maktab o'rtasidagi hamkorlikning yo'qligi bilan bog'liq. Tashqi nuqsonlarga o'spirinlarning umumiy ijtimoiy-pedagogik e'tiborsizligi, maktab o'quvchilarining deviant xatti-harakatlari, umuman o'quv faoliyati uchun past motivatsiya, ijtimoiy kompetensiyaning past rivojlanish darajasi kiradi. Ko'rinadigan nuqsonlar-bu osonlikcha aniqlanadigan va obyektiv tashxis qo'yiladigan, kuzatilishi kerak bo'lgan ta'limdagi nuqsonlar, qoida tariqasida, o'quvchilarning o'ziga xos bilim va ko'nikmalarining etishmasligi, shuningdek deviant xatti-harakatlar, huquqbuzarliklar va boshqalar bilan bog'liq[3].

Xulosa. Kolozhvari I. A. ga ko'ra, ta'lim faoliyati xavfi tashqi va ichki omillar ta'siri ostida ta'lim muhiti sharoitidagi o'zgarishlar tufayli salbiy natijaga erishish ehtimoli (xavfi). Ta'lim faoliyati uchun xavfli vaziyatlarga quyidagilar kiradi: o'quv jarayoni ishtirokchilarining jismoniy va ruhiy haddan tashqari yuklanishi (sog'liqning buzilishi xavfi); ta'lim muassasalarining ishlashi va rivojlanish rejimini ta'minlash uchun me'yoriy moliyalashtirishning etishmasligi (kam moliyalashtirish xavfi); ta'lim tizimi resurslarining ma'naviy qarishi (xodimlarning malakasini pasaytirish xavfi, maktabning moddiy-texnik jihozlaridan keyinchalik foydalanishning mumkin emasligi va boshqalar); boshqaruv yoki pedagogik xato ehtimoli (salbiy yoki prognoz qilinmagan natijani olish xavfi) va boshqa ta'lim faoliyati xavfi qaytarilishi va qaytarilmasligi mumkin. Xatarlarni boshqarishning maqsadi

ruksat etilgan xavf chegaralarini (mezonlarini) belgilash va vaziyatni shu chegaralarda ushlab turish mexanizmlarini aniqlashdir.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Kondrasheva O. S. Umumiy ta'lim tizimida o'qituvchilarning kasbiy rivojlanishini boshqarish muammolari // Sog'liqni saqlash inson salohiyatining asosidir: muammolar va ularni hal qilish usullari. - 2021. - Jild 16. - №4. 14.
2. Krasnik O. A. Sertifikatlash o'qituvchilarning kasbiy mahoratini oshirish omillaridan biri sifatida // XXI asrda ko'p qutbli dunyo me'morchiligi: madaniyat va ta'lim: VIII O'rta maktab. ilmiy.- amaliyot. konf. Birobidjan, 2023 yil. 294-298 betlar.
3. Litovkina L. S. O'qituvchilarning uzluksiz ta'limida uslubiy birlashmalarning roli // fan, madaniyat, ta'lim: dolzarb masalalar, yutuqlar va innovatsiyalar: mat-la II interst. ilmiy.- amaliyot. konf. - Penza, 2021 yil. 89-93 betlar.
4. Pasechnikova L. P. Umumta'lim tashkiloti darajasida o'qituvchilarning kasbiy mahoratini oshirish tizimini boshqarish // akmeologik g'oyalar kontekstida pedagog kadrlarning qo'shimcha kasb-hunar ta'limi: O'rta maktab. ilmiy.- amaliyot. konf. Donetsk, 2020 yil. - Jild 1. 118-sahifa.
5. Bordovskiy G. L., Nesterov A. A., Trapitsin S. Yu. o'quv jarayoni sifatini boshqarish. Gertsen, 2001.359 s.
6. Potashnik M. M. Ta'lim sifatini boshqarish. - M.: Rossiya Pedagogika jamiyati, 2001.

Received: 16 March 2025

Accepted: 5 April 2025

Published: 15 April 2025

Article / Original Paper

TECHNOLOGY OF DEVELOPING CRITICAL THINKING IN TEACHING INFECTIOUS DISEASES IN UNIVERSITY

Rabbimova Nodira Tashtemirovna

Samarkand State Medical University

Department of Infectious Diseases and Epidemiology of Samara State Medical University, PhD assistant

Abstract. In the context of modern medical education, the development of critical thinking in students is of particular importance. This is necessary for adequate interpretation of clinical situations, interpretation of laboratory and instrumental data, as well as making scientific decisions and conditions of uncertainty. When teaching infectious diseases, which are characterized by the complexity of diagnosis, variability of the clinical picture and the need for rapid response, critical thinking becomes the most important competence of future doctors. This article examines methods and technologies aimed at developing critical thinking in medical students when studying infectious diseases.

Keywords: critical thinking, problem-based learning, educational process, active learning methods.

ТЕХНОЛОГИЯ РАЗВИТИЯ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ ИНФЕКЦИОННЫХ БОЛЕЗНЕЙ В ВУЗЕ

Раббимова Нодира Таштемировна

Самаркандский государственный медицинский университет

Кафедра Инфекционных болезней и эпидемиологии СамГМУ, PhD ассистент

Аннотация. В условиях современного медицинского образования особую значимость приобретает развитие критического мышления у студентов. Это необходимо для адекватной оценки клинических ситуаций, интерпретации данных лабораторных и инструментальных исследований, а также принятия взвешенных решений в условиях неопределенности. При преподавании инфекционных болезней, которые характеризуются сложностью диагностики, вариабельностью клинической картины и необходимостью быстрого реагирования, критическое мышление становится важнейшей компетенцией будущих врачей. Данная статья рассматривает методики и технологии, направленные на развитие критического мышления у студентов медицинских ВУЗов при изучении инфекционных заболеваний.

Ключевые слова: критическое мышление, проблемное обучение, образовательный процесс, активные методы обучения.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I4Y2025N75>

Актуальность. Развитие критического мышления у студентов медицинских вузов является одной из ключевых задач современного образования. Это обусловлено необходимостью подготовки специалистов, способных принимать обоснованные решения в сложных клинических ситуациях, анализировать информацию и адаптироваться к быстро меняющимся условиям медицинской практики.

Преподавание инфекционных болезней требует особого внимания к развитию критического мышления, поскольку эти заболевания часто характеризуются

разнообразием клинических проявлений и требуют дифференцированного подхода к диагностике и лечению. В этом контексте применение технологий развития критического мышления становится особенно актуальным.

Согласно исследованиям, использование кейс-метода в обучении способствует значительному повышению уровня критического мышления у студентов медицинских вузов. Введенская И.П. в своей работе отмечает, что внедрение кейс-метода, основанного на реальных клинических ситуациях, позволяет студентам развивать навыки анализа информации, выдвижения гипотез и принятия обоснованных решений [1,3]

Особый интерес представляет обобщение опыта преподавания инфекционных болезней с опорой на достижения отечественной педагогической школы. Так, в исследованиях отечественных ученых [6,7,8] подчеркивается значимость внедрения интерактивных методов обучения и развития аналитических способностей студентов. В частности, показана эффективность групповых дискуссий и анализа клинических случаев как методов повышения уровня самостоятельного мышления [8].

Кроме того, технология развития критического мышления через чтение и письмо (РКМЧП) представляет собой эффективный инструмент формирования навыков работы с информацией. Она направлена на активизацию познавательной активности студентов и включает этапы вызова, осмысления и рефлексии, что способствует глубокому усвоению материала и развитию аналитических способностей [4,5]

Применение данных технологий в преподавании инфекционных болезней позволяет не только улучшить усвоение теоретических знаний, но и подготовить студентов к практической деятельности, где критическое мышление играет решающую роль в диагностике и лечении пациентов [1,2]. При этом, преподавание инфекционных болезней требует дифференцированного подхода к развитию критического мышления, поскольку эти заболевания часто характеризуются разнообразием клинических проявлений. В этом контексте применение технологий развития критического мышления становится особенно актуальным.

Таким образом, интеграция технологий развития критического мышления в образовательный процесс медицинских вузов является актуальной и необходимой для подготовки компетентных специалистов.

Материалы и методы исследования. В ходе исследования были проанализированы современные педагогические технологии, применяемые в преподавании инфекционных болезней. Изучена эффективность влияния технологии развития критического мышления через чтение и письмо в преподавании инфекционных болезней (РКМЧП), кейс-метода, проблемного обучения, дебатов и интерактивных форматов. Дополнительно были рассмотрены результаты внедрения этих технологий в учебный процесс Самаркандского государственного медицинского университета и других ВУЗов Узбекистана.

Цель исследования Основной целью исследования является определение значимости методик и технологий, направленных на развитие критического мышления у студентов медицинских ВУЗов при изучении инфекционных заболеваний, а также разработать обоснованные рекомендации по их внедрению в образовательную практику.

Результаты и обсуждение. Критическое мышление представляет собой сложный когнитивный процесс, включающий анализ, синтез и оценку информации. Оно помогает студентам:

- Формировать самостоятельное мнение и обоснованные клинические суждения;
- Развивать аналитические и логические навыки;
- Отсеивать ненадёжные или устаревшие сведения;
- Развивать аргументированное мышление и клиническую интуицию.

При изучении инфекционных болезней студенты сталкиваются с необходимостью анализа большого объема информации, включая патогенез, эпидемиологические характеристики, диагностику, профилактику и лечение. Следовательно, важно применять методики, которые способствуют развитию критического мышления.

Методологическими основами формирования критического мышления у студентов медицинских ВУЗов является проблемное обучение – реализуемое через постановку клинических задач, требующих активного анализа и поиска решений, без заранее заданного алгоритма; метод кейс-стади – изучение реальных клинических случаев с последующей их дискуссией; дебаты и дискуссии – обсуждение спорных клинических вопросов; интерактивные методы – работа в группах, мозговой штурм, ситуационные игры, ролевые игры, групповые проекты; обучение через исследования – самостоятельное изучение научных статей и клинических рекомендаций.

Применение технологий критического мышления в преподавании инфекционных болезней

Кейс-метод позволяет студентам рассмотреть реальную клиническую ситуацию, провести дифференциальную диагностику, интерпретировать лабораторные данные и предложить варианты лечения. Пример:

Клинический случай: Пациент 35 лет поступил с жалобами на лихорадку, миалгию, головную боль, сухой кашель и сыпь. В анамнезе – поездка в Африку. Задача студентов – провести анализ симптомов, предложить возможные диагнозы (например, малярия, лихорадка Денге, лихорадка Эбола), выбрать тактику диагностики и лечения.

Проблемное обучение: студентам предлагается неготовый алгоритм действий, а проблема, требующая самостоятельного поиска решений. Например, преподаватель может дать задание: "Какие возможны осложнения гриппа у пациента с хроническими заболеваниями?" Это требует анализа, обоснования и поиска научных данных.

Дебаты по сложным вопросам: важным инструментом развития критического мышления является организация дебатов. Например, тема: "Антибиотикотерапия при вирусных инфекциях: за и против". Это учит студентов аргументировать свою позицию, анализировать источники информации и развивать клиническое мышление.

Интерактивные технологии: среди эффективных методов – ситуационные игры, ролевые тренинги, работа в командах. Например, моделирование вспышки инфекционного заболевания в больнице: студенты распределяют роли (инфекционист, эпидемиолог, санитарный врач), анализируют ситуацию, разрабатывают план действий.

Анализ научных публикаций и клинических рекомендаций: студенты учатся анализировать доказательную базу, определять уровень достоверности информации,

применять рекомендации Всемирной организации здравоохранения (ВОЗ), Центров по контролю и профилактике заболеваний (CDC) и других авторитетных организаций.

Оценка эффективности развития критического мышления

Для оценки эффективности использования технологий критического мышления в обучении инфекционным болезням могут применяться: рефлексивные дневники – студенты фиксируют свои мысли, сомнения, выводы после занятий; критериально-ориентированные тесты – задания на анализ и синтез информации; обратная связь от преподавателей и студентов – обсуждение трудностей и достижений в освоении материала; объективный структурированный клинический экзамен (ОСКЭ) – оценка способности студентов анализировать клинические случаи.

На примере реализации данных методов в СамГМУ были получены следующие результаты: более 80% студентов отметили, что активные формы обучения способствовали лучшему пониманию темы; уровень вовлеченности студентов в учебный процесс вырос на 35%; при ОСКЭ студенты, обученные по технологии РКМЧП, показали на 20% более высокие результаты по сравнению с контрольной группой.

Более детальный анализ показывает, что кейс-метод оказался особенно эффективным при изучении тем, связанных с дифференциальной диагностикой тропических инфекций. В частности, студенты, участвовавшие в клинических разборах с элементами кейс-анализа, показали улучшенные показатели в разделах "Клиническое мышление" и "Диагностическая точность" — средний балл по этим критериям увеличился на 28 и 24 соответственно (по 100-балльной шкале).

Проблемное обучение, в свою очередь, способствовало развитию способности быстро ориентироваться в незнакомой клинической ситуации. Более 60% студентов отметили, что благодаря подобным заданиям они стали увереннее формулировать дифференциальный диагноз, даже при ограниченном наборе данных. Особенно эффективным оказалось задание по оценке осложнений вирусных инфекций у лиц с хроническими заболеваниями — в процессе обсуждения студенты не только углубили знания, но и научились искать подтверждение своим гипотезам в научной литературе.

Интерактивные методы, такие как ролевые игры, оказались незаменимыми при обучении командной работе и межпрофессиональному взаимодействию. При моделировании вспышки нозокомиальной инфекции студенты, распределив роли инфекциониста, эпидемиолога, главного врача и санитарного врача, отрабатывали навыки принятия решений в условиях реального времени. В результате, по данным анкетирования, 88% студентов отметили, что подобные упражнения усилили их чувство ответственности и научили координации действий в коллективе.

Наконец, анализ научной литературы и обсуждение международных клинических рекомендаций (ВОЗ, CDC, а также национальные протоколы) позволил студентам выработать привычку критической оценки источников. Это привело к повышению уровня аргументации в письменных работах и устных ответах. Примером может служить письменная работа одного из студентов, в которой приводилось сравнение подходов CDC к лечению менингококковой инфекции, с указанием различий в тактике ведения пациентов в зависимости от региона.

Согласно полученным данным, были разработаны предложения по повышению эффективности учебного процесса в ВУЗе - включение в учебные планы дисциплины

элементов технологии развития критического мышления, разработка национальных методических рекомендаций по применению кейс-метода и проблемного обучения на клинических кафедрах, организовать курсы повышения квалификации для преподавателей медицинских ВУЗов по использованию технологий критического мышления.

Заключение. Развитие критического мышления при преподавании инфекционных болезней является важнейшей задачей медицинского образования. Применение современных образовательных технологий – кейс-метода, проблемного обучения, дебатов, интерактивных форматов и анализа научных данных – способствует формированию у студентов аналитических способностей, клинической интуиции и самостоятельности в принятии решений. Это, в свою очередь, обеспечивает более высокий уровень подготовки будущих врачей и их способность эффективно работать в условиях современной медицины.

Литература/References/Adabiyotlar:

1. Введенская, И. П. (2024). Развитие критического мышления у студентов медицинских вузов через применение кейс-метода в обучении. *Управление образованием: теория и практика*, 14(4-2), 19–26
2. ВОЗ. Руководство по инфекционным заболеваниям. – Женева, 2022.
3. CDC. Инфекционные болезни: подходы к диагностике и лечению. – Атланта, 2023.
4. Сидоров П.А. Современные методы преподавания инфекционных болезней. – Москва, 2021.
5. Иванова Е.В. Проблемное обучение в медицинском образовании. – Санкт-Петербург, 2020.
6. Юнусходжаев С.Х. Инновационные подходы к преподаванию инфекционных болезней. – Ташкент, 2020.
7. Рахимова З.А. Развитие критического мышления у студентов медицинских вузов. – Самарканд, 2021.
8. Каримов Ф.У. Интерактивные методы в обучении клиническим дисциплинам. – Бухара, 2022.

SCIENCEPROBLEMS.UZ

IJTIMOYIY-GUMANITAR FANLARNING DOLZARB MUAMMOLARI

№ 4 (5) – 2025

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНО- ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

ACTUAL PROBLEMS OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

“Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari” elektron jurnali 2020-yil 6-avgust kuni 1368-sonli guvohnoma bilan davlat ro‘yxatiga olingan.

Muassis: “SCIENCEPROBLEMS TEAM”
mas’uliyati cheklangan jamiyati

Tahririyat manzili:

100070. Toshkent shahri, Yakkasaroy tumani, Kichik Beshyog‘och ko‘chasi, 70/10-uy. Elektron manzil:

scienceproblems.uz@gmail.com

Bog‘lanish uchun telefon:

(99) 602-09-84 (telegram).